

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

υποστηριζόμενη από τον

Βασίλη Ασημακόπουλο

**ΘΕΜΑ: «ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ, ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΣ
ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΑΣΟΚ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1974-1990.
ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ»**

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

ΣΠΥΡΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ (επιβλέπων) : Αναπλ. Καθηγητής
Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής, Παντείου Πανεπιστημίου

ΣΤΑΘΗΣ ΚΟΥΒΕΛΑΚΗΣ : Reader King's College

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΟΣΧΟΝΑΣ : Αναπλ. Καθηγητής Τμήματος Πολιτικής
Επιστήμης και Ιστορίας, Παντείου Πανεπιστημίου

Αθήνα, Μάιος, 2016

Copyright © Βασίλης Ασημακόπουλος, 2016.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διατριβής, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δε δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Στην Εύα,
τα παιδιά μας Κώστα, Μυρτώ
Στους γονείς μου και στην αδελφή μου,
Στα αγαπημένα πρόσωπα που έχουν φύγει, αλλά είναι πάντοτε παρόντα

Σε όλες και όλους που πάλεψαν και εξακολουθούν ν' αγωνίζονται για την κοινωνική
αλλαγή

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ ΚΑΙ ΛΙΓΑ ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΛΟΓΙΑ

«....Αλλά η ανθρώπινη ουσία δεν είναι μια αφαίρεση που ενυπάρχει μέσα στο απομονωμένο άτομο. Στην πραγματικότητα της, είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων ... ».

Καρλ Μαρξ, VI θέση για τον Φώουερμπαχ

Πολλές φορές η διαδικασία εκπόνησης μιας διδακτορικής διατριβής έχει ένα στοιχείο έντονα μοναχικό. Η παρούσα εργασία για τον γράφοντα - χωρίς να παραγνωρίζει τις στιγμές απομόνωσης που ήταν πολλές αλλά διακεκομμένες, όπως επιβάλλει η καθημερινότητα ενός μαχόμενου δικηγόρου, τις δυσκολίες που αυτή συνεπαγόταν στα αγαπημένα οικογενειακά πρόσωπα λόγω της αναπόφευκτης απουσίας του - ήταν κυρίως προϊόν ατομικών και συλλογικών εμπειριών, ιδεολογικών αναζητήσεων, πολιτικών ζυμώσεων, οργανωτικών αποκρυσταλλώσεων. Η παρούσα εργασία αναφέρεται σε μια ιστορική περίοδο κατά την οποία ο γράφων λόγω ηλικίας δεν είχε ενεργό ανάμειξη στο κομματικό γίγνεσθαι. Η ερμηνεία όμως του ιστορικού κύκλου της περιόδου 1974-1990, αποτέλεσε για τον γράφοντα ένα από τα βασικά ζητούμενα που διαρκώς επανέρχεται, σε μια στράτευση μακράς πνοής, που έχει ξεκινήσει από τότε που ο γράφων θυμάται τον εαυτό του, εξακολουθεί μέχρι σήμερα και μάλλον θα φύγει μ' αυτήν. Στιγμές αυτής της σύντομης διαδρομής θα ήθελα να αποτυπώσω στο παρόν σημείωμα με τις οφειλόμενες από καρδιάς ευχαριστίες.

Τον Σεπτέμβριο του έτους 1994 πραγματοποίησα δύο εγγραφές. Η μία ως φοιτητής στη Νομική Αθηνών. Η άλλη ως μέλος της ΠΑΣΠ Νομικής ή ορθότερα της Οργάνωσης Χώρου Δουλειάς Σπουδάζουσας Νεολαίας ΠΑΣΟΚ Νομικής Αθήνας, όπως ήταν η επίσημη κομματική ονομασία της ΠΑΣΠ Νομικής Αθήνας εκείνη την περίοδο. Από τότε αρχίζει μια αλληλοδιαπλεκόμενη διαδρομή σπουδών, ενεργού κομματικής ένταξης, πολιτικής - κινηματικής δράσης, στις οποίες προστίθεται από το 2001 και μετά η μαχόμενη δικηγορία. Οι νομικές σπουδές δεν κέντρισαν το ενδιαφέρον μου. Η ροπή προς την τεχνοκρατία και την εξειδίκευση, η υποβάθμιση έως αγνόηση της κοινωνικής διάστασης των νομικών ζητημάτων αποτελούσαν κυρίαρχες εκδοχές των προπτυχιακών σπουδών στη Νομική Αθηνών την περίοδο

1994-2000. Παράλληλα όμως επιβίωνε σε φθίνουσα κατάσταση η φοιτητική κουλτούρα της συμμετοχής, το δημόσιο πανεπιστήμιο του 1268/82, με τα πολλά προβλήματα αλλά και τις δημοκρατικές συμμετοχικές κατακτήσεις. Σ' αυτό λοιπόν το δημόσιο πανεπιστήμιο και την ατμόσφαιρά του, στα φοιτητικά, συνδικαλιστικά αλλά και κομματικά περιβάλλοντα εκείνης της περιόδου για τις εμπειρίες που έλαβα, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ.

Αναζητώντας ριζοσπαστικές και εναλλακτικές εκδοχές, πέραν των δύο «ψυχών» της γραφειοκρατίας του ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του '90, συναντήθηκα με το ιδεολογικοπολιτικό ρεύμα των «Ιταλών». Στις ιδεολογικές επεξεργασίες αυτού του χώρου οφείλω πολλά από τα αναλυτικά σχήματα που υπάρχουν στην παρούσα εργασία, όπως ο αντιμπεριαλισμός, ο περιφερειακός διεθνισμός, το εθνικό φαινόμενο, η γραφειοκρατία, η πάλη ενάντια στην κρατικοποίηση, μια συγκεκριμένη στάση ζωής απέναντι στο κομματικό φαινόμενο, αλλά και μια προτροπή για διάβασμα νεομαρξιστών θεωρητικών, κυρίως της θεωρίας της εξάρτησης. Οφείλω λοιπόν ένα μεγάλο ευχαριστώ στον Μιχάλη Χαραλαμπίδη και σε αρκετούς άλλους «Ιταλούς».

Η ένταξή μου στον επαγγελματικό χώρο της μαχόμενης δικηγορίας και ενασχόλησή μου με το εργατικό δίκαιο από το 2001 και μετά, μου πρόσφερε τη δυνατότητα να γνωρίσω από κοντά την εργατική τάξη και όχι το εικόνισμά της, την κοινωνική διάσταση της νομικής επιστήμης που δεν μου την είχε δώσει το Πανεπιστήμιο, την αστική οργάνωση της εκμετάλλευσης από την εμπειρία των «από κάτω», το δικηγορικό συνδικαλισμό, μια καθημερινή ενότητα θεωρίας και πράξης, αλλά και να διεκδικήσω τους απαραίτητους υλικούς όρους της αυτονομίας μου. Για όλα αυτά, αλλά και τις εξαιρετικά γόνιμες – για εμένα – συζητήσεις, καθώς και για το κλίμα εμπιστοσύνης, αλλά και ενθάρρυνσης για ενασχόληση με τα κοινά, γείωσης με την καθημερινότητα και παρότρυνσης για περαιτέρω διάβασμα, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στους Δημήτρη και Αλέξη Μητρόπουλο στο δικηγορικό γραφείο των οποίων έκανα τα πρώτα μου επαγγελματικά βήματα την περίοδο 2001-2005. Πολλές από τις σκέψεις της παρούσας διατριβής είναι προϊόντα εμπειριών και συζητήσεων αυτής της επαφής.

Παράλληλα το 2001 και ενώ είμαι ασκούμενος δικηγόρος έρχομαι σε γνωριμία με τον μελλοντικό επιβλέποντα της διατριβής μου Σπύρο Σακελλαρόπουλο. Όχι αυτοπροσώπως, αλλά μέσα από το έργο του *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση*, το οποίο μου άσκησε πολύ σημαντική επίδραση, καθώς συστηματοποίησε και

κωδικοποίησε διάσπαρτες σκέψεις, ενώ άνοιξε για εμένα νέους ορίζοντες, γνωστοποιώντας μου ουσιαστικά τον επιστημονικό κλάδο της Πολιτικής Κοινωνιολογίας και αποτέλεσε έναν από τους λόγους που έδωσα κατακτήριες εξετάσεις στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου το 2002, αρχίζοντας τον κύκλο του Παντείου. Το συγκεκριμένο σύγγραμμα εκτός όλων των άλλων, αποτέλεσε για εμένα μια πρώτη συστηματική επαφή με το έργο του Νίκου Πουλαντζά.

Την περίοδο 2003- 2004 έρχομαι σ' επαφή με τον συνάδελφο δικηγόρο και σύντροφο Γιάννη Χατζηαντωνίου. Τόσο η μετέπειτα ιδεολογική μου εξέλιξη (μαρξιστική σοσιαλιστική αριστερά, ενότητα του εθνικού με το κοινωνικό ζήτημα), όσο και η όποια πολιτική μου δραστηριότητα, είναι σε σημαντικό βαθμό καρπός των μεταξύ μας συνομιλιών και αναζητήσεων, αλλά και ενός κύκλου συντρόφων και συντροφισσών. Αναφέρω ενδεικτικά, την Πρωτοβουλία μελών ΠΑΣΟΚ ενάντια στην αναθεώρηση του άρθρου 16 του Συντάγματος το 2006-2007 και στη συνέχεια τη συγκρότηση της συλλογικότητας του Νέου Αγωνιστή. Ακόμα και η αρχική ιδέα της παρούσας διατριβής, υπό τη μορφή της καταγραφής της ιστορίας της εσωκομματικής πάλης στο ΠΑΣΟΚ, υπήρξε προϊόν των πολύωρων συζητήσεων με τον Γιάννη Χατζηαντωνίου. Ένα λοιπόν μεγάλο ευχαριστώ στον Γιάννη, αλλά και σ' ένα κύκλο συντρόφων και συντροφισσών που έχουμε πορευθεί μαζί τα τελευταία δέκα χρόνια.

Το 2010 αρχίζει η εκπόνηση της παρούσας διδακτορικής διατριβής και η συστηματική επαφή μου με τον Σπύρο Σακελλαρόπουλο. Τον ευχαριστώ πολύ για τη διαρκή και εκ του σύνεγγυς παρακολούθηση της εξέλιξης της διατριβής μου, για τις γόνιμες παρατηρήσεις του, για τον μεταξύ μας διάλογο και την ειλικρινή φιλία. Χωρίς την επιμονή και πίεση του δάσκαλου Σπύρου ν' ανταποκριθώ στα χρονοδιαγράμματα και την ζεστή ανθρώπινη σχέση με τον φίλο Σπύρο, είναι βέβαιον ότι η συγκεκριμένη διατριβή δεν θα είχε ολοκληρωθεί. Και πάλι τον ευχαριστώ.

Θα ήθελα επίσης να επισημάνω ότι για τη συγγραφή της παρούσας διατριβής συνέβαλαν προηγούμενες εργασίες και διατριβές, όπως είναι κατά τη γνώμη μου αυτονόητο σ' αυτές τις περιπτώσεις. Θέλω να αναφερθώ ιδιαίτερα, εκτός από το βιβλίο του Σπύρου Σακελλαρόπουλου, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση*, στη διδακτορική διατριβή του Χριστόφορου Βερναρδάκη, *Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1974-1985*, στο βιβλίο του Μιχάλη Σπυρδαλάκη, *ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, στο βιβλίο του Γιάννη Βούλγαρη *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, στα βιβλία του Γιώργου Καραμπελιά *Η μικρομεσαία δημοκρατία*,

Κράτος και Κοινωνία στη μεταπολίτευση, στη διδακτορική διατριβή του Χρύσανθου Τάσση ΠΑΣΟΚ 1974-1996 : Η οικοδόμηση ενός ηγεμονικού κόμματος.

Επίσης ευχαριστώ ιδιαίτερα τους Χρύσανθο Τάσση, Κώστα Ελευθερίου, Δημήτρη Τσαραπατσάνη, Δημήτρη Ρόκο, Δημήτρη Μητρόπουλο, Λουκά Αξελό, Γιάννη Δρίνη, Χρήστο Καζαντζίδη, Παύλο Τουμανίδη, Ανδρέα Σπίγγο, Γιώργο Παπανικολάου, Θέμη Δελβιζόπουλο, Αριστομένη Συγγελάκη, Νίνα Κασιμάτη, Γιώργο Παπαγιαννόπουλο, που μπήκαν στον κόπο να διαβάσουν τμήματα της διατριβής, κατά τη διαδικασία συγγραφής της και μου έκαναν εξαιρετικά χρήσιμες για εμένα παρατηρήσεις, όπως επίσης και όλους όσους δέχτηκαν – και ήταν 41 - να μου παραχωρήσουν συνέντευξη στο πλαίσιο εκπόνησης της διδακτορικής διατριβής. Είναι αυτονόητο ότι το τελικό αποτέλεσμα βαραίνει αποκλειστικά τον γράφοντα.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ ή ακόμα και η αφιέρωση της διατριβής, δεν μπορεί να χωρέσει τις σκέψεις και τα συναισθήματα αγάπης στην Εύα, που έχει υπομείνει πάρα πολλά γι' αυτή την διατριβή και όχι μόνο στην κοινή μας πορεία, στα λατρευτά μας παιδιά Κώστα και Μυρτώ, στους γονείς μου Κώστα και Κατερίνα και στην αδελφή μου Ξένη, που συνέβαλαν καταλυτικά στην όποια εξέλιξή μου και στη διαμόρφωση του χαρακτήρα μου, καθώς και σε αγαπημένα πρόσωπα που έχουν φύγει πια, αλλά για εμένα είναι πάντοτε παρόντα.

Κλείνοντας αυτό το σχετικά εκτεταμένο προσωπικό σημείωμα, επιστρέφω στο μακρινό εκείνο Σεπτέμβριο του 1994. Τότε στο α' εξάμηνο της Νομικής, είχα παρακολουθήσει ως μάθημα επιλογής την Πολιτική Επιστήμη. Ο καθηγητής Μεταξάς αναφερόμενος στις δυσχέρειες της Πολιτικής Μεθοδολογίας, που συνδέονται με την επιδίωξη της αντικειμενικότερης κατά το δυνατόν γνώσης των πολιτικών διαδικασιών αναγνώριζε δύο ειδών δυσκολίες. Τις υποκειμενικές που αναφέρονται στη συνειδητοποίηση μιας σειράς προϊδεάσεων από τις οποίες πρέπει ο επιστήμονας να αποξενωθεί. Τις αντικειμενικές δυσχέρειες που έχουν άμεση σχέση με τη δυνατότητα του επιστήμονα να ανιχνεύει τις αιτιώδεις καταστάσεις που διέπουν τα πολιτικά φαινόμενα. Ελπίζω η βιωματική και συναισθηματική μου σχέση με τον πολιτικό σχηματισμό που ερευνά η παρούσα διατριβή να έχει αποτελέσει πόρο συνειδητοποίησης και υπέρβασης των αναπόφευκτων προϊδεάσεων μου, συμβάλλοντας στην ανίχνευση των αιτιωδών καταστάσεων που στην αλληλουχία τους διέπουν την εξέλιξη του συλλογικού υποκειμένου που μελετά η διατριβή. Νομίζω τελικά ότι η λογική πηγαίνει μαζί με το συναίσθημα...

Αθήνα, 31-12-2015

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	σελ. 10
<u>ΜΕΡΟΣ Α΄ (εισαγωγικό)</u>	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο : Κοινωνικές τάξεις στην μαρξιστική θεωρία.....	σελ. 15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^ο : Κίνηση των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών.....	σελ. 28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ^ο : Κίνηση των κοινωνικών τάξεων στον ελληνικό κοινω- νικό σχηματισμό.....	σελ. 34
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ^α : Θεωρία πολιτικών κομμάτων.....	σελ. 53
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4β: Βασικά χαρακτηριστικά της ιστορικής εξέλιξης της ευρω- παϊκής σοσιαλδημοκρατίας.....	σελ. 63
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 ^ο : Σχετικά με το κράτος	σελ. 96
<u>ΜΕΡΟΣ Β΄: ΠΑΣΟΚ 1974-1990</u>	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο : Η άμεση προϊστορία.....	σελ. 116
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^α : Η προδικτατορική κεντροαριστερά.....	σελ. 117
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1β: Το Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα.....	σελ. 121
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1γ: Η στιγμή της μεταπολίτευσης.....	σελ. 130
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^α : Η διακήρυξη της 3 ^{ης} Σεπτεμβρίου.....	σελ. 134
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2β: Η αυτοοργάνωση.....	σελ. 145
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ^α : Τα εργοστασιακά σωματεία.....	σελ. 149
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3β: Ο αγροτικός ριζοσπαστισμός.....	σελ. 154
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ^ο : Η διετής εσωκομματική πάλη (1975 και 1976).....	σελ. 157
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ^α : Η Δημοκρατική Άμυνα.....	σελ. 158
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4β: Οι τροτσκιστικές συσπειρώσεις.....	σελ. 169
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4γ: Η κρίση της ΠΑΣΠ.....	σελ. 172
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 ^ο : Η οριοθέτηση του ΠΑΣΟΚ ως ιδεολογικού-θεωρητικού ρεύματος απέναντι σε άλλα ρεύματα της αριστεράς.....	σελ. 186
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 ^ο : Το φαινόμενο της κομματικής γραφειοκρατίας.....	σελ. 196
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7 ^ο : Κοινωνικοί αγώνες 1977-1981: Η περίπτωση του εργα- τοϋπαλληλικού κινήματος του ευρύτερου δημοσίου τομέα και ορισμένες εκδηλώσεις της πάλης ενάντια στο ν. 815/78	σελ. 201
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8 ^ο : Η μορφοποίηση της κομματικής γραφειοκρατίας του ΠΑΣΟΚ.....	σελ. 208

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9 ^ο : Οι εσωκομματικές συγκρούσεις της περιόδου 1979-1981. Οι διαγραφές του ριζοσπαστικού ρεύματος και της οργάνωσης Θεσσαλονίκης (1980).....	σελ. 227
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10 ^ο : 1981-1985	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10 ^α : Το διεθνές πλαίσιο.....	σελ. 234
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10β : Η κυβέρνηση.....	σελ. 238
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10γ : Το κόμμα.....	σελ. 259
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11 ^ο : 1985-1990	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11 ^α : Το διεθνές πλαίσιο.....	σελ. 287
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11β : Η κυβέρνηση.....	σελ. 295
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11γ : Το κόμμα.....	σελ. 315
<u>ΜΕΡΟΣ Γ' : Εσωκομματικές και πασοκογενείς αντιπολιτεύσεις τη δεκαετία του '80</u>	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο : Από την Επιτροπή Οργανωτικού (Ε.Ο.) στο Αγωνιστικό Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας (Α.Σ.Κ.Ε.).....	σελ. 355
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^ο : Το περιοδικό Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα και η πολιτική κίνηση «Ενότητα Μαρξιστών Σοσιαλιστών, Ε.Μ.Α.Σ.».....	σελ. 361
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ^ο : Σοσιαλιστική Συνδικαλιστική Εργατοϋπαλληλική Κίνηση-Σ.Σ.Ε.Κ.....	σελ. 367
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ^ο : ΠΑΣΟΚ Ιταλίας	σελ. 378
<u>ΜΕΡΟΣ Δ' : Ερμηνευτικά σχήματα ανάλυσης του ΠΑΣΟΚ</u>	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο : ΠΑΣΟΚ και λαϊκισμός.....	σελ. 403
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^ο : ΠΑΣΟΚ και πελατειακές σχέσεις.....	σελ. 422
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ^ο : ΠΑΣΟΚ : Αρχηγικό κόμμα – αδύναμη κομματική οργάνωση.....	σελ. 427
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ^ο : ΠΑΣΟΚ και «εθνικισμός».....	σελ. 435
ΕΠΙΛΟΓΟΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	σελ. 440
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ-ΠΙΝΑΚΕΣ.....	σελ. 447
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	σελ. 475
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ.....	σελ. 514
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	σελ. 516
ABSTRACT.....	σελ. 519

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Σ' ένα από τα πιο διάσημα κείμενα των Τετραδίων της Φυλακής, ο Αντόνιο Γκράμσι αναφέρει μεταξύ άλλων τα εξής : *«Τι θα είναι η ιστορία ενός κόμματος; Θα είναι η απλή εξιστόρηση της εξωτερικής ζωής μιας πολιτικής οργάνωσης; Πώς γεννήθηκε, οι πρώτες ομάδες που την αποτελέσανε, η ιδεολογική πολεμική μέσα από την οποία διαμορφώνεται το πρόγραμμά της και η αντίληψή της για τον κόσμο και τη ζωή; Θα επρόκειτο σε τέτοια περίπτωση, για την ιστορία περιορισμένων ομάδων από διανοούμενους και καμιά φορά για την πολιτική βιογραφία ενός μοναδικού ατόμου. Το πλαίσιο του πίνακα θα πρέπει λοιπόν να είναι ευρύτερο και πιο περιεκτικό. Θα πρέπει να φτιαχτεί η ιστορία μιας ορισμένης μάζας ανθρώπων που θα έχουν ακολουθήσει τους ηγέτες, θα τους έχουν υποστηρίξει με την εμπιστοσύνη τους, με την πίστη τους, με την πειθαρχία τους είτε θα τους έχουν κατακρίνει 'ρεαλιστικά' με το να διασκορπιστούν ή να μείνουν απαθείς μπροστά σε κάποιες πρωτοβουλίες. Αλλά αυτή η μάζα θα αποτελείται μόνον από οπαδούς του κόμματος; Θα είναι αρκετό να παρακολουθήσεις συνέδρια, τις ψηφοφορίες κτλ., δηλαδή το σύνολο από τις δραστηριότητες και τους τρόπους ύπαρξης, που μ' αυτούς μια κομματική μάζα διαδηλώνει τη θέλησή της; Είναι φανερό ότι θα χρειαστεί να πάρουμε υπόψη μας την κοινωνική ομάδα, που την εκφράζει το δεδομένο κόμμα και αποτελεί το πιο προχωρημένο τμήμα της : η ιστορία ενός κόμματος, δηλαδή, δε μπορεί παρά να είναι η ιστορία μιας καθορισμένης κοινωνικής ομάδας. Αλλά αυτή η ομάδα δεν είναι απομονωμένη. Έχει φίλους, συγγενείς, αντιπάλους, εχθρούς. Μόνον από τον περίπλοκο πίνακα ολόκληρου του κοινωνικού και κρατικού συνόλου (και συχνά επίσης με διεθνείς επεμβάσεις) θα βγει η ιστορία ενός κόμματος και γι' αυτό μπορεί να πει κανείς ότι γράφω την ιστορία ενός κόμματος δε σημαίνει τίποτε άλλο παρά ότι γράφω τη γενική ιστορία μιας χώρας από μian άποψη μονογραφική, για να προβληθεί μια χαρακτηριστική της πλευρά. Ένα κόμμα θα έχει μεγαλύτερη ή μικρότερη σημασία και βάρος στο μέτρο ακριβώς που η ιδιαίτερη δραστηριότητά του θα έχει βαρύνει περισσότερο ή λιγότερο στον καθορισμό της ιστορίας μιας χώρας»* (Γκράμσι Α., χ.χ.ε. : 43-44).

Σύμφωνα με την ανωτέρω διαπίστωση του Γκράμσι, η ιστορία ενός κόμματος, ειδικότερα για την παρούσα εργασία που προσλαμβάνει την ιστορική διαδικασία, την

πολιτικο-κοινωνική πραγματικότητα, μέσα από τον καθολικό νόμο της κίνησης των φαινομένων, της ενότητας και πάλης ανάμεσα σε αντίθετες δυναμικές τάσεις - του είναι ως γίνεσθαι σύμφωνα με το κλασικό ερώτημα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφικής σκέψης όπως το μεταφέρει ο Νίσμπετ¹ - η μελέτη των αντιθέσεων όπως συσσωρεύονται και εκδηλώνονται ως αντιφάσεις, ανατροφοδοτώντας τη διαλεκτική των εσωτερικών συγκρούσεων εντός του κόμματος, αποτελούν γενική ιστορία ενός εθνικού σχηματισμού από μια συγκεκριμένη οπτική. Ένας κομματικός σχηματισμός δεν δρα στο κενό, αλλά είναι η έκφραση στο πολιτικό επίπεδο μιας κοινωνικής συμμαχίας, με στόχο την πολιτική-κρατική εξουσία, υπάρχει δε και εξελίσσεται μέσα από μια διπλή πάλη. Αφενός εκείνης εντός του πολιτικού ανταγωνιστικού συστήματος με τους άλλους κομματικούς σχηματισμούς που εκφράζουν και αποτυπώνουν στο πολιτικό επίπεδο διαφορετικές κοινωνικές συμμαχίες. Αφετέρου της πάλης εντός του ιδίου πολιτικού σχηματισμού, που διεξάγεται με τη μορφή της εσωκομματικής πάλης ως ειδικότερης έκφρασης της σύγκρουσης για την πολιτική ηγεμονία εντός του κόμματος των επιμέρους κοινωνικών ομάδων-τάξεων-στρωμάτων που συγκροτούν το ενιαίο μπλοκ κοινωνικών δυνάμεων και εκπροσωπούνται από τον συγκεκριμένο σχηματισμό (Βερναρδάκης Χ.- Μαυρή Γ., 1987).

Η διπλή πάλη-κίνηση του κόμματος, η σύγκρουσή του με άλλους κομματικούς σχηματισμούς στον πολιτικό ανταγωνισμό και η πάλη στο εσωτερικό του για την ηγεμονία μεταξύ των κοινωνικών τάξεων-ομάδων-στρωμάτων-μερίδων που συγκροτούν το κοινωνικό μπλοκ όπως αναγνωρίζεται στο συγκεκριμένο κομματικό σχηματισμό και στην εξέλιξή του, δεν λαμβάνει χώρα στο κενό. Εσωτερικεύει και διαμεσολαβεί στο πολιτικό επίπεδο τη διπλή κίνηση του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού. Κίνηση ενσωμάτωσης στο διεθνή καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας και εσωτερίκευσης των δομών και σχέσεων ενσωμάτωσης στο διεθνοποιημένο καπιταλιστικό σύστημα (ιμπεριαλιστικό στάδιο) συναρθρώνοντας με συγκεκριμένο τρόπο εξωτερικούς και εσωτερικούς παράγοντες. Κατά συνέπεια η μελέτη της εξέλιξης του κομματικού φαινομένου, δεν μπορεί να είναι ξεκομμένη από την εξέλιξη των φάσεων και των σταδίων του καπιταλιστικού συστήματος, τόσο της βάσης του (παραγωγικές δυνάμεις και παραγωγικές σχέσεις), όσο και του εποικοδομημάτος του (κράτος). Για το λόγο αυτό θα επιχειρήσουμε μια συνθετική

¹ Νίσμπετ Ρ., *Κοινωνική αλλαγή και ιστορία*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1995, σελ. 28

και περιεκτική κατά το δυνατόν παρουσίαση της πορείας του κομματικού φαινομένου στη συνάρτησή του με την περιοδολόγηση του καπιταλιστικού συστήματος, του σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους και κυρίως την εξέλιξη του σοσιαλιστικού/σοσιαλδημοκρατικού ρεύματος. Στα αναλυτικά και μεθοδολογικά αυτά πλαίσια η παρουσίαση των επιμέρους θεωριών του κομματικού φαινομένου (Μέρος Α' κεφ. 4^α) πρέπει να γίνουν αντιληπτές ως ιδεοτυπικές μορφές, ως κυρίαρχες κάθε φορά τάσεις στην ιστορική διαδρομή του κομματικού φαινομένου διαμορφούμενες από την εξέλιξη της πάλης των τάξεων. Η παρουσίαση της εξέλιξης του σοσιαλιστικού/σοσιαλδημοκρατικού ρεύματος σε ευρωπαϊκή κυρίως κλίμακα (Μέρος Α' κεφ. 4^β) και δι' αυτής η παρατήρηση της εξέλιξης του κομματικού φαινομένου κρίθηκε απαραίτητη για δύο λόγους. Κατά πρώτον γιατί το σοσιαλιστικό/σοσιαλδημοκρατικό ρεύμα είναι η ιδεοτυπική κομματική μορφή, την οποία αφενός υιοθέτησε σε μεγάλο βαθμό το αστικό-φιλελεύθερο ρεύμα και βασίστηκαν οι θεωρίες και μελέτες του κομματικού φαινομένου ειδικά μέχρι και τη δεκαετία του '60. Κατά δεύτερον γιατί στο σοσιαλιστικό/σοσιαλδημοκρατικό ρεύμα ανήκει και εντάσσεται με τον ιδιαίτερο και διακριτό τρόπο του το ΠΑΣΟΚ. Η διακριτότητα και η ιδιαιτερότητα αφορά κυρίως τη συγκεκριμένη εξέλιξη του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού στην κίνησή του στο διεθνοποιημένο καπιταλιστικό σύστημα και την εσωτερική της διαδικασία όπως εγγράφηκε στην πάλη των τάξεων και συγκεκριμένα αποτυπώθηκε στη μορφοποίηση και εξέλιξη των πολιτικών σχηματισμών την υπό εξέταση περίοδο 1974-1990, αλλά και το χρονικό διάστημα που προηγήθηκε από το τέλος του εμφυλίου πολέμου (1949) μέχρι την πτώση της δικτατορίας (1974). Οι συγκεκριμένες συνθήκες όπως προσδιορίστηκαν από την κατάρρευση της δικτατορίας και τις κοινωνικές δυναμικές που απελευθέρωσε, την σύντομη πορεία ανόδου του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία σε σχέση με τη μακροχρόνια πορεία άλλων σοσιαλιστικών/σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, την ένταξη του εθνικού σχηματισμού στην ευρωπαϊκή περιφερειακή καπιταλιστική ολοκλήρωση που συνέπεσε με την πορεία ισχυροποίησης του κόμματος, εκλογικής νίκης και της ενσωμάτωσής του στο μεταπολιτευτικό καπιταλιστικό κράτος, οδήγησαν στην περιεκτική αποτύπωση στη διαδρομή του ΠΑΣΟΚ, διαφόρων τάσεων ιστορικής εξέλιξης του σοσιαλιστικού/σοσιαλδημοκρατικού ρεύματος και όψεων του συγκεκριμένου κομματικού φαινομένου (μαζική οργάνωση, κομματική γραφειοκρατία, έλεγχος συνδικάτων, κρατικο-προνοιακά προγράμματα, σχετική εναρμόνιση και συντονισμός ειδικότερα από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και μετά

με τις γενικότερες ιδεολογικοπολιτικές εξελίξεις στην ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία, προνομιακή εκπροσώπηση των λαϊκών στρωμάτων)². Ειδικότερα θα διακρίνουμε τις δύο τάσεις-κατευθύνσεις που διαμορφώνονται στην εξέλιξη της κίνησης του ΠΑΣΟΚ, κυρίως μετά την ολοκλήρωση της πρώτης φάσης της έντονης διευτούς εσωκομματικής πάλης και σε μεγάλο βαθμό ως αποτέλεσμα αυτής (Μέρος Β΄ κεφ. 4^α, 4β, 4γ) και την ιδεολογικοπολιτική οριοθέτηση του ΠΑΣΟΚ (Μέρος Β΄ κεφ. 5^ο). Έτσι από τη μία μεριά αναδεικνύεται η συλλογική ηγετική κομματική γραφειοκρατία, οι παλαιοκομματικοί και οι τεχνοκρατικές μερίδες που συγχωνεύονται σταδιακά στην αστική τάση του κόμματος και μορφοποιούνται μέσα από τη διαδικασία της κρατικοποίησης του κόμματος στην κατεύθυνση της μεταπολεμικής παραδοσιακού τύπου σοσιαλδημοκρατίας (Μέρος Β΄, κεφ. 8^ο, 10γ, 11γ). Από την άλλη μεριά διαμορφώνονται οι διάφορες μορφές εσωκομματικής αντιπολίτευσης, που τείνουν προς τη σοσιαλιστική τάση, αποτελώντας περισσότερο συλλογικές εκφράσεις και στιγμές της πάλης οργανωμένων και διάχυτων τμημάτων του ΠΑΣΟΚ ενάντια στην κρατικοποίηση-αστικοποίηση, σε μια κατεύθυνση εξελικτικής μεσοπολεμικής σοσιαλδημοκρατίας-αριστερών σοσιαλιστών (Μέρος Β΄ κεφ. 9^ο, 10γ, 11γ, Μέρος Γ΄). Επίσης για την πληρότητα της πορείας του ΠΑΣΟΚ τη δεκαετία του '80 θα παρουσιάσουμε παράλληλα με την εξέλιξη του κόμματος, το διεθνές πλαίσιο (Μέρος Β΄, κεφ. 10^α, 11^α) και σημαντικές πτυχές της κυβερνητικής δραστηριότητας (Μέρος Β΄, κεφ. 10β, 11β). Στα πρώτα κεφάλαια του Μέρους Β΄ θ' αναφερθούμε στην άμεση προϊστορία των ιδεολογικών, πολιτικών και οργανωτικών όρων συγκρότησης του ΠΑΣΟΚ (Μέρος Β΄ κεφ. 1^α, 1β, 1γ), θ' αναλύσουμε τη διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου (Μέρος Β΄ κεφ. 2^α) και θα περιγράψουμε τη διαδικασία της αυτοοργάνωσης του κόμματος (Μέρος Β΄ κεφ. 2β). Επίσης θ' αναφερθούμε σε ορισμένες διαστάσεις της κοινωνικής πάλης της περιόδου 1974-1981 (Μέρος Β΄ κεφ. 3^α, 3β, 7^ο). Σημαντική για την παρούσα εργασία είναι η παρουσίαση βασικών όψεων του γραφειοκρατικού φαινομένου και πώς αυτό συγκεκριμένα μορφοποιείται εντός του ΠΑΣΟΚ (Μέρος Β΄ κεφ. 6^ο και 8^ο). Η εργασία ολοκληρώνεται με την παρουσίαση ορισμένων βασικών αναλυτικών σχημάτων στην ακαδημαϊκή κυρίως συζήτηση για την ανάλυση του ΠΑΣΟΚ και τη δική μας θέση απέναντι σ' αυτά (Μέρος Δ΄).

Στα αμέσως επόμενα κεφάλαια του Α΄ Μέρους που πρέπει να θεωρηθεί συνολικά ως εισαγωγικό στην παρούσα εργασία, θα παρουσιάσουμε κατά τρόπο

² Για την πολλαπλότητα της σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής μορφής, βλ. Moschonas G., 2002 : 6-7

αρκετά περιγραφικό ορισμένες βασικές επισημάνσεις της μαρξιστικής θεωρίας στο ζήτημα των κοινωνικών τάξεων (κεφ. 1^ο), στοιχεία της κίνησης των εθνικών σχηματισμών (κεφ. 2^ο), αλλά και της κίνησης των κοινωνικών τάξεων εντός του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού (κεφ. 3^ο), που θεωρούμε απαραίτητα στο κυρίως ερευνητικό αντικείμενο της παρούσας εργασίας, καθώς εγγράφονται μ' έναν ιδιόμορφο τρόπο στην κίνηση του ΠΑΣΟΚ. Ολοκληρώνοντας το εισαγωγικό αυτό τμήμα (Μέρος Α') της παρούσας εργασίας θα προχωρήσουμε σε μια παρουσίαση βασικών συμπερασμάτων της ακαδημαϊκής συζήτησης της μαρξιστικής θεωρίας για το κράτος, προτείνοντας την αναλυτική κατηγορία του εξαρτημένου καπιταλιστικού κράτους (κεφ. 5^ο), έννοια σημαντική για την παρούσα εργασία.

ΜΕΡΟΣ Α' (εισαγωγικό)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Κοινωνικές τάξεις στην μαρξιστική θεωρία

Για τη συγκεκριμένη διδακτορική διατριβή τρεις είναι οι βασικές έννοιες-κατηγορίες- κοινωνικά φαινόμενα, ειδικμένα μέσα από το μεθοδολογικό πλαίσιο του ιστορικού υλισμού σε διάφορες εκδοχές του. Οι κοινωνικές τάξεις, το κράτος, το κόμμα. Το πολιτικό κόμμα, έννοια θεμελιακή για την παρούσα εργασία, νοείται ως ειδικός τύπος διαμεσολάβησης της ταξικής πάλης στο πολιτικό επίπεδο, ως το αποτέλεσμα της διπλής συνάρθρωσης σχέσεων εκπροσώπησης κοινωνικών τάξεων-σχέσεων νομιμοποίησης κρατικής εξουσίας (Βερναρδάκης Χ., 1995). Το κόμμα συνεπώς αποτελεί πολιτική έκφραση ενός κοινωνικού μπλοκ δυνάμεων που βρίσκεται σε συνεχή κίνηση και εξέλιξη, ανάλογα με το διαμορφούμενο συσχετισμό κοινωνικών δυνάμεων όπως αυτός ειδικά συμπυκνώνεται τόσο εντός του κόμματος, όσο και μέσα στην καθολικότητα της ταξικής πάλης, νοουμένης ως μιας αντικειμενικής διαδικασίας χωρίς τέλος με την έννοια του σκοπού³, ως ενότητας και πάλης των αντιθέτων. Υπό αυτό το πρίσμα κρίνεται απαραίτητη η μελέτη των κοινωνικών τάξεων σε τρία βασικά επίπεδα. Στο επίπεδο της αναλυτικής αφαίρεσης του τρόπου ή τρόπων παραγωγής, στο επίπεδο του συγκεκριμένου εθνικού κοινωνικού σχηματισμού, των ιδιαίτερων συναρθρώσεων των τρόπων ή μορφών παραγωγής στη βάση του ταξικού- δομικού προσδιορισμού και της διευρυνόμενης αναπαραγωγής των κοινωνικών τάξεων και τέλος στο συγκεκριμένο επίπεδο της κίνησης των τάξεων μέσα από μια σύντομη αναφορά στους κοινωνικούς αγώνες που έλαβαν χώρα την περίοδο 1974-1990 στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό.

Με δεδομένο ότι σκοπός της εργασίας δεν είναι μια συνολική πραγμάτευση του ζητήματος των κοινωνικών τάξεων στο επίπεδο της κοινωνικής θεωρίας (μαρξισμός, βεμπεριανές θεωρίες, φιλελευθερισμός, πλουραλιστική σχολή,

³ Σχετικά με τη θέση ότι οι τάξεις υπάρχουν μόνον εντός της ταξικής πάλης, η οποία γίνεται κατανοητή ως αυτοαναπαραγόμενη διαδικασία «χωρίς υποκείμενο ή τέλος» και ανεξάρτητη απ' ό,τι θα μπορούσε να περιγραφεί ως ταξική συνείδηση ή ταξική στρατηγική, βλ. Αλτουσέρ Λ., «Απάντηση στον Τζων Λιούις» στο Αλτουσέρ Λ., Λιούις Τζ., Απάντηση στον Τζων Λιούις-Κριτική του έργου του Λουί Αλτουσέρ, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1977.

δομολειτουργικές αναλύσεις, θεωρίες κοινωνικής στρωμάτωσης κλπ), ούτε ακόμα η θεώρηση του συγκεκριμένου ζητήματος στις διαφοροποιήσεις εντός του πεδίου του μαρξισμού, αλλά μια κατά το δυνατόν συνεκτική παρουσίαση του ζητήματος εντός του ευρύτερου πλαισίου της μαρξιστικής θεωρίας, προχωράμε στις ακόλουθες παραδοχές.

Κατά πρώτον, για λόγους μεθοδολογικούς και ουσιαστικούς θα δεχτούμε τη διάκριση μεταξύ τρόπων παραγωγής και κοινωνικών σχηματισμών. Οι τρόποι παραγωγής συνιστούν ένα αναλυτικό επίπεδο υψηλής αφαίρεσης, όπου μέσα από την αντιφατική κίνηση των παραγωγικών σχέσεων/παραγωγικών δυνάμεων, υπό την κυριαρχία των πρώτων, διακρίνονται οι ανταγωνιστικές κοινωνικές τάξεις και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Οι κοινωνικοί σχηματισμοί συνιστούν τον συγκεκριμένο τόπο αναπαραγωγής των τρόπων παραγωγής στην ειδική –κάθε φορά– συνάρθρωση και κίνησή τους στο πλαίσιο του ιστορικά καθορισμένου κοινωνικού σχηματισμού μέσα από τη σύνθετη διαδικασία διάλυσης-συντήρησης (Πουλαντζάς Ν., 2001 : 27) τρόπων ή μορφών παραγωγής, στις ποικίλες οργανικές σχέσεις ενσωμάτωσης-εσωτερίκευσης (Πουλαντζάς Ν., 2001 : 56 & 88 επ.) σχέσεων-δομών-παραγόντων στην/της ιμπεριαλιστική(ς) αλυσίδα(ς), όπως καθορίζεται από την εξέλιξη της ταξικής πάλης.

Οι κοινωνικές τάξεις είναι σύνολα κοινωνικών φορέων που προσδιορίζονται κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, από τη θέση που κατέχουν στη διαδικασία παραγωγής, δηλαδή στην οικονομική σφαίρα. Ωστόσο δεν αρκεί μόνο η οικονομική θέση για να οριστούν οι κοινωνικές τάξεις. Πέραν του οικονομικού κριτηρίου (σχέσεις εκμετάλλευσης), που είναι κυρίαρχο, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν τα πολιτικά και ιδεολογικά κριτήρια (σχέσεις κυριαρχίας). Οι κοινωνικές τάξεις δεν υπάρχουν πρώτα ως τάξεις για να εισέλθουν ύστερα στην ταξική πάλη. Η συγκεκριμένη μορφή της ταξικής πρακτικής των κοινωνικών τάξεων είναι η συνεχής πάλη τους, η διαρκής κίνησή τους μέσα από την ανάπτυξη ταξικών αντιφάσεων και κοινωνικών αγώνων. Μπορούμε να πούμε ότι κοινωνικές τάξεις και ταξική πάλη είναι μία και ενιαία αντιφατική διαδικασία-κίνηση (Πουλαντζάς Ν., 2001 : 16), στη βάση της οποίας εξελίσσεται ο κοινωνικός σχηματισμός στο χωροχρόνο.

Ο Μαρξ δεν πρόλαβε να δώσει έναν ορισμό των τάξεων στο έργο του, μολονότι αναγνωρίζει ήδη από το πρώιμο έργο του τον κεντρικό ρόλο που

διαδραματίζουν οι ταξικοί αγώνες στην εξέλιξη των κοινωνιών⁴. Στο Γ' τόμο του *Κεφαλαίου*, το χειρόγραφο τελειώνει με το ερώτημα «*Τι είναι τάξη;*» (Μαρξ Κ., 1978). Ακολούθως διατυπώθηκαν πολλοί ορισμοί των κοινωνικών τάξεων στο πλαίσιο της μαρξιστικής θεωρίας. Θα παραθέσουμε επί λέξει τον ορισμό του Λένιν για τις κοινωνικές τάξεις, θεωρώντας τον ως βάση για την ανάλυση των κοινωνικών τάξεων, γιατί εκτιμούμε ότι είναι ο πιο συνεκτικός και περιεκτικός απ' όσους έχουν διατυπωθεί, βρίσκεται σε κοινωνική γείωση, αποφεύγοντας κατά το δυνατόν τον εξ αντικειμένου στατικό χαρακτήρα ενός ορισμού για την περιγραφή και ανάλυση δυναμικών, αφού εστιάζει στη διαρκή κίνηση και μετεξέλιξη φαινομένων, ακριβώς επειδή διαλεκτικά συμπυκνώνει με τρόπο ξεκάθαρο την ενότητα θεωρίας και πράξης.

Αναφέρει ο λενινιστικός ορισμός των κοινωνικών τάξεων, που διατυπώθηκε στην πολιτική εισήγηση για τα «Κόκκινα Σάββατα» μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση «*Οι τάξεις είναι μεγάλες ομάδες ανθρώπων που ξεχωρίζουν μεταξύ τους από τη θέση που κατέχουν μέσα σ' ένα, ιστορικά καθορισμένο, σύστημα κοινωνικής παραγωγής, από τη σχέση τους (στο μεγαλύτερο μέρος κατοχυρωμένη και διατυπωμένη με νόμους) προς τα μέσα παραγωγής, από το ρόλο τους στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας και, συνεπώς, από τους τρόπους που ιδιοποιούνται τη μερίδα του κοινωνικού πλούτου που διαθέτουν και από το μέγεθος αυτής της μερίδας. Οι τάξεις είναι τέτοιες ομάδες ανθρώπων, που η μία μπορεί να ιδιοποιείται τη δουλειά της άλλης, χάρη στη διαφορά της θέσης που κατέχει μέσα σ' ένα καθορισμένο σύστημα της κοινωνικής οικονομίας*» (Λένιν Β.Ι., χ.χ.ε. : 15).

Από τον παραπάνω ορισμό προκύπτει ότι στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής βασικό κριτήριο για την ένταξη ενός ατόμου σε μια κοινωνική τάξη είναι η σχέση του με τα μέσα παραγωγής. Όποιος κατέχει μέσα παραγωγής ανήκει στην αστική τάξη. Όποιος δεν κατέχει μέσα παραγωγής ανήκει στην εργατική τάξη. Επειδή όμως το κριτήριο της κατοχής ή μη μέσων παραγωγής, μπορεί να οδηγήσει σε παράλογα αποτελέσματα (λ.χ. ένας αυτοαπασχολούμενος βιοτέχνης μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει στην αστική τάξη, ενώ ένα εξαιρετικά υψηλά αμειβόμενο στέλεχος μιας πολυεθνικής εταιρίας να θεωρηθεί ότι ανήκει στην εργατική τάξη, για το λόγο και μόνον ότι δεν κατέχει μέσα παραγωγής), ο λενινιστικός ορισμός έθεσε, εκτός από το κριτήριο της κατοχής μέσων παραγωγής, το κριτήριο του ρόλου μέσα στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας, όσο και του μέρους που ιδιοποιείται κάποιος

⁴ «*Η ιστορία όλων των κοινωνιών είναι η ιστορία ταξικών αγώνων*» Μαρξ Κ.- Ενγκελς Φ., *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, 1848, εκδ. Ποντίκι, 1998.

από τον συνολικό κοινωνικό πλούτο, λόγω της θέσης που κατέχει σ' ένα καθορισμένο σύστημα.

Κοινή συνισταμένη του λενινιστικού ορισμού είναι οι σχέσεις εκμετάλλευσης όπως οικοδομούνται εντός της παραγωγικής διαδικασίας και συμπληρώνονται από τις απολύτως απαραίτητες σχέσεις κυριαρχίας (οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις) που συγκροτούνται εντός του ταξικού δομικού προσδιορισμού και αναπαράγουν το κεφάλαιο ως κοινωνική σχέση. Πρόκειται για την ειδική συμπύκνωση οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων κυριαρχίας, οι οποίες εμπεριέχονται στον ορισμό του Λένιν, συγκροτώντας τις δομικές συνιστώσες των σχέσεων εκμετάλλευσης, που αποτελεί και το βασικό προσδιοριστικό στοιχείο για το σχηματισμό των κοινωνικών τάξεων (Σακελλαρόπουλος Σ., 2001 : 126). Οι τάξεις είναι η συλλογική κοινωνική έκφραση του γεγονότος της εκμετάλλευσης, του τρόπου με τον οποίο η εκμετάλλευση ενσωματώνεται σε μια κοινωνική δομή (Ste. Croix G.E.M. de, 1984 : 92-111). Σύμφωνα με τον Μαρξ τα μέλη των κοινωνικών τάξεων δεν είναι παρά «απλώς ενσαρκώσεις, προσωποποιήσεις [...] καθορισμένοι κοινωνικοί χαρακτήρες, που εγγράφει στα άτομα το κοινωνικό προτσές παραγωγής, είναι τα προϊόντα αυτών των καθορισμένων κοινωνικών σχέσεων παραγωγής» (Μαρξ Κ., 1978 : 1.080).

Στη βάση ενός τρόπου παραγωγής βρίσκεται η σχέση μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων/παραγωγικών σχέσεων, με κυρίαρχο στοιχείο τις παραγωγικές σχέσεις. Οι σχέσεις παραγωγής μπορούν να γίνουν αντιληπτές ως η σύνθεση των σχέσεων κυριότητας, κατοχής και χρήσης των μέσων παραγωγής⁵.

Η εργατική τάξη χαρακτηρίζεται από τη σχέση χρήσης των μέσων παραγωγής που ορίζεται ως η αποκλειστική εκτέλεση της λειτουργίας της εργασίας (ενός ατόμου ή του συλλογικού εργάτη) με σκοπό την παραγωγή αξιών χρήσης. Κρίσιμο στοιχείο για την ένταξη ενός ατόμου στην εργατική τάξη στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι να είναι ελεύθερος με διττή έννοια. Ελεύθερος από οποιαδήποτε υποτέλεια, υποκείμενο δικαίου και ελεύθερος -απαλλοτριωμένος από τα μέσα

⁵ Μηλιός Γ.- Οικονομάκης Γ., *Εργατική τάξη και μεσαίες τάξεις : Ταξική θέση και ταξική τοποθέτηση (Μια κριτική προσέγγιση στη θεωρία των κοινωνικών τάξεων του Νίκου Πουλαντζά)*, Θέσεις, τχ. 99^ο/2007. Βασικά σημεία της μαρξιστικής θεωρίας των κοινωνικών τάξεων που παρατίθενται στο παρόν κεφάλαιο, αποτελούν προσεγγίσεις των Μηλιού-Οικονομάκη, όπως αναπτύσσονται στο συγκεκριμένο κείμενο, αλλά και στο Σακελλαρόπουλος Σ. *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση. Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, 2001. Επίσης τα αποσπάσματα από το μαρξικό έργο που παρατίθενται στο παρόν κεφάλαιο, αναφέρονται στο ανωτέρω άρθρο Μηλιός Γ. – Οικονομάκης Γ. : 2007.

παραγωγής (Μαρξ Κ., 1978 : 181- 182). Η διπλή διαδικασία απελευθέρωσης του ατόμου από εξωοικονομικούς καταναγκασμούς και αποχωρισμού του από τα μέσα παραγωγής, μετέτρεψε μαζικά την εργασιακή δύναμη σε εμπόρευμα και προσέδωσε το απαραίτητο ποσοτικό στοιχείο στην ανάδυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής⁶. Επόμενο κρίσιμο στοιχείο για την ένταξη ενός ατόμου στην εργατική τάξη, με την έννοια του φορέα της συγκεκριμένης κοινωνικής σχέσης που καταλαμβάνει την αντίστοιχη θέση στον ταξικό δομικό προσδιορισμό και που απορρέει ευθέως από τη σχέση –αποκλειστικά- χρήσης των μέσων παραγωγής είναι η σχέση εκμετάλλευσης με τον φορέα της σχέσης κυριότητας-κατοχής των μέσων παραγωγής, η παραγωγή υπεραξίας προς όφελος του ανωτέρω φορέα και η αμοιβή απ’ αυτόν με μεταβλητό κεφάλαιο. Με την έννοια αυτή η εργασία ως αμειβόμενη από το μεταβλητό κεφάλαιο, θεωρείται παραγωγική εργασία. Για το κρίσιμο ζήτημα της παραγωγικής εργασίας κυρίως στη σφαίρα της κυκλοφορίας, που δίχασε πολλούς μαρξιστές, δεχόμαστε την άποψη του Μαρξ όπως διατυπώθηκε στα Grundrisse, όπου ο Μαρξ θεωρεί όλες τις μορφές κεφαλαίου εξίσου παραγωγικές (ως παράγουσες υπεραξία ή ως συντελούσες στην πραγματοποίηση της υπεραξίας) και συγκεκριμένα : *«Ωστόσο, στο μέτρο που η ίδια η κυκλοφορία δημιουργεί κόστος και απαιτεί υπερεργασία, εμφανίζεται η ίδια να περιλαμβάνεται στην παραγωγική διαδικασία. [...] Η κυκλοφορία μπορεί να δημιουργήσει αξία μόνο στο βαθμό που απαιτεί νέα απασχόληση ξένης εργασίας – πέρα απ’ αυτήν που αναλώθηκε άμεσα στην παραγωγική διαδικασία»* (Μαρξ Κ., χχε.: 397, 416).⁷

Από το συνδυασμό των παραπάνω αναφορών και στοιχείων ένα άτομο εντάσσεται στην εργατική τάξη όταν στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας δεν κατέχει μέσα παραγωγής, έχει –αποκλειστικά- σχέση χρήσης με τα μέσα παραγωγής με εκτελεστική λειτουργία (ρόλος στην οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας), ιδιοποιείται μερίδα του παραγόμενου πλούτου μέσα από τη σχέση εκμετάλλευσης

⁶ Πρόκειται για τη διαδικασία που ο Μαρξ χαρακτήρισε ως πρωταρχική συσσώρευση κεφαλαίου.

⁷ Πολλοί μαρξιστές θεωρητικοί, με πιο χαρακτηριστικό τον Νίκο Πουλαντζά στις *Κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, στηριζόμενοι σε άλλο χωρίο του Μαρξ, κυρίως στον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου, όπου ο Μαρξ ορίζει την εργασία στην κυκλοφορία ως μη παραγωγική, θεωρούν ότι στο χώρο δραστηριοποίησης του εμπορευματικού κεφαλαίου δεν παράγεται υπεραξία. Η συγκεκριμένη θεώρηση της παραγωγικής εργασίας παράγει συνέπειες για τους μισθωτούς που απασχολούνται στο εμπόριο και στις επιχειρήσεις του τομέα παροχής υπηρεσιών, με αποτέλεσμα τη μείωση της εργατικής τάξης και τη διόγκωση της νέας μικροαστικής τάξης επί του οικονομικά ενεργού πληθυσμού ενός κοινωνικού σχηματισμού, ειδικά με το βάρος που έχει ο τριτογενής τομέας υπηρεσιών στις σύγχρονες ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες. Για μια περιεκτική πραγμάτευση και κριτική του ορισμού της εργατικής τάξης στη βάση της διάκρισης παραγωγικής-μη παραγωγικής εργασίας βλ. Σακελλαρόπουλος Σ., *Η Ελλάδα στη..... όπ.π.* σελ. 131 επ.

αμειβόμενος με μεταβλητό κεφάλαιο και το μερίδιο που καταλαμβάνει αντιστοιχεί μόνον στον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο για την κοινωνική αναπαραγωγή του χωρίς να αμείβεται για την πρόσθετη εργασία που συνιστά το βαθμό εκμετάλλευσης και ποσοστό υπεραξίας που καρπώνεται ο καπιταλιστής.

Η εργατική τάξη, όπως κάθε κοινωνική τάξη χωρίζεται σε μερίδες και στρώματα στο εσωτερικό της. Η εξέλιξη και ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ιδιαίτερα με τη μορφή της συνεχώς εντεινόμενης διαδικασίας ουσιαστικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο αυξάνει την εργατική τάξη, μέσα από μια διπλή διαδικασία εσωτερικής κοινωνικής διαφοροποίησης – ενοποίησης των διάφορων μερίδων της λόγω των σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας. Στην εργατική τάξη εντάσσονται ειδικευμένοι-ανειδίκευτοι εργάτες στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα, εργάτες γης, υπάλληλοι γραφείου που πραγματοποιούν εκτελεστική εργασία τόσο στο δευτερογενή, όσο και στον τριτογενή τομέα, εμποροϋπάλληλοι με εκτελεστικά καθήκοντα, κατώτεροι εργατοϋπάλληλοι δημοσίου και ευρύτερου δημοσίου τομέα, χαμηλόμισθοι με εκτελεστικά καθήκοντα στο χώρο των ελεύθερων επαγγελμάτων κλπ.

Ειδικότερα η συνεχής εμβάθυνση της διαδικασίας ουσιαστικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των τεχνολογιών ως τμήμα των παραγωγικών δυνάμεων ενταγμένων στην παραγωγική διαδικασία υπό τον ειδικό χαρακτήρα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, οδηγεί στη σταδιακή προλεταριοποίηση των διανοητικών εργασιών με αποτέλεσμα να μετατρέπουν διανοητικά εργαζόμενους ενταγμένους στο εργασιακό προτσές καπιταλιστικής επιχείρησης σε τμήμα της εργατικής τάξης, υπό την προϋπόθεση ότι δεν έχουν υπό τον έλεγχό τους άλλους εργαζόμενους, δεν ασκούν δηλαδή λειτουργίες του κεφαλαίου.

Συνοψίζοντας το βασικό στοιχείο που ενοποιεί τις διάφορες μερίδες της μιας τάξης απέναντι στις μερίδες της άλλης τάξης, είναι το γεγονός της εκμετάλλευσης που υφίστανται τα μέλη της εργατικής τάξης από τα μέλη της αστικής τάξης και της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, καθώς και των σχέσεων κυριαρχίας (Σακελλαρόπουλος Σ., 2001 : 155).

Η κεφαλαιοκρατική τάξη χαρακτηρίζεται από τη σχέση κυριότητας (οικονομικής) και κατοχής επί των μέσων παραγωγής. Ο φορέας δηλαδή των κοινωνικών σχέσεων κυριότητας και κατοχής των μέσων παραγωγής, εντασσόμενος κατά τον τρόπο αυτό στις σχέσεις παραγωγής εκπληρώνει την ικανή συνθήκη να

οριστεί ως κεφαλαιοκράτης. Η συνθήκη όμως προκειμένου να πληρωθεί στο σύνολό της και να καταστεί ικανή και αναγκαία απαιτεί και ένα ελάχιστο ποσοτικό μέγεθος. Σύμφωνα με τον Μαρξ για να εμφανιστεί η σχέση μεταξύ του πραγματικού ιδιοκτήτη και κάτοχου των μέσων παραγωγής και του εργάτη ως σχέση μεταξύ κεφαλαίου-εργασίας απαιτείται μια ποσοτική προϋπόθεση η οποία δεν έχει να κάνει με τίποτα περισσότερο από μια μεταβολή στην ποσοτική κλίμακα της παραγωγής (διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου) : ένας κάποιος αριθμός εργατών που βρίσκονται υπό τις εντολές του ίδιου του κεφαλαιοκράτη. Επομένως προκειμένου ο φορέας των σχέσεων κυριότητας και κατοχής των μέσων παραγωγής, να ενταχθεί στη θέση του καπιταλιστή στον ταξικό δομικό προσδιορισμό, θα πρέπει ο όγκος του κεφαλαίου που δαπανάται από τον συγκεκριμένο φορέα κοινωνικών σχέσεων και ως εκ τούτου ο αριθμός των απασχολούμενων απ' αυτόν μισθωτών, να είναι τέτοιος που ο καπιταλιστής ν' απαλλάσσεται πλήρως από την άμεση εργασία. Το εισόδημα του καπιταλιστή, δηλαδή το κέρδος, εξαρτάται κατά τον τρόπο αυτόν όχι από την εργασία του ως κεφαλαιοκράτη και επομένως η εργασιακή διαδικασία είναι αποκλειστικά υπό την εκμετάλλευση ταξικών παραγόντων άλλων από εκείνους που συμμετέχουν σ' αυτή⁸.

Το κεφάλαιο νοείται πάντα ως κοινωνική σχέση, και κατ' επέκταση οι φορείς του, ανάλογα με το μερίδιο που καταλαμβάνουν και τη λειτουργία τους στην καπιταλιστική αγορά, διακρίνονται σε μονοπωλιακά κεφάλαια και μη μονοπωλιακά κεφάλαια. Το μονοπωλιακό κεφάλαιο σαν οικονομική ένωση- συγχώνευση κεφαλαίων εμφανίζεται με το πέρασμα στο ιμπεριαλιστικό στάδιο του καπιταλισμού. Η εμφάνισή του είναι αποτέλεσμα της διαδικασίας συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης κεφαλαίου και παραγωγής σε βάρος του ανταγωνιστικού – προμονοπωλιακού σταδίου του καπιταλισμού (Κατσιούρας Δ.Γ., 1995 : 184). Τα μη μονοπωλιακά κεφάλαια, αποτελούν προγενέστερες του μονοπωλίου κεφαλαιακές μορφές οι οποίες συναρθρώνονται με τα μονοπωλιακά κεφάλαια και αναπαράγονται σε μια σχέση συντήρησης-διάλυσης.

Ανάλογα με τον αριθμό απασχολούμενων ανά επιχείρηση, η κεφαλαιοκρατική αστική τάξη μπορεί να διακρίνεται σε μεσαία αστική τάξη και σε μεγάλη αστική τάξη, σ' ένα κάπως περιγραφικό σχήμα. Στη μεσαία αστική τάξη εντάσσεται ο

⁸ Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο- Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος πρώτος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978, όπως αναφέρεται στο Μηλιός Γ.- Οικονομάκης Γ., *Εργατική τάξη και..... ό.π.*

εργοδότης που απασχολεί από 5 έως 49 εργαζόμενους, εφόσον λειτουργεί ως καπιταλιστής με την έννοια ότι απαλλάσσεται πλήρως από την άμεση εργασία. Ειδικώς όμως για τις περιπτώσεις των επιχειρήσεων από 5 έως 9 εργαζόμενους, ο εργοδότης πολλές φορές δεν είναι απαλλαγμένος από την εργασία, οπότε στην περίπτωση αυτή εντάσσεται στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη (Σακελλαρόπουλος Σ., 2014 : 228). Στη μεγάλη αστική τάξη εντάσσεται ο εργοδότης-καπιταλιστής στην επιχείρηση του οποίου απασχολούνται 50 και άνω εργαζόμενοι. Τα προαναφερόμενα μεγέθη είναι σχετικά και ποικίλλουν ανάλογα με τον κοινωνικό σχηματισμό⁹. Η κεφαλαιοκρατική τάξη επίσης διακρίνεται σε κοινωνικές μερίδες ανάλογα με τον τομέα δραστηριότητας του επιμέρους κεφαλαίου όπως εμπορική αστική τάξη, βιομηχανική αστική τάξη, τραπεζική αστική τάξη, εφοπλιστική αστική τάξη.

Μέσα από τις διαδικασίες συσσώρευσης κεφαλαίου, διευρυμένης αναπαραγωγής του και εμφάνισης μετοχικών εταιρειών, κυριάρχησε η τάση λειτουργίες του κεφαλαίου όπως η διευθυντική δουλειά να χωρίζεται από την (οικονομική και νομική) κυριότητα. Οι φορείς που εκτελούν τις λειτουργίες του κεφαλαίου από θέση διευθυντική εντός της παραγωγικής διαδικασίας, καταλαμβάνουν τη θέση του κεφαλαίου και ανήκουν στην αστική τάξη, έστω και αν δεν είναι κάτοχοι της τυπικής νομικής, αλλά της οικονομικής κυριότητας. Οι διεύθυνοντες σύμβουλοι, τα διευθυντικά στελέχη εταιρειών και επιχειρήσεων, μολονότι δεν κατέχουν μέσα παραγωγής, εντάσσονται στην αστική τάξη, λόγω ακριβώς του ρόλου τους στην οργάνωση της εργασίας, του τρόπου ιδιοποίησης του παραγόμενου πλούτου και του μεγέθους που καρπώνονται και το οποίο υπερβαίνει κατά πολύ τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο κοινωνικής αναπαραγωγής τους. Δεν παράγουν υπεραξία οι ίδιοι, εκτελούν αντίθετα σε διευθυντικό επίπεδο λειτουργίες του κεφαλαίου, δομούν ιεραρχικές σχέσεις πολιτικής και ιδεολογικής κυριαρχίας επί των εργατών εντός της επιχείρησης, λόγω ακριβώς του ρόλου τους εντός της οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας, βοηθώντας τον κεφαλαιοκράτη ν' αυξήσει το βαθμό εκμετάλλευσης των εργαζομένων.

Ο ταξικός χαρακτηρισμός της μικροαστικής τάξης όπως σωστά παρατηρεί ο Νίκος Πουλαντζάς είναι πραγματικά η λυδία λίθος της μαρξιστικής θεωρίας για τις τάξεις (Πουλαντζάς Ν., 2006α : 259). Έχουμε ήδη αναφερθεί στον κυρίαρχο ρόλο

⁹ Για το σημαντικό αυτό ζήτημα ιδιαίτερα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, αντί πολλών βλ. Παπαδόπουλος Π., *Η ταξική διάρθρωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1987, σελ. 309-311, Λύτρας Α., *Προλεγόμενα στη θεωρία της ελληνικής κοινωνικής δομής*, εκδ. Νέα Σύνορα-Α.Α.Λιβάνη, Αθήνα, 1993, σελ. 151 επ.

των σχέσεων παραγωγής για το χαρακτηρισμό ενός τρόπου παραγωγής. Εντός δηλαδή του συστήματος καπιταλιστικής κυριαρχίας αναδύεται και αναπαράγεται μια ιστορικά ιδιαίτερη μη καπιταλιστική μορφή παραγωγής (Μηλιός Γ.- Δημούλης Δ.- Οικονομάκης Γ., 2005). Αυτή η μορφή παραγωγής ονομάζεται απλή εμπορευματική παραγωγή και ο φορέας της *παραδοσιακή μικροαστική τάξη*. Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη είναι επομένως η ιστορικά ιδιαίτερη τάξη της καπιταλιστικής οικονομικής δομής που συγχωνεύει σε μια ταξική θέση τη λειτουργία του κεφαλαίου (σχέση κυριότητας και κατοχής των μέσων παραγωγής) με τη λειτουργία της εργασίας (σχέση χρήσης των μέσων παραγωγής). Οι λειτουργίες αυτές όμως στην ενοποίησή τους σε μια ταξική θέση, σ' ένα πρόσωπο, παύουν ν' αποτελούν τις ανταγωνιστικές κοινωνικά σχέσεις κεφαλαίου-εργασίας¹⁰.

Συνεπώς κρίσιμα στοιχεία για την παραδοσιακή μικροαστική τάξη είναι ότι ο φορέας της είναι μικροϊδιοκτήτης, δεν είναι απαλλαγμένος από την προσωπική εργασία λόγω οικονομικού καταναγκασμού με την ειδικότερη μορφή του μικρού όγκου κεφαλαίου που δύναται να δαπανήσει για την επιχείρησή του και ως εκ τούτου δεν προχωρά σε διευρυμένη, αλλά σε απλή αναπαραγωγή κεφαλαίου και έχει χαμηλή παραγωγικότητα η επιχείρησή του. Η επιχείρηση του παραδοσιακού μικροαστού οργανώνεται στη βάση της απόσπασης της υπεραξίας, πολλές φορές στη βάση των σχέσεων συγγένειας, της οικογενειακής επιχείρησης, των συμβοηθούντων οικογενειακών μελών, που εμπεριέχουν στοιχεία απλήρωτης εργασίας. Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη περιλαμβάνει ιδιοκτήτες βιοτεχνιών, εμπορικών καταστημάτων, οικογενειακών επιχειρήσεων, μικρών ελεύθερων επαγγελματιών χωρίς σχέσεις πάγιας αντιμισθίας, τυπικές ή άτυπες μορφές έμμισθης εντολής ή σύμβασης εργασίας και απασχολούν από 1-5 μισθωτούς, πολύ συχνά μέχρι και 9 μισθωτούς. Τόσο η παραδοσιακή μικροαστική τάξη, όσο και η μεσαία αστική τάξη δεν εξαφανίζονται σε μια ευθεία γραμμική πορεία λόγω της ανάπτυξης των

¹⁰ Ο Αθανασόπουλος-Καλόμαλος θεωρεί ότι η συγκεκριμένη μορφή παραγωγής διαμορφώνει έναν ανταγωνιστικό στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, διακριτό τύπο παραγωγής, τον μικροϊδιοκτητικό τρόπο παραγωγής. Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους δύο τρόπους παραγωγής απορρέει από δύο διαφορετικά είδη ατομικής ιδιοκτησίας εκ των οποίων το ένα προέρχεται από την προσωπική εργασία του παραγωγού, το άλλο από την εκμετάλλευση της ξένης εργασίας. Προκειμένου να ενισχύσει το επιχείρημά του περί ακραίου ανταγωνισμού μεταξύ δύο διαφορετικών τρόπων παραγωγής, ο Α.-Κ. παραθέτει ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα-απόφθεγμα του Κ. Μαρξ από τον 1^ο τόμο του Κεφαλαίου και ειδικότερα αναφέρεται στο 25^ο κεφάλαιο περί ιστορικής τάσης της καπιταλιστικής συσσώρευσης, όπου ο Μαρξ προχωρά σ' έναν θεωρητικό διαχωρισμό των δύο ειδών ατομικής ιδιοκτησίας επισημαίνοντας ότι «*όποιοι συγγεί τα δύο είδη ατομικής ιδιοκτησίας ξεχνάει ότι η τελευταία (η ατομική ιδιοκτησία που φτιάχνεται από την εργασία των άλλων) όχι μόνο συνιστά την ευθεία αντίθεση της πρώτης, αλλά επίσης ότι φυτρώνει μονάχα στον τάφο της*», βλ. Αθανασόπουλος-Καλόμαλος Θ., 2003 : 17-18

καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και των διαδικασιών συσσώρευσης και διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Απεναντίας συναρθρώνονται και αναπαράγονται μέσα από την υφιστάμενη σχέση τους με το μονοπωλιακό κεφάλαιο και τη μεγάλη αστική τάξη, αιωρούμενες στον κοινωνικό και πολιτικό αγώνα μεταξύ ριζοσπαστικοποίησης - πόλωσης με τις κυριαρχούμενες τάξεις και συμβιβασμού-ενσωμάτωσης στον κυρίαρχο συνασπισμό εξουσίας.

Σύμφωνα με τον Μαρξ *«Όπως ο κεφαλαιοκράτης απαλλάσσεται στην αρχή από τη χειρωνακτική εργασία μόλις το κεφάλαιό του φτάσει το ελάχιστο εκείνο μέγεθος με το οποίο και μόνο αρχίζει η καθαυτό κεφαλαιοκρατική παραγωγή, έτσι παραχωρεί τώρα τη λειτουργία της άμεσης και συνεχούς επίβλεψης των ξεχωριστών εργατών και εργατικών ομάδων σε μια ειδική κατηγορία μισθωτών εργατών. Όπως ένας στρατός χρειάζεται στρατιωτικούς, αξιωματικούς και υπαξιωματικούς, έτσι και μια μάζα εργατών που συνεργάζονται κάτω από το πρόσταγμα του ίδιου κεφαλαίου χρειάζεται αξιωματικούς (διευθυντές, διαχειριστές) και υπαξιωματικούς της βιομηχανίας (επιστάτες, foremen, overlookers, contremaitres) που στη διάρκεια του προτσές εργασίας διοικούν εξ ονόματος του κεφαλαίου. Η δουλειά της επιστασίας εδραιώνεται σαν αποκλειστική τους λειτουργία»* (Μαρξ Κ., 1978 : 347). Κατά τη διαδικασία της ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και της διευρυμένης αναπαραγωγής κεφαλαίου συγκροτείται μια ειδική κατηγορία μισθωτών, διαφοροποιημένη τόσο από την εργατική τάξη, όσο και από την αστική, της οποίας η αποκλειστική λειτουργία στα πλαίσια του ενιαίου παραγωγικού προτσές είναι η διοίκηση-επιτήρηση (σε αντίθεση με την εκτέλεση) της εργασίας. Συνεπώς οι μισθωτοί εργαζόμενοι που ανήκουν σ' αυτήν την ειδική κατηγορία της μισθωτής εργασίας δεν εκτελούν αποκλειστικά τη λειτουργία της εργασίας, αλλά ασκούν και λειτουργίες του κεφαλαίου. Αποτελούν δηλαδή μέρος του συλλογικού εργάτη, κυριαρχούμενοι από το κεφάλαιο, είναι άμεσα εκμεταλλευόμενοι από το κεφάλαιο, παράλληλα όμως λειτουργούν ως κεφάλαιο, με την έννοια ότι πραγματοποιούν ειδικές μορφές επιτήρησης-διοίκησης επί των εργατών, ασκώντας εξουσίες του κεφαλαίου μέσα στην επιχείρηση (Μηλιός Γ.-Οικονομάκης Γ., 2007).

Η ταξική αυτή θέση στο δομικό προσδιορισμό προέκυψε από τη διαδικασία ανάπτυξης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, την ειδικά καπιταλιστική διαίρεση μεταξύ επιστήμης και εμπειρίας, το σταδιακό πέρασμα από την τυπική στην ουσιαστική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, τη μετάβαση από το καθεστώς της απόλυτης σ' εκείνο της σχετικής υπεραξίας.

Ειδικότερα στόχος της οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας είναι η κατά το δυνατόν βέλτιστη αξιοποίηση της καπιταλιστικής αποδοτικότητας της εργασίας. Η κατοχή εκ μέρους του εργαζόμενου δεξιοτήτων στην παραγωγή και ειδικών γνώσεων ή εμπειριών θέτει εκ των πραγμάτων διαπραγματευτικά όρια στη διαδικασία και τους όρους εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης. Γι' αυτό οι δυνάμεις του κεφαλαίου μέσα από την οργανωτική αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας στοχεύουν στη μετάβαση από την τυπική στην ουσιαστική υπαγωγή της εργασίας, προκειμένου αφενός να μειώσουν τις εργατικές αντιστάσεις μέσα στην παραγωγή, οικειοποιούμενες τις ειδικές γνώσεις και τις δεξιότητες, προχωρώντας στην τμηματοποίηση, τον επιμερισμό και στην αποειδίκευση μεγάλου ποσοστού θέσεων εργασίας, αφαιρώντας με τον τρόπο αυτό τη διαπραγματευτική δύναμη των εργαζομένων που πηγάζει ακριβώς από τις δεξιότητες, την ειδική γνώση και την εξειδίκευση που κατέχουν¹¹.

Η συσσώρευση εργασιακής εμπειρίας και η μετατροπή της σε κωδικοποιημένη γνώση (επιστήμη) και με ειδικό καπιταλιστικό τρόπο επιστροφή της ως εφαρμοσμένης επιστήμης σε συνδυασμό με την τμηματοποιημένη οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας, αποτελεί μέρος της ειδικά καπιταλιστικής διαίρεσης μεταξύ επιστήμης και εμπειρίας στο πλαίσιο της διαδικασίας ουσιαστικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Λόγω της συγκεκριμένης εξέλιξης των παραγωγικών σχέσεων αναδύεται η *νέα μικροαστική τάξη*, που οι φορείς της αμείβονται με μισθό υπεράνω της αξίας αναπαραγωγής της εργατικής τους δύναμης και ασκούν εποπτικές λειτουργίες του κεφαλαίου εντός της επιχείρησης. Πρόκειται για ενδιάμεση κοινωνική τάξη, οργανικά ενταγμένη στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής,

¹¹ Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι κατά την προτεϊλορική και προφορντική καπιταλιστική περίοδο, 19^{ος} αιώνας, στον αγγλοσαξωνικό ιδιαίτερα κόσμο, που είχε και τον πιο ανεπτυγμένο καπιταλισμό, τα εργατικά συνδικάτα, αποτελούνταν κυρίως από ειδικευμένους εργάτες, οι οποίοι διαπραγματεύονταν με τους εργοδότες από θέση ισχύος, σε σχέση με την υπόλοιπη ανειδίκευτη εργατική μάζα, ακριβώς λόγω της κατοχής γνώσεων και δεξιοτήτων, που ακόμα το κεφάλαιο, δεν είχε κατορθώσει να οικειοποιηθεί. Η εναντίωση των υφαντουργών στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα στην είσοδο των μηχανών και η καταστροφή αυτών, δεν ήταν απλώς μια κίνηση απελπισμένων, που τους ξεπέρασε κάποια ανεξάρτητη, από την εξέλιξη των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων, πρόοδος της τεχνολογίας. Τόσο οι Λουδίτες, όσο και υφαντουργοί της Καταλονίας, οι καπνεργάτες στην Ελλάδα ή ανθρακωρύχοι στην Αγγλία του '80, γνώριζαν πως με τη μηχανοποίηση και αυτοματοποίηση της παραγωγής δεν διακυβεύονταν μόνο οι θέσεις εργασίας. Κυρίως κρινόταν ο ίδιος ο έλεγχος επί της παραγωγικής διαδικασίας. Η αποειδίκευσή τους, η οποία επερχόταν με την υποκατάσταση των ανθρώπινων δεξιοτήτων από μηχανές ή συστήματα παραγωγής, σημαίνει τον ολοκληρωτικό έλεγχο της παραγωγής από τους κατόχους των μέσων παραγωγής. Την ίδια στιγμή η εργατική κυριαρχία αντικαθίσταται με την εργονομική της παραγωγής, η οποία εφαρμόζεται αποκλειστικά από τις διοικήσεις των επιχειρήσεων. Βλ. Κοριά Μπ., *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*, 1985, εκδ. Κομμούνα, σελ. 59, Αλεξίου Θ., *Εργασία, εκπαίδευση και κοινωνικές τάξεις*, εκδ. Παπαζήση, 2002, σελ. 126.

στερούμενη μέσων παραγωγής, η οποία ασκεί εξουσία εντός της εργασιακής διαδικασίας στο όνομα του κεφαλαίου και ταυτοχρόνως αποτελεί αντικείμενο καπιταλιστικής κυριαρχίας¹².

Μερίδες και κοινωνικά στρώματα της νέας μικροαστικής τάξης πέραν των καπιταλιστικών επιχειρήσεων του δευτερογενούς τομέα, εμφανίζονται με ιδιαίτερη έμφαση στον τριτογενή τομέα (υπηρεσίες) και στους κρατικούς μηχανισμούς, κυρίως την περίοδο μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο. Η νέα μικροαστική τάξη συμπεριλαμβάνει μισθωτούς εργαζόμενους, οι οποίοι δεν είναι μέρος της εργατικής τάξης λόγω της θέσης τους στο πλέγμα των λειτουργιών της καπιταλιστικής εξουσίας στην οποία εμπλέκονται. Παράλληλα δεν αποτελούν τμήμα της καπιταλιστικής τάξης καθώς δεν είναι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής, ούτε τμήμα της αστικής τάξης καθώς δεν ασκούν διευθυντικό ρόλο στην παραγωγική διαδικασία.

Στη νέα μικροαστική τάξη ανήκουν μισθωτοί εργαζόμενοι των επιχειρήσεων και των κρατικών μηχανισμών, καθώς μολονότι αναλαμβάνουν διαφορετικούς ρόλους στην καπιταλιστική διαίρεση της εργασίας (δημόσιος-ιδιωτικός τομέας), ασκούν σχέσεις κυριαρχίας-εξουσίας, ίδιου τύπου δηλαδή κοινωνικές λειτουργίες στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος και της αναπαραγωγής του, σε διαφορετικά κοινωνικά πεδία (Μηλιός Γ.-Οικονομάκης Γ., 2007).

Ειδικότερα για τους εργαζόμενους στο δημόσιο και ευρύτερο δημόσιο τομέα, στο χώρο των δημοσίων επιχειρήσεων ισχύει η κατανομή και η διάκριση όπως στις ιδιωτικές επιχειρήσεις. Οι εργαζόμενοι που εκτελούν χειρωνακτική εργασία ή διανοητική αποκλειστικά εκτελεστικού χαρακτήρα ανήκουν στην εργατική τάξη. Οι εργαζόμενοι που ασκούν επιτήρηση και έλεγχο επί της εργατικής τάξης της δημόσιας επιχείρησης, ασκούν δηλαδή λειτουργίες που απορρέουν από σχέσεις κυριαρχίας-εξουσίας εντάσσονται στη νέα μικροαστική τάξη. Υψηλόμισθα στελέχη δημοσίων επιχειρήσεων που ασκούν διευθυντικά καθήκοντα ανήκουν στην αστική τάξη.

Δημόσιοι υπάλληλοι που απασχολούνται στους κρατικούς μηχανισμούς, ιδεολογικούς ή κατασταλτικούς ανήκουν στην εργατική τάξη εφόσον ασκούν εκτελεστική εργασία και αμείβονται με μισθό που καθορίζεται από την κρατική εισοδηματική πολιτική, χωρίς να υπερβαίνει τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο

¹² Ο Σακελλαρόπουλος θεωρεί ότι η νέα μικροαστική τάξη και η παραδοσιακή μικροαστική τάξη, παρά τις μεταξύ τους διαφοροποιήσεις αποτελούν μερίδες μιας τάξης, της μικροαστικής. Κι αυτό λόγω της αδυναμίας άρθρωσης αυτόνομης πολιτικής πρακτικής σε αντιδιαστολή με την αστική και την εργατική τάξη- γεγονός που επιφέρει την πρόσδεσή της τότε στη μία και τότε στην άλλη τάξη-, όσο και λόγω της κοινής οικονομικής βάσης που χαρακτηρίζει τα μέλη τους, Σακελλαρόπουλος Σ., 2014 : 233

αναπαραγωγής της εργατικής τους δύναμης. Μεσαία στελέχη των κρατικών μηχανισμών που εκτελούν εποπτικό και συντονιστικό ρόλο κατά την εργασιακή διαδικασία και ασκούν σχέσεις κυριαρχίας υπέρ της κρατικής εξουσίας και της αναπαραγωγής της ανήκουν στη νέα μικροαστική τάξη.

Επίσης στη νέα μικροαστική τάξη ανήκουν μηχανικοί και τεχνικοί της παραγωγής σε κλάδους που ελέγχουν και εποπτεύουν εργάτες, σημαντικό τμήμα ελεύθερων επαγγελματιών (δικηγόροι, πολιτικοί μηχανικοί, ιατροί κλπ), όταν οργανικά συνδέονται με μεγάλες επιχειρήσεις ή έχουν σχέσεις εξαρτημένης εργασίας ή συμβάσεις εντολής με το κράτος ή όταν στο εσωτερικό τους είναι οργανωμένα ως καπιταλιστικές επιχειρήσεις¹³.

Τέλος τα αγροτικά στρώματα έχουν σημαντική εσωτερική κοινωνική διαφοροποίηση ανάλογα με την κατοχή ή μη ιδιοκτησίας γης και τη χρησιμοποίηση εργατών γης. Οι ακτήμονες αγρότες και οι μικροϊδιοκτήτες γης που δεν απασχολούν εργάτες γης συγκροτούν μια ιδιαίτερη μερίδα της εργατικής τάξης, που θα μπορούσε να ονομαστεί και οιονεί εργατική τάξη. Οι ιδιοκτήτες γης που χρησιμοποιούν περιορισμένη μισθωτή εργασία για την καλλιέργεια της γης τους, εργαζόμενοι και οι ίδιοι, πραγματοποιούν απλή αναπαραγωγή του κεφαλαίου και ανήκουν στην οιονεί παραδοσιακή μικροαστική τάξη. Οι ιδιοκτήτες γης που χρησιμοποιούν αριθμό μισθωτών εργατών γης, που να τους επιτρέπει να προβαίνουν σε διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου τους, χωρίς την ατομική τους εργασία, ανήκουν στην οιονεί αστική τάξη (Σακελλαρόπουλος Σ., 2014 : 235-6).

Προσπαθήσαμε σε ένα επίπεδο υψηλής αφαίρεσης να περιγράψουμε τις θεμελιώδεις (αστική και εργατική) κοινωνικές τάξεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και τις ενδιάμεσες κοινωνικές τάξεις (παραδοσιακή μικροαστική τάξη και νέα μικροαστική τάξη), χρησιμοποιώντας το λενινιστικό ορισμό των κοινωνικών τάξεων. Ακολούθως θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε τη συγκεκριμένη κίνηση των κοινωνικών τάξεων μέσα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, έχοντας υπ' όψιν ότι

¹³ Τα ελεύθερα επαγγέλματα έχουν σημαντική εσωτερική κοινωνική διαφοροποίηση. Υπάρχουν καπιταλιστές ή ελεύθεροι επαγγελματίες ασκούντες διευθυντικά καθήκοντα αποτελώντας μέλη της αστικής τάξης, μισθωτοί επιστήμονες ως φορείς της νέας μικροαστικής τάξης που ασκούν επιτήρηση-έλεγχο-εποπτεία-συντονισμό στην εργασιακή διαδικασία, χαμηλόμισθοι επιστήμονες που ασκούν εκτελεστικά καθήκοντα και εντάσσονται στην εργατική τάξη. Επίσης υπάρχουν ελεύθεροι επαγγελματίες, κάτοχοι μέσων παραγωγής, χωρίς να διατηρούν έμμισθη σχέση σε φορείς του δημοσίου ή σε επιχειρήσεις, φορείς απλής εμπορευματικής παραγωγής. Είναι υποχρεωμένοι να εργάζονται ως ελεύθεροι επαγγελματίες προκειμένου να πραγματώσουν την απλή κοινωνική τους αναπαραγωγή και παράλληλα προχωρούν σε περιορισμένη (1-3) μίσθωση υπηρεσιών. Στην περίπτωση αυτή μπορεί να γίνει λόγος για ελεύθερους επαγγελματίες ως φορείς της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης.

πολλές φορές τα άτομα καταλαμβάνουν πολλαπλές ταξικές θέσεις κύρια λόγω της εκτεταμένης μικροϊδιοκτησίας και σχετικών εισοδηματικών προσόδων πέραν της εργασίας. Ορθότερα καταλαμβάνουν μια βασική ταξική θέση, αλλά είναι συγκεκριμένοι υλικοί όροι που τους οδηγούν σε αντιφατικές ταξικές τοποθετήσεις¹⁴ στη συγκυρία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Κίνηση των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών

Περιγράψαμε βασικές και ενδιάμεσες κοινωνικές τάξεις που εμφανίζονται στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ή καλύτερα στη συνάρθρωση καπιταλιστικών και μη καπιταλιστικών τρόπων ή μορφών παραγωγής υπό την κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η ανάλυση έγινε σε επίπεδο αφαίρεσης. Οι τρόποι παραγωγής όμως δεν υπάρχουν και δεν αναπαράγονται αφ' εαυτών, αλλά ως συγκεκριμένοι κοινωνικοί σχηματισμοί εντός των οποίων αλλά και στη σχέση μεταξύ των οποίων συναρθρώνονται οι διάφοροι τρόποι και μορφές παραγωγής (φεουδαρχικός, ασιατικός, απλή εμπορευματική παραγωγή, καπιταλιστικός κλπ), υπό την κυριαρχία ενός τρόπου παραγωγής, ως αποτέλεσμα της κίνησης των κοινωνικών τάξεων, δηλαδή της πάλης τους. Με την έννοια αυτή οι κοινωνικοί σχηματισμοί είναι ιστορικά καθορισμένοι και πρωτότυποι. Με τα λόγια του Νίκου Πουλαντζά « *Οι κοινωνικοί σχηματισμοί δεν είναι επομένως η χωροθέτηση υπαρκτών τρόπων παραγωγής σαν τέτοιων και 'στοιβαγμένων' των μεν πάνω στους άλλους. Οι κοινωνικοί σχηματισμοί είναι σαφώς οι τόποι της αναπαραγωγικής διαδικασίας, ως κόμβοι της άνισης ανάπτυξης στις σχέσεις των τρόπων και μορφών παραγωγής στο πλαίσιο της πάλης των τάξεων.[.....] Ωστόσο η άνιση ανάπτυξη δεν αποτελεί ένα 'κατάλοιπο' ή μια 'ακαθαρσία', που οφείλονται στο συγκεκριμένο 'συνδυασμό' τρόπων παραγωγής αναπαραγόμενων αφηρημένα: είναι η συστατική μορφή αναπαραγωγής του ΚΤΠ στο ιμπεριαλιστικό στάδιο στις σχέσεις του με άλλους τρόπους παραγωγής συγκεκριμενοποιημένους σε κοινωνικούς σχηματισμούς. Πράγματι δεν μπορούμε να*

¹⁴ Για την έννοια των αντιφατικών ταξικών τοποθετήσεων, βλ. Wright E.O., *Class, Crisis and the State*, New Left Books, London, 1978, του ιδίου *Classes*, Verso, New York, 1985. Για την συγγενή θεωρητικά έννοια των πολυσθενών κοινωνικών υποκειμένων, βλ. Τσουκαλάς Κ., *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, 2005. Για μια κριτική παρουσίαση τόσο του σχήματος των αντιφατικών ταξικών τοποθετήσεων, όσο και της κοινωνικής πολυσθένειας βλ. Σακελλαρόπουλος Σ., 2014 : 262-270

κατανοήσουμε τη διεθνοποίηση των καπιταλιστικών σχέσεων παρά τον ίδιο τον τόπο της, δηλαδή στην ύπαρξη της αναπαραγωγής του ΚΤΠ συγκεκριμενοποιημένης σε κοινωνικούς σχηματισμούς (ιμπεριαλιστική αλυσίδα). Από την άποψη αυτή ακριβώς, η διεθνοποίηση δεν είναι η απλή 'συσσωμάτωση' των διαφόρων κοινωνικών σχηματισμών. [...] συνίσταται, ξεκάθαρα, στην 'εξ επαγωγής' αναπαραγωγή του ΚΤΠ των μητροπόλεων μέσα στους εξαρτημένους και κυριαρχημένους σχηματισμούς, δηλαδή στις νέες ιστορικές συνθήκες της αναπαραγωγής του [...] Η ιμπεριαλιστική αλυσίδα δεν είναι τίποτε άλλο παρά η αναπαραγωγή του ΚΤΠ μέσα σε κοινωνικούς σχηματισμούς σε καθορισμένες οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες, ενώ οι κρίκοι της αλυσίδας – οι κοινωνικοί σχηματισμοί- αποτελούν τους τόπους ύπαρξης της διαδικασίας αυτής» (Πουλαντζάς Ν., 2001 : 59-61).

Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής εμφανίζεται, αναπαράγεται και κυριαρχεί μέσα από τη διαδικασία που χαρακτηρίστηκε πρωταρχική συσσώρευση κεφαλαίου και διήρκεσε από 15^ο-16^ο αιώνα (Wallerstein Ι., 1974, Frank Α.Γ., 1971) ή ακόμα και από τον 12^ο-13^ο αιώνα (Ψυρούκης Ν., 1974, Χαραλαμπίδης Μ., 1997 : 256 επ., Καραμπελιάς Γ., 2007). Η διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου γεωγραφικά εντοπίζεται στους κοινωνικούς σχηματισμούς της δυτικής Ευρώπης και έχει αφετηριακά διπλή κατεύθυνση. Την κίνηση διάλυσης-συντήρησης-ενσωμάτωσης άλλων προγενέστερων μορφών ή τρόπων παραγωγής ως συμπίκνωση του κοινωνικού ανταγωνισμού¹⁵, τη δημιουργία εθνικής αγοράς, τον (καπιταλιστικά) κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, τη συγκεντρωτική οργάνωση της πολιτικής εξουσίας (Άντρετσόν Π., 1986) μέσα από τη μορφή της σύζευξης έθνους-κράτους¹⁶. Η παράλληλη κίνηση που εντάσσεται κι αυτή στη διαδικασία της πρωταρχικής

¹⁵ Ο Μαρξ στο Κεφάλαιο περιγράφει τη διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου στην Αγγλία μέσα από τις περιφράξεις των αγροτικών γαιών και σύστασης του εμπράγματου δικαιώματος της κυριότητας και - βίαιου- αποχωρισμού/απομάκρυνσης των αγροτών από τη γη (enclosures)

¹⁶ Το έθνος και το εθνικό φαινόμενο στην παρούσα εργασία γίνεται αντιληπτό κατά την υλιστική, διαλεκτική και ταξική έννοια όπως την αναλύει ο Νίκος Ψυρούκης στο έργο του το *Εθνικό Ζήτημα*, εκδ. Κοροντζής, Αθήνα, 1992, βλ. και εισαγωγή Σεραφετινίδου Μ. στο συλλογικό *Νίκος Ψυρούκης. Κύπρος. Από την αυτοδιάθεση στην κατοχή*, εκδ. Αιγαίον-Κουκίδα, 2005, και όχι με την αστική, ιδεαλιστική και υποκειμενική βεμπεριανής καταγωγής έννοια της επινόησης-κατασκευής, βλ. Άντερσον Μπ., *Φαντασιακές κοινότητες*, εκδ. Νεφέλη, 1997, Γκελνερ Ε., *Έθνη και εθνικισμός*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1992, Λέκκας Π., *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, εκδ. Κατάρτι, 2006. Για την ακρίβεια ο Άντερσον δεν θεωρεί το εθνικό φαινόμενο μια κατασκευή με την απολυτότητα που το θέτει ο Γκελνερ. Γι' αυτό και χρησιμοποιεί τον όρο φαντασιακό και όχι φανταστικό. Οι επιμέρους βέβαια διαφοροποιήσεις εντός της ιδεαλιστικής-υποκειμενικής προσέγγισης για το εθνικό φαινόμενο εκφεύγουν της βασικής θεματικής της παρούσας εργασίας γι' αυτό και δεν θα επεκταθούμε. Θα επανέλθουμε στο ζήτημα για την πρόσληψη του εθνικού φαινομένου στο τελευταίο κεφάλαιο. Γενικά για το εθνικό φαινόμενο βλ. Smith Α., *Εθνική Ταυτότητα*, εκδ. Οδυσσέας, 2000, Νούτσος Π., *Κόμβοι στη συζήτηση για το έθνος*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2006.

συσσώρευσης κεφαλαίου αφορά τη σταδιακή επέκταση και δημιουργία της διεθνούς κεφαλαιοκρατικής αγοράς και της βαθμιαίας συγκρότησης του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, μέσα από το διεθνή αποικιοκρατικό καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας. Επεισόδια της οικοδόμησης του διεθνούς συστήματος στη φάση της πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου είναι οι Σταυροφορίες τον 12^ο και 13^ο αιώνα (Πήαρς Σ.Ε., 2004), οι λεγόμενες γεωγραφικές ανακαλύψεις της αμερικανικής ηπείρου (Γκαλεάνο Ε., 1982, Κόρτες Φ., 1986) και της Αφρικής τον 15^ο και 16^ο αιώνα (Στάνλεϋ Χ.Μ. : 1991), που ακολούθησαν οι εξερευνητές, οι ιεραπόστολοι, το εμπορικό κεφάλαιο (Foubert C., 1997 : 224 επ.) και η γενίκευση των εμπορικών συναλλαγών με την Ασία, οι δρόμοι του Μεταξιού 13^{ος}-15^{ος} αιώνες (Πόλο Μ., 1982).

Η κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αντανακλά τον κοινωνικό συσχετισμό και ειδικότερα την κυριαρχία της αστικής τάξης αρχικά της εμπορικής της μερίδας (και στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα της βιομηχανικής μερίδας λόγω της ανόδου της βιομηχανικής επανάστασης η οποία στηρίχτηκε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα στον ατμό και στα τέλη του ίδιου αιώνα στην ενέργεια, το πετρέλαιο και τον κινητήρα εσωτερικής καύσης) σε βάρος προκαπιταλιστικών και φεουδαρχικών κοινωνικών τάξεων (αριστοκράτες, γαιοκτήμονες), μικροαστικών και αγροτικών στρωμάτων, αλλά και της νεοεμφανιζόμενης εργατικής τάξης¹⁷. Στο πολιτικό επίπεδο χαρακτηρίζεται από αστικές επαναστάσεις, όπως η ένδοξη επανάσταση στην Αγγλία (1648) και η γαλλική επανάσταση (1789), από την κυριαρχία σε διεθνο-πολιτικό επίπεδο της εθνοκρατικής μορφής (σύστημα Βεσφαλίας 1648, Ναπολεόντιοι πόλεμοι 1798-1814, Ιερά Συμμαχία 1815), από τη διάσπαση δημοκρατικών-φιλελεύθερων, την κυριαρχία του φιλελευθερισμού, τη μετεξέλιξη του πιο ριζοσπαστικού τμήματος του δημοκρατικού κινήματος σε σοσιαλιστικό, την ευρωπαϊκή άνοιξη των λαών (1848), την ιταλική ενοποίηση (risorgimento) και τη διαδικασία ενοποίησης των γερμανικών κρατιδίων υπό την ηγεμονία των Πρώτων γιούνκερς κ.α. (Berstein S.- Milza P., 1997).

Η κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, με τη συγκεκριμένη μορφή σύζευξης του έθνους-κράτους και τη σταδιακή δημιουργία του παγκόσμιου καπιταλιστικού αποικιοκρατικού καταμερισμού εργασίας, οδηγεί στη διχοτόμηση του

¹⁷ Για την εδραίωση και τις παλινδρομήσεις στην εξέλιξη του καπιταλισμού την περίοδο 1830-1940, από την οπτική της ανάγκης ρύθμισης της οικονομίας της αγοράς βλ. αντί πολλών το κλασικό Πολάνυι Κ., *Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας*, εκδ. Νησίδες, 2007

συστήματος σε μητροπολιτικούς-κυρίαρχους κοινωνικούς σχηματισμούς και περιφερειακούς-κυριαρχούμενους κοινωνικούς σχηματισμούς. Η παγίωση του παγκόσμιου αποικιοκρατικού καταμερισμού εργασίας ολοκληρώνεται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Ο παγκόσμιος αποικιοκρατικός καταμερισμός εργασίας αποτυπώνει τη σύγκρουση του εγγενώς επεκτατικού καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής με το φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής, τον ασιατικό τρόπο παραγωγής, καθώς και την απλή εμπορευματική παραγωγή με την κάθε φορά ειδική και μοναδική διαδικασία ενσωμάτωσης- συνάρθρωσης των μη καπιταλιστικών τρόπων και μορφών παραγωγής υπό την κυριαρχία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και αντιστοίχως των κυρίαρχων αστικών τάξεων και κοινωνικών μερίδων.

Κυρίαρχη τάση των μητροπολιτικών κοινωνικών σχηματισμών είναι η εσωστρεφής –με την έννοια της δασμολογικής και μη δασμολογικής προστασίας της παραγωγής ειδικά κατά την κρίσιμη περίοδο της συγκρότησης της εθνικής αγοράς – σχετικά ομοιογενής (με την έννοια της ισόρροπης) και ολοκληρωμένη διαδικασία εσωτερικής ενσωμάτωσης του εθνικού σχηματισμού υπό την ηγεμονία της (εθνικής) αστικής τάξης. Κυρίαρχη τάση των περιφερειακών-κυριαρχούμενων κοινωνικών σχηματισμών είναι η εξωστρεφής – με την έννοια της μη δασμολογικής προστασίας της παραγωγής κατά την κρίσιμη περίοδο της συγκρότησης της εθνικής αγοράς- ανομοιογενής σε τομείς της οικονομίας και κλάδους του επιμέρους τομέα, ανολοκλήρωτη διαδικασία εσωτερικής ενσωμάτωσης του εθνικού σχηματισμού υπό την ηγεμονία της (μεταπρατικού χαρακτήρα) αστικής τάξης (Φωτόπουλος Τ., 1987). Η αναπαραγωγή της άνισης ανάπτυξης μεταξύ μητροπολιτικών-περιφερειακών κοινωνικών σχηματισμών στηρίζεται στη διαφορά παραγωγικότητας της εργασίας, τη δομή των μισθών, την αποικιοκρατική αρπαγή πρώτων υλών από τους κυριαρχούμενους κοινωνικούς σχηματισμούς, την εξαγωγή αγροτικών προϊόντων από τους περιφερειακούς κοινωνικούς σχηματισμούς και την εισαγωγή βιομηχανικών προϊόντων και ενδιάμεσων κεφαλαιουχικών αγαθών, καθιστώντας ένα μονίμως ελλειμματικό ισοζύγιο πληρωμών. Σύμφωνα με τον Σαμίρ Αμίν οι σχέσεις μεταξύ κυρίαρχων-κυριαρχούμενων κοινωνικών σχηματισμών είναι αποτέλεσμα των διαδικασιών συσσώρευσης, όπως αυτή διαμορφώνεται στο πλαίσιο της άνισης ανταλλαγής. Οι σχέσεις αυτές δεν διαμορφώνουν μόνο συνθήκες αναπαραγωγής εσωτερικής υπανάπτυξης, αλλά και συγκεκριμένους όρους ενσωμάτωσης των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών στη στρατηγική της παγκόσμιας συσσώρευσης που συγκροτείται στους κοινωνικούς σχηματισμούς του Κέντρου (Αμίν Σ., χ.χ.ε. & 1976,

Frank A.G., 1967). Η άνιση ανταλλαγή εμπορευμάτων και η πολιτική κυριαρχία βρίσκονταν στον πυρήνα του παγκόσμιου αποικιοκρατικού καταμερισμού εργασίας μεταξύ των κοινωνικών σχηματισμών, την περίοδο κυριαρχίας του ανταγωνιστικού σταδίου του καπιταλισμού. Κατά την περίοδο μετάβασης από τον ανταγωνιστικό στο μονοπωλιακό καπιταλισμό, στη φάση οικοδόμησης της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας (τέλη 19^{ου} αιώνα- 1945) κυριαρχεί ο ενδοϊμπεριαλιστικός ανταγωνισμός, υπερισχύει η αλληλοαποκλειόμενη της αλληλοσυμπληρούμενης τάσης του παγκόσμιου αποικιοκρατικού καπιταλιστικού συστήματος (ξεσπάνε δύο παγκόσμιοι πόλεμοι - αναπτύσσεται επαναστατικό εργατικό κίνημα στους κοινωνικούς σχηματισμούς του κέντρου) και η εξαγωγή κεφαλαίου υπερισχύει της εξαγωγής εμπορευμάτων.

Την κίνηση των εξαγομένων κεφαλαίων τη ρυθμίζει η τάση για την πραγμάτωση του μέγιστου (μονοπωλιακού) κέρδους και είναι συνυφασμένη με την οικονομική και εξωοικονομική βία, με τη διατήρηση και αναπαραγωγή του αποικιοκρατικού ή νεοαποικιακού καταμερισμού εργασίας, που στη βάση του έχει τη διατήρηση της εργατικής δύναμης ως φτηνού εμπορεύματος στους περιφερειακούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Η εξαγωγή κεφαλαίων γίνεται είτε με τη μορφή δανείων είτε με τη μορφή άμεσων επενδύσεων και στη βάση των εξής οικονομικών κατευθύνσεων : Στην τάση της ιδιοποίησης από το ξένο μονοπωλιακό κεφάλαιο, τον εξαγωγέα των κεφαλαίων, των πλουτοπαραγωγικών πηγών της χώρας όπου εισάγονται τα κεφάλαια. Στην τάση της μονοπώλησης της αγοράς της χώρας που δέχεται τα κεφάλαια του εξωτερικού. Στην αρχή της εξαγωγής των κερδών που πραγματοποιούνται στους τομείς όπου επενδύονται τα κεφάλαια του εξωτερικού και της επιστροφής τους στον τόπο απ' όπου προέρχονται τα κεφάλαια αυτά. Στην κατεύθυνση της μη ολόπλευρης βιομηχανικής ανάπτυξης κάθε χώρας που δέχεται τα κεφάλαια αυτά. Διατήρηση ασθενούς ή εξαρτημένου βιομηχανικού τομέα και παρασιτική υπερανάπτυξη τομέα παροχής υπηρεσιών σε υπερδιογκωμένα αστικά κέντρα. Στην κατεύθυνση της διατήρησης της εργατικής δύναμης στον τόπο που εισάγει τα κεφάλαια, σαν φτηνής εργατικής δύναμης για το χρηματιστικό κεφάλαιο, με την έννοια που δίνει ο Χίλφερντινγκ στον όρο. Το διεθνές χρηματιστικό κεφάλαιο μπορεί να αξιοποιεί επί τόπου την εργατική δύναμη ή και να τη μεταφέρει σε άλλο μέρος (Ψυρούκης Ν., 1983α).

Σύμφωνα με τον κλασικό ορισμό των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του Ιμπεριαλισμού που διατύπωσε ο Λένιν στο *Ιμπεριαλισμός το ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού* (1916), το ιμπεριαλιστικό στάδιο του καπιταλισμού χαρακτηρίζεται από

την κυρίαρχη τάση συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης κεφαλαίου και παραγωγής με τη δημιουργία μονοπωλιακών κεφαλαίων που διαδραματίζουν αποφασιστικό ρόλο στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή. Όλοι οι τύποι κεφαλαίου και κυρίως το τραπεζικό και το βιομηχανικό κεφάλαιο συγχωνεύονται και αναδεικνύεται το χρηματιστικό κεφάλαιο που συγκεντρώνει την οικονομική και πολιτική δύναμη κάθε αστικού κράτους. Κυρίαρχο χαρακτηριστικό δεν είναι η εξαγωγή εμπορευμάτων, αλλά η εξαγωγή κεφαλαίων. Δημιουργούνται υπερεθνικές ενώσεις κεφαλαίου που μοιράζουν την αποικιοκρατική παγκόσμια αγορά σε σφαίρες επιρροής. Ολοκληρώνεται το εδαφικό μοίρασμα του κόσμου ανάμεσα στις μεγάλες κρατικές δυνάμεις¹⁸.

Από το τέλος του 2^{ου} παγκοσμίου πολέμου και μέχρι το 1990 κυριαρχεί η τάση διεθνοποίησης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Τα ειδικότερα χαρακτηριστικά της διεθνοποίησης είναι η επέκταση του παραγωγικού κεφαλαίου με τη μορφή των πολυεθνικών εταιριών, η κυριαρχία της χρηματιστικής συσσώρευσης μετά την περίοδο 1971 (κατάρρευση συστήματος Bretton Woods)- 1973 (α' πετρελαϊκή κρίση). Από τη δεκαετία του '80 υποχωρεί σταδιακά η σοσιαλδημοκρατική ρύθμιση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και κυριαρχεί η (νεο)φιλελεύθερη. Κυριαρχούν οι εμπορικές συναλλαγές μεταξύ των ανεπτυγμένων εθνικών κοινωνικών σχηματισμών (Σακελλαρόπουλος Σ., 2004) σε αντίθεση με την αποικιοκρατική φάση του καπιταλιστικού συστήματος. Επικρατεί η αλληλοσυμπληρούμενη της αλληλοαποκλειόμενης τάσης του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος (Ψυρούκης Ν., 2001), όπως ειδικότερα εκδηλώνεται με την οικοδόμηση περιφερειακών καπιταλιστικών ολοκληρώσεων (φαινόμενα υπερ-ιμπεριαλισμού) χωρίς να καταργείται ο ενδοϊμπεριαλιστικός ανταγωνισμός. Οικοδομείται ο νεοαποικιοκρατικός παγκόσμιος καπιταλιστικός καταμερισμός εργασίας, όπου η οικονομική κυριαρχία μέσα από τη διαδικασία του νεοαποικισμού (Ψυρούκης Ν., 1991) καθορίζει τις ειδικές συνθήκες ενσωμάτωσης στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα εσωτερικεύοντας στους κυριαρχούμενους κοινωνικούς σχηματισμούς τις δομές, σχέσεις και εξωτερικούς παράγοντες της ιμπεριαλιστικής εξάρτησης αρθρώνοντάς τους με τους εσωτερικούς παράγοντες και τις ιδιαίτερες αντιφάσεις τους συγκροτώντας τον εγχώριο συνασπισμό εξουσίας (Πουλαντζάς Ν., 2006 : 26). Η διαδικασία αυτή εγγράφεται στην εξέλιξη του κράτους και των

¹⁸ Όπως περιλαμβάνεται στο Ψυρούκης Ν., *Το νεοελληνικό... όπ.π.*, σελ 148.

κομμάτων στους κυριαρχούμενους κοινωνικούς σχηματισμούς. Η εξάρτηση δεν είναι εξωτερική κυρίως όπως στο αποικιοκρατικό στάδιο, αλλά εσωτερική και με την έννοια αυτή κυρίως οικονομική. Χαρακτηριστική μορφή της οικονομικής εξάρτησης των περιφερειακών κοινωνικών σχηματισμών που αναπτύσσεται ιδιαίτερα από τη δεκαετία του '70 είναι το δημόσιο χρέος των χωρών του Τρίτου Κόσμου, που συνέβαλε καθοριστικά και στην πολιτική εξέλιξη πολλών κοινωνιών του Τρίτου Κόσμου (Μάγκντοφ Χ., 1987). Αντίστοιχη διαδικασία επενδύσεων του διεθνούς χρηματιστικού κεφαλαίου σε κρατικά ομόλογα παρατηρήθηκε και κατά την περίοδο μετάβασης από τον ανταγωνιστικό στο μονοπωλιακό καπιταλισμό και το ιμπεριαλιστικό στάδιο του καπιταλισμού (1880-1913).

Την εξέλιξη της πάλης των τάξεων στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό θα την παρακολουθήσουμε μέσα από τη διπλή διαδικασία ενσωμάτωσης του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα και εσωτερίκευσης των εξωτερικών παραγόντων όπως αρθρώνονται με τους εσωτερικούς παράγοντες και τις ιδιαίτερες αντιφάσεις τους, συγκροτώντας τον εγχώριο συνασπισμό εξουσίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Κίνηση των κοινωνικών τάξεων στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό

Στον ιστορικό χώρο της ελληνικής χερσονήσου, της ευρύτερης βαλκανικής, αλλά και της Μικράς Ασίας, από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα έως το 1922, λαμβάνει χώρα με ιδιαίτερη ένταση η σύγκρουση μεταξύ των αποικιοκρατικών δυνάμεων που κυρίως είναι φορείς του εγγενώς επεκτατικού καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Αγγλία και Γαλλία), αλλά όχι μόνον (Ρωσία), της οθωμανικής αυτοκρατορίας που είναι φορέας του ασιατικού-δεσποτικού τρόπου παραγωγής, αλλά και υποτελών πληθυσμών που βρίσκονται σε σχετικά προχωρημένη διαδικασία εθνικής διαμόρφωσης και αστικής συγκρότησης όπως είναι οι Έλληνες, οι Αρμένιοι και οι Εβραίοι (Ψυρούκης Ν., 1983). Αυτή είναι η ουσία του Ανατολικού Ζητήματος στις διάφορες φάσεις του την ανωτέρω ιστορική περίοδο. Το κοινωνικό ζήτημα που τίθεται μέσα από την εξέλιξη του Ανατολικού Ζητήματος, είναι ο κοινωνικός μετασχηματισμός του ασιατικού τρόπου παραγωγής σε καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Η ιδιομορφία του μετασχηματισμού του ευρύτερου χώρου είναι η εθνική-εθνοτική διαφορετικότητα

των πληθυσμών, η οποία στο επίπεδο της θεσμικής συγκρότησης της οθωμανικής αυτοκρατορίας αναπαράγεται σε θρησκευτική βάση. Τα αστικά στοιχεία - στα τέλη του 18^{ου} αιώνα - που είναι φορείς του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, κυρίως εμπορομεσιτικό κεφάλαιο (αλλά και βιοτεχνία-μανιφακτούρα σε ορεινές περιοχές της ελληνικής χερσονήσου), είναι χριστιανοί κυρίως Έλληνες, αλλά και Αρμένιοι, καθώς επίσης και Εβραίοι¹⁹. Η σύζευξη έθνους-κράτους που είναι η ιδιαίτερη μορφή που λαμβάνει ο κυρίαρχος καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής εκείνη την περίοδο θέτει τα βασικά χαρακτηριστικά του αγώνα της Επανάστασης του 1821, που είναι αστικός ως προς το περιεχόμενο και εθνικός στη μορφή.

Η σύγκρουση/συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής στην ελληνική χερσόνησο διαφοροποιεί τον ενιαίο χώρο σε τρεις χωρικές ενότητες στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, απογειώνοντας οικονομικά τμήματα του ελλαδικού χώρου την περίοδο 1774-1814²⁰. Η πρώτη χωρική ενότητα περιλαμβάνει τον νησιωτικό/εμποροναυτιλιακό χώρο που αναπτύσσει έντονη κινητικότητα λόγω κυρίως του διαμεσολαβητικού του ρόλου ως ναυτιλιακού-εμπορικού-εφοπλιστικού κεφαλαίου μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων και της Πύλης, ιδίως μετά τις συνθήκες Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1774), όπου αρχικά συνδέεται με τη Ρωσία σε συνεργασία με το παροικιακό κεφάλαιο (Μάξιμος Σ., 2008, Αξελός Λ., 2008, Σβορώνος Ν., 1996, Μοσκόφ Κ., 1978). Στη συνέχεια κατά την περίοδο του ηπειρωτικού αποκλεισμού από τον αγγλικό στόλο κατά τη διάρκεια των Ναπολεόντιων πολέμων συνδέεται με τα συμφέροντα της Μ. Βρετανίας. Η δεύτερη χωρική ενότητα αφορά τον πεδινό αγροτικό χώρο της ελληνικής χερσονήσου που είναι υποταγμένος στον ασιατικό δεσποτισμό. Η τρίτη χωρική ενότητα περιλαμβάνει τον ορεινό αγροτικό-βιοτεχνικό χώρο που είναι ο πιο έκκεντρος και αναπτύσσονται αστικά στοιχεία με τάσεις εσωστρεφούς ανάπτυξης, κυρίαρχα στοιχεία κοινοτισμού αλλά και εμπορικές ανταλλαγές με τον εξω-ελλαδικό χώρο (Μοσκόφ Κ., 1988 : 77 επ., Κρεμμυδάς Β., 1980, Νικολόπουλος Η., 1988 : 281 επ., Πανταζόπουλος Ν., 1993, Σαρρής Ν., χ.χ.ε., τ. Β': 337 επ.). Η Επανάσταση του '21 ξεσπάει ταυτόχρονα τόσο στην ηπειρωτική και νότια Ελλάδα, όσο και στις παραδουνάβιες ηγεμονίες όπου

¹⁹ Για την κίνηση των ελληνικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των βενετικών κτήσεων, βλ. Ασδραχάς Σ., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ'- ΙΘ' αιώνας* (δίτομο), εκδ. ΕΤΒΑ Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα, Αθήνα, 2003

²⁰ Για τη διαμόρφωση των βασικών ιδεολογικών ρευμάτων της νεοελληνικής διάνοησης σε συνάρτηση με την κίνηση των κοινωνικο-οικονομικών χώρων εντός των οποίων αναπτύχθηκαν και τα πολιτικά σχέδια που εκπόνησαν, βλ. Ροδάκης Π., *Η διαμόρφωση του ελληνικού έθνους*, εκδ. Γόρδιος, 1994, Αξελός Λ., *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, εκδ. Στοχαστής, 2003

δραστηριοποιείται έντονα το παροικιακό κεφάλαιο. Ριζώνει στο τμήμα εκείνο της ελληνικής χερσονήσου (ηπειρωτική και νότια Ελλάδα), όπου οι αγροτικές μάζες που αποτελούν την συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού είναι Έλληνες το γένος, χριστιανοί ορθόδοξοι και συμμαχούν με τα αστικά στοιχεία. Η ανεξαρτησία της Ελλάδας που αναγνωρίζεται με το πρωτόκολλο του Λονδίνου το 1830, αποτέλεσμα του συμβιβασμού της Πύλης με τις 'Προστάτιδες' δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία) και του ανταγωνισμού μεταξύ των κυρίαρχων προστάτιδων δυνάμεων (Αγγλία-Ρωσία), εγγράφει την ήττα των ριζοσπαστικών και οικονομικά αυτοδύναμων δυνάμεων. Η εξέλιξη αυτή αποτυπώνεται στις εμφύλιες διαμάχες στη διάρκεια της Επανάστασης 1823-1826 (Σταματόπουλος Τ., 1979, Ροδάκης Π, 2015), στο Ψήφισμα της υποτέλειας (1825), στα δάνεια της ανεξαρτησίας (1824-1825), στην επικράτηση του αγγλόφιλου και γαλλόφιλου κόμματος. Η προστατευτική πολιτική της παραγωγής μεταξουργίας, νηματουργίας και αγροτικών προϊόντων που είχε εκπονήσει ο Καποδίστριας (1828-1831) ακυρώνεται, ο ίδιος ο Καποδίστριας δολοφονείται (1831), ενώ το ρωσόφιλο κόμμα (ναππαίοι), εκφραστής των συγκεκριμένων περισσότερο έκκεντρων βιοτεχνικών κοινωνικών δυνάμεων και του ορεινού χώρου, υποχωρεί. Η κατάργηση της προστατευτικής πολιτικής της βιοτεχνικής παραγωγής αποτελεί το τελικό χτύπημα στις αυτόκεντρες κοινωνικές δυνάμεις του ορεινού χώρου, οι οποίες έχοντας ήδη οικονομικά αιμορραγήσει την περίοδο της επανάστασης στα αμέσως επόμενα χρόνια καταρρέουν από τον ανταγωνισμό των αγγλικών και γαλλικών βιοτεχνικών προϊόντων, αβοήθητες από την ανυπαρξία δασμολογικής και μη δασμολογικής προστατευτικής πολιτικής, πληθυσμιακά συρρικνώνονται και υποτάσσονται στα νέα αστικά κέντρα και στο κυρίαρχο εμπορομεσιτικό κεφάλαιο (Νικολόπουλος Η., 1988, Δρίνης Ι., 2013). Η επικράτηση του αγγλόφιλου και γαλλόφιλου κόμματος σηματοδοτεί την κυριαρχία των δυνάμεων του νησιωτικού χώρου, του εμπορομεσιτικού και παροικιακού κεφαλαίου σε συμμαχία με τη μικροαστική τάξη (μικροϊδιοκτητικά στρώματα και υψηλόμισθες μερίδες της δημόσιας υπαλληλίας)²¹. Θεμελιώνεται το καθεστώς των προστάτιδων δυνάμεων μέσα από το θεσμό του θρόνου (είτε στην εκδοχή των Βαυαρών είτε των

²¹ Για τη συγκρότηση των κομματικών σχηματισμών κατά την μετεπαναστατική περίοδο βλ. Petropoulos J., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, εκδ. ΜΙΕΤ, 1985. Για το ίδιο ζήτημα με έμφαση στη σύγκρουση μεταξύ συγκεντρωτικού κράτους και τοπικισμού, βλ. Κοταρίδης Ν., *Από τις φατρίες στα κόμματα*, στο Σακελλαρόπουλος Θ. (επιμ και εισ), *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, εκδ. Κριτική, 1993. Για τα πολιτικά κόμματα την περίοδο 1821-1936, βλ. Χέρινγκ Γκ., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Α' και Β', εκδ. ΜΙΕΤ, 2006

Γλυκσβούργων) και σε συμβολικό και οικονομικό επίπεδο με την βαυαρική επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσα-κέντρο του νέου ελληνικού κράτους το 1834 (Μάρτος Δ., 2005).

Η περίοδος 1831-1922 μπορεί να χαρακτηριστεί μεταβατική από τη συνάρθρωση ασιατικού τρόπου παραγωγής και απλής εμπορευματικής παραγωγής με κυριαρχία της απλής εμπορευματικής παραγωγής, στη συνάρθρωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της απλής εμπορευματικής παραγωγής με κυριαρχία του Κ.Τ.Π. Δύο είναι κατά τη γνώμη μας οι κομβικές σημασίας εξελίξεις στην κίνηση των κοινωνικών τάξεων. Ο ρόλος και η λειτουργία του παροικιακού-εφοπλιστικού κεφαλαίου (Ψυρούκης Ν., 1983α, Καραμπελιάς, Γ., 1982), ηγεμονική μερίδα της αστικής τάξης που εντάσσει την Ελλάδα στο παγκόσμιο αποικιοκρατικό καταμερισμό εργασίας σε μια ιδιότυπη κατάσταση περιφερειακού-εξαρτημένου κοινωνικού σχηματισμού που οργανικά ανήκει όμως στον ευρύτερο μητροπολιτικό χώρο (Καραμπελιάς Γ., 1982 : 14)²², αντανakλώντας ουσιαστικά την ιδιότυπη λειτουργία του κεφαλαίου αυτού και την οργανική του σχέση με την αγγλική κεφαλαιοκρατία. Επόμενο κρίσιμο στοιχείο για την εξέλιξη της πάλης των κοινωνικών τάξεων είναι η διευρυμένη αναπαραγωγή της μικροϊδιοκτησίας-μικροπαραγωγής στον αγροτικό χώρο, όχι ως κληρονομημένο προκαπιταλιστικό υπόλειμμα της οθωμανικής περιόδου, αλλά ως πρωτοεμφανιζόμενη δυναμική μορφή κοινωνικής ενσωμάτωσης στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, που οργανικά συναρθρώνεται ως απλή εμπορευματική παραγωγή και αναπαράγεται (Βεργόπουλος Κ., 1975).

Κυρίαρχες κοινωνικές δυνάμεις της περιόδου είναι το παροικιακό και εφοπλιστικό κεφάλαιο το οποίο αποτελεί τμήμα της διεθνοποιημένης αστικής τάξης με υφιστάμενες σχέσεις με την αγγλική κεφαλαιοκρατία. Βάσεις της συσσώρευσής του είναι η ναυτιλιακή, εμποροδιαμεσολαβητική (μεταφορά σιτηρών από τα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας στο Λονδίνο και αντιστρόφως μεταφορά κάρβουνου και έτοιμων βιομηχανικών προϊόντων από την Αγγλία στη Ρωσία) και παροικιακή δραστηριότητα (Βαλκάνια-Νότια Ρωσία- Μικρά Ασία-Αίγυπτος) εκτός ελλαδικού χώρου, με λειτουργία οργανικά ενταγμένη στην αναπαραγωγή του διεθνούς αποικιοκρατικού καπιταλιστικού καταμερισμού εργασίας (Ψυρούκης Ν., 1983α).

²² Ορισμένοι ερευνητές την κατατάσσουν ως ημιπεριφερειακή χώρα, βλ. Φωτόπουλος Τ., *Η εξαρτημένη ανάπτυξη..... όπ.π.*

Στον ελλαδικό χώρο το εφοπλιστικό-παροικιακό κεφάλαιο δεν πραγματώνει επενδύσεις βιομηχανικού χαρακτήρα. Άλλωστε καθ' όλο τον 19^ο αιώνα το ελληνικό κράτος δεν προχωρά σε πολιτικές δασμολογικής προστασίας της εγχώριας παραγωγής²³. Περιορισμένες βιομηχανικές και κυρίως βιοτεχνικές επενδύσεις χαμηλού βαθμού συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης κεφαλαίου συνήθως αφορούν διαδικασίες εσωτερικής συσσώρευσης και χωροθετούνται κοντά στα λιμάνια και τα αστικά κέντρα, χωρίς ν' αποτελούν μετεξέλιξη των βιοτεχνικών εκμεταλλεύσεων των αρχών του 19^{ου} αιώνα. (Πετμεζάς Σ., 2010 : 49 επ.). Οι μόνες σημαντικές επενδύσεις στις οποίες προβαίνει το παροικιακό κεφάλαιο είναι η αγορά εκτεταμένης γαιοκτησίας στη Θεσσαλία από Οθωμανούς ενόψει της επικείμενης ενσωμάτωσης της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος (1880) από την οποία προέκυψε και το αγροτικό ζήτημα στη θεσσαλική εκδοχή του με την πάλη των κολλήγων²⁴ για την αναδιανομή των τσιφλικιών. Το κράτος από την τρικουπική περίοδο και μέχρι το Κίνημα στου Γουδή (1909)²⁵ στηρίζει τους γαιοκτήμονες-παροίκους και δεν προχωρά ούτε στην κατοχύρωση κάποιας μορφής εμπράγματος δικαιώματος στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις που δουλεύουν οι κολλήγοι, όπως ήταν αρχικά τα πρώτα αμυντικά αιτήματα του αγροτικού κινήματος, ούτε πολύ περισσότερο στην απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και στην αναδιανομή της γης όπως ήταν τα επιθετικά αιτήματα στη δεύτερη φάση του αγροτικού κινήματος στη Θεσσαλία (1900-1910).

Μια δευτερεύουσα μορφή επένδυση του παροικιακού κεφαλαίου είναι η κατασκευή πολυτελών κατοικιών νεοκλασικού αρχιτεκτονικού ρυθμού στην Αθήνα και κυρίως η χρηματιστική κερδοσκοπία στο κρατικά ομόλογα του δημοσίου χρέους, που αυξάνεται δραματικά την τρικουπική περίοδο (1880-1893) λόγω του συνεχούς και φτηνού δανεισμού για τη χρηματοδότηση δημοσίων έργων υποδομής, με το παροικιακό κεφάλαιο εκείνη την περίοδο να ελέγχει το πιστωτικό σύστημα της χώρας

²³ Μ' εξαίρεση την περίοδο Καποδίστρια (1828-1831)

²⁴ Αγρότες που είχαν θεμελιώσει εθιμικά εμπράγματα και κληρονομήσιμα δικαιώματα στη χρήση της γης με το οθωμανικό σύστημα Τεσσαρούφ, τα οποία με την ενσωμάτωση της Ηπειροθεσσαλίας στο ελληνικό κράτος (1881), την εξαγορά των τσιφλικιών από το παροικιακό κεφάλαιο κυρίως της Κων/πολης, αλλά και της Νότιας Ρωσίας και την κυριαρχία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής οι μεν νέοι ιδιοκτήτες-γαιοκτήμονες των τσιφλικιών είχαν πλήρη δικαιώματα κυριότητας, νομής και κατοχής, οι δε αγρότες κολλήγοι έχαναν τα εθιμικά εμπράγματα και κληρονομήσιμα δικαιώματά τους, μετατρέπονται σε μισθωτούς ακτήμονες εργάτες γης, Βλ. Σακελλαρόπουλος Θ., Ένα περίγραμμα για την κατανόηση της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Ελλάδας του 19^{ου} αιώνα, στο συλλογικό Μωϋσίδη Α. –Σακελλαρόπουλου Σ., 2010 : 71 επ.

²⁵ Για μια συνολική προσέγγιση της κίνησης του ελληνικού κράτους από φιλελεύθερη οπτική, βλ. Δερτιλής Γ.Β., *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2014, Κωστής Κ., *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18^{ος}-21^{ος} αιώνες*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2015.

(Εθνική Τράπεζα Ελλάδος και Ιονική Τράπεζα). Συνοψίζοντας, κατά την τρικουπική περίοδο ολοκληρώνεται η συγχώνευση του παροικιακού/εφοπλιστικού κεφαλαίου με το τραπεζικό κεφάλαιο και συγκροτείται το χρηματιστικό κεφάλαιο, το οποίο όμως λόγω της λειτουργίας και του ρόλου του στο παγκόσμιο αποικιοκρατικό καταμερισμό εργασίας διατηρεί τις βάσεις συσσώρευσής του εκτός ελλαδικού χώρου με αποτέλεσμα η ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής να είναι αργόσυρτη και η βιομηχανική ανάπτυξη εξαιρετικά περιορισμένη.

Στη βορειοδυτική κυρίως Πελοπόννησο αναπτύσσεται η μονοκαλλιέργεια της σταφίδας που αποτελεί και το βασικό εξαγωγικό προϊόν. Η μικροϊδιοκτησία στην ύπαιθρο επικρατεί με τη λύση του ζητήματος των εθνικών γαιών, τον τεμαχισμό μικρών αγροτικών κλήρων και τη διανομή τους στους ακτήμονες αγρότες 1871, από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου (Σακελλαρόπουλος Θ., 1991, Καλαφάτης Θ., 2010 : 87 επ.) και την ανάσχεση του πρώτου μεταναστευτικού ρεύματος του αγροτικού πληθυσμού προς τις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που υπήρχαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί. Το πρώτο μεταναστευτικό ρεύμα του αγροτικού πληθυσμού της περιόδου 1840-1860 προκαλούνταν από την φορολογική πολιτική του κράτους-ιδιοκτήτη των εθνικών γαιών, που συνίσταντο στο φόρο της επικαρπίας ύψους 15% στην ακαθάριστη παραγωγή και της δεκάτης, που σήμαινε την αφαίρεση από τους ακτήμονες-καλλιεργητές της γης συνολικά του 25% της ακαθάριστης αξίας της παραγωγής τους (Σακελλαρόπουλος Θ., 2010 : 72).

Η ανάπτυξη του σιδηροδρομικού δικτύου τη δεκαετία 1880-1890 σε ακτινωτή βάση με επίκεντρο το πολεοδομικό συγκρότημα Αθήνα-Πειραιά και όχι σε περιφερειακή βάση (Σκλαβούνος Γ., 2006), σε συνδυασμό με την κυριαρχία του εμπορομεσιτικού κεφαλαίου και τη συνεχή πτώση των παλιών βιοτεχνικών κέντρων που δεν μετεξελίσσονται σε βιομηχανικά οδηγεί σε τάση συγκεντροποίησης του πληθυσμού στην Αθήνα, ενώ η είσοδος του ατμού στην κίνηση των πλοίων ενισχύει τον Πειραιά έναντι της Ερμούπολης (Καρδάσης Β., 2003, Τσοκόπουλος Β., 1999). Η κρίση του αγροτικού χώρου λόγω της δραστηκής μείωσης των εξαγωγών της σταφίδας, σε συνδυασμό με τον εκχρηματισμό της οικονομίας και της υποχρέωσης καταβολής φόρων, οδήγησε την τελευταία 10ετία του 19^{ου} αιώνα και κυρίως την πρώτη 10ετία του 20^{ου} αιώνα σε μαζική αγροτική έξοδο και εξωτερική μετανάστευση κυρίως στις ΗΠΑ και δευτερευόντως σε εσωτερική μετανάστευση στην Αθήνα (Τσουκαλάς Κ., 1992 : 107). Το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα εμφανίζεται στον ελλαδικό χώρο η εργατική τάξη κυρίως στα περιορισμένα βιομηχανικά κέντρα

(Αθήνα, Πειραιάς, Λαύριο, Πάτρα, Βόλος, Ερμούπολη, Αγρίνιο), με βασικό χαρακτηριστικό το χαμηλό βαθμό συγκέντρωσης του εργατικού δυναμικού ανά εκμετάλλευση (μ' εξαίρεση τα ορυχεία Λαυρίου).

Την πρώτη 20ετία του 20^{ου} αιώνα το Ανατολικό Ζήτημα γνωρίζει νέα όξυνση στα πλαίσια των ενδοϊμπεριαλιστικών ανταγωνισμών και λαμβάνει τη μορφή των βαλκανικών πολέμων και της μικρασιατικής εκστρατείας²⁶. Στο τέλος των πολέμων τα εθνικά κράτη αποκτούν με τη Συνθήκη της Λωζάννης (1923) τα σύνορά τους περίπου στις περιοχές όπου οι αστικές τάξεις μπορούσαν να συγκροτήσουν συμμαχίες με τα αγροτικά στρώματα σε εθνική βάση, καθώς η έκβαση των στρατιωτικών αναμετρήσεων καθορίστηκε σε σημαντικό βαθμό από τη δυνατότητα ανάπτυξης κοινωνικών συμμαχιών μεταξύ αστικής τάξης και αγροτικών στρωμάτων. Το κοινωνικό περιεχόμενο του Ανατολικού Ζητήματος αποτυπωνόταν στη σύγκρουση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής με τον ασιατικό τρόπο αγωγής. Επειδή οι αστικές τάξεις ήταν διαφοροποιημένες από την αγροτιά σε βάση εθνική και θρησκευτική, οι συγκρούσεις είχαν μορφή εθνική, στο πλαίσιο που χάραζε ο ενδοϊμπεριαλιστικός ανταγωνισμός των μεγάλων δυνάμεων. Στον ελλαδικό χώρο την περίοδο 1909-1920 υπό την κυριαρχία του κόμματος των Φιλελευθέρων σε επίπεδο παραγωγικών σχέσεων και θεσμών πραγματοποιείται μια σημαντική κίνηση εθνικής ενοποίησης, δημοκρατικής και κοινωνικής ολοκλήρωσης, αλλά και αστικού εκσυγχρονισμού.²⁷

Μετά την μικρασιατική καταστροφή (1922) έχουμε σαφή κυριαρχία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής (Μηλιός Γ., 1988 : 284, Μάλλιος Μ., 1979 : 32, Μουζέλης Ν., 1978 : 48, Μοσχονάς Α., 1986 : 47). Σ' εκείνη την περίοδο και σ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου αρθρώνονται οι όροι που συγκροτούν τις αναγκαίες ποσοτικές και ποιοτικές προϋποθέσεις της ολοκληρωτικής κυριαρχίας του Κ.Τ.Π. Σχηματίζεται για πρώτη φορά μετά την ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους μια ευρεία και σημαντική εσωτερική αγορά λύνοντας σε μεγάλο βαθμό τη διαλεκτική ελληνισμού/ελλαδισμού ως αποτέλεσμα του συνόλου των εξελίξεων των προηγούμενων δεκαετιών και κυρίως της περιόδου 1911-1922. Η βάση δηλαδή συσσώρευσης της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας γίνεται σε μεγάλο βαθμό εσωτερική. Ο

²⁶ Το κρίσιμο ζήτημα της μικρασιατικής εκστρατείας εκφεύγει από την παρούσα εργασία. Αντί πολλών βλ. Ψυρούκης Ν., *Η μικρασιατική καταστροφή*, εκδ. Αιγαίον-Κουκίδα, 2000, Ροδάκης Π., *Ο γόρδιος δεσμός των εθνοτήτων. Η Μικρά Ασία μέσα στο χώρο και το χρόνο*, εκδ. Γόρδιος, 1998

²⁷ Ανάπτυξη της μεταποίησης και ειδικότερα της υφαντουργίας, εργατική νομοθεσία, αγροτική μεταρρύθμιση, γλωσσικό ζήτημα, βλ. Μαυρογορδάτος Γ.- Χατζηιωσήφ Χ (επιμ) *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1992.

βίαιος και μαζικός ερχομός 1,5 εκατομμυρίου μικρασιατών προσφύγων σε σύνολο πληθυσμού που δεν υπερέβαινε τα 8.000.000 ομογενοποιεί εθνολογικά τον κοινωνικό σχηματισμό. Ουσιαστικά συνιστά τη συγκεκριμένη μορφή πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου, καθώς ο προσφυγικός πληθυσμός στη συντριπτική του πλειοψηφία απαλλαγμένος-απογυμνωμένος από τα μέσα παραγωγής λόγω της βίαιης διαδικασίας προσφυγοποίησης, γίνεται το κατά κυριολεξία προλεταριάτο και χρησιμεύει ως φτηνή και άφθονη εργατική δύναμη προκειμένου να αναπτυχθεί διευρυμένη καπιταλιστική παραγωγή. Αποτέλεσμα της διπλής εμφάνισης αφενός μαζικής εργατικής δύναμης, αφετέρου προϋποθέσεων εγχώριας συσσώρευσης κεφαλαίου, είναι η ενίσχυση της βιομηχανικής επενδυτικής δραστηριότητας που παρατηρείται εκείνη την περίοδο και αντανakλάται στην αλματώδη ανάπτυξη βιομηχανικών επιχειρήσεων, στην αύξηση της μισθωτής απασχόλησης και την ουσιαστική μεγέθυνση του βιομηχανικού κυρίως μεταποιητικού προϊόντος ως ποσοστό επί του Α.Ε.Π. (Λύτρας Α., 1993 : 152).

Παράλληλα η παρέμβαση του κράτους διευρύνεται από άποψη τόσο ποσοτική, όσο και ποιοτική. Για πρώτη φορά από την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους συγκροτείται κρατική γραφειοκρατία στα δυτικά πρότυπα (Καραμπελιάς Γ., 1989). Εγκαθιδρύεται η αβασίλευτη δημοκρατία το 1924 (Μάξιμος Σ., 1975). Ιδρύεται το Συμβούλιο Επικρατείας (1929) και ολοκληρώνεται η αστική διάκριση των εξουσιών. Αναπτύσσεται το πρόγραμμα εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης με έμφαση στην τεχνική παιδεία (1929-1931) και η αλλαγή του θεσμικού πλαισίου στα πανεπιστήμια (1932). Κρατικοποιείται το εκδοτικό προνόμιο μέσα από την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδας (1927). Το κράτος υλοποιεί προστατευτικές-δασμολογικές πολιτικές στη βιομηχανική/μεταποιητική παραγωγή. Ιδρύει την Αγροτική Τράπεζα (1929) παρέχοντας δάνεια στους αγρότες και ελέγχοντας τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις, οι οποίες ενσωματώνονται κατά τον τρόπο αυτό ευθέως στο μηχανισμό της αγοράς, διατηρώντας παράλληλα σε χαμηλά επίπεδα τις τιμές των αγροτικών προϊόντων και συγκροτώντας πιστωτικούς –κατά κύριο λόγο– συνεταιρισμούς, κρατικοποιώντας την παραγωγή σημαντικών εξαγωγικών προϊόντων όπως της σταφίδας, με τη ίδρυση του Αυτόνομου Σταφιδικού Οργανισμού (Α.Σ.Ο.). Η παγκόσμια καπιταλιστική κρίση του 1929 γίνεται αισθητή στην Ελλάδα το 1932. Η προσωρινή αναταραχή που προκαλείται και έχει σαν επίκεντρο την παύση πληρωμών τόκων και χρεολυσίων (1932) και τον περιορισμό των εισαγωγών λόγω της κάμψης των διεθνών εμπορικών συναλλαγών, οδηγεί σε σταδιακή άνοδο της εγχώριας

αγροτικής και βιομηχανικής παραγωγής με στόχο την υποκατάσταση των εισαγωγών (Βεργόπουλος Κ., 1979).

Η εργατική τάξη αναπτύσσεται αριθμητικά. Λόγω του χαμηλού βαθμού συγκέντρωσης/συγκεντροποίησης κεφαλαίου και παραγωγής παραμένει διασπαρμένη σ' ένα πέρασος βιομηχανικών/βιοτεχνικών επιχειρήσεων που σε ποσοστό άνω του 90% απασχολούν από 1 έως 9 μισθωτούς. Παράλληλα αναπτύσσεται το φαινόμενο της μικροϊδιοκτησίας στις πόλεις με τη χωροθέτηση των προσφυγικών συνοικιών κυρίως σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, την τάση αστικοποίησης του πληθυσμού, τη μαζική έκδοση παραχωρητηρίων και τη χορήγηση χαμηλότοκων στεγαστικών δανείων μέσω της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων προκειμένου να επιλυθεί το στεγαστικό πρόβλημα. Την περίοδο 1923-1925 εδραιώνεται το φαινόμενο της μικροϊδιοκτησίας-μικροπαραγωγής στην ύπαιθρο με τις μαζικές απαλλοτριώσεις τσιφλικιών και τη δημιουργία μικρών αγροτικών εκμεταλλεύσεων (Μωυσίδης Α., 2010 : 289 επ., Καραβίδας Κ.Δ., 1981).

Ο πόλεμος και η κατοχή την περίοδο 1940-1944 αποτέλεσαν μια τεράστια κοινωνική καταστροφή για τον ελληνικό σχηματισμό. Τα μικροαστικά στρώματα της πόλης προλεταριοποιήθηκαν μέσα από μια διαδικασία που μπορεί να χαρακτηριστεί και ως οιονεί πρωταρχική συσσώρευση κεφαλαίου. Η συνδυασμένη επίδραση πείνας, υποκατανάλωσης και πληθωρισμού οδηγούν στη βίαιη ανατροπή της διαδικασίας κοινωνικής αναπαραγωγής των μικροαστικών στρωμάτων που μεταβάλλονται σε προλετάριους. Ο συγκεκριμένος κοινωνικός μετασχηματισμός σε συνδυασμό με την αναβίωση της επαναστατικής παράδοσης του αγροτικού χώρου στην ύπαιθρο (Μαργαρίτης Γ., 1993), όπως αποτυπώθηκε στην ισχυρή παρουσία του αντάρτικου, οδηγεί στη κατακόρυφη διεύρυνση των ΕΑΜικών μαζών και μέσω αυτής στην ισχυροποίηση του ΚΚΕ. Η κοινωνική επανάσταση και υπό τους ειδικότερους όρους του γεωπολιτικού προσανατολισμού τέθηκε στην ημερήσια διάταξη τον Οκτώβριο του 1944. Το αστικό μπλοκ με την ανοιχτή –στρατιωτική και οικονομική – υποστήριξη του ιμπεριαλιστικού παράγοντα (Αγγλία '44-'47, ΗΠΑ από το '47 και μετά) επικρατεί και συντρίβει στρατιωτικά το ΕΑΜικό λαϊκό κίνημα μέσα από την εμφύλια σύγκρουση που κορυφώνεται την περίοδο 1946-1949. Το μετεμφυλιακό κράτος, που προκύπτει ως αποτέλεσμα του εμφυλίου πολέμου, είναι ένα κράτος με ισχυρούς κατασταλτικούς μηχανισμούς και εξαιρετικά αδύναμους κοινωνικούς. Είναι δομικά αντιαριστερό, αντισυνδικαλιστικό, εχθρικό προς την εργατική τάξη και τις οργανώσεις της. Είναι αυτό που θα χαρακτηριστεί συλλήβδην ως αντικομμουνισμός.

(Αλιβιζάτος Ν., 1995, Δρόσος Γ., 1996). Παράλληλα κινείται σε μια στρατηγική διευρυμένης αναπαραγωγής των μικροαστικών στρωμάτων σε συνδυασμό με ενεργητικές κρατικές παρεμβάσεις στον τομέα των υποδομών, επικοινωνίες-συγκοινωνίες- ενέργεια (Καραμπελιάς Γ., 1989 : 59-61). Τέλος το μετεμφυλιακό κράτος εσωτερικεύει τις σχέσεις ιμπεριαλιστικής εξάρτησης αρθρώνοντάς τες με την κοινωνική αναπαραγωγή του κυρίαρχου μπλοκ εξουσίας.

Ο εθνικός κοινωνικός σχηματισμός την περίοδο 1950- 1990 λόγω των διεθνοπολιτικών εξελίξεων (Ψυχρός Πόλεμος) και του αποτελέσματος της εμφύλιας σύγκρουσης αναπτύσσει μια ιδιότυπη ενσωμάτωση στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Αποκόβεται από τα Βαλκάνια και τη Μαύρη Θάλασσα που αποτελούσαν βασικούς τόπους δραστηριοποίησης του εμπορικού κεφαλαίου κατά την προπολεμική περίοδο, ενώ λόγω του Κυπριακού²⁸ και των γεγονότων της Κωνσταντινούπολης (1955) περιορίζονται και οι εμπορικές συναλλαγές με την Τουρκία. Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός προσδένεται οργανικά και αποκλειστικά στις ανεπτυγμένες βιομηχανικά καπιταλιστικές χώρες, μ' εξαίρεση μια σύντομη περίοδο τη δεκαετία του '70, όπου τμήμα των εμπορικών συναλλαγών στράφηκε σε χώρες της Μέσης Ανατολής. Το αποτέλεσμα αυτού του τύπου της ενσωμάτωσης είναι η πλήρης αναδιάρθρωση των ροών των εμπορικών συναλλαγών και η καθήλωση της χώρας ως προς τις εμπορικές της σχέσεις σε κατάσταση μιας εισαγωγικής χώρας με μόνιμα ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο και αρνητική σχέση εξαγωγών προς τις εισαγωγές που δεν θα υπερβεί την αναλογία 1-1,5 προς 3 (Μπαμπανάσης Σ., 1986 : 156-7, Μηλιός Γ., 1988 : 327-330).

Το ξένο κεφάλαιο κυρίως με τη μορφή του πολυεθνικού μονοπωλιακού κεφαλαίου στο πλαίσιο αφενός της στρατηγικής του σχεδίου Μάρσαλ (1948-1955) για την αποτροπή της επέκτασης της ισχύος των κομμουνιστικών κομμάτων στη δυτική Ευρώπη και την επέκταση του αμερικάνικου κεφαλαίου, αφετέρου της διαδικασίας διεθνοποίησης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής με τη μορφή της επέκτασης του παραγωγικού κεφαλαίου (από τη δεκαετία του '60) για την πραγμάτωση του μέγιστου (μονοπωλιακού) κέρδους, προχώρησε σε επενδύσεις που

²⁸ Για τον καταλυτικής σημασίας ρόλο του Κυπριακού ζητήματος στο πολιτικό επίπεδο ιδίως την περίοδο 1950-1974, βλ. Σακελλαρόπουλος Σ., *Το Κυπριακό ζήτημα και η ελληνική κοινωνία*, στο Μωυσίδης Α.- Σακελλαρόπουλος Σ., *Η Ελλάδα στον 19^ο και 20^ο αιώνα. Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία*, εκδ. Τόπος, 2010, σελ. 425 επ., Ψυρούκης Ν., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, τ. 2^{ος}, εκδ. Ηρόδοτος, 1991. Ειδικά για το ρόλο του κυπριακού ζητήματος στην πολιτικο-οργανωτική ανασυγκρότηση της αριστεράς μετά τον Εμφύλιο, Λυμπεράτος Μ., *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, εκδ. Στοχαστής, 2011, σελ. 138

αφορούσαν κυρίως ορυκτό πλούτο, χημικές βιομηχανίες, πετρελαιοειδή, ενδιάμεσα βιομηχανικά και κεφαλαιουχικά αγαθά (Ροδάκης Π., 2005, Μπενάς Δ., 1976). Το ξένο κεφάλαιο που επενδύθηκε στην Ελλάδα σε πρώτη φάση ήταν αμερικάνικο με το σχέδιο Μάρσαλ, από τα τέλη της δεκαετίας του '50 και καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο ήταν κυρίως γερμανικό και γαλλικό μονοπωλιακό κεφάλαιο αντανακλώντας τη σύνδεση της Ελλάδας με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες (1961) και αντίστοιχους προσανατολισμούς της ελληνικής αστικής τάξης. Από τη δεκαετία του '80 εισέρχονται στη χώρα συστηματικά και αυξανόμενα κοινοτικά κεφάλαια λόγω της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ (1981).

Με τη νομοθεσία για τη διευκόλυνση (επανεξαγωγή κεφαλαίων) επενδύσεων ξένου κεφαλαίου (ν. 2687/53 και ν. 4171/61), το πολυεθνικό μονοπωλιακό κεφάλαιο προχωρά σε αποσπασματικές επενδύσεις ορυκτού κυρίως πλούτου και κλάδων σύγχρονης βιομηχανίας. Η κίνηση του πολυεθνικού μονοπωλιακού κεφαλαίου πραγματοποιείται στο πλαίσιο της επέκτασης του παραγωγικού κεφαλαίου για την πραγμάτωση μονοπωλιακού κέρδους και ως αντίρροπη κίνηση στην πτωτική τάση ποσοστού κέρδους λόγω των εργατικών κατακτήσεων στους μητροπολιτικούς κοινωνικούς σχηματισμούς.

Κατά τις περιόδους 1965-1973 και 1974-1979 στις οποίες μπορεί να διακριθεί η επενδυτική κίνηση του πολυεθνικού μονοπωλιακού κεφαλαίου, η διαμόρφωση χαμηλών μισθών στην Ελλάδα - πέραν των νομοθετικά κατοχυρωμένων προνομίων για το ξένο κεφάλαιο (κρατικές επιχορηγήσεις, αποφυγή δασμολογίων, εκμετάλλευση εσωτερικής αγοράς) – σε σύγκριση με τους μισθούς μητροπολιτικών κοινωνικών σχηματισμών δημιούργησαν συνθήκες για κερδοφόρα παραγωγή. Ενδεικτικά το 1972 το ωρομίσθιο ήταν στην Ελλάδα 18,94 δρχ., όταν στη Γαλλία ήταν 6 fr. (35 δρχ), Αγγλία 48,7 p. (34 δρχ), Ιταλία 789 l. (40 δρχ) και Γερμανία 7,24 m (67 δρχ) με τις τότε τιμές συναλλάγματος. Οι μισθοί δηλαδή για εργατοτεχνικό προσωπικό στις χώρες της ΕΟΚ κυμαίνονταν σε υπερδιπλάσιο επίπεδο από αυτό που επικρατούσε στην Ελλάδα κατά την πρώτη περίοδο εκβιομηχάνισης (1965-1973). Οι διαφορές μισθών δεν άλλαξαν ούτε την επόμενη περίοδο εκβιομηχάνισης (1974-1980). Το 1976 το ωρομίσθιο στη μεταποίηση ήταν 1,22 δολ στην Ελλάδα (43,50

δρχ), 2,32 δολ σε Γαλλία και Αγγλία (82,71 δρχ), 2,96 δολ στην Ιταλία (105,52 δρχ) και 4,11 δολ στη Γερμανία (146,52 δρχ) με τις τότε τιμές συναλλάγματος²⁹.

Το εφοπλιστικό κεφάλαιο επενδύει (προσωρινά) στη βιομηχανία, όχι ως εγχώριο κεφάλαιο, αλλά εκμεταλλευόμενο το ν. 2687/53 που αφορά τη διευκόλυνση ξένων επενδύσεων (Ολυμπιακή, Ναυπηγεία Σκαραμαγκά). Επίσης συγκροτούνται (εγχώριοι) όμιλοι πολυκλαδικού μονοπωλιακού κεφαλαίου ως προϊόν συγχώνευσης εφοπλιστικού-τραπεζικού-βιομηχανικού κεφαλαίου, όπως οι Όμιλοι Βαρδινογιάννη, Λάτση, Ανδρεάδη, Αγγελόπουλου κλπ (Τόλιος Γ., 1999). Τέλος το εγχώριο κεφάλαιο δραστηριοποιείται κατά κύριο λόγο στην ελαφρά-παραδοσιακή βιομηχανία ιδίως στους κλάδους ένδυσης-υπόδησης, επίπλων, μη μεταλλικών ορυκτών, ηλεκτρικών συσκευών, κλωστοϋφαντουργίας, τροφίμων, ποτών, καπνού κλπ

Η ανάπτυξη του δευτερογενή τομέα της παραγωγής (διαδικασία εκβιομηχάνισης) μπορεί να διακριθεί σε δύο περιόδους. Την περίοδο 1965-1973 όπου υπάρχει σημαντική εισροή ξένου κεφαλαίου και πραγματοποιούνται άμεσες-κυρίως-επενδύσεις, με αποτέλεσμα τη σημαντική αύξηση της συνεισφοράς του δευτερογενή τομέα παραγωγής επί του ΑΕΠ για λόγους που έχουν ανωτέρω αναφερθεί, όπως διεθνοποίηση παραγωγικού κεφαλαίου, αναζήτηση μονοπωλιακού κέρδους, άνοδος μισθολογικού και μη μισθολογικού κόστους στις χώρες του κέντρου και ισχυροποίηση εργατικού κινήματος, χαμηλό συγκριτικά μισθολογικό κόστος στην Ελλάδα και αδύναμο για ιστορικούς λόγους εργατικό κίνημα. Την περίοδο 1974-1980 παρατηρείται στασιμότητα και μείωση του ρυθμού εισροής ξένου κεφαλαίου και άμεσης επενδυτικής δραστηριότητας, η οποία αντανάκλαται σε ελαφρά πτωτική τάση του δευτερογενή τομέα παραγωγής ως ποσοστού του ΑΕΠ (βλ. Παράρτημα - Πίνακας 1). Οι αιτίες για την πτωτική πορεία της εκβιομηχάνισης οφείλεται στην αλλαγή του πολιτικού κλίματος στην Ελλάδα μετά το 1974, όπως αποτυπώνεται στην άνοδο των διεκδικήσεων του εργατικού κινήματος, στις δύο πετρελαϊκές κρίσεις ('73 και '79) που προκάλεσαν απότομη άνοδο του κόστους των πρώτων υλών, μεταφορά της κίνησης του πολυεθνικού μονοπωλιακού κεφαλαίου, ανατολικότερα στην Ασία προς αναζήτηση του μονοπωλιακού κέρδους, ισχυροποίηση χρηματιστικού κεφαλαίου και αλλαγή της δομής των επενδύσεων από άμεσες σε χαρτοφυλάκια και κρατικά ομόλογα. Η εκβιομηχάνιση μπορεί να χαρακτηριστεί εξαρτημένη με την έννοια ότι δεν προέκυπτε από αυτόκεντρες κοινωνικές δυνάμεις, ούτε αφορούσε στη

²⁹ *Yearbook of Labour Statistics 1973, International Labour Office 1973 & 1977 και Μην. Στατ. Δελτίο Τράπεζας της Ελλάδας, όπως περιλαμβάνονται στο Φωτόπουλος Τ. Η εξαρτημένη... ο.π.π. σελ. 152-153*

διαδικασία ολοκληρωμένης εσωστρεφούς ανάπτυξης. Αυτό αντανακλάται και στο γεγονός ότι ενώ παρατηρείται μια σημαντική άνοδος της δευτερογενούς παραγωγής, εντούτοις η σχέση 1-1,5 προς 3 στο λόγο εξαγωγών-εισαγωγών δεν ανατρέπεται με αποτέλεσμα να παραμένει ελλειμματικό το ισοζύγιο πληρωμών και να διευρύνεται το άνοιγμα μεταξύ παραγωγικής και καταναλωτικής δομής. Την περίοδο της εκβιομηχάνισης (1965-1980) το έλλειμμα καλύπτεται κυρίως από άδηλους πόρους (μεταναστευτικά εμβάσματα, τουρισμός και ναυτιλιακό συνάλλαγμα) και ακολούθως από εξωτερικό δανεισμό.

Αναλυτικότερα ήδη από τη δεκαετία 1951-1961 η αξία της δευτερογενούς παραγωγής πλησιάζει κατά πολύ την αξία της πρωτογενούς παραγωγής ως ποσοστό επί του Α.Ε.Π. Τη δεκαετία 1961-1971 ο δευτερογενής τομέας παραγωγής υπερβαίνει τον πρωτογενή ως ποσοστό συνεισφοράς επί του Α.Ε.Π. (26,32% πρωτογενής/24,94% δευτερογενής 1961, 17,47% πρωτογενής/32,60% δευτερογενής 1971). Η Ελλάδα σταματά να είναι μια κατά βάση αγροτική οικονομία. Ο τριτογενής τομέας της οικονομίας (εμπόριο και υπηρεσίες) από την άποψη της συνεισφοράς στο Α.Ε.Π. καθ' όλο το χρονικό διάστημα 1951-1983 προσεγγίζει ή υπερβαίνει το 50%. Η Ελλάδα είναι ουσιαστικά μια χώρα παροχής υπηρεσιών και εμπορίου (βλ. Παράρτημα- Πίνακας 1).

Στη δομή εντός του δευτερογενούς τομέα της παραγωγής κυριαρχεί η μεταποίηση, αλλά σημαντικό ρόλο καταλαμβάνει και ο τομέας των κατασκευών, ο οποίος κάμπτεται ουσιαστικά μετά το 1979 και σ' όλη τη δεκαετία του '80, γεγονός που αντανακλάται στη γενικότερη τάση υποχώρησης της δευτερογενούς παραγωγής ως ποσοστού του Α.Ε.Π. (βλ. Παράρτημα- Πίνακας 2).

Η ανάπτυξη της μεταποίησης πραγματοποιείται με τρόπο που επιτρέπει την ανάπτυξη και διευρυμένη αναπαραγωγή των μικρών μονάδων που απασχολούν από 1 έως 9 μισθωτούς. Καθ' όλη την περίοδο της βιομηχανικής ανάπτυξης η τάση αυτή δεν ανατρέπεται, γεγονός που αντανακλά τον αργό ρυθμό συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης κεφαλαίου και παραγωγής και το χαμηλό βαθμό συγκέντρωσης εργατικού δυναμικού ανά επιχείρηση. Περαιτέρω τη δεκαετία 1980-1990 η τάση αποβιομηχάνισης πλήττει κυρίως τις μεγάλες επιχειρήσεις, ενώ οι μικρές και μεσαίες αναπαράγονται και μάλιστα διευρυμένα την περίοδο αυτή (βλ. Πίνακας 3 & 4, Λύτρας Α., 1993 : 164-5).

Η διευρυμένη αναπαραγωγή της τριπολικής κοινωνικής δομής (αστική, μικροαστική, εργατική τάξη) ανατρέπει τη γραμμική, μονόδρομη και νομοτελειακή

πορεία προς την ταξική πόλωση και την εξαφάνιση των ενδιάμεσων κοινωνικών τάξεων. Αυτό δεν συνεπάγεται την κυριαρχία μη καπιταλιστικών μορφών παραγωγής ή την αναπαραγωγή κοινωνιών δομικού δυϊσμού στους κοινωνικούς σχηματισμούς που κυριαρχεί ο ΚΤΠ.

Απεναντίας η διευρυμένη αναπαραγωγή παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων, καθώς και της μη μονοπωλιακής αστικής τάξης είναι οργανικά συνδεδεμένη στις διαδικασίες συσσώρευσης και αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, ιδιαίτερα σε συνθήκες ανατροπής του φορντικού προτύπου οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας και εμβάθυνσης της ουσιαστικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο τόσο στο δευτερογενή, όσο και στον τριτογενή τομέα της οικονομίας, όπως παρατηρείται από τη δεκαετία του '80, στους κοινωνικούς σχηματισμούς των Η.Π.Α. και τις δυτικής Ευρώπης (Steinmetz G.- Wright E.O., 1989).

Σύμφωνα με τη Ρόζα Λούξεμπουργκ ακόμα και στη φάση κατά την οποία έχει επικρατήσει το μεγάλο κεφάλαιο και η μεγάλη μονάδα παραγωγής, οι μικρές μονάδες επιβιώνουν προσανατολιζόμενες σε νέες κατευθύνσεις που είναι είτε αδιερεύνητες είτε και ασύμφορες για το μεγάλο κεφάλαιο. Η οργανική τους όμως σύνδεση, ενσωμάτωση και διευρυμένη αναπαραγωγή στην οικονομία που κυριαρχεί το μεγάλο ή μονοπωλιακό κεφάλαιο σηματοδοτεί την τάση συμπίεσης των μικρών μονάδων όχι στη διάσταση της αριθμητικής τους μείωσης, αλλά στη σταδιακή αύξηση του ελάχιστου κεφαλαίου το οποίο είναι αναγκαίο για την αναπαραγωγή του παλιού κλάδου και στο συνεχώς μικρότερο χρόνο στη διάρκεια του οποίου μπορούν τα μικρά κεφάλαια να καταλαμβάνουν νέους κλάδους. Αυτό συνεπάγεται για το ατομικό κεφάλαιο μια όλο και πιο σύντομη προθεσμία ζωής και μια όλο και πιο γρήγορη αλλαγή των μεθόδων παραγωγής, καθώς και του είδους των επιχειρήσεων, πράγμα που σημαίνει στο σύνολό της για την τάξη έναν όλο και πιο γρήγορο μεταβολισμό (Λούξεμπουργκ Ρ., 1988 : 81-82).

Στην κατανομή του οικονομικά ενεργού δυναμικού και τη δομή της απασχόλησης την περίοδο 1951-1989 παρατηρείται πτώση των απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα της παραγωγής ως ποσοστό επί του Ο.Ε.Π. Η αντοχή όμως του πρωτογενούς τομέα στον τομέα της απασχόλησης είναι πολύ πιο ισχυρή από τη συμβολή του στο Α.Ε.Π. Αυτό προφανώς οφείλεται στο ρόλο των μεταναστευτικών (εσωτερικών και εξωτερικών) εμβασμάτων προς τον αγροτικό πληθυσμό. Ο αγροτικός Ο.Ε.Π. είναι ο μεγαλύτερος από τις χώρες του ΟΟΣΑ. Παράλληλα

παρατηρείται ότι η σχετική κάμψη του ποσοστού απασχόλησης στον αγροτικό χώρο, οριακά οδηγεί στην αύξηση των απασχολουμένων στη δευτερογενή παραγωγή, η οποία γνωρίζει και μικρή κάμψη τη δεκαετία του '80. Κυρίως κατευθύνεται και ενισχύει την απασχόληση στην τριτογενή παραγωγή, ο οικοομικά ενεργός πληθυσμός της οποίας κυριαρχεί επί του συνολικού ΟΕΠ (Παράρτημα- Πίνακας 5, Λύτρας Α., 1993 : 188). Περαιτέρω αναφορικά με την κατανομή του ΟΕΠ σε σχέση με τη δομή απασχόλησης παρατηρείται αργή μείωση των αυτοαπασχολουμένων, κυριαρχία μισθωτών αλλά αργόσυρτη διαδικασία μισθωτοποίησης, που αντανάκλα το χαμηλό βαθμό συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης κεφαλαίου και παραγωγής (Παράρτημα- Πίνακας 6). Το ποσοστό αυτοαπασχολουμένων-εργοδοτών-συμβοηθούτων οικογενειών μελών (μη μισθωτών) εκτός πρωτογενούς τομέα είναι σημαντικά υψηλότερο στην Ελλάδα από εκείνο των κρατών-μελών της ΕΟΚ-9 της περιόδου 1971-1981 (Παράρτημα- Πίνακας 7). Σύμφωνα με μια αναφορά η Ελλάδα έχει την υψηλότερη αναλογία αυτοαπασχόλησης από όλες τις χώρες της Ε.Ε., υπερβαίνοντας το διπλό της αναλογίας του μέσου όρου της Ε.Ε.³⁰

Στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό οι μισθωτοί κατά τομέα παραγωγής κατανέμονται συντριπτικά μεταξύ δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα, με πολύ μικρό ποσοστό στον πρωτογενή. Ο εργάτης γης την περίοδο 1971-1989 καταγράφεται ελάχιστα, ακριβώς λόγω της σταθεροποίησης και αναπαραγωγής της μικρής ιδιοκτησίας και μικρής παραγωγής στον αγροτικό χώρο που θεμελιώθηκε με τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις (1871, 1917, 1923-1925), τη διατήρηση της κατά βάση οικογενειακού χαρακτήρα εκμετάλλευσης με την απλήρωτη εργασία των συμβοηθούτων οικογενειακών μελών. Την περίοδο 1971-1989 παρατηρείται υποχώρηση της απασχόλησης των μισθωτών στο δευτερογενή τομέα και αύξηση της μισθωτής απασχόλησης στον τριτογενή τομέα, που αντανάκλαται και στην αντίστοιχη συνεισφορά των κλάδων στο ΑΕΠ την ίδια περίοδο (Παράρτημα- Πίνακας 8).

Σημαντικό ποσοστό της μισθωτής απασχόλησης συγκεντρώνεται στο δημόσιο, ευρύτερο δημόσιο τομέα, Ν.Π.Δ.Δ., κρατικά Ν.Π.Ι.Δ. και Ο.Τ.Α., το οποίο και προσεγγίζει - συνυπολογίζοντας και τους εργαζόμενους στην Κοινή Ωφέλεια, τις κρατικές τράπεζες και τις εθνικοποιημένες προβληματικές επιχειρήσεις του Ο.Α.Ε. - το ¼ της συνολικής μισθωτής απασχόλησης τη δεκαετία του '80. Αποτελεί το μόνο

³⁰ E.U. Trends, τχ. 31/1998, σελ. 22, όπως αναφέρεται στο Αθανασόπουλος-Καλόμαλος Θ., 2003 : 251

συμπαγή, με υψηλό βαθμό συγκέντρωσης και συνεχή πόλο απασχόλησης, ειδικά σε μια περίοδο που λόγω του κλίματος απο-επένδυσης/αποβιομηχάνισης (1981-1985), δεν υφίσταται άλλος δυναμικός πόλος για την απορρόφηση του εργατικού δυναμικού με δεδομένο ότι η (εξωτερική) μεταναστευτική έξοδος έχει ουσιαστικά διακοπεί από τα μέσα της δεκαετίας του '70 (Παράρτημα- Πίνακας 9).

Παρατηρώντας τους απασχολούμενους ανά επάγγελμα την περίοδο 1971-1989 διαπιστώνεται κυριαρχία αλλά στασιμότητα των χειρώνακτων εργατών, πτώση των απασχολούμενων στη γεωργία αλλά διατήρησή τους σε υψηλά σχετικά επίπεδα και άνοδος των επιστημόνων/ελεύθερων επαγγελματιών, των υπαλλήλων γραφείου και των εμπόρων- πωλητών. Το στοιχείο αυτό αντανakλά τη σταθεροποίηση των παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων, εμφανίζει ενδείξεις ισχυροποίησης των νέων μικροαστικών στρωμάτων και καταγράφει την εμφάνιση της διανοητικά απασχολούμενης εργατικής τάξης, αποτέλεσμα της αύξησης των αποφοίτων ανώτατης και ανώτερης εκπαίδευσης, της βαθμιαίας εσωτερικής κοινωνικής διαφοροποίησης της οργάνωσης των ελεύθερων επαγγελματιών και τη σταδιακή αλλαγή στην οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας μέσα από τον ειδικό τρόπο ένταξης των νέων τεχνολογιών, μια τάση που θα ενταθεί ιδιαίτερα τη δεκαετία του '90 (Παράρτημα - Πίνακας 10).

Η μισθωτή εργασία, τόσο στο επίπεδο της εργατικής τάξης, όσο και της νέας μικροαστικής τάξης, καταλαμβάνει την πλειοψηφία του Οικονομικά Ενεργού Πληθυσμού, κινούμενη από 42,3% έως 51,43% επί του Ο.Ε.Π., την περίοδο 1971-1989 (Παράρτημα-Πίνακας 6). Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της μισθωτής εργασίας εκδηλώνονται στον έντονο κατακερματισμό της λόγω της διευρυμένης αναπαραγωγής μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων από 1 έως 49 εργαζομένων και ειδικά από 1 έως 9. Πρακτικό αποτέλεσμα είναι η αδυναμία συνδικαλιστικής οργάνωσης σε επίπεδο επιχείρησης, μ' εξαίρεση την περίπτωση των εργοστασιακών σωματείων (Ιωάννου Χ., 1986 & 1989). Βασική συνδικαλιστική διέξοδος είναι ο κλαδικός και ο ομοιοεπαγγελματικός συνδικαλισμός. Και οι δύο μορφές συνδικαλιστικής οργάνωσης έχουν το μειονέκτημα ότι είναι σχετικά αποσπασμένοι και απομακρυσμένοι από την καθ' εαυτήν παραγωγική διαδικασία, από το χώρο που αναπαράγονται οι σχέσεις εκμετάλλευσης. Αυτή είναι κατά τη γνώμη μας μια βασική, δομική αιτία, της λεγόμενης «υπερπολιτικοποίησης» του κοινωνικού αγώνα. Μ' εξαίρεση δηλαδή την περίπτωση των εργοστασιακών σωματείων όπου η πορεία ήταν διαφορετική, οι μισθωτοί εντάσσονται πρώτα στα κόμματα και ακολούθως

συγκροτούν συνδικαλιστικές παρατάξεις στον κλάδο, το επάγγελμα ή το χώρο δουλειάς. Αλλά σ' αυτό θα επανέλθουμε.

Η μεγαλύτερη συγκέντρωση εργατικούπαλλήλων παρατηρείται στο δημόσιο, ευρύτερο δημόσιο τομέα, κρατικές τράπεζες, οργανισμούς κοινής ωφέλειας. Η υπεροχή των συνδικαλιστικά ενεργών εργαζομένων του ευρύτερου δημοσίου τομέα αποτυπώνεται και στις μεγαλύτερες ομοσπονδίες της ΓΣΕΕ. (Παράρτημα- Πίνακας 13).

Ο μόνος κλάδος του ιδιωτικού τομέα που εμφανίζει μεγάλα ποσοστά συνδικαλιστικής πυκνότητας είναι αυτός της οικοδομής, προϊόν της έκρηξης του κατασκευαστικού κλάδου, που εκδηλώνει μια σημαντική ιδιοτυπία. Πρόκειται για ομάδες εργατών (οικοδόμοι και συναφή επαγγέλματα) οι οποίοι δεν εργάζονται συνεχώς και με μεγάλη διάρκεια στον ίδιο εργοδότη ή εργάζονται συγκυριακά ή αρκετές φορές δεν είναι μόνον φορείς εξαρτημένης εργασίας, αλλά συχνά αναλαμβάνουν εργολαβίες και υπεργολαβίες. Πρόκειται εν ολίγοις για έναν επαγγελματικό κλάδο ο οποίος εμφανίζει μεγάλη εσωτερική κινητικότητα.

Η άνοδος του κατασκευαστικού κλάδου όπως αποτυπώνεται τόσο στην αυξημένη συμμετοχή του στη δομή του δευτερογενούς τομέα παραγωγής (Παράρτημα- Πίνακας 2), όσο και στη μαζικοποίηση των εργαζομένων που απασχολούνται στον κλάδο της οικοδομής (Παράρτημα- Πίνακας 13), αντανακλά ουσιαστικά την κυρίαρχη τάση αστικοποίησης του ελληνικού πληθυσμού την περίοδο 1951-1990, η οποία κορυφώνεται κατά την 20ετία 1955-1975, όπου εκδηλώνεται με ιδιαίτερη έμφαση η κίνηση της εσωτερικής μετανάστευσης σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη και κυρίως με τον γιγαντισμό της Αθήνας (Burgel G., 1976). Η εσωτερική μετανάστευση στην Αθήνα, προϊόν της αγροτικής εξόδου, πέραν του διπλασιασμού του πληθυσμού της (από 1,5 εκατ σε περισσότερο από 3 εκατομμύρια μέσα σε 20 χρόνια, όταν την ίδια περίπου περίοδο ο πληθυσμός της χώρας αυξήθηκε κατά 28%³¹), κινήθηκε κυρίως προς τον τριτογενή τομέα (υπηρεσίες και εμπόριο) και λιγότερο στο δευτερογενή (Πίνακας 6). Βασική απασχόληση είναι η μισθωτή εργασία σε μικρές ή μεσαίες επιχειρήσεις ή στο κράτος και ευρύτερο δημόσιο τομέα ή η αυτοαπασχόληση (Πίνακες 3,4,5 & 9). Αυτές άλλωστε είναι οι δύο παράλληλες εκδηλώσεις σε επίπεδο δομής απασχόλησης. Αυξάνεται σταδιακά η μισθωτή εργασία επί του ΟΕΠ, αλλά παραμένει σε υψηλά σχετικά ποσοστά και η αυτοαπασχόληση

³¹ Γενική απογραφή 1981, ΕΣΥΕ 1982. Η συγκέντρωση πληθυσμού είναι η μεγαλύτερη στη δυτική Ευρώπη, Φωτόπουλος Τ. *Η εξαρτημένη.... όπ.π* σελ. 317

(Πίνακας 6). Υλική βάση για τη γιγάντωση της Αθήνας, με τις επιμέρους ειδικότερες εκδηλώσεις όπως μορφολογικά και δημογραφικά καταγράφονται, είναι η διευρυμένη αναπαραγωγή της μικροϊδιοκτησίας και μικρής παραγωγής, μέσα από τις πολιτικές της αντιπαροχής, τις κατά καιρούς ‘απελευθερώσεις’ του συντελεστή δόμησης, της περιοδικής νομιμοποίησης των αυθαιρέτων. Οι επενδύσεις σε ακίνητη κατοικία απορροφούν το μεγαλύτερο μέρος των ιδιωτικών επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στη δευτερογενή παραγωγή κυρίως την περίοδο που εκδηλώνεται με τη μεγαλύτερη ένταση το φαινόμενο της αστυφιλίας 1961-1979 (Πίνακας 11). Επιπλέον είναι εξαιρετικά υψηλό το ποσοστό ιδιοκτητών σε όλη την επικράτεια (Πίνακας 12).

Εκ των ανωτέρω από την κίνηση των κοινωνικών τάξεων προκύπτει ότι ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός την περίοδο 1951-1990 έχει σταματήσει να στηρίζεται στην αγροτική οικονομία, διατηρώντας όμως σχετικά υψηλά ποσοστά (αυτο)απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα. Ο δευτερογενής τομέας εμφάνισε σημεία δυναμισμού μια περίοδο (1965-1973) αλλά στη συνέχεια υποχώρησε, ενώ κυρίαρχος τόσο από την άποψη της απασχόλησης επί του ΟΕΠ, όσο και από την όψη της συνεισφοράς επί του ΑΕΠ είναι ο τριτογενής τομέας (υπηρεσίες-εμπόριο). Κυρίαρχη δομή απασχόλησης είναι η μισθωτή εργασία σε επιχειρήσεις με χαμηλό βαθμό συγκέντρωσης εργατικού δυναμικού ή στο δημόσιο και ευρύτερο δημόσιο, όπου εκεί παρουσιάζεται σημαντικός βαθμός συγκέντρωσης εργατικού δυναμικού. Παραμένει πολύ υψηλό σε σύγκριση με τους κοινωνικούς σχηματισμούς της δυτικής Ευρώπης την ίδια περίοδο το ποσοστό αυτοαπασχόλησης επί του Ο.Ε.Π., με υλική βάση την εκτεταμένη μικροϊδιοκτησία και μικροπαραγωγή (Καραμπελιάς Γ., 1982 : 21).

Κρίσιμο στοιχείο για την κίνηση των κοινωνικών τάξεων είναι η εξαιρετικά εκτεταμένη μικροϊδιοκτησία. Ο μισθωτός κατά την υπό εξέταση περίοδο δεν είναι προλετάριος με την κυριολεκτική έννοια του όρου. Δηλαδή απογυμνωμένος πλήρως από λοιπά περιουσιακά στοιχεία πέραν της εργατικής του δύναμης. Ο κυρίαρχος ταξικός δομικός προσδιορισμός προκύπτει από τη θέση του στην παραγωγική διαδικασία και με την έννοια αυτή ο μισθωτός ανήκει στην εργατική τάξη ή νέα μικροαστική τάξη, πλην όμως όντας πολύ συχνά ο ίδιος ιδιοκτήτης ακινήτου, έχει τη δυνατότητα της εναλλακτικής πηγής εισοδήματος. Το πλαίσιο της μικροϊδιοκτησίας ορίζει δυνατότητα εισοδηματικής προσόδου έξω από το πεδίο της απασχόλησης, δημιουργώντας περιουσιακά στοιχεία αυξανόμενης αξίας, που υπερβαίνουν και αντισταθμίζουν τυχόν συμπίεση του εισοδήματος που προέρχεται από μισθολογικές πηγές. Αποτελούν δε για τον ιδιοκτήτη φραγμό μπροστά στον κίνδυνο της κοινωνικής

προλεταριοποίησης, ακριβώς επειδή αποτελούν μορφές εισοδηματικής προσόδου διαφορετικές από τη μισθωτή εργασία (Λύτρας Α., 1993 : 210). Παρατηρείται λοιπόν πολύ συχνά στο πρόσωπο του μισθωτού να συμπεκνώνονται και ιδιότητες του παραδοσιακού μικροαστού, ακριβώς λόγω του εκτεταμένου φαινομένου της μικροϊδιοκτησίας, με συνέπειες στην ταξική τοποθέτηση στη συγκυρία (Πέτρας Τ., 1985). Μια άλλη εκδοχή συμπύκνωσης ιδιοτήτων μισθωτού/ παραδοσιακού μικροαστού στο ίδιο πρόσωπο, μπορεί να προκύψει και μέσα από το ίδιο του το επάγγελμα (Ρεθυμνιωτάκη Ε., 2005 : 258 επ). Ειδικότερα στο χώρο των ελεύθερων επαγγελμάτων/επιστημόνων που καταλαμβάνει ένα διαρκώς ισχυροποιούμενο μέρος του Ο.Ε.Π. (Πίνακας 10) - πέραν της εσωτερικής κοινωνικής διαφοροποίησης της οργάνωσης των ελεύθερων επαγγελμάτων που είναι ένα φαινόμενο που παρατηρείται στην Ελλάδα εκτεταμένα μετά τα μέσα της δεκαετίας του '80 και κυριαρχεί τη δεκαετία του '90 - κατά την υπό εξέταση περίοδο είναι έντονο το φαινόμενο την ίδια στιγμή που ο επιστήμονας ασκεί το ελεύθερο επάγγελμα, να είναι και μισθωτός ή με παγία αντιμισθία, είτε στο δημόσιο, είτε στον ιδιωτικό τομέα (λ.χ. δικηγόροι, ιατροί, πολιτικοί μηχανικοί, λογιστές κ). Στην περίπτωση αυτή έχουμε συμπύκνωση του ιδιοτήτων παραδοσιακής μικροαστικής τάξης και νέας μικροαστικής τάξης, με κυρίαρχη ιδιότητα εκείνης του παραδοσιακού μικροαστού λόγω του ότι συνήθως – και ειδικά για την περίοδο που εξετάζουμε- το εισόδημα από το ελεύθερο επάγγελμα είναι υψηλότερο (συνυπολογιζόμενου του εκτεταμένου βαθμού φοροαποφυγής) από το εισόδημα από μισθό, που συνήθως έχει συμπληρωματικό ρόλο.

Συνοψίζοντας ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός κατά την υπό εξέταση περίοδο χαρακτηρίζεται από ανάπτυξη και κυριαρχία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής με παράλληλη διευρυμένη αναπαραγωγή της μικροϊδιοκτησίας ως ειδικού τύπου συνάρθρωσης Κ.Τ.Π. και απλής εμπορευματικής παραγωγής (η οποία δεν είναι προκαπιταλιστικό υπόλειμμα αλλά μορφή παραγωγής ενσωματωμένη και αναπαραγόμενη στη διαδικασία καπιταλιστικής ανάπτυξης), εσωτερικεύοντας τη σχέση εξάρτησης από τους μητροπολιτικούς κοινωνικούς σχηματισμούς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Α) Θεωρία πολιτικών κομμάτων

Στις κοινωνικές επιστήμες και ειδικότερα στην πολιτική επιστήμη η απόδοση ορισμού σε μεταβαλλόμενα φαινόμενα και πολιτικές συσσωματώσεις, όπως είναι τα πολιτικά κόμματα, είναι εξ υπαρχής εγγεীরημα ναρκοθετημένο, καθώς πρέπει να υπερβεί μια βασική αντίφαση. Ο ορισμός από τη φύση του είναι στατικός και το πολιτικό κόμμα, ως κοινωνικό φαινόμενο, είναι δυναμικό, βρίσκεται δηλαδή σε διαρκή κίνηση και μετεξέλιξη. Οι κατά καιρούς ορισμοί και προσεγγίσεις που δίνονται στο κομματικό φαινόμενο, μερικούς από τους οποίους θα επιχειρήσουμε πολύ συνοπτικά να παρουσιάσουμε, αντανακλούν και τις καθ' εαυτές μεταβολές και εξελίξεις του κόμματος στην πορεία του χρόνου. Με την έννοια αυτή, ο ορισμός του κομματικού φαινομένου, που δεχόμαστε, στην παρούσα εργασία, πρέπει να ιδωθεί ως ένας αρχικός ορισμός, ανοιχτός και δυναμικός.

Κόμμα, λοιπόν, είναι κάθε πολιτικός σχηματισμός που αναλαμβάνει να εκπροσωπήσει και να ενοποιήσει κοινωνικά συμφέροντα, να τα εντάξει σε μια κατά κανόνα συνολική διαχειριστική πρόταση για την κοινωνία (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 13).

Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και ανάλογα με την συγκυρία και τη διαδικασία εξέλιξης του κομματικού φαινομένου³², τόσο από τη φιλελεύθερη πολιτική επιστήμη, όσο και από τη μαρξιστική πολιτική θεωρία, έχουν διατυπωθεί ποικίλες προσεγγίσεις, διαφορετικές ερμηνείες και ορισμοί του πολιτικού κόμματος. Ανάλογα με τις προσεγγίσεις και τις σχολές, έχουν διαμορφωθεί και επιμέρους τυπολογίες του κομματικού φαινομένου, με πλούσια βιβλιογραφική αναφορά³³. Ορισμένες από τις σημαντικότερες είναι οι ακόλουθες.

³² Για μια περιοδολόγηση του κομματικού φαινομένου και των θεωριών που διατυπώθηκαν σε επίπεδο πολιτικής επιστήμης, Σπουρδαλάκης Μ., *Το κομματικό φαινόμενο : Εξέλιξη και συγκυρία.*, στο *Συλλογικό τόμο, Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, Τσάτσος Δ. – Κοντιάδης Ξ. (επιμ), εκδ. Παπαζήση, 2003, Ελευθερίου Κ.- Παπαβλασόπουλος Ε., *Λανθάνουσες προσεγγίσεις και σύγχρονες τάσεις στη θεωρία των πολιτικών κομμάτων*, περ. Επιστήμη και Κοινωνία, τ. 25/2010, σελ. 217-245, Βερναρδάκης Χ., *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα. Οι μετασχηματισμοί της πολιτικής αντιπροσώπευσης, 1990-2010*, εκδ. Σάκκουλα Α.Ε., 2011, σελ. 183 επ.

³³ Για μια εκτενή ανάλυση του κομματικού φαινομένου, των κομματικών τυπολογιών και των οικογενειών των κομμάτων, βλ. Διαμαντόπουλος Θ., *Το κομματικό φαινόμενο*, εκδ. Παπαζήση, 1993

Μια πρώτη, χρονολογικά³⁴, προσπάθεια ανάλυσης του πολιτικού κόμματος, έγινε με κεντρική αναφορά την οργανωτική μορφή του πολιτικού κόμματος (Ostrogorski M., 1902), την ανάδυση της γραφειοκρατίας, τη διάκριση διευθυνόντων-διευθυνομένων εντός του κόμματος, της ολιγαρχικής δομής των κομμάτων³⁵, σε ανοικτό διάλογο με τη θεωρία των ελίτ (Μόσκα Γ., 1996, Παρέτο Β., 1996). Δεν είναι τυχαίο ότι η προσέγγιση αυτή συνέπεσε με τη μετάβαση από το κόμμα στελεχών του 19^{ου} αιώνα, στο κόμμα μαζών³⁶ και κυρίως στο μαζικό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, των αρχών του 20^{ου} αιώνα.

Με άξονα τόσο την οργανωτική, όσο και τη θεσμική προσέγγιση, τα πολιτικά κόμματα θεωρήθηκαν αποτελέσματα της ύπαρξης δύο κυρίως παραγόντων. Του Κοινοβουλίου, ως ιδιαίτερου τρόπου πολιτειακής συγκρότησης και πολιτικής μορφής εξουσίας και του καθολικού εκλογικού δικαιώματος. Στο πλαίσιο αυτό τα κόμματα ανάλογα με τη δομή τους διακρίνονται σε συγκεντρωτικά, ημισυγκεντρωτικά, αποκεντρωμένα, σε κόμματα με δομή άμεση ή έμμεση σε σχέση με τα μέλη (λ.χ. το Εργατικό Κόμμα Αγγλίας έχει μέλη του συνδικάτα), σε κόμματα πλειοψηφικά ή μειοψηφικά ανάλογα με την εκλογική τους δύναμη, σε κόμματα μαζών ή στελεχών ανάλογα με το οργανωτικό τους πρότυπο κλπ. (Duverger M., 1951 & 1985).

³⁴ Η χρονολογική αναφορά δεν είναι ακριβής. Στοιχεία ανάλυσης του κομματικού φαινομένου, βρίσκουμε ήδη σε κλασσικά κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, όπως η *Πολιτεία* του Πλάτωνα (εκδ. Κάκτος 1992), τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη (εκδ. Δαίδαλος- Ι. Ζαχαρόπουλος, εισαγωγής- μετάφραση- σχόλια Λεκατσάς, χ.χ.έ), τα *Άπαντα Δημοσθένους* (εκδ. Κάκτος 1994), στην *Ιστορία του Θουκυδίδη* (εκδ. Κάκτος) κλπ. Ήδη από τα χρόνια των αστικών επαναστάσεων, της προόδου της βιομηχανικής επανάστασης και της κυριαρχίας του καπιταλισμού, από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και καθ' όλο τον 19^ο αιώνα, είχαν διατυπωθεί πολλές αναλύσεις για το κομματικό φαινόμενο, όπως του Burke, 1770, στο έργο του *Thoughts on the cause of the Present Discontents*, όπου σε μια προωθημένη σύλληψη για την εποχή του – καθώς την περίοδο εκείνη το φαινόμενο κόμμα, αντιμετωπιζόταν ως εκφυλιστικό φαινόμενο των κοινωνιών, που τις διαιρεί και τις διχάζει – όριζε τα κόμματα ‘ως ενώσεις ανθρώπων για την προώθηση με κοινές προσπάθειες του εθνικού συμφέροντος, μέσα από κάποιες ειδικές αρχές στις οποίες όλοι συμφωνούσαν’. Γι’ αυτό και ετυμολογικά ο όρος *partí* δηλώνει τόσο το επιμέρους, το κομμάτι (διαίρεση), όσο και τη συμμετοχή. Η υιοθέτηση ενός αμφίσημου όρου ίσως ν’ αποτελεί έκφραση της αμφιθυμίας των κοινωνιών απέναντι στο κομματικό φαινόμενο την περίοδο μετάβασης στη νεωτερικότητα. βλ. Διαμαντόπουλου Θ., *Το κομματικό.....ό.π.* σελ. 33. Περαιτέρω σε παρά πολλά κείμενα του Λένιν, όπως στο *Τι είναι οι ‘φίλοι του λαού’ και πώς πολεμούν τους σοσιαλδημοκράτες;* (1896), στο *Τι να κάνουμε* (1902) και στο *Ένα βήμα μπρος, δύο βήματα πίσω* (1904) υπάρχουν διάσπαρτες εξαιρετικά οξυδερκείς παρατηρήσεις για τα κόμματα της εποχής του, τέλη 19^{ου}- αρχές 20^{ου}, σε μια περίοδο δηλαδή μαζικής ανάπτυξης του – σοσιαλιστικού - κομματικού φαινομένου. Στην παρούσα εργασία αναφερόμαστε συνοπτικά σε βασικές θεωρίες περί του πολιτικού κόμματος, από τότε που ουσιαστικά η πολιτική επιστήμη, αρχίζει να αναδύεται ως διακριτός και αυτόνομος κλάδος των κοινωνικών επιστημών.

³⁵ Με εμπειρικό παράδειγμα το SPD, του οποίου ο Μίχελς την εποχή που έγραψε την κλασική του μελέτη ήταν μέλος, Μίχελς Ρ., 1911, *Κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων στη σύγχρονη δημοκρατία- έρευνες γύρω από τις ολιγαρχικές τάσεις του δημοσίου βίου*, εκδ. Γνώση, 1997.

³⁶ Σύμφωνα με τον Ο. Τσερόνι, η επιλογή ενός κόμματος στελεχών ή ενός κόμματος μαζών δεν συνιστά μια καθαρά δογματική επιλογή, αλλά παραπέμπει αντίθετα σε μια ανάλυση της κοινωνίας μέσα στην οποία δρα το κόμμα, Τσερόνι Ο., *Θεωρία του πολιτικού κόμματος*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1986, σελ. 56

Η κυριαρχία του οργανωτικού προτύπου του μαζικού (σοσιαλδημοκρατικού) κόμματος, η συγκρότηση μαζικών αστικών κομμάτων (Ράσκε Γ.- Κατσούλης Η., 1992), πέραν των σοσιαλδημοκρατικών και των κομμουνιστικών, ο νέος ρόλος των κομμάτων στην άρθρωση της πολιτικής εξουσίας, η πολιτειακή αναγνώριση αυτού στις κοινωνίες της Δυτ. Ευρώπης μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο³⁷ και ο εμπλουτισμός του ρόλου τους ως νομιμοποιητικών φορέων της κρατικής εξουσίας που απευθύνονται στο σύνολο της κοινωνίας, οδήγησε στην ανάδυση προσεγγίσεων με ανάλυση των πολιτικών κομμάτων, ως διαταξικών μορφωμάτων (Charlot J., 1971), ως κομμάτων εκλογέων (Sartori G., 1979), πανσυλλεκτικών (catch-all party) ή (ορθότερα) πολυσυλλεκτικών κομμάτων (Kircheimer Ot., 1966), με μια μόνιμη οργάνωση αρθρωμένη τόσο σε εθνικό, όσο και σε περιφερειακό επίπεδο (La Palombara J. – Weiner M., 1966), επιδιώκοντας την εξουσία και χρησιμοποιώντας ένα αποϊδεολογικοποιημένο πρόγραμμα, προκειμένου να εξυπηρετήσουν μια διαφοροποιημένη εκλογική πελατεία. Ο μετασχηματισμός των πολιτικών κομμάτων από μαζικά κόμματα σε πολυσυλλεκτικά συνίσταται στην αποφασιστική κατάσχυση του στόχου της εκλογικής επιτυχίας παρά της ταξικής αντιπροσώπευσης (Epstein L. 1967).

Την ίδια περίοδο διατυπώθηκε η θεωρία του κομματικού φαινομένου, ως πολιτικής έκφρασης των διαιρετικών τομών (cleavages) στην ιστορική διαδρομή ενός κοινωνικού σχηματισμού (Lipset S.M.- Rokkan S., 1967). Η θεωρία αυτή, ιδιαίτερα δημοφιλής, υπερβαίνει την τυπική- φορμαλιστική προσέγγιση του κομματικού φαινομένου, εισάγοντας την ιστορική διαδικασία ως παράγοντα διαμόρφωσης και εξέλιξης των πολιτικών κομμάτων. Τα τελευταία θεωρούνται δημιουργήματα των διαιρετικών τομών που προκλήθηκαν από την εθνική επανάσταση (κράτος-εκκλησία, κέντρο-περιφέρεια), τη βιομηχανική επανάσταση (γαιοκτήμονες-αστοί, μισθωτοί-

³⁷ Σπουρδαλάκης Μ., *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, εκδ. Εξάντας, 1990, σελ. 155-158. Στην ελληνική συνταγματική ιστορία, το κόμμα αναγνωρίζεται και συνταγματικά ως ένας από τους θεσμούς της ελληνικής δημοκρατίας μόλις το 1975, αρ. 29 Σ75/86/01/08. Για μια κλασική πραγμάτευση της παράλληλης εξέτασης συνταγματικών και πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα, Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδ. Θεμέλιο, 1995. Για τη θεσμική- συνταγματική ανάλυση του κομματικού φαινομένου στην ελληνική έννομη τάξη, βλ. Τσάτσος Δ., *Εσωκομματική δημοκρατία*, εκδ. Γαβριηλίδης, 2008, Κατρούγκαλος Γ. – Μαυρομούστακος Η., *Το ελληνικό κομματικό σύστημα και οι πρόσφατες αλλαγές στην οργάνωση και λειτουργία της Βουλής*, στο Συλλογικό, Τσάτσος Δ.- Κοντιάδης Ξ. (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, εκδ. Παπαζήση, 2003. Σε επίπεδο ευρωπαϊκής έννομης τάξης, το πολιτικό κόμμα αναγνωρίζεται ως θεσμός στο αρ. 191 ΣυνθΕΚ, βλ. Τσάτσος Δ., *Ευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα. Σκέψεις για την ερμηνεία του άρθρου 191 ΣυνθΕΚ*, στο Συλλογικό Τσάτσος Δ.- Κοντιάδης Ξ. (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών.....* ό.π.

αστοί) και τη -λιγότερο σημαντική όμως - διεθνή επανάσταση (σοσιαλιστές-κομμουνιστές).

Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '60 και σ' ολόκληρη τη δεκαετία του '70, αναπτύχθηκε μια πλούσια συζήτηση ανάμεσα σε μαρξιστές θεωρητικούς προερχόμενους από δυτικοευρωπαϊκούς κοινωνικούς σχηματισμούς του ώριμου καπιταλισμού (Γερμανία, Γαλλία, Αγγλία, Ιταλία) αναφορικά με την εξέλιξη του κομματικού φαινομένου σε σχέση με τη διαμόρφωση του σύγχρονου μεταπολεμικού καπιταλιστικού κράτους. Βασικά σημεία της συζήτησης αφορούν τη διαδικασία συγχώνευσης κόμματος-κράτους, την ενσωματωτική τάση του κράτους μέσα από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της σχετικής αυτονομίας του και της ενοποιημένης αστικής κυριαρχίας, την επικράτηση της εκτελεστικής εξουσίας έναντι της νομοθετικής και την τάση περαιτέρω μεταφοράς εξουσιών και αρμοδιοτήτων στις κορυφές της κρατικής γραφειοκρατίας σε μια διαδικασία στεγανοποίησης των αποφάσεων από τον λαϊκό δημοκρατικό έλεγχο, τη βαθμιαία μετατροπή της θεσμικής και οργανωτικής υλικότητας του κόμματος από αυτόνομο συλλογικό πολιτικό υποκείμενο του κοινωνικού μπλοκ των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων σε κρατικό κόμμα με τη διαμόρφωση και αναπαραγωγή της κομματικής γραφειοκρατίας, ως ιδιότυπης κοινωνικής κατηγορίας που οργανώνει την τάση αστικοποίησης των σοσιαλιστικών ή κομμουνιστικών κομμάτων. Στο επίκεντρο των μαρξιστών θεωρητικών τίθεται η διαδικασία κρατικοποίησης-αστικοποίησης του σοσιαλιστικού/σοσιαλδημοκρατικού κόμματος ή βασικών όψεων της εμπειρίας του ευρωκομμουνιστικού εγχειρήματος³⁸, μέσα από τη μετεξέλιξη του σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους, την ενσωμάτωση του κόμματος στο κράτος, τη θεσμικά και συνταγματικά αναγνωρισμένη εγκατάστασή του στην καρδιά αυτού και τη σταδιακή διαμόρφωση της εστίας ενιαίου κόμματος (Πουланτζάς Ν., 2001α : 339), ως τον ιδεολογικό, πολιτικό και

³⁸ Agnoli J., *Ο μετασχηματισμός της Δημοκρατίας*, εκδ. Επίκουρος, 1972, του ιδίου *Ο μετασχηματισμός της Δημοκρατίας, Είκοσι Χρόνια Μετά*, περ. Λεβιάθαν 12/1992, Πουλαντζάς Ν., *Πολιτική Εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τ. Β' εκδ. Θεμέλιο, 1980, του ιδίου *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, εκδ. Θεμέλιο, 2001, Αλτουσέρ Λ., *Το πρόβλημα του κράτους στη μαρξιστική θεωρία*, στο συλλογικό Althusser L, Balibar E., Πουλαντζάς Ν. κ.α, *Συζήτηση για το κράτος*, εκδ. Αγώνας, 1980, Φεραγιόλι Λ., *Υπάρχει αντιπροσωπευτική δημοκρατία;* Στο συλλογικό τόμο του Κόμματος Προλεταριακής Ενότητας για τον Κομμουνισμό (PDUP) και της Εργατικής Πρωτοπορίας (Avanguardia Operaia), *Για το κράτος, το σχολείο, το γυναικείο κίνημα, το κόμμα*, εκδ. Στοχαστής, 1979, σελ. 39 επ., του ιδίου *Αυταρχική δημοκρατία και κριτική της πολιτικής*, εκδ. Στοχαστής 1985, Magri L., *Για ένα μαρξιστικό επαναστατικό κόμμα*, εκδ. Σύγχρονα Κείμενα, 1974, Miliband R., *Parliamentary Socialism : Study in the Politics of Labour*, London : Merlin Press, 1961, του ιδίου *Το κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία*, εκδ. Πολύτυπο, 1984, του ιδίου *Marxism and Politics*, Oxford : Oxford University Press, 1977 Σακελλαρόπουλος Σ.-Σωτήρης Π., *Μεταλλαγές του κομματικού φαινομένου και θωράκιση του πολιτικού επιπέδου απέναντι στα λαϊκά συμφέροντα*, στο συλλογικό τόμο *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 2004, σελ. 97-113

οργανωμένο πυρήνα της κεντρομόλας τάσης-σύγκλισης των κυβερνητικών κομμάτων του σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους.

Η σταδιακή άνοδος της αστικής – φιλελεύθερης ηγεμονίας, από τα μέσα της δεκαετίας του '70, η τάση για 'αποπολιτικοποίηση' - απελευθέρωση της οικονομικής λειτουργίας από τον πολιτικό έλεγχο, οι καπιταλιστικές αναδιαρθρώσεις με επίκεντρο τη σταδιακή απελευθέρωση κίνησης κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, το σύγχρονο στάδιο της παραγωγικής διαδικασίας με επίκεντρο πλέον τον τριτογενή τομέα και τις ανατροπές στην καθ' εαυτή παραγωγική διαδικασία με το πέρασμα από τον φορντισμό στις ολοένα και πιο ευέλικτες μορφές παραγωγής, αποτέλεσαν το υπόβαθρο για τη μετεξέλιξη και προϊούσα σύγκλιση των κυρίαρχων πολιτικών κομμάτων διαχείρισης της εξουσίας, οδηγώντας με τη σειρά τους στην ανάδυση νέων προσεγγίσεων στην έρευνα και μελέτη των πολιτικών κομμάτων. Οι οργανωτικές μεταβολές των κομμάτων, η απομαζικοποίησή τους, αλλά και η ολοένα και μεγαλύτερη ενσωμάτωσή τους στο κράτος, ανέδειξαν θεωρίες περί της μείωσης ισχύος των οργανώσεων βάσης, αλλά και της κομματικής γραφειοκρατίας, της ενίσχυσης του ρόλου των επαγγελματιών που προσλαμβάνονται κατά περίπτωση από το κόμμα για την κάλυψη των εκάστοτε αναγκών (επικοινωνιολόγοι, διαφημιστές κλπ), την ανάδυση του εκλογικού- επαγγελματικού κόμματος (Panebianco A., 1988), την προϊούσα αυτονόμηση της ηγετικής ομάδας έναντι της οργανωμένης βάσης του κόμματος.

Άλλες προσεγγίσεις ανέλυσαν το πολιτικό κόμμα, ως μηχανισμό κατοχής του κράτους και διαχείρισης του δημοσίου προϋπολογισμού, παράλληλα συνεργαζόμενο με τις πολιτικές ελίτ των αντιπάλων (πλειοψηφικών) κομμάτων του πολιτικού συστήματος με στόχο την επιχείρηση αποκλεισμού της ενδεχόμενης εμφάνισης ανταγωνιστικού πολιτικού κόμματος, είτε μέσω του εκλογικού συστήματος, είτε της κρατικής χρηματοδότησης. Ανάλογη διαδικασία, σύμφωνα με την άποψη αυτή, λαμβάνει χώρα και στο εσωτερικό των κομμάτων με την επαγγελματοποίηση και μονιμοποίηση των 'κορυφαίων' στελεχών. Πρόκειται για την ανάλυση του πολιτικού κόμματος, ως κόμματος καρτέλ (Katz R. – Mair P., 1955 : 5-28)³⁹. Η καρτελοποίηση του κομματικού συστήματος αποτυπώνει τις υφιστάμενες σχέσεις κόμματος-κράτους, όπως ειδικότερα αυτές εκδηλώνονται μέσω της κρατικής επιρροής υπό την ειδικότερη

³⁹ Ειδικά για τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα βλ. Blyth M., 2003, *Η παγκοσμιοποίηση και τα όρια της δημοκρατικής επιλογής. Η σοσιαλδημοκρατία και η άνοδος της πολιτικής καρτελοποίησης*, *Monthly Review*, τχ. 27^ο (92^ο), 2007.

μορφή της κρατικής χρηματοδότησης, του νομοθετικού πλαισίου λειτουργίας των κομμάτων, του εκλογικού νόμου, του ρόλου των Μ.Μ.Ε. κλπ. (Katz R.- Mair P., 1992 & 1994, Muller W.C., 1993 : 419-454). Η θεωρία του κόμματος καρτέλ, στην πιο πρόσφατη επικαιροποίησή της (Katz R.- Mair P., 2009 : 753-766), αποδέχθηκε την επίδραση που ασκούν οι διαδικασίες παγκοσμιοποίησης και ευρωπαϊκής ενοποίησης στις τάσεις καρτελοποίησης των κομματικών συστημάτων- σύγκλισης του κομματικού ανταγωνισμού συνδέοντάς τις με τη μετεξέλιξη του σύγχρονου κράτους, ειδικότερα στις μεταθέσεις αρμοδιοτήτων από εθνικό σε υπερεθνικό επίπεδο, στεγανοποιώντας τις από τον λαϊκό δημοκρατικό έλεγχο. Η συγκεκριμένη εξέλιξη της θεωρίας του κόμματος-καρτέλ βρίσκεται ουσιαστικά σε διάλογο με την πουλαντζική θεωρία του μαζικού κόμματος, που νοείται ως κατ' εξοχήν κρατικό κόμμα (Πουλαντζάς Ν., 2001^α : 334, Ελευθερίου Κ., 2012 : 183 επ.).

Η αλλαγή της δομής του κόμματος, από την κάθετη και οριζόντια οργάνωση που ωριμάζει πολιτικά μέσα από την έντονη καθημερινή πολιτική δραστηριοποίηση, πάλι και ιδεολογική ζύμωση, στην χαλαρή αποκεντρωμένη οριζόντια δομή κόμματος, την επιμερισμένη, αποσπασματική, ουδετεροποιημένη και τεχνοκρατική προσέγγιση των ζητημάτων, χωρίς ουσιαστικά συμμετοχή των οργανώσεων βάσης, επομένως τη συρρίκνωση και αποδυνάμωση αυτών, την υποχώρηση της εσωκομματικής ζωής, οδήγησε στη θεώρηση του πολιτικού κόμματος, με βάση το πολιτικο-οργανωτικό πρότυπο του κόμματος-δικτύου (Γράβαρης Δ., 2002, Πανταζόπουλος Α., 2006, Heidar K.- Saglie, 2003 :219-239)⁴⁰, όπου η πολιτική δράση γίνεται αντιληπτή, όχι ως ανάγκη και καθημερινή βιωματική διαδικασία, αλλά πολιτισμικό συμπλήρωμα πολυάσχολων επαγγελματιών και ανερχόμενων, οικονομικά, μικροαστών, σε μια αέναη εξατομικευμένη πορεία ανόδου και καριέρας (Σακελλαρόπουλος Σ.- Σωτήρης Π., 2005: 110).

Η φιλελεύθερη και πλουραλιστική αμερικάνικη σχολή της πολιτικής επιστήμης, έδωσε έμφαση κυρίως στη μελέτη των κομμάτων ως ανταγωνιστικών ενώσεων ομάδων πίεσης, συμφερόντων, λόμπυ, διαύλων επιρροής και διαπροσωπικών σχέσεων προκειμένου να καρπωθούν οφέλη από την πολιτική εξουσία. Πρόκειται για μια προσέγγιση με έμφαση στη δράση των ατόμων. Διαφορετικά ειπωμένο, πρόκειται για την πρόσληψη των πολιτικών κομμάτων, ως κομμάτων-επιχειρήσεων στο πλαίσιο μιας οικονομικής θεωρίας για το πολιτικό

⁴⁰ Για μια πραγμάτευση της πολιτικής κοινωνιολογίας των σύγχρονων κομμάτων, βλ. Τσίρος Ν. , *Για την κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων στην ύστερη νεωτερικότητα*, Θέσεις, τχ. 100^ο/2007

σύστημα, το οποίο νοείται ως ένας μηχανισμός εκλογικής αγοράς, οι εκλογείς ως καταναλωτές και οι πολιτικοί ως επιχειρηματίες (Μακφέρσον Κ. Μπ., 1986). Τα κόμματα έτσι δεν είναι παρά επιχειρήσεις, ο στόχος των οποίων είναι η εξουσία, που είναι στην πολιτική ό,τι το κέρδος στην οικονομία. Βασικό αξίωμα της άποψης αυτής είναι ότι τα κόμματα μάλλον χαράσουν την πολιτική τους με σκοπό να κερδίσουν τις εκλογές και δεν επιδιώκουν να κερδίσουν τις εκλογές για να εφαρμόσουν κάποια πολιτική (Downs A., 1990 : 52). Πρόκειται για μια άποψη με έντονα αναγωγιστικά κριτήρια από την οικονομική θεωρία. (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 15).

Αντίστοιχος, κοινωνιολογικός αυτή τη φορά, αναγωγισμός, επικρατούσε στα βασικά σχήματα της πολιτικής θεωρίας του σοβιετικού μαρξισμού, που επέμενε στην καθαρότητα των ταξικών κομμάτων. Σύμφωνα με τους επικριτές της παράδοσης αυτής, βασική θέση κοινωνιολογικού αναγωγισμού του μαρξισμού της Γ΄ Διεθνούς στο ζήτημα της σχέσης κοινωνικής τάξης-πολιτικού κόμματος ήταν ότι «κάθε τάξη γεννιέται μ' ένα κόμμα κολλημένο στην πλάτη της σαν ταυτότητά της, που σε κάθε περίπτωση αντιπροσωπεύει συνειδητά τα αποκλειστικά της συμφέροντα» (Πουλαντζάς Ν., 1979).

Για την παρούσα εργασία, κρίσιμο στοιχείο για την ανάλυση του πολιτικού κόμματος, είναι η έννοια του ιστορικού μπλοκ, όπως τη διατύπωσε ο Αντόνιο Γκράμσι. Ο Ιταλός μαρξιστής, στην ανάλυση της ιστορικής εξέλιξης του ιταλικού κοινωνικού σχηματισμού (τέλη 18^{ου} αιώνα έως τέλη 19^{ου} αιώνα) και ειδικότερα στα χαρακτηριστικά που πήρε η πάλη για την ιταλική ενοποίηση – *risorgimento* (Γκράμσι Α., 1987)⁴¹, παρατήρησε ότι κλειδί για τις κοινωνικές συμμαχίες που στήριζαν την ηγεμονία της αστικής τάξης του Βορρά, ήταν η έννοια του ιστορικού μπλοκ που αναλαμβάνει να εκπροσωπήσει το πολιτικό κόμμα. Ο Γκράμσι, διαπίστωσε ότι στην ιταλική περίπτωση η αστική τάξη του Βορρά, εμπέδωσε την ταξική της κυριαρχία, μόνο μέσα από τη συμμαχία με τη μεγάλη γαιοκτησία του ιταλικού Νότου. Κρίσιμο στοιχείο στην οικοδόμηση της κοινωνικής αυτής συμμαχίας, αποτέλεσε ο διαχωρισμός των ριζοσπαστών του Νότου (κόμμα Δράσης- Γκαριμπάλντι) από τις αγροτικές μάζες, ενσωματώνοντας τις τελευταίες στην εθνική- αστική και ταυτόχρονα φιλελεύθερη και ευρωπαϊκή κουλτούρα, μέσα από την ιδεολογική διαμεσολάβηση των φιλελεύθερων διανοουμένων (Benedetto Croce). Η συμμαχία αυτή της αστικής τάξης του Βορρά, της μεγάλης γαιοκτησίας του Νότου και των

⁴¹ Η στάση των γαιοκτημόνων του Νότου, αποτυπώνεται στην ταινία του Λουκίνο Βισκόντι, ο Γατόπαρδος (il Gattopardo, 1963).

φιλελεύθερων διανοουμένων, εκπροσωπήθηκε πολιτικά από τα αστικά κόμματα και ειδικότερα τους δραστήριους, ρεαλιστές και μετριοπαθείς φιλελεύθερους του Καμίλο Καβούρ. Η διαδικασία της ιταλικής ενοποίησης ηγεμονεύεται πολιτικά από το κράτος του Πιεμόντε και το βασίλειο της Σαβοΐας και όχι από τα ιστορικά μπλοκ του δημοκρατικού ριζοσπαστισμού των Ιωσήφ Ματσίνι και Ιωσήφ Γκαριμπάλντι (Βερναρδάκης Χ. – Μαυρή Γ., 1987, Αξελός Λ., 1987)⁴².

Με τη θεώρηση αυτή ο Γκράμσι, αναλύει το πολιτικό κόμμα, ως το συλλογικό υποκείμενο πολιτικής εκπροσώπησης του ιστορικού μπλοκ κοινωνικών δυνάμεων, σε μια συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία της πάλης των τάξεων (Γκράμσι Α., 1972, χ.χ.ε., 1987). Το πολιτικό κόμμα είναι ο ιδεολογικός και πολιτικός οργανωτής και συμπυκνωτής της κοινωνικής συμμαχίας. Η κοινωνική συμμαχία, το ιστορικό μπλοκ, δεν πρέπει να ιδωθεί ως ένα λογιστικό άθροισμα κοινωνικών τάξεων, μερίδων και στρωμάτων. Αντίθετα η κοινωνική συμμαχία λαμβάνει την πολιτική της μορφή, η οποία διαρκώς εξελίσσεται και μεταβάλλεται, μέσα από τον ιδεολογικό και πολιτικό αγώνα για την ηγεμονία απέναντι σε άλλα ιστορικά μπλοκ και κοινωνικές συμμαχίες, επομένως και για την πολιτική ηγεμονία και εντός του κομματικού σχηματισμού (Τάσσης Χ., 2008). Διαφορετικά ειπωμένο, η συνάρθρωση μιας κοινωνικής συμμαχίας γίνεται κάτω από την ηγεμονία μιας κοινωνικής τάξης ή μερίδας αυτής που είναι προϊόν της εξελισσόμενης πολιτικής και ταξικής πάλης.

Μ' αυτήν την έννοια το πολιτικό κόμμα εκτός από το ρόλο του οργανωτή των κοινωνικών συμφερόντων και καθοδηγητή της πολιτικής πάλης έναντια στα υπόλοιπα πολιτικά κόμματα στην προσπάθειά του να διασπάσει τις κοινωνικές τους συμμαχίες, γίνεται το ίδιο στο εσωτερικό του, διαρκές πεδίο σύγκρουσης και πάλης διαφορετικών γραμμών και ιδεολογιών, των αντιτιθέμενων πολιτικών συνιστωσών που το αποτελούν (Βερναρδάκης Χ.- Μαυρή Γ., 1987).

Βασική συνεπώς έννοια του κόμματος σε σχέση με την κοινωνία, πιο ειδικά της σχέσης του συγκεκριμένου πολιτικού κόμματος με τη συγκεκριμένη κοινωνική συμμαχία, είναι *η σχέση εκπροσώπησης*. Πρόκειται για σχέση, δηλαδή για

⁴² Μέσα από τη μελέτη της ιστορίας του εθνικού σχηματισμού, ο Γκράμσι διείδε την πολιτική αναγκαιότητα για μια επαναστατική πορεία στην οικοδόμηση ενός ανταγωνιστικού ιστορικού μπλοκ, μιας κοινωνικής συμμαχίας, ανάμεσα στο προλεταριάτο του εκβιομηχανισμένου Βορρά, της φτωχής αγροτιάς του Νότου και των οργανικών διανοούμενων- μαχητών, που να συνεισφέρουν ιδεολογικά στην κατεύθυνση πολιτικής ενοποίησης προλεταριάτου- αγροτιάς. Αυτή τη νέα επαναστατική κοινωνική συμμαχία ωφείλει να οργανώσει και να εκπροσωπήσει το Κομμουνιστικό Κόμμα, προκειμένου να ανταποκριθεί στον ιστορικό του ρόλο. Ως νέος συλλογικός ηγεμόνας, σε αντιπαράβολή με τη μακιαβελική εκδοχή του Φλωρεντίνιου Ηγεμόνα της αναγεννησιακής εποχής.

συμπύκνωση, συγχώνευση, συνισταμένη, ορισμένων βασικών στοιχείων και μάλιστα μια σχέση δυναμική και μεταβαλλόμενη στο χωροχρόνο, απόρροια του διαμορφούμενου κοινωνικού συσχετισμού δυνάμεων. Ειδικότερα, βασικά στοιχεία των σχέσεων εκπροσώπησης είναι η πολιτική αντιπροσώπευση (με την έννοια της πολιτικής διαμεσολάβησης των κοινωνικών συμφερόντων- αιτημάτων), η ιδεολογία-θεωρία του πολιτικού κόμματος, η συλλογική μνήμη του εθνικού και κοινωνικού αγώνα, διαφορετικά ειπωμένο η ερμηνεία της ιστορίας σε σχέση με την πολιτική αναγνώριση από την κοινωνική βάση του κόμματος της ιστορικής διαδρομής του συγκεκριμένου πολιτικού σχηματισμού, η πάλη για την ηγεμονία. Οι σχέσεις εκπροσώπησης, ως ειδικό αποτέλεσμα της κίνησης των κοινωνικών τάξεων στο πολιτικό επίπεδο, συμπυκνώνονται και αποκρυσταλλώνονται υλικά στη συγκεκριμένη κάθε φορά οργανωτική δομή και το πολιτικό πρόγραμμα. Δεν είναι το πολιτικό πρόγραμμα που διαμορφώνει τις σχέσεις εκπροσώπησης, αλλά αντίθετα είναι το αποτέλεσμά τους (Βερναρδάκης Χ.- Μαυρής Γ., 1987).

Ο μετασχηματισμός της δομής του αστικού κράτους, όπου στην περίοδο του μεταπολέμου και πολιτειακά αναγνωρίζεται ως κράτος των κομμάτων, οδήγησε στη σταδιακή διεύρυνση και εν μέρει βασική τροποποίηση του ρόλου και των λειτουργιών του πολιτικού κόμματος. Η ανάπτυξη του μεταπολεμικού κράτους με την ολοένα αυξανόμενη κοινωνική παρέμβασή του, τόσο στον παραγωγικό τομέα (δημόσιες επιχειρήσεις, οργανισμοί κλπ), όσο και στο τομέα του κράτους- πρόνοιας, είχε σαν αποτέλεσμα τη διευρυμένη και θεσμικά αναγνωρισμένη, εμπλοκή του κόμματος στο κράτος. Με τον τρόπο αυτό το πολιτικό κόμμα, προσλαμβάνει και μια νέα διάσταση, πέραν εκείνης των σχέσεων εκπροσώπησης, που είναι εκείνη των *σχέσεων νομιμοποίησης*, καθώς η ένταξη στο πλέγμα των εξουσιαστικών θεσμών, αρχίζει να λειτουργεί και ως νομιμοποιητικός μηχανισμός του σύγχρονου κράτους (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 57). Όπως οι σχέσεις εκπροσώπησης διαφέρουν από κόμμα σε κόμμα, το ίδιο συμβαίνει και με τις σχέσεις νομιμοποίησης⁴³. Διαφέρουν ως προς

⁴³ Στην προβληματική του για το ζήτημα των πολιτικών κομμάτων ως φορέων σχέσεων νομιμοποίησης του κράτους, αναφέρει ο Γιάννης Μηλιός, μεταξύ άλλων τα ακόλουθα : «... Ο πραγματικός εκπρόσωπος των κυρίαρχων τάξεων είναι το αστικό κράτος ως όλον. Τα αστικά κόμματα ή καλύτερα το αστικό κοινοβουλευτικό σύστημα αποτελεί απλώς τμήμα του κράτους, επιτελεί μια επιμέρους λειτουργία στα πλαίσιά του : Την οργάνωση της 'λαϊκής αντιπροσώπευσης', την αναπαραγωγή της συναίνεσης στην αστική πολιτική (και κοινωνική) κυριαρχία, μέσα από την κοινοβουλευτικοποίηση των διαφορετικών κοινωνικών και πολιτικών πρακτικών και αιτημάτων και την ενσωμάτωσή τους στα πλαίσια της αστικής-κρατικής στρατηγικής. Το κοινοβουλευτικό 'φιλτράρισμα' των διαφορετικών ταξικών πρακτικών (δηλαδή των πρακτικών όχι μόνο της αστικής τάξης και των συμμάχων της, αλλά και της εργατικής τάξης και των συμμάχων της) κάνει έτσι δυνατή την αντιπροσώπευσή τους μέσα στο κράτος, επιτρέπει δηλαδή

το σημείο ισορροπίας, όπως αποτυπώνεται λόγω της συγκεκριμένης εξέλιξης της πολιτικής και ταξικής πάλης εντός κόμματος, αλλά και της μεταξύ τους ισορροπίας, της σχέσης εκπροσώπησης και νομιμοποίησης, καθώς σε τελική ανάλυση το πολιτικό κόμμα, είναι η διπλή συνάρθρωση των σχέσεων εκπροσώπησης της κοινωνικής συμμαχίας και νομιμοποίησης του κράτους (Βερναρδάκης Χ., 1995). Η ανάλυση αυτή της διπλής συνάρθρωσης των σχέσεων εκπροσώπησης/σχέσεων νομιμοποίησης παρουσιάζει ορισμένα κοινά στοιχεία, χωρίς τα υφολογικά χαρακτηριστικά της έντονης πολεμικής, αλλά και διαφορές με τη θεωρία της διπλής φύσης της σοσιαλδημοκρατίας ως κόμματος εργατικού-αστικού, όπως αναπτύχθηκε από την Γ' Διεθνή στην πολεμική της κατά της σοσιαλδημοκρατίας, ήδη από τη δεκαετία του '20⁴⁴. Σύμφωνα με τις αναλύσεις της Γ' Διεθνούς στο 4^ο συνέδριό της (1922), η σοσιαλδημοκρατία είναι *κόμμα εργατικό-αστικό*, δηλαδή κόμμα διαμεσολάβησης εργατικών συμφερόντων μέσα στο αστικό κράτος και ταυτόχρονα οργάνωσης της αστικής ηγεμονίας μέσα στην εργατική τάξη (Παπακωνσταντίνου Π., 2015 : 167).

Η πορεία και μετεξέλιξη της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας (Σασσούν Ντ. : 2001, Eley G., 2010, ΙΣΤΑΜΕ-Ανδρέας Παπανδρέου : 2001), η πάλη για την ηγεμονία εντός του ιστορικού μπλοκ των κοινωνικών τάξεων που πολιτικά εκπροσωπούνται απ' αυτήν, αλλά και μεταξύ των πολιτικών κομμάτων, οι στρατηγικοί της στόχοι και οι μεταρρυθμίσεις, η ενσωμάτωσή της στους κρατικούς μηχανισμούς, ο διπλός αναθεωρητισμός της κατά την τελευταία 50ετία (Moschonas G., 2002), η κρίση των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτής, αποτυπώνουν ένα γόνιμο αναλυτικό σχήμα στη βάση της πρόσληψης του πολιτικού κόμματος, ως της εξέλιξης, αποτύπωσης, ισορροπίας του τρόπου της διπλής συνάρθρωσης των σχέσεων εκπροσώπησης και νομιμοποίησης. Στη βάση αυτού του σχήματος για το πολιτικό κόμμα, θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε την εξέλιξη της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας.

τελικά την υποταγή τους στο γενικό κεφαλαιοκρατικό συμφέρον. Τα αστικά πολιτικά κόμματα και προγράμματα δεν διαφοροποιούνται επομένως μεταξύ τους επειδή 'εκπροσωπούν' διαφορετικά τμήματα ή μερίδες των κυρίαρχων τάξεων, αλλά γιατί προωθούν και αποτυπώνουν ένα διαφορετικό τύπο αντιπροσώπευσης των αντιφατικών συμφερόντων των κυριαρχούμενων τάξεων στο εσωτερικό του γενικού αστικού συμφέροντος.... Με τις διευκρινίσεις αυτές γίνεται κατανοητή γιατί η Δεξιά και Κεντροδεξιά υπήρξε παραδοσιακά το κόμμα των πλειοψηφικών μερίδων της μικροαστικής και αστικής τάξης και η Αριστερά και Κεντροαριστερά της πλειοψηφίας της εργατικής τάξης και ορισμένων αριθμητικά μειοψηφικών μικροαστικών μερίδων» Μηλιός Γ., Από τους μύθους της σοσιαλδημοκρατίας στην 'εναλλακτική οικονομική πολιτική', στο Συλλογικό, Κατσορίδας Δ.- Ταρπάγκος (επιμ), Οικονομική Νομισματική Ένωση. Μια εναλλακτική προσέγγιση, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1999, σελ. 13.

⁴⁴ Βλ. την έκδοση της Γ' Διεθνούς Για τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, όπως αναφέρεται στο Μπύσι-Γκλυκσμαν Κ.- Θερμπορν Γ, Η σοσιαλδημοκρατική πρόκληση, εκδ. Θεμέλιο, 1984, σελ. 66-67

Β). Βασικά χαρακτηριστικά της ιστορικής εξέλιξης της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας

1. Περίοδος 1889-1914 Η κλασική ή μαρξιστική σοσιαλδημοκρατία της 2^{ης} Διεθνούς⁴⁵

Τα σοσιαλιστικά κόμματα από την εμφάνισή τους αποτέλεσαν ένα ιδιαίτερο είδος κομμάτων. Διαφοροποιούμενα από το ενιαίο δημοκρατικό μπλοκ, μέσα από το οποίο ξεπήδησαν ως η ριζοσπαστικότερη εκδοχή του, πρόβαλαν πέρα από τα κοινά δημοκρατικά αιτήματα και θέσεις που αντιστρατεύονταν την εκμετάλλευση της εργασίας από το κεφάλαιο.

Η πολιτική τοπογραφία καταγράφεται με τους όρους αριστερά-δεξιά σύμφωνα με τη διάταξη στη γαλλική εθνοσυνέλευση την περίοδο 1789-1791. Τα δύο κυρίαρχα πολιτικά ρεύματα της γαλλικής επανάστασης, διασπώνται στη διαδρομή του 19^{ου} αιώνα σε φιλελεύθερο και δημοκρατικό. Σημαντικό τμήμα του τελευταίου, ριζοσπαστικοποιούμενο συνεχώς μέσα στην κοινωνική και πολιτική πάλη, εξελίσσεται σε σοσιαλιστικό κίνημα⁴⁶. Πρόκειται ουσιαστικά για την επαναδιατύπωση των τριών βασικών συνθημάτων- αρχών της γαλλικής επανάστασης : Ελευθερία- Ισότητα- Αδελφότητα, προβάλλοντας το ουσιαστικό τους περιεχόμενο, σε αντίθεση με το αστικοφιλελεύθερο τυπικό τους περιεχόμενο. Σχηματικά, μπορούμε να ορίσουμε ως σημαντικό σημείο τομής της εξελισσόμενης αυτής διαδικασίας το πανευρωπαϊκό '1848'⁴⁷.

Την περίοδο προ του 1848 έχουμε ουσιαστικά τη μορφοποίηση τριών εκδηλώσεων της ταξικής πάλης αναφορικά με το εργατικό κίνημα και την αριστερά με την ευρεία έννοια.

Κατά το πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα στους κοινωνικούς σχηματισμούς που κυριαρχούσε ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, η εκμηχάνιση της παραγωγής και συνολικά οι παραγωγικές δυνάμεις βρίσκόντουσαν σε φάση σταδιακής ανάπτυξης, ως

⁴⁵ Πιζάνιας Π., *Ο μαρξισμός της ιστορικής σοσιαλδημοκρατίας*, εκδ. Πολύτυπο, 1987

⁴⁶ Για την εξέλιξη του δημοκρατικού κινήματος σε σοσιαλιστικό μέσα από το μαρξικό έργο, βλ. Ψυχοπαίδης Κ., *Δημοκρατία και σοσιαλισμός στον κλασικό μαρξισμό, Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 4^ο, Ιούλιος- Οκτώβριος 1982, σελ. 7-36

⁴⁷ Για το πανευρωπαϊκό 1848 αντί πολλών βλ. Μπερστέιν Σ. & Μύλζα Π., *Ιστορία της Ευρώπης*, τόμος 2^{ος} κεφ. 3^ο 'Η άνοιξη των λαών', σελ. 48 επ., εκδ. Αλεξάνδρεια, 1997, Για το γαλλικό '1848', βλ. Μ. Αγκουλόν, *1848, Η επανάσταση στη Γαλλία ή η μαθητεία στη δημοκρατία 1848- 1852*, εκδ. Πόλις, 2006 και το κλασικό Μαρξ Κ., *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβικού Βοναπάρτη*, εκδ. Θεμέλιο.

αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής συγκροτούνται οι πρώτες εργατικές ενώσεις κατά κύριο λόγο στην Αγγλία και δευτερευόντως στη Γαλλία. Οι εργατικές αυτές ενώσεις αφορούν πρωτίστως ειδικευμένους τεχνίτες. Δεν έχουν κεντρική οργανωτική συνδικαλιστική συγκρότηση, ούτε πολιτική έκφραση. Αποτελούν συλλογικές μορφές οικονομικής πάλης, θέτοντας πολλές φορές με ιδιαίτερα μαχητικό και συγκρουσιακό τρόπο όπως οι λουδίτες στα 1834, διεκδικητικά αιτήματα αναφορικά με τις συνθήκες της παραγωγικής διαδικασίας.

Ρεύματα πρώιμου ή ουτοπικού σοσιαλισμού τα οποία δεν χαρακτηρίζονταν από κοινωνική γείωση και οργανική σχέση με τις πρωτοεμφανιζόμενες εργατικές ενώσεις, εμφανίζονται την περίοδο 1820-1840. Πρόκειται κυρίως για ομάδες διανοουμένων, χωρίς να θέτουν το στοιχείο της πάλης ή της εξέγερσης ενάντια στο καπιταλιστικό σύστημα, αλλά του εξορθολογισμού του και της αρμονίας των κοινωνικών ομάδων, μέσα από την εκμετάλλευση της τεχνικής προόδου της εποχής προς όφελος του κοινωνικού συνόλου. Στην πράξη προχωρούσαν όχι σε μια προσπάθεια να συγκροτήσουν πολιτικά και οργανωτικά τις ιδέες τους, αλλά προέβαιναν σε θεωρητικούς και κάποιες φορές πρακτικούς σχεδιασμούς κοινοτιστικού χαρακτήρα εγχειρημάτων, αντανακλώντας το χαμηλό βαθμό συγκεντροποίησης της παραγωγής, την κυριαρχία των παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων και της μικροϊδιοκτητικής δομής του αστικού και αγροτικού χώρου, την ανταγωνιστική φάση του καπιταλισμού. Κυριότεροι εκφραστές του ουτοπικού ή πρώιμου σοσιαλιστικού ρεύματος ήταν οι Σιμόν, Φουριέ, Καμπέ, Όουεν, Πруντόν κ.α.

Ένα τρίτο ρεύμα του ευρύτερου εργατικού κινήματος που εμφανίζεται ήδη από τα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης και συνεχιστής της ριζοσπαστικότερης ιακωβίνικης εκδοχής του Μπαμπέφ είναι ο λεγόμενος μπλανκισμός⁴⁸, που μορφοποιείται στη βάση ολιγομελών ομάδων, με όρους απολύτως συνομοιωτικούς. Πρόκειται για κλειστές οργανώσεις, που προβαίνουν σε συγκρουσιακές και δυναμικές ενέργειες, χωρίς κοινωνική γείωση με αδιαφορία για το επίπεδο ταξικής συνείδησης των κυριαρχούμενων τάξεων. Μια λογική επαναστατικής πρωτοπορίας που προβαίνει σε βίαιες ενέργειες με σκοπό την απελευθέρωση του ατόμου, στη βάση ιεραρχικών και αυταρχικών ολιγομελών οργανώσεων.

⁴⁸ Ωγκυστ (Αύγουστος) Μπλανκί (1805-1881). Κορυφαίος Γάλλος επαναστάτης. Πρωτοστάτησε στη συγκρότηση συνωμοτικών επαναστατικών οργανώσεων με μια έντονα συγκρουσιακή, ιεραρχική, αλλά και πραξικοπηματική αντίληψη του πολιτικού αγώνα. Βλ. Μαστρογιαννόπουλος Τ., *Η άνοδος και η πτώση των εργατικών διεθνών*, τ. 1^{ος}, εκδ. Τόπος, Αθήνα, 2013, σελ. 232-235

Η πάλη μεταξύ του αναρχικού ρεύματος με κυρίαρχη μορφή τον Μπακούνιν (Γκυγιώμ Τ., 2015^α) και σοσιαλιστικού ρεύματος με κυρίαρχες μορφές του Μαρξ - Ένγκελς κορυφώνεται την περίοδο της Πρώτης Διεθνούς 1864-1872 και μετά την Παρισινή Κομμούνα (1871) αποτελεί τη βασική αιτία μεταφοράς της έδρας της Διεθνούς στη Νέα Υόρκη και της διάλυσής της.

Μέχρι το 1860 τα σοσιαλιστικά ρεύματα δεν συγκροτούνται ως αυτόνομες πολιτικές οργανώσεις. Στην καλύτερη περίπτωση στο πολιτικό επίπεδο εκφράζονται μέσα από τα φιλελεύθερα κόμματα. Πιο χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του αγγλικού εργατικού κινήματος (Lib-Lab), που διατηρήθηκε μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Οι συνταγματικές μεταρρυθμίσεις που έλαβαν χώρα την περίοδο μετά το 1860 και σταδιακά κατοχύρωσαν την καθολική ψηφοφορία και το δικαίωμα στη συγκρότηση πολιτικών κομμάτων, την περίοδο δηλαδή της μετάβασης από τον φιλελεύθερο αντιπροσωπευτικό κοινοβουλευτισμό στην κατοχύρωση δημοκρατικών πολιτειακών στοιχείων, τα σοσιαλιστικά ρεύματα διαχωρίστηκαν πολιτικά και οργανωτικά από τους φιλελεύθερους πολιτικούς σχηματισμούς, μορφοποιώντας αυτόνομα κόμματα.

Η μαζικοποίηση του σοσιαλιστικού κινήματος, με τη μορφή των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, συνιστούσε τον ανταγωνιστικό και αυτόνομο τρόπο εισόδου και εκπροσώπησης των λαϊκών και εργατικών μαζών, των κυρίαρχων και υποτελών στρωμάτων στην πολιτική πάλη. Διαφορετικά ειπωμένο πρόκειται για το φαινόμενο της πολιτικής έκφρασης του εργατικού κινήματος, στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα κατά την περίοδο μετάβασης από τον φιλελεύθερο-ανταγωνιστικό στο μονοπωλιακό καπιταλισμό και από τον καπιταλισμό της απόλυτης σε εκείνον της σχετικής υπεραξίας. Από την πρώτη περίοδο εμφάνισης και δράσης τους, τα σοσιαλιστικά/σοσιαλδημοκρατικά κόμματα εκφράζουν τόσο την εργατική τάξη κυρίως (με τη στενή έννοια του βιομηχανικού εργάτη), όσο και ευρύτερα τα στρώματα της συνεχώς διευρυνόμενης μισθωτής εργασίας (νέα μικροαστική τάξη). Συγκροτούνται ως κόμματα μαζών, αρχικά σε εθνική βάση και στη συνέχεια σε διεθνή βάση, υπερβαίνοντας τον οργανωτικό τύπο του κόμματος στελεχών, που αποτελούσε το βασικό οργανωτικό μοντέλο των φιλελεύθερων κομμάτων, μέχρι την περίοδο εκείνη. Ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κοινωνικού και πολιτικού αγώνα κάθε εθνικού σχηματισμού, τα σοσιαλιστικά κόμματα, προκύπτουν είτε από τυχόν προϋπάρχον μαζικό συνδικαλιστικό κίνημα (λ.χ. Εργατικό Κόμμα στην Αγγλία, Labour Party 1918), είτε από την ενοποίηση επιμέρους σοσιαλιστικών

ομάδων σε ιδρυτικό συνέδριο (λ.χ. Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα Γερμανίας, SPD 1875)⁴⁹.

Ο μαρξισμός της κλασικής περιόδου της σοσιαλδημοκρατίας, δεν είναι δυνατόν να νοηθεί εκτός της συνολικής επιστημονικής και φιλοσοφικής ορθοδοξίας της εποχής της οποίας είναι προϊόν, οι δε θεμελιωτές και εκλαϊκευτές του μετείχαν απολύτως της συγκεκριμένης παιδείας. Κύρια χαρακτηριστικά του είναι η εδραία πίστη στο θετικισμό, στον εξελικτισμό, στη δυνατότητα να διατυπωθούν με μέθοδο επιστημονική και να αποτελέσουν καθοδηγητικό οδηγό στην Πράξη, οι νόμοι κίνησης της ιστορικής και κοινωνικής εξέλιξης, κατά τρόπο ανάλογο με τους νόμους της φυσικής, αλλά και της εξέλιξης της Φύσης. Διαφορετικά ειπωμένο η πολιτική θεωρία και ανάλυση της κοινωνίας, όφειλε να προβάλει επιστημονικές αξιώσεις και μόνο κατά τον τρόπο αυτό αποτελούσε τον απαραίτητο οδηγό της πολιτικής Πράξης.

Οι βασικές θέσεις της μαρξιστικής σοσιαλδημοκρατίας της 2^{ης} Διεθνούς⁵⁰, συμπεκνώνονται στις ακόλουθες προτάσεις:

1^η Θέση : Το παρόν καπιταλιστικό σύστημα είναι άδικο. Η θεμελιακή σχέση, η μισθωτή εργασία, στηρίζεται σ' ένα συμβόλαιο μεταξύ ισότιμων από νομική άποψη μερών, κρύβοντας την πραγματική κοινωνική ανισότητα. Οι κεφαλαιοκράτες (ιδιοκτήτες του κεφαλαίου) ιδιοποιούνται πολύ μεγαλύτερο μέρος του πλούτου που παράγουν οι εργάτες, απ' ότι ξοδεύουν για πληρωμή μισθών και συνολικό κόστος αναπαραγωγής. Η ειδική αυτή σχέση- ιδιοποίηση αποκαλείται υπεραξία και σ' αυτήν πάνω στηρίζεται ο έλεγχος της οικονομικής ανάπτυξης μιας οικονομίας, αλλά και της πολιτικής εξουσίας (οικονομική θεωρία για την εκμετάλλευση και την αξία).

2^η Θέση : Η ιστορία προχωράει σε στάδια. Κάθε στάδιο χαρακτηρίζεται από το κυρίαρχο οικονομικό σύστημα, ένα ιδιαίτερο σύστημα πολιτικής εξουσίας και μια συγκεκριμένη κυρίαρχη τάξη. Το παρόν κεφαλαιοκρατικό σύστημα, δεν είναι αιώνιο, αλλά προϊόν της κοινωνικής εξέλιξης, έχει ιστορικότητα και κατά συνέπεια παροδικότητα. Το πολιτικό συμπέρασμα είναι ότι η κυρίαρχη σήμερα τάξη, δεν θα κυβερνά για πάντα (υλιστική αντίληψη της ιστορίας).

3^η Θέση : Η εργατική τάξη είναι θεμελιακά ομοιογενής τάξη, λόγω της θέσης της στην παραγωγική διαδικασία. Στόχος της η βελτίωση των συνθηκών ζωής στον

⁴⁹ Η ενοποίηση των δύο σοσιαλιστικών ομάδων, εκείνης των Λίμπνεχτ- Μπέμπελ και εκείνης του Λασσάλ πραγματοποιήθηκε στο ιδρυτικό συνέδριο του S.P.D. στη γερμανική πόλη Γκότα. Για το Πρόγραμμα της Γκότα 1875 και την κριτική του Μαρξ, βλ. *Κριτική των προγραμμάτων Γκότα και Ερφούρτης*, εκδ. Κοροντζή, 2004

⁵⁰ Οι βασικές θέσεις των κομμάτων της μαρξιστικής σοσιαλδημοκρατίας της 2^{ης} Διεθνούς, όπως ακριβώς αναφέρονται στο Σασούν Ντ., *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, τ. 1^{ος}, 2001 σελ. 76

καπιταλισμό, ο αγώνας εναντίον της κυρίαρχης τάξης πραγμάτων, το ξεπέραςμα και ο μετασχηματισμός αυτής, ώστε να πραγματοποιηθεί το νέο στάδιο της κοινωνικής εξέλιξης, στο οποίο η πραγματική ισότητα, θα αντικαταστήσει την υφιστάμενη τυπική ισότητα. Η συνέπεια της θέσης αυτής, είναι ότι οι εργάτες πρέπει να οργανωθούν σε συνδικαλιστικές οργανώσεις και σοσιαλιστικά πολιτικά κόμματα, προκειμένου να δράσουν συλλογικά, μαζικά και ενωτικά (πολιτική πρακτική).

Χαρακτηριστικό των πολιτικών προγραμμάτων των κομμάτων της 2^{ης} Διεθνούς ήταν η έκφραση μιας συνολικής άποψης για το σύστημα και την εξέλιξή του, τις προδιαγραφόμενες τάσεις του διεθνώς και στην χώρα την οποία δρούσαν και κατέληγαν σε μια σειρά διεκδικήσεων που ήταν στόχοι του κινήματος της εργατικής τάξης και των συνδικάτων της κυρίως, αλλά και των δημοκρατικών και λαϊκών κινημάτων της εποχής. Τα πολιτικά προγράμματα⁵¹ αφορούσαν μια μεσομακροπρόθεσμη περίοδο και συνιστούσαν πλαίσιο εξωκοινοβουλευτικής κατά κύριο λόγο δράσης. Διακρίνονταν σε δύο επίπεδα. Το ένα μέρος αφορούσε την επεξεργασία της θεωρίας και κατέτεινε στον στρατηγικό στόχο που ήταν ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός της κοινωνίας. Το άλλο μέρος έκανε λόγο για τις επιμέρους μεταρρυθμίσεις και αφορούσε την καθημερινή πολιτική πάλη (βελτίωση συνθηκών εργασίας, καθιέρωση δωρου, προγράμματα κοινωνικής ασφάλισης, εκδημοκρατισμός και μεταρρύθμιση του κράτους, καθολικό εκλογικό δικαίωμα).

Η σχέση μεταξύ του τελικού σκοπού και των επιμέρους μεταρρυθμίσεων, όπως ειδικότερα εκδηλώθηκε με τη διαλεκτική ένταση μεταξύ επαναστατικής ρητορικής θεωρίας και μεταρρυθμιστικής πολιτικής πρακτικής, αποτέλεσε ουσιαστικά την κυριότερη αντιπαράθεση στη γερμανική κυρίως σοσιαλδημοκρατία, ως εκδήλωση στο επίπεδο της θεωρίας, της πάλης στον κομματικό σχηματισμό για πολιτική ηγεμονία μεταξύ των κοινωνικών ομάδων που συγκροτούσαν το κοινωνικο-πολιτικό μπλοκ δυνάμεων της σοσιαλδημοκρατίας.

Συγκεκριμένα κυρίαρχη πολιτική γραμμή στη μαρξιστική σοσιαλδημοκρατία της 2^{ης} Διεθνούς όπως εκφράστηκε από τον κατ' εξοχήν εκπρόσωπο της θεωρητικής ορθοδοξίας Καρλ Κάουτσκι (Κάουτσκι Κ., 1909 & 1985), αλλά και τον Πλεχάνωφ

⁵¹ Κλασικό το πρόγραμμα της Ερφούρτης 1891, που αποτέλεσε ουσιαστικά ένα συμβιβασμό μεταξύ της μεταρρυθμιστικής και επαναστατικής πτέρυγας. Το τμήμα που αφορά τις μεσομακροπρόθεσμες αναλύσεις το έχει συντάξει ο Κάουτσκι και εκείνο που αφορά τις βραχυπρόθεσμες αναλύσεις ο Μπερνστάιν. Για τα ντοκουμέντα του Πρόγραμματος της Ερφούρτης, καθώς και άλλων σοσιαλιστικών προγραμμάτων και καταστατικών της 2^{ης} Διεθνούς, βλ. *Τα πρώτα σοσιαλιστικά προγράμματα και καταστατικά- περίοδος II διεθνούς*, εκδόσεις Οδυσσέας, 1975. Για την κριτική του Προγράμματος της Ερφούρτης του Ένγκελς, βλ. *Κριτική των προγραμμάτων Γκότα και Ερφούρτης*, εκδ. Κοροντζή, 2004

(θέση κεντρώας Σοσιαλδημοκρατίας), ήταν η πάλη για την ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος, η οποία διέρχεται από δύο φάσεις- στάδια.

Το πρώτο στάδιο είναι η ανάπτυξη μαζικών ειρηνικών, συνδικαλιστικών και κοινοβουλευτικών αγώνων, στο πλαίσιο της αστικής δημοκρατίας και της απαραίτητης και αναγκαίας ανάπτυξης του καπιταλιστικού συστήματος. Το δεύτερο στάδιο – που διαδέχεται και προϋποθέτει το πρώτο- είναι εκείνο της επαναστατικής κατάκτησης της πολιτικής εξουσίας, μέσω του δημοκρατικού δρόμου. Ο τρόπος κατάκτησής της (ειρηνικός ή βίαιος) θα κριθεί από την αντίδραση της άρχουσας τάξης. Η επιλογή της βίας θα γίνει μόνο αν η κυρίαρχη τάξη επιλέξει τη βία και δεν παραδοθεί ή παραιτηθεί από την εξουσία, μπροστά στη δημοκρατικά εκπεφρασμένη βούληση της λαϊκής κυριαρχίας. Πρόκειται συνεπώς για μια βία αμυντική και όχι επιθετική.

Κρίσιμες έννοιες στην ανάλυση της μαρξιστικής σοσιαλδημοκρατίας της 2^{ης} Διεθνούς, είναι η ωρίμανση και ο εξελικτισμός. Η ωρίμανση της καπιταλιστικής ανάπτυξης, δηλαδή η διαρκής ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και η αντίθεσή τους στις υφιστάμενες παραγωγικές σχέσεις, οδηγεί νομοτελειακά, ως αναπόδραστη εξελικτική διαδικασία, πάντοτε κατά τους θεωρητικούς της 2^{ης} Διεθνούς, στο επόμενο ιστορικό στάδιο, που είναι η σοσιαλιστική κοινωνία. Η θεώρηση της αναπόφευκτης νίκης της σοσιαλιστικής επανάστασης, απορρέει, σύμφωνα με την άποψη αυτή, από τους νόμους κίνησης της ίδιας της αστικής κοινωνίας (Μπελαντής Δ., 2008).

Η πολιτική και οργανωτική ανάπτυξη των σοσιαλιστικών κομμάτων, τα μετέτρεψε σε κόμματα μαζικά και με επιρροή στην εξουσία. Αυτό έκανε τα προγράμματά τους πιο σύνθετα καθώς έπρεπε να λάβουν υπόψη πιο ποικίλα κοινωνικά συμφέροντα –πάντα όμως με κύρια έμφαση στα αιτήματα των εργαζόμενων και λαϊκών τάξεων και πυρήνα της συμμαχίας τους την εργατική τάξη⁵².

Η αμφισβήτηση του ίδιου του στρατηγικού σκοπού της σοσιαλιστικής πολιτικής κίνησης, της επαγγελίας της κοινωνικής αλλαγής, ονομάστηκε «αναθεωρητισμός». Κύριος εκπρόσωπός της ήταν ο Έντουαρντ Μπερνστάιν

⁵² Ο Κάουτσκι, το 1912, διαφοροποιεί την παλιότερη θέση του για την εργατική τάξη, ως μοναδική δύναμη αλλαγής, κάνοντας λόγο για κοινωνικές και πολιτικές συμμαχίες, θεμελιώνοντας την άποψή του αυτή στην άνοδο της νέας μεσαίας αστικής τάξης, που αναφέρεται στους μη προλετάριους μισθωτούς και τα ελεύθερα ακαδημαϊκά επαγγέλματα, ταυτιζόμενη με τη μεταγενέστερη έννοια της νέας μικροαστικής τάξης. Με την προσέγγισή του αυτή ο Κάουτσκι ανοίγει ουσιαστικά τη συζήτηση για τα 'νέα μισθωτά στρώματα', που θα ενταθεί ιδιαίτερα τη δεκαετία του '70, με το έργο του Νίκου Πουλαντζά, *Κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, εκδ. Θεμέλιο 2001, βλ. Μπελαντής Δ., *Το εγχείρημα του «ειρηνικού δρόμου»*, Θέσεις, τχ. 105°/2008, σελ. 86.

(Μπερνστάιν Ε., 1996), όπου αντιλαμβάνεται το σοσιαλισμό, ως διαδικασία εξανθρωπισμού και ηθικοποίησης του καπιταλισμού και όχι ως ένα διακριτό κοινωνικό σύστημα. Βάση της απόρριψης του στρατηγικού σκοπού του σοσιαλιστικού κινήματος, δηλαδή της αλλαγής του κοινωνικού συστήματος, κατά Μπερνστάιν, ήταν η μείωση της ψαλίδας μεταξύ εργατικής και αστικής τάξης, η διόγκωση της μικροαστικής τάξης, αλλιώς η μικροαστικοποίηση τμήματος της εργατικής τάξης στον 'οργανωμένο καπιταλισμό'. Ουσιαστικά ο Μπερνστάιν, με συνεχείς αναλύσεις του στο θεωρητικό έντυπο της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας (*Neue Zeit- Νέοι Καιροί*), την περίοδο 1896-1899, αμφισβητεί το θεωρητικό πυρήνα του μεσο-μακροπρόθεσμου προγράμματος της Ερφούρτης (1891). Ειδικότερα ο Μπερνστάιν διαφωνούσε με τις θέσεις περί κατάρρευσης του καπιταλισμού και περί εξαθλίωσης της εργατικής τάξης. Παρατηρεί ότι παράλληλα με τις νέες τάσεις του καπιταλιστικού συστήματος (ανάπτυξη μονοπωλίων), υπάρχει επέκταση μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων αντίθετα με τη βασική πρόβλεψη της μαρξιστικής σοσιαλδημοκρατίας. Κατά τον Μπερνστάιν, διευρύνονται οι ενδιάμεσες κοινωνικές ομάδες (μεσοστρώματα), που λειτουργούν σταθεροποιητικά για το καπιταλιστικό σύστημα, άρα δεν αποδεικνύεται η πολωτική πορεία της κοινωνίας και κατά συνέπεια ο καπιταλισμός δεν καταρρέει. Με τον Μπερνστάιν, σε τελική ανάλυση, τίθεται το θέμα της σχέσης των μέσων με τον τελικό σκοπό, όπου τα μέσα (μεταρρυθμίσεις) υπερτερούν του τελικού σκοπού (σοσιαλισμός)⁵³. Η θέση του καταδικάζεται ως ρεβιζιονισμός (αναθεωρητισμός) στα συνέδρια του SPD στο Ανόβερο (1899) και στη Δρέσδη (1903), ενώ εναντίον του και προς υπεράσπιση της επαναστατικού ρόλου του σοσιαλιστικού κινήματος συμπλέουν τόσο η Ρόζα Λούξεμπουργκ (Λουξεμπουργκ Ρ., 1991), όσο και ο Καρλ Κάουτσκι⁵⁴. Στην ίδια πολιτική γραμμή καταδίκης του ρεβιζιονιστικού ρεύματος, η 2^η Διεθνής στα Συνεδριά της στο Άμστερνταμ (1904) και

⁵³ Με τα λόγια του ίδιου του Μπερνστάιν, σε κείμενό του, τον Ιανουάριο 1898, στο θεωρητικό περιοδικό του SPD : «Παραδέχομαι ειλικρινά ότι νοιάζομαι ή ενδιαφέρομαι εξαιρετικά λίγο για αυτό που αποκαλείται συνήθως 'τελικός στόχος του σοσιαλισμού'. Για εμένα, αυτός ο στόχος, ό,τι και αν είναι, είναι τίποτα, το κίνημα είναι το παν. Και όταν μιλάω για κίνημα, εννοώ τόσο τη γενική κίνηση της κοινωνίας, δηλαδή την κοινωνική πρόοδο, όσο και την πολιτική και οικονομική ζύμωση και οργάνωση για να επέλθει αυτή η πρόοδος», Σασσούν Ντ., *Εκατό.... ό.π.*, τ. 1^{ος} σελ. 91.

⁵⁴ Για την αντιπαράθεση των ετών 1899-1900 μεταξύ Κάουτσκι- Μπερνστάιν γύρω από το επίμαχο ζήτημα των σκοπών του σοσιαλιστικού κινήματος, βλ. Κολέττι, *Ιδεολογία και κοινωνία*, Αθήνα, 1972. Για μια επισκόπηση των βασικών θεωρητικών αντιθέσεων μεταξύ Κάουτσκι-Μπερνστάιν, βλ. Μοσχονά Αν. 2005, *Παραδοσιακή και σύγχρονη Αριστερά*, εκδ. Οδυσσέας, σελ. 37-54.

την Στουτγάρδη (1907)⁵⁵, καταδικάζει τη συμμετοχή σοσιαλιστών υπουργών σε αστικές κυβερνήσεις (μιλερανισμός, Γαλλία 1902).

Παρ' όλη την επίσημη καταδίκη των θέσεων του Μπερνστάιν, οι απόψεις του, κερδίζουν έδαφος, ειδικότερα στο κομμάτι εκείνο του SPD, που δίνει την καθημερινή πάλη του οικονομικού αγώνα, τους λεγόμενους πρακτικούς ανθρώπους του κόμματος δηλαδή τους συνδικαλιστές, αλλά και τους βουλευτές. Τα συνδικάτα, ήδη κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, αποτελούν ένα πολύ μεγάλο τμήμα του SPD, αλλά και η κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος, διαρκώς ισχυροποιείται, λόγω της εκλογικής ανόδου και αυξημένης επιρροής του SPD στη γερμανική κοινωνία. Ειδικότερα τα σοσιαλιστικά εργατικά συνδικάτα, με την πρόοδο του οργανωμένου μονοπωλιακού καπιταλισμού, γνώρισαν μια αλματώδη αύξηση των μελών στα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα. Συγκεκριμένα τα μέλη τους από 680.000 το 1900, ανήλθαν σε 2,5 εκατομμύρια το 1913.

Η άλλη ένταση, αφορούσε την αντιπαράθεση των μεταρρυθμίσεων στον στόχο της ριζικής κοινωνικής αλλαγής, που έμεινε γνωστή ως αντιπαράθεση ανάμεσα στον «ρεφορμισμό» και την «επανάσταση». Πρόκειται για τη σύγκρουση που κωδικοποιήθηκε ως μεταρρύθμιση ή επανάσταση (μολονότι και ο Κάουτσκι μέχρι το 1914 υπερασπίζεται την επανάσταση) και με κυρίαρχες μορφές τον Καρλ Κάουτσκι και την Ρόζα Λούξεμπουργκ, κυρίως με αφορμή το ζήτημα της μαζικής ή γενικής απεργίας και κατ' επέκταση τη θέση του κόμματος για την παρέμβαση και την πρωτοβουλία των μαζών.⁵⁶

Η κριτική της Λούξεμπουργκ στη θεωρητική ορθοδοξία που εκπροσωπούσε ο Κάουτσκι (αλλά και ο Πλεχάνωφ), αφορούσε την απόρριψη του σιδερένιου νόμου της ωρίμανσης των συνθηκών, δίνοντας έμφαση στο σημαντικό ρόλο της επαναστατικής υποκειμενικότητας, του μαζικού κινήματος, του χαρακτήρα των απεργιακών κινητοποιήσεων και του ρόλου της οργάνωσης. Περαιτέρω η Λούξεμπουργκ βάλλει κατά της διαμορφούμενης ισχυρής κομματικής γραφειοκρατίας και του βαθμιαίου συγκεντρωτισμού του κόμματος, που γίνεται

⁵⁵ Για το συγκεκριμένο ζήτημα στο Συνέδριο της 2^{ης} Διεθνούς στη Στουτγάρδη (1907), ο ηγέτης του ενοποιημένου από το 1905 γαλλικού σοσιαλιστικού κόμματος, με την ονομασία SFIO, Ζάν Ζωρές ανέφερε χαρακτηριστικά, θέλοντας να δείξει τη διάσταση επαναστατικής ρητορείας και ρεφορμιστικής πρακτικής που χαρακτήριζε την περίοδο εκείνη το SPD « Πίσω από το αλύγιστο των θεωρητικών αποφθεγμάτων που ο εξαίρετος σύντροφος Κάουτσκι θα σας ανεφοδιάζει μέχρι την τελευταία του πνοή, κρύβετε την ανικανότητά σας για δράση», Λιντχάιμ Τζ., *Σύντομη παγκόσμια ιστορία του σοσιαλισμού*, εκδ. Γλάρος 1976, σελ. 285.

⁵⁶ Σύμφωνα με τον ορισμό της Λούξεμπουργκ, η επανάσταση συνίσταται στην ορμητική εισβολή των μαζών στο χώρο όπου ρυθμίζονται τα πεπρωμένα τους.

φορέας συντηρητισμού (Μπελαντής Δ., 2008). Είναι χαρακτηριστική η αντιπαράθεση μεταξύ Λένιν (*Τι να κάνουμε*, 1902) και Λούξεμπουργκ (*Μαρξισμός ή λενινισμός*, 1904)⁵⁷ αναφορικά με τον τρόπο οργάνωσης του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος, παρ' όλο που και οι δύο είναι εκφραστές της αριστερής πτέρυγας των κομμάτων της 2^{ης} Διεθνούς.

Για τον Κάουτσκυ η σοσιαλιστική επανάσταση δεν νοείται στην μπαμπεφική ή αναρχική ή μπλανκιστική της εκδοχή. Απεναντίας ασκείται έντονη κριτική στη θέση αυτή, ως αντιτιθέμενη στα συμφέροντα του λαϊκών στρωμάτων και της εργατικής τάξης, καταστροφική γι' αυτές, καθώς δεν είναι ώριμες κοινωνικά και κατ' επέκταση πολιτικά να θέσουν το ζήτημα της εξουσίας. Αργότερα δε και μετά την επικράτηση της Οκτωβριανής Επανάστασης, η επιθετική, βίαιη και πρόωρη ρήξη με το αστικό καθεστώς θα θεωρηθεί ως βασική αιτία – και ως αποτέλεσμα της μη ωρίμανσης των αντικειμενικών συνθηκών – για την επιβολή δικτατορίας του κόμματος επί της εργατικής τάξης⁵⁸. Στο έργο του Κάουτσκυ γίνεται σαφής διάκριση μεταξύ της μαρξικής έννοιας της δικτατορίας του προλεταριάτου, που κατά την καουτσκιανή ερμηνεία συνιστά την ταξική κυριαρχία του προλεταριάτου – και σε καμία περίπτωση την κατάλυση των κοινοβουλευτικών δημοκρατικών θεσμών – και της μπολσεβίκικης- λενινιστικής αντίληψης της δικτατορίας του προλεταριάτου, που συνιστά την πραξικοπηματική επιβολή και δικτατορική κυριαρχία του κόμματος, ελλείπει ισχυρικής κοινωνικής βάσης υποστηρικτικής της μετάβασης σε ένα νέο ιστορικό στάδιο κοινωνικής οργάνωσης, λόγω ακριβώς της μη ωρίμανσης των αντικειμενικών συνθηκών και του υποκειμενικού και βολонταριστικού βιασμού της ιστορίας.

Διαφορετικά ειπωμένο και σύμφωνα με μια φράση που διαδόθηκε ευρέως στα χρόνια που ακολούθησαν, η επανάσταση, για την ορθοδοξία της κλασικής μαρξιστικής σοσιαλδημοκρατίας, είναι αντιληπτή ως διαδικασία και όχι ως στιγμή. Στις ώριμες καπιταλιστικές κοινωνίες το κοινοβούλιο, οι εκλογές και ευρύτερα οι

⁵⁷ Αποσπάσματα των συγκεκριμένων κειμένων περιλαμβάνονται στο Γκρούμπερ Χ. (επιμ), *Επανάσταση στην Ευρώπη (1917-1923)*, εκδ. Κομμούνα, 1985

⁵⁸ Βλ. τα έργα του Κάουτσκυ, *Η δικτατορία του προλεταριάτου* (1918) και *Τρομοκρατία και κομμουνισμός* (1920), σε ηλεκτρονική μορφή www.marxists.org, αλλά και την απάντηση του Λένιν, *Η προλεταριακή επανάσταση και ο αποστάτης Κάουτσκυ*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή

αντιπροσωπευτικοί θεσμοί της αστικής δημοκρατίας, αναδεικνύονται ως βασικό πεδίο πάλης για την κοινωνική αλλαγή⁵⁹.

Από αυτή την άποψη είναι χαρακτηριστικό πως η γραφειοκρατικοποιημένη, ήδη σε μεγάλο βαθμό, ηγεσία των μαζικών γερμανικών σοσιαλδημοκρατικών εργατικών συνδικάτων, αλλά και συνολικά η κομματική γραφειοκρατία του SPD ήδη επαγγελματοποιημένη σε σημαντικό βαθμό, ήταν εξαιρετικά επιφυλακτική έως αρνητική στο ζήτημα της γενικής απεργίας, ζυμωμένη ιδεολογικά και στον ιστορικό εξελικτισμό των κοινωνιών, δεν είχε καμία εμπιστοσύνη στην επαναστατικότητα και τον αυθορμητισμό των λαϊκών μαζών και κατ' επέκταση στην τακτική της γενικής μαζικής απεργίας, καθώς εκτιμούσε ότι θα επέφερε βίαιο κατασταλτικό κτύπημα του κράτους. Είναι χαρακτηριστικό ότι αγνοούσαν ακόμα και την απόφαση της Διεθνούς για τον εορτασμό της Πρωτομαγιάς την 1^η Μαΐου και όχι την πρώτη Κυριακή του Μαΐου.

Τα κόμματα της 2^{ης} Διεθνούς, αποτελούν την κίνηση πολιτικής έκφρασης του εργατικού κινήματος ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, κατά τη μαρξική προτροπή της συγκρότησης ταξικών κομμάτων. Ιδεολογικά αποδέχονται μια συγκεκριμένη ερμηνεία του μαρξισμού, πολιτικά επιχειρούν να συνδυάσουν το σοσιαλιστικό στρατηγικό σκοπό με τις επιμέρους μεταρρυθμίσεις και οργανωτικά αναπτύσσονται ως ισχυρά κόμματα μαζών, σε στενή σχέση (τυπική ή άτυπη) με τα συνδικάτα και με ισχυρή κομματική γραφειοκρατία. Εκπροσωπούν κυρίως τα εργατικά στρώματα, αλλά και ευρύτερα μικροαστικά στρώματα που μισθωτοποιούνται. Οργανωτικά συγκροτούνται σε συγκεντρωτική, κάθετη και κυρίως εθνική βάση. Η κυριότερη αντίθεση μεταξύ των κομμάτων της 2^{ης} Διεθνούς εκείνης της περιόδου είναι το ζήτημα της συμμετοχής ή μη σε αστικές κυβερνήσεις. Είναι ευρωκεντρικά κόμματα που αιτιολογούν ως πλειοψηφική γραμμή το αποικιοκρατικό φαινόμενο, τονίζοντας την εκπολιτιστική και εκσυγχρονιστική διάσταση της αποικιοκρατίας. Αποτελούν για τα μέλη τους έναν καθολικά οργανωμένο διαφορετικό τρόπο ζωής από την καπιταλιστική κοινωνία. Εκλογικά καθίστανται ισχυρά ή και σε κάποιες χώρες και πλειοψηφικά κόμματα, ήδη στις παραμονές του Μεγάλου Πολέμου.

⁵⁹ Εξ ου και η περίφημη ρήση του Κάουτσκι, *‘Είμαστε ένα επαναστατικό κόμμα αλλά όχι ένα κόμμα που κάνει επαναστάσεις’*. Βλ. επίσης τον πρόλογο – γνωστό και ως πολιτική διαθήκη- του Ένγκελς, 1895, στο έργο του Μαρξ, *Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία*.

2. Περίοδος 1914- 1940 : Μεταξύ εξελικτικής επανάστασης και σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου - Δεξιά και αριστερή σοσιαλδημοκρατία

Ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος, η υποστήριξη των εθνικών κυβερνήσεων από τις κυρίαρχες τάσεις των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων⁶⁰, η έκρηξη της Οκτωβριανής επανάστασης στην Ρωσία, οι επαναστατικές εμπειρίες στη Γερμανία, την Ουγγαρία και την Ιταλία, οδήγησαν στη διάσπαση του σοσιαλιστικού κινήματος. Η άνοδος της πάλης των μαζών και η εκρηκτική δυναμική των γεγονότων οδηγεί σε μαζικές γενικές απεργίες κυρίως στη Γερμανία, με αντιπολεμικό και αντικαθεστωτικό προσανατολισμό. Η κοινωνική βάση του εξεγερσιακού κινήματος αποτελείται από την εργατική βάση της σοσιαλδημοκρατίας, γεγονός που θα οδηγήσει στη διάσπαση του S.P.D. και στη συγκρότηση αφενός του U.S.P.D. (Ανεξάρτητο SPD) την περίοδο 1917-1918 και αφετέρου της Διεθνούς Ομάδας που μετονομάστηκε σε ομάδα 'Σπάρτακος'⁶¹, από το οποίο θα προέλθει το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας (K.P.D.), στο οποίο θα προσχωρήσει και σημαντικό μέρος της αριστερής πτέρυγας του U.S.P.D., μετά τη διάλυση του τελευταίου κατά την περίοδο 1921-1922. Στην πράξη η κυρίαρχη δεξιά πτέρυγα του (M)SPD προχωρά στην αποπομπή των διαφωνούντων με τη φιλοπολεμική γραμμή του κόμματος (4^{ος}/1917).

Ο Κάουτσκυ, λόγω και της αντιπολεμικής του στάσης, της θέσης του περί υπεριμπεριαλισμού και της ειρηνικής επίλυσης διαφορών, αντιτίθεται στη δεξιά πτέρυγα του S.P.D., συμμετέχει στα αντιπολεμικά συνέδρια του Κίνταλ (1916) και του Τσίμμερβαλντ (1915)⁶², καθώς και στο U.S.P.D., από το οποίο αποχωρεί το 1921, μαζί με τη δεξιά του πτέρυγα, η οποία αντιτίθεται στη συγχώνευση του U.S.P.D. με το K.P.D. Ο Κάουτσκυ, συνεπής στην αντίληψη του περί της αναγκαίας ωρίμανσης των κοινωνικών συνθηκών, στη συγκυρία που ακολουθεί την Οκτωβριανή Επανάσταση απολυτοποιεί τη θέση για κοινοβουλευτική μετάβαση στο σοσιαλισμό, ως την πορεία ειρηνικής εξέλιξης της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Στο πλαίσιο αυτό

⁶⁰ Ιδιαίτερος η κυρίαρχη δεξιά πτέρυγα του SPD των Έμπερτ, Νόσκε, Σάιντεμαν

⁶¹ Με ηγετική ομάδα τους Καρλ Λήμπνεχτ, Ρόζα Λούξεμπουργκ, Κλάρα Τσέκιν. Οι δύο πρώτοι θα δολοφονηθούν τον Ιανουάριο 1919, από τα ακροδεξιά Φράικορπς με την ανοχή της ηγετικής (δεξιάς) ομάδας του S.P.D.

⁶² Στο αντιπολεμικό συνέδριο του Τσίμμερβαλντ της Ελβετίας, συγκρούστηκε η κεντριστική-πασιφιστική τάση των κομμάτων της 2^{ης} Διεθνούς με την αριστερή τάση που ήταν υπέρ της μετατροπής του παγκοσμίου πολέμου σε εμφύλιο. Η αριστερή τάση θα μείνει γνωστή ως η αριστερά του Τσίμμερβαλντ και ουσιαστικά θ' αποτελέσει τη μορφοποίηση-πρόπλασμα των κομμουνιστικών φραξιών που θ' αποχωρήσουν από τα σοσιαλιστικά-σοσιαλδημοκρατικά κόμματα στη μεταπολεμική επαναστατική συγκυρία 1918-1921, συγκροτώντας την 3^η –κομμουνιστική- Διεθνή.

τα Συμβούλια εργατών και στρατιωτών, που συγκροτήθηκαν με την επαναστατική εμπειρία των ετών 1918-1919, έπρεπε να διατηρηθούν ως το δυναμικό και ριζοσπαστικό στοιχείο, υποτασσόμενο όμως στη θεσμική δομή της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης και όχι ως στοιχείο ανταγωνιστικής δυαδικής εξουσίας (Μπελαντής Δ., 2008 : 87).

Μέσα στην επαναστατική πλημμυρίδα των ετών 1919-1922, η διάσπαση των σοσιαλδημοκρατικών κόμματος γενικεύεται σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Το 1919 στη Βέρνη ανασυγκροτείται η Β΄ Διεθνής. Κεντρική γραμμή του SPD, αλλά και των άλλων σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων που στήριζαν τις εθνικές κυβερνήσεις στον πόλεμο υπό τη σημαία των πατριωτικών μετώπων, είναι η αναγνώρισή τους ως τμήματος των επιμέρους εθνικών κοινωνιών, ως υπεύθυνες πολιτικές δυνάμεις οι οποίες μπορούν να διαχειριστούν το πολιτικό και κοινωνικό σύστημα και σε αντάλλαγμα οι κυρίαρχες τάξεις οφείλουν να παραχωρήσουν στην εργατική τάξη συνδικαλιστικά και ευρύτερα κοινωνικά δικαιώματα. Το αποτέλεσμα είναι να αποχωρήσουν από τη Β΄ Διεθνή η πλειονότητα των υποστηρικτών του Τσίμερβαλντ, το Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, το νορβηγικό, το ουγγρικό, το ελβετικό, το ισπανικό, το γαλλικό, το αυστριακό και το USPD.

Τον Μάρτιο 1919 ιδρύεται η Γ΄ Διεθνής (Κομμουνιστική) και το 1920 θέτει τους '21 όρους' εισδοχής στην Κ.Δ. και τη συγκρότηση κομμουνιστικών κομμάτων ως εθνικών τμημάτων της Κ.Δ., ωθώντας στην αποχώρηση των ακροαριστερών φραξιών μεσά στα σοσιαλιστικά κόμματα και τη συγκρότηση (ανεξάρτητων) κομμουνιστικών κομμάτων, ευθέως και οργανικά συνδεδεμένων με την Κομιντερν. Η υποχρεωτική αποδοχή των 21 όρων για την εισδοχή στην Κ.Δ. αποτελεί αιτία ανάσχεσης της τάσης ένταξης των αριστερών σοσιαλιστικών κομμάτων στην Κ.Δ. Τον Οκτώβριο 1920 το USPD κατά πλειοψηφία εντάσσεται στην Κ.Δ. και συγχωνεύεται στο KPD. Τον Δεκέμβριο 1920 κατά πλειοψηφία οι Γάλλοι σοσιαλιστές (SFIO) εντάσσονται στην Κ.Δ. συγκροτώντας το PCF. Το SFIO επανιδρύεται. Τον Ιανουάριο 1921 το Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (PSI) διασπάται και το ήμισυ περίπου των μελών αποχωρούν και συγκροτούν το Κομμουνιστικό Κόμμα Ιταλίας.

Το 1921 στη Βιέννη συγκροτείται η Διεθνής Ένωση Σοσιαλιστικών Κομμάτων (η λεγόμενη 2^{1/2} Διεθνής). Στη 2^{1/2} Διεθνή συμμετείχαν κόμματα που απέρριψαν τους 21 όρους της Κ.Δ. Ανάμεσα σε άλλα είναι το αυστριακό Σοσιαλιστικό Κόμμα, Ρώσοι μενσεβίκοι και εσέροι, σημαντικό τμήμα από το

U.S.P.D., μέρος του ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος (μαξιμαλιστές), το SFIO και πολλές άλλες σοσιαλιστικές ομάδες από διαφορετικές χώρες (Χατζηπαρασκευαΐδης Απ., 1994) Η 2^{1/2} Διεθνής επιχείρησε να υπερβεί διαλεκτικά το σχίσμα μεταξύ 2^{ης} και 3^{ης} Διεθνούς (Κομμουνιστών και Σοσιαλιστών), ασκώντας ταυτόχρονα σκληρή κριτική στα κόμματα της 2^{ης} Διεθνούς για δεξιό ομορτισμό, συμβιβασμό με τον καπιταλισμό και φιλοπολεμική στάση, αλλά και στην Κομιντέρν και ιδιαίτερα στους Μπολσεβίκους για εγκαθίδρυση καθεστώτος τρομοκρατίας, ανελευθερίας, κατάλυσης της δημοκρατίας και της συντακτικής εθνοσυνέλευσης του 1918, των σοσιαλιστικών κομμάτων, συνδικάτων και του Τύπου.

Σε επίπεδο οργανωτικό η προσπάθεια της υπέρβασης της διάσπασης σοσιαλιστών- κομμουνιστών, έλαβε τη μορφή σύγκλησης συνδιάσκεψης, όπου συμμετείχαν αντιπροσωπείες κομμάτων της 2^{ης}, 2^{1/2ης} και 3^{ης} Διεθνούς, στο Βερολίνο (2-5 Απριλίου 1922, Παπακωνσταντίνου Π., 2015 : 165). Κοινός στόχος, όπως αναδείχθηκε από τις παρεμβάσεις των αντιπροσώπων των κομμάτων και των τριών Διεθνών στη Συνδιάσκεψη, ήταν η συγκρότηση ενός ενιαίου εργατικού μετώπου στη βάση και μορφές τακτικής συνεργασίας στην κορυφή των κομμάτων.⁶³

Λόγω των έντονων πολιτικών διαφωνιών, αλλά και αλληλοκατηγοριών μεταξύ των κομμάτων των τριών Διεθνών⁶⁴, η προσπάθεια συγκρότησης ενιαίων εργατικών μετώπων, πολιτικής ενοποίησης της εκπροσώπησης της εργατικής τάξης, ριζοσπαστικοποίησης της αστικής δημοκρατίας και εκδημοκρατισμού της σοσιαλιστικής οικοδόμησης στη Σοβιετική Ρωσία, δεν καρποφόρησε. Η αποτυχία αυτή προσδιόρισε και το πολιτικό τέλος της 2^{1/2} Διεθνούς. Η συγχώνευση των δύο σοσιαλδημοκρατικών διεθνών πραγματοποιήθηκε στο Αμβούργο τον Μάιο 1923. Η

⁶³ Η θέση αυτή, αντανάκλασε και τη γραμμή που είχε στη συγκυρία (1922) η ηγεσία της Κομιντέρν, (Λένιν- Τρότσκι), 4^ο Συνέδριο της Γ' Διεθνούς καθώς υποχωρούσε το επαναστατικό κύμα της περιόδου 1918-1921. Για τις θέσεις της Τρίτης Διεθνούς στο μεσοπόλεμο, σε σχέση με το φασισμό, αλλά και τη σοσιαλδημοκρατία, βλ. Πουλαντζά Ν. 1970, *Φασισμός και Δικτατορία*, εκδ. Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς- Θεμέλιο, 2006, Riddell J., *To the Masses : Proceedings of the III Congress of the Communist International*, Brill, 2015, του ίδιου *United Front : Proceedings of the IV Congress of the Communist International*, Haymarket Books, 2011.

⁶⁴ Ο Λένιν ασκούσε πολύ έντονη κριτική στις θέσεις της 2^{1/2ης} Διεθνούς, περί κόκκινης τρομοκρατίας και κατάλυσης της δημοκρατίας στην οικοδόμηση του σοσιαλισμού στη Σοβιετική Ρωσία, με το επιχείρημα ότι πρόκειται ουσιαστικά για πράκτορες της αστικής τάξης στο διεθνές εργατικό κίνημα με στόχο να απομειώσουν την επαναστατική δυναμική του εξεγερμένου προλεταριάτου στη συγκυρία. Η κοινωνική βάση των κομμάτων και οργανώσεων της 2^{1/2ης} Διεθνούς, ήταν εξασφαλισμένοι εργάτες και υπάλληλοι, μικροαστικοποιημένοι κατ' ουσίαν, οι οποίοι δεν ήθελαν να χάσουν τα προνόμια τους που προέρχονταν από την ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση των αποικιακών κοινωνιών. Για δε τους ηγέτες της 2^{1/2ης} Διεθνούς, ο Λένιν τους χαρακτήριζε αξιοθρήνητους μικροαστούς και την πολιτική τους γραμμή ως κεντριστική και μεσοβέζικη. Βλ. Λένιν Β.Ι., Άπαντα, τ. 44 και 45, εκδ. Σύγχρονη Εποχή

υποχώρηση του επαναστατικού ρεύματος στην Ευρώπη (1917-1923) και η (προσωρινή) σταθεροποίηση του καπιταλιστικού συστήματος προσδιόρισαν τους όρους κίνησης των κυρίαρχων πολιτικών μορφών του εργατικού κινήματος, σοσιαλιστικού/σοσιαλδημοκρατικού και κομμουνιστικού, στη συγκυρία.

Η βασική θέση της 2^{ης} Διεθνούς, που μετονομάζεται σε Εργατική και Σοσιαλιστική Διεθνή μετά και την προσχώρηση του μεγαλύτερου τμήματος της 2^{1/2}ης Διεθνούς, αποτυπώνεται στην πολιτική γραμμή της ενδιάμεσης στρατηγικής⁶⁵ μεταξύ εξελικτικής επανάστασης (προ 1914) και σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου (μετά 1945). Στην παρούσα εργασία την ονομάζουμε εξελικτική σοσιαλδημοκρατία. Η στρατηγική αυτή εξακολουθεί να θέτει ως στόχο το σοσιαλισμό ως έναν διακριτό τύπο κοινωνικής οργάνωσης, στον οποίο το εργατικό κίνημα θα πορευθεί με δρόμο και τρόπο ειρηνικό. Προκρίνεται μια τακτική διεύρυνσης και εκδημοκρατισμού του κράτους, η οποία ενισχύει τον κοινοβουλευτισμό και την κοινωνική διαπραγμάτευση. Δίνεται έμφαση στην ανάπτυξη του κράτους των κομμάτων και δι' αυτού στο δημοκρατικό χαρακτήρα και την κοινωνικοποίηση του κράτους και την γραφειοκρατικοποίηση της κοινωνίας⁶⁶. Το κράτος γίνεται αντιληπτό ως όργανο τεχνικό και τόπος διαπραγμάτευσης και οργάνωσης, ενώ ατροφεί η λειτουργία του ως οργανισμού επιβολής ταξικής κυριαρχίας. Ενισχύεται η ορθολογικότητα του οργανωμένου καπιταλισμού και στο πλαίσιο αυτό προκρίνεται η διαπραγμάτευση έναντι της σύγκρουσης που θεωρείται ως παρεκτροπή της κοινωνικής διαδικασίας. Η σοσιαλδημοκρατική ορθολογικοποίηση και ο εκλογικευτικός κατά βάση χαρακτήρας της κρατικής λειτουργίας, δεν λαμβάνει τα ολοκληρωμένα χαρακτηριστικά του μεταπολεμικού σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου, γιατί αφενός η αστική τάξη του μεσοπολέμου είναι ανέτοιμη να το αποδεχτεί, αφετέρου η εργατική τάξη της περιόδου είναι πολύ ριζοσπαστική. Περαιτέρω η πλειοψηφία των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων της περιόδου και η 2^η Διεθνής, βρίσκεται σε ανειρήνευτη αντιπαράθεση με τα κομμουνιστικά κόμματα και την Κομιντέρν -3^η Διεθνής (Γκλυκσμάν Κ. Μπ. – Θεμπορνη Γκ., 1984 : 108-121, Μπελαντής Δ., 2008 :

⁶⁵ Πρόκειται ουσιαστικά για τη διανοητική συμμαχία μεταξύ Κάουτσκι και Χίλφερντινγκ, οι οποίοι είναι οι ιδεολογικοί καθοδηγητές της 2^{ης} Διεθνούς την περίοδο 1920-1933

⁶⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι κορυφαίοι κεντροαριστεροί δημοκράτες διανοούμενοι, όπως ο Μαξ Βέμπερ, βρίσκονται πολύ κοντά στη θέση του Κάουτσκι, εκείνης της πρώτης μεσοπολεμικής περιόδου, ιδιαίτερα σε σχέση με την ανάγκη υπεράσπισης της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, ενάντια σε αριστερούς και δεξιούς πραξικοπηματίες.

87 επ.)⁶⁷. Πρόκειται ουσιαστικά για μια γραμμή ‘διμέτωπου αγώνα’ σε μια αντιφασιστική - αντιμπολσεβίκικη και δημοκρατική γραμμή.

Ως πολιτικο-ιδεολογική ουσιαστικά συνέχεια του εγχειρήματος της 2^{1/2}ης Διεθνούς, στα χρόνια του μεσοπολέμου, συγκροτείται το ρεύμα της αριστερής σοσιαλδημοκρατίας, σε αντιπαράθεση τόσο με την επαναστατική γραμμή των κομμουνιστών, όσο και με τη μεταρρύθμιση εντός των στενών πλαισίων του αστικού κράτους των σοσιαλδημοκρατών. Κυριότεροι εκφραστές της γραμμής αυτής, ήταν οι λεγόμενοι Αυστρομαρξιστές (Μπάουερ, Άντλερ). Μολονότι δεν κυριάρχησαν, άσκησαν σημαντική επιρροή στον πολιτικό χώρο αριστερά της επίσημης σοσιαλδημοκρατίας (αριστεροί σοσιαλιστές)⁶⁸. Βασική θέση τους είναι η ανάγκη σύνθεσης των οργάνων της άμεσης εργατικής δημοκρατίας (συμβούλια) με τις αντιπροσωπευτικές δομές της αστικής δημοκρατίας, οι οποίες υπό την επιρροή των συμβουλίων, θα μετασχηματίζονταν σε πρωτότυπες σοσιαλιστικές μορφές οργάνωσης της πολιτικής και κατ’ επέκταση της κοινωνικής ζωής. Αντιτάσσονταν στην κατάλυση της αντιπροσώπευσης και υποστήριζαν μια πιο αργή, μακρά και σύνθετη επαναστατική- μεταβατική διαδικασία προς το σοσιαλισμό, η οποία δεν θα πολώνονταν εξ αρχής σε μορφές δυαδικής εξουσίας κατά το ρωσικό πρότυπο.

Η αριστερή σοσιαλδημοκρατία, ουσιαστικά εκπροσωπούσε στο πολιτικό επίπεδο την ριζοσπαστικοποιημένη κοινωνική- εργατική βάση της σοσιαλδημοκρατίας στην ιδιαίτερη συγκυρία του μεσοπολέμου (οικονομική κρίση, άνοδος του φασισμού). Κινήθηκε προς την κατεύθυνση της ιχνηλάτησης ενός τρίτου δρόμου, του δημοκρατικού σοσιαλισμού, διαφοροποιούμενη τόσο από το δρόμο του ανελεύθερου και αντιδημοκρατικού κομμουνισμού, που καθοδηγούσαν κατά την

⁶⁷ Για την αυτοκριτική της θέσης του Κάουτσκι μετά την επικράτηση του ναζισμού, βλ. Κάουτσκι, 1934, *Χιτλερισμός και σοσιαλδημοκρατία*, σε ηλεκτρονική μορφή, www.marxists.org. Για την ανειρήνευτη πάλη και αντιπαράθεση μεταξύ των σοσιαλδημοκρατικών και κομμουνιστικών κομμάτων την περίοδο 1925-1935, να ληφθεί υπ’ όψιν και η διαφοροποιημένη πολιτική γραμμή στη συγκυρία της Κομιντέρν που από την τακτική των ενιαίων εργατικών μετώπων και τις κατά περιπτώσεις τακτικές μορφές συνεργασίας της περιόδου 1922-1924, θα περάσει στη θέση της σήψης και του σαπίσματος του καπιταλισμού, δεδομένης της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης στα τέλη της δεκαετίας του ’20 και τις αρχές του ’30, της πάλης τάξης εναντίον τάξης και της αντιμετώπισης των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων ως σοσιαλφασιστικών, όπως θα κωδικοποιηθούν στις θέσεις της Κομιντέρν για τη λεγόμενη Τρίτη Περίοδο (1927). Θέσεις, στις οποίες θα ασκήσει κριτική ο έγκλειστος ηγέτης του Ρ.Κ.Ι. στις φυλακές του φασισμού, επαναστάτης και διανοούμενος Αντόνιο Γκράμσι το 1930 και που τελικά θα τροποποιηθούν ριζικά από την ίδια την Κομιντέρν το 1935, με τη στρατηγική των λαϊκών μετώπων και τις πολιτικές συμμαχίες με τα σοσιαλδημοκρατικά, αλλά ακόμα και τα ριζοσπαστικά φιλελεύθερα κόμματα, υπό τη σκιά της ανόδου του φασισμού στην Ευρώπη.

⁶⁸ Βλ. έργα του Μαξ Άντλερ, *Εργατικά Συμβούλια και η θεωρία του μαρξισμού για το κράτος (1918-1920)* και σε Γκρούμπερ Χ., *Εμφύλιος πόλεμος στην Ευρώπη, 1917-1923, Εναλλακτικές Εκδόσεις*, 1986. βλ. επίσης Μπελαντή Δ., *Το εγχείρημα.... ό.π.* σελ. 95 επ.

εκτίμησή της τα τριτοδιεθνιστικά κομμουνιστικά κόμματα, όσο και από το δρόμο των μεταρρυθμίσεων χωρίς σοσιαλισμό, που θεωρούσε από τα χρόνια εκείνα ότι οδηγεί η κυρίαρχη γραμμή της σοσιαλδημοκρατίας.⁶⁹ Πολιτικά ο αγώνας ήταν μονομέτωπος ενάντια στο φασισμό και κινήθηκε στην λογική της συγκρότησης λαϊκών μετώπων σε συνεργασία με τους κομμουνιστές, στα πλαίσια αντιφασιστικών συμμαχιών, δίνοντας σοσιαλιστικό περιεχόμενο στη δημοκρατία και εγγράφοντας την εργατική οπτική μέσα στο μετασχηματισμό των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων. Σημαντικότερες ριζοσπαστικές διαστάσεις της αριστερής σοσιαλδημοκρατίας σε σύμπλευση με τους κομμουνιστές, με στόχο την ενότητα της αριστεράς και σε αντιφασιστική κατεύθυνση ήταν στα πλαίσια του Ε.Γ. της Εργατικής και Σοσιαλιστικής Διεθνούς, η κίνηση της ομάδας των 7 (αυστριακό, γαλλικό, ιταλικό, ισπανικό, ελβετικό, πολωνικό και μενσεβίκοι) το 1933 (Eley G., 2010 : 489), η τάση του Λάργκο Καμπαλλέρο στο ισπανικό σοσιαλιστικό εργατικό κόμμα (PSOE) στον ισπανικό εμφύλιο 1936-1939, η εβδομάδα της Κόκκινης Βιέννης του αυστριακού σοσιαλιστικού κόμματος (SPO) το 1934⁷⁰, η εμπειρία του λαϊκού μετώπου (Front Populaire) στη Γαλλία (1936).

Παράλληλα και ως συνέχεια του προπολεμικού αναθεωρητικού ρεύματος, εκδηλώνεται με όρους μαζικούς η δεξιά πτέρυγα της εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας, αποτελώντας ουσιαστικά τον προπομπό της παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας που θα κυριαρχήσει σταδιακά από τη δεκαετία του '50 και μετά. Η δεξιά πτέρυγα της εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας διαφοροποιείται από την κυρίαρχη τάση της μαρξιστικής εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας, καθώς αδιαφορεί για το σοσιαλιστικό σκοπό, τον εξελικτισμό και την βαθμιαία ωρίμανση των κοινωνικών συνθηκών, προκρίνοντας την άμεση παρέμβαση κυρίως στην κρατική λειτουργία του οικονομικού μηχανισμού, σε μια γραμμή κεϋνσιανισμού, στη συγκυρία που καθορίζεται από την οικονομική κρίση του καπιταλισμού και την άνοδο του φασισμού. Πιο εμβληματική εκδοχή της συγκεκριμένης τάσης της σοσιαλδημοκρατίας είναι το σουηδικό SAP που με αυτή τη γραμμή και την απόρριψη ουσιαστικά του μαρξισμού της Β' Διεθνούς κερδίζει τις εκλογές το 1932 και θέτει τις βάσεις της μακροχρόνιας ηγεμονίας του (Μπέρμαν Σ., 2014 : 339 επ.). Άλλες σημαντικές εκδοχές της δεξιάς τάσης της εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας στη

⁶⁹ Μπάουερ Ότ., *Μεταξύ δύο πολέμων. Κρίση της διεθνούς οικονομίας, της δημοκρατίας και του σοσιαλισμού* Μπρατισλάβα 1936.

⁷⁰ Μπάουερ Ότ., *Μεταξύ δύο...οπ.π.*, Μπρατισλάβα, 1936.

συγκυρία του μεσοπολέμου ήταν το βελγικό σοσιαλιστικό κόμμα (PSB/BSP), που τη δεκαετία του '30 προχώρησε σε μερική αναθεώρηση του εξελικτικού σοσιαλδημοκρατικού προγράμματος και προσέγγισε το πρόγραμμα- σχέδιο de Man (Σεφεριάδης Σ., 2002 : 93, Μπέρμαν Σ., 2014 : 245), που προέβλεπε εκτεταμένες εθνικοποιήσεις και καθεστώς μεικτής οικονομίας, καθώς επίσης και το σχέδιο των γερμανικών συνδικάτων WTB το 1931 (αρτικόλεξο από τα ονόματα των εμπνευστών του), το οποίο αποσκοπούσε στην καταπολέμηση της ανεργίας μέσω της κινητοποίησης κρατικών πόρων για την εγχώρια οικονομία, της αύξησης των δημοσίων δαπανών προκειμένου να δημιουργηθούν άμεσα θέσεις εργασίας, ασκώντας παράλληλα κριτική στην κυρίαρχη γραμμή του SPD περί μη ενεργού παρέμβασης στην οικονομία. Ο Χίλφρεντινγκ, βασικός εκφραστής της μαρξιστικής εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας, αντικρούοντας την ανάγκη για άμεση παρέμβαση στην οικονομία και τη δημιουργία θέσεων εργασίας, αντιπρότεινε το πρόγραμμα της Αναδιοργάνωσης της Οικονομίας (1932), που δεν προέβλεπε όμως συγκεκριμένα μέτρα για την άμεση καταπολέμηση της ανεργίας, σε αντίθεση τόσο με το σχέδιο WTB που πρότειναν τα συνδικάτα, όσο και με το πρόγραμμα του ναζιστικού κόμματος (Μπέρμαν Σ., 2014 : 239, 242).

Μια πρώτη και σημαντική εκδοχή της εξ δεξιών κίνησης αναθεωρητισμού της μαρξιστικής εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας του μεσοπολέμου, που επικεντρώθηκε στο πεδίο των πολιτικών συμμαχιών και όχι της οικονομίας, ήταν η τάση των ρεφορμιστών (μεταρρυθμιστών) του Ιταλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος υπό τον Τουράτι, οι οποίοι ζήτησαν να συμμαχήσει το Σοσιαλιστικό Κόμμα με άλλες δημοκρατικές και φιλελεύθερες δυνάμεις προκειμένου να ανασχεθεί η προέλαση του φασιστικού κινήματος. Ειδικότερα οι βουλευτές του Σοσιαλιστικού Κόμματος που πρόσκειντο στην τάση των ρεφορμιστών ψήφισαν υπέρ της αστικής κυβέρνησης Μπονόμι προκειμένου να διατηρηθεί το αστικο-φιλελεύθερο πολίτευμα. Η πλειοψηφία του Σοσιαλιστικού Κόμματος (μαξιμαλιστές- Σεράτι) προχώρησε στη διαγραφή του Τουράτι και των υποστηρικτών του με την κατηγορία των συνεργατών της αστικής τάξης (1922), οι οποίοι στη συνέχεια ίδρυσαν το Ενωτικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (PSU). Σκληρή κριτική στην πλειοψηφική τάση του ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος (Μαξιμαλιστές) για άκαμπτο θεωρητικό δογματισμό από την οπτική του δεξιού αναθεωρητισμού άσκησε ο Κάρλο Ροσέλι με το έργο του Φιλελεύθερος Σοσιαλισμός (Ροσέλι Κ., 2013, Μπέρμαν Σ., 2014 : 228, 230). Η αναθεωρητική τάση της εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας θα κυριαρχήσει στα

σοσιαλιστικά/σοσιαλδημοκρατικά κόμματα μετά την εμπειρία της ανόδου του φασισμού, της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομικής κρίσης, του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, μέσα σ' ένα περιβάλλον που επικαθορίστηκε από τον μεταπολεμικό γύρο καπιταλιστικής ανάπτυξης και τον Ψυχρό Πόλεμο.

3. Περίοδος 1945-1985: Ο αναθεωρητισμός της σοσιαλδημοκρατίας και ο εξανθρωπισμός του καπιταλισμού. Το σοσιαλδημοκρατικό κοινωνικό συμβόλαιο

Την περίοδο αυτή η σοσιαλδημοκρατία αναδεικνύεται σε βασική πολιτική και οργανωτική δύναμη της μεταπολεμικής μαζικής δημοκρατίας και βασικός εκφραστής της κεϋνσιανής διαχείρισης του καπιταλιστικού συστήματος, που αποτελεί την οικονομική ορθοδοξία της εποχής. Παραμένει βασική πολιτική δύναμη εκπροσώπησης της εργατικής τάξης (με την ευρεία έννοια), αλλά και ταυτόχρονα δύναμη νομιμοποίησης του καπιταλιστικού συστήματος. Το ηγεμονικό σοσιαλδημοκρατικό κοινωνικό συμβόλαιο (με την έννοια ότι ακολουθείται και από τα αστικά κόμματα της περιόδου) συγκροτείται πάνω στο συμβιβασμό μεταξύ καπιταλισμού και δημοκρατίας. Χωρίς να αμφισβητείται ο καπιταλιστικός δρόμος για την ανάπτυξη και τη συσσώρευση κεφαλαίου, οικοδομείται το ευρύτατο θεσμικό-κρατικό πλέγμα, του περίφημου τριγωνικού συμβιβασμού (κεφάλαιο-εργασία-κυβέρνηση), που καθορίζει, μεταξύ πολλών άλλων, τους όρους αγοράς και πώλησης της εργατικής δύναμης.

Η διαχείριση του καπιταλισμού εννοιολογήθηκε με αναφορά στη μεικτή οικονομία, ως συνύπαρξη δημοσίου και ιδιωτικού τομέα, που θεωρήθηκε πρόσφορο πρότυπο συσσώρευσης κεφαλαίου στον αναπτυγμένο καπιταλισμό με την ευρύτερη δυνατή πολιτική νομιμοποίηση. Με οικονομικούς όρους, η κρατική παρέμβαση αποσκοπούσε στον εξορθολογισμό της οικονομίας για τη στήριξη της διευρυνόμενης αναπαραγωγής κεφαλαίου. Η αναθεωρημένη σοσιαλδημοκρατία, εξασφάλισε στο πλαίσιο της μεικτής οικονομίας, τη μεγαλύτερη δυνατή νομιμοποίηση στον καπιταλισμό, σε συνθήκες Ψυχρού Πολέμου, με τη θεώρηση του διευρυμένου δημόσιου τομέα, όχι ως κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής (που ήταν το αρχικό σοσιαλιστικό πρόταγμα), αλλά ως κρατικοποίηση τομέων της οικονομίας, που λειτουργούν όχι ως μέσο αναίρεσης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και ανατροπής των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, αλλά ως συμπλήρωμα αυτής (Μοσχονάς Α., 2005 : 97).

Μετά από μια πρώτη περίοδο, αμέσως μετά τον πόλεμο, όπου τα σοσιαλιστικά-σοσιαλδημοκρατικά κόμματα εμφανίζουν μια έντονη ριζοσπαστικοποίηση, τόσο σε επίπεδο διακηρύξεων, όσο και πολιτικών πρακτικών, όπως το πρόγραμμα του S.P.D. για δημοκρατικό προγραμματισμό και άμεση οικονομική δημοκρατία, τη διακήρυξη αρχών του SFIO για αντικατάσταση του κοινωνικού καθεστώτος της ατομικής ιδιοκτησίας με ένα καθεστώς συλλογικής ιδιοκτησίας, αλλά και την πολιτική του Labour Party με τις εθνικοποιήσεις, τις διευρυμένες κοινωνικές παροχές και την οικοδόμηση κράτους- πρόνοιας (Σεφεριάδης Σ., 2002 : 97), σταδιακά κατά τη δεκαετία του '50, άλλαξαν κατεύθυνση (Χαραλάμπης Δ., 1982 : 105 επ.)⁷¹. Βασικό ρόλο στην αλλαγή κατεύθυνσης διαδραμάτισε ο Ψυχρός Πόλεμος (1947) που αντικατέστησε την κυρίαρχη αντιφασιστική ιδεολογία (1945) και οι συγκεκριμένες υλικές, θεσμικές και στρατιωτικοπολιτικές εκφράσεις του (Δόγμα Τρούμαν, Σχέδιο Μάρσαλ, NATO, ίδρυση ευρωπαϊκών κοινοτήτων). Η πορεία αυτή δεν άφησε ανεπηρέαστα και τα «βασικά» σοσιαλιστικά προγράμματα. Ενώ με την διακήρυξη της Φρανκφούρτης του 1951 η (νέα) Σοσιαλιστική Διεθνής κρατούσε ακόμα την επιδίωξη μιας ριζικής- μακροχρόνιας, εξελικτικής και δημοκρατικής- κοινωνικής αλλαγής, αποδεχόμενη όμως το ψυχροπολεμικό πλαίσιο, άρχισαν τα κόμματα που εντάσσονταν σ' αυτήν την πολιτική οικογένεια να αναθεωρούν τα βασικά προγράμματα ώστε να «καθησυχαστούν» οι αστοί υποψήφιοι σύμμαχοι, στο πλαίσιο των διεθνών ψυχροπολεμικών συνθηκών της μεταπολεμικής Ευρώπης.

Σταθμός σε αυτή την πορεία υπήρξε το πρόγραμμα που ψήφισε στο ιστορικό Συνέδριο του Bad Godesberg το Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα, τον Νοέμβριο 1959. Είχε προηγηθεί το αυστριακό (1958). Ουσιαστικά σηματοδοτήθηκε η επικύρωση του αναθεωρητισμού του SPD, η ακόμα και διακηρυκτική απόρριψη του τελικού επαναστατικού σκοπού του κόμματος, δηλαδή του δημοκρατικού δρόμου προς το σοσιαλισμό και η αντικατάστασή του με την κοινωνική διαχείριση του καπιταλισμού. Στο νέο βασικό πρόγραμμα του SPD που επικυρώθηκε στο συνέδριο του Bad Godesberg, ως πηγές του νέου σοσιαλισμού αναγνωρίζονται η χριστιανική ηθική, ο ανθρωπισμός και η κλασική φιλοσοφία, ενώ ο μαρξισμός ρητά απορρίπτεται ή αποσιωπάται. Με όρους παραδοσιακής ιστορικής διαπάλης στους κόλπους του γερμανικού (αλλά και ευρωπαϊκού) σοσιαλδημοκρατικού εργατικού κινήματος ο

⁷¹ Για μια παράλληλη συνθετική και συγκριτική παρουσίαση του μαρξισμού και του κεϋνσιανισμού, Μάτικ Π., *Μαρξ και Κένυς*, εκδ. Οδυσσέας, 1978

μπερνσταϊνισμός (πρώιμος αναθεωρητισμός) έπαιρνε την εκδίκησή του από τον καουτσκιανισμό (δημοκρατικός δρόμος προς τον σοσιαλισμό) μετά 60 έτη. Το εγχείρημα του αναθεωρητισμού αντανakλούσε τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς στην ταξική δομή των κοινωνιών της Δυτ. Ευρώπης και την εξέλιξη της ταξικής πάλης στα χρόνια του μεταπολέμου. Η διαδικασία αυτή εγγραφόταν με τη μορφή του αναθεωρητισμού μέσα από την εξέλιξη της εσωκομματικής πάλης, με τη σταδιακή ισχυροποίηση των αστικών στρωμάτων, την ανάγκη επέκτασης της κοινωνικής βάσης των σοσιαλιστικών κομμάτων και την εκ νέου προσπάθεια εκλογικής κυριαρχίας. Κυρίως όμως αντανakλούσε τη νέα αστική στρατηγική της ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης, μέσω της τροποποίησης των δομών και λειτουργιών του καπιταλιστικού κράτους, ειδικότερα μέσω του κεϋνσιανισμού, της στρατηγικής του «νεοκαπιταλισμού» (Παντσιέρι Ρ., χ.χ.ε. : 29 επ.), του κορπορατισμού και της θεσμικής οργάνωσης της παθητικής συναίνεσης, του κράτους-πρόνοιας. Παράλληλα αποσκοπούσε στη συμμαχία με φιλελεύθερους και χριστιανούς (απορρίπτοντας τους σοσιαλιστικούς στόχους της κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής και του αντικληρικαλικού λόγου), στις διεθνοπολιτικές συνθήκες του Ψυχρού Πολέμου (Σασσούν Ν., : 2001: 378 επ.).

Η σταδιακή συστημική ενσωμάτωση της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας, που σηματοδοτεί και τον πρώτο αναθεωρητισμό της, οδηγεί στην μετατόπιση του τελικού σκοπού, που δεν είναι πλέον ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός με δημοκρατικές διαδικασίες και βαθμιαίες μεταρρυθμίσεις σ' ένα εξελικτικό στάδιο, αλλά η απρόσκοπτη καπιταλιστική ανάπτυξη της οικονομίας, που με τη σειρά της θα επέτρεπε την εξάλειψη της ανεργίας και την προώθηση αναδιανεμητικών πολιτικών υπέρ των ασθενέστερων κοινωνικών τάξεων⁷². Για τη σοσιαλδημοκρατία της εποχής αυτό σημαίνει, έναν παρεμβατικό ρόλο του κράτους, τόσο ως υποστηρικτικό της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, όσο και ως κράτος –πρόνοιας. Ο ρόλος του κράτους, υπό τη μορφή του σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου, δεν συνίσταται στη σταδιακή «απαλλοτρίωση των απαλλοτριωτών», αλλά στη δημοκρατική ρύθμιση της οικονομίας της αγοράς, στην απορρόφηση των επιπτώσεων από τις δυσλειτουργίες της. Διαφορετικά ειπωμένο, αν στην προηγούμενη περίοδο η σοσιαλδημοκρατία θεωρούσε ότι ο καπιταλισμός δια της εξελικτικής ωρίμανσής του θα

⁷² Το πρώτο σοσιαλδημοκρατικό εγχείρημα αυτού του τύπου είναι το σουηδικό ήδη από το μεσοπόλεμο (1932). Ειδικά η σουηδική σοσιαλδημοκρατία αμφισβητεί σταδιακά και τα δεδομένα του Ψυχρού Πολέμου, διαδραματίζοντας έναν σημαντικό ρόλο στη σχετική διαφοροποίηση της Σοσιαλιστικής Διεθνούς μετά τα μέσα της δεκαετίας του '70 και για μια σύντομη περίοδο.

μεταμορφωνόταν σε σοσιαλισμό, στη σοσιαλδημοκρατία της υπό εξέταση περιόδου, ο καπιταλισμός με τη μορφή του κράτους- πρόνοιας έχει ήδη γίνει σοσιαλισμός (Σεφεριάδης Σ., 2002 : 96).

Το σοσιαλδημοκρατικό κοινωνικό συμβόλαιο, οργανικό τμήμα της διαμορφούμενης «νεοκαπιταλιστικής» πρότασης, κατέστη ηγεμονική αστική στρατηγική στις μεταπολεμικές κοινωνίες της βόρειας και δυτικής Ευρώπης, ενσωματώνοντας την εργατική τάξη στο καπιταλιστικό σύστημα. Ως αποτέλεσμα της διαδικασίας ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης, «αστικοποιήθηκαν» οι πολιτικοί και συνδικαλιστικοί εκπρόσωποί της, εγγράφοντας παράλληλα συγκεκριμένες υλικές και θεσμικές κατακτήσεις της εργατικής τάξης και των κυριαρχούμενων τάξεων (πλήρη απασχόληση, σταθεροί μισθοί, δωρεάν παιδεία, μαζικό πανεπιστήμιο, εθνικά συστήματα υγείας, δημόσιο, υποχρεωτικό, καθολικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, συνδιοίκηση σε δημόσιες επιχειρήσεις, πολυεπίπεδη εκπροσώπηση των εργαζομένων κλπ).

Την ίδια στιγμή ο σοσιαλδημοκρατικός αναθεωρητισμός, πέραν των επιτυχών εκλογικών αποτελεσμάτων και της πολιτικής κυριαρχίας του (Σπυροπούλου Β., 2008 : 42 επ.), παράγει αποτελέσματα και στην οργανωτική συγκρότηση των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, τα οποία από κόμματα μαζών, σταδιακά μεταβάλλονται ακριβώς στα χρόνια του μεταπολέμου σε πολυσυλλεκτικά κόμματα, επιχειρώντας να εκφράσουν και τα αυξανόμενα μικροαστικά στρώματα. Θεμέλια της αναθεωρημένης σοσιαλδημοκρατίας - την οποία χαρακτηρίζουμε ως παραδοσιακή γιατί αυτή η σοσιαλδημοκρατική μορφή είναι εγγεγραμμένη στη συλλογική μνήμη των λαών της ευρωπαϊκής ηπείρου και αποτέλεσε ηγεμονική πολιτική πρόταση – ήταν η καπιταλιστική ανάπτυξη των τριάντα ένδοξων μεταπολεμικών χρόνων (1945-1975) και η αναδιάρθρωση του μεταπολεμικού καπιταλιστικού κράτους που αποτέλεσαν τις βάσεις για την ταξική συνεργασία και την εμπέδωση μιας δυναμικής ισορροπίας στις σχέσεις καπιταλισμού-δημοκρατίας.

Η αριστερή πτέρυγα της σοσιαλδημοκρατίας απομαζικοποιήθηκε ως οργανωμένος χώρος εντός των κομματικών σχηματισμών περιοριζόμενος σε κύκλους και συσπειρώσεις διανοουμένων, ενώ τα κομμουνιστικά κόμματα αρχικά απομονώθηκαν και ακολούθως συρρικνώθηκαν ή ορισμένα απ' αυτά (Ιταλικό, Γαλλικό, Ισπανικό) τη δεκαετία του '70 συμμετείχαν στο ευρωκομμουνιστικό

εγχείρημα, μετά τη βαθμιαία απογοητευτική εξέλιξη των μετεπαναστατικών κοινωνιών της Ανατολικής Ευρώπης⁷³.

Σταδιακά ως κινηματική αντιπολίτευση στις κομματικές μορφοποιήσεις του μεταπολεμικού εργατικού κινήματος εμφανίζονται οι αντιιμπεριαλιστικές συσπειρώσεις που έχουν σαν αφετηρία τα γεγονότα του Σουέζ (1956), το Κίνημα των Αδεσμεύτων⁷⁴ και γενικότερα τους εθνικοαπελευθερωτικούς- αντιαποικιακούς αγώνες των λαών της περιφέρειας (Αλγερία, Κούβα, Λατινική Αμερική, Κίνα και ειδικότερα την Πολιτιστική Επανάσταση, το Βιετνάμ). Τόσο η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία (κυρίως), όσο και τα δυτικά κομμουνιστικά κόμματα (δευτερευόντως) στηρίζουν τις νεοαποικιακές και ιμπεριαλιστικές δυνάμεις ως απόρροια του αποικιοκρατικού ευρωκεντρισμού τους, αλλά και των υλικών όρων συγκρότησης των γραφειοκρατιών τους, μα και του συγκεκριμένου ρόλου τους εντός των πλαισίων του καπιταλιστικού κράτους του οποίου τείνουν να αποτελέσουν οργανικό τμήμα. Επόμενη και πιο δυναμική κινηματική αντιπολίτευση στις επίσημες κομματικές εκφράσεις του μεταπολεμικού εργατικού κινήματος είναι τα κοινωνικά κινήματα με πυρήνα το φοιτητικό, αλλά και στη συνέχεια το φεμινιστικό και το οικολογικό στις μητροπόλεις κυρίως του καπιταλισμού. Πρόκειται για μαχητικά κινήματα, στα οποία ηγεμονεύουν τα εν δυνάμει μικροαστικά διανοούμενα κοινωνικά στρώματα (φοιτητές) σε κοινωνίες που βρίσκονται σε καθεστώς μετάβασης από βιομηχανικές σε μεταβιομηχανικές-υπηρεσιών και αντιτίθενται κυρίως στο καθεστώς οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας και ευρύτερα στον κομφορμιστικό τρόπο ζωής, εισάγοντας αιτήματα αυτοδιαχειριστικού σοσιαλισμού στο χώρο εργασίας και ατομικού αυτοπροσδιορισμού (Eley G., 2010, τ. 2^{ος} : 602 επ). Η ενοποίηση των νέων κοινωνικών κινημάτων και των κινημάτων διεθνιστικής-αντιιμπεριαλιστικής αλληλεγγύης οδηγεί στην ανάδυση της ταυτότητας της «Νέας Αριστεράς» σε αντιπαράθεση με την παλιά «γραφειοκρατική» αριστερά, σε συνδυασμό με την κριτική στον «υπαρκτό σοσιαλισμό». Ωστόσο αυτή η δυναμική εγγράφεται και στο εσωτερικό των ευρωπαϊκών Κ.Κ. συντελώντας στη δημιουργία της ευρωπαϊκής άκρας αριστεράς, αλλά και στην εμφάνιση του αντάρτικου των πόλεων.

⁷³ 20^ο συνέδριο Κ.Κ.Σ.Ε. (1956), Λαϊκές εξεγέρσεις στην Πολωνία, στην Ανατολική Γερμανία (1953), στην Ουγγαρία (1956), στην Τσεχοσλοβακία (1968).

⁷⁴ Τον Απρίλιο 1955 στο Μαντουνγκ της Ινδονησίας συγκλήθηκε διάσκεψη με τη συμμετοχή Προέδρων και Πρωθυπουργών 29 αφροασιατικών χωρών. Η συνδιάσκεψη στο Μπαντουνγκ θεωρείται η αφετηρία του κινήματος των Αδεσμεύτων, Harnecker M., *Πραγματοποιώντας το αδύνατο. Η αριστερά στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα*, εκδ. Οδυσσέας, 2009, σελ. 48-9

Η οικονομική κρίση της δεκαετίας του '70, κρίση υπερσυσσώρευσης που εκδηλώθηκε με ριζική επιδείνωση της κερδοφορίας του κεφαλαίου, πτώση της παραγωγικότητας, άνοδο της ανεργίας και του πληθωρισμού ταυτοχρόνως (Σακελλαρόπουλος Σ., 2004β : 207 επ.), οδήγησε στην υπονόμευση των θεμελίων του σοσιαλδημοκρατικού μοντέλου ανάπτυξης και επομένως στη σταδιακή απώλεια της πολιτικής ηγεμονίας του σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου. Η εξέλιξη αυτή πυροδότησε αντιφατικές καταστάσεις στο εσωτερικό της σοσιαλδημοκρατίας. Αρχικά ισχυροποιήθηκαν ριζοσπαστικές τάσεις, που ειδικότερα εκδηλώθηκαν στο ιδιαίτερο πλαίσιο κάθε εθνικού σχηματισμού, μπολιασμένες με τις αναλύσεις των κινημάτων του '68 και της Νέας Αριστεράς. Τέτοιες τάσεις στην ευρύτερη σοσιαλδημοκρατική οικογένεια ήταν το Κοινό Πρόγραμμα των Γάλλων σοσιαλιστών- κομμουνιστικών το 1972 και η νίκη του ριζοσπαστικοποιημένου P.S. το 1981 (Βαλλιάνος Χ., 2008 και 2009), η ισχυροποίηση εκείνη την περίοδο τόσο του PCI, όσο και του PSI στην Ιταλία, αλλά και συνολικά του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, με όλη τη διακριτότητα αλλά και την ιδεολογική συγγένεια με την αριστερή σοσιαλδημοκρατία (Δημητράκος Δ., 1982), η διαμόρφωση του σχεδίου Meidner από το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα της Σουηδίας που προέβλεπε αυξημένη εργατική συμμετοχή στη διοίκηση των επιχειρήσεων (1983), η ενίσχυση των αριστερών πτερύγων στο Labour Party και η όξυνση της εσωκομματικής πάλης ως ειδικότερη έκφραση της ταξικής πάλης, με την δυναμική παρουσία της τροτσκιστικής τάσης Militant, αλλά και του Tony Ben ειδικά στις αρχές δεκαετίας '80 (Benn T., 1979 & 1981), στο SPD με την επιρροή που ασκούσαν οι ριζοσπαστικοποιημένοι αντικαπιταλιστές Πράσινοι της Γερμανίας (δεκαετία του '80), που οδήγησαν όμως σε διαδοχικές εκλογικές αποτυχίες τα δύο κόμματα (Γκλυκσμάν Κ. Μπ., 1982 : 167 επ.), η πολιτική άνοδος και εκλογική κυριαρχία των σοσιαλιστικών κομμάτων στον ευρωπαϊκό Νότο και ο αναθεωρητισμός τους από τα μέσα της δεκαετίας του '80 (Πέτρας Τ., 1985, Μποτόπουλος Κ., 1994)⁷⁵. Για πρώτη φορά στην ιστορία της η

⁷⁵ Ειδικά για το ισπανικό PSOE, ήδη προτού κερδίσει τις εκλογές το 1982, είχε προχωρήσει στη διαδικασία ιδεολογικοπολιτικής αναθεώρησης. Ειδικότερα τον Σεπτέμβριο 1979 στο 29^ο Συνέδριο το οποίο είχε λάβει το χαρακτήρα του έκτακτου συνεδρίου, η τάση των εκσυγχρονιστών-πραγματιστών (υπό τους Γκονζάλες-Γκουέρα) επικράτησαν επί της τάσης των ιδεολόγων-παραδοσιακών, υπό την απειλή της παραίτησης του Φ. Γκονζάλες από τη θέση του Γεν. Γραμματέα. Η εσωκομματική πάλη συμπυκνώθηκε στον ορισμό του PSOE. Στο 27^ο συνέδριο (1976) το PSOE είχε αυτοχαρακτηρισθεί ως κόμμα ταξικό, μαζικό, μαρξιστικό, δημοκρατικό, φεντεραλιστικό. Ενώ ο μαρξισμός για το PSOE οριζόταν ως μια μη δογματική και σε διαρκή εξέλιξη μέθοδος ανάλυσης. Στο έκτακτο συνέδριο (1979) το PSOE αυτοχαρακτηρίστηκε ως κόμμα ταξικό, μαζικό, δημοκρατικό, φεντεραλιστικό, διαγράφοντας τον μαρξισμό από τα φυσιογνωμικά του χαρακτηριστικά (Μποτόπουλος Κ., 1994 : 27-28)

Σοσιαλιστική Διεθνής πραγματοποιεί ανοίγματα στα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα και τις χώρες του Τρίτου Κόσμου από τα μέσα της δεκαετίας του '70 έως τις αρχές της δεκαετίας του '80, τα οποία όμως εν μέρει αντανακλούν και τις κινήσεις της ευρωγερμανικής κεφαλαιοκρατίας για έξοδο από την κρίση με επενδύσεις στην περιφέρεια, εκμεταλλευόμενη τον έντονο αντιαμερικανισμό των συγκεκριμένων κοινωνιών.

Το κύμα του νέου αναθεωρητισμού της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας που κυριάρχησε τη δεκαετία του '90 κυοφορήθηκε την προηγούμενη περίοδο μέσα από δύο κινήσεις που έτειναν η μία προς την άλλη. Η πρώτη εξέλιξη αφορούσε τη διαχειριστική ενσωμάτωση των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, με την αποδοχή των καπιταλιστικών ορισμών των ζητημάτων, στόχων και προταγμάτων, αλλιώς την ανάδειξη της σοσιαλδημοκρατίας σε πολιτική δύναμη διαχείρισης του καπιταλισμού και όχι ανατροπής του με κυρίαρχη θεσμική και υλική της έκφραση την ενσωμάτωσή της στο καπιταλιστικό κράτος. Αφετέρου η δεύτερη εξέλιξη αφορούσε την κρίση του ανατολικού μπλοκ⁷⁶, την σταδιακή και ιδιόμορφη ενσωμάτωση της Κίνας στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα (1978) μετά την οριστική ήττα της Πολιτιστικής Επανάστασης (1976), τη νεοαποικιακή εξάρτηση και γραφειοκρατικοποίηση των αντιαποικιακών καθεστώτων του Τρίτου Κόσμου και την προϊούσα άνοδο του νεοφιλελευθερισμού ως κυρίαρχης μορφής εξόδου από την καπιταλιστική κρίση (1978-1980). Οι δύο αυτές κινήσεις-εξελίξεις οδήγησαν στο κύμα του νέου αναθεωρητισμού που ξεκίνησε τη δεκαετία του '80, με αφετηριακό κατά τη γνώμη μας σημείο την στροφή του γαλλικού σοσιαλιστικού κόμματος το 1983 και κυριάρχησε τη δεκαετία του '90, ως σοσιαλφιλελεύθερη γραμμή. Καταλυτικό ρόλο αποδοχής και εμπέδωσης της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης από τη νέα σοσιαλδημοκρατία, διαδραμάτισε η εξέλιξη και τα συγκεκριμένα νεοφιλελεύθερα χαρακτηριστικά οικοδόμησης της υπερεθνικής περιφερειακής καπιταλιστικής ολοκλήρωσης της ΕΟΚ- Ε.Ε., όπως κωδικοποιήθηκαν στην Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, τον Δεκέμβριο 1985.

⁷⁶ Με ειδικότερες εκφράσεις τον πόλεμο στο Αφγανιστάν, την επικέντρωση του δημόσιου λόγου στις δυτικές κοινωνίες για την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των πολιτών στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, την ραγδαία οικονομική επιδείνωση των χωρών στη σφαίρα επιρροής της Ε.Σ.Σ.Δ., τα οικονομικά προβλήματα που δημιούργησε η εμπλοκή στον «πόλεμο των άστρων».

4. Η αστικοποίηση της σοσιαλδημοκρατίας 1985-2010. Ο νέος αναθεωρητισμός και η αλλαγή παραδείγματος⁷⁷

Ήδη από την πρώτη μεταπολεμική τριακονταετία (1945-1975) η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία, σε γενικές γραμμές είχε αποκηρύξει τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, με δημοκρατικές διαδικασίες των καπιταλιστικών κοινωνιών ως τελικό σκοπό. Στόχος της σοσιαλδημοκρατίας εκείνης της περιόδου ήταν ο εξανθρωπισμός του καπιταλισμού, μέσω του ταξικού συμβιβασμού μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, όπως διατυπώθηκε στο σοσιαλδημοκρατικό κοινωνικό συμβόλαιο, που συμπύκνωσε και οργάνωσε τη λαϊκή-εργατική μορφή συναίνεσης στον καπιταλισμό, εγγράφοντας παράλληλα πολύ συγκεκριμένες υλικές και θεσμικές κατακτήσεις. Κυρίαρχα χαρακτηριστικά του σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου ήταν η καπιταλιστική οικονομική ανάπτυξη με διευρυμένο παραγωγικό κρατικό τομέα ως μοχλό ενίσχυσης του ιδιωτικού, η πλήρης απασχόληση, το κράτος-πρόνοιας. Το κράτος για τη σοσιαλδημοκρατία της περιόδου γίνεται αντιληπτό ως ουδέτερο εργαλείο για την οικονομική πολιτική (ήδη από την περίοδο του μεσοπολέμου για την δεξιά τάση της εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας), ενώ σε επίπεδο θεσμικού εποικοδομήματος το σοσιαλδημοκρατικό κοινωνικό συμβόλαιο οικοδομείται μέσω ενός διευρυμένου πλέγματος συλλογικών διαπραγματεύσεων και κορπορατίστικων πολιτικών, εγγράφοντας αφενός την εκπροσώπηση και τη - πολλές φορές ακόμα και με συντεχνιακά χαρακτηριστικά - συμμετοχή των λαϊκών μαζών στο κράτος με την ευρεία έννοια και νομιμοποιώντας ταυτόχρονα τις κρατικές πολιτικές ως το κόμμα της κοινωνικής διαχείρισης του καπιταλισμού. Διαφορετικά ειπωμένο την περίοδο εκείνη η αστική ηγεμονία πραγματοποιείται μέσα από μηχανισμούς παθητικής συναίνεσης των κυριαρχούμενων στρωμάτων. Το σοσιαλδημοκρατικό παράδειγμα, αποτελεί κυρίως έναν μηχανισμό κοινωνικά δίκαιης και εξισωτικής διανομής του παραγόμενου πλούτου, παρεμβαίνοντας λιγότερο στη διαδικασία της καθ' εαυτό παραγωγής και επικεντρωνόμενο στο μηχανισμό της αναδιανομής.

⁷⁷ Στην προκειμένη περίπτωση, η περιπτώσιολογική πραγμάτευση της εξέλιξης ενός εκάστου των σοσιαλιστικών/σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, μολονότι έχει πολύ ενδιαφέρον και υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία, ξεφεύγει εν τούτοις από το στόχο της παρούσας εργασίας. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε τη σκιαγράφηση των βασικών ιδεολογικών, πολιτικών και οργανωτικών αρχών της νέας σοσιαλδημοκρατίας σε μια γενική κατεύθυνση, εντοπίζοντας τους κοινούς τόπους, τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά του νέου αναθεωρητισμού και της αλλαγής παραδείγματος.

Ο δημοκρατικά ρυθμιζόμενος καπιταλισμός (οικονομική μεγένθυση, πλήρης απασχόληση, κράτος-πρόνοιας), το κυρίαρχο παράδειγμα, μπήκε σε κρίση στα μέσα της δεκαετίας του '70. Το πρότυπο συσσώρευσης κεφαλαίου καθώς και όλες οι συντεταγμένες κεϋνσιανού τρόπου διαχείρισης άρχισαν να υποχωρούν. Η οικονομική μεγένθυση έδωσε τη θέση της στην ύφεση και στον πληθωρισμό (στασιμοπληθωρισμός), η απασχόληση περιορίστηκε και αυξήθηκε η ανεργία, η παραγωγικότητα έχανε έδαφος, αδυνατώντας να ανταποκριθεί στις πιέσεις που ασκούσε ο διαρκώς εντεινόμενος διεθνής ανταγωνισμός στο πλαίσιο της διαδικασίας διεθνοποίησης του κεφαλαίου, το κράτος- πρόνοιας μεταβαλλόταν σε ελλειμματικό αδυνατώντας να καλύψει τις αυξανόμενες κοινωνικές ανάγκες του σοσιαλδημοκρατικού συμβιβασμού.

Η αστική στρατηγική εξόδου από την κρίση υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου και χαμηλής κερδοφορίας, επικεντρώθηκε στη σταδιακή απελευθέρωση της κίνησης κεφαλαίου, προϊόντων, υπηρεσιών και στις πολιτικές απορρύθμισης της αγοράς εργασίας, ως μηχανισμών ανάκτησης της κερδοφορίας. Παράλληλα από τα χρόνια της δεκαετίας του '80, επιδιώχθηκε, από τις δυνάμεις του κεφαλαίου, σταδιακή μετατόπιση των δομών και λειτουργιών του κράτους, που σηματοδότησε την σταδιακή υποχώρηση του παρεμβατικού-παραγωγικού κράτους στην οικονομία και την βαθμιαία συρρίκνωση του κράτους- πρόνοιας. Επρόκειτο για την άνοδο του νεοφιλελευθερισμού και της νέας δεξιάς.

Τα αδιέξοδα του σοσιαλδημοκρατικού παραδείγματος, πυροδότησαν σε πρώτο επίπεδο αντιφατικές εξελίξεις στον πολιτικό χώρο της σοσιαλδημοκρατίας. Αρχικά ενισχύθηκαν οι αριστερές και ριζοσπαστικές τάσεις και πτέρυγες (Σασσούν Ντ., 2001 : τ. 2^{ος}, 339), στη συνέχεια όμως και με σημείο καμπής τη στροφή του γαλλικού σοσιαλιστικού κόμματος την περίοδο 1982-1983 (Βαλλιάνος Χ., 2008, Σασσούν Ντ., 2001 : τ. 2^{ος}, 133) και το σταθεροποιητικό πρόγραμμα λιτότητας (πάγωμα μισθών), άρχισε βαθμιαία για τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε εθνικού σχηματισμού, μια επώδυνη διαδικασία εσωτερικής διαπάλης μεταξύ παραδοσιακών και εκσυγχρονιστών, που κατέληξε στις αρχές της δεκαετίας του '90 σε επικράτηση των δευτέρων και εμπέδωση της γραμμής του νέου αναθεωρητισμού και της αλλαγής παραδείγματος. Η γραμμή της αριστερής - μαρξιστικής σοσιαλδημοκρατίας, μολονότι διήλθε μια σύντομη περίοδο αναβίωσης μετά τα μέσα της δεκαετίας του '70, είχε ήδη ουσιαστικά ηττηθεί από τα τέλη της δεκαετίας του '50, αντανακλώντας τον διαμορφούμενο κοινωνικό συσχετισμό

δυνάμεων στο πολιτικό επίπεδο ως το ιδιαίτερο σημείο συνάρθρωσης μεταξύ των σχέσεων εκπροσώπησης- νομιμοποίησης.

Όταν μεταπολεμικά ιδρύθηκε η νέα Σοσιαλιστική Διεθνής, το 1951, στη διακήρυξη στόχων, παρ' όλη την ψυχροπολεμική ρητορική και αντικομμουνισμό της, δεν απέφευγε να αναγγείλει ότι στόχος των σοσιαλιστών ήταν η κατάργηση του καπιταλισμού. Το 1989, η Διακήρυξη της Στοκχόλμης της Σοσιαλιστικής Διεθνούς, αναφέρει ότι η ελευθερία, η αλληλεγγύη και η κοινωνική δικαιοσύνη είναι οι στόχοι του κινήματος. Η κατάργηση του καπιταλισμού δεν αναφέρεται. Ο μακροπρόθεσμος στόχος εγκαταλείπεται ολοκληρωτικά. Ο καπιταλισμός δεν ήταν μια ιδιαίτερη φάση στην ιστορική ανάπτυξη της ανθρωπότητας, αλλά τρόπος παραγωγής που έπρεπε να υποβληθεί σε ρύθμιση, χωρίς να εξασθενίζει ο δυναμισμός του (Σασσούν Ντ., 2001 : τ. 2^{ος}, 396). Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και η κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού, δεν αποτέλεσαν μια συντριπτική ήττα μόνο για τον ιστορικό κομμουνισμό, αλλά και για το σύνολο των εκφράσεων του εργατικού κινήματος, είτε είχαν τη μορφή της μαρξιστικής ή παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας, είτε του ευρωκομμουνισμού, ακόμα και αν επρόκειτο για πολιτικά ρεύματα τα οποία είτε αφετηριακά είτε στην πορεία είχαν τεθεί απέναντι στα καθεστώτα του υπαρκτού. Η μη αμφισβήτηση του καπιταλιστικού συστήματος στην ιμπεριαλιστική του φάση, οδηγεί σε στρατηγικό αδιέξοδο την αριστερά.

Η σοσιαλδημοκρατία ως δύναμη διαχείρισης του καπιταλισμού, ήδη από τη δεκαετία του '50, αντανakλούσε την πολιτική ηγεμονία των αστικών στρωμάτων επί της εργατικής της βάσης. Ήταν ακριβώς οι κυρίαρχες σχέσεις νομιμοποίησης μέσα στα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, φορείς διαχείρισης του κράτους και ενσωμάτωσής τους σ' αυτό, που επέβαλαν τελικά την αλλαγή παραδείγματος και το νέο αναθεωρητισμό της σοσιαλδημοκρατίας, μέσα στις κυρίαρχες τάσεις, κινήσεις και καταναγκασμούς του κεφαλαιοκρατικού συστήματος.

Η νεά διεθνοποίηση του κεφαλαίου απαιτούσε νέες ρυθμίσεις ενσωμάτωσης των εθνικών σχηματισμών. Οι γενικοί στρατηγικοί στόχοι του μετασχηματισμένου κράτους - εκφράζοντας το συλλογικό συμφέρον της κάθε αστικής τάξης, με τους ιδιαίτερους εσωτερικούς συσχετισμούς που διαμορφώνονται εντός του συνασπισμού εξουσίας – προκύπτουν από τους στόχους και τους περιορισμούς που επιβάλλονται από τη συνολική λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας. Οι γενικοί στόχοι είναι η συγκράτηση της πτώσης του μέσου ποσοστού κέρδους και, αν είναι δυνατόν, η

αύξηση του ποσοστού κέρδους μέσω της αξιοποίησης νέων επενδυτικών επικερδών τοποθετήσεων.

Οι περιορισμοί που επιβάλλονται από την κίνηση του κεφαλαίου στη συγκυρία και προκαλούν τις μετοπίσεις των δομών και λειτουργιών του κράτους, είναι νέοι. Η συνεχώς διευρυνόμενη τάση διεθνοποίησης της παγκόσμιας αγοράς, μέσω της απελευθέρωσης κυρίως και πρωτίστως της κίνησης του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, επιβάλλει στην κρατική οντότητα να απεκδυθεί το μανδύα του παρεμβατικού και του κοινωνικού κράτους, τροποιώντας τις βασικές παρεμβάσεις ως ακολούθως : Το κράτος αναλαμβάνει όλο το βάρος απορρύθμισης της θεωρούμενης απαρχαιωμένης και αντιπαραγωγικής δημοκρατικής ρύθμισης, αντικαθιστώντας την με την αντίστοιχη φιλελεύθερη και παράλληλα μέσω παρεμβατικών διαρθρωτικών πολιτικών αποσύρρεται σταδιακά από τον παραγωγικό του ρόλο, ιδιωτικοποιώντας μια σειρά από τομείς που είχε εθνικοποιήσει στην προηγούμενη φάση (Μελάς Κ., 2007 : 20). Συνεπώς τόσο η διαδικασία της παραγωγής, όσο και η διανομή του παραγόμενου πλούτου, οργανώνεται με βάση τις αρχές της (νεο)φιλελεύθερης ρύθμισης και της οικονομίας της αγοράς.

Η συστημική ενσωμάτωση της σοσιαλδημοκρατίας στη διαχείριση του κράτους, ήδη από την προηγούμενη περίοδο, αλλά ακόμα και από την περίοδο του μεσοπολέμου με την εργαλειακή πρόσληψη του κράτους, οδήγησε στη νίκη της εκσυγχρονιστικής έναντι της παραδοσιακής τάσης. Ο σταδιακός μετασχηματισμός των σχέσεων νομιμοποίησης εντός των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, λόγω της τροποποίησης των δομών και λειτουργιών του κράτους, αποτυπώνοντας τον διαφοροποιημένο ταξικό συσχετισμό δυνάμεων, σε συνδυασμό με τις ευρύτερες διεθνοπολιτικές αλλαγές, οδήγησε βαθμιαία και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '80, το σύνολο των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, όχι μόνο στην αποδοχή του εγχειρήματος της περιφερειακής ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης με την απάρνηση των εθνικών δρόμων για τη σοσιαλδημοκρατία ή το σοσιαλισμό (ανάλογα με την περίπτωση), αλλά και στη συνδιαμόρφωση των συγκεκριμένων νεοφιλελεύθερων δομικών χαρακτηριστικών, όπως κωδικοποιήθηκαν στη Συνθήκη του Μάαστριχτ, στο Σύμφωνο Σταθερότητας και στην στρατηγική της Ο.Ν.Ε.

Η ανανέωση και ο εκσυγχρονισμός της σοσιαλδημοκρατίας, ορίστηκε ως τρίτος δρόμος μεταξύ νεοφιλελευθερισμού και παραδοσιακής- κεϋνσιανής σοσιαλδημοκρατίας, όχι για την αλλαγή του νεοφιλελεύθερου προτύπου συσσώρευσης, αλλά για τον περιορισμό των αρνητικών επιπτώσεων του

νεοφιλελευθερισμού μέσα στο πλαίσιο των δεσμεύσεων που επιβάλλουν οι εντεινόμενες και δυναμικές διαδικασίες συσσώρευσης κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, η διαδικασία που αποκαλείται και παγκοσμιοποίηση (Γκίντενς Α., 1998).

Η παγκοσμιοποίηση στη λογική της νέας σοσιαλδημοκρατίας, είναι διαδικασία νομοτελειακή και μη ανατρέψιμη. Εκφράζει έναν κόσμο χωρίς σύνορα όπου οι σχέσεις και διασυνδέσεις καλύπτουν ολόκληρο τον πλανήτη. Ως οικονομικό φαινόμενο, η παγκοσμιοποίηση οδηγεί προς τη συγκρότηση μιας ενιαίας αγοράς μέσα στην οποία οι στρατηγικές εθνικής οικονομικής διαχείρισης γίνονται ολοένα και λιγότερο σημαντικές. Στην αγορά διευρύνεται συνεχώς ο ρόλος του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου και των χρηματαγορών, ενώ κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζει η τεχνολογική επανάσταση των τηλεπικοινωνιών και της πληροφορίας. Η δυναμική αυτή, στο πλαίσιο της διεθνοποιημένης αγοράς, προσδιορίζει τις οικονομικές προτεραιότητες και οριοθετεί τους κεντρικούς στόχους της πολιτικής που είναι η ενίσχυση της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας η οποία καθίσταται ύψιστος εθνικός στόχος και μέσο νομιμοποίησης περιοριστικών μέτρων δημοσιονομικής πειθαρχίας και οικονομικής ανάπτυξης (Μοσχονάς Α., 2005 : 155).

Σε αντίθεση με την περίοδο του σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου, η αστική στρατηγική της φιλελεύθερης ηγεμονίας και συναίνεσης, εντός του πλαισίου των σχέσεων νομιμοποίησης όπως αποτυπώνονται στη νέα σοσιαλδημοκρατία, κινείται στη διευκόλυνση του προτύπου της νεοφιλελεύθερης συσσώρευσης στη διεθνοποιημένη αγορά, σε σχέση τόσο με την οργάνωση της παραγωγής, όσο και με την κατανομή του παραγόμενου προϊόντος. Ειδικότερα η αγορά εργασίας καλείται να παίζει ένα ρόλο υποστήριξης της συσσώρευσης και διευκόλυνσης του στόχου για την αύξηση της παραγωγικότητας και την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας. Στη νεοφιλελεύθερη οικονομία της προσφοράς, η νέα σοσιαλδημοκρατία υποστηρίζει ότι η διαχείριση της ενεργού ζήτησης ούτε την ανάπτυξη προωθεί, ούτε την πλήρη απασχόληση μακροπρόθεσμα εξασφαλίζει. Και αυτό, γιατί σύμφωνα πάντοτε με τους θεωρητικούς της νέας σοσιαλδημοκρατίας, η έννοια της απασχόλησης έχει αλλάξει ριζικά στη φάση της παγκοσμιοποίησης και απαιτεί μεγαλύτερη ευελιξία στο χρόνο απασχόλησης και στη δυνατότητα απασχόλησης. Κατά συνέπεια οι εργαζόμενοι καλούνται να αποκτήσουν χαρακτηριστικά απασχολησιμότητας ως προς τις επαγγελματικές ειδικεύσεις και προσαρμοστικότητα στις μεταβαλλόμενες εργασιακές συνθήκες. Η νέα

σοσιαλδημοκρατία μεταφέρεται από τη συλλογική ρύθμιση στην ατομική ευθύνη και απαιτεί από τους πολίτες να αναλάβουν με υπευθυνότητα κινδύνους στην αγορά εργασίας (Γκίντενς Α., 1998 : 140), ελαστικοποιώντας τις εργασιακές σχέσεις και τροποιώντας το εργατικό δίκαιο από δίκαιο προστασίας του εργαζομένου, σε υποβοηθητικό κλάδο του δικαίου του επιχειρείν. Ουσιαστικά πρόκειται για μια μείζονα μετατόπιση της αξιακής βάσης του εργατικού δικαίου όπως αποτυπώνεται στην αγορά εργασίας και ακόμα πιο συγκεκριμένα σε μια ατομική σύμβαση εργασίας. Από δίκαιο προστασίας του κοινωνικοοικονομικά ασθενέστερου μέρους – μια ουσιαστικά αντινομία εντός του αστικού δικαίου – σε οργανικό κλάδο του ενοχικού δικαίου, απογυμνωμένου από τις όποιες σχετικές «προστατευτικές» πρόνοιες, που θεωρούνται ότι αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα στην προοπτική εξισσορόρησης των δύο βασικών κατευθύνσεων της αγοράς, της προσφοράς και ζήτησης με δυσμενείς συνέπειες στην οικονομική ανάπτυξη και σ' ένα πιο «νομικό» επίπεδο ως αντίθετες στην ατομική συμβατική ελευθερία των μερών.

Η λογική της ατομικής ευθύνης μεταφέρεται και στη λειτουργία του κράτους πρόνοιας με την αλλαγή της έννοιας της κοινωνικής υποστήριξης από το κεϋνσιανό σύστημα των καθολικών κοινωνικών παροχών που στόχο είχε την άμεση παροχή οικονομικών μέσων συντήρησης, για τον επιπλέον λόγο της διατήρησης της ενεργού ζήτησης, στο σύστημα της θετικής κοινωνικής πρόνοιας και της αρχής της επιλεκτικότητας. Δηλαδή, για τη νέα σοσιαλδημοκρατία, η κοινωνική πολιτική, στις συνθήκες των απορρυθμισμένων αγορών, συνδέεται άμεσα με τη δημιουργία πλούτου και αποσκοπεί στην επένδυση για την αναβάθμιση του ανθρώπινου κεφαλαίου. Η διαχείριση της οικονομίας ολοένα και περισσότερο αποκρατικοποιείται, το κοινωνικό κόστος ιδιωτικοποιείται, μεταφερόμενο στο άτομο (Μοσχονάς Α., 2005 : 157).

Συνοψίζοντας, το παραδοσιακό σοσιαλδημοκρατικό παράδειγμα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80, είχε ως κύρια στοιχεία την εκτεταμένη δημόσια ιδιοκτησία, την εμπιστοσύνη στις διαχειριστικές ικανότητες του κράτους-εργαλείου, την έμφαση στους αναδιανεμητικούς μηχανισμούς, τη θέσπιση του κοινωνικού διαλόγου για την εφαρμογή μιας εκδοχής κεϋνσιανής πολιτικής. Η νέα εκσυγχρονιστική σοσιαλδημοκρατία έχει ως βασικά χαρακτηριστικά τη χωρίς ελλείμματα δημόσια οικονομία, την αναμόρφωση του κράτους-πρόνοιας, τη θεώρηση των συνδικάτων ως συντεχνιακών μορφωμάτων με πολλές φορές αντικοινωνικές

πρακτικές,⁷⁸ τις ευέλικτες αγορές εργασίας, την απόσυρση του παρεμβατικού κράτους και την ιδιωτικοποίηση τομέων και επιχειρήσεων που είχαν εθνικοποιηθεί (Καζάκος Π., 2002 : 275 επ). Σύμφωνα με δύο από τους σημαντικότερους πολιτικούς εκπροσώπους της νέας σοσιαλδημοκρατίας, Τόνυ Μπλερ και Γκέρχαρντ Σρέντερ, σε κοινή διακήρυξή τους, το 1999, αναφέρουν ότι η σημερινή σοσιαλδημοκρατία πρέπει να κρατήσει αποστάσεις από ορισμένες ιστορικές αντιλήψεις της παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας. Ειδικότερα, μεταξύ άλλων υποστηρίζουν και τα ακόλουθα : « Στο παρελθόν μερικές φορές το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης είχε στην ουσία εκληφθεί ως απαίτηση για ισότητα. Έτσι, σε τελευταία ανάλυση, η σημασία της προσωπικής προσπάθειας και ευθύνης παραγνωρίστηκε, αλλά και δεν ανταμείφθηκε, ενώ η κοινωνική δημοκρατία συνδέθηκε με τον κομφορμισμό και τη μετριοτήτα, αντί να συνδεθεί με τη δημιουργικότητα, την ποικιλία και την εξέχουσα επίδοση. Υπήρχε μια μονόπλευρη επιβάρυνση της εργασίας με όλο και πιο υψηλές δαπάνες. Ο δρόμος προς την κοινωνική δικαιοσύνη ήταν στρωμένος με όλο και πιο υψηλές δημόσιες δαπάνες, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη τα αποτελέσματα ή η επίδραση του μεγάλου φορολογικού βάρους στην ανταγωνιστική ικανότητα, στην απασχόληση ή στις ιδιωτικές δαπάνες» (Auemheimer G., 2002 : 176).

Στο νέο σοσιαλδημοκρατικό παράδειγμα⁷⁹, που απηχούσε την αστική στρατηγική της φιλελεύθερης ηγεμονίας στις δοσμένες συνθήκες, συνέκλιναν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο όλα τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα στα χρόνια της δεκαετίας του '90 (Ματσαγγάνης Μ., 2002, Λάβδας Κ., 2002, Παγουλάτος Γ., 2002). Ως σχέση εκπροσώπησης η νέα σοσιαλδημοκρατία (πολιτικά) εκφράζει την άνοδο των μεσαίων στρωμάτων στη συγκυρία, που χαρακτηρίζονται από τη διεύρυνση της διανοητικής εργασίας, την εξειδικευμένη εργασία, το νέο ατομισμό σε ένα κοινωνικά πολυσύνθετο και πολύμορφο περιβάλλον, όπου υποχωρεί η ταξική ταυτότητα και η συνακόλουθη ανάγκη για πολιτική έκφραση μέσα από ένα συλλογικό υποκείμενο ιεραρχικά και γραφειοκρατικά αρθρωμένο, με οργανώσεις βάσης και κάθετη οργάνωση. Για τη νέα σοσιαλδημοκρατία η κοινωνία αποτελείται από άτομα και η

⁷⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι στο ετήσιο συνέδριο του Εργατικού Κόμματος, το 1995, η εκσυγχρονιστική τάση υπό τον Μπλερ προχώρησε, χωρίς σοβαρές αντιστάσεις, στη (συμβολικού χαρακτήρα περισσότερο) κίνηση κατάργηση του αρ. IV του καταστατικού του κόμματος περί κοινωνικοποιήσεων των μέσων παραγωγής ως τελικού σκοπού του εργατικού κόμματος. Περαιτέρω μείωσε αισθητά την εκπροσώπηση των συνδικάτων στα όργανα του κόμματος. Το New Labour είχε ανατείλει.

⁷⁹ Βλ., πρόγραμμα SPD, agenda 2010 και αντικατάσταση του βασικού προγράμματος του Βερολίνου του 1989.

συλλογικότητα που επικαλείται, είναι στη βάση της γενίκευσης του νέου ατομισμού. Στο πλαίσιο αυτό η νέα σοσιαλδημοκρατία, δίνει έμφαση στα ζητήματα του πολιτισμικού φιλελευθερισμού και των μεταϋλιστικών αξιών (Inglehart R., 1990), στη θέση των κλασσικών ζητημάτων της ισότητας, της αλληλεγγύης και της κοινωνικής δικαιοσύνης, που έθετε η παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατία.

Σε ιδεολογικό επίπεδο, αποτελεί όσμωση της δεξιάς σοσιαλδημοκρατίας με ρεύματα προερχόμενα από το χώρο της Νέας Αριστεράς και των κινημάτων του '68, που αποτέλεσαν μια σύνθεση του αγώνα για κοινωνική δικαιοσύνη με την απελευθέρωση και τον αυτοπροσδιορισμό του ατόμου, για την υπέρβαση της αλλοτριωτικής καπιταλιστικής πραγματικότητας. Στις συνθήκες και τους συχνησμούς που διαμορφώνει η διεθνοποίηση του κεφαλαίου και η ιδεολογική ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού, ορισμένα ρεύματα της νέας αριστεράς αποσυνδέουν την πάλη για κοινωνική δικαιοσύνη από τον ατομικό αυτοπροσδιορισμό. Στις περιπτώσεις αυτές ο μικροαστικός ριζοσπαστισμός συγχωνεύεται με το ανερχόμενο μεγαλοαστικό ρεύμα του νεοφιλελευθερισμού που ύψωνε επίσης τις σημαίες της ατομικής ελευθερίας και της διαφορετικότητας ενάντια στην ομογενοποίηση – ισοπέδωση του κεϋνσιανου εξισωτικού κοινωνικού κράτους. Διαφορετικά ειπωμένο, ο ρηχός αντικρατισμός χωρίς αντικαπιταλιστικό βάθος, αποδείχθηκε αφομοιώσιμος από το νεοφιλελευθερισμό (Παπακωνσταντίνου Π., 2008 : 57).

Στο πλαίσιο αυτό, επαναφέρεται μια συγκεκριμένη λειτουργική έννοια της κοινωνίας πολιτών, ιδιαίτερα δημοφιλής στις προσεγγίσεις της νέας σοσιαλδημοκρατίας (Μουζέλης Ν., 2001 : 98-99 και 106-108), διαφορετική από την αντίστοιχη γκραμσιανή. Στη προσέγγιση αυτή η κοινωνία πολιτών προσλαμβάνεται και αναλύεται στη νεοτοκβιλιανή εκδοχή της, ως αντικρατικιστικό/ αντιαυταρχικό ανάχωμα. Είναι η εθελοντική οργάνωση σε ποικίλες ενώσεις, οι οποίες λειτουργούν ως ασπίδα προστασίας έναντι του κινδύνου της τυραννίας της πλειοψηφίας, υπό το πρίσμα της λαϊκίστικης δυναμικής της εξισωτικής δημοκρατίας του κοινωνικού κράτους, στην παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατική του διάσταση. Ενώ θεωρητικά η κοινωνία των πολιτών εντοπίζεται στον ιδιαίτερο χώρο μεταξύ κράτους και αγοράς (κοινωνία), στη νεοτοκβιλιανή της εκδοχή, οι προερχόμενοι κίνδυνοι από τις αντιθέσεις και τις ανισότητες της καπιταλιστικής οικονομίας, αντιμετωπίζονται σαφώς ως υποδεέστερη πηγή ανησυχίας (Βούλγαρης Γ., 2006 : 18).

Η νεοτοκβιλιανή θεώρηση της κοινωνίας πολιτών που γίνεται αποδεκτή από τη νέα αστικοποιημένη σοσιαλδημοκρατία, εκφράζει την πολιτική ηγεμονία στο

εσωτερικό της, των δυναμικών μικροαστικών μεσοστρωμάτων που κινούνται στους μηχανισμούς της οικονομίας της αγοράς και επιδιώκουν να διαρρήξουν τον ταξικό συμβιβασμό που επέβαλε η πολιτική κοινωνία με τη μορφή του σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου στην προηγούμενη ιστορική συγκυρία. Διαφορετικά ειπωμένο, ο αντικρατισμός της νέας σοσιαλδημοκρατίας, όπως αποτυπώνει το συγκεκριμένο συσχετισμό σχέσεων εκπροσώπησης στη συγκυρία της δεκαετίας του '90, δεν αφορά την καθολική αντίθεση στη συνολική κρατική λειτουργία, αλλά μόνο στις διαστάσεις εκείνες που έχουν εγγραφεί τα υλικά συμφέροντα, οι κατακτήσεις και οι διεκδικήσεις των κυριαρχούμενων, λαϊκών και εργατικών στρωμάτων, αλλιώς το κοινωνικό κράτος στο σύνολό του. Ειδικότερα, στους τομείς της υγείας, της παιδείας, της κοινωνικής ασφάλισης, των συλλογικών όρων ρύθμισης της εργασίας, της πλήρους απασχόλησης, της μόνιμης και σταθερής εργασίας, του πολιτισμού, της δημόσιας γης.

Περαιτέρω και λόγω της ηγεμονίας των αστικών στρωμάτων εντός σοσιαλδημοκρατίας, απότοκο της πολιτικής διαχείρισης του καπιταλιστικού κράτους και κατά συνέπεια συγκεκριμένης αποτύπωσης των σχέσεων εκπροσώπησης, η κομματική οργάνωση γνωρίζει πολλές μετατοπίσεις⁸⁰. Από το πολυσυλλεκτικό-μαζικό κόμμα της δεκαετίας του '60 και της παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας με το σταδιακά αποϊδεολογικοποιημένο- τεχνοκρατικό πρόγραμμα λόγω της ενισχυμένης παρουσίας των αστικών- διαχειριστικών δυνάμεων, στο ήδη απομαζικοποιούμενο κόμμα επαγγελματιών και συμβούλων της δεκαετίας του '80 και στο κόμμα καρτέλ των επαγγελματιών και καριεριστών της πολιτικής (Blyth M., 2007), με χαλαρή δικτυακή οργάνωση, αποτυπώνοντας πλήρως την αδυναμία εκπροσώπησης της λαϊκών- εργατικών μαζών, την ιστορική τους ήττα και τη συρρίκνωση της οργάνωσης βάσης, που αποτέλεσε το οργανωτικό πρότυπο του κόμματος μαζών. Το πρότυπο της κομματικής οργάνωσης της δεκαετίας του '90 ανταποκρίνεται στα χαρακτηριστικά των αστικών στρωμάτων, με εξατομικευμένες σχέσεις και διαδρομές, που ηγεμονεύουν στο εσωτερικό της νέας σοσιαλδημοκρατίας.

Η νέα σοσιαλδημοκρατία ενώ εκλογικά κυριαρχεί, στα κράτη- μέλη της Ε.Ε. την περίοδο 1996-2000, δεν κατορθώνει να μετασχηματίσει τα κυρίαρχα αντιδημοκρατικά και αντικοινωνικά χαρακτηριστικά του εγχειρήματος της

⁸⁰ Για μια συγκριτική παρουσίαση των οργανωτικών αλλαγών σε ορισμένα κόμματα της νέας σοσιαλδημοκρατίας, Γεωργιάδου Β., *Labour Party, S.P.D., ΠΑ.ΣΟ.Κ., Συστήματα κομματικής διεύθυνσης και ανασυγκρότησης*, συλλογικό *Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, Κατσούλης Η. (επιμ), εκδ. Ι. Σιδέρης, 2002, σελ. 325 επ.

ευρωπαϊκής περιφερειακής ολοκλήρωσης, αλλά απεναντίας ταυτίζεται μ' αυτά ως οργανικά συνδεδεμένα, λόγω του διαμορφωθέντος εσωτερικού συσχετισμού, με την κυριαρχία των αστικών- διαχειριστικών δυνάμεων, της ιδιαίτερης σχέσης νομιμοποίησης έναντι των κυριαρχούμενων στρωμάτων, κινούμενη εν τέλει πάντοτε εντός των ορίων που έθετε η αστική στρατηγική της φιλελεύθερης ηγεμονίας και το πρότυπο της νεοφιλελεύθερης κεφαλαιακής συσσώρευσης.

Συνοψίζοντας από την περιοδολόγηση της ιστορικής εξέλιξης σοσιαλιστικού/σοσιαλδημοκρατικού ρεύματος σε ευρωπαϊκή κλίμακα, κρίσιμος παράγοντας αναδεικνύεται το καπιταλιστικό κράτος. Είναι η κυρίαρχη ινστρουμενταλιστική θεώρηση του καπιταλιστικού κράτους ως εργαλείου δηλαδή, ήδη από την περίοδο μετά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο και η πρακτική ενσωμάτωση των σοσιαλιστικών/σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων σ' αυτό μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο που επηρεάζουν καταλυτικά την εξέλιξη του σοσιαλιστικού/σοσιαλδημοκρατικού ρεύματος. Η κρατικοποίηση των σοσιαλδημοκρατικών κόμματος με την έννοια της κυριαρχίας των σχέσεων νομιμοποίησης της κεντρικής αστικής στρατηγικής του «νεοκαπιταλισμού», που διαμορφώνει την εξέλιξη της σοσιαλδημοκρατίας και συγκροτεί τους υλικούς, θεσμικούς, οργανωτικούς και ιδεολογικούς όρους συγκρότησης και αναπαραγωγής της κομματικής γραφειοκρατίας της, οδηγεί στους σταδιακούς μεταμορφισμούς και στην οργανική ενσωμάτωσή της στο καπιταλιστικό σύστημα και στην εξέλιξή του. Διαφορετικά ειπωμένο είναι οι υλικοί όροι αναπαραγωγής της κρατικοποιημένης κομματικής γραφειοκρατίας που αντικειμενικά πιέζουν προς τις διαρκείς προσαρμογές, αναθεωρήσεις και μεταμορφισμούς το σοσιαλιστικό/σοσιαλδημοκρατικό ρεύμα, ακολουθώντας την εξέλιξη του καπιταλισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο

Σχετικά με το κράτος

Κυρίως τη δεκαετία του 1970- 1980, αναπτύχθηκε ένας πλούσιος και γόνιμος προβληματισμός, μεταξύ θεωρητικών του εργατικού κινήματος και γενικότερα μαρξιστών διανοουμένων, γύρω από την έννοια και τη φύση του κρατικού φαινομένου. Κωδικοποιώντας τα πορίσματα της συζήτησης σχετικά με τα ζητήματα

του κράτους, έχουν διατυπωθεί οι ακόλουθες θεωρίες : ινστρουμενταλιστική (εργαλειακή) θεωρία, θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, η στρουκτουραλιστική- νεογκραμισιανή θεωρία της ιδεολογικής και πολιτικής ηγεμονίας, η θεωρία της «λογικής του κεφαλαίου ή της λογικής συναγωγής του κράτους»⁸¹.

Η παρούσα εργασία, διαφοροποιείται στην ανάλυση της για το κράτος, τόσο από τη φιλελεύθερη προσέγγιση, όσο και από την εργαλειακή αντίληψη του κράτους ως απλού οργάνου του μονοπωλιακού κεφαλαίου.

Σε πολύ γενικές γραμμές η φιλελεύθερη θεώρηση αναλύει το κράτος ως έναν ουδέτερο θεσμικό τόπο, επιδιαιτητή των κοινωνικών συγκρούσεων, αντιθέσεων μεταξύ ομάδων ή ατόμων. Ένα θεσμό υπερκείμενο και ανεξάρτητο από την κοινωνία, με στόχο την προώθηση του δημοσίου - με την έννοια του κοινού - συμφέροντος, που αντιλαμβάνεται, κωδικοποιεί και διαχειρίζεται τις ανάγκες μιας σύνθετης κοινωνικής πραγματικότητας, καθώς τα μέσα που διαθέτει – και κυρίως το μονοπώλιο άσκησης νόμιμης φυσικής βίας – το καθιστά πιο ισχυρό ή αποτελεσματικό κέντρο εξουσίας, το πλέον ικανό να διαφυλάξει την ενότητα της σύγχρονης κοινωνίας, η οποία ποτέ δεν παύει να απειλείται, όπως πρώτοι υποστήριζαν οι φιλόσοφοι του Διαφωτισμού του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, από τις αλληλοσυγκρουόμενες επιδιώξεις και τα αντιθετικά συμφέροντα των μελών της. Οι αναλύσεις αυτές του κρατικού φαινομένου αντανακλούν την περίοδο κυριαρχίας του ανταγωνιστικού σταδίου του καπιταλισμού και της μετάβασης από το αυταρχικό στο φιλελεύθερο κράτος τον 19^ο αιώνα, στους δυτικούς κοινωνικούς σχηματισμούς⁸². Αναβιώνουν με ιδιαίτερη έμφαση από τη δεκαετία του 1980 και μέχρι σήμερα με επίκεντρο την αυτονόμηση της κοινωνίας των πολιτών (ουσιαστικά της κοινωνίας των ιδιωτών με την έννοια που έδωσε ο Μαρξ στον όρο στη Γερμανική Ιδεολογία), στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης πολεμικής εναντίον του παρεμβατικού-κεϋνσιανού κράτους και της εθνοκρατικής οργάνωσης των κοινωνικών σχηματισμών, υπέρ των

⁸¹ Για την ανάλυση και παρουσίαση των βασικών σημείων των μαρξιστικών θεωριών του κράτους αντί πολλών βλ. Καράγιωργας Δ.Π., *Οι οικονομικές λειτουργίες του Κράτους*, εκδ. Παπαζήση, 1979, Carnoy M., *Κράτος και πολιτική θεωρία*, εκδ. Οδυσσέας, 1990, Σακελλαρόπουλος Σ., *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση. Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974 – 1988*, εκδ. Α.Α.Λιβάνη, 2001, Κοτζιάς Ν., *Κράτος και πολιτική. Η διαλεκτική του κράτους*, εκδ. Α.Α. Λιβάνης, 1993. Η παρούσα εργασία ακολουθεί κατά βάση τη σύνοψη των βασικών σημείων της μαρξιστικής συζήτησης για το κράτος όπως την επιχείρησε ο Δ. Π. Καράγιωργας.

⁸² Η πραγμάτευση των φιλελεύθερων θεωριών και ερμηνειών γύρω από το ζήτημα του κράτους ξεγεύγει από τη θεματική της παρούσας εργασίας. Για μια περιεκτική παρουσίαση του κρατικού φαινομένου σε συγκριτική προοπτική μεταξύ φιλελεύθερης και μαρξιστικής θεωρίας, βλ. Σεραφετινίδου Μ., *Εισαγωγή στην Πολιτική Κοινωνιολογία*, εκδ. Gutenberg, 2004.

υπερεθνικών/διεθνικών κεφαλαιοκρατικών περιφερειακών ολοκληρώσεων στις συνθήκες της θεσμικά απαλλαγμένης από κοινωνικούς και δημοκρατικούς ελέγχους ελεύθερης κίνησης κεφαλαίου, εργασίας, αγαθών, υπηρεσιών.

Ινστρουμενταλιστική θεωρία

Η ινστρουμενταλιστική θεωρία⁸³ δέχεται ότι οι καπιταλιστές έχουν στα χέρια τους τον έλεγχο του κράτους και άρα το χρησιμοποιούν σαν όργανο (instrument) για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους, επειδή είναι η κοινωνική τάξη με την μεγαλύτερη οικονομική δύναμη, λόγω ελέγχου και κατοχής των μέσων παραγωγής. Η κοινωνική τους δύναμη, παρέχει σ' αυτούς την πολιτική δυνατότητα να χρησιμοποιούν το κράτος, αλλά και άλλους θεσμούς, ως όργανο για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους και επιβολής της κυριαρχίας τους. Ακόμα και τα πρόσωπα που βρίσκονται σε σημαντικές θέσεις κρατικών, με την ευρεία έννοια, αξιωματούχων, όπως δημόσια διοίκηση, δικαιοσύνη, νομοθετικό σώμα, κυβέρνηση κλπ – υπάρχει τάση να ανήκουν στην ίδια την κυρίαρχη τάξη, όπως δείχνουν πολλές εμπειρικές έρευνες κυρίως στον αγγλοσαξωνικό κόσμο.

Η ινστρουμενταλιστική θεωρία εξετάζει το κράτος μέσα από τις πράξεις ατόμων και ομάδων. Αντικρούει μεν τη φιλελεύθερη- πλουραλιστική προσέγγιση περί θεσμικής ουδετερότητας, χρησιμοποιώντας όμως την ίδια μεθοδολογία⁸⁴, η οποία δεν της επιτρέπει να εξετάζει τις αντιφάσεις του καπιταλιστικού συστήματος και την ταξική πάλη που επηρεάζουν τη μορφή και τις λειτουργίες του καπιταλιστικού κράτους, όπως λαμβάνουν χώρα με την συγκεκριμένη μορφή κρατικών παρεμβάσεων και μεταρρυθμίσεων λ.χ. ανώτατο όριο εργάσιμης ημέρας, κατώτατα όρια μισθών, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση, ακόμα και το καθολικό εκλογικό δικαίωμα, που θίγουν τα άμεσα συμφέροντα των καπιταλιστών. Δύσκολα μπορούν να ερμηνευθούν όψεις της κρατικής πολιτικής, με την πρόσληψη του κράτους ως οργάνου- εργαλείου στα χέρια των καπιταλιστών. Η υιοθέτηση της ίδιας μεθοδολογίας με την φιλελεύθερη-πλουραλιστική προσέγγιση περί θεσμικής ουδετερότητας του κράτους από την ινστρουμενταλιστική θεώρηση του κρατικού

⁸³ Κύριος εκπρόσωπος της ινστρουμενταλιστικής θεωρίας είναι ο Ralf Miliband. Σημαντικά έργα του πάνω στο ζήτημα του κράτους, *Το κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία*, εκδ. Πολύτυπο, 1984, & *Marxism and Politics*, Oxford University Press, 1977. Πρόδρομος της ινστρουμενταλιστικής θεωρίας για το κράτος σε μια πιο ριζοσπαστική γραμμή μπορεί να θεωρηθεί το έργο του Harold Laski. Βλ. ενδεικτικά Laski H., *Εισαγωγή στην πολιτική*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα, 1975

⁸⁴ Για τη μεθοδολογία της πλουραλιστικής θεωρίας των ελίτ, βλ. Mills W., *The Power Elits*, Oxford University Press, 1963.

φαινομένου, οδηγεί στην υποβάθμιση αφενός της υλικότητας της δομής του κράτους, αφετέρου της ύπαρξης ενός σκληρού πυρήνα του κράτους (Καράγιωργας Δ.Π., 1979).

Η εργαλειακή πρόσληψη του κράτους, καθοδήγησε τη θεωρία και πολιτική πρακτική των μαρξιστών της Β' Διεθνούς και των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων (Γκλυκσμάν Κ.Μπ. & Θέρμπορν Γ., 1984 : 108 επ.), αλλά και τη θεωρητική παραγωγή και πολιτική πρακτική των κομμάτων της Γ' Διεθνούς⁸⁵. Η εργαλειακή πρόσληψη του κράτους που παρήγαγε πολύ συγκεκριμένα πολιτικά αποτελέσματα, όπως συγχώνευση κόμματος- κράτους, κρατικοποίηση-αστικοποίηση των σοσιαλιστικών κομμάτων, δηλαδή μετατροπή τους από ταξικά κόμματα των κυριαρχούμενων τάξεων σε κόμματα του (καπιταλιστικού) κράτους, κρατισμός ως συνώνυμο της κοινωνικής αλλαγής, μετάβαση στο σοσιαλισμό μέσω του κράτους, γραφειοκρατικοποίηση του κόμματος, επαγγελματοποίηση στελεχών και αναπαραγωγή του καπιταλιστικού καταμερισμού εργασίας εντός του κόμματος κλπ, ήταν η πρακτική απόληξη της εργαλειακής αντίληψης για το κράτος, που συγκροτεί και αναπαράγει τις σχέσεις νομιμοποίησης του καπιταλιστικού κράτους εντός του σοσιαλιστικού κόμματος, σε βάρος των σχέσεων εκπροσώπησης.

Θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού

Σύμφωνα με τους θεωρητικούς του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, στη φάση της κυριαρχίας του μονοπωλιακού καπιταλισμού και ως αποτέλεσμα της διαδικασίας συγκέντρωσης-συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, μεταβάλλεται η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Το σταθερό κεφάλαιο αυξάνει αναλογικά σε σχέση με το μεταβλητό. Συνέπεια αυτής της μεταβολής είναι να μειώνεται η τάση του ποσοστού του κέρδους⁸⁶. Οι μονοπωλιακές σχέσεις που έχουν διαμορφωθεί αποτελούν τη βασική αιτία για το φραγμό της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και την εμφάνιση συμπτωμάτων αποσύνθεσης της καπιταλιστικής οικονομίας. Το Κράτος προκειμένου να ανακόψει τη στασιμότητα της διαδικασίας καπιταλιστικής ανάπτυξης και να διατηρήσει την κεφαλαιακή συσσώρευση,

⁸⁵ Δεν αναφερόμαστε στο σημείο αυτό στη θεωρητική δουλειά του Λένιν όπως περιλαμβάνεται στο έργο του *Κράτος και επανάσταση*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1975, αλλά στη θεωρία του κρατικού μονοπωλιακού καπιταλισμού, όπως κωδικοποιήθηκε στη συνέχεια.

⁸⁶ Η διατύπωση του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους περιγράφεται από τον Μαρξ στον 3^ο τόμο του «Κεφαλαίου». Για μια απλοποιημένη παρουσίαση του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους βλ. Καράγιωργα Δ.Π., *οπ.π., υποσημ.* 25, σελ. 403,. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Σουήζυ Π., *Η θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης*, εκδ. Gutenberg, 1974

παρεμβαίνει στην οικονομική δομή, ως εξω-οικονομικός θεσμός με διάφορους τρόπους όπως κατασκευή έργων υποδομής, εθνικοποίηση βασικών βιομηχανικών μονάδων, έλεγχος της τραπεζικής πίστης, διαμόρφωση της νομισματικής πολιτικής, σύσταση κρατικών οργανισμών για την έρευνα και τον προγραμματισμό της οικονομίας, δημόσιες επενδύσεις, καθορισμός μισθολογικών πολιτικών κλπ⁸⁷. Η εκτεταμένη κρατική παρέμβαση οδηγεί στο μετασχηματισμό του μονοπωλιακού καπιταλισμού σε κρατικομονοπωλιακό. Το κράτος συγχωνεύεται με τα μονοπώλια και μετατρέπεται σε όργανο της μονοπωλιακής ολιγαρχίας εξυπηρετώντας αποκλειστικά τα συμφέροντά της. Στο σημείο αυτό η θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού συμπίπτει με την ινστρουμενταλιστική θεωρία (Καράγιωργας Δ.Π., 1979).

Η βασικότερη κριτική που ασκήθηκε στη θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού αφορά την αποσιώπηση του ρόλου της ταξικής πάλης στη συγκεκριμενοποίηση του αφηρημένου σχήματος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους που νομοτελειακά οδηγεί στην ανάσχεση της εξέλιξης των παραγωγικών δυνάμεων και της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Διαφορετικά ειπωμένο είναι η ταξική πάλη που οδηγεί στις νέες κρατικές μορφές του παρεμβατικού κράτους και όχι κάποιο εξωγενές στοιχείο. Το καπιταλιστικό κράτος είναι αναπόσπαστο στοιχείο των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων και η μορφή και η δομή του τροποποιείται ανάλογα με την αλλαγή των σχέσεων αυτών ως αποτέλεσμα της ταξικής πάλης. Περαιτέρω κριτική ασκήθηκε στη θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού ως απολογητική θεωρία της κυρίαρχης τάξης του σύγχρονου καπιταλισμού. Σύμφωνα με την κριτική αυτή η κυρίαρχη τάξη του σύγχρονου καπιταλισμού είναι η γραφειοκρατική συλλογική κρατική αστική τάξη. Κάτω από την επενέργεια των νόμων της καπιταλιστικής συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα η πραγματοποίηση του μέγιστου δυνατού κέρδους γίνεται με τη διεύρυνση του διεθνούς νεοποικιακού καταμερισμού εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό το κράτος στον κρατικό μονοπωλιακό καπιταλισμό μετατρέπεται σε κυρίαρχο εξουσιαστικό μηχανισμό της

⁸⁷ Μεταξύ των κυριότερων εκπροσώπων της θεωρίας του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, Boccara P., *Traite d' economie marxiste : Le capitalisme monopoliste de l' etat*, Editions Sociales, Paris, 1971, & *Etude sur le capitalisme monopoliste d' etat*, Editions Sociales, Paris, 1974. βλ. και Τσεπράκοφ Β., *Κρατικομονοπωλιακός καπιταλισμός*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1975

γραφειοκρατικής κρατικής αστικής τάξης και δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο από την εργατική τάξη⁸⁸.

Στρουκτουραλιστική – νεογκραμισιανή θεωρία

Σύμφωνα με τη στρουκτουραλιστική θεωρία⁸⁹ και τη συγγενή νεογκραμισιανή θεωρία της ιδεολογικής και πολιτικής ηγεμονίας (Δημητράκος Δ., 1976, Jessop B., 1977 : 353-373), κρίσιμο στοιχείο για την ανάλυση της μορφής και των λειτουργιών του κράτους, είναι να ιδωθούν τα δομικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, οι αντιφάσεις και τα αδιέξοδα στα οποία τείνει να καταλήγει. Η βασική αντίφαση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή η ολοένα αυξανόμενη κοινωνικοποίηση της παραγωγής και η εντονότερη ιδιοποίηση της παραγόμενης υπεραξίας, απ' όλο και λιγότερους ιδιώτες- καπιταλιστές, ταυτόχρονα με τη διαρκή τάση για συγκέντρωση και συγκεντροποίηση κεφαλαίου και μέσων παραγωγής σε λίγα χέρια, οδηγούν σε αδιέξοδα το καπιταλιστικό σύστημα, κλονίζουν την ενότητα, τη συνοχή και κυρίως την αναπαραγωγή των κεφαλαιοκρατικών εκμεταλλευτικών σχέσεων. Οι σοβαρότερες απειλές για το κοινωνικό σύστημα, που προκαλούνται ακριβώς από τη συγκεκριμένη λειτουργία του είναι δύο κατά βάση.

Πρώτον η τάση για ολοένα ευρύτερη ενότητα της εργατικής τάξης, που ισχυροποιεί το εργατικό κίνημα στην ταξική πάλη σε όλα τα επίπεδα, επισείοντας τον κίνδυνο της κοινωνικής ανατροπής. Βασική δομική αιτία γι' αυτό είναι η αυξανόμενη κοινωνικοποίηση της παραγωγής και ταυτόχρονα η επέκταση της τάσης προλεταριοποίησης- μισθωτοποίησης ευρύτερων εργαζόμενων μαζών του πληθυσμού.

Δεύτερον η τάση για ολοένα και βαθύτερες διασπάσεις στους κόλπους της ευρύτερης αστικής τάξης, εξέλιξη που εξασθενίζει τη δύναμή της στην ταξική πάλη. Οι διασπάσεις αυτές έχουν τις αιτίες τους στον ολοένα και οξύτερο δομικό ανταγωνισμό μεταξύ των μερίδων της αστικής τάξης (μικρο-μεσαίο- μεγάλο κεφάλαιο, βιομηχανικό- εμπορικό- τραπεζικό- χρηματιστικό, εθνικό- εξαρτημένο-

⁸⁸ Κριτική στις κυρίαρχες εκδοχές της θεωρίας του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, από μία διαφορετική θεώρηση του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, βλ. Ψυρούκης Ν., *Ιστορία της αποικιοκρατίας*, τ. Ε' και Στ', εκδ. Επικαιρότητα, 1985

⁸⁹ Θεμελιωτής της στρουκτουραλιστικής σχολής είναι ο Λουί Αλτουσέρ με βασικά έργα του *Pour Marx*, Maspero, 1965 και *Lire le capital*. Χαρακτηριστικά σημεία της προβληματικής του Αλτουσέρ, περιλαμβάνονται στη συλλογή κειμένων *Θέσεις*, εκδ. Θεμέλιο, 1994.

υπερεθνικό, μονοπωλιακό- μη μονοπωλιακό) για απόσπαση και ιδιοποίηση της παραγόμενης υπεραξίας (Καράγιωργας Δ.Π., 1979 : 409).

Κατά συνέπεια ο ρόλος του καπιταλιστικού κράτους είναι να διαμορφώσει εκείνα τα νομικοπολιτικά πλαίσια, εφαρμόζοντας κοινωνικοοικονομικές πολιτικές που να δυσκολεύουν την ενότητα της εργατικής τάξης, τόσο στο οικονομικό, όσο και στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο. Περαιτέρω το καπιταλιστικό κράτος πρέπει να εξασφαλίζει τις αναγκαίες συνθήκες συντήρησης, εκμετάλλευσης και αναπαραγωγής της συσσώρευσης κεφαλαίου και να διατηρεί τη συνοχή και ενότητα του κοινωνικού συστήματος. Κρίσιμο στοιχείο για την ανταπόκριση του καπιταλιστικού κράτους, στους ανωτέρω ρόλους και λειτουργίες είναι η *σχετική αυτονομία* ως πολιτική εξουσία, μια πολιτική εξουσία «έξω» από την κυρίαρχη τάξη, που θα διασφαλίζει τα κοινά μακροχρόνια συμφέροντα ολόκληρης της αστικής τάξης, την ενότητά της στην πολιτική σύγκρουση με την εκμεταλλευόμενη τάξη, καθώς και ο συγκεκριμένος τρόπος πρόσληψης της αυτονομίας αυτής από τα κυριαρχούμενα στρώματα και τις λαϊκές τάξεις (Καράγιωργας Δ.Π., 1979 : 409). Το ρόλο αυτό ακριβώς τον επιτυγχάνει το αστικό κράτος δια της σχετικής αυτονομίας της πολιτικής εξουσίας, αλλά όχι μόνον αυτής (διάκριση εξουσιών, ανεξάρτητη κρατική γραφειοκρατία, ρόλος θεσμών αντιπροσώπευσης κλπ).

Ο Αντόνιο Γκράμσι υποστήριζε πως μέσα από την εξέλιξη των κοινωνικών συγκρούσεων, μια κοινωνική ομάδα κατορθώνει να επιβληθεί πολιτικά και ιδεολογικά απέναντι στις άλλες ομάδες και να επιβάλλει τα ειδικά της συμφέροντα, ως τα συμφέροντα ολοκλήρου του έθνους, προχωρώντας σε ορισμένες παραχωρήσεις προς τις υπόλοιπες ομάδες, έτσι ώστε να διατηρείται μια ασταθής αντιφατική ισορροπία (Γκράμσι Α., χ.χ.ε.)

Προϋπόθεση για την ευόδωση και πραγμάτωση των ηγεμονικών στρατηγικών της κυρίαρχης τάξης, είναι η υλοποίησή τους ως κρατικών- εθνικών στρατηγικών. Κατά συνέπεια, πραγματικό κόμμα της αστικής τάξης, είναι το αστικό κράτος, το οποίο με τον ένα ή τον άλλο τρόπο καθορίζει τα περιθώρια κινήσεων των αστικών κομμάτων, με την έννοια των κυβερνητικών κομμάτων, εκείνων δηλαδή που αναλαμβάνουν τη διαχείριση του καπιταλιστικού κράτους. Διαφορετικά ειπωμένο, η διευρυμένη αναπαραγωγή και ηγεμονία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της αστικής τάξης σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό, προϋποθέτει την ύπαρξη ενός διακριτού κρατικού μηχανισμού που αναλαμβάνει να εγγυάται τις συνολικές πολιτικές, ιδεολογικές και οικονομικές προϋποθέσεις της καπιταλιστικής

εκμεταλλευτικής σχέσης. Έτσι το αστικό κράτος αποτελεί τον ειδικό θεσμικό τόπο, όπου συγκροτείται η συνήθως αντιφατική συνάρθρωση των επιμέρους συμφερόντων και αστικών στρατηγικών και αρθρώνεται η ηγεμονική στρατηγική (Σακελλαρόπουλος Σ.- Σωτήρης Π., 2004 : 22).

Σύμφωνα με τον Νίκο Πουλαντζά⁹⁰, η πολιτική εξουσία κατέχει έναν ειδικό χώρο και είναι συγκεντρωμένη και υλοποιημένη στο κράτος (Poulantzas N., 1978 : 49). Το κράτος έχει ως βασικό ρόλο την οργάνωση και εκπροσώπηση του μακροπρόθεσμου πολιτικού και κοινωνικού συμφέροντος του συνασπισμού εξουσίας. Αυτή η οργάνωση των αντιτιθέμενων συμφερόντων του συνασπισμού εξουσίας γίνεται κάτω από τη διεύθυνση της ηγεμονικής μερίδας της άρχουσας τάξης (Poulantzas N., 1978 : 182).

Η ηγεμονία της άρχουσας τάξης, δεν συνεπάγεται ότι μεταχειρίζεται το κράτος ως όργανό της. Αντίθετα, το κράτος πρέπει να θεωρηθεί, όπως και το κεφάλαιο, ως σχέση, ακριβέστερα ως υλική συμπύκνωση ενός συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα σε τάξεις και μερίδες τάξεων, έτσι όπως αυτός μεταφράζεται πάντοτε με ειδικό τρόπο μέσα στο κράτος (Poulantzas N., 1978 : 184). Αυτό συμβαίνει γιατί οι ταξικές αντιφάσεις διαπερνούν το κράτος και αυτό γιατί το κράτος συμπυκνώνει όχι μόνο το συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα στις μερίδες του συνασπισμού εξουσίας, αλλά και το συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα στον τελευταίο και στις δυναστευόμενες τάξεις (Poulantzas N., 1978 : 202).

Έτσι το κράτος δεν αποτελεί παρά τον τόπο στρατηγικής οργάνωσης των συμφερόντων της κυρίαρχης τάξης στη σχέση της με τα συμφέροντα των δυναστευόμενων τάξεων (Πουλαντζάς N., 1984 : 42). Η ιδιαιτερότητα του αστικού κράτους, είναι πως τα αστικά συμφέροντα δεν μεταφέρονται ως τέτοια στο εσωτερικό του κράτους, αλλά πρέπει να λάβουν διαμεσολαβημένη μορφή, καθαυτή πολιτική, και να παρουσιαστούν σαν ενσάρκωση του γενικού συμφέροντος όλης της κοινωνίας. Το ίδιο το κράτος δεν παρουσιάζεται σαν ο τόπος συγκρότησης της δημόσιας κυριαρχίας κάποιου προνομιούχου ιδιωτικού συμφέροντος, αλλά σαν ουδέτερος εκφραστής του καθολικού και - μέσω της πολιτικής συγκρότησης των κυρίαρχων τάξεων - σαν εγγυητής του γενικού συμφέροντος (Poulantzas N., 1978 : 45).

⁹⁰ Κύριος εκπρόσωπος της στρουκτουραλιστικής θεωρίας για το κράτος, με έμφαση στο ζήτημα της πολιτικής ηγεμονίας και με χαρακτηριστικά έργα του *Πολιτική Εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, 2 τόμοι, εκδ. Θεμέλιο 1975, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, εκδ. Θεμέλιο, 2001, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, εκδ. Θεμέλιο, 2001. Τα αποσπάσματα που ακολουθούν από το έργο του Νίκου Πουλαντζά είναι αντιπροσωπευτικά της προβληματικής του για το κράτος στο τελευταίο βιβλίο του και παρατίθενται όπως αναφέρονται από τον Σακελλαρόπουλο, *Η Ελλάδα της..... ο.π.π.*, σελ. 251

Σύμφωνα με τ' ανωτέρω ο Πουλαντζάς αντιλαμβάνεται το καπιταλιστικό κράτος ως κέντρο άσκησης της αστικής εξουσίας και ως τον παράγοντα πολιτικής συμπίκνωσης και ενοποίησης της συνολικής – οικονομικής-πολιτικής-ιδεολογικής – κεφαλαιοκρατικής εξουσίας πάνω στην εργατική τάξη και τις άλλες λαϊκές τάξεις. Για να λειτουργήσει ως ο «οργανωτής» της ενότητας του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού το καπιταλιστικό κράτος διατηρεί ως ιδιαίτερη κοινωνική δομή και λειτουργία μια χαρακτηριστική σχετική αυτονομία από την οικονομική βάση του κοινωνικού σχηματισμού, καθώς και από τα ιδιαίτερα συμφέροντα των επιμέρους κεφαλαιοκρατικών μερίδων, παρεμβαίνοντας όμως καθοριστικά τόσο στην οικονομική βάση, όσο και στο ιδεολογικό πεδίο του εποικοδομήματος (Μηλιός Γ., 1996 : 121). Το κράτος είναι μια μορφή καπιταλιστικής κοινωνικής σχέσης, δομικά προσδιορισμένης στην αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος.

Στην πουλαντζική θεωρία του κράτους, έχει ασκηθεί κριτική για τον υπερβολικό τονισμό του πολιτικού στοιχείου (πολιτικισμός) και παράλληλα αποσιώπηση της σημασίας των οικονομικών, αλλά και ιδεολογικών λειτουργιών του σύγχρονου αστικού κράτους (Jessop B., 1982 : 81). Ιδιαίτερη κριτική, για το ζήτημα της αποσιώπησης των οικονομικών λειτουργιών του κράτους, άσκησε η γερμανική σχολή της λογικής συναγωγής για το κράτος ή αλλιώς η θεώρηση του κράτους ως πλασματικού συλλογικού καπιταλιστή⁹¹.

Θεωρία της λογικής συναγωγής του κράτους ή της λογικής του κεφαλαίου

Κατά την αντίληψη των θεωρητικών του κράτους ως πλασματικού συλλογικού καπιταλιστή, ο χωρισμός του κράτους από την οικονομία, είναι δυνατός στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (ενώ ήταν αδύνατος στους προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς), διότι η απόσπαση της υπεραξίας, δεν πραγματοποιείται από άσκηση εξω-οικονομικής βίας, αλλά η εκμεταλλευτική βία του συστήματος, εμπεριέχεται στη διαδικασία της τυπικά ελεύθερης και νομικά κατοχυρωμένης ανταλλαγής εμπορευμάτων (στην προκειμένη περίπτωση η εργασιακή δύναμη νοείται ως εμπόρευμα). Πέραν όμως της θέσπισης νομικοπολιτικού πλαισίου που καθιστά

⁹¹ Κυριότεροι εκφραστές της σχολής αυτής είναι οι Αλτφάτερ, Χιρς, Γιούργκενς. Βασικές απόψεις τους περιλαμβάνονται στα συλλογικά έργα των Holloway J. – Picciotto S. *State and Capital*, Λονδίνο 1978 & *Capital, Crisis and the State* 1979, J.-M. Vincent, *L' Etat contemporaine et le marxisme* Maspero, Παρίσι, 1975

δυνατή την «ελεύθερη» ανταλλαγή μεταξύ «ίσων» πολιτών, υπάρχουν και άλλοι λόγοι που καθιστούν αναγκαίο το διαχωρισμό οικονομίας- κράτους.

Όπως αναφέρει ο Δ. Καράγιωργας παρουσιάζοντας τα βασικά στοιχεία της θεωρίας της λογικής συναγωγής, για την πραγματοποίηση της συσσώρευσης κεφαλαίου και την αναπαραγωγή αυτής, είναι απαραίτητη η εξασφάλιση ορισμένων γενικών προϋποθέσεων, πέραν των νομικών κανόνων στις συναλλαγές, όπως η διασφάλιση βασικών υλικών συνθηκών παραγωγής, η προστασία εθνικού κεφαλαίου στη διεθνή αγορά κλπ. Τα επιμέρους ανταγωνιζόμενα κεφάλαια, που δρουν με τη λογική της απόσπασης υπεραξίας, δεν αναλαμβάνουν να εξασφαλίζουν τους απαραίτητους γενικούς όρους και προϋποθέσεις, είτε γιατί δεν μπορούν, είτε γιατί δεν τους παρέχουν αρκετή υπεραξία σε σχέση με άλλες δραστηριότητες. Χωρίς όμως τους όρους αυτούς δεν είναι δυνατή η πραγματοποίηση συσσώρευσης κεφαλαίου και αναπαραγωγής αυτής, δηλαδή η ίδια η ύπαρξη των επιμέρους κεφαλαίων ως τέτοιων.

Απαιτείται κατά συνέπεια, ένας ειδικός θεσμός, που να βρίσκεται πέρα και πάνω από την αστική κοινωνία, ο οποίος θα φροντίζει να εξασφαλίζει τους γενικούς υλικούς όρους και τις βασικές προϋποθέσεις για τη συσσώρευση κεφαλαίου και αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Επειδή σύμφωνα με την άποψη αυτή το κράτος δεν είναι πραγματικός καπιταλιστής, αλλά ένας ειδικός πολιτικός θεσμός που ανταποκρίνεται στις ανάγκες της κεφαλαιακής συσσώρευσης και αναπαραγωγής και μορφοποιείται από την εξέλιξη αυτών, χαρακτηρίζεται από τους θεωρητικούς της σχολής αυτής ως πλασματικός (οιονεί) συλλογικός καπιταλιστής (Altvater E., 1973). Ο ειδικός αυτός θεσμός είναι το καπιταλιστικό κράτος, το οποίο αναπτύσσει δραστηριότητα κυρίως στους ακόλουθους τομείς : α) Δημιουργία των γενικών υλικών όρων παραγωγής, β) Θέσπιση και περιφρούρηση των κανόνων δικαίου που ρυθμίζουν τις σχέσεις των νομικών υποκειμένων στην αστική κοινωνία, γ) γενική διαχείριση της εργατικής δύναμης και διακανονισμός των συγκρούσεων μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, δ) εξασφάλιση των γενικών συνθηκών επέκτασης και προστασίας του συνολικού εθνικού κεφαλαίου στη διεθνή αγορά που κυρίως αφορά τα μητροπολιτικά έθνη- κράτη (Καράγιωργας Δ., 1979 : 420 επ.).

Η κριτική που έχει ασκηθεί στη θεωρία της λογικής συναγωγής, αφορά τον έντονο οικονομικό αναγωγισμό της, τη μονοδιάστατη εξάρτηση της μορφής του καπιταλιστικού κράτους από τις ανάγκες της κεφαλαιακής συσσώρευσης και αναπαραγωγής. Αποσιωπάται ο ρόλος της ταξικής πάλης και ιδιαίτερος οι πολιτικές

και ιδεολογικές μορφές που λαμβάνει η πάλη των τάξεων ως συμπύκνωση ιδεολογικού, πολιτικού και οικονομικού αγώνα.

Ο Σακελλαρόπουλος επιχειρεί έναν συνδυασμό των πορισμάτων της γαλλικής σχολής του στρουκτουραλισμού και της γερμανικής σχολής της λογικής του κεφαλαίου, επιχειρώντας να υπερβεί τις εκατέρωθεν κατηγορίες για οικονομισμό και πολιτικισμό. Συγκεκριμένα κατά την άποψη αυτή το κράτος θα πρέπει να γίνει αντιληπτό ως το υλικό αποτέλεσμα της ταξικής (οικονομικής, πολιτικής, ιδεολογικής) πάλης, όπως αυτή διαμορφώνεται στο πλαίσιο των δομών ενός τρόπου παραγωγής, αποκρυσταλλώνοντας τα υλικά όρια δράσης του κρατικού μηχανισμού και συμπυκνώνοντας, παράλληλα, την ιστορική εμπειρία ενός δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού. Με άλλα λόγια το κράτος είναι υλικό αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων, ένας χώρος συνάρθρωσης οικονομικών, ιδεολογικών και κατασταλτικών λειτουργιών (Σακελλαρόπουλος Σ., 2001 : 268).

Ειδικός καπιταλιστικός χαρακτήρας του κράτους στις δοσμένες χωροχρονικές συνθήκες- Το εξαρτημένο καπιταλιστικό κράτος

Το κρατικό φαινόμενο, όπως κάθε κοινωνικό φαινόμενο εξελίσσεται, τροποποιείται, εγγράφοντας στο εσωτερικό του την ταξική πάλη και ειδικότερα τα στάδια της καπιταλιστικής συσσώρευσης⁹². Αποδεχόμενοι κατ' αρχάς την άποψη του Σακελλαρόπουλου για το κράτος ως υλικό αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων, στην οικονομική, πολιτική και ιδεολογική της διάσταση, συγκροτούμενο ως χώρος συνάρθρωσης οικονομικών, ιδεολογικών και κατασταλτικών λειτουργιών, παρατηρούμε τον ειδικό καπιταλιστικό χαρακτήρα του, που δεν είναι συγκυριακός, αλλά δομικός. Δεν μεταβάλλεται δηλαδή από έναν συγκυριακό πολιτικό συσχετισμό, αλλά είναι δομικά καπιταλιστικός. Γι' αυτό και δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως εργαλείο κοινωνικού μετασχηματισμού από μια αριστερή κυβέρνηση, αλλά απεναντίας γίνεται εκείνος ο βασικός υλικός φορέας που θα μετασχηματίσει το σοσιαλιστικό κομματικό σχηματισμό σε αστικό κόμμα σοσιαλδημοκρατικής κατεύθυνσης. Η εξέλιξη της οργανωτικής υλικότητας των κρατικών μηχανισμών, ως ειδικό αποτέλεσμα της ταξικής πάλης, ακυρώνει τις δημοκρατικές-

⁹² Για μια περιεκτική περιοδολόγηση των μορφών και λειτουργιών του καπιταλιστικού κράτους, σχετιζόμενων με τα στάδια της καπιταλιστικής συσσώρευσης αντί πολλών, βλ. Καράγιωργα Δ.Π., ο.π.π, σελ. 429 επ.

αντιπροσωπευτικές δομές και ενισχύει τις γραφειοκρατικές – διοικητικές δομές του κράτους. Η ολοένα και μεγαλύτερη εμπλοκή του καπιταλιστικού παρεμβατικού κράτους στις διαδικασίες συσσώρευσης και αναπαραγωγής κεφαλαίου, εγγράφουν στο εσωτερικό του την πρωταρχικότητα των καπιταλιστικών συμφερόντων, των συστημικών οικονομικών καταναγκασμών, έναντι των συμφερόντων των κυριαρχούμενων τάξεων, με αποτέλεσμα τη σταδιακή ενσωμάτωση στη διαδικασία της καπιταλιστικής συσσώρευσης εργατικών κατακτήσεων ένταξης τους στη διευρυμένη αναπαραγωγή κεφαλαίου και στη νομιμοποίηση του καπιταλιστικού συστήματος (Σακελλαρόπουλος Σ., 2001 : 309 επ.).

Τα κόμματα μαζών αποτέλεσαν τη μορφή παρέμβασης της εργατικής τάξης στον πολιτικό αγώνα από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και μέχρι τον β' παγκόσμιο πόλεμο. Ήταν μαζικά ταξικά κόμματα, ευθέως ανταγωνιστικά απέναντι στο φιλελεύθερο καπιταλιστικό κράτος. Κατά τη μεταπολεμική περίοδο, ο μετασχηματισμός της δομής του αστικού κράτους θεμελιώθηκε στην τροποποίηση του ρόλου και της λειτουργίας του πολιτικού κόμματος. Οι κρατικοί μηχανισμοί δομήθηκαν μέσα από τους κομματικούς-αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, που αποτέλεσαν τους χώρους οργάνωσης της πολιτικής διαμεσολάβησης μεταξύ κράτους και κοινωνίας. Πέραν δηλαδή του ρόλου τους ως μορφών- σχέσεων πολιτικής εκπροσώπησης κοινωνικών τάξεων- ομάδων-μερίδων, αποτέλεσαν ταυτόχρονα και κρατικούς θεσμούς με συγκεκριμένη θεσμική λειτουργία και υλικούς πόρους εντός των πλαισίων του αστικού κράτους. Το κράτος ως οργανωτής της ενότητας του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού μετατρέπεται στο κόμμα της αστικής τάξης. Τα εργατικά και σοσιαλιστικά κόμματα, εντασσόμενα στις κρατικές δομές, μετατρέπονται σταδιακά σε νομιμοποιητικούς μηχανισμούς του σύγχρονου κράτους. Απεναντίας τα αστικά κόμματα είναι απευθείας μίαντες μεταβίβασης της καπιταλιστικής εξουσίας, εγγράφοντας λιγότερες αντιφάσεις στο εσωτερικό τους. Αυτός είναι και ο δομικός λόγος των ισχυρότερων εσωτερικών συγκρούσεων στα σοσιαλιστικά κόμματα, απ' ότι στα αστικά. Πρόκειται για την ανάδειξη των σχέσεων νομιμοποίησης της κρατικής εξουσίας, ως βασικού χαρακτηριστικού των σύγχρονων κομμάτων (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 16 επ.). Η διαδικασία κρατικοποίησης των πολιτικών κομμάτων συνίσταται ακριβώς στη μετατροπή τους από ταξικά κόμματα σε κόμματα του κράτους, με την έννοια των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους (Αλτουσέρ Λ., 1994 : 84). Η κίνηση της ανωτέρω μετατροπής είναι πρωτίστως μια υλική διαδικασία.

Η λειτουργία του σύγχρονου κράτους τροποποιείται εγγράφοντας λειτουργίες ενσωματωτικές-συναινετικές, όπως είναι ο ρόλος των πολιτικών κομμάτων ως μηχανισμών νομιμοποίησης της κρατικής εξουσίας, οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους ως αναπαραγωγικές διαδικασίες της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, οι λειτουργίες του κράτους-πρόνοιας που εντάσσουν τις κυριαρχούμενες τάξεις στην καπιταλιστική αγορά εργασίας και εδραιώνουν τον καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης ως εργατική κατάκτηση αλλά και διαδικασία αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης εντασσόμενης στους γενικούς όρους διευρυμένης αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας (Μηλιός Γ., 1996 : 133). Η διαδικασία αναδιάρθρωσης του σύγχρονου κράτους δεν ήταν μια πορεία ευθύγραμμη, ούτε προκαθορισμένη. Είναι διαρκώς εξελισσόμενη, με συνέχειες και τομές, προϊόν της πάλης των τάξεων και έχει σαν αποτέλεσμα τη διασφάλιση της κυριαρχίας των ηγετικών τάξεων μέσα από παραχωρήσεις και κατακτήσεις των λαϊκών τάξεων, τις οποίες και ενσωματώνει στο προτσές της κεφαλαιακής συσσώρευσης και της εξέλιξης της κρατικής υπερδομής.

Ο πολιτικός αγώνας ως ειδική μορφή διαμεσολάβησης του ταξικού αγώνα, με την κατοχυρωμένη μορφή του κομματικού ανταγωνισμού, έκρινε την οργάνωση της παραγωγής, της διανομής, των θεσμών. Η εξέλιξη αυτή, ανοιχτή στον κοινωνικο-πολιτικό συσχετισμό, αποτυπώνεται ακόμα και στο συνταγματικό επίπεδο. Την μεταπολεμική περίοδο στους μητροπολιτικούς κοινωνικούς σχηματισμούς του καπιταλισμού διευρύνθηκε το πλαίσιο της αστικής νομιμότητας, που περιελάμβανε στοιχεία κοινωνικής δημοκρατίας, αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων τόσο εντός των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών όσο και μεταξύ των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών με τη μορφή των διεθνοπολιτικών σχέσεων.

Η καπιταλιστική κρίση της δεκαετίας του '70 και η απάντηση που έδωσαν οι ανερχόμενες νεοφιλελεύθερες δυνάμεις (Huntington S.P.- Grozier M.- Watanuki J. : 1975)⁹³, όπως συμπυκνώνεται στην έννοια της υπερφόρτισης των θεσμών, της υπερβολικής πολιτικής παρέμβασης και συμμετοχής του λαϊκού παράγοντα σε συνδυασμό με την κυρίαρχη τάση συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του μονοπωλιακού κεφαλαίου, όπως ειδικότερα αποτυπώθηκε στο σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος (Agnoli J., 1972, Πουλαντζάς Ν., 2001α, Φεραγιόλι Λ., 1985), έθεσε σε κρίση το συνολικό πλέγμα της δυναμικής ισορροπίας των στοιχείων

⁹³ Για μια περιεκτική παρουσίαση νεοφιλελεύθερων και συντηρητικών κριτικών στο κοινωνικό κράτος, βλ. Βούλγαρης Γ., *Φιλελευθερισμός, συντηρητισμός, κοινωνικό κράτος*, εκδ. Θεμέλιο, 2003

αστικής-κοινωνικής δημοκρατίας των πρώτων δεκαετιών του μεταπολέμου, ανατρέποντας μεταξύ άλλων και τον ουσιαστικό χαρακτήρα της αρχής της διάκρισης των εξουσιών. Η νομοθετική εξουσία, το κοινοβούλιο υποχώρησε έναντι της εκτελεστικής εξουσίας και κυρίως έναντι των κορυφών της κρατικής γραφειοκρατίας. Η διαδικασία συγκέντρωσης-συγκεντροποίησης του μονοπωλιακού κεφαλαίου αποτυπώθηκε σταδιακά στις δομές του καπιταλιστικού κράτους με την επικράτηση μηχανισμών συγκεντρωτισμού της πολιτικής εξουσίας, αποτυπώνοντας στο θεσμικό επίπεδο την εξέλιξη της κοινωνικής πάλης. Η τάση συγκεντρωτισμού της πολιτικής αστικής εξουσίας ήταν αποτέλεσμα της σύγκλισης των κομμάτων ως τμημάτων του κρατικού μηχανισμού, ως κρατικοί διαμεσολαβητικοί μηχανισμοί, που τελικά κινούνται εντασόμενοι στον πυρήνα του κράτους αντικειμενικά προς την κατεύθυνση της κοινωνικής αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος (Jessop B., 2011 : 175).

Οι πολιτικές ομάδες εντός των κομμάτων, φορείς των σχέσεων νομιμοποίησης του καπιταλιστικού κράτους, είναι η ηγετική πολιτική τάξη και η κεντρική κομματική γραφειοκρατία που αποκτούν χαρακτηριστικά ιδιότυπης κοινωνικής κατηγορίας στη διαπλοκή της με τους κρατικούς μηχανισμούς, με καθοριστικό και υπερπροσδιοριστικό το ρόλο των πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων, σε μια διαδικασία αναπαραγωγής, θεμελιωμένη σε υλικές πρακτικές και προσδοκίες. Πρόκειται ουσιαστικά για το αποτέλεσμα της πολιτικά διαμεσολαβημένης κοινωνικής πάλης, οριοθετημένο όμως σε τελική ανάλυση από την υλικότητα του καπιταλιστικού κράτους και ειδικότερα των διαδικασιών εσωτερίκευσης των εξωτερικών παραγόντων της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας στην συνάρθρωσή τους με εσωτερικούς παράγοντες.

Πρόκειται για την ανάδειξη σχετικά αυτόνομων κοινωνικών δυνάμεων (Πουλαντζάς Ν., 2001 : 29) στην πολιτική πάλη, τα όρια των οποίων προσδιορίζονται από τη διαδικασία αναπαραγωγής - μέσω του καπιταλιστικού κράτους - της κομματικής γραφειοκρατίας που γίνεται αυτοσκοπός με συγκεκριμένους υλικούς όρους και μορφοποιούν την τάση – ως αντικειμενική κίνηση- των σχέσεων νομιμοποίησης εντός του κόμματος. Με τον τρόπο αυτό συγκροτείται και αναπαράγεται ο μηχανισμός αστικοποίησης των σοσιαλιστικών/σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων.

Ο ειδικός καπιταλιστικός χαρακτήρας του σύγχρονου κράτους δομείται μέσα από τις ιδεολογικές, κατασταλτικές και οικονομικές του λειτουργίες. Υπάρχουν όμως

και συγκεκριμένες χωροχρονικές συνθήκες, θέσης του κράτους στο διεθνή καταμερισμό εργασίας, που προσδιορίζουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κατεύθυνσης και λειτουργίας του κράτους. Θα παραθέσουμε μερικά εκτεταμένα αποσπάσματα από το έργο του Νίκου Πουλαντζά που αφορούν την ιμπεριαλιστική αλυσίδα και τη σχέση μητροπολιτικών-κυριαρχούμενων κοινωνικών σχηματισμών. Οι αναφορές στο έργο του Ν. Πουλαντζά, γίνονται κατά κύριο λόγο με αφορμή τη θεωρία του για το κράτος στους μητροπολιτικούς καπιταλιστικούς μηχανισμούς, το κράτος έκτακτης ανάγκης, την πάλη των τάξεων. Οι αναλύσεις του για την ιμπεριαλιστική αλυσίδα και κυρίως τη σχέση μεταξύ μητροπολιτικών- κυριαρχούμενων κοινωνικών σχηματισμών, είναι εξ ίσου γόνιμες, διαλεγόμενες και συμπληρωματικές των θεωριών της εξάρτησης εκείνης της περιόδου⁹⁴.

Σύμφωνα με τον Νίκο Πουλαντζά «... οι τάξεις ενός κοινωνικού σχηματισμού με τη συγκεκριμένη πάλη τους δεν μπορούν να 'συνάγονται' από μian αφηρημένη ανάλυση των τρόπων και μορφών παραγωγής που υπάρχουν σ' αυτόν, διότι δεν απαντιώνται όπως είναι μέσα στον κοινωνικό σχηματισμό.... Από την άλλη, οι τάξεις ενός κοινωνικού σχηματισμού δεν υπάρχουν παρά μόνο μέσα στις σχέσεις αυτού του σχηματισμού με τους άλλους κοινωνικούς σχηματισμούς, επομένως μέσα στις σχέσεις των τάξεων αυτού του σχηματισμού με τους άλλους. Αγγίζουμε έτσι το πρόβλημα του ιμπεριαλισμού και της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας : του ιμπεριαλισμού που ακριβώς, σαν διευρυνόμενη αναπαραγωγή του καπιταλισμού, έχει τόπο ύπαρξης τους κοινωνικούς σχηματισμούς και όχι τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αυτόν καθαυτόν» (Πουλαντζάς Ν., 2001 : 28-29)

«Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής (ΚΤΠ) χαρακτηρίζεται – κατά τη διευρυνόμενη αναπαραγωγή του – από μια διπλή τάση, όπου οι δύο όψεις της ξετυλίγονται ταυτόχρονα : από την αναπαραγωγή του μέσα σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό όπου 'εδραιώνεται' και εγκαθιστά την κυριαρχία του και από την επέκταση της κυριαρχίας του έξω απ' αυτόν τον σχηματισμό..... Αν η διπλή αυτή τάση χαρακτηρίζει τον ΚΤΠ από τις αρχές του, στο ιμπεριαλιστικό του στάδιο προσλαμβάνει ιδιαίτερη σημασία. Το στάδιο αυτό, που δυναμώνει την τάση για πτώση του ποσοστού κέρδους, χαρακτηρίζεται σ' ό,τι αφορά την επέκταση του ΚΤΠ στο εξωτερικό, από την υπεροχή της εξαγωγής κεφαλαίων έναντι της απλής εξαγωγής εμπορευμάτων.....Τέλος,

⁹⁴ Για μια κριτική θεώρηση των συγκεκριμένων απόψεων του Νίκου Πουλαντζά, βλ. Μηλιός Γ., *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, εκδ. Εξάντας, 1988, σελ. 148 επ.

το ιμπεριαλιστικό στάδιο, που αντιστοιχεί στον μονοπωλιακό καπιταλισμό, σημαδεύεται από τη μετάθεση της υπεροχής από το οικονομικό στο πολιτικό επίπεδο (το κράτος), τόσο στον κοινωνικό σχηματισμό όσο και στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα. Η ιμπεριαλιστική αλυσίδα είναι κι αυτή σημαδεμένη από την άνιση ανάπτυξη. Όλη η αλυσίδα αντανakλάται στον κάθε κρίκο της σαν μια ιδιοτυπία του κοινωνικού σχηματισμού» (Πουλαντζάς Ν., 2001 : 51)

«Από τις αρχές ακόμα του ιμπεριαλισμού, μια βασική διάσπαση σημάδεψε την ιμπεριαλιστική αλυσίδα: εκείνη που χωρίζει τις ιμπεριαλιστικές μητροπόλεις από τους εξαρτημένους, κυριαρχούμενους κοινωνικούς σχηματισμούς. Η διάσπαση αυτή οφείλεται στην ίδια τη δομή της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας, διαφέρει ριζικά από τη σχέση αποικιακού τύπου... Εδώ δεν έχουμε πια κοινωνικούς σχηματισμούς με σχετικά εξωτερικές σχέσεις μεταξύ τους. Η διαδικασία ιμπεριαλιστικής κυριαρχίας και εξάρτησης εμφανίζεται τώρα σαν αναπαραγωγή, μέσα στους κυριαρχημένους κοινωνικούς σχηματισμούς, και με ειδικές μορφές για τον καθένα τους, της σχέσης κυριαρχίας που τους δένει με τις ιμπεριαλιστικές μητροπόλεις.... Ένας κοινωνικός σχηματισμός είναι κυριαρχημένος και εξαρτημένος όταν η άρθρωση της οικονομικής, πολιτικής και ιδεολογικής δομής του εκφράζει θεμελιακές και ασύμμετρες σχέσεις με έναν ή περισσότερους κυρίαρχους κοινωνικούς σχηματισμούς που κατέχουν, σε σχέση με τον πρώτο, μια θέση εξουσίας. Η οργάνωση των ταξικών σχέσεων και των κρατικών μηχανισμών στον κυριαρχημένο και εξαρτημένο κοινωνικό σχηματισμό αναπαράγει μέσα του τη δομή της σχέσης κυριαρχίας, εκφράζοντας, έτσι με ειδικό τρόπο τις μορφές κυριαρχίας που χαρακτηρίζουν την (ή τις) άρχουσα τάξη στον (ή στους) κυρίαρχο κοινωνικό σχηματισμό. Η κυριαρχία αυτή αντιστοιχεί τόσο σε έμμεσες (λόγω της θέσης του κυριαρχημένου σχηματισμού στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα), όσο και σε άμεσες (λόγω των άμεσων επενδύσεων) μορφές εκμετάλλευσης των λαϊκών μαζών των κυριαρχημένων κοινωνικών σχηματισμών : εκμετάλλευσης συνδυαζόμενης μ' εκείνην που υφίσταται από τις δικές του άρχουσες τάξεις» (Πουλαντζάς Ν., 2001: 52-53).

«Η σημερινή φάση του ιμπεριαλισμού, που διαμορφώθηκε βαθμιαία μετά το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, σημαδεύεται κι αυτή από διάφορα στάδια ταξικού αγώνα. Σ' αυτήν τη φάση, μέσα στις ιμπεριαλιστικές μητροπόλεις, η κυριαρχία του μονοπωλιακού καπιταλισμού πάνω στις προκαπιταλιστικές μορφές και στον ανταγωνιστικό καπιταλισμό ασκείται, σε διάφορους φυσικά βαθμούς, με διαλυτικές επιδράσεις που υπερτερούν των συντηρητικών επιδράσεων. Τούτο όμως δεν σημαίνει ότι ο ΚΤΠ, στη μονοπωλιακή του μορφή, τείνει να γίνει «αποκλειστικός» μέσα στις

μητροπόλεις..... Η φάση αυτή αντιστοιχεί σε μεταβολές της σχέσης μητροπόλεων/κυριαρχημένων σχηματισμών. Ο ΚΤΠ κυριαρχεί τώρα σ' αυτούς τους σχηματισμούς όχι απλώς «από τα έξω» και μέσω της αναπαραγωγής της σχέσης εξάρτησης, αλλά εδραιώνει την άμεση κυριαρχία του στο ίδιο το εσωτερικό τους : ο τρόπος παραγωγής των μητροπόλεων αναπαράγεται, με ειδική μορφή, στο εσωτερικό των κυριαρχημένων κι εξαρτημένων σχηματισμών. Αυτό, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στις μητροπόλεις, δεν εμποδίζει την σε άνισους βαθμούς υπεροχή εδώ των συντηρητικών επιδράσεων έναντι των διαλυτικών στη διπλή τάση που η εσωτερική κυριαρχία του ΚΤΠ επιβάλλει στους άλλους τρόπους και μορφές παραγωγής των σχηματισμών αυτών. Ένα ακόμα χαρακτηριστικό αυτής της φάσης είναι ότι αυτή η «εξ επαγωγής» αναπαραγωγή του ΚΤΠ μέσα σ' αυτούς τους σχηματισμούς επεκτείνεται, με αποφασιστικό τρόπο, στον τομέα των κρατικών μηχανισμών και των ιδεολογικών μορφών τους....» (Πουλαντζάς Ν., 2001 : 56).

«Στο ιμπεριαλιστικό στάδιο του καπιταλισμού δεν υπάρχουν εξωτερικοί παράγοντες που δρουν αποκλειστικά από το 'εξωτερικό', κι αφετέρου εσωτερικοί παράγοντες, που είναι 'απομονωμένοι' στο δικό τους χώρο και υπερακοντίζουν τους πρώτους. Η προτεραιότητα των εσωτερικών παραγόντων σημαίνει ότι οι εξωτερικές για κάθε χώρα συντεταγμένες της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας – παγκόσμιος συσχετισμός δυνάμεων, ρόλος άλφα ή βήτα δύναμης κλπ- δεν επιδρούν στις χώρες αυτές παρά μόνο όταν εσωτερικεύονται, όταν αρθρώνονται δηλαδή γύρω από τις ιδιαίτερες εσωτερικές αντιφάσεις τους. Άλλωστε, ορισμένες πλευρές των εσωτερικών αντιφάσεων εμφανίζονται σαν επαγωγική αναπαραγωγή των αντιφάσεων της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας στο εσωτερικό των διαφόρων χωρών. Με δυό λόγια, μιλώνοντας μ' αυτόν τον τρόπο για εσωτερικούς παράγοντες, ξαναβρίσκουμε τον πραγματικό ρόλο που παίζει ο ιμπεριαλισμός – ανισομερής ανάπτυξη – στην εξέλιξη των διαφόρων κοινωνικών σχηματισμών» (Πουλαντζάς Ν., 2006 : 22).

Σύμφωνα με τις προαναφερόμενες θέσεις, τις οποίες η παρούσα εργασία κατ' αρχάς δέχεται ως ερμηνευτικό σχήμα, η κίνηση κάθε κοινωνικού σχηματισμού, η εξέλιξη δηλαδή της πάλης των κοινωνικών τάξεων, στην περίοδο του ιμπεριαλισμού, στη συγκρότηση της ιεραρχικής ενιαιοποίησης του διεθνοποιημένου καπιταλιστικού συστήματος μέσα από τις διαδικασίες συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα, διαμορφώνεται μέσα από μια διπλή διαδικασία. Αφενός τη διαδικασία διεθνούς ενσωμάτωσης του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, αφετέρου τη διαδικασία εσωτερίκευσης των συγκεκριμένων σχέσεων

ιμπεριαλιστικής εξάρτησης και άρθρωσής τους με τους εσωτερικούς παράγοντες συγκροτώντας τον εγχώριο συνασπισμό εξουσίας (Αμίν Σ., 1996 : 51)⁹⁵. Η διαδικασία εσωτερίκευσης και συνάρθρωσης εξωτερικών και εσωτερικών παραγόντων εγγράφεται στα ειδικότερα χαρακτηριστικά του εξαρτημένου καπιταλιστικού κράτους⁹⁶.

Το εξαρτημένο καπιταλιστικό κράτος διατηρεί τα χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν ανωτέρω, ως δηλαδή το υλικό αποτέλεσμα της ταξικής (οικονομικής, πολιτικής, ιδεολογικής) πάλης, όπως αυτή διαμορφώνεται στο πλαίσιο των δομών ενός τρόπου παραγωγής, αποκρυσταλλώνοντας τα υλικά όρια δράσης του κρατικού μηχανισμού και συμπυκνώνοντας, παράλληλα, την ιστορική εμπειρία ενός δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού. Αποτελεί χώρο συνάρθρωσης οικονομικών, ιδεολογικών και κατασταλτικών λειτουργιών. Σ' ένα χαμηλότερο επίπεδο αφαίρεσης, προσδιορισμένο στις χωροχρονικές συνθήκες των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας, το κράτος ως το υλικό αποτέλεσμα της ταξικής πάλης στο πλαίσιο των δομών ενός τρόπου παραγωγής σ' έναν κυριαρχούμενο κοινωνικό σχηματισμό, συμπυκνώνει τα χαρακτηριστικά του εξαρτημένου κράτους. Στο πλαίσιο αυτό ορισμένα από τα βασικά χαρακτηριστικά ενός εξαρτημένου κράτους στην ιδεοτυπική του μορφή είναι : α). η υπερανάπτυξη βασικών όψεων της θεσμικής υπερδομής σε σχέση με την οικονομική δομή. β). Η ανάληψη κεντρικού ρόλου από το κράτος, αναντίστοιχο σε σχέση με το κλασικό αστικό κράτος, με σκοπό την προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης. γ). Το ίδιο το κράτος ουσιαστικά θεμελιώνει την καπιταλιστική ηγεμονία. δ). Η τοπική αστική τάξη είναι σχετικά ασθενής, ενώ το εξαρτημένο κράτος είναι σχετικά ισχυρό με διευρυμένα περιθώρια αυτονομίας σε σχέση με την τοπική αστική τάξη (Carnoy M., 1990 : 262), όπως οριοθετείται εντός της αναπαραγωγής του ιμπεριαλιστικού καπιταλιστικού συστήματος ως μηχανισμός εσωτερίκευσης των εξωτερικών συντεταγμένων στην συνάρθρωσή τους με τους εσωτερικούς παράγοντες.

Σύμφωνα με τον Σαμίρ Αμίν και σ' ένα ιδεοτυπικό επίπεδο αφαίρεσης το εξαρτημένο καπιταλιστικό κράτος καθορίζεται από τρεις παράγοντες. Τη δομή του

⁹⁵ Βλ. και τη σχετική παρατήρηση του Σακελλαρόπουλου Σ., *Η Ελλάδα της...* οπ.π. σελ. 266-7, υποσ. 318

⁹⁶ Για μια κριτική στις απόψεις περί ειδικού τύπου κράτους στους περιφερειακούς καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, βλ. Χαραλάμπης Δ., *Οι θεωρίες για το κράτος του περιφερειακού κοινωνικού σχηματισμού. Ένας κάποιος αντίλογος*, στο Βεργόπουλος-Μουζέλης-Τσουκαλάς-Χαραλάμπης-Irwin-Masini-Salama- Sidicaro Rouquite (συλλογικό) *Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό*, εκδ. Εξάντας 1985, σελ. 149 επ.

προκαπιταλιστικού σχηματισμού τη στιγμή της διεθνούς ενσωμάτωσης, τις οικονομικές μορφές της διεθνούς επαφής και τις πολιτικές μορφές που συνόδευσαν αυτή την ενσωμάτωση (Αμίν Σ, 1975 : τ. Α', 274-275). Η διαδικασία εσωτερίκευσης των σχέσεων εξάρτησης που υλοποιείται και συμπυκνώνεται στο εξαρτημένο καπιταλιστικό κράτος αποτυπώνεται με οικονομικούς όρους και συγκεκριμένες πολιτικές μορφές. Η σχέση της εξάρτησης στο ιμπεριαλιστικό στάδιο του καπιταλισμού αντανakλά την ανισόμετρη οικονομική ανάπτυξη των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών και αποτελεί μια εσωτερικευμένη ιεραρχική σχέση εντός των πλαισίων της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας. Η σχέση αλληλεξάρτησης επίσης αφορά μια εσωτερικευμένη σχέση μεταξύ μητροπολιτικών καπιταλιστικών σχηματισμών⁹⁷.

Το εξαρτημένο καπιταλιστικό κράτος, ως σύστημα σχέσεων κυριαρχίας, ως μηχανισμός εσωτερίκευσης των συντεταγμένων της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας και συνάρθρωσης εξωτερικών και εσωτερικών παραγόντων συγκροτώντας τον εγχώριο συνασπισμό εξουσίας, συνιστά μια εσωτερική δύναμη μέσα από την πάλη των ντόπιων κοινωνικών τάξεων, στο πλαίσιο των γενικών τάσεων της καπιταλιστικής συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα (Cardoso F.H.- Faletto E., 1979). Ως εργοδότης, διανομέας, επενδυτής, οφειλέτης και καταναλωτής το εξαρτημένο καπιταλιστικό κράτος διαδραματίζει τον ρόλο που προηγουμένως περιγράφηκε με στόχο τη διατήρηση και αναπαραγωγή της πολιτικής ενσωμάτωσης των κυριαρχούμενων τάξεων με όρους υλικούς και ιδεολογικούς.

Μέσα στην κίνηση του το εξαρτημένο καπιταλιστικό κράτος συμπυκνώνει δύο στοιχεία-τάσεις. Το στοιχείο-τάση της εξάρτησης που προσδιορίζεται κυρίως από τη θέση του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα και εκφράζει τις πλέον διεθνοποιημένες κοινωνικές δυνάμεις μέσα από τις ενδοαστικές αντιθέσεις τους, καθώς είναι οι υλικοί όροι αναπαραγωγής ακριβώς αυτών των κοινωνικών δυνάμεων που δομούν και εσωτερικεύουν τη σχέση εξάρτησης του κυριαρχούμενου κοινωνικού σχηματισμού στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα. Και το στοιχείο-τάση της ανεξαρτησίας που εκφράζει τις κοινωνικές δυνάμεις των οποίων οι υλικοί όροι αναπαραγωγής τους βρίσκονται εντός των ορίων του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού, μέσα από την πάλη τους και εντός του λαϊκού μπλοκ. Προφανώς κάθε επιμέρους εθνικός κοινωνικός σχηματισμός έχει ιδιομορφίες οι οποίες κατά βάση

⁹⁷ Για την αντίθεση μεταξύ των ερμηνευτικών σχημάτων εξάρτησης- αλληλεξάρτησης, βλ. Λιόσης Β., *Ιμπεριαλισμός και εξάρτηση. Η προσέγγιση του Λένιν, η περίπτωση της Ελλάδας και κριτική του σχήματος της αλληλεξάρτησης*, εκδ. ΚΨΜ, 2012.

απορρέουν από τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της ιστορικής διαδικασίας ενσωμάτωσης στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, όπως αποτυπώνονται στην εξέλιξη της ταξικής πάλης. Οι ιδιομορφίες όμως αυτές οι οποίες πρέπει να αναδεικνύονται δεν συνιστούν ούτε πρέπει να αντιμετωπίζονται ως μια ειδική-εξαιρετική περίπτωση, αλλά ως ιδιαίτερα επιμέρους τμήματα της γενικότερης αντιφατικής κίνησης των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών, βασικά στοιχεία των οποίων επιχειρήσαμε να προσεγγίσουμε στο ανωτέρω ερμηνευτικό σχήμα (Φωτόπουλος Τ., 1987 : 18 επ., Λιόσης Β., 2012 : 146)⁹⁸.

⁹⁸ Για έναν ορισμό της έννοιας εξάρτηση αντί πολλών βλ. ενδεικτικά Χατζηαργύρης Κ.- Οικονόμου Χ., *Τι είναι, τι σημαίνει, πού οδηγεί η εξάρτηση*; εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1984. Για μια κριτική στα αναλυτικά σχήματα της θεωρίας της εξάρτησης και της μητρόπολης-περιφέρειας, όπως περιλαμβάνονται στο θεωρητικό περιοδικό *Θέσεις*, Μαστραντώνης Τ.- Μηλιός Γ., *Η θεωρία της αριστεράς για την εξάρτηση του ελληνικού καπιταλισμού. Όρια και συνέπειες*, *Θέσεις*, τχ. 2^ο/1983, Μηλιός Γ., *Το ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας. Συγκλίνουσες θεωρίες και αντιφάσεις*, *Θέσεις*, τχ. 4^ο/1983, Μηλιός Γ., *Ο ιμπεριαλισμός και οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας*, *Θέσεις*, τχ. 5^ο/1983

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΠΑΣΟΚ 1974-1990

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Η άμεση προϊστορία

Η ίδρυση του ΠΑΣΟΚ, προϊόν συγχώνευσης των δύο βασικών διαιρετικών τομών του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού κατά το πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα (βενιζελισμός/αντιβενιζελισμός, ΕΑΜ), ήταν αποτέλεσμα τριών βασικών εκδηλώσεων της πάλης των τάξεων της περιόδου 1961-1974, όπως μορφοποιήθηκαν μέσα από την πορεία εξέλιξης των συγκεκριμένων ιδιαίτερων συνθηκών ανάπτυξης του μονοπωλιακού καπιταλισμού στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, στο πλαίσιο της διαδικασίας διεθνούς ενσωμάτωσης της Ελλάδας στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα και εσωτερίκευσης των δομών και σχέσεων ιμπεριαλιστικής εξάρτησής της. Η διπλή αυτή διαδικασία ενσωμάτωσης-εσωτερίκευσης, αποτέλεσμα και αίτιο της συγκεκριμένης κοινωνικής εξέλιξης, καθόρισε και τα ειδικότερα χαρακτηριστικά του εξαρτημένου καπιταλιστικού κράτους.

Τρεις ήταν οι βασικές εκδηλώσεις της πάλης των τάξεων στο πολιτικό επίπεδο κατά τη 15ετία που προηγήθηκε της ίδρυσης του ΠΑΣΟΚ και προσδιόρισαν τη φυσιολογία του συγκεκριμένου κομματικού σχηματισμού.

Α) Η ριζοσπαστική εξέλιξη του χώρου που ονομάστηκε δημοκρατική παράταξη από φιλελεύθερο σε σοσιαλιστικό μέσα από τους πολιτικούς και κοινωνικούς αγώνες των κυριαρχούμενων τάξεων (Κυπριακό, ανένδοτος-114, 115 ΣΕΟ, 15% για την παιδεία, Ιουλιανά- 2^{ος} ανένδοτος, αντιδικτατορικός αγώνας-Πολυτεχνείο) και ήδη από την προδικτατορική περίοδο διαμορφώνουν ένα μάχιμο πολιτικό ρεύμα που ονομάστηκε κεντροαριστερά (Μεϊνών Ζ., χ.χ.έ., Νικολακόπουλος Η., 2001, Βερναρδάκης Χ. –Μαυρή Γ., 1991, Τάσσης Χ., 2010).

Β). Η ιδεολογική εξέλιξη του ΠΑΚ και του Ανδρέα Παπανδρέου από το 1970-71 και μετά, όπως αποτυπώθηκε στην αποδοχή της θεωρίας της εξάρτησης και των αναλυτικών σχημάτων μητρόπολης-περιφέρειας, που καθόρισαν την πολιτική γραμμή του αντιδικτατορικού αγώνα του ΠΑΚ ως αντιιμπεριαλιστική-εθνικοαπελευθερωτική-σοσιαλιστική, οδηγώντας στον οργανωτικό διαχωρισμό με

την ΕΚ-ΕΔΗΝ στο Συνέδριο της Βιέννης τον Νοέμβριο 1971 (Βασιλειάδης Δ., 2007 : 216 επ.).

Γ). Οι συνθήκες που κυριάρχησαν τη μεταπολιτευτική περίοδο και προσδιορίστηκαν από το χουντικό πραξικόπημα και την εισβολή του Αττίλα στην Κύπρο, την κατάρρευση της δικτατορίας, την έντονη παρουσία του λαϊκού παράγοντα στους δρόμους αλλά και το κενό πολιτικής εκπροσώπησής του, που οδήγησε στην κυριαρχία των πολιτικών εκπροσώπων της αστικής τάξης και την παράδοση της εξουσίας από τους στρατιωτικούς ηγέτες της δικτατορίας στον Κων/νο Καραμανλή. Ας δούμε τις συγκεκριμένες αυτές τρεις εκδηλώσεις της ταξικής πάλης στο πολιτικό επίπεδο λίγο πιο αναλυτικά.

Α). Η προδικτατορική κεντροαριστερά

Η Ένωση Κέντρου αποτέλεσε συγκόλληση στην κορυφή της πολιτικών παραγόντων του φιλελεύθερου χώρου, την περίοδο που ακολούθησε τις εκλογές του 1958 και ανέδειξαν την ΕΔΑ στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Η άνοδος της αριστεράς εννιά μόλις έτη μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου και τη στρατιωτική συντριβή της, σήμανε συναγερμό τόσο στον αμερικανικό παράγοντα (Λιναρδάτος Σ., 2009, τ 3^{ος}), όσο και στην «τριγωνική» δομή εξουσίας της προδικτατορικής Ελλάδας, Μοναρχία-Στρατός-EPE (Χαραλάμπης Δ., 1985: 111). Ο στόχος των κυρίαρχων παραγόντων ήταν να συγκροτηθεί ένα δεύτερο ισχυρό αστικό κόμμα, ώστε να μπορεί να αποτελέσει εκλογική-κοινοβουλευτική λύση, εντός του πλαισίου των δομών και σχέσεων εξουσίας της προδικτατορικής Ελλάδας. Στόχος η με κάθε μέσο εκλογική συρρίκνωση έως εξαφάνιση της ΕΔΑ⁹⁹. Μέσα σ' ένα τέτοιο κλίμα διεξήχθησαν οι εκλογές «βίας και νοθείας» στις 29-10-1961, με πρωταγωνιστικό ρόλο δυνάμεων του στρατού (Σχέδιο Περικλής). Οι εκλογές αυτές έχουν ιδιαίτερη σημασία αφενός για τη διαμόρφωση του λαϊκού μπλοκ των

⁹⁹ Ενδεικτικό της συγκεκριμένης στόχευσης του αμερικανικού παράγοντα, ήταν η πρόταση να υιοθετηθεί ένας εκλογικός νόμος που ονομαζόταν «σύστημα συγγενών κομμάτων». Σύμφωνα με το συγκεκριμένο εκλογικό σύστημα τα κόμματα θα χωρίζονταν σε δύο μεγάλες κατηγορίες, τα εθνικόφρονα (ΕΡΕ και ΕΚ) και τα μη εθνικόφρονα κόμματα (ΕΔΑ). Στην πρώτη κατανομή θα ίσχυε πλειοψηφικό σύστημα μεταξύ των δύο κατηγοριών κομμάτων (εθνικόφρονα και μη εθνικόφρονα) και στη δεύτερη κατανομή θα ίσχυε αναλογικό σύστημα εντός της κατηγορίας κομμάτων που πλειοψήφισε. Με τη μεθόδευση αυτή θα επιτυγχάνονταν η ολοκληρωτική κοινοβουλευτική εξαφάνιση της ΕΔΑ. Το συγκεκριμένο εκλογικό σύστημα τελικά δεν υιοθετήθηκε, λόγω και της αποφασιστικής άρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου, είναι όμως ενδεικτικό των διεργασιών και των στοχεύσεων της εγχώριας δομής εξουσίας και του διεθνούς παράγοντα, βλ. και τηλεοπτική συνέντευξη στην ΕΤ-1, 26-10-1989, Ανδρέας Παπανδρέου : Η προσωπογραφία ενός ηγέτη, <https://www.youtube.com/watch?v=Q3ejRQxOYy0>, προσπέλαση στις 6-7-2015

δημοκρατικών-αντιδεξιών δυνάμεων, αφετέρου για την ιδιαίτερη θέση που καταλαμβάνει ο στρατός στην εγχώρια δομή εξουσίας.

Η εξέλιξη του πολιτικού αγώνα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό την περίοδο 1961-1967, που έλαβε κυρίως τη μορφή των δύο ανένδοτων αγώνων (1961-1963 και 1965-1966), συμπυκνώθηκε εντός της ΕΚ, εκτρέποντάς την σταδιακά από το μονοδιάστατο ρόλο του πολιτικού φορέα εναλλαγής στο πλαίσιο διαφύλαξης των δομών της εγχώριας εξουσίας και ξένης εξάρτησης της προδικτατορικής Ελλάδας. Όψεις των πολιτικών της κυβέρνησης της ΕΚ, όπως η ενίσχυση των οικονομικά ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων, η προσπάθεια πολιτικού ελέγχου των ενόπλων δυνάμεων και μια πιο αυτόνομη πολιτική από τις ΗΠΑ αναφορικά με το Κυπριακό (που αποτυπώθηκε με την αποστολή στρατιωτικής μεραρχίας στην Κύπρο), πυροδότησαν τις υπαρκτές και έντονες εσωτερικές αντιφάσεις ανάμεσα σε μεγάλο τμήμα της κοινωνικής βάσης, όπου κομβικό ρόλο είχαν μικροαστικά στρώματα (κυρίως νέα) λόγω της εκδηλούμενης έντονης κοινωνικής κινητικότητας και στην παραδοσιακή πολιτική εκπροσώπηση του φιλελεύθερου κεντρώου χώρου που εξέφραζε επιρροές και συμφέροντα τμημάτων της αστικής τάξης. Οι αντιθέσεις οξύνθηκαν στο έπακρο, οδηγώντας σε βαθιά ρήγματα και διασπάσεις, λαμβάνοντας τις ακόλουθες μορφές, άμεσα συνδεδεμένες μεταξύ τους.

1. Ευάριθμη ομάδα βουλευτών της ΕΚ «αποστάτησε» από την κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος, ρίχνοντας την κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου (Ιουλιανά 1965), κατορθώνοντας τελικά να σχηματίσει κυβέρνηση με την στήριξη της ΕΡΕ, συγκροτώντας το κόμμα του Φιλελεύθερου Δημοκρατικού Κέντρου (ΦΙ.ΔΗ.Κ.).

2. Σημαντική ομάδα βουλευτών που παρέμειναν στην ΕΚ μετά τα Ιουλιανά του 1965, ανήκε στην κεντροδεξιά πτέρυγα του κόμματος, ελεγχόμενη από τμήματα της εγχώριας κεφαλαιοκρατίας και συγκεκριμένα από το Δημοσιογραφικό Συγκρότημα Λαμπράκη (Παπανδρέου Α., 2006 : τ. Α΄, 303-304)¹⁰⁰.

3. Η δυναμική κίνηση των μαζών την περίοδο 1961-1966, σχηματοποιήθηκε εντός της ΕΚ με τη συγκρότηση της κεντροαριστεράς, η οποία μορφοποιήθηκε οργανωτικά σε τρεις βασικές κατευθύνσεις. Η πρώτη ομάδα αποτελείται από

¹⁰⁰ Για το συγκρουσιακό κλίμα ήδη από την προδικτατορική περίοδο, αλλά και την περίοδο 1974-1979, μεταξύ Α.Π. και Δημοσιογραφικού Συγκροτήματος Λαμπράκη και ειδικότερα τον εκδότη Χρ. Λαμπράκη, βλ. Λουκάκος Π., *Η αθέατη όψη. Τύπος και πολιτική στη Μεταπολίτευση*, εκδ. Εστία, 2013, σελ. 67. Ειδικώς για την προδικτατορική περίοδο και τη σύγκρουση ανάμεσα στην αριστερή πτέρυγα της Ε.Κ. και των εφημερίδων «Βήμα» και «Νέα» του Δημοσιογραφικού Συγκροτήματος Λαμπράκη, βλ. Χαραλάμπης Δ., 1985 : 203

βουλευτές, στελέχη της ΕΚ και τμήμα της νεολαίας του κόμματος (Ε.ΔΗ.Ν.) που συσπειρώνονται γύρω από τον Ανδρέα Παπανδρέου (Κρητικός Π. : 1998). Η δεύτερη κίνηση αποτελείται από ένα άλλο τμήμα της ΕΔΗΝ, που είχε κι αυτό ριζοσπαστικοποιηθεί κυρίως μέσα από την εμπειρία των Ιουλιανών. Η τρίτη συσπείρωση ήταν η ομάδα διανοουμένων που συγκρότησε τον «Όμιλο Παπαναστασίου». Πρόκειται για σημαντική «κλειστή» συσπείρωση μαχόμενης δημοκρατικής διάνοησης. Ο πυρήνας των μελών της είχε κάνει μεταπτυχιακές σπουδές στο Λονδίνο και πρότυπο δράσης τους είχαν τη Φαβιανή Εταιρεία. Ήταν αυστηρά προσηλωμένοι στην τήρηση των δημοκρατικών διαδικασιών, πίστευαν στην αναγκαιότητα υπέρβασης των ασπόνδυλων κομμάτων παλαιού τύπου που στηρίζονταν στους κομματάρχες και τους βουλευτές. Ο «Όμιλος Παπαναστασίου» συνεργαζόταν με την ΕΚ και κυρίως με τον Ανδρέα Παπανδρέου στο πλαίσιο της κεντροαριστεράς για την εκπόνηση μελετών κυβερνητικού προγράμματος, ενώ πραγματοποιούσε και δημόσιες εκδηλώσεις με τη μορφή διαλέξεων (Νοταράς Γ., 14-4-2014 : συνέντευξη).

Ηγεμονική μορφή εντός της κεντροαριστεράς αναδεικνύεται ο Ανδρέας Παπανδρέου (Βερναρδάκης Χ.- Μαυρίης Γ., 1991 : 298 επ.), ο οποίος συγκροτεί τους «Δημοκρατικούς Συνδέσμους». Πρόκειται ουσιαστικά για τη μορφοποίηση ενός οργανωμένου δικτύου, πρόπλασμα οργανώσεων βάσης, ανοιχτό και εξωστρεφές με στόχο την πολιτική οργάνωση και δράση. Στόχος του Ανδρέα Παπανδρέου ήταν η ενίσχυσή του εντός της ΕΚ, τόσο σε επίπεδο κοινοβουλευτικής ομάδας, όσο και σε επίπεδο στελεχών, αλλά και οργανωμένων μελών, καθώς εκτιμούσε ως πιθανή και νέα διάσπαση της ΕΚ ακόμα και μετά την πιθανολογούμενη νίκη στις – ματαιωθείσες τελικά- εκλογές της 28^{ης}-5-1967, λόγω των ριζικά διαφορετικών προσανατολισμών των δύο βασικών τάσεων της ΕΚ (5^η Σύνοδος Κ.Ε. ΠΑΣΟΚ : 1982 : 144).

Την περίοδο 1965-1967 η κεντροαριστερά αναδεικνύεται ως το ηγεμονικό πολιτικό ρεύμα εντός του λαϊκού μπλοκ απέναντι στο κυρίαρχο κοινωνικό μπλοκ και στη δομή εξουσίας της προδικτατορικής Ελλάδας. Η υπέρβαση της ΕΔΑ από την κεντροαριστερά πραγματοποιείται αφενός λόγω της κατάργησης στην πράξη της γραμμής του διμέτρου και αφετέρου λόγω των πιο ριζοσπαστικών θέσεων της κεντροαριστεράς σε σχέση με την ΕΔΑ σε μια συγκυρία έντονης κινητικότητας του λαϊκού παράγοντα όπως συμπυκνώνουν τα τρία βασικά συνθήματα της κεντροαριστεράς απέναντι πρώτον στο ζήτημα της μοναρχίας (ο λαός κυρίαρχος), δεύτερον της δομής των ενόπλων δυνάμεων (ο στρατός στο έθνος) και τρίτον του

ρόλου του ξένου παράγοντα (Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες). Αντίθετα η πολιτική γραμμή της ΕΔΑ στη συγκυρία 1965-1967 χαρακτηρίζεται λόγω της πρόσφατης πολιτικοστρατιωτικής ήττας της αριστεράς στα τέλη της δεκαετίας του '40, από αμυντισμό και νομικισμό με την έννοια της υπεράσπισης και τήρησης της αστικής νομιμότητας όπως αυτή είχε διαμορφωθεί στις αρχές της δεκαετίας του '50, με την εξαίρεση του αιτήματος της νομιμοποίησης του ΚΚΕ. Δεν έθετε καθεστωτικό ζήτημα. Η κίνηση της ΕΔΑ βρισκόταν σε αντίθεση με την άνοδο της πάλης των κυριαρχούμενων τάξεων και την ορμητική τους παρέμβαση στο πολιτικό προσκήνιο¹⁰¹. Στον αμυντισμό και στο νομικισμό της κομμουνιστικής αριστεράς ως αποτέλεσμα της ήττας στον εμφύλιο πόλεμο, βρίσκονται οι ρίζες τόσο της μετριοπαθούς στάσης της την περίοδο 1965-1967, όσο και της λιγότερο δυναμικής γραμμής στο ζήτημα των μορφών πάλης κατά τον αντιδικτατορικό αγώνα σε σχέση με αντιστασιακά μορφώματα που είχαν πολιτική καταγωγή από την Ε.Κ., όπως ΠΑΚ, Δ.Α., Ελληνική Αντίσταση (Αλέκος Παναγούλης), αλλά και την πρώτη ειδικά περίοδο της μεταπολίτευσης όπου τα δύο Κ.Κ. τηρούν επιφυλακτική ως εχθρική στάση απέναντι στα αυτόνομα και μαχητικά κοινωνικά κινήματα εκείνης της περιόδου, σε αντίθεση με το νεοϊδρυθέν ΠΑΣΟΚ.

Κωδικοποιώντας ο Ανδρέας Παπανδρέου τις θέσεις της κεντροαριστεράς σε ομιλία του, που διοργάνωσε ο Όμιλος Παπαναστασίου (Νοταράς Γ., 14-4-2014 : συνέντευξη)¹⁰², για την εθνική αναγέννηση, την προγραμματισμένη κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη και τον εκδημοκρατισμό της χώρας ως απαραίτητες προϋποθέσεις ανέφερε :

Την εκκαθάριση του θέματος των επεμβάσεων των ξένων στα εσωτερικά προβλήματα της χώρας. Την κατάργηση των ανακτορικών στεγανών στην κυβέρνηση. Την εθνικοποίηση του στρατού. Τη μεταρρύθμιση της δημόσιας διοίκησης στην κατεύθυνση της εξυπηρέτησης των συμφερόντων του λαού και όχι της ολιγαρχίας. Την πλήρη ανάπτυξη της τοπικής αυτοδιοίκησης, των εργατικών ενώσεων, των αγροτικών συνεταιρισμών, των επαγγελματικών συλλόγων και την ανεξαρτησία τους από την κυβέρνηση και την κρατική γραφειοκρατία. Τον

¹⁰¹ Για τη συμβιβαστική γραμμή της ΕΔΑ την περίοδο 1965-1967, βλ. Βερναρδάκης Χ.- Μαυρής Γ., *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες...., οπ.π.*, σελ. 316, Ροδάκης Π., *Η δικτατορία των συνταγματαρχών, άνοδος και πτώση*, εκδ. Μυκήναι, 1975, σελ. 209-211. Ειδικά για την πρόταση της Ε.Ε. της ΕΔΑ «5 σημεία δημοκρατικής διεξόδου» στις 30-1-1966, βλ. Λιναρδάτος Σ., *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τ. Ε', εκδ. Παπαζήση, 1986β, σελ. 324

¹⁰² Πρόκειται για την ομιλία στην εκδήλωση που διοργάνωσε ο όμιλος «Αλέξανδρος Παπαναστασίου», στις 9-11-1966 στο ξενοδοχείο Ambassadeur

εκσυγχρονισμό των κομμάτων με τη δημιουργία κομμάτων αρχών, που να στηρίζονται στον έλεγχο της οργανωμένης βάσης. Την κατάργηση του παρασυντάγματος και του παρακράτους, που είναι τα μόνιμα στηρίγματα των δυνάμεων της δεξιάς και του κατεστημένου. Την επιβολή καθεστώτος ισότητας ενώπιον του νόμου και ισοπολιτείας μεταξύ των Ελλήνων πολιτών ανεξαρτήτως πολιτικών πεποιθήσεων. Την ταχεία άνοδο του μορφωτικού επιπέδου του λαού. Την ανάδειξη νέας πνευματικής ηγεσίας, καθώς η τωρινή (με ελάχιστες εξαιρέσεις) αφομοιώθηκε στο σύμπλεγμα ξένων και ντόπιων συμφερόντων που απαρτίζουν το κατεστημένο, προδίδοντας τον λαό (Παπανδρέου Α., 1975 : 25-26).

Β). Το Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα (ΠΑΚ)

Το ΠΑΚ, αντιστασιακή-αντιδικτατορική οργάνωση, ιδρύθηκε στις 28-2-1968 από τον Ανδρέα Παπανδρέου και λίγους συναγωνιστές του στην Στοκχόλμη της Σουηδίας και έδρασε ουσιαστικά μέχρι τον Ιούλιο 1974, οπότε και στην τελευταία συνεδρίαση του Εθνικού του Συμβουλίου στο Βίντερτουρ της Ελβετίας, αποφασίστηκε η συγκρότηση στην Ελλάδα ενός μαζικού σοσιαλιστικού κόμματος (Βασιλειάδης Δ., 2003 : 71 επ).

Την περίοδο 1968-1971, η δραστηριότητα του ΠΑΚ (εξωτερικού) περιορίζεται στη διοργάνωση ομιλιών του Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος παράλληλα είναι και εκπρόσωπος της ΕΚ-ΕΔΗΝ στο εξωτερικό (Βασιλειάδης Δ., 2007). Για το ΠΑΚ εκείνης της περιόδου ο αντιδικτατορικός αγώνας συνδέεται στενά με τον αγώνα για εθνική ανεξαρτησία και λαϊκή κυριαρχία (Κρητικός Π., 1996), ενώ προοδευτικά αρχίζει να εξελίσσεται σε αντιιμπεριαλιστική και σοσιαλιστική κατεύθυνση, αντανakλώντας και τη ριζοσπαστική διανοητική εξέλιξη του Ανδρέα Παπανδρέου.

Ο αριστερίζων-τροτσκίζων φοιτητής στα τέλη της δεκαετίας του '30 στην Αθήνα εξελίσσεται σε φιλελεύθερο διανοούμενο της αριστερής πτέρυγας του δημοκρατικού κόμματος των ΗΠΑ στα τέλη της δεκαετίας του '50 (Δραϊνός Σ., 2013, Μεϊνών Ζ., χ.χ.έ : 50-51)¹⁰³. Μέσα από την εμπειρία της κοινωνικής, οικονομικής και

¹⁰³ Για τη διαδικασία απόρριψης της θεωρίας των νεο-κλασικών οικονομικών από τον Α.Π., όπου είχε κριτικά θητεύσει ως οικονομολόγος την περίοδο 1946-1960, λόγω αδυναμίας απάντησης στο κοινωνικό ζήτημα και στο ρόλο των μονοπωλίων, βλ. Παπανδρέου Ν. (προλ), Ανδρέας Παπανδρέου – ο οικονομολόγος, στο *Ανδρέας Γ. Παπανδρέου-Κείμενα στο Monthly Review*, εκδ. The Monthly Review Imprint, 2005, σελ. 16. Για το ίδιο ζήτημα της απόρριψης από τον Α.Π. των νεο-κλασικών οικονομικών ως ακατάλληλων να δώσουν λύση στο κοινωνικό ζήτημα, βλ. Πεπελάσης Α., Επίμετρο στο Γ. Λακόπουλος, «Του μιλάνε τα κύματα...» ο Ανδρέας Παπανδρέου πριν μπει στην πολιτική, εκδ. Καστανιώτη, 2008, σελ. 194 και 199

πολιτικής πάλης στην Ελλάδα της δεκαετίας του '60, όπου συμμετέχει ενεργά και πρωταγωνιστικά ως δρων υποκείμενο¹⁰⁴, αλλά και δεχόμενος επιρροές των ριζοσπαστικοποιημένων κοινωνικών σχηματισμών της Δύσης και ειδικότερα πανεπιστημιακών περιβαλλόντων, ο Ανδρέας Παπανδρέου μετατρέπεται στα τέλη της δεκαετίας του '60- αρχές '70 σε νεομαρξιστή θεωρητικό της πράξης (Παπανδρέου Ν., 2003 : 47-49). Εντάσσεται στο ιδεολογικό ρεύμα των θεωριών της εξάρτησης, μέσα από τα σχήματα της μητρόπολης-περιφέρειας. Επηρεάζεται έντονα από θεωρητικούς όπως ο Σαμίρ Αμίν, ο Πωλ Σουήζυ, ο Αντρέ Γκούντερ Φρανκ από τη νεομαρξιστική σχολή της *Μηνιαίας Επιθεώρησης (Monthly Review)*, και την αντίστοιχη λατινοαμερικάνικη σχολή της θεωρίας της εξάρτησης, από την εμπειρία των εθνικοαπελευθερωτικών-αντιιμπεριαλιστικών κινημάτων του Τρίτου Κόσμου και από τη νέα αριστερά των κοινωνικών κινημάτων των μητροπόλεων του καπιταλισμού (Παπαγιαννόπουλος Γ., 2005 : 71-82)¹⁰⁵. Ειδικότερα στο έργο του *Πατερναλιστικός Καπιταλισμός* (1972) είναι επηρεασμένος από το έργο *Μονοπωλιακός Καπιταλισμός* (1966) των εκδοτών του *Monthly Review* Μπαράν-Σουήζυ για τη θέση της μονοπωλιακής επιχείρησης και ιδιαίτερα της πολυεθνικής στο σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα και τον έλεγχο που μπορεί να ασκήσει στην πολιτική εξουσία και τη διοίκηση (Τάσσης Χ., 2009 : 127). Στο έργο του *Ιμπεριαλισμός και Οικονομική Ανάπτυξη* (1975), επηρεασμένος από τις θέσεις των θεωρητικών της εξάρτησης Αμίν και Φρανκ ασκεί έντονη κριτική στις αναπτυξιακές θεωρίες εκσυγχρονισμού του Ρόστοου (*The Stages of Economic Growth. A non-communist manifesto*, 1960). Ήδη στο κείμενό του που δημοσιεύεται στο *Monthly Review* (Δεκέμβριος 1972) με τίτλο *The Takeover of Greece (Η κατάληψη της Ελλάδας)* και ακόμα πιο έντονα στο κείμενό του που δημοσιεύεται στο *Monthly Review* (Φεβρουάριος 1974) με τίτλο *Greece :*

¹⁰⁴ «Χαλασμός Κυρίου γινόταν, χαλασμός Κυρίου, ασχέτως από ηλικία και ασχέτως από περιοχή όταν αναφερόμουν στο θέμα 'Η Ελλάδα στους Έλληνες', τέτοια ευαισθησία δεν την είχα ποτέ φανταστεί... Γιατί όταν ο Έλληνας συγκινείται μέχρι σημείο κλάματος γύρω από την κουβέντα 'Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες', αυτό είναι γιατί ξυπνά μέσα του τουλάχιστον μια εκατονταετηρίδα, να μην πούμε πεντακόσια χρόνια, κατοχής, σκλαβιάς και αγώνα. Όλα του έρχονται στο νου αυτή την ώρα, γιατί η Ελλάδα ήταν κλοτσοσκούφι των μεγάλων δυνάμεων, ήταν αντικείμενο εκμετάλλευσης από τις μεγάλες δυνάμεις...και αυτή η κουβέντα συμβολίζει...και το σπίτι που είναι γκρεμισμένο, και το παιδί του που δεν έχει να σπουδάσει και βγαίνει στο εξωτερικό να δουλέψει, και τα πάντα, τα πάντα, το όλο σύστημα δυνάμεως, του φακέλου του Καραμανλή, κάθε όψη καταπίεσης. Όλα αυτά συνοψίζονται σ' αυτό το πράγμα και γίνονται εθνική συνείδηση», το απόσπασμα είναι από ομιλία του Α.Π. στο Άαχεν της Γερμανίας, στο Παπανδρέου Ν., *Ανδρέας Παπανδρέου. Η ζωή σε πρώτο ενικό και η τέχνη της πολιτικής αφήγησης*, εκδ. Καστανιώτη, 2003, όπως αναφέρεται στο Παππάς Τ., *Το χαρισματικό...οπ.π.* σελ. 156

¹⁰⁵ Η διανοητική εξέλιξη του Ανδρέα Παπανδρέου εκείνης της περιόδου, πέρα από τις ανακοινώσεις και διακηρύξεις του ΠΑΚ, αποτυπώνεται σε τρία έργα του. *Η ελευθερία του ανθρώπου*, εκδ. Καρανάσης 1974. *Ο πατερναλιστικός καπιταλισμός*, εκδ. Καρανάσης, 1974, *Ιμπεριαλισμός και οικονομική ανάπτυξη*, εκδ. Νέα Σύνορα, 1975.

The November Uprising (Η σημασία της λαϊκής εξέγερσης του Νοέμβρη, όπως μεταφράστηκε στα ελληνικά) αναλύει το ρόλο του αμερικάνικου ιμπεριαλισμού στην ελληνική περίπτωση και προσδιορίζει τον αγώνα του ΠΑΚ ως αντιιμπεριαλιστικό-εθνικοαπελευθερωτικό-σοσιαλιστικό (Παπανδρέου Α., 2005 : 32, του ιδίου 2005α : 44).

Τα μέλη που εντάσσονται στο ΠΑΚ και κυρίως τους Φίλους ΠΑΚ- που αποτελούν την πλατιά ανοιχτή οργάνωση του ΠΑΚ¹⁰⁶- είναι στην πλειοψηφία τους αγωνιστές που για πρώτη φορά εντάσσονται στον πολιτικό αγώνα. Δεν έχουν προηγούμενη πολιτική και οργανωτική εμπειρία. Ακολουθούν οι προερχόμενοι από την Ε.Κ. και τέλος από την ΕΔΑ (Λιβιεράτος Δ., 6-6-2014 : συνέντευξη, Βασιλειάδης Δ., 8-4-2014 : συνέντευξη). Αυτό είναι λογικό καθώς το καταλυτικό γεγονός της δικτατορίας διακόπτει ουσιαστικά τη γραμμική εξέλιξη των πολιτικών κομμάτων και επομένως την αναπαραγωγή της ιεραρχημένης κομματικής επετηρίδας. Ακόμα περισσότερο που εκ των πραγμάτων η κύρια δραστηριότητα του ΠΑΚ, αλλά και των υπολοίπων αντιστασιακών οργανώσεων οργανώνεται με όρους στοιχειώδους μαζικότητας στο εξωτερικό και αφορά κατά βάση οικονομικούς μετανάστες (Γερμανία, Σουηδία), φοιτητές μετανάστες (Ιταλία).

Ο οργανωτικός δυϊσμός μεταξύ ΠΑΚ και ΕΚ-ΕΔΗΝ, που προοδευτικά διαμορφώνεται και σε πολιτικοϊδεολογικό διαχωρισμό, με δεδομένο το ανταγωνιστικό κλίμα ανάμεσα στον Ανδρέα Παπανδρέου και σε πολιτικά στελέχη της ΕΚ-ΕΔΗΝ που έχει κληρονομηθεί από την προδικτατορική περίοδο και αναπαράγεται κατά την περίοδο της δικτατορίας, οδηγεί και στην οριστική ρήξη μεταξύ των δύο οργανώσεων στο συνέδριο της ΕΚ-ΕΔΗΝ εξωτερικού στη Βιέννη τον Νοέμβριο 1971. Ο Ανδρέας Παπανδρέου δεν προσέρχεται στο συνέδριο, αλλά στέλνει επιστολή διατυπώνοντας τις απόψεις του ΠΑΚ. Στην επιστολή προς το συνέδριο της ΕΚ-ΕΔΗΝ εξωτερικού αποτυπώνεται η πολιτικοϊδεολογική εξέλιξη του ΠΑΚ και η ρήξη με το Κέντρο. Ειδικότερα ο Α.Π. προκρίνει τρεις άξονες που πρέπει να έχει ο αντιδικτατορικός αγώνας. Ο πρώτος είναι ότι δεν υπάρχει περίπτωση ομαλής εξελικτικής λύσης του ελληνικού προβλήματος μέσα από επαφές με ΗΠΑ ή χωρών μελών του ΝΑΤΟ, αλλά μόνον μέσα από δυναμικό ένοπλο αγώνα, στο πλαίσιο ενός πολιτικοστρατιωτικού τριτοκοσμικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος. Ο δεύτερος άξονας είναι η ΕΚ-ΕΔΗΝ αφενός να απονομιμοποιήσει και να

¹⁰⁶ Οργάνωση επιφάνειας σύμφωνα με τον ΠΑΚίτικο όρο. Συνέντευξη με Γιώργο Παπαγιαννόπουλο στις 12-3-2014

καταγγείλει όλες τις συμβιβαστικές ψευτολύσεις που προωθούνται από τον αμερικανικό παράγοντα και το μόνον που επιφέρουν είναι σύγχυση και αυταπάτες στους δημοκρατικούς πολίτες και τα μέλη του κόμματος. Παράλληλα πρέπει να ελαχιστοποιήσει κάθε κομματική διαδικασία και να ενταχθεί οργανικά στο πολιτικοστρατιωτικό κίνημα. Ο τρίτος άξονας είναι ότι ο στόχος του αγώνα για τη μεταχουντική Ελλάδα, θα πρέπει να είναι ξεκάθαρος και θα ορίζεται από μια Ελλάδα ουδέτερη ως προς τα ψυχροπολεμικά μπλοκ. Μια Ελλάδα δημοκρατική, οι δομές της οποίας θα υπερβαίνουν τα στενά κοινοβουλευτικά πλαίσια και θα συναρθρώνονται με ζωντανές δομές λαϊκής συμμετοχής. Μια Ελλάδα σοσιαλιστική με ρητή διάκριση από τη σοσιαλδημοκρατική¹⁰⁷.

Η περίοδος 1972-1974, αποτελεί μια φάση έντονης ιδεολογικής, πολιτικής και οργανωτικής ανάπτυξης του ΠΑΚ στο εξωτερικό¹⁰⁸. Αντίθετα στο εσωτερικό η οργάνωση παραμένει ολιγομελής κλειστός πυρήνας, αποτελούμενος κυρίως από μαχητικά προδικτατορικά κεντροαριστερά στελέχη της ΕΚ¹⁰⁹, τα οποία δεν έχουν παρακολουθήσει την ιδεολογικοπολιτική εξέλιξη του ΠΑΚ στο εξωτερικό. Στο χώρο του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος το οποίο αναπτύσσεται προοδευτικά από το 1971-72 και μετά, το ΠΑΚ δραστηριοποιείται μέσω του πολιτιστικού συλλόγου «Παναρμόνια», χωρίς να κατορθώσει να μαζικοποιηθεί και να έχει ουσιαστική επιρροή στο φοιτητικό κίνημα. Δεν φαίνεται να έχει πρωταγωνιστικό ρόλο, έχει όμως παρουσία, συμμετέχοντας στις μεγάλες εξεγερσιακές στιγμές του αντιδικτατορικού κινήματος (Νομική και Πολυτεχνείο), υποστηρίζοντας τις ριζοσπαστικές εκδοχές τόσο του πλαισίου (πολιτικοποίηση των στόχων του Φ.Κ.), όσο και των μορφών αγώνα όπως καταλήψεις σχολών (Ελευθερίου Ρ., 1983, Τζουμάκας Σ., 1-8-2012 : συνέντευξη, Τζουβάνος Δ., 4-4-2014 : συνέντευξη).

Οι οργανώσεις εξωτερικού δραστηριοποιούνται και αναπτύσσονται κυρίως στη Δυτ. Γερμανία, στην Ιταλία και δευτερευόντως στη Σουηδία. Στις υπόλοιπες

¹⁰⁷ Για την επιστολή Α.Π. στο συνέδριο της ΕΚ-ΕΔΗΝ εξωτερικού στη Βιέννη 1971, βλ. Βασιλειάδης Δ., *Ο μύθος του Ανδρέα, ο.π.π.*, σελ. 217. Για μια κριτική στη στάση του Α.Π. σε σχέση με την ΕΚ-ΕΔΗΝ, βλ. «ΕΔΗΝ και αντιδικτατορικός αγώνας, 1967-1974», παρέμβαση του Γ.Γ. της ΕΚ-ΕΔΗΝ Νίκου Νικολαΐδη, εκδ. Πιτσίλός, 2000, σελ. 288-290

¹⁰⁸ Για τη δραστηριότητα του ΠΑΚ, βλ. Κλειτσίκας Ν, *ΠΑΚ- Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα. Άγνωστα ντοκουμέντα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα (1968-1974)*, εκδ. Προσκήνιο, 2001.

¹⁰⁹ Στο πλαίσιο της αντιδικτατορικής δράσης του ΠΑΚ εσωτερικού, μέλη του συλλαμβάνονται από το δικτατορικό καθεστώς, δικάζονται και καταδικάζονται σε πολυετείς ποινές φυλάκισης από το Έκτακτο Στρατοδικείο Αθηνών, βλ. 1^η δίκη του ΠΑΚ (21-22/1/1972), 2^η δίκη του ΠΑΚ (17-21/3/1972), *Ελευθεροτυπία*, 22-4-1997

χώρες όπου δραστηριοποιείται το ΠΑΚ (Αγγλία, Γαλλία, Καναδάς, ΗΠΑ, Αυστραλία) οι οργανώσεις παραμένουν ολιγομελείς.

Η οργάνωση Φ. ΠΑΚ Δυτ. Γερμανίας μαζικοποιείται στους χώρους των μεταναστών εργατών της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας Γερμανίας (Ο.Δ.Γ.). Από το 1972 και μετά υπερβαίνει σε αριθμό μελών το ΚΚΕ και έχει 62 οργανώσεις σε ολόκληρη την επικράτεια της Ο.Δ.Γ. Οι οργανώσεις αποτελούνται σε ποσοστό άνω του 90% από εργάτες μετανάστες, λόγω της ήδη από το 1962 ιδιαίτερα αυξημένης ελληνικής μετανάστευσης αγροτικής προέλευσης στην Ο.Δ.Γερμανίας. Το δημοσιογραφικό όργανο του ΠΑΚ «Αγώνας» εκδίδεται από την οργάνωση Φ. ΠΑΚ Δυτ. Γερμανίας στο Μόναχο και συγκεκριμένα στο τυπογραφείο του Β. Στρομπολάκου. Η Κεντρική Επιτροπή Φ. ΠΑΚ Δυτ. Γερμανίας εκτός από εκδηλώσεις κατά της δικτατορίας, προχωρά στη διοργάνωση ιδεολογικών σεμιναρίων, όπου αποτυπώνεται η θεωρητική εξέλιξη της οργάνωσης, συνεργαζόμενη ακόμα και με παμπλικούς τροτσκιστές (Βασιλειάδης Δ., 2007 : 246 επ.).¹¹⁰ Σε επίπεδο εσωτερικής δομής, η οργάνωση Φ. ΠΑΚ Δυτ. Γερμανίας θέτει με έμφαση το ζήτημα της δημοκρατίας στην οργάνωση και ζητά με επιμονή την εκλογή και όχι διορισμό πρωτοβάθμιων και δευτεροβάθμιων οργάνων, καθώς και την κατάργηση του οργανωτικού διαχωρισμού μεταξύ ΠΑΚ και Φ. ΠΑΚ, ως μη έχουσα νόημα για το τμήμα της οργάνωσης που δραστηριοποιείται στο εξωτερικό και ουσιαστικά αποτελεί παράγοντα ηγετικής αδιαφάνειας και διάκρισης μεταξύ των μελών του ΠΑΚ. Παράλληλα η οργάνωση στην Δυτ. Γερμανία δέχεται οργανωτικές κυρίως επιρροές από την εσωκομματική λειτουργική δομή του SPD, ενώ ταυτόχρονα πολλά μέλη της οργάνωσης Φ. ΠΑΚ είναι και μέλη της ριζοσπαστικοποιημένης οργάνωσης της νεολαίας του SPD (Βασιλειάδης Δ., 8-4-2014 : συνέντευξη). Το SPD στο πλαίσιο της πολιτικής του σε σχέση με τα σοσιαλιστικά σχήματα ή κόμματα του ευρωπαϊκού νότου, επιχειρεί να επηρεάσει τις θέσεις του ΠΑΚ, να τις κάνει πιο μετριοπαθείς σχετικά με το NATO, με τη διαδικασία μετάβασης στη μεταχουντική περίοδο και σοσιαλδημοκρατικές, στηριζόμενο και στην -μάλλον πενιχρή- οικονομική βοήθεια που έδινε στο ΠΑΚ, 4.000 μάρκα μηνιαίως για τρία χρόνια. Το 1973 όταν κατέστη σαφές ότι το ΠΑΚ όχι μόνον δεν γίνεται μετριοπαθέστερο, αλλά

¹¹⁰ Η μπροσούρα περί σοσιαλισμού χ.χ.ε., που αποτέλεσε βασικό ιδεολογικό εγχειρίδιο την περίοδο 1974-1976 στο ΠΑΣΟΚ, αποτελεί απομαγνητοφωνημένο κείμενο διάλεξης του Δημήτρη Λιβιεράτου στην Φρανκφούρτη, Σεμινάριο Φ. ΠΑΚ Δυτ. Γερμανίας, Μάρτιος 1974, βλ. Συνέντευξη Λιβιεράτου Δ. ο.π.. Μια εκδοχή του θεωρητικού προβληματισμού που αναπτύχθηκε στα σεμινάρια των Φίλων ΠΑΚ Δυτ. Γερμανίας, περιλαμβάνεται στο Βασιλειάδης Δ., *Δημοκρατικός Σοσιαλισμός. Το όραμα του ΠΑΚ και του ΠΑΣΟΚ και η εφαρμογή του στην πράξη*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 2008.

οξύνει την αντιιμπεριαλιστική-εθνικοαπελευθερωτική-σοσιαλιστική γραμμή, το SPD θα διακόψει και την οικονομική ενίσχυση¹¹¹.

Μια άλλη χώρα όπου αποτυπώνεται και συμβαδίζει η ριζοσπαστική εξέλιξη του ΠΑΚ μετά το 1971 με την αντίστοιχη ιδεολογικοπολιτική και οργανωτική ανάπτυξη του σχήματος, είναι η Ιταλία. Η κοινωνική βάση των οργανώσεων του ΠΑΚ Ιταλίας αποτελείται στο 90% και πλέον από φοιτητές. Πρόκειται δηλαδή για μια κοινωνική κατηγορία η οποία ακριβώς εκείνη την περίοδο βρίσκεται σε μεγάλη κινητικότητα και ριζοσπαστικοποίηση τόσο διεθνώς, όσο βαθμιαία και στην Ελλάδα. Ειδικά στην Ιταλία η περίοδος '69-'77, αποτελεί την έκρηξη μιας επαναστατικής ουσιαστικά 20ετίας¹¹². Οι τάσεις των Ελλήνων φοιτητών που προέρχονται από το χώρο της ΕΚ-ΕΔΗΝ είναι σαφώς ριζοσπαστικές ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '70¹¹³. Οι οργανώσεις ΕΚ-ΕΔΗΝ από το 1970-71 και μετά μετατρέπονται σε οργανώσεις Φ. ΠΑΚ και ΠΑΚ, ενώ αναπτύσσονται σταδιακά σε όλες τις πόλεις της Ιταλίας, όπου υπάρχουν πανεπιστήμια και Έλληνες φοιτητές. Οι οργανώσεις ΠΑΚ Ιταλίας κινούνται αποφασιστικά σε μια πολιτική γραμμή αντιιμπεριαλιστικού/εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα και σοσιαλιστικής αυτοδιαχείρισης. Επηρεάζονται από τα ριζοσπαστικά ρεύματα της ιταλικής αριστεράς εκείνης της περιόδου κυρίως την αριστερή πτέρυγα του PSI (Λομπάρντι), το αριστερό σοσιαλιστικό κόμμα PSIUP (Λέλιο Μπάσσο) και την ομάδα Μανιφέστο (Μάγκρι), ενώ υποστηρίζονται υλικοτεχνικά από τα κόμματα της ιταλικής αριστεράς, όπως και το σύνολο των αντιστασιακών οργανώσεων στην Ιταλία. Η οργάνωση ΠΑΚ Ιταλίας αρχίζει και υπερβαίνει ποσοτικά/ αριθμητικά τις οργανώσεις της κομμουνιστικής ή κομμουνιστογενούς αριστεράς (παραδοσιακή, ανανεωτική, επαναστατική) και σημαντικό μέρος της επηρεάζεται από το τριτοδιεθνιστικό μοντέλο οργανωτικής ανάπτυξης. Το ΠΑΚ Ιταλίας συγκροτεί την Σπουδαστική Παράταξη «Φοιτητική Πρωτοπορεία-ΠΑΚ», η οποία μαζικοποιείται σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα και

¹¹¹ Συνέντευξη Παπανδρέου Α. στο γερμανικό περιοδικό *Der Spiegel*, με τίτλο : Τοποτηρητής των ΗΠΑ στην Ευρώπη η Βόννη, αναδημοσιευμένη στην εφημ. *Βήμα*, 5-9-1976, περιλαμβάνεται στο *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*, εκδ. Λαδια, 1976, σελ. 258 επ.

¹¹² Για την Ιταλία την περίοδο 1960-1980, βλ. Σωτήρης Π., *La rossa primavera (σημειώσεις για τον Ιταλικό Μάη)*, περ. *Θέσεις*, τχ. 104/2008. Βλ. Porto Marghera (Βενετία) : *η άρνηση της εργασίας*, περ. *Κόκκινες Σελίδες*, τχ. 3^ο/2012, Παντισιέρι Ρ.- Νέγκρι Α. – Τρόντι Μ., *Νεοκαπιταλισμός και επαναστατικό κίνημα*, εκδ. Κομμούνα, χ.χ.έ. Νέγκρι Α., *Από τον εργάτη μάζα στον κοινωνικό εργάτη*, εκδ. Κομμούνα 1983

¹¹³ Σαφής αποτύπωση των ριζοσπαστικών διεργασιών και αναζητήσεων στο συγκεκριμένο ιδεολογικοπολιτικό χώρο είναι ο αυτοπυρπολισμός του Έλληνα φοιτητή Κώστα Γεωργάκη, μέλους της ΕΚ-ΕΔΗΝ και επιρροή του ΠΑΚ, στη Γένοβα 19-9-1970, σε ένδειξη διαμαρτυρίας ενάντια στη στρατιωτική δικτατορία στην Ελλάδα. Παπούτσης Κ., *Το μεγάλο Ναι. Υπόθεση Κώστα Γεωργάκη*, αυτοέκδοση, 1996

καταλαμβάνει την 1^η θέση στις εκλογές των ελληνικών φοιτητικών συλλόγων στην Ιταλία τόσο το 1973, όσο και το 1974, εκτοπίζοντας τις άλλες οργανώσεις της αριστεράς (Παπαγιαννόπουλος Γ., 1989 : 213, Καζαντζίδης Χ., 16-5-2014 : συνέντευξη). Στο ΠΑΚ Ιταλίας η ένταξη στην οργάνωση πραγματοποιείται σε δύο επίπεδα. Αρχικά στο μετωπικό φοιτητικό σχήμα Φοιτητική Πρωτοπορεία και ακολούθως στην οργάνωση του ΠΑΚ, η οποία παραμένει πιο κλειστή (Παπαγιαννόπουλος Γ., 12-3-2014 : συνέντευξη). Η οργάνωση ΠΑΚ Ιταλίας εκδίδει από το 1973 το περιοδικό *Αγωνιστής*, όπου αποτυπώνονται οι αντιμπεριαλιστικές κατευθύνσεις της οργάνωσης και του ΠΑΚ γενικότερα, ενώ ο ριζοσπαστισμός των μελών είναι τέτοιος, που ολιγομελή τμήματα της οργάνωσης εκπαιδεύονται από Παλαιστίνιους μαχητές (Ελευθερίου Ρ., 1983). Παράλληλα δίκτυα της οργάνωσης του ΠΑΚ εισέρχονται περιοδικά στην Ελλάδα επιχειρώντας να συμβάλλουν στην οργάνωση αντιδικτατορικών ενεργειών (Χαραλαμπίδης Μ., 8-10-2014 : συνέντευξη)¹¹⁴.

Έχει ίσως μια σημασία η συγκριτική παρουσίαση των οργανώσεων ΠΑΚ στις δύο χώρες που αναπτύχθηκαν περισσότερο για τους εξής λόγους. Κατά πρώτον αποτυπώνουν την ιδεολογική, πολιτική και οργανωτική εξέλιξη του ΠΑΚ σε ριζοσπαστική κατεύθυνση και αποδεικνύουν ότι η αντίστοιχη εξέλιξη του Α.Π. την ίδια περίοδο, δεν ήταν μόνο μια προσωπική διαδρομή ενός ατομικού διανοούμενου της πολιτικής δράσης, αλλά μια συνολικότερη πολιτική κίνηση με κοινωνικές αναφορές. Η αρχηγική δομή του ΠΑΚ δεν είναι αποτέλεσμα μόνον της παράδοσης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και της σχετικής «ανωριμότητας» του κομματικού συστήματος, η οποία ενδεχομένως να εδράζεται στη σχετικά ενισχυμένη παρουσία των μικροαστικών στρωμάτων με κουλτούρα αυξημένης ατομικότητας λόγω συγκεκριμένων υλικών όρων κοινωνικής αναπαραγωγής τους και συνεπώς η αρχηγική φιγούρα είναι ταυτόχρονα προβολή του ατομισμού και ενοποιητικό στοιχείο. Ειδικά στο ΠΑΚ ο Α.Π. είναι ιδεολογικός και πολιτικός καθοδηγητής. Συγκροτεί ένα μάχιμο ιδεολογικό και πολιτικό ρεύμα με οργανωτικές μορφοποιήσεις, εντός της αριστεράς, αλλά με καταφανή διακριτότητα¹¹⁵. Από τον ειδικό αυτό ρόλο, απορρέει η κεντρικότητα του Α.Π. εντός του ΠΑΚ και η αρχηγική του θέση κατοχυρώνεται και θεσμικά στην οργάνωση ως αυτόνομο όργανο. Μια θεσμική και

¹¹⁴ Για την ανάπτυξη του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος στην Ιταλία, βλ. Κλειτσίκας Ν., *Το ελληνικό φοιτητικό κίνημα και ο αντιδικτατορικός αγώνας στην Ιταλία*, εκδ. Προσκήνιο 2000.

¹¹⁵ Για την διακριτότητα του ΠΑΚ, αλλά και του ρεύματος ΠΑΚ/ΠΑΣΟΚ από την υπόλοιπη αριστερά, εντός όμως των πλαισίων της, βλ. αναλυτικά παρακάτω.

οργανωτική πραγματικότητα η οποία αναπαράγεται στο ΠΑΣΟΚ και καταστατικά. Δεύτερον μέσα από τη συγκεκριμένη εξέλιξη το ρεύμα του ΠΑΚ εξωτερικού εντάσσεται αναμφίβολα στο χώρο της αριστεράς την οποία μάλιστα στην παραδοσιακή της εκδοχή τείνει να υπερβεί, σε ρήξη με την παράδοση του κέντρου. Τρίτον η ριζικά διαφορετική κοινωνική σύνθεση των δύο οργανώσεων ΠΑΚ (Δυτ. Γερμανία- Εργάτες και Ιταλία-Φοιτητές), εξηγούν εν μέρει το διαφορετικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι δύο οργανώσεις. Οι φοιτητές ως κοινωνική κατηγορία εξελισσόμενη δυνητικά σε διανοούμενα στρώματα της νέας μικροσταστικής τάξης πλεονεκτούν έναντι των εργατών στον καπιταλιστικό κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, όπως αναπαράγεται εντός των πολιτικών οργανώσεων καθώς η εργατική τάξη είναι εκμεταλλεζόμενη τάξη στον πυρήνα της παραγωγικής διαδικασίας και των σχέσεων εκμετάλλευσης με αποτέλεσμα οι υλικοί όροι όπως ο παράγοντας χρόνος (με την έννοια του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου αναπαραγωγής) να είναι περιορισμένοι από τις ανάγκες του καθημερινού βίου, την οικονομική βία του συστήματος. Τα εργατικά μέλη της οργάνωσης του ΠΑΚ Δυτ. Γερμανίας είναι πρώτα εργάτες και μετά μέλη ή στελέχη της οργάνωσης. Τα φοιτητικά μέλη της οργάνωσης του ΠΑΚ Ιταλίας είναι κατά προτεραιότητα στρατευμένα μέλη ή στελέχη της οργάνωσης και μετά φοιτητές. Πρόκειται για μια έντονη διάσταση της πολιτικής κουλτούρας του φοιτητικού χώρου της δεκαετίας του '70. Ο συγκεκριμένος συσχετισμός μεταξύ της – εν δυνάμει - νέας μικροαστικής τάξης και της εργατικής τάξης θ' αποτυπωθεί εναργέστερα στην σταδιακή μαζικοποίηση της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ και την περίοδο 1977-1981, στοιχείο που θ' αναλύσουμε στο σχετικό κεφάλαιο. Τέταρτον η διάρκεια και ο δυναμισμός της οργάνωσης στην Ιταλία μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80, σε αντίθεση με τη συρρίκνωση της οργάνωσης στη Γερμανία, έχει μια αντικειμενική βάση. Το ρεύμα της μετανάστευσης προς τη Γερμανία- όπως και συνολικά - υποχωρεί από τα μέσα της δεκαετίας του '70 και μέχρι το 1980 αντιστρέφεται πλήρως, σε αντίθεση με το ρεύμα φοιτητικής μετανάστευσης στην Ιταλία το οποίο όχι μόνον παραμένει, αλλά και εντείνεται. Είναι η συγκεκριμένη αυτή υλική συνθήκη που θα επιτρέψει στην οργάνωση του ΠΑΣΟΚ (πια) Ιταλίας τη διευρυμένη αναπαραγωγή της ακόμα και μετά τις μαζικές διαγραφές ειδικά στην οργάνωση αυτή στην κρίση του 1976. Ο δυναμισμός της οργάνωσης στην Ιταλία αφορά και την περαιτέρω ιδεολογική της διαμόρφωση από το 1977 και μετά, αυτό όμως δεν είναι του παρόντος και θ' αναλυθεί σε επόμενο κεφάλαιο. Εκείνο που έχει σημασία είναι ότι η οργάνωση του ΠΑΚ Ιταλίας αντιπροσωπεύει εν δυνάμει μια

ιδεολογική «ορθοδοξία» του υπό διαμόρφωση ρεύματος ΠΑΚ/ΠΑΣΟΚ όπως αποτυπώνεται στη διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου, δεχόμενη βεβαίως και έντονες τριτοδιεθνιστικές επιρροές από τους μαζικούς χώρους στους οποίους δραστηριοποιείται και που θ' αποτελέσουν μια από τις αιτίες της διάσπασής της.

Τελικά το πολιτικοϊδεολογικό σώμα του ΠΑΚ, ενοποιώντας επιρροές και εμπειρίες, κατέληξε σε μια ολοκληρωμένη διακήρυξη θέσεων τον Δεκέβριο 1973 για το ελληνικό πρόβλημα¹¹⁶. Τα σημαντικότερα σημεία της οποίας είναι τα ακόλουθα. Στόχος του ΠΑΚ είναι μια Νέα Ελληνική Σοσιαλιστική Δημοκρατία. Η Ελλάδα είναι χώρα υπό αμερικανική κατοχή με αποικιακά δεσμά στο πλαίσιο της Ατλαντικής Συμμαχίας. Το στρατοκρατικό καθεστώς της χούντας είναι μια ιδιαίτερα στυγνή μορφή της αποικιοποίησης της Ελλάδας. Ο χαρακτήρας του αγώνα είναι εθνικοαπελευθερωτικός. Απαιτείται ανατροπή της χούντας, παραδειγματική τιμωρία των ενόχων και συνολική ακύρωση του νομοθετικού και διοικητικού έργου της χουντικής περιόδου. Μια Συντακτική Εθνοσυνέλευση θα αποφασίσει τη μορφή του πολιτεύματος, το κοινωνικό σύστημα της χώρας, αλλά και τον διεθνή προσανατολισμό της. Θέσεις του ΠΑΚ είναι μεταξύ άλλων η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ιδιοκτησίας στη χώρα με εξαίρεση την μικρή αγροτική, εμπορική και βιοτεχνική επιχείρηση, ο αποκεντρωμένος περιφερειακός κοινωνικός προγραμματισμός της οικονομίας, η κοινωνική συμμαχία εργατών-αγροτών-βιοτεχνών ενάντια στο διεθνές και ντόπιο μονοπωλιακό κεφάλαιο, η μη συμμετοχή της χώρας σε ψυχροπολεμικά μπλοκ, η αποχώρηση από το ΝΑΤΟ, η δημιουργία μιας Ελλάδας δημοκρατικής και σοσιαλιστικής, όχι σοσιαλδημοκρατικής.(ΠΑΚ 1973-1974 : 1974, Βασιλειάδης Δ., 2007 : 261 επ.).

Σε επίπεδο πολιτικής γραμμής στη συγκυρία η ριζοσπαστικοποίηση του ΠΑΚ, αλλά και ο ηγεμονισμός του Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος αντανakλούσε και τη μαζικοποίηση της οργάνωσης σε ριζοσπαστική κατεύθυνση, οδήγησε αφενός στην ουσιαστική άρνηση εκ μέρους του ΠΑΚ ενοποίησης ή συνεργασίας των αντιστασιακών οργανώσεων. Το ΠΑΚ προκειμένου να συνεργαστεί έθετε δύο ζητήματα. Το πρώτον υποχρεωτική αποδοχή του συνολικού ιδεολογικοπολιτικού πλαισίου του ελληνικού προβλήματος και της μορφής του αγώνα που έπρεπε να ακολουθηθεί, σύμφωνα με τις θέσεις του ΠΑΚ. Δηλαδή αποδοχή της

¹¹⁶ Είχε προηγηθεί η έκδοση του βιβλίου του Γ. Τσεκούρα, *Για την αταξική κοινωνία. Δεδομένα και αναγκαία*, 1973, που επηρεάζει ιδεολογικά αρκετούς αγωνιστές του ΠΑΚ κυρίως στις οργανώσεις της Ιταλίας.

αντιμπεριαλιστικής-εθνικοαπελευθερωτικής-σοσιαλιστικής γραμμής και των δυναμικών μορφών πάλης. Το δεύτερο αποκλεισμός δεξιών αντιχουντικών. Επιπλέον το ΠΑΚ στάθηκε από την αρχή απόλυτα αντίθετο συνολικά στο εγχείρημα φιλελευθεροποίησης του χουντικού καθεστώτος, τόσο στη διενέργεια του παπαδοπουλικού δημοψηφίσματος (Ιούλιος 1973) όπου κάλεσε για άκυρο, όσο και στη διενέργεια εκλογών υπό την κυβέρνηση Μαρκεζίνη, τις οποίες είχε αποδεχθεί η πλειοψηφία του προδικτατορικού πολιτικού κόσμου. Τέλος κάλυψε από την πρώτη στιγμή την εξέγερση του Πολυτεχνείου (Παπανδρέου Α., 1976, *Αγωνιστής*, 1973), σε αντίθεση με τη γραμμή του ΚΚΕ και του ΚΚΕ εσωτερικού (Βερναρδάκης Χ.-Μαυρή Γ., 1986).

Στο οργανωτικό επίπεδο ο дуΐσμός μεταξύ της οργάνωσης ΠΑΚ και της οργάνωσης Φίλων ΠΑΚ, λύθηκε στο (πανευρωπαϊκό ουσιαστικά) συνέδριο του Ντάρμσταντ στη Δυτ. Γερμανία, υπέρ της ενοποίησης σε μία ενιαία οργάνωση, η οποία θα εκλέγει και τα όργανά της πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια. Ήδη οι οργανώσεις Δυτ. Γερμανίας και Ιταλίας στην πράξη είχαν προχωρήσει σε εκλογή οργάνων. Ψηφίστηκε και καταστατικό της οργάνωσης που κατοχύρωνε τις δημοκρατικές διαδικασίες στο σύνολο των οργανώσεων εξωτερικού (Βασιλειάδης Δ., 2007 : 270 επ., Παπαγιαννόπουλος Γ., 1989 : 95). Συνοψίζοντας το ΠΑΚ εξωτερικού αποτελεί την πιο ριζοσπαστική ιδεολογικοπολιτικά και τη πιο μαζική αντιστασιακή-αντιδικτατορική οργάνωση με περίπου 8.000 μέλη. Στο εσωτερικό το ΠΑΚ, δεν έχει το ριζοσπαστικό λόγο των οργανώσεων του εξωτερικού, δεν συγκροτεί μαζική οργάνωση, έχει υπαρκτή, αλλά περιορισμένη δράση, ανάλογη των υπολοίπων αντιδικτατορικών οργανώσεων.

Γ) Η στιγμή της μεταπολίτευσης

Το πραξικόπημα κατά του Μακαρίου, η τουρκική εισβολή που ακολούθησε και η άμεση απειλή ελληνοτουρκικού πολέμου, τροποποίησαν με ιλλιγίδεις ρυθμούς την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα. Ο χρόνος αποδείχθηκε εξαιρετικά πυκνός. Στην κρίση εκπροσώπησης και στο κενό εξουσίας που προκλήθηκε, εμφανίστηκαν δύο πόλοι (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 26). Ο πόλος της συνέχειας του αστικού συστήματος με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της ξένης εξάρτησης, της σταθεροποίησης τόσο της κοινωνικής του αναπαραγωγής, όσο και της δομής πολιτικής εξουσίας. Και ο πόλος της τομής στην εξέλιξη της πορείας του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, που βασίζεται στον κινητοποιημένο λαϊκό παράγοντα.

Ο πόλος της συνέχειας αποτελούνταν από δύο μερίδες. Τους εκπροσώπους του καταρρέοντος δικτατορικού καθεστώτος και την πλειοψηφία του προδικτατορικού πολιτικού προσωπικού. Οι εκπρόσωποι των δύο αυτών μερίδων συνεδρίασαν στις 23 Ιουλίου 1974. Οι εκπρόσωποι του δικτατορικού καθεστώτος βρισκόντουσαν σε προφανή αδυναμία, καθώς ο στρατός, μοναδικός πόλος εξουσίας της δικτατορίας, είχε υποστεί καίριο πλήγμα δεδομένου ότι είχε αποδειχθεί τραγικά ανήμπορος να ανταποκριθεί στον εξ ορισμού ρόλο του. Ταυτόχρονα η αδυναμία αυτή είχε γίνει κοινή συνείδηση στον ελληνικό λαό, λόγω της γενικής επιστράτευσης. Στόχος των εκπροσώπων της δικτατορίας ήταν να παραδώσουν την εξουσία στην πολιτική τάξη, σε μια διαδικασία μετάβασης ελεγχόμενη από τους ίδιους που θα διασφάλιζε το ρόλο των ενόπλων δυνάμεων ως εγγυητριών της νέας κατάστασης. Κάτι ανάλογο προβλεπόταν στο παπαδοπουλικό σύνταγμα του '73 και στο εγχείρημα φιλελευθεροποίησης του Μαρκεζίνη (Οκτώβριος 1973), που αφετηριακά είχαν ξεκινήσει με πολύ καλύτερους όρους επιτυχίας καθώς η ηγεσία της δικτατορίας είχε την πρωτοβουλία των κινήσεων, αλλά ακυρώθηκαν με την εξέγερση του Πολυτεχνείου (Νοέμβριος 1973). Οι πολιτικοί εκπρόσωποι του προδικτατορικού κόσμου που κλήθηκαν στη συνεδρίαση και προέρχονταν είτε από τη δεξιά, είτε από τη δεξιά πτέρυγα του κέντρου, διαισθανόμενοι, όπως και οι στρατιωτικοί την πίεση του λαϊκού παράγοντα¹¹⁷, διαπίστωναν ότι η διαδικασία της μετάβασης προκειμένου να εξασφαλιστεί η συνέχεια του αστικού συστήματος πρέπει να δίνει στον λαϊκό παράγοντα την εντύπωση μιας αληθινής μετάβασης, η οποία ενδεχομένως να περιορίσει σχετικά και το ρόλο του στρατού στα πολιτικά πράγματα. Εκτιμούσαν δηλαδή ότι εφόσον το εγχείρημα της φιλελευθεροποίησης το 1973 δεν υλοποιήθηκε υπό ευνοϊκότερους όρους για τις κυρίαρχες δυνάμεις, ήταν πρακτικά πολύ δύσκολο να υλοποιηθεί με το λαϊκό παράγοντα μαζικά στους δρόμους. Γι' αυτό αρχικά επελέγη για λίγες ώρες ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος- ο οποίος ήταν ο μόνος μαζί με τον Γεώργιο Μαύρο από τους παριστάμενους στη συνεδρίαση που είχε πάρει ανοιχτά θέση κατά της δικτατορίας¹¹⁸ - προκειμένου να δοθεί το μήνυμα της αληθινής

¹¹⁷ Την παρουσία του λαϊκού παράγοντα στα γεγονότα της 23^{ης} Ιουλίου και ταυτόχρονα την ανυπαρξία πολιτικού υποκειμένου να καθοδηγήσει ή να συντονίσει το κινητοποιημένο πλήθος, αποτυπώνει πολύ εύστοχα ένας από τους πολιτικούς παράγοντες της εποχής *«Περνώντας από την πλατεία Συντάγματος, είδα το πλήθος που ήταν μαζεμένο εκεί και σκέφτηκα πόσο εύκολο ήταν για τα πλήθη αυτά μ' ένα απλό νεύμα να καταλάβουν τη Βουλή. Θα τελείωνε αμέσως η υπόθεση. Αλλά δεν κουνήθηκε τελικά κανείς»* Ράλλης Γ., *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις 1950-1989*, εκδ. Προσκήνιο, 1990, σελ. 175

¹¹⁸ Η κάθε άλλο παρά ουδέτερη σύνθεση της σύσκεψης της 23^{ης} Ιουλίου 1974 αποτελούνταν από τους Π. Κανελλόπουλο, Σ. Στεφανόπουλο, Γ. Αθανασιάδη-Νόβα, Γ. Αβέρωφ-Τοσίτσα, Π. Γαρουφαλιά, Σπ. Μαρκεζίνη και Ξ. Ζολώτα, βλ. Βερναρδάκης Χ., *Τα κόμματα...*, οπ.π. σελ. 91

μετάβασης σε μια δημοκρατική κατάσταση. Τελικά όμως και λόγω της δυναμικής παρέμβασης του Ευάγγελου Αβέρωφ κρίθηκε καταλληλότερος για τη μετάβαση σε κυβέρνηση πολιτικών προσώπων, ο Κων/νος Καραμανλής (Χαραλάμπης Δ., 1985: 338-341, Σακελλαρόπουλος Σ., 2011). Πράγματι ο Καραμανλής τη στιγμή εκείνη συγκέντρωνε πολλά στοιχεία που εξασφάλιζαν αφενός τη συνέχεια του αστικού κοινωνικοπολιτικού συστήματος, αφετέρου έδιναν την αίσθηση της τομής στο λαϊκό παράγοντα. Συγκεκριμένα ο Καραμανλής βρισκόταν εκτός κύκλου πολιτικής φθοράς, καθώς απουσίαζε 11 έτη από την Ελλάδα, είχε διατηρήσει επιρροή σε λαϊκές μάζες, ενέπνεε εμπιστοσύνη στις ένοπλες δυνάμεις, δεδομένου ότι το Γ' Σώμα Στρατού είχε ήδη κοινητοποιηθεί υπέρ του, ήταν αντιμοναρχικός γεγονός σημαντικό για τμήματα του δικτατορικού καθεστώτος, είχε αντικομμουνιστικό παρελθόν ως ηγέτης της ΕΡΕ και επί πολλά έτη πρωθυπουργός του μετεμφυλιακού κράτους και τελευταίο αλλά όχι έσχατο είχε καλές σχέσεις με το διεθνή παράγοντα (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 28).

Οι δυνάμεις της τομής αφορούσαν το λαϊκό παράγοντα, τις κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις, οι οποίες στη συγκυρία του Ιουλίου – Αυγούστου 1974 παρεμβαίνουν αυθόρμητα και μαζί στο πολιτικό προσκήνιο. Η πίεση του λαϊκού παράγοντα εγγράφεται στις αποφάσεις και κυρίως στις ασκούμενες πολιτικές της πρώτης κυβέρνησης Καραμανλή, της καλούμενης και «Εθνικής Ενότητας». Ο λαϊκός παράγοντας βρίσκεται σε καθημερινή βάση κινητοποιούμενος αυθόρμητα στους δρόμους. Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους (κόμματα, ΜΜΕ) βρίσκονται σε αδράνεια και οι κατασταλτικοί μηχανισμοί σε υποχώρηση. Από την άλλη μεριά απουσιάζουν παντελώς τα συλλογικά υποκείμενα που θα μπορούσαν να εκπροσωπήσουν εκείνη τη στιγμή τα συμφέροντα του λαϊκού παράγοντα. Επαναλαμβάνεται με μεγαλύτερη ένταση το κενό πολιτικής εκπροσώπησης, όπως είχε διαφανεί ήδη από την εξέγερση του Πολυτεχνείου. Η κομμουνιστική αριστερά, είτε στην εκδοχή του ΚΚΕ, είτε του ΚΚΕ εσωτερικού, είναι παντελώς απύσχα από τα γεγονότα. Ουσιαστικά πρόκειται για ισχνούς κομματικούς μηχανισμούς χωρίς κοινωνική γείωση λόγω αφενός του καθεστώτος 40 χρόνων παρανομίας, αφετέρου λόγω της από το 1968 εσωτερικής διάσπασης του κομμουνιστικού κινήματος, αλλά και των διαλυτικών επιπτώσεων που είχαν επιφέρει ακόμα και στο στοιχειώδες οργανωτικό επίπεδο οι κατασταλτικοί μηχανισμοί της δικτατορίας. Ο χώρος της επαναστατικής αριστεράς έχει ασήμαντες δυνάμεις εκτός φοιτητικού κινήματος, το οποίο μετά το Πολυτεχνείο βρίσκεται σε καταστολή ενώ τα γεγονότα της μετάβασης από το δικτατορικό καθεστώς σε μια μορφή κοινοβουλευτικής δημοκρατίας

διαδραματίζονται σε περίοδο που οι σχολές είναι κλειστές λόγω εποχής, δηλαδή ο μαζικός χώρος στον οποίο έχει την έδρα του και την κοινωνική γειώσή του το φοιτητικό κίνημα βρίσκεται σε αδράνεια¹¹⁹. Οι αντιδικτατορικές οργανώσεις είναι αποκομμένες οργανωτικά από τις κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις. Απουσιάζει οποιαδήποτε πολιτική δύναμη που να είναι σε θέση στοιχειωδώς οργανωτικά και πολιτικά να καθοδηγήσει τις λαϊκές μάζες που βρίσκονται στους δρόμους για μεγάλο χρονικό διάστημα, με τις δυνάμεις του συστήματος σε προφανή αμηχανία και υποχώρηση. Ο αδιαμεσολάβητος ρόλος του λαϊκού παράγοντα αποτυπώνεται στο εύρος της τομής, που αποτελεί τομή στη συνέχεια όπως εύστοχα έχει χαρακτηριστεί (Χαραλάμπης Δ., 1985 : 343 επ.). Χαρακτηριστική της αδυναμίας των αντιδικτατορικών οργανώσεων να παρέμβουν είναι ότι ούτε καν κλήθηκαν εκπρόσωποί τους να συμμετέχουν στις συζητήσεις της μετάβασης, χωρίς το γεγονός αυτό να απονομιμοποιεί τόσο την (άτυπη) διαδικασία συνεδρίασης μεταξύ εκπροσώπων του πολιτικού κόσμου και της δικτατορίας, όσο και το αποτέλεσμα της. Το ζήτημα δεν είναι τεχνικό, λ.χ. δεν ήξεραν πού να τους εντοπίσουν ή δεν προλάβαιναν επειδή τα γεγονότα έτρεχαν, αλλά βαθιά πολιτικό με την έννοια του συσχετισμού δυνάμεων. Αξίζει κανείς να αντιπαραβάλει το πλαίσιο συνθηκών μετάβασης σε δύο άλλες ιστορικές περιόδους κατακόρυφης έντασης του πολιτικού αγώνα. Το 1944 ο αστικός πολιτικός κόσμος και ο ξένος παράγοντας (Αγγλία) ήταν υποχρεωμένοι να προσκαλέσουν τους εκπροσώπους του ΕΑΜ, ουσιαστικά να τους εγκλωβίσουν, προκειμένου να συμμετέχουν σε μια κυβέρνηση συνεργασίας (Λίβανος, 5^{ος}/1944, Καζέρτα 9^{ος}/1944). Η απεύθυνση προς τις δυνάμεις της Αριστεράς είχε καταστεί υποχρεωτική καθώς είχαν ανατραπεί άρδην και με όρους υλικούς οι προπολεμικοί συσχετισμοί στη διάρκεια της κατοχής. Κάτι ανάλογο οι αντιδικτατορικές οργανωμένες δυνάμεις ούτε κατ' ελάχιστο δεν είχαν πετύχει. Το 1965-1966 στις συνεδριάσεις του Συμβουλίου του Στέμματος (που ως θεσμός προβλεπόταν στο Σύνταγμα του '52), ο μόνος από τους συμμετέχοντες που εκπροσωπεί τον λαϊκό παράγοντα, το «πεζοδρόμιο», είναι ο Γεώργιος Παπανδρέου. Κανένας άλλος εκπρόσωπος που να εκφράζει έστω εν μέρει τις κινητοποιημένες αντιμοναρχικά λαϊκές τάξεις δεν καλείται. Γι' αυτό και το Συμβούλιο του Στέμματος αδυνατεί τελικά να προτείνει οποιαδήποτε λύση και απονομιμοποιείται ως θεσμικό

¹¹⁹ Για μια γενικότερη αποτίμηση της κοινωνικής κατηγορίας Νεολαία, με έμφαση στο φοιτητικό χώρο και στις πολιτισμικές εξελίξεις του συγκεκριμένου χώρου κατά την περίοδο της Δικτατορίας, βλ. Κορνέτης Κ., *Τα παιδιά της δικτατορίας*, εκδ. Πόλις, 2015

όργανο. Απεναντίας το άτυπο όργανο που αποφάσισε την μετάβαση από τη δικτατορία σε κυβέρνηση πολιτικών προσώπων στις 23 Ιουλίου 1974, δεν γνώρισε καμία απονομιμοποίηση παρ' ότi δεν συμμετείχαν εκπρόσωποι των αντιδικτατορικών οργανώσεων, αποτυπώνοντας ακριβώς το συγκεκριμένο συσχετισμό δυνάμεων.

Το τελικό αποτέλεσμα μεταξύ των δυνάμεων της συνέχειας και των δυνάμεων της τομής έχει τρία βασικά χαρακτηριστικά, που αποτυπώνονται τελικά και στο Σύνταγμα του '75 : α) Τον πολιτειακό αυτοκαθορισμό αντανακλώντας τη θεσμική μνήμη και άρνηση της περιορισμένης δημοκρατίας και του δρώντος παρασυντάγματος της προδικτατορικής περιόδου (δημοψήφισμα για τη μοναρχία, πολιτικός έλεγχος του στρατού). β) Τις βάσεις του κράτους δικαίου και του κοινωνικού συμβολαίου αναγνωρίζοντας το βασικό έλλειμμα της μεταπολεμικής Ελλάδας σε σχέση με τους δυτικοευρωπαϊκούς κοινωνικούς σχηματισμούς. γ) Την προοπτική ένταξης στην ΕΟΚ και μέσω αυτής τη διασφάλιση και διευρυμένη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Τα παραπάνω αποτελούν την κεντρική στρατηγική του κυρίαρχου μπλοκ εξουσίας όπως σταδιακά εξελίσσεται σ' όλη την περίοδο της μεταπολίτευσης. Πρόκειται για μια γραμμή αστικού εκσυγχρονισμού στο πλαίσιο ενός κυρίαρχου-κυριαρχούμενου κράτους που ανήκει στη Δύση. Το εξαρτημένο ελληνικό καπιταλιστικό κράτος αλλάζει σημαντικά μορφή. Αναπτύσσει μηχανισμούς συναίνεσης, οργανώνει τον αυτοπροσδιορισμό του στη βάση της κομματικής αντιπροσώπευσης, εξασφαλίζει και σταθεροποιεί τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος. Η κυβέρνηση «εθνικής ενότητας» υπό τον Καραμανλή που υλοποίησε το συγκεκριμένο πρόγραμμα, ήταν μια κυβέρνηση αστικής ενότητας. Και ως κυβέρνηση αστικής ενότητας συνεχίζει η μονοκομματική κυβέρνηση Καραμανλή της περιόδου 1974-1980.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Η 3^η Σεπτέμβρη 1974- Αυτοοργάνωση

α) Η Διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτέμβρη

Το πραξικόπημα στην Κύπρο, η τουρκική εισβολή και η μεταπολίτευση, οδηγεί την οργάνωση του ΠΑΚ στις ακόλουθες ενέργειες : Στις 18 Ιουλίου το Εθνικό Συμβούλιο του ΠΑΚ καλεί τα μέλη της οργάνωσης να μεταβούν στην Κύπρο για υπεράσπιση της Κυπριακής Δημοκρατίας, καθώς διαβλέπει στην τυχодιωκτική

κίνηση Ιωαννίδη, χειραγώγησή της από τον αμερικανικό παράγοντα. Η οργάνωση αρχίζει να κινητοποιείται για την προετοιμασία της μετάβασης στην Κύπρο και τη διεξαγωγή ανταρτοπολέμου (Βασιλειάδης Δ., 2007 : 285). Στις 23-24 Ιουλίου σε συνεδρίαση του ηγετικού πυρήνα του Ε.Σ. του ΠΑΚ στη Βασιλεία της Ελβετίας εκδίδεται η ανακοίνωση ότι η πραγματοποιούμενη μεταπολίτευση στην Ελλάδα αποτελεί νατοϊκή αλλαγή φρουράς (Βασιλειάδης Δ., 2007 : 284, Παπαγιαννόπουλος Γ., 1989 : 102). Τέλος ακολουθεί στις 27 και 28 Ιουλίου συνεδρίαση του Ε.Σ. ΠΑΚ στο Βίντερτουρ της Ελβετίας. Εκεί λαμβάνονται οι ακόλουθες αποφάσεις : Επαναλαμβάνεται η θέση για τη μεταπολίτευση ως αλλαγή φρουράς στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ, αποφασίζεται η συγκρότηση στην Ελλάδα νέου μαζικού σοσιαλιστικού κόμματος, καταργείται η ονομασία ΠΑΚ, αλλά διατηρείται η οργανωτική δομή (Παπαγιαννόπουλος Γ., 12-3-2014). Στη συνέχεια μεταβαίνει στην Ελλάδα εκπρόσωπος του Ε.Σ. του ΠΑΚ προκειμένου να διερευνήσει από κοντά την κατάσταση¹²⁰, να έρθει σ' επαφή με τα στελέχη του ΠΑΚ εσωτερικού και να προετοιμάσει την επάνοδο στην Ελλάδα του Ανδρέα Παπανδρέου (Βασιλειάδης Δ., 2003). Αποφασίζεται στις αρχές Αυγούστου να συνεδριάσει παγγερμανική συνέλευση με συμμετοχή και εκπροσώπων από άλλες χώρες, προκειμένου να γίνουν γνωστές και να επικυρωθούν οι αποφάσεις του Ε.Σ. Ορίζεται 10μελής επιτροπή για τη σύνταξη σχεδίου διακήρυξης του νέου φορέα¹²¹.

Από την επιστροφή του Α.Π. στην Ελλάδα (16/8) και μέχρι την ημέρα ίδρυσης του ΠΑΣΟΚ (3/9), πραγματοποιούνται συνεχείς πολιτικές διεργασίες μεταξύ πολιτικών ομάδων, συσσωματώσεων και ατόμων για το χαρακτήρα του νέου φορέα, την ονομασία του, την ιδεολογική και πολιτική γραμμή. Οι διεργασίες λαμβάνουν χώρα σε μια στιγμή που αφενός έχει ολοκληρωθεί και σταθεροποιείται ο Αττίλας 2, ευρύτερη ελληνοτουρκική σύρραξη είναι ενδεχόμενη, ο λαϊκός παράγοντας εξακολουθεί να βρίσκεται στους δρόμους και σταδιακά, αλλά σταθερά η κυβέρνηση Καραμανλή αποκτά τον έλεγχο της κατάστασης, αποσύροντας την Ελλάδα από το

¹²⁰ Πρόκειται για τον Δαμιανό Βασιλειάδη

¹²¹ Η διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου συντάχθηκε από 10μελή επιτροπή, αρχές Αυγούστου 1974, στο Μόναχο, ύστερα από την τελευταία συνεδρίαση του Ε.Σ. ΠΑΚ στο Βίντερτουρ της Ελβετίας (27-28/7) που αποφάσισε - μεταξύ άλλων - την ίδρυση σοσιαλιστικού κόμματος στην Ελλάδα. Η διακήρυξη αποτελεί προφανώς συλλογικό κείμενο αντανακλώντας προβληματισμούς και θέσεις του ΠΑΚ της περιόδου εκείνης. Τα μέλη της επιτροπής σύνταξης του σχεδίου διακήρυξης - κατ' αλφαβητική σειρά - ήταν οι : Αγγελόπουλος Θ., Ζαφειρόπουλος Γ., Κωστόπουλος Σ., Λιάνης Γ., Μαντάς Π., Παπαγιαννόπουλος Γ., Σκουλάς Ν., Τσουγιόπουλος Γ., Τσοχατζόπουλος Α., Χαραλαμπίδης Μ. Για το θέμα βλ. Βασιλειάδης Δ. *Ο μύθος του Ανδρέα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 2007, σελ. 293, Παπαγιαννόπουλος Γ., *Η σκοτεινή πλευρά του ήλιου*, εκδ. Οδυσσέας, 1989, σελ. 103

στρατιωτικό σκέλος του NATO (14/8), θέτοντας θεσμικά και ουσιαστικά τις ένοπλες δυνάμεις υπό τον έλεγχο της πολιτικής ηγεσίας, νομιμοποιώντας τα πολιτικά κόμματα και ειδικότερα τα κόμματα της κομμουνιστικής αριστεράς.

Εν όψει της ίδρυσης του νέου πολιτικού φορέα διαμορφώνονται οι παρακάτω πολιτικές ομάδες, οι οποίες υπερπροσδιορίζονται από τις ιδεολογικοπολιτικές τους θέσεις και προελεύσεις και όχι από την κοινωνική τους ένταξη, καθώς η συντριπτική πλειοψηφία ανήκει είτε στη νέα μικροαστική τάξη, η οποία βρίσκεται σε φάση ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, είτε στη φοιτητική κοινωνική κατηγορία η τοποθέτηση της οποίας στη συγκυρία υπερπροσδιορίζεται από τις ιδεολογικοπολιτικές της θέσεις ως αποτέλεσμα της κεντρικότητας του φοιτητικού κινήματος στον αντιδικτατορικό αγώνα.

Μια ομάδα παλαιών βουλευτών, πολιτευτών της ΕΚ ζητά την αναβίωση της ΕΚ στις νέες συνθήκες υπό τον ΑΠ, προκειμένου να επιδιωχθεί νίκη στις εκλογές που εκτιμάται ότι σύντομα η κυβέρνηση Καραμανλή θα προκηρύξει. Το ενδεχόμενο αναβίωσης της προδικτατορικής ΕΚ ρητώς απορρίπτεται, καθώς δεν έχει καμία σχέση με την κατεύθυνση και τις αποφάσεις του Ε.Σ. του ΠΑΚ στο Βίντερτουρ της Ελβετίας που αντανakλούν το ιδεολογικό και προγραμματικό βάθος της ρήξης μεταξύ ΠΑΚ εξωτερικού και ΕΚ- ΕΔΗΝ εξωτερικού που είχε συντελεστεί, κυρίως όμως βρίσκεται στον αντίποδα των έντονων διεργασιών που συντελούνται σε επίπεδο κοινωνικής βάσης, που κινείται σε άλλες κατευθύνσεις πιο ρηξικέλευθες και ριζοσπαστικές.

Μετά την κατηγορηματική απόρριψη από τον Α.Π. αυτής της εκδοχής, οι διεργασίες περιστρέφονται και κορυφώνονται στην κατεύθυνση του νέου φορέα. Μία ομάδα που έχει σχέση με την προδικτατορική κεντροαριστερά με πυρήνα τα στελέχη του ΠΑΚ εσωτερικού προσπαθούν ν' αποφύγουν τον όρο σοσιαλιστικό στον τίτλο, κυρίως όμως να μην συμπεριληφθούν στο ιδρυτικό κείμενο οι αναφορές στο σχέδιο διακήρυξης περί κοινωνικής απελευθέρωσης, σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, κοινωνικοποιήσεων και αυτοδιαχείρισης (Χαραλαμπίδης Μ., 8-10-2014, συνέντευξη). Παρ' όλο που οι θέσεις τους δεν γίνονται δεκτές, παραμένουν στον υπό ίδρυση νέο φορέα, είτε από λόγους συντροφικότητας προς τον Α.Π., είτε διότι το πολιτικό τους αισθητήριο τους οδηγεί στην εκτίμηση ότι ο νέος κομματικός φορέας έχει θετικές προοπτικές. Ούτε ο Α.Π. τους αποθαρύνει περίπου για τους ίδιους λόγους. Αφενός έχει σχέση μακροχρόνιας εμπιστοσύνης με τον πυρήνα στελεχών του ΠΑΚ εσωτερικού, αφετέρου με δεδομένο ότι οι εκλογές θα προκηρυχθούν

σύντομα θέλει στελέχη με τουλάχιστον εκλογική αποτελεσματικότητα, που δεν μπορούν να την προσφέρουν τα αγωνιστικά στελέχη του ΠΑΚ ή οι αντιδικτατορικοί φοιτητές των αμφιθεάτρων.

Η πλάστιγγα γέρνει αποφασιστικά υπέρ της ριζοσπαστικής τάσης, καθώς εκτός του Α.Π. που αποτελεί σ' εκείνην τη φάση την αιχμή του δόρατος της αριστερής πτέρυγας, οι υπό διαμόρφωση ομάδες συσπειρώνονται στην κατεύθυνση του σχεδίου της διακήρυξης όπως έχει διατυπωθεί στη συνεδρίαση της 10μελούς επιτροπής στο Μόναχο στις αρχές Αυγούστου. Ειδικότερα οι ομάδες που διαμορφώνονται και συμμαχούν είναι τα στελέχη του ΠΑΚ εξωτερικού υπό το ΚΕΜΕΔΙΑ ΠΑΚ (Κέντρο Μελετών και Διαφώτισης) που διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στις συζητήσεις και την ομάδα αντιδικτατορικών φοιτητών του ΠΑΚ εσωτερικού, που μαζί με ανένταχτους αντιδικτατορικούς φοιτητές έχουν δημιουργήσει ήδη τη συσπείρωση «Φοιτητές που εκφράζονται από τις θέσεις του Ανδρέα Παπανδρέου» (Τζουμάκας Σ., 1-8-2012 : συνέντευξη, Τζουβάνος Δ., 4-4-2014 : συνέντευξη), κίνηση που δείχνει την αποδοχή των θέσεων και της γραμμής του Α.Π. στους κινητοποιημένους φοιτητές εκείνης της περιόδου. Μια τάση που θ' αποτυπωθεί καθαρά στις πρώτες μεταπολιτευτικές φοιτητικές εκλογές (Νοέμβριος 1974) και την εκλογική πρωτιά της ΠΑΣΠ σ' ένα κλίμα γενικευμένου ριζοσπαστισμού και ηγεμονικού αριστερισμού στον φοιτητικό χώρο.

Η Διακήρυξη 3^{ης} Σεπτεμβρίου απηχεί τις θέσεις και τη γραμμή του ΠΑΚ¹²², με εξαίρεση τη θέση περί ένοπλου αγώνα η οποία δεν επιβιώνει στις νέες συνθήκες, αποτυπώνοντας την ηγεμονία του χώρου ΠΑΚ μεταξύ των πολιτικών ομάδων που διαπραγματεύτηκαν τη διακήρυξη, καθώς επίσης τη συμμαχία μεταξύ ΠΑΚ εξωτερικού-Φοιτητών απέναντι στους Ενωσοκεντρίτες-ΠΑΚ εσωτερικού. Οι πρώτοι χαρακτηρίζουν τους δεύτερους ως παλαιοκομματικούς. Οι δεύτεροι τους πρώτους ως αριστεριστές.

Η Διακήρυξη Βασικών Αρχών και Στόχων του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος- Διακήρυξη 3^{ης} Σεπτεμβρίου ρητώς αναφέρει ότι η βασική αιτία, η «ρίζα της συμφοράς» της Ελλάδας είναι η εξάρτησή της από το ιμπεριαλιστικό κατεστημένο των ΗΠΑ και του ΝΑΤΟ. Τόσο η τραγωδία της Κύπρου, όσο και η δικτατορία αποτελούν ιδιαίτερα σκληρές μορφές στιγνής αποικιοποίησης από τους δυτικούς και

¹²² Για μια αντιπροσωπευτική σύνοψη βασικών θέσεων του ΠΑΚ, όπως διατυπώνονται από στελέχη του ΚΕΜΕΔΙΑ ΠΑΚ, βλ. Βασιλειάδης Δ., *Δημοκρατικός σοσιαλισμός ή ο τρίτος δρόμος*, εκδ. Καρανάση, 1974, Κωστόπουλος Σ., *Για ένα γνήσιο λαϊκό σοσιαλιστικό ελληνικό κίνημα. Μελέτες και σκέψεις από σεμινάρια του ΠΑΚ Ευρώπης*, εκδ. Αγώνας, 1975

κυρίως αμερικανούς ιμπεριαλιστές. Συνεπώς ο αγώνας του ΠΑΣΟΚ προσδιορίζεται ρητώς ως αγώνας για την εθνική ανεξαρτησία που στις δοσμένες συνθήκες σημαίνει αποδέσμευση από πολιτικούς, στρατιωτικούς και οικονομικούς μηχανισμούς εξάρτησης.

Το κείμενο θέτει δύο στόχους. Έναν άμεσο συγκυρίας και έναν μακροπρόθεσμο. Ο στόχος της συγκυρίας, ο οποίος αποτέλεσε και ένα από τα πρώτα συνθήματα του ΠΑΣΟΚ, ήταν τιμωρία-κάθαρση-αποκατάσταση. Δηλαδή τιμωρία των ενόχων της επταετίας, της σφαγής του Πολυτεχνείου και της Κυπριακής τραγωδίας, κάθαρση του κρατικού μηχανισμού, αποκατάσταση των θυμάτων της δικτατορίας. Αυτός είναι ο άμεσος στόχος, που αποτελεί αιχμή και πίεση στην κυβέρνηση Καραμανλή, αλλά και λαϊκή απαίτηση της περιόδου.

Ο μακροπρόθεσμος στρατηγικός στόχος που γι' αυτόν οικοδομείται το ΠΑΣΟΚ είναι η Εθνική Ανεξαρτησία, η Λαϊκή Κυριαρχία, η Κοινωνική Απελευθέρωση (Ε.Α.-Λ.Κ.-Κ.Α. στο εξής), η Δημοκρατική Διαδικασία για μια ανεξάρτητη, σοσιαλιστική και δημοκρατική Ελλάδα. Προϋπόθεση επίτευξης των στόχων αυτών είναι η αποδέσμευση της χώρας από στρατιωτικούς, πολιτικούς και οικονομικούς συνασπισμούς. Εμμέσως εδώ η Διακήρυξη αναφέρεται, εκτός από το ΝΑΤΟ, ειδικά με τον όρο οικονομικός συνασπισμός, στην επανενεργοποίηση από πλευράς κυβέρνησης Καραμανλή των διαπραγματεύσεων για ένταξη στην ΕΟΚ, προιδεάζοντας για την αρνητική στάση που θα λάβει το ΠΑΣΟΚ στη βασική στρατηγική του κυρίαρχου μπλοκ στην Ελλάδα που είναι η ένταξη στην ΕΟΚ. Μάλιστα εντός της διακήρυξης περιλαμβάνεται η αναφορά για αποπυρηνικοποιημένη ζώνη στη Βαλκανική και τη Μεσόγειο, γεγονός που υποδηλώνει μια στρατηγική του ΑΠ και των συντρόφων του ήδη από εκείνη την περίοδο, στη γραμμή της οποίας θα αναλάβει πρωτοβουλίες ως κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1981-1986. Επιπλέον αναφέρεται σε ουδετεροποίηση της Μεσογείου και σύσφιξης οικονομικών και πολιτιστικών σχέσεων με τους λαούς όλης της Ευρώπης και της Μεσογείου, που αφενός υποδηλώνουν τους προσανατολισμούς του ΠΑΚ/ΠΑΣΟΚ, που δεν ήταν στην κατεύθυνση εθνικού απομονωτισμού, άλλωστε ο Α.Π. ρητώς αρνείται μια τέτοια προοπτική¹²³, αλλά σε μια γραμμή που θα μπορούσαμε να την χαρακτηρίσουμε περιφερειακού διεθνισμού¹²⁴ η οποία προϋποθέτει την εθνική ανεξαρτησία των

¹²³ *Αγωνιστής*, τχ. 11º/1975

¹²⁴ Ο όρος είναι του Μιχάλη Χαραλαμπίδη, μεταγενέστερος της διακήρυξης, αλλά συμπυκνώνει τη στρατηγική κατεύθυνση του ρεύματος ΠΑΚ/ΠΑΣΟΚ στο συγκεκριμένο ζήτημα, βλ. Χαραλαμπίδης

κρατών, την αυτοδιάθεση των εθνών, την αντιιμπεριαλιστική πάλη των λαών. Το ΠΑΣΟΚ σ' ολόκληρη την περίοδο 1974-1981 θα κινηθεί σε μια γραμμή πολιτικής συνεργασίας με αριστερά σοσιαλιστικά κόμματα και απελευθερωτικά κινήματα των λαών της Μεσογείου και της Νότιας Ευρώπης στην κατεύθυνση οικοδόμησης μιας Μεσογειακής Οικονομικής Κοινότητας, ως αυτοδύναμου πόλου ανάπτυξης, ανταγωνιστική ως προς την ΕΟΚ των βόρειων Ευρωπαίων, σύμφωνα με την κομματική ορολογία και τις προσεγγίσεις του Α.Π. εκείνης της περιόδου, αναπτύσσοντας σχετικές πρωτοβουλίες.¹²⁵

Ακουλούθως η διακήρυξη αναφέρει ότι προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος της κοινωνικής απελευθέρωσης που ρητώς την ταυτίζει με τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό πρέπει να πραγματοποιηθεί η κοινωνικοποίηση του χρηματοδοτικού συστήματος στο σύνολό του, του μεγάλου εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου, καθώς και των βασικών μονάδων παραγωγής, αντανakλώντας τους προβληματισμούς περί άνισης ανταλλαγής των θεωριών της εξάρτησης. Στο σημείο αυτό υπάρχει ασάφεια γύρω από την κοινωνικοποίηση μονάδων παραγωγής, καθώς δεν προσδιορίζεται το εύρος και ο χαρακτήρας της κοινωνικοποίησης. Άλλωστε το ζήτημα της κοινωνικοποίησης είχε βρεθεί στο επίκεντρο των διαπραγματεύσεων στη φάση της τελικής έγκρισης του σχεδίου διακήρυξης ανάμεσα στα στελέχη του ΠΑΚ εξωτερικού και του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος από τη μία και τα στελέχη του ΠΑΚ εσωτερικού και της προδικτατορικής κεντροαριστεράς από την άλλη (Σπουρδαλάκης Μ., 1988 : 84-85, Βασιλειάδης Δ., 2007 : 305-306, Χαραλαμπίδης Μ., 8-10-2014 : συνέντευξη).

Η αοριστία αυτή έχει υποστηριχθεί ότι αντανakλά τις πιέσεις της ομάδας των στελεχών του ΠΑΚ εσωτερικού σχετικά με το ζήτημα των κοινωνικοποιήσεων και είναι προϊόν συμβιβασμού ανάμεσα στις δύο ομάδες (Σπουρδαλάκης Μ., 1988 : 90). Χωρίς να αμφισβητούμε αυτήν την πραγματολογικού χαρακτήρα εξήγηση για το ζήτημα της αοριστίας, πιστεύουμε ότι αυτή κυρίως αποτυπώνει την αμφίσημη θέση

Μ., Για έναν περιφερειακό διεθνισμό στο Χαραλαμπίδης Μ., *Προλεχθέντα. Κοινωνία-κυβέρνηση-αριστερά*, εκδ. Γόρδιος, 1994, σελ. 99 επ. Ακόμα πιο περιεκτικά αποτυπώνεται η αντιιμπεριαλιστική γραμμή του περιφερειακού διεθνισμού, βασικός άξονας στη στρατηγική ΠΑΣΟΚ, στην αναφορά του Μ.Χ. «Η Ελλάδα θ' ανήκει στους Έλληνες, όταν η Ανατολική Μεσόγειος ανήκει στους λαούς της» *Ποιό το μέλλον για την Ελλάδα*, ομιλία Μ. Χαραλαμπίδη στο 4^ο συνέδριο του ΠΑΣΟΚ (6^{ος}/1996), στο Χαραλαμπίδης Μ., *Η ιστορία θέλει η επίσημη πολιτική δεν μπορεί*, εκδ. Γόρδιος, 1996, σελ. 22

¹²⁵ Ενδεικτικά βλ. Παπανδρέου Α. Για μια μεσογειακή οικονομική κοινότητα, συνέντευξη στην εφημ., *Ελευθεροτυπία*, 2-2-1976, Παπανδρέου Α., *Για μια Μεσόγειο απελευθερωμένη και σοσιαλιστική*, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ-ΠΑΣΟΚ, 1977, Συνδιάσκεψη σοσιαλιστικών και εθνικοαπελευθερωτικών κινήματων της Μεσογείου, Μάλτα, 1977.

που έχει το υπό διαμόρφωση ΠΑΣΟΚ για το χαρακτήρα του εγχώριου κεφαλαίου. Η διακήρυξη το χαρακτηρίζει μόνον μεταπρατικό. Δεν προχωρά στη διαπίστωση του μονοπωλιακού ή όχι χαρακτήρα του εγχώριου κεφαλαίου. Πιθανόν αυτό να αντανάκλα ταλάντευση για την ύπαρξη μονοπωλιακού κεφαλαίου ως κυρίαρχης εγχώριας κεφαλαιοκρατικής μορφής συσσώρευσης. Ίσως η ανάπτυξη του κινήματος των βιομηχανικών εργοστασιακών σωματείων, που θα παρακολουθήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, και η επιρροή του στο υπό διαμόρφωση ΠΑΣΟΚ, να οδηγήσει το Κόμμα στο ξεκαθάρισμα των απόψεων για το ζήτημα αυτό.

Σε επόμενα κομματικά κείμενα της περιόδου 1976-1978 ρητά θα ξεκαθαρισθεί η ύπαρξη εγχώριου μονοπωλιακού κεφαλαίου το οποίο εντάσσεται στις δυνάμεις του κυρίαρχου μπλοκ και εγχώριου μη μονοπωλιακού κεφαλαίου που υπό προϋποθέσεις μπορεί να ενταχθεί ακόμα και στις δυνάμεις του μπλοκ της αλλαγής. Η θέση αυτή υποδηλώνει εκτός όλων των άλλων αντίληψη του μονοπωλίου με όρους κυκλοφορίας κεφαλαίου (αριστερού κεϋνσιανισμού)¹²⁶ και όχι με όρους παραγωγικής βάσης και αντικειμενικού προτσές του μη μονοπωλιακού κεφαλαίου που μέσα από τον ενδοκαπιταλιστικό ανταγωνισμό οδηγείται στο μονοπώλιο¹²⁷. Η θέση μετά το '81 αλλάζει όπου και το εγχώριο μονοπωλιακό κεφάλαιο στο βαθμό που είναι παραγωγικό και όχι παρασιτικό μπορεί να ενταχθεί στη στρατηγική της αλλαγής (9^η Σύνοδος ΚΕ ΠΑΣΟΚ : 1982). Αλλά στο ζήτημα αυτό θ' αναφερθούμε σε επόμενο κεφάλαιο. Αυτό που έχει σημασία να κρατήσουμε είναι ότι υπάρχει πράγματι αοριστία, η οποία παράγει συνέπειες στην πορεία, συνομολογείται από τον Α.Π. ως αντικειμενική αδυναμία προσδιορισμού σ' αυτή την φάση των υπό κοινωνικοποίηση παραγωγικών μονάδων (Παπανδρέου Α., 1976 : 117), ενώ στο ζήτημα αυτό θα δεχθεί πολεμική από την αντιπαράθεση που θ' ακολουθήσει τις διαγραφές των στελεχών της Δ.Α. (Εφημ. *Σοσιαλιστική Πορεία* : 12-7-1975).

Η διακήρυξη εισάγει τη γραμμή του αποκεντρωμένου κοινωνικού προγραμματισμού της οικονομίας, τον οποίο συνδέει με τις κοινωνικοποιημένες παραγωγικές μονάδες και την αυτοδιαχείριση εντός των κοινωνικοποιημένων μονάδων. Προβλέπει διοικητική αποκέντρωση, λειτουργία ακηδεμόνευτου από το κράτος, αυτόνομου συνδικαλιστικού κινήματος κοινωνικά ανταγωνιστικού προς την

¹²⁶ Επηρεασμένη ίσως και από τις παλαιότερες ακαδημαϊκές προσεγγίσεις του Α.Π. στο ζήτημα της λειτουργίας των μονοπωλίων.

¹²⁷ Ειδικά για την κριτική στο ζήτημα της πρόσληψης του μονοπωλιακού κεφαλαίου από το ΠΑΣΟΚ, βλ. Κοτζιάς Ν., Ο «τρίτος δρόμος» του ΠΑΣΟΚ, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1985, σελ. 183 επ.

οικονομική ολιγαρχία, καθώς επίσης και οργάνωση αγροτικής παραγωγής σε συνεταιριστική βάση.

Επιπλέον προβλέπει πολιτικές τυπικού σοσιαλδημοκρατικού χαρακτήρα, η ανυπαρξία των οποίων, υποδηλώνουν την ιστορική καθυστέρηση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, σε σχέση με κατακτήσεις των μεταπολεμικών κοινωνιών της Δυτ. Ευρώπης, όπως εισοδηματική ενίσχυση μισθωτών, κοινωνικοποίηση της υγείας και κοινωνικοασφαλιστική κάλυψη του συνόλου του πληθυσμού, προστασία της μητρότητας και παιδιού κλπ. Άλλα ζητήματα και πολιτικές που θέτει η διακήρυξη, αντανakλούν επιρροές των στελεχών του ΠΑΚ εξωτερικού από την προβληματική των κοινωνικών κινημάτων εκείνης της εποχής, αρθρωμένη σ' ένα ριζοσπαστικό συνολικό πλαίσιο κοινωνικών ανατροπών και όχι σ' ένα πλαίσιο κοινωνικού φιλελευθερισμού, συμπυκνώνοντας συγκεκριμένα ιδεολογικά ρεύματα που έχουν ήδη αναπτυχθεί σε πανεπιστήμια της Δύσης, αλλά και γείωση με υπαρκτά προβλήματα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού όπως εγκατάλειψη υπαίθρου και καταπολέμηση γεωγραφικών ανισοτήτων, περιβαλλοντικά προβλήματα, οικιστικές και πολεοδομικές παρεμβάσεις, συνθήκες ζωής στις πόλεις, ισότητα των δύο φύλων σε όλες τις εκφάνσεις του δημοσίου και ιδιωτικού βίου, κατάργηση ιδιωτικής εκπαίδευσης, παιδεία για όλο τον λαό, χωρισμός εκκλησίας-κράτους και κοινωνικοποίηση μοναστηριακής περιουσίας.

Απουσιάζουν από το διακηρυκτικό κείμενο θέσεις που ν' αντανakλούν μια περιγραφή της δομής του κράτους, εκτός από το στοιχείο της απεξάρτησης από ιμπεριαλιστικούς συνασπισμούς και του πολιτικού ελέγχου των ενόπλων δυνάμεων. Η συγκεκριμένη έλλειψη αποτελεί μια θεωρητική αδυναμία της διακήρυξης, που αποτυπώνει έλλειμμα της θεωρίας της εξάρτησης στο ζήτημα του κρατικού φαινομένου. Το έλλειμμα αυτό θα έχει συνέπειες στην κομματική και κυβερνητική εμπειρία του ΠΑΣΟΚ. Θα ήταν άστοχο ωστόσο να υποστηρίξουμε σ' αυτή τη φάση ότι η παράλειψη της διακήρυξης συνιστά έμμεση παραδοχή της ουδετερότητας του κράτους. Κι αυτό γιατί σε κείμενα ακριβώς αυτής της περιόδου (1975, 1976 και 1977) ο Α.Π. ρητώς αντιπαρατίθεται στην άποψη περί ουδετερότητας του κράτους. Είναι κατά τη γνώμη μας πιο ασφαλές να το θεωρήσουμε αδυναμία του θεωρητικού υποδείγματος της εξάρτησης, που δεν έδωσε ιδιαίτερη σημασία στο ζήτημα του κράτους.

Το κοινωνικό μπλοκ στο οποίο απευθύνεται η διακήρυξη είναι εργάτες, αγρότες, μικροαστικά στρώματα - παραδοσιακά και νέα - και η νεολαία,

παρατακτικά και σε ισότιμη βάση. Όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια το ΠΑΣΟΚ και σε επόμενα κομβικής σημασίας κείμενά του αρνείται την πρωτοπορία της εργατικής τάξης (Παπανδρέου Α., 1976 : 223 επ., 2^η Σύνοδος Κ.Ε. ΠΑΣΟΚ, 1978), όχι μόνον στον αγώνα για εθνική ανεξαρτησία, αλλά και για σοσιαλισμό, διαφοροποιούμενο στο σημείο αυτό από το ΚΚΕ. Το αντίπαλο μπλοκ ορίζεται ως δυνάμεις ξένης εξάρτησης, πολιτικοί, στρατιωτικοί, οικονομικοί ιμπεριαλιστικοί συνασπισμοί, ξένο πολυεθνικό μονοπωλιακό κεφάλαιο, εγχώριο μεταπρατικό κεφάλαιο, κρατικός μηχανισμός.

Επιπλέον ενώ φαίνεται στο κείμενο της διακήρυξης να εισάγεται εμμέσως μια ιεραρχημένη σταδιολόγηση των σκοπών του ΠΑΣΟΚ σε γραμμική εξέλιξη, καθώς αναφέρεται ότι η Ε.Α. αποτελεί προϋπόθεση για την Λ.Κ. που αποτελεί προϋπόθεση για την Κ.Α. που αποτελεί προϋπόθεση για την πραγμάτωση της Δ.Δ. (Δημοκρατική Διαδικασία), εντούτοις η γραμμή σταδιολόγησης ρητώς αποσαφηνίζεται ότι δεν ισχύει από τον Α.Π. σε κείμενα εκείνης της περιόδου, που ορίζει τους στρατηγικούς στόχους του ΠΑΣΟΚ ως μια ενιαία διαδικασία.

Κρίσιμο στη διακήρυξη είναι το ζήτημα του συλλογικού υποκειμένου, του πολιτικού κινήματος. Θεωρεί το πρότυπο κομματικής οργάνωσης που κυριαρχούσε μέχρι τη δικτατορία στην Ελλάδα βασικό αίτιο πολιτικής και κοινωνικής καθυστέρησης. Αποτυπώνεται στη διακήρυξη η αρνητική εμπειρία των κομματικών σχηματισμών του παρελθόντος όπου κυριαρχούσε η φεουδαρχική σχέση μεταξύ ηγέτη και βουλευτή, βουλευτή και κομματάρχη, κομματάρχη και ψηφοφόρου. Η διακήρυξη θέτει ως επιτακτική αναγκαιότητα τη συγκρότηση κομμάτων αρχών ως θεμελιακή βάση της νέας ελληνικής σοσιαλιστικής δημοκρατίας και ότι το ΠΑΣΟΚ αποτελεί ένα πολιτικό κίνημα το οποίο βασίζεται στις οργανώσεις βάσεις του που καλούνται οι πολίτες να συγκροτήσουν, παρεμβαίνοντας καθημερινά μέσα απ' αυτές και ασκώντας έλεγχο στην ηγεσία του κόμματος (Διακήρυξη 3^η Σεπτέμβρη στο Σπυρδαλάκης Μ., 1998 : 339). Η emphatic αναφορά στα κόμματα αρχών με οργανώσεις βάσης αποτελεί μια σαφή δήλωση ενάντια στο παλαιοκομματικό φαινόμενο που ενυπάρχει ως ενδογενές στοιχείο έστω σε υποτελή σχέση εντός του ιδρυόμενου φορέα αποτελώντας ένδειξη της ρήξης με τον χώρο του Κέντρου. Η διακήρυξη αποτελεί κείμενο γενικών αρχών και στόχων και ως τέτοιο τιτλοφορείται. Το πρόγραμμα και το οργανωτικό σχήμα θα αποφασιστεί στο πλαίσιο του πρώτου συνεδρίου που θα συγκληθεί (Σπυρδαλάκης Μ., 1988 : 87-93).

Δεν γίνεται καμία αναφορά για τάσεις και ρεύματα στη διακήρυξη, γιατί αφενός δεν υπήρχε κάτι τέτοιο στην πολιτική κουλτούρα του ΠΑΚ, αποτυπώνοντας τόσο την ιδεολογικοπολιτική ηγεμονία και το βαθμό ομογενοποίησης του ΠΑΚ εξωτερικού, όσο και το εγγενές στοιχείο του αρχηγισμού στο ΠΑΣΟΚ, τόσο λόγω της κεντρικότητας του ρόλου του ΑΠ στο ΠΑΣΟΚ, όσο και ως στοιχείο παράδοσης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, απορρέουσας από τους συγκεκριμένους υλικούς όρους κοινωνικής αναπαραγωγής του εθνικού σχηματισμού. Τέλος η μη αναφορά σε τάσεις και ρεύματα, αλλά γενικά και αόριστα μια δέσμευση για κατοχύρωση της δημοκρατικής διαδικασίας, αντανακλά την επιρροή του τριτοδιεθνιστικού μοντέλου οργάνωσης των κομμάτων, του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού στην πλειοψηφία των στελεχών του ΠΑΚ εξωτερικού και στους φοιτητές εσωτερικού. Η προσωρινή κατοχύρωση ρευμάτων θα είναι αποτέλεσμα της διαπραγμάτευσης με τη Δημοκρατική Άμυνα για να ενταχθεί ως συνιδρυτική συνιστώσα του ΠΑΣΟΚ τον Οκτώβριο 1974 (Ελευθερίου Ρ., 1983 : 28). Αλλά αυτό θα το δούμε σε επόμενο κεφάλαιο.

Συνοψίζοντας η Διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου αποτελεί ένα κείμενο που κατατάσσει το νέο φορέα στην αριστερά, απηχεί τις θέσεις του ΠΑΚ και αποτυπώνει την ηγεμονία των στελεχών του ΠΑΚ εξωτερικού και των φοιτητών εσωτερικού και φυσικά τις απόψεις του Α.Π. εκείνης της περιόδου. Κινείται σε μια γραμμή ενότητας του εθνικού με τον κοινωνικό αγώνα, σε μια αντιιμπεριαλιστική-αντιμονοπωλιακή κατεύθυνση, σοσιαλιστικού μετασχηματισμού και αυτοδιαχειριστικής προοπτικής. Προκρίνει τη συγκρότηση μαζικού κινήματος στηριζόμενο σε οργανώσεις βάσεις, ενώ επιχειρεί να συνδέσει οργανικά επιμέρους μεταρρυθμίσεις σε μια κατεύθυνση κοινωνικής απελευθέρωσης (σοσιαλισμού) και όχι φιλελεύθερων ή σοσιαλδημοκρατικών μεταρρυθμίσεων. Διαφορετικά ειπωμένο ακόμα και αν οι επιμέρους μεταρρυθμίσεις έχουν φιλελεύθερο ή σοσιαλδημοκρατικό χαρακτήρα, επειδή δεν αποτελούν αυτοσκοπό, εντάσσονται στην κατεύθυνση του στρατηγικού στόχου, που ορίζεται ως σοσιαλιστικός μετασχηματισμός της κοινωνίας.

Η Διακήρυξη δηλαδή κάνει διάκριση ανάμεσα στους στόχους και στα μέσα, σε μια πορεία σοσιαλιστικής μετάβασης. Με όρους ιστορίας εργατικού κινήματος θα λέγαμε ότι η Διακήρυξη τείνει προς αριστερή σοσιαλδημοκρατία της εποχής του μεσοπολέμου ή της εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας και πάντως της εποχής προ της Μπαντ-Γκόντεσπερκ περιόδου. Μάλιστα πολλές από τις αποφαινίσεις και διευκρινίσεις στις οποίες θα προβεί ο ΑΠ την αμέσως επόμενη περίοδο και μέχρι το

1977, κατατάσσουν το ΠΑΣΟΚ ως πολιτική γραμμή στα αριστερά σοσιαλιστικά κόμματα της 2^{1/2} Διεθνούς. Αλλά σ' αυτά θα επανέλθουμε σε επόμενο κεφάλαιο. Το στοιχείο βεβαίως που χαρακτηρίζει τη Διακήρυξη και τη διακρίνει από άλλα σοσιαλιστικά κόμματα της Ευρώπης της προ Μπαντ-Γκοντεσμπεργκ περιόδου είναι η αντιιμπεριαλιστική-εθνικοανεξαρτησιακή γραμμή. Το στοιχείο αυτό έχει χαρακτηριστεί από μελετητές του ΠΑΣΟΚ ως εθνικισμός (Σπουρδαλάκης Μ., 1988 : 91, Βούλγαρης Γ., 2002 : 88). Στη διαφορετική προσέγγισή μας με τη συγκεκριμένη παρατήρηση θα αναφερθούμε σε ειδικό κεφάλαιο της παρούσας εργασίας. Στο παρόν κεφάλαιο περιοριζόμαστε να επισημάνουμε ότι το αντιιμπεριαλιστικό-εθνικοανεξαρτησιακό στοιχείο εδράζεται στην παράδοση της αριστεράς εκείνης περιόδου όπως κυριάρχησε από την ΕΑΜική τομή μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '80 (Μηλιός Γ., 1982 : 26).

Οι διαφορές ανάμεσα στους κομματικούς σχηματισμούς της αριστεράς για το ζήτημα αυτό είναι διαφορές έμφασης και όχι ποιοτικές. Η κεντρικότητα του αντιιμπεριαλιστικού-εθνικοανεξαρτησιακού στοιχείου στην παράδοση της ελληνικής αριστεράς απορρέει από την διπλή κίνηση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, ενσωμάτωσης στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, εσωτερίκευσης των σχέσεων ιμπεριαλιστικής εξάρτησης, αρθρωμένων με τις εγχώριες δυνάμεις του κυρίαρχου μπλοκ, συγκροτώντας τον συνασπισμό εξουσίας (Πουλαντζάς Ν., 2006 : 22). Είναι ακριβώς αυτή η διπλή κίνηση που προσδιορίζει και προσδιορίζεται από την κίνηση της πάλης των τάξεων εντός του εθνικού σχηματισμού, κατατάσσοντάς τον στην περίοδο που εξετάζουμε ως κυρίαρχο-κυριαρχούμενο στο πλαίσιο συμμετοχής του σε περιφερειακές καπιταλιστικές ολοκληρώσεις και ιμπεριαλιστικούς συνασπισμούς. Εν ολίγοις είναι η κοινωνική πραγματικότητα, οι υλικοί όροι πάλης των κυριαρχούμενων τάξεων που ορίζουν τον ταξικό αγώνα αντιιμπεριαλιστικό-εθνικοανεξαρτησιακό ως προς τη μορφή, κοινωνικό ως προς το περιεχόμενο. Με τη γραμμή της αντιιμπεριαλιστικής-εθνικοανεξαρτησιακής πάλης αντανακλάται η κοινωνική γείωση με το μπλοκ των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων. Συνεπώς είναι λανθασμένος, κατά τη γνώμη μας, ο όρος εθνικισμός για τη διακήρυξη, στο βαθμό που υπονοείται ο αστικός εθνικισμός και ξεκόβεται ο όρος από τη συνολική θεώρηση της Διακήρυξης όπως απορρέει από τη θεωρία της εξάρτησης και τα αναλυτικά σχήματα της μητρόπολης-περιφέρειας.

Η ίδρυση του ΠΑΣΟΚ φέρνει τον συγκεκριμένο κομματικό σχηματισμό σε άμεσο ανταγωνισμό με την Δεξιά και το Κέντρο, καθώς αμφισβητεί τις στρατηγικές

επιλογές (ΕΟΚ), τις τακτικές κινήσεις και τις θεσμικές παρεμβάσεις (Σύνταγμα '75), στα οποία προβαίνουν τα κόμματα αυτά, είτε από κοινού, είτε με το Κέντρο να υποστηρίζει την κυβέρνηση της δεξιάς, αποτυπώνοντας ουσιαστικά ότι πρόκειται για σχήματα αστικής ενότητας.

Παράλληλα το ΠΑΣΟΚ με την ίδρυσή του έρχεται σε ανταγωνισμό με τους φορείς της κομμουνιστικής αριστεράς (παραδοσιακής και ανανεωτικής) καθώς για πρώτη φορά ο χώρος της σοσιαλιστικής αριστεράς συγκροτείται αυτοδύναμα ιδεολογικά, πολιτικά και οργανωτικά από τον κομμουνιστικό χώρο. Άλλωστε ο Ανδρέας Παπανδρέου με σειρά και γραπτών παρεμβάσεων του οριοθετεί το ΠΑΣΟΚ απέναντι τόσο στην σοσιαλδημοκρατία και στον υπαρκτό σοσιαλισμό, όσο και στον ευρωκομμουνισμό¹²⁸, επιχειρώντας να διαμορφώσει έναν διαφορετικό εθνικό και δημοκρατικό δρόμο για το σοσιαλισμό που αρκετά χρόνια αργότερα θα κωδικοποιήσει ως στρατηγική του Τρίτου Δρόμου (Παπανδρέου Α., 1984). Την οριοθέτηση του ΠΑΣΟΚ από τους δρόμους της σοσιαλδημοκρατίας, του υπαρκτού σοσιαλισμού και του ευρωκομμουνισμού, θα την αναλύσουμε σε επόμενο κεφάλαιο.

β). Η Αυτοοργάνωση

Κατά την ίδρυσή του, το ΠΑΣΟΚ είχε να αντιμετωπίσει ένα υπαρξιακό ζήτημα. Δεν είχε οργάνωση, διακηρύσσοντας ταυτόχρονα ότι οι μαζικές οργάνωσεις βάσης είναι κεντρικό σημείο της φυσιολογίας του. (Διακήρυξη 3^{ης} Σεπτεμβρίου στο Σπυρδαλάκης Μ., 1998 : 339). Το πρόβλημα μάλιστα αυτό καθίστατο επιτακτικότερο καθώς επείκεντο οι εκλογές της 17^{ης} Νοεμβρίου 1974. Το ΠΑΣΟΚ δεν είχε προέλθει από ενοποίηση προϋπαρχόντων σοσιαλιστικών ομάδων, ούτε από την ύπαρξη ισχυρού εργατικού κινήματος το οποίο συγκροτεί κόμμα, όπως ήταν οι δύο βασικές εμπειρίες των σοσιαλιστικών, σοσιαλδημοκρατικών και εργατικών κομμάτων της Β' Διεθνούς, προκειμένου λόγω των υπό ενοποίηση σχημάτων να διαθέτει κάποιο πρόπλασμα οργάνωσης. Η ενοποίηση αντιδικτατορικών οργανώσεων λόγω του περιορισμένου εύρους τους από άποψη οργάνωσης ή μαζικότητας δεν αντιστοιχούν στο πρότυπο αυτό παρά ελάχιστα. Επίσης δεν είχε προέλθει από μαζική

¹²⁸ Βλ. Παπανδρέου Α., Ο ευρωκομμουνισμός δεν είναι ο δρόμος για το σοσιαλισμό στην Ελλάδα, εφημ. *Εξόρμηση* 11-3-1977, Η εθνική ανεξαρτησία βασικός στόχος, εφημ. *Εξόρμηση* 18-3-1977, Ο ελληνικός δρόμος για το σοσιαλισμό, εφημ. *Εξόρμηση*, 24-3-1977. Τα ανωτέρω περιλαμβάνονται στο συλλογικό *ΠΑΣΟΚ και Εξουσία*, Παπασαραντόπουλος Π. (επιμ.), εκδ. Παρατηρητής, 1980. Επίσης βλ. Παπανδρέου Α., Ο Μαρξ, ο Λένιν και η «δικτατορία του προλεταριάτου» 9^{ος}/1975, περιλαμβάνεται στο *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*, εκδ. Λαδίας, 1976.

διάσπαση προγενέστερου σοσιαλδημοκρατικού κόμματος, όπως ήταν η εμπειρία της ίδρυσης κομμάτων της Γ΄ Διεθνούς. Οι ιδεολογικοί, πολιτικοί και οργανωτικοί όροι διαχωρισμού του ΠΑΚ από την ΕΚ-ΕΔΗΝ έλαβαν χώρα στο εξωτερικό. Η δε κομματική ανάπτυξη – με την έννοια της οργάνωσης - της προδικτατορικής ΕΚ ήταν εξαιρετικά περιορισμένη και κυρίως στη βάση κομματαρχικών δικτύων, ενώ είχε μεσολαβήσει και η επτάχρονη δικτατορία με αποτέλεσμα ακόμα και οι ισχυρότατες κομματικές δομές να έχουν παντελώς ατροφήσει και να μην μπορεί να γίνει λόγος για διάσπαση του ΠΑΚ από το χώρο του Κέντρου στο εσωτερικό με όρους στοιχειώδους οργανωτικής μαζικότητας. Περαιτέρω το ΠΑΚ εσωτερικού δεν είχε αναπτυχθεί σχεδόν καθόλου οργανωτικά (5^η Σύνοδος Κ.Ε. ΠΑΣΟΚ, 1982 : 184), για να μπορέσει να αποτελέσει το πρόπλασμα ενός μαζικού κόμματος οργάνωσης βάσης. Συνεπώς το ζήτημα της συγκρότησης μαζικής οργάνωσης εμφανιζόταν τόσο ως θέμα φυσιολογίας του νεοϊδρυθέντος κόμματος, όσο και ως θέμα άμεσης αναγκαιότητας για την αντιμετώπιση της εκλογικής πρόκλησης. Η πρόταση για αυτοοργάνωση διατυπώθηκε στον ίδιο τον Α.Π. από ομάδα φιλοπαμπλικών τροτσκιστών¹²⁹, την ημέρα της Διακήρυξης στις 3 Σεπτέμβρη. Υιοθετήθηκε αμέσως από τον Α.Π. και δημοσιοποιήθηκε από τον ίδιο ως γραμμή συγκρότησης της οργάνωσης ΠΑΣΟΚ. Η συγκεκριμένη (φιλοπαμπλική) ομάδα τροτσκιστών εντάχθηκε ανοιχτά ως τροτσκιστική στο ΠΑΣΟΚ πιθανόν κατόπιν συμφωνίας του ΑΠ με τον Πάμπλο (Μιχάλης Ράπτης) και στελέχη της τοποθετήθηκαν σε ηγετικά κλιμάκια του ΠΑΣΟΚ (Λιβιεράτος, μέλος ΕΓ και υπεύθυνος ΚΕΜΕΔΙΑ, Κωστόπουλος, Δαλαβάγκας, Γκρινιάτσος μέλη Προσωρινής Κεντρικής Επιτροπής)¹³⁰. Άλλωστε υπήρχε

¹²⁹ Συγκεκριμένα από τον Γιώργο Δαλαβάγκα, συνέντευξη Λιβιεράτος Δ., οπ.π.

¹³⁰ Έχει γραφεί ότι ο ανατέλλων πράσινος ήλιος, το σήμα του ΠΑΣΟΚ, δόθηκε από τροτσκιστική ομάδα ως αναγνώριση της παρουσίας της στο Κίνημα, πρώτα από την Ελευθερίου Ρ. στο περ. *Αντί* τχ. 240/1983, υποσημ. 7 σελ. 29. Η συγκεκριμένη αναφορά έχει επαναληφθεί και σε επόμενες μελέτες. Κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να είναι ακριβές. Ο ανατέλλων πράσινος ήλιος ήταν το σήμα ενός προδικτατορικού εντύπου με την επωνυμία «Ελληνική Ανεξαρτησία» (βλ. Παράρτημα - πίνακας. 14) που αποτελούσε κομματικό όργανο του πολιτικού σχηματισμού ΣΚΕΛΚΑ (Σοσιαλιστικό Κόμμα-Ελληνικό Λαϊκό Κίνημα Ανεξαρτησίας) και ήταν μαοϊκής-εθνικοανεξαρτησιακής-τριτοκοσμικής ιδεολογικής κατεύθυνσης. Επειδή ο εκδότης του εντύπου ήταν ο Νίκος Πουλιόπουλος, ανηψιός του ηγέτη του τροτσκιστικού κινήματος και εμβληματικής φιγούρας της κομμουνιστικής αριστεράς στη διάρκεια του Μεσοπολέμου Παντελή Πουλιόπουλου, ίσως γι' αυτό να έχει θεωρηθεί εκ παραδρομής τροτσκιστικό σύμβολο, σε συνδυασμό με το σύντομο πέρας του Α.Π. από τον τροτσκισμό την περίοδο 1936-1940, αλλά και την παρουσία τροτσκιστών σε νευραλγικές θέσεις της υπό διαμόρφωση κομματικής συγκρότησης του ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1974-1976 (ΕΓ-(Π)ΚΕ-ΚΕΜΕΔΙΑ- εκπόνηση κομματικού οργανογράμματος-γραμμή της αυτοοργάνωσης). Για το ζήτημα του σήματος του ΠΑΣΟΚ βλ. Κατσορίδας Δ., Ο ήλιος ο πράσινος, ο ήλιος ο κλεμμένος, εφημ. *Συντακτών*, 4-9-2014 (σημ: Ο Δ.Κατσορίδας επισημαίνει ότι τον τίτλο στο συγκεκριμένο άρθρο τον έδωσε η ίδια η εφημερίδα). Άλλη εκδοχή για το σύμβολο του ΠΑΣΟΚ, θεωρεί ότι είναι παρμένο από την Ε.Π.Ο.Ν. , βλ. Νικολαΐδης Η., Πόσο αριστερός ήταν ο Ανδρέας Παπανδρέου; ΒΗmagazino, 22-6-2014

προηγούμενη συνεργασία από την περίοδο της δικτατορίας μεταξύ ΠΑΚ Δυτ. Γερμανίας και Λιβιεράτου, μέσα από τη διαδικασία των σεμιναρίων.

Η συγκεκριμένη ομάδα τροτσικιστών, ως ΕΑΜογενής, εκτός από την εξυπηρέτηση των προεκλογικών αναγκών του ΠΑΣΟΚ, είχε κατά νου μια ανάπτυξη οργάνωσης, η οποία θα είναι σε θέση παρεμβαίνει για την απ' ευθείας αντιμετώπιση προβλημάτων του κοινωνικού της χώρου, μια μορφή «δυναμικής εξουσίας» αντίστοιχη της ΕΑΜικής εμπειρίας, αλλά και της εμπειρίας της Ουγγρικής Επανάστασης το 1919 υπό τον Μπέλα Κουν, ο οποίος είχε εφαρμόσει τη γραμμή της αυτοοργάνωσης (Λιβιεράτος Δ., 6-6-2014 : συνέντευξη)¹³¹.

Λόγω της κίνησης των μαζών η γραμμή της αυτοοργάνωσης γειώθηκε αμέσως κοινωνικά. Από τον Σεπτέμβριο 1974 μέχρι τον Μάρτιο 1975 (Προσυνέδριο), αναπτύχθηκαν 400-500 επιτροπές πρωτοβουλίας πανελλαδικά (Βέρος Α., χ.χ.έ. : 14). Οι επιτροπές πρωτοβουλίας δεν μπόρεσαν να παίξουν τον ρόλο τους ως δυναμικές μορφές εξουσίας, καθώς τη στιγμή που εκδηλώθηκε η συγκεκριμένη πολιτικοργανωτική πρωτοβουλία, η κυβέρνηση Καραμανλή είχε ήδη σταθεροποιήσει την εξουσία της και ως εκ τούτου δεν παρέμεναν ουσιαστικά κενά κρατικής εξουσίας για ανάπτυξη μορφών δυναμικής εξουσίας, όπως ενδεχομένως να συνέβαινε τις πρώτες ώρες ή μέρες της μεταπολίτευσης, όταν οι κρατικοί μηχανισμοί βρίσκονταν σε αμηχανία και υποχώρηση (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 117). Παρ' όλα αυτά η μαζική ανάπτυξη των Επιτροπών Πρωτοβουλίας δείχνει την πρωτοβουλιακή παρέμβαση τμημάτων των κυριαρχούμενων τάξεων εκείνη την περίοδο, αποτυπώνοντας το ριζικά διαφορετικό κλίμα μεταξύ προδικτατορικής περιόδου και μεταπολίτευσης, κυρίως στα αστικά κέντρα της ελληνικής περιφέρειας, που για πρώτη φορά συμμετείχαν σε διαδικασίες μαζικής πολιτικοποίησης και πλατιάς κομματικής συγκρότησης (Λιβιεράτος Δ., 6-6-2014 : συνέντευξη).

Η αυτοοργάνωση έθεσε σε κίνηση το ζήτημα του οργανωτικού προτύπου του νέου κόμματος. Η συγκρότηση μιας αντιεραρχικής και αντιγραφειοκρατικής οργάνωσης που θα αναπλάθεται σε συνεχή γείωση με το μαζικό κίνημα, καθώς σύμφωνα με την έκφραση του Δ. Λιβιεράτου «οργάνωση είναι η ίδια η κοινωνία εν κινήσει», προσidiaζε στην κινηματική αντίληψη της πολιτικής και στον αντιγραφειοκρατικό σοσιαλισμό που πρέσβευε τόσο το ΠΑΚ όσο και το ΠΑΣΟΚ, ως θεωρητική γενέθλια αναφορά. Αποτέλεσμα της αντιγραφειοκρατικής αντίληψης ήταν

¹³¹ βλ. και Συνέντευξη Λιβιεράτου Δ., *Στις τοπικές του ΠΑΣΟΚ είχαν στον τοίχο μαζί Βελουχιώτη, Βενιζέλο και Λένιν, εφημ. Συντακτών*, 3-9-2014

η προτίμηση του όρου Κίνημα αντί του όρου κόμματος, στην επωνυμία του νέου φορέα. Η γραμμή της αυτοοργάνωσης και της αντιγραφειοκρατικής δόμησης ερχόταν σε αντίθεση τόσο με το κομματαρχικό πρότυπο των αστικών κομμάτων όπως της ΕΚ, όσο και με το τριτοδιεθνιστικό κομματικό πρότυπο του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού. Μια υπό διαμόρφωση ομάδα στελεχών του ΠΑΚ εξωτερικού διαφώνησε με τη γραμμή της αυτοοργάνωσης, καθώς θεωρούσε ότι αφενός ανέτρεπε την απόφαση του Βίντερτουρ για μη διάλυση της οργανωτικής δομής του ΠΑΚ, κυρίως όμως γιατί το πρότυπο των απόλυτα ανοιχτών οργανώσεων εμπεριείχε τον κίνδυνο να εισέλθουν εντός οργάνωσης τυχοδιωκτικά στοιχεία, παλαιοκομματικοί κλπ.¹³² Θεωρούσε η ομάδα αυτή στελεχών ότι θα έπρεπε να συνεχιστεί και στις συνθήκες της μεταπολιτευτικής Ελλάδας ένα διαφοροποιημένο (και ελεγχόμενο) επίπεδο κομματικής ένταξης που να εξασφαλίζει την ιδεολογική και πολιτική συνοχή της οργάνωσης και τις πολιτικο-οργανωτικές κατακτήσεις στο επίπεδο εσωτερικής λειτουργίας του ΠΑΚ εξωτερικού (Παπαγιαννόπουλος Γ., 12-3-2014 : συνέντευξη).

Η ριζοσπαστική οργανωτική μορφοποίηση του ΠΑΣΟΚ βρήκε μαζική ανταπόκριση, εκφράζοντας τη μαχητική κινητικότητα των λαϊκών και μικροαστικών στρωμάτων. Η εξέλιξη αυτή ενίσχυε την αντισυστημικού χαρακτήρα πολιτική γραμμή αμφισβήτησης της μεταπολίτευσης, σ' ένα γενικευμένο κλίμα μαζικών αγώνων όπου εμφανίζεται έντονο το στοιχείο της κοινωνικής αυτονομίας, έναντι της πολιτικής καθοδήγησης. Στοιχείο που θα διατηρηθεί μέχρι τα τέλη του 1976. Χαρακτηριστική της αντισυστημικής αμφισβήτησης του μεταπολιτευτικού πλαισίου με κινηματικούς όρους από το νέο φορέα σε σχέση με τα δύο ΚΚ ήταν η συμμετοχή στην πρώτη αντιμπεριαλιστική-αντιΝΑΤΟϊκή διαδήλωση την 1^η Οκτωβρίου 1974 στην Αθήνα. Η κυβέρνηση υποστήριξε ότι η διαδήλωση θα διατάρασσε την οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης, χαρακτηρίζοντας ανεύθυνους τους διοργανωτές και τους συμμετέχοντες. Το ΚΚΕ υιοθέτησε σιωπηρά αυτή την άποψη, ενώ το ΚΚΕ εσωτερικού και η ΕΔΑ την υιοθέτησαν ανοιχτά. Πολύ περισσότερο που διοργανωτές επισήμως ήταν οργανώσεις του χώρου του λεγόμενου αριστερισμού. Το ΠΑΣΟΚ λόγω ακριβώς της υπό διαμόρφωση ριζοσπαστικής πολιτικής και οργανωτικής του ταυτότητας συμμετείχε στην κινητοποίηση (Σπουρδαλάκης Μ.,

¹³² Η κριτική αυτή φαίνεται ότι μερικώς επιβεβαιωνόταν από τα πράγματα, καθώς ειδικά στην περιφέρεια τις Επιτροπές Πρωτοβουλίας συγκροτούσαν τυχοδιωκτικά στοιχεία με στόχο την εξυπηρέτηση προσωπικών φιλοδοξιών ώστε να γίνουν βουλευτές ή παράγοντες του υπό διαμόρφωση χώρου, βλ.Υποεπιροπή οργανωτικού γραφείου επαρχίας, 12^{ος}/1974, στο Σπουρδαλάκης Μ., ΠΑΣΟΚ....., ο.π.π., σελ. 165

1988 : 102). Η επιρροή που ασκούσε ο πρωτομεταπολιτευτικός κοινωνικός ριζοσπαστισμός στο υπό διαμόρφωση ΠΑΣΟΚ σε αντίθεση με τα δύο Κ.Κ., θα αποδειχθεί πιο έντονα στο κίνημα των εργοστασιακών σωματείων, αλλά και στον αγροτικό ριζοσπαστισμό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Το κίνημα των εργοστασιακών σωματείων και το φαινόμενο του αγροτικού ριζοσπαστισμού

α) Τα εργοστασιακά σωματεία

Η αναφορά στο κίνημα των εργοστασιακών σωματείων έχει σημασία για την παρούσα εργασία, καθώς αφενός συμπυκνώνει εντονότερα από οποιοδήποτε άλλο κοινωνικό κίνημα το συγκρουσιακό αντικαπιταλιστικό χαρακτήρα και τον διευρυμένο βαθμό κοινωνικής αυτονομίας της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου (1974-1976)¹³³, αφετέρου επηρεάζει την ιδεολογική και πολιτική διαμόρφωση του ΠΑΣΟΚ, πολύ περισσότερο από τα δύο ΚΚ. Περαιτέρω και στην περίοδο μετά το 1979 το εργοστασιακό κίνημα ή ίσως ορθότερα ο εργοστασιακός συνδικαλισμός, επηρεάζεται καταλυτικά από την ισχυροποίηση του ΠΑΣΟΚ, εντάσσεται με τη σειρά του οργανικά στο ΠΑΣΟΚ, αποτελώντας σταδιακά ένα από τα πιο μαχητικά τμήματά του, όπως προκύπτει από την εξέλιξη της εσωκομματικής πάλης, τις κυβερνητικές πολιτικές και τη στάση απέναντι σ' αυτές την περίοδο 1981-1989. Στο παρόν κεφάλαιο θα αναδείξουμε ορισμένες όψεις του κινήματος των εργοστασιακών σωματείων την περίοδο της κοινωνικής αυτονομίας του (1974-1977) και τις υποθήκες που ενέγραψε για την επόμενη φάση ανάπτυξης των κοινωνικών και πολιτικών αγώνων.

Οι οικονομικές και γενικότερα δομικές συνθήκες ανάπτυξης (Μανίκας Ν., 1982 : 13) του εργοστασιακού κινήματος ήταν η επέκταση της μονοπωλιακής συσσώρευσης κεφαλαίου στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό την περίοδο 1960-1973, με έμφαση στον δευτερογενή τομέα, όπως αποτυπώνεται αφενός στην

¹³³ Για μια παρουσίαση των επιμέρους εκδηλώσεων των κοινωνικών αγώνων της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, βλ. Συλλογικό-Αυτόνομη Πρωτοβουλία Πολιτών, *Αυτοί οι αγώνες συνεχίζονται, δεν εξαγοράζονται, δεν δικαιώθηκαν. 10 χρόνια ντοκουμέντα*, 1996.

αυξανόμενη αναλογία του βιομηχανικού παραγόμενου προϊόντος επί του συνολικού ΑΕΠ (Πίνακας 1), καθώς επίσης και από την αυξανόμενη τάση συγκέντρωσης-συγκεντροποίησης κεφαλαίου και παραγωγής στους μεταποιητικούς κλάδους (Πίνακας 4). Η διαδικασία αυτή είχε σαν άμεσο αποτέλεσμα τη συγκέντρωση σημαντικού αριθμού εργαζομένων στα εργοστάσια. Επιπλέον η κρατική εισοδηματική οικονομική πολιτική της περιόδου διατηρούσε χαμηλά τα εργατικά μεροκάματα μέσω του ν. 3239/55, η συνδικαλιστική εκπροσώπηση εντός των εργοστασίων απαγορεύονταν και οι συνθήκες εργασίας ήταν άκρως εκμεταλλευτικές αποτυπώνοντας το κυρίαρχο κλίμα εργοδοτικού δεσποτισμού στα εργοστάσια, ως αντανάκλαση του συνολικά δυσμενούς κοινωνικού συσχετισμού ιδιαιτέρως για τις δυνάμεις της μισθωτής εργασίας κατά την προδικτατορική και δικτατορική περίοδο¹³⁴. Γι' αυτό άλλωστε και ένα από τα πρώτα συνθήματα του εργοστασιακού κινήματος ήταν «Να φέρουμε τη μεταπολίτευση στα εργοστάσια».

Οι συγκυριακές και πολιτικές συνθήκες ανάπτυξης του εργοστασιακού κινήματος προσδιορίστηκαν από την κατάρρευση της δικτατορίας, το έντονα αγωνιστικό και διεκδικητικό κλίμα που πυροδότησε η εξέλιξη αυτή, την κατάσταση άμυνας και υποχώρησης των κυρίαρχων κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων, την αποδυνάμωση του πλέγματος του παραδοσιακά οργανωμένου συνδικαλιστικού κινήματος, την ακτινοβολία της εξέγερσης του Πολυτεχνείου τον Νοέμβρη του '73, στην οποία συμμετείχαν και αρκετοί εργάτες συγκροτώντας την εργατική συνέλευση (Δελβιζόπουλος Θ., 17-7-2014 : συνέντευξη).

Οι εργάτες που συγκρότησαν το βιομηχανικό προλεταριάτο στην πρώτη αυτόνομη ταξική του συγκρότηση στην ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος, ήταν ηλικιακά νέοι, με πρόσφατη αγροτική προέλευση καθώς ήταν στη συντριπτική τους πλειοψηφία εσωτερικοί μετανάστες, χωρίς προηγούμενη συνδικαλιστική ή κομματική ένταξη. Χωρίς δηλαδή να έχουν προηγούμενη οργανωτική εμπειρία (Ιωάννου Χ., 1986 : 31 επ).

Το οργανωμένο βιομηχανικό προλεταριάτο των εργοστασιακών σωματείων ανέτρεψε δύο βασικές κατευθύνσεις του συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Πρώτον τροποποίησε τη σειρά που ίσχυε μέχρι τότε στο εργατικό κίνημα, όπου προηγούνταν η πολιτική (συνήθως και κομματική) ένταξη και ακολουθούσε η

¹³⁴ Για το ελληνικό καθεστώς συσσώρευσης, τις χαμηλές αμοιβές στη βιομηχανία μέχρι το 1974, καθώς και την υπανάπτυξη του Κράτους Πρόνοιας, βλ. Λινάρδος – Ρυλμόν Π., *Εργατικές αμοιβές και συσσώρευση κεφαλαίου στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, 1992, σελ. 21-46 και 110-112.

συνδικαλιστική τις περισσότερες φορές ως άμεση απόρροια της πρώτης. Στην περίπτωση των εργοστασιακών σωματείων προηγήθηκε η συγκρότηση και πάλι μέσα από τα σωματεία και ακολούθησε η κομματική ένταξη, μετά την – προσωρινή – ήττα των εργοστασιακών σωματείων. Η εξέλιξη αυτή έβαλε σε κρίση την αναμφισβήτητη μέχρι τότε πρωτοκαθεδρία του κόμματος έναντι του συνδικάτου. Συνιστούσε μια εξέλιξη που ειδικά το ΚΚΕ δεν μπορούσε να την αποδεχθεί και αυτός ήταν ένας βασικός λόγος που στάθηκε απέναντι στον εργοστασιακό συνδικαλισμό.

Δεύτερον συγκρότησε μια εντελώς νέα μορφή συνδικαλιστικής εκπροσώπησης, το εργοστασιακό σωματείο, σε αντίθεση με τις μέχρι τότε αποκλειστικές και μοναδικές νομικά αναγνωρισμένες μορφές συνδικαλιστικής εκπροσώπησης, τα κλαδικά και τα ομοιοεπαγγελματικά σωματεία. Τα κλαδικά και ομοιοεπαγγελματικά σωματεία ήταν μορφές συνδικαλιστικής εκπροσώπησης έξω και πέρα από την επιχείρηση ή το εργοστάσιο. Από τη φύση τους ωθούσαν σε ρεφορμιστικά, με την κλασική ορολογία, αιτήματα – σημαντικά όμως καθ' εαυτά για την εργασιακή πραγματικότητα της Ελλάδας όπου η εργατική νομοθεσία ήταν πολύ ισχνή σε σχέση με τα συμβαίνοντα στους δυτικοευρωπαϊκούς κοινωνικούς σχηματισμούς του σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου εκείνης της περιόδου – που είχαν να κάνουν με τη διανομή του παραγόμενου προϊόντος, δηλαδή μισθολογικά, ωθώντας παράλληλα στο συντεχνιασμό, αναπαράγοντας έτσι τον κατακερματισμό της εργατικής τάξης αφού οργανώνονταν αποδεχόμενα τον κοινωνικό και τεχνικό καταμερισμό εργασίας. Απεναντίας τα εργοστασιακά σωματεία μολονότι κι αυτά συγκροτούνταν στη βάση του μισθολογικού διεκδικητισμού, του ωραρίου (40ωρο) και της βελτίωσης των συνθηκών δουλειάς (υγιεινή-ασφάλεια-ατυχήματα), το γεγονός και μόνον της ύπαρξης και δραστηριοποίησής τους καθώς δεν αναγνωρίζονταν από το νόμο, άρα αμφισβητούσαν την αστική νομιμότητα εντός εργοστασίου, έθεταν σε ευθεία αμφισβήτηση το εργοδοτικό-διευθυντικό δικαίωμα - που μέχρι τότε ασκούνταν κατά τρόπο σχεδόν απόλυτο – και εμμέσως αμφισβητούσαν τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής. Τα πιο δυναμικά εργοστασιακά σωματεία μέσα από πολυήμερους απεργιακούς αγώνες, έθεσαν και ευθέως ζητήματα συμμετοχής στη διοίκηση του εργοστασίου ή ακόμα και κοινωνικοποίησης και εργατικού ελέγχου, αλλά σε μικρότερο βαθμό. Πέραν αυτών η ύπαρξη του εργοστασιακού σωματείου εκτός από την αμφισβήτηση του εργοδοτικού δεσποτισμού, αμφισβήτησε τον τεχνικό καταμερισμό εργασίας, μεταξύ εργατών-υπαλλήλων-επιστημονικού προσωπικού ενοποιώντας τους μισθωτούς και

ενισχύοντας τις τάσεις εξισωτισμού μεταξύ των εργαζομένων. Τη δύναμη εντός του σωματείου εκ των πραγμάτων δεν την είχε το Δ.Σ. αλλά η Γενική Συνέλευση προβάλλοντας έναν αμεσοδημοκρατικό τρόπο παρέμβασης (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 41, Σακελλαρόπουλος Σ., 2001 : 63). Όλα τα ανωτέρω στοιχεία αποτύπωναν τον αντικαπιταλιστικό χαρακτήρα των εργοστασιακών σωματείων.

Τα εργοστασιακά σωματεία εκτός από τις απεργίες και τις κυλιόμενες στάσεις εργασίας- που σημειωτέον οι απεργίες στη βιομηχανία υπερέβαιναν το 50% των συνολικού αριθμού ωρών απεργίας κατά τα έτη 1976 και 1977 (Πίνακας 15)- πολλές φορές προσπαθούσαν να εξάγουν τον αγώνα τους εκτός εργοστασίου, επιχειρώντας να οικοδομήσουν έμπρακτες μορφές αλληλεγγύης, μέσα από καμπάνιες δημοσιοποίησης και ενίσχυσής του. Σχηματοποιούνταν έμπρακτες τάσεις συνειδητοποίησης της περιφερειακής διάστασης ή του καθολικού χαρακτήρα του κοινωνικού αγώνα. Στην περιφέρεια πολλές φορές οι εργατικοί αγώνες αποκτούσαν μια κεντρικότητα και δένονταν με την κοινωνική πάλη του συγκεκριμένου τόπου συγκροτώντας ένα ευρύτερο ταξικό μέτωπο (Λάρκο, Μαντούδι, Μάντεμ-Λάκο). Στα μεγάλα αστικά κέντρα και κυρίως στην Αθήνα η κάθοδος στα Προύλεια, όπου συνήθως ήταν ο τόπος συγκέντρωσης, ενώ συναντούσε την πλατειά συμπάθεια των λαϊκών στρωμάτων η οποία εκδηλωνόταν με ατομικές μορφές συμπαράστασης (Δελβιζόπουλος Θ., 17-7-2014 : συνέντευξη), δεν μπόρεσε να οικοδομήσει μια οργανικότητα σ' ένα κοινό μέτωπο με τους φοιτητές και το εργατοϋπαλληλικό προσωπικό του ευρύτερου δημοσίου τομέα, με ευθύνη κυρίως των φοιτητών που είχαν κομβικό ρόλο στο μεταπολιτευτικό λαϊκό κίνημα, οι οποίοι δεν μπόρεσαν να υπερβούν τα όρια της κοινωνικής τους κατηγορίας, που έθετε ως πρώτη προτεραιότητα την κοινωνική τους αναπαραγωγή. Η μοναδική ίσως φορά που προσωρινά επετεύχθη ένα κοινό μέτωπο ήταν στις κινητοποιήσεις ενάντια στο ν. 330/76 (Μανίκας Ν. 1982 : 18).

Ήταν τέτοια η πίεση που αισθάνθηκαν οι κυρίαρχες τάξεις από τον εργοστασιακό συνδικαλισμό, που η κυβέρνηση Καραμανλή ψήφισε έναν πολύ σκληρό νόμο, επιχειρώντας να επιβάλει την τάξη στα εργοστάσια, οδηγώντας σε απολύσεις 15.000 πρωτοπόρων αγωνιστών του εργοστασιακού συνδικαλιστικού κινήματος.

Το εργοστασιακό κίνημα εν τέλει ηττήθηκε σε εκείνη τη φάση λόγω της σκληρής επίθεσης που δέχθηκε από το κράτος της δεξιάς, της αδυναμίας του να ολοκληρωθεί συνδικαλιστικά σε δευτεροβάθμιο επίπεδο την περίοδο που βρισκόταν

σε αγωνιστική έξαρση, της πολιτικής απομόνωσής του από τα άλλα μαζικά κινήματα και κυρίως το φοιτητικό και το υπαλληλικό, της εχθρότητας του ΚΚΕ και της οργανωμένης συνδικαλιστικής του παράταξης της ΕΣΑΚ (Καραμπελιάς Γ., 1989 : 130-143).

Το ΠΑΣΟΚ ως χώρος υπό διαμόρφωση εκείνη την περίοδο και ειδικότερα η συνδικαλιστική του παράταξη, η ΠΑΣΚΕ, αν και δεν είχε προλάβει να αναπτυχθεί, καθώς κατά τη διετία της έντασης του αγώνα του εργοστασιακών σωματείων (1974-1976), η οργάνωση του ΠΑΣΟΚ βρισκόταν σε διαρκή εσωστρέφεια λόγω της έντασης της εσωκομματικής πάλης (βλ. παρακάτω), εντούτοις στήριξε τη μορφή του εργοστασιακού συνδικαλισμού (Ραυτόπουλος Γ., 1-8-2012 : συνέντευξη), σε αντίθεση με τα δύο Κ.Κ. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να επεκτείνει σχετικά τους προβληματισμούς του στα ζητήματα κοινωνικοποίησης-αυτοδιαχείρισης-εργατικού ελέγχου, τα οποία σπερματικά υπήρχαν στο ρεύμα ΠΑΚ/ΠΑΣΟΚ και αναφέρονται στη Διακήρυξη 3^{ης} Σεπτέμβρη. Η αρνητική στάση του ΚΚΕ-ΕΣΑΚ και η αδύναμη στάση του ΚΚΕ εσωτερικού-ΑΕΜ, έφερε τμήματα του εργοστασιακού συνδικαλισμού κοντά στην ΠΑΣΚΕ μετά το 1977 αλλά και σε οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς. Είναι οι χώροι που με κύρια δύναμη την ΠΑΣΚΕ σε μια περίοδο ύφεσης του εργοστασιακού συνδικαλισμού, το 1979, ηγεμονεύουν στην ιδρυθείσα Ομοσπονδία Βιομηχανικών Εργατοϋπαλληλικών Σωματείων (Ο.Β.Ε.Σ.), τη δευτεροβάθμια ομοσπονδία των εργοστασιακών σωματείων (Μπακιρτζής Κ., 26-5-2014 : συνέντευξη). Τμήματα του χώρου της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς που δραστηριοποιούνταν στον εργοστασιακό συνδικαλισμό, όπως οι μαοϊκής προέλευσης οργανώσεις Εργατικό Επαναστατικό Αντιιμπεριαλιστικό Μέτωπο ΕΕΑΜ (Κ. Μπακιρτζής), Προλεταριακός Αγώνας (Ν. Μανίκας, Θ. Ζιάκας) προσχωρούν στο ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1980-1981 και στελέχη τους εντάσσονται στον τομέα συνδικαλιστικού του κόμματος. Η περίοδος μετά την εκλογική νίκη του '81 σηματοδοτεί μια επανεργοποίηση και ανασυγκρότηση των σωματείων του εργοστασιακού συνδικαλισμού σε καθεστώς πλέον υπερχρεωμένων επιχειρήσεων εντός μιας ριζικής αλλαγής του πολιτικού συσχετισμού δυνάμεων. Ο συσχετισμός αυτός, αλλά και η δυναμική παρουσία των εργοστασιακών σωματείων μέσω της ΟΒΕΣ στο ΠΑΣΟΚ, οδηγεί στο ν. 1264/82 (τον γνωστό και ως αντί-330) που ικανοποιεί βασικά αιτήματα του εργοστασιακού συνδικαλισμού (Μητρόπουλος Α. 1985). Αναγνωρίζει ως νόμιμη τη μορφή του εργοστασιακού συνδικαλισμού με δικαίωμα δραστηριοποίησης και διατήρησης γραφείων εντός της επιχείρησης,

κατοχυρώνεται η προστασία από απόλυση συνδικαλιστικών στελεχών, η χορήγηση συνδικαλιστικών αδειών, η απαγόρευση εργοδοτικής ανταπεργίας και η επαναπρόσληψη των 15.000 απολυμένων του ν. 330/76. Επιπλέον ψηφίζεται ο ν. 1386/83 για την κρατικοποίηση των προβληματικών επιχειρήσεων όπου ήταν ο πυρήνας δραστηριοποίησης των εργοστασιακών σωματείων¹³⁵. Πρόκειται για δικαίωση των εργοστασιακών σωματείων όχι όμως με όρους ανάπτυξης ταξικού ανταγωνισμού και κοινωνικής αυτονομίας, αλλά με όρους κρατικής πολιτικής παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας στη ριζοσπαστική της εκδοχή. Έχει εν ολίγοις αφαιρεθεί η δυναμική του αντικαπιταλιστικού στοιχείου που συμπύκνωνε ο αγώνας των εργοστασιακών σωματείων.

β) Ο αγροτικός ριζοσπαστισμός

Την περίοδο 1975-1977, αλλά και 1979-1980, θα παρατηρηθεί όξυνση των αγροτικών κινητοποιήσεων, οι οποίες λαμβάνουν εξεγερσιακά χαρακτηριστικά. Είναι παντελώς αυθόρμητες, ακαθοδήγητες ιδιαίτερα της περιόδου 1975-1977 και προδήλως αντικυβερνητικές. Τα αίτια είναι πολλαπλά. Η αγροτική τάξη είναι η φτωχότερη κοινωνική τάξη της χώρας (Καράγιωργας Δ., χ.χ.έ. : τ. Α', 126 επ.). Η ζωή στην αγροτική ύπαιθρο καθ' όλη τη μετεμφυλιακή περίοδο παραμένει κοινωνικά και πολιτισμικά υποβαθμισμένη (Βερναρδάκης Χ.- Μαυρή Γ., 1991 : 129-131). Το μεταναστευτικό ρεύμα ανακόπτεται το 1975 και αρχίζουν να μειώνονται τα οικονομικά εμβάσματα που διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση του αγροτικού οικογενειακού εισοδήματος. Η έλευση του ραδιοφώνου και κυρίως της τηλεόρασης φέρνει την εικόνα των πόλεων στα χωριά, με αποτέλεσμα σημαντικό μέρος του αγροτικού πληθυσμού να αρχίσει να θεωρεί την καθημερινότητά του μίζερη και υποβαθμισμένη (Σακελλαρόπουλος Σ., 2001 : 78). Πολλά μέλη εντός των ίδιων οικογενειών λόγω του εντονότατου ρεύματος εσωτερικής μετανάστευσης που έχει προηγηθεί την τελευταία 15ετία, είναι φορείς κοινωνικής κινητικότητας και εκμοντερνισμού, λειτουργώντας ως σημεία αναφοράς για τα υπόλοιπα μέλη της αγροτικής οικογένειας που αισθάνονται ότι θέλουν να κάνουν ή διεκδικούν να κάνουν το άλμα προς την πρόοδο και την υλική ευημερία.

Συνεπώς η επιδείνωση των υλικών όρων ζωής, η συνειδητοποίηση της οικονομικής και πολιτισμικής ανισότητας ανάμεσα στην πόλη και την αγροτική

¹³⁵ Για το ζήτημα των προβληματικών επιχειρήσεων βλ. Σακελλαρόπουλος Θ., *Προβληματικές επιχειρήσεις. Κράτος και κοινωνικά συμφέροντα τη δεκαετία του '80*, εκδ. Κριτική, 1992

ύπαιθρο σε συνδυασμό με το ριζοσπαστικό και κινηματικό κλίμα της μεταπολίτευσης όπου οι κατασταλτικοί μηχανισμοί του κράτους βρίσκονται σε υποχώρηση, οδηγεί στην έκρηξη του αγροτικού ριζοσπαστισμού που λαμβάνει μαχητικές σχεδόν εξεγερσιακές μορφές, συνήθως άρνηση παράδοσης εμπορευμάτων στους εμπόρους – μεσάζοντες, καταλήψεις εκτεταμένων δημοσίων εκτάσεων, καταλήψεις μεγάλων κτημάτων με εμβληματική περίπτωση την κατάληψη του κτήματος Μπέικερ στην Β. Εύβοια (1975), όπου η λαϊκή αγροτική συμμετοχή από τις γύρω περιοχές ήταν πάνδημη (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 97)¹³⁶.

Ο αγροτικός ριζοσπαστισμός ήταν κομματικά ακαθοδήγητος και παρέμεινε ως τέτοιος κατά την περίοδο 1975-1977. Τα δύο ΚΚ αποτυπώνοντας μια παραδοσιακή δογματικού τύπου εχθρότητα προς τα αγροτικά στρώματα εντελώς ξένα από την ΕΑΜική κουλτούρα, είτε από την οπτική της πρωτοπορίας της εργατικής τάξης, είτε από την οπτική μιας λανθάνουσας ελιτίστικης προσέγγισης διανοούμενων στρωμάτων της νέας μικροαστικής τάξης (ΚΚΕ εσωτερικού), σε συνδυασμό με τις συνέπειες που είχε επιφέρει το κλίμα τρομοκρατίας σε βάρος της παραδοσιακής αριστεράς ιδιαίτερα στην ύπαιθρο καθ' όλη την περίοδο από τον εμφύλιο μέχρι τη μεταπολίτευση, έδωσαν τη δυνατότητα στο νεοσύστατο και υπό διαμόρφωση ΠΑΣΟΚ να γειωθεί σταδιακά στον αγροτικό πληθυσμό, χρησιμοποιώντας ως ενδιάμεσο κρίκο τα κοινωνικά στρώματα της εσωτερικής μετανάστευσης (Μουζέλης Ν., 1986) που ήδη έτειναν να πλαισιώνουν το ΠΑΣΟΚ¹³⁷. Η κίνηση αυτή σε συνδυασμό με την έμφαση που έδωσε το ΠΑΣΟΚ στην ανάδειξη των ζητημάτων της υπαίθρου συνδέοντάς τα με την αρνητική για τα αγροτικά στρώματα προοπτική της ένταξης στην ΕΟΚ σύμφωνα με τις θέσεις του ΠΑΣΟΚ¹³⁸, που θεωρούσαν ως συμπίκνωση της αντίθεσης Βορρά-Νότου εντός της ΕΟΚ τις πολιτικές της ΚΑΠ, οδήγησαν σε μια σταδιακή υποστήριξη του ΠΑΣΟΚ από τα αγροτικά στρώματα ήδη από τις εκλογές του 1977. Πολύ περισσότερο που το ΠΑΣΟΚ θεωρούσε ρητά (Διακήρυξη 3^{ης} Σεπτεμβρίου, 2^{ης} Σύνοδος ΚΕ- Εθνική Λαϊκή Ενότητα/Ανοιχτή Δημοκρατική Πολιτική Δράση, Φεβρουάριος 1978), τους αγρότες ως τμήμα του κοινωνικού μπλοκ των μη προνομιούχων που παλεύουν για το σοσιαλισμό και μάλιστα σε ισότιμη βάση με την εργατική τάξη, αλλά και τα μικροαστικά στρώματα,

¹³⁶ Για το ζήτημα της κίνησης των αγροτικών στρωμάτων στη συγκυρία 1974-1981, βλ. και Καραμπελιάς Γ., *Κράτος και κοινωνία...οπ.π.* σελ. 144-151

¹³⁷ Συνέντευξη με Αντώνη Κοτσακά στις 25-10-2012, ειδικά για τη δυναμική παρουσία των οργανώσεων των ετεροδημοτών και των εθνικοτοπικών συλλόγων

¹³⁸ Οι θέσεις του ΠΑΣΟΚ για τους αγρότες, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ 1977, Αγροτική Οικονομία και ΕΟΚ, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ, 1977, Ομιλία Ανδρέα Παπανδρέου στη Λάρισα 3^{ος}/1977, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ, 1977

αντανακλώντας εμπειρίες από εγχειρήματα σοσιαλιστικής μετάβασης σε κοινωνικούς σχηματισμούς της περιφέρειας του καπιταλισμού, μέσα από τα σχήματα μητρόπολης-περιφέρειας.

Στην επόμενη φάση την περίοδο 1977-1981 η οργανωτική ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ ιδιαίτερα στην ύπαιθρο (Καργόπουλος Ν., 29-5-2014 : συνέντευξη) ήταν εντυπωσιακή και αποτυπώθηκε στο δημόσιο και προγραμματικό λόγο του ΠΑΣΟΚ εκείνης της περιόδου και στην έμφαση που έδινε ο συγκεκριμένος λόγος στα αγροτικά ζητήματα, στην ανάπτυξη του συνεταιριστικού κινήματος, στα θέματα λαϊκής παράδοσης και πολιτισμού. Το ΠΑΣΟΚ εμφανίζει στο δημόσιο λόγο του στοιχεία αντικαπιταλιστικού ρομαντισμού, εξιδανικεύει την ύπαιθρο χώρα και τον αγροτικό πληθυσμό¹³⁹, παράγοντας ένα είδος ελληνικού ναροντικισμού στις σύγχρονες συνθήκες.

Αλλά και η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1981-1985, αντανακλώντας τις προηγούμενες προσεγγίσεις, με διαφορετική όμως πλέον φορά, επιχειρεί να θεμελιώσει την πολιτική κατοχύρωση της διακριτότητας εντός ΕΟΚ στη βάση της ελληνικής ιδιομορφίας, λόγω του σημαντικού βάρους της αγροτικής παραγωγής σε σχέση με το σύνολο της ελληνικής οικονομίας σε αντίθεση με τις οικονομίες των βορειοευρωπαϊκών κοινωνικών σχηματισμών. Ορισμένες από τις σημαντικότερες παρεμβάσεις της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ εκείνης της περιόδου αφορούσαν την υποστήριξη των αγροτικών προϊόντων¹⁴⁰, στο ευρύτερο πλαίσιο της παραμονής στην ΕΟΚ. Σε κάθε περίπτωση οι αγροτικές περιοχές θα στηρίζουν εκλογικά το ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1981-1993 και θα δουν την εισοδηματική και κοινωνική τους κατάσταση να βελτιώνεται. Η συμμαχία του ΠΑΣΟΚ με τα αγροτικά στρώματα θα κλονιστεί από τα μέσα της δεκαετίας του '90, λόγω των πολιτικών περιστολής του αγροτικού εισοδήματος στα πλαίσια της 2^{ης} ΚΑΠ¹⁴¹.

¹³⁹ Είναι χαρακτηριστική η δημοφιλία του μουσικοσυνθέτη Μπακαλάκου στο ΠΑΣΟΚ εκείνη την περίοδο.

¹⁴⁰ Ειδικά για το ζήτημα των ΜΟΠ και των αγροτικών επιδοτήσεων, βλ. *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα- Ομιλίες του Πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου*, εκδ. Υπουργείου Εξωτερικών, 1988, σελ. 14-35

¹⁴¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι μαχητικές αγροτικές κινητοποιήσεις με τη μορφή των μπλόκων στις εθνικές οδούς εμφανίζονται ακριβώς εκείνη την περίοδο και συγκεκριμένα Μάρτιο 1995. Με αφορμή την κατάληψη του εθνικού δικτύου Αθήνας-Θεσσαλονίκης από τους αγρότες, οι εκσυγχρονιστές θέτουν θέμα δυναμικής αντιμετώπισης των αγροτών από τις δυνάμεις καταστολής. Ο τότε υπουργός δημόσιας τάξης Παπαθεμελής αρνείται να στείλει τα ΜΑΤ στο Θεσσαλικό κάμπο και παραιτείται. Βλ. Λυγερός Σ., *Το παιχνίδι της εξουσίας*, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, 1996, σελ. 333.

Ενάμιση χρόνο αργότερα, την περίοδο Οκτωβρίου-Νοεμβρίου 1996 σε ανάλογη περίπτωση η κυβέρνηση Σημίτη θα στείλει τα ΜΑΤ και θα συγκρουστεί βίαια με τους αγρότες, αποτυπώνοντας τη

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Η διετής εσωκομματική πάλη (1975 και 1976)

Η εσωκομματική ετερότητα και πάλη, ακόμα και εμπειρικά, αποτελεί δομικό στοιχείο των μαζικών κομματικών οργανώσεων. Οι ιδεολογικοπολιτικές διαμάχες για τον έλεγχο της κομματικής οργάνωσης και τη μορφοποίηση μιας ορισμένης φυσιογνωμίας, απορρέουν από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των επιμέρους σχέσεων εκπροσώπησης και νομιμοποίησης που τείνουν να εκφραστούν στον κομματικό σχηματισμό, από τις ιδεολογικο-πολιτικές προελεύσεις των μελών, από τις οργανωτικές εμπειρίες και από την γενικότερη συγκυρία. Σύμφωνα με τον Ευθύμη Παπαβλασόπουλο η εσωκομματική ετερότητα λαμβάνει τις μορφές της φράξιας (καθετοποιημένης εσωτερικά πειθαρχημένης ομάδας με στόχο την προώθηση ενός ευρύτερου πολιτικού σχεδίου), της τάσης (σταθερό σώμα αντιλήψεων και πρακτικών, με μειωμένο σχετικά με τη φράξια βαθμό εσωτερικής συσπείρωσης), του ρεύματος (ομαδική ζύμωση - κίνηση προς ορισμένη ιδεολογικοπολιτική κατεύθυνση, χωρίς επιβαλλόμενη και αυτόματη δέσμευση των υποκειμένων για ενιαία στάση στις εσωκομματικές διαιρέσεις), της ομάδας (δίκτυο προσωπαγούς μηχανισμού με χαμηλό βαθμό ιδεολογικοπολιτικής συγκρότησης)¹⁴².

Ο πολιτικός και κοινωνικός ριζοσπαστισμός των μαζών της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου σε συνδυασμό με τη ρευστή πραγματικότητα του υπό συνεχή διαμόρφωση ΠΑΣΟΚ τόσο σε ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο, όσο και στο οργανωτικό όπως συμπυκνώνεται μέσα από τα ζητήματα που έθετε η γραμμή της αυτοοργάνωσης, αποτέλεσαν το βασικό υπόστρωμα της έντονης διετούς εσωκομματικής πάλης μεταξύ των ομαδοποιημένων σχηματισμών των αριστερών στελεχών του νεοϊδρυθέντος ΠΑΣΟΚ¹⁴³ με καταβολές προ της 3^{ης} Σεπτεμβρίου, με επίκεντρο το ρόλο του Ανδρέα Παπανδρέου και ό,τι εκείνος εξέφραζε στις δεδομένες συνθήκες στη νέα οργάνωση. Οι βασικές ομαδοποιήσεις των αριστερών στελεχών της οργάνωσης την περίοδο εκείνη είναι το ΠΑΚ εξωτερικού, η

κατεύθυνση του κοινωνικού μπλοκ που στηρίζει το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα εκείνης της περιόδου.

Οι αγροτικές περιοχές παύουν να αποτελούν στήριγμα του ΠΑΣΟΚ και τμήμα της φυσιογνωμίας του.

¹⁴² Παπαβλασόπουλος Ε., *Η ανασυγκρότηση του ελληνικού συντηρητισμού : Η οργάνωση της Νέας Δημοκρατίας*, αδημ. Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2004 : 321- 324 <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/14939#page/340/mode/2up>, προσπέλαση στις 17-12-2015

¹⁴³ Για το ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1974-1976 ως ένα ιδιότυπο «κόμμα στελεχών», βλ. Σπυρδαλάκης Μ., Από το «κίνημα διαμαρτυρίας» στο «νέο ΠΑΣΟΚ» στο Σπυρδαλάκης Μ. (επιμ), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, εκδ. Πατάκη, 1998, σελ. 19 επ. και του ίδιου *ΠΑΣΟΚ : Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, εκδ. Εξάντας, 1988, σελ. 138-164 και σελ. 182-200

Δημοκρατική Άμυνα, οι Τροτσκιστικές συσπειρώσεις, το τμήμα του ριζοσπαστικού φοιτητικού ρεύματος όπως συγκεκριμένα εκδηλώνεται εντός ΠΑΣΟΚ την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο (Τζουβάνος Δ., 4-4-2014 : συνέντευξη). Οι παλαιοκομματικοί που είναι μια άλλη ομάδα εντός του ΠΑΣΟΚ δεν φαίνεται να διαδραματίζουν κάποιον ιδιαίτερο ρόλο στην εξέλιξη της εσωκομματικής πάλης εκείνης της περιόδου, άλλωστε είναι υποβαθμισμένος ο ρόλος τους στο κόμμα σ' εκείνη τη φάση. Τα γεγονότα εκτυλίσσονται σ' ένα στάδιο εξέλιξης του ΠΑΣΟΚ από ιδιότυπο κόμμα αριστερών στελεχών σε οργανωμένο μαζικό κόμμα (Σπουρδαλάκης Μ., 1998 : 33 επ.), όπως αντανakλάται στη σταδιακή μετεξέλιξη των επιτροπών πρωτοβουλίας σε τοπικές οργανώσεις (Τ.Ο.) και κλαδικές οργανώσεις (Κ.Ο.) σε τρεις διαφορετικούς γεωγραφικούς χώρους. Οργανώσεις κέντρου (Αθήνα-Θεσσαλονίκη), οργανώσεις περιφέρειας, οργανώσεις εξωτερικού (Ιταλία- Γερμανία). Οι οργανώσεις περιφέρειας δεν θα μετάσχουν έντονα στην εσωκομματική διαπάλη, καθώς βρίσκονται μάλλον σε εμβρυακή κατάσταση και αντανakλούν την ισχυρή παρουσία παλαιοκομματικών που δεν παρεμβαίνουν έντονα στην πολιτική εξέλιξη του κόμματος εκείνη την περίοδο. Οι εσωκομματικές συγκρούσεις αφορούν τα κεντρικά, τις οργανώσεις της Αθήνας, της Πάτρας εν μέρει και της Ιταλίας, σε μια διαρκώς μεταβαλλόμενη οργανωτική δομή.

α) Η Δημοκρατική Άμυνα

Η Δημοκρατική Άμυνα (Δ.Α. στο εξής) αποτέλεσε τη μετεξέλιξη του «Ομίλου Παπαναστασίου» την περίοδο της δικτατορίας. Ήταν «κλειστή» οργάνωση μάχιμης σοσιαλιστικής και δημοκρατικής διάνοησης, που πάλεψε σκληρά κατά του καθεστώτος των συνταγματαρχών, ακόμα και με δυναμικές ενέργειες, με τα 2/3 των μελών της να έχουν φυλακιστεί κατά την περίοδο της χούντας. Η σχετική επιφυλακτικότητα που υπάρχει απέναντι στον Ανδρέα Παπανδρέου (Α.Π. στο εξής), ήδη από την περίοδο της προδικτατορικής κεντροαριστεράς, μετατρέπεται σταδιακά σε εχθρότητα κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, κυρίως μετά το 1970-71 και την αυτονομηση του ΠΑΚ, καθώς αποδίδουν στον Α.Π. τάσεις ηγεμονισμού στο αντιδικτατορικό κίνημα (Κορδάτος Π., 2007). Στο εσωτερικό της η Δ.Α. δεν είναι απολύτως ομοιογενής. Υπάρχει τάση που θεωρεί ότι ο αγώνας της ΔΑ είναι αποκλειστικά να ανατραπεί η δικτατορία, ενώ υπάρχει μια άλλη ομάδα στελεχών η οποία θεωρεί ότι ο αγώνας επεκτείνεται για την μορφή που θα έχει η μεταδικτατορική Ελλάδα. Οι αντιθέσεις εκδηλώνονται αμέσως μετά την πτώση της δικτατορίας, όταν

η ΔΑ, με το αδιαμφισβήτητο κύρος που απολαμβάνει λόγω της συνεπούς και ενεργητικής αντιδικτατορικής της στάσης, αναλαμβάνει πρωτοβουλίες συγκέντρωσης των αντιδικτατορικών οργανώσεων προκειμένου να διερευνηθεί η δυνατότητα ενιαίας πολιτικής έκφρασης και συγκρότησης σοσιαλιστικού κόμματος (Νοταράς Γ. , 14-4-2014 : συνέντευξη, Φίλιας Β., 2000 : 328-336). Ένας μικρός αριθμός στελεχών θεωρεί ότι ο ρόλος της ΔΑ ολοκληρώθηκε με την πτώση της δικτατορίας και συμμετέχει στην κυβέρνηση Καραμανλή¹⁴⁴. Τα στελέχη αυτά καταγγέλλονται αμέσως και ανοιχτά από τη Δ.Α. Στα τέλη Αυγούστου 1974 και ενώ βρίσκεται σε συζητήσεις με στελέχη του ΠΑΚ και με τον ίδιο τον ΑΠ, για τη συγκρότηση νέου πολιτικού σχηματισμού, η Δ.Α. κατόπιν συνέλευσης των στελεχών της διατυπώνει τις προγραμματικές της θέσεις για τη συγκυρία (Σπουρδαλάκης Μ., 1988 : 117)¹⁴⁵. Στις θέσεις αυτές αποτυπώνεται η αναγκαιότητα ίδρυσης σοσιαλιστικού κόμματος αρχών με εσωτερική δημοκρατική λειτουργία στην κατεύθυνση ενός κόμματος ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας παραδοσιακού τύπου, με κατοχύρωση τάσεων σύμφωνα με τα οργανωτικά ισχύοντα στην ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία εκείνης της περιόδου, μια πιο μετριοπαθής στάση απέναντι στην Δυτ. Ευρώπη από την έντονα αντιμπεριαλιστική και αντιδυτική γραμμή του ΠΑΚ, ενώ υπάρχει αναφορά στην κεντρικότητα του Α.Π. στον κεντροαριστερό χώρο στην κατεύθυνση συγκρότησης σοσιαλιστικού κόμματος, διατυπώμενη με επιφυλάξεις αναφορικά με τον ηγεμονισμό του (Σπουρδαλάκης Μ., 1988 : 96).

Μετά την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ, στην Δ.Α. διαμορφώνονται δύο κατευθύνσεις. Η μία που εκφράζει επιφυλάξεις για την ένταξη στο ΠΑΣΟΚ και μία που είναι αναφανδόν υπέρ, η οποία και τελικά πλειοψηφεί σε συνεδρίαση της ολομέλειας στελεχών της Δ.Α. στις 5-10-1974.¹⁴⁶ Τελικά στις 11-10-1974 ανακοινώνεται η

¹⁴⁴ Πρόκειται για τους Γ. Μυλωνά, Γ. Μαγκάκη, Χ. Πρωτοπαπά.

¹⁴⁵ Δημοκρατική Άμυνα: Ιδεολογικοί και πολιτικοί στόχοι, Εφημ. *Το Βήμα*, 3-9-1974

¹⁴⁶ Εκφραστές μιας πιο επιφυλακτικής τάσης απέναντι στο ΠΑΣΟΚ είναι οι Φίλιας και Στάγκος. Αναφανδόν υπέρ της ένταξης στο ΠΑΣΟΚ τάσσεται ο Καραγιώργας, Συνέντευξη με Νοταρά Γ. ο.π. Βλ. και Βάσσης Λ., *Ανοιχτή συζήτηση. Μεταπολίτευση-ΠΑΣΟΚ-Αριστερά*, εκδ. Ταξιδευτής, 2005, σελ. 113. Επίσης σύμφωνα με τη μαρτυρία που καταθέτει ο Β. Φίλιας, το στέλεχος της Άμυνας Β. Παπαζήσης που διαφώνησε με την προσχώρηση της Δ.Α. στο ΠΑΣΟΚ, παραιτήθηκε από τη Δ.Α. κατά τη διαδικασία (5/10) που αποφάσισε κατά πλειοψηφία την ένταξη στο ΠΑΣΟΚ με την εξής δήλωση : «*Φεύγω από τη Δημοκρατική Άμυνα, διότι δεν συμφωνώ με τη συμμετοχή μας στην ίδρυση του ΠΑΣΟΚ. Χρειάστηκαν τεσσεράμισι χρόνια για να πειστώ ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου είναι επικίνδυνος και αναξιόπιστος και σεις μου δώσατε τα στοιχεία γι' αυτό. Μου χρειάζεται περισσότερος χρόνος απ' ότι διαθέσαμε σ' αυτές τις συζητήσεις, και νέα πειστήρια για να πεισθώ περί του αντιθέτου. Επικαλούμαι τη λογική ενός απλού επιχειρηματία (έστω και ενός μπακάλη), που δε δίνει περισσότερο από μια φορά βερεσέ. Εσείς δίνετε απεριόριστη πίστωση σ' ένα αποδεδειγμένα αναξιόπιστο πελάτη. Σας εύχομαι καλή τύχη και σας προειδοποιώ, ότι σ' ένα χρόνο περίπου θα σας πετάξει σα στημένη λεμονόκουπα. Όχι πριν,*

συμφωνία συνίδρυσης του ΠΑΣΟΚ από την ΔΑ, όπου μεταξύ άλλων αποφασίζεται η ΚΕ να έχει 75 μέλη εκ των οποίων τα 20 θα προέρχονται από την ΔΑ με αντίστοιχο ποσοστό αναλογικής εκπροσώπησης στο 9μελές ΕΓ, στις 9 υποεπιτροπές της ΚΕ, στη 18 μελή Συντονιστική Γραμματεία, που αποτελείται από τα 9 μέλη του ΕΓ και τα 9 μέλη της ΚΕ που είναι υπεύθυνα των υποεπιτροπών. Απαγορεύεται οι βουλευτές να διατηρούν ατομικά γραφεία και τους επιτρέπεται να συμμετέχουν στις συνεδριάσεις της ΚΕ ισότιμα με 18μέλη. Ανώτατο όργανο είναι η ΚΕ και ο Γενικός Γραμματέας του κόμματος δεσμεύεται απολύτως από την ΚΕ. Γίνεται δεκτή και επιθυμητή η λειτουργία ιδεολογικών ρευμάτων στο πλαίσιο του ενιαίου κινήματος, τα οποία μπορούν να οργανώνουν ανοιχτά σεμινάρια, να εκδίδουν έντυπο κλπ (Ελευθερίου Ρ., 1983 : 28). Από τους παραπάνω όρους της συμφωνίας συνίδρυσης φαίνονται καθαρά οι επιφυλάξεις των στελεχών της ΔΑ.

Το εκλογικό αποτέλεσμα της 17^{ης} Νοεμβρίου 1974, δεν ερμηνεύεται με τον ίδιο τρόπο από τις διάφορες ομάδες του ΠΑΣΟΚ. Ο Α.Π. το ερμηνεύει αρνητικά, σε αντίθεση με την Δ.Α. και τις τροτσκιστικές ομάδες. Το ΠΑΚ εξωτερικού δεν έχει μια ενιαία στάση και εκτίμηση σε σχέση με το εκλογικό αποτέλεσμα.(Νοταράς Γ., 14-4-2014: συνέντευξη, Λιβιεράτος Δ., 6-6-2014 : συνέντευξη, Παπαγιαννόπουλος Γ., 12-3-2014 : συνέντευξη, Τσεκούρας Γ., 2006 : τ. 1^{ος}, 263). Την περίοδο Νοεμβρίου – Δεκεμβρίου 1974, ο Α.Π. φαίνεται να διαμορφώνει την εκτίμηση ότι η πρακτική των στελεχών της Δ.Α. θα διαδραματίσει ανασχετικό ρόλο στην κατεύθυνση μαζικοποίησης και ομογενοποίησης που εκτιμά ότι περνά μέσα από την αναβάθμιση και αυτονόμηση του δικού του αρχηγικού ρόλου. Και φαίνεται ότι μεθοδεύει την έξοδο των στελεχών που προέρχονται από τη ΔΑ και όσους συμφωνούν μαζί τους¹⁴⁷.

Στις 19-1-1975 στη συνεδρίαση της Προσωρινής Κ.Ε., ο ΑΠ αναφέρεται περιεκτικά σε βασικές κατευθύνσεις που θα επαναλαμβάνονται στις παρεμβάσεις της

διότι σας έχει ανάγκη για να στήσει την εικόνα του. Όχι μετά, διότι υπάρχει κίνδυνος να εδραιωθείτε στο Φίλιας Β., Τα αξέχαστα...οπ.π. σελ. 336.

Στη Γενική Συνέλευση της Δ.Α. στις 5-10-1974 για την έγκριση ή μη του Συμφώνου Συνίδρυσης του ΠΑΣΟΚ, η πρόταση υπέρ της συμφωνίας λαμβάνει 68 ψήφους, η πρόταση κατά της συμφωνίας 7 ψήφους και 8 απείχαν. Εναντίον της συμφωνίας τάχθηκαν οι Β. Φίλιας, Α. Στάγκος, Σ. Μερκούρης, Γ. Κουβελάκης, Β. Παπαζήσης, Φ. Βεγλερής και Λ. Λουκίδου, βλ. Κορδάτος Π., *Δημοκρατική Άμυνα: Η συγκρότηση στην αντίσταση. Η πορεία για την «συνίδρυση» του ΠΑΣΟΚ. Η ασύμβατη συνύπαρξη και το χρονικό των διαγραφών τον Ιούνιο του 1975*, αδημ. Διπλωματική Εργασία, Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών, Τμήμα Πολ. Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2007, σελ. 68

¹⁴⁷ Συνάντηση Παπανδρέου- Τσεκούρα (επικεφαλής του μηχανισμού του ΠΑΚ εξωτερικού, που δεν έχει διαλυθεί σύμφωνα με την απόφαση του Βίντερτουρ) στις 28-12-1974, για το ζήτημα της αντιμετώπισης της ΔΑ βλ. Συνέντευξη Γιάννη Τσεκούρα, *Μερικά περιστατικά από τη συνεργασία μου με τον Ανδρέα Παπανδρέου*, περιλαμβάνεται στο συλλογικό *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του*, εκδ. Ελληνική Γράμματα, 2006, σελ. 262

περιόδου 1974-1977 (Παπανδρέου Α., 1976 : 85). Επίσης ο ΑΠ στην εισήγησή του αναφέρεται στο ανησυχητικό φαινόμενο των ομαδοποιήσεων εντός της οργάνωσης, περιγράφοντας την ανθρωπογεωγραφία των μελών του κόμματος με όρους πολιτικής προέλευσης. Δηλώνει ότι η 3^η Σεπτέμβρη δεν αναθεωρείται ούτε από συνέδριο. Μπορούν και επιβάλλεται να συνταχθούν εναλλακτικά προγράμματα εντός του πλαισίου των γενικών αρχών και στόχων της 3^{ης} Σεπτέμβρη. Ορίζει ρητώς ότι το κόμμα είναι μαρξιστικό αναφορικά με την μέθοδο ανάλυσης, αλλά ότι δεν είναι δογματικό, ιδιότητα που αποδίδει στα κόμματα της παραδοσιακής αριστεράς. Τοποθετείται απολύτως αρνητικά στη φιλελεύθερη αντίληψη περί ουδετερότητας του κρατικού φαινομένου. Οριοθετείται από την σοβιετική εμπειρία ως προς την πορεία για τη σοσιαλιστική οικοδόμηση, καθώς θεωρεί ότι εκφράζει έναν γραφειοκρατικό αντιδημοκρατικό προγραμματισμό. Τονίζει με έμφαση ότι ο σοσιαλιστικός δρόμος του ΠΑΣΟΚ είναι δρόμος ειρηνικός και δημοκρατικός αυστηρά μέσα στα νόμιμα πλαίσια. Η βία θα χρησιμοποιηθεί μόνον στην περίπτωση που δεν γίνει σεβαστή η λαϊκή ετυμηγορία και δεν παραδοθεί η εξουσία σε περίπτωση εκλογικής νίκης ή για την υπεράσπιση της εκλεγμένης σοσιαλιστικής κυβέρνησης από τυχόν πραξικοπηματική ενέργεια των δυνάμεων της αντίδρασης¹⁴⁸. Μια δηλαδή προωθημένη εκδοχή του 114, όπως ρητώς αναφέρει (Παπανδρέου Α., 1976 : 90-91). Επιτίθεται στην ΕΚ-ΝΔ ιδιαίτερα λόγω της στάσης της στο θέμα της ΕΟΚ. Κατηγορηματικά οριοθετεί το ΠΑΣΟΚ σε αντιπαράθεση με την σοσιαλδημοκρατία (την παραδοσιακή με όρους της παρούσας εργασίας) και ιδιαίτερα το SPD εκείνης της περιόδου (Παπανδρέου Α., 1976 : 87-89)¹⁴⁹.

¹⁴⁸ Μια γραμμή που προσιδιάζει στη γραμμή της μαρξιστικής-κλασικής σοσιαλδημοκρατίας της περιόδου 1890-1914, βλ. Κάουτσκι Κ., Ο δρόμος προς την εξουσία, www.marxist.org. Για το θέμα αυτό βλ. Μπελαντής Δ., *Αριστερά και εξουσία. Ο «δημοκρατικός δρόμος» προς τον σοσιαλισμό*, εκδ. Τόπος 1914, αλλά και Μέρος Α' κεφ. 4β της παρούσας εργασίας.

¹⁴⁹ Η γερμανική σοσιαλδημοκρατία διατηρούσε καλές σχέσεις με τα σοσιαλιστικά κόμματα της Ισπανίας και της Πορτογαλίας ήδη πριν την περίοδο της πτώσης των δικτατοριών και οι οποίες ενισχύθηκαν με την αποκατάσταση της δημοκρατίας και του ομαλού κοινοβουλευτικού βίου, αντανakλώντας τον ευρωπαϊκό-φιλοΕΟΚικό προσανατολισμό των συγκεκριμένων κομμάτων. Απεναντίας όπως ήδη έχουμε σημειώσει οι σχέσεις με το αντιιμπεριαλιστικό ΠΑΚ δεν ήταν σε καλό επίπεδο και το αρνητικό κλίμα ενισχύθηκε την περίοδο της μεταπολίτευσης. Η γερμανική σοσιαλδημοκρατία κινούνταν στην κατεύθυνση ενίσχυσης ενός σοσιαλδημοκρατικού κομματικού σχηματισμού με ευρωπαϊκό προσανατολισμό και τέτοιος ήταν η ΕΚ-ΝΔ. Δεν είναι άλλωστε τυχαία και η υποστήριξη τμημάτων της αστικής τάξης και ειδικότερα του Δ.Ο.Λ. την περίοδο 1974-1977 προς την ΕΚ-ΝΔ. Αυτός ήταν ένας βασικός λόγος της έντονης πολιτικής αντιπαράθεσης του χώρου ΠΑΚ/ΠΑΣΟΚ και του Α.Π. ειδικότερα με τη γερμανική σοσιαλδημοκρατία. Ο χώρος της σοσιαλιστικής αριστεράς είχε εσωτερικεύσει την αντιπαράθεση απέναντι στη γερμανική σοσιαλδημοκρατία εκείνη την περίοδο και κυρίως αντιπάλευε τις πρωτοβουλίες της προς τη δημιουργία ενός μαζικού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος. Επ' αυτού είναι χαρακτηριστική η αναφορά της *Σοσιαλιστικής Πορείας*, όπου στο 1^ο φύλλο της και με τίτλο σοσιαλδημοκρατίας φιάσκο αναφέρει

Περαιτέρω ο Α.Π. διατυπώνει τη μοναδικότητα του ΠΑΣΟΚ στην ιστορικότητα του ελληνικού σοσιαλιστικού χώρου, τονίζοντας ότι το ΠΑΣΟΚ είναι το πρώτο μαζικό σοσιαλιστικό κόμμα στην ελληνική πολιτική ιστορία (Παπανδρέου Α., 1976 : 86). Σκιαγραφεί απόψεις για τις κοινωνικοποιήσεις και την αυτοδιαχείριση διαφοροποιούμενος από τις μορφές αυτοδιαχείρισης του γιουγκοσλαβικού μοντέλου, αλλά και σοσιαλδημοκρατικές μορφές συμμετοχικότητας που τις θεωρεί (τις δεύτερες) απολύτως ενσωματωμένες στη διαδικασία κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Διατηρεί μια αμφίσημη στάση για το ποιές επιχειρήσεις ή ποιοί όμιλοι του δευτερογενούς τομέα της οικονομίας θα κοινωνικοποιηθούν (Παπανδρέου Α., 1976: 87-88).

Τέλος ο Α.Π. αντιλαμβανόμενος την κομβική σημασία κυρίως των ενδιάμεσων οργάνων¹⁵⁰, δηλαδή των Νομαρχιακών Επιτροπών, θέτει θέμα διορισμού των πρωτοβάθμιων συντονιστικών επιτροπών και των δευτεροβάθμιων επιτροπών, με το σκεπτικό ότι το κόμμα δεν έχει αποκτήσει ακόμα την επιθυμητή οργανωτική ανάπτυξη αναφορικά με την αντιπροσώπευση των κοινωνικών τάξεων που αγωνίζεται να εκπροσωπήσει, αλλά και την ωρίμανση-ομογενοποίηση των στελεχών και μελών σε σχέση με τις αρχές και τους στόχους του ΠΑΣΟΚ όπως ορίζονται στην 3^η Σεπτέμβρη. Η πρότασή του για διορισμό αντί εκλογής πρωτοβάθμιων και δευτεροβάθμιων οργάνων απορρίπτεται από την ΠΚΕ (Ελευθερίου Ρ., 1983α : 28) γεγονός που δείχνει ότι ο διορισμός σ' ένα πολιτικο-οργανωτικό σώμα που έχει βγει από αγώνες κατά της δικτατορίας και θεωρεί τον εαυτό του απολύτως ώριμο να εκλέξει τα όργανά του (άλλωστε κάτι τέτοιο συνέβαινε τόσο στο εσωτερικό της ΔΑ, όσο και στις κυριότερες οργανώσεις του ΠΑΚ εξωτερικού την περίοδο 1973-74)

μεταξύ άλλων τα εξής : «Σε φιάσκο έχουν οδηγηθεί, για την ώρα τουλάχιστον, τα φιλόδοξα και επικίνδυνα σχέδια για τη δημιουργία σοσιαλδημοκρατικού κόμματος δυτικογερμανικού τύπου....Έτσι παρά την απροκάλυπτη χρησιμοποίηση του προσωπικού κύρους του άλλοτε Καγκελαρίου της Δ. Γερμανίας κ. Βίλλυ Μπράντ και παρά το γεγονός ότι ο τελευταίος φαίνεται να 'ενθαρρύνθηκε' από μια 'εξαιρετικά ενδιαφέρουσα' συνομιλία που είχε κατά την εδώ παραμονή του με γνωστό μεγιστάνα της δημοσιογραφίας στην Αθήνα, οι βουλευτές που εξακολουθούν να ελπίζουν στην πραγματοποίηση των σχεδίων κάποτε, δεν ξεπερνούν τους εφτά. Επικεφαλής των εφτά αυτών βουλευτών βρίσκονται οι καθηγητές κ.κ. Γ.Α. Μαγκάκης και Δ. Τσάτσος... Σημαντικό ρόλο παίζει επίσης...και ο αγαπημένος των γραφειοκρατών της ΕΟΚ, καθηγητής κ. Γιάγκος Πεσματζόγλου..... Ηγετικό, τέλος, ρόλο στην ομάδα αγωνίζεται να παίζει και ο κ. Μπάμπης Πρωτοπαππάς, ο οποίος μαζί με τον συνάδελφό του βουλευτή κ. Γιάννη Παπαδόπουλο, εξακολουθεί να επιμένει ότι δεν εξαντλήθηκαν οι πιθανότητες να μετεξελιχθεί σε σοσιαλδημοκρατικό κόμμα η ίδια η ΕΚ-ΝΔ», εφημερίδα *Σοσιαλιστικό Πορεία*, 12-7-1975.

Για τις προσπάθειες συγκρότησης σοσιαλδημοκρατικού φορέα από τμήματα της εγχώριας αστικής τάξης με την υποστήριξη του διεθνούς παράγοντα και με στόχο την ανάσχεση του ΠΑΣΟΚ, βλ. 5^η Σύνοδος ΚΕ ΠΑΣΟΚ (1979), Για μια μαζική και πρωτοπόρα οργάνωση, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ-ΠΑΣΟΚ, 1982, σελ. 151-154.

¹⁵⁰ Για το ζήτημα αυτό, βλ. Γκράμσι Α., *Για τον Μακιαβέλι..*, εκδ. Ηριδανός, χχε, σελ. 45

είναι μια αποδοκιμαστέα πρακτική. Περαιτέρω το γεγονός της απόρριψης της πρότασης ΑΠ δείχνει ότι τα προερχόμενα από τη ΔΑ στελέχη αρχίζουν και επεκτείνουν την επιρροή τους και στο υπόλοιπο σώμα των μελών της ΠΚΕ.

Σε συνεδρίαση της Συντονιστικής Γραμματείας στις 24-1-1975, ο ΑΠ επιβάλλει προκήρυξη προσυνεδρίου για εκλογή ΚΕ στις 15-3-1975, με αιρετούς αντιπροσώπους από τις οργανώσεις της Ελλάδας και του εξωτερικού, εκτιμώντας ότι με τον τρόπο αυτό θα υπερβεί τον υπό διαμόρφωση αρνητικό συσχετισμό της ΠΚΕ. Στη συνεδρίαση του 9μελούς ΕΓ, 5 μέλη διαφωνούν¹⁵¹, εκτιμώντας ότι είναι πολύ σύντομο το χρονικό διάστημα για να διαμορφώσουν ολοκληρωμένη θέση οι αντιπρόσωποι που θα εκλεγούν πάνω στις διαφορετικές απόψεις που εκδηλώνονται εντός της συλλογικής ηγεσίας της οργάνωσης. Στις αρχές Φεβρουαρίου 1975 μπλοκάρεται βιαίως η έκδοση του περιοδικού της Νεολαίας, *Αγωνιστής* καθώς περιλαμβάνει άρθρο της Συντακτικής Επιτροπής, όπου η πλειοψηφία είναι επιρροή των στελεχών της ΔΑ, με τίτλο «Σοσιαλισμός και δημοκρατικές διαδικασίες» όπου περιέχονται αιχμές κατά της ηγεσίας. Τελικά το κείμενο κυκλοφορεί ενυπόγραφα, κατόπιν προτροπής του ιδίου του Α.Π., από 10 εκ των 11 μελών της ΣΕ του *Αγωνιστή*, τα οποία και υποχρεώνονται από το Ε.Γ. στη συνέχεια να παραιτηθούν, υπό την κατηγορία της ομαδοποίησης (Ρήγος Α., 6-5-2015 : συνέντευξη)¹⁵². Τέλη Φεβρουαρίου 1975 η Επιτροπή Νεολαίας του Κόμματος διοργανώνει ανοιχτή συζήτηση για την κρίση στο κόμμα, παρουσία του ΑΠ και του ΕΓ, στην οποία ο ΑΠ φαίνεται να επικρατεί (Ρήγος Α., 6-5-2015: συνέντευξη, Τζουμάκας Σ., 1-8-2012 : συνέντευξη, Σπουρδαλάκης Μ., 1988: 142). Εκείνες τις μέρες η οργάνωση ΠΑΣΟΚ Ελβετίας που απηχεί απόψεις του ΠΑΚ εξωτερικού εκδίδει ανακοίνωση που δημοσιεύεται στον *Αγωνιστή* και ζητά τη διαγραφή της «σοσιαλδημοκρατικής φράξιας της Δημοκρατικής Άμυνας» (Σπουρδαλάκης Μ., 1988 : 169, Παπαγιαννόπουλος Γ., 1989 : 116). Εκτιμώντας ότι με ευθύνη της ηγεσίας έχει διαραγεί η συντροφικότητα που υποχρεωτικά πρέπει να χαρακτηρίζει ένα σοσιαλιστικό κόμμα, ο Λ. Φιλιππάτος, παραδοσιακό στέλεχος της Αριστεράς (ΕΔΑ- ΦΝΧ), υποβάλει την παραίτησή του στις 5-3-1975 (Σπουρδαλάκης Μ., 1988 : 142)¹⁵³. Στις 14-3-1975 τέσσερα από τα

¹⁵¹ Πρόκειται για τους Καράγιωργα, Μανωλκίδη, Στάγκο, Φίλια και Σημίτη, βλ. Σημίτης Κ., *Δρόμοι ζωής*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2015, σελ. 161. Υπέρ της διεξαγωγής του προσυνεδρίου και της θέσης ΑΠ τίθενται οι Μανδηλαρά, Τσούρας, Τσοχατζόπουλος και Β. Παπανδρέου.

¹⁵² Σοσιαλισμός και δημοκρατικές διαδικασίες, περ. *Αγωνιστής*, 6-2-1976.

¹⁵³ Ολόκληρη η επιστολή παραίτησης του Λ. Φιλιππάτου περιλαμβάνεται στο Φίλιας Β., *Τα αζέχαστα και τα λησμονημένα*, εκδ. Παπαζήση, 2000, σελ. 545-554.

πέντε μέλη του ΕΓ που διαφωνούσαν με τη σύγκληση του Προσυνεδρίου¹⁵⁴ δημοσιοποιούν τη διαφωνία τους με τη διεξαγωγή Προσυνεδρίου. Οι Τ.Ο. του ΠΑΣΟΚ Ιταλίας στην Μπολόνια και την Φλωρεντία που αντιπροσωπεύουν ουσιαστικά τον πυρήνα του ΠΑΚ εξωτερικού ζητούν άμεσα τη διαγραφή και των τεσσάρων η πρώτη (Παπαγιαννόπουλος Γ., 1989 : 123)¹⁵⁵, τη διαγραφή των τριών η δεύτερη, εκτός του Καραγιωργα, ενδεικτικό του κύρους που είχε ασχέτως ιδεολογικών και πολιτικών συγκρούσεων (Παπαγιαννόπουλος Γ., 1989 : 126). Οι τέσσερις ανταπαντούν απευθυνόμενοι προς το Ε.Γ. ότι «*Τίποτα δεν μπορεί να συσκοτίσει το γεγονός ότι μεθοδεύεται ένα συνέδριο που θα τοποθετήσει το Κίνημα κάτω από ένα διευθυντήριο, το οποίο θα αποφασίζει αυθαίρετα για την πορεία του στο πολιτικό, το ιδεολογικό και το οργανωτικό επίπεδο*» (Εφημ. *Το Βήμα*, 16-3-1975, Παππάς Τ., 1989 : 105).

Στο Προσυνέδριο το κλίμα είναι έκρυθμο. Υπάρχουν μικροσυμπλοκές μεταξύ ομάδων φοιτητών και μαθητών που υποστηρίζουν τον Α.Π. και φοιτητών υποστηρικτών των παραιτηθέντων μελών της Σ.Ε. του *Αγωνιστή* που επιχειρούν να μοιράσουν τις θέσεις τους στο σώμα των συνέδρων (Ρήγος Α., 6-5-2015 : συνέντευξη)¹⁵⁶. Παρουσιάζεται η οργανωτική εισήγηση του ΕΓ¹⁵⁷, όπου προτείνεται μεταξύ άλλων η αυτονομία του Προέδρου υπό τη μορφή του αυτοτελούς οργάνου εντός της οργάνωσης, που συναντά οξύτατες αντιδράσεις και υιοθετείται ως κείμενο προς συζήτηση στην οργάνωση. Από εκεί και πέρα το σχέδιο ελέγχου της νέας ΚΕ από τον ΑΠ δεν περνά, καθώς οι προερχόμενοι από τη ΔΑ και οι υποστηρικτές τους έχουν πιο συμπαγείς γραμμές κατά τη σταυροδότηση, ενώ το «παπανδρεϊκό μπλοκ»

¹⁵⁴ Καραγιωργας- Φίλιας- Στάγκος-Μανωλκίδης, «Προς τις οργανώσεις βάσης (ΚΟ και ΤΟ) του ΠΑΣΟΚ και τους εκλεγμένους αντιπροσώπους του Προσυνεδρίου», 14-3-1975, στο Παππάς Τ., *Το χαρισματικό κόμμα. ΠΑΣΟΚ-Παπανδρέου-Εξουσία*, εκδ. Πατάκη, 2009, σελ. 104-5. Ο Σημίτης διαφοροποιείται σιωπηρά και δεν υπογράφει το κείμενο διαφοροποίησης των 4 στο ζήτημα της διοργάνωσης Προσυνεδρίου, βλ. Σημίτης Κ. *Δρόμοι... ο.π.π.*, σελ. 161, Παπαγιαννόπουλος Γ., *Η σκοτεινή...ο.π.π.* σελ. 122

¹⁵⁵ Ανακοίνωση ΤΟ Μπολόνιας για διαγραφή των τεσσάρων μελών του ΕΓ (από προσωπικό αρχείο Σταύρου Νουχάκη).

¹⁵⁶ Η κατάσταση είναι τόσο συγκρουσιακή που όταν ο Σ. Καραγιωργας ζητά το λόγο, ακούγεται η περιβόητη φράση «*κάτσε κάτω κουλοχέρη*». Όλοι οι αναφερόμενοι σ' αυτή τη συνεδρίαση συμφωνούν ότι η κραυγή αυτή ακούστηκε, αλλά κανείς δεν μπορεί να προσδιορίσει με ακρίβεια ποιός την είπε, αντί πολλών βλ. Σπουρδαλάκης Μ., *ΠΑΣΟΚ, Δομή...ο.π.π.*, σελ. 167, Συνέντευξη Νοταρά Γ. *ο.π.π.*, Συνέντευξη με Λαοκράτη Βάσση στις 2-4-2014. Βλ. επίσης Βάσσης Λ., *Ανοιχτή συζήτηση...ο.π.π.* σελ. 36

Μόνον ο Δημήτρης Ρόκος, μέλος της ΠΚΕ, στέλεχος προερχόμενο από τη ΔΑ. (και τον Όμιλο Παπαναστασίου) ένθερμος υποστηρικτής του Σάκη Καραγιωργα, συμμετέχων στο προσυνέδριο στις γραμμές των Αμυνιτών και εκλεγόμενος στην ΚΕ, μου δήλωσε σε συνέντευξη κατηγορηματικά ότι ουδέποτε άκουσε τέτοια φράση στο προσυνέδριο, βλ. Συνέντευξη με Δημήτρη Ρόκο στις 21-7-2012.

¹⁵⁷ Από τον Άκη Τσοχατζόπουλο, *Βασικές οργανωτικές αρχές του ΠΑΣΟΚ*, 16-3-1975, στο Παππάς Τ., *Το χαρισματικό...ο.π.π.* σελ. 106

δεν έχει την ίδια συνοχή, καθώς αποτελείται από τέσσερις ομάδες (Ανδρεϊκοί, ΠΑΚ εξωτερικού, ριζοσπαστικό φοιτητικό πρωτομεταπολιτευτικό ρεύμα, τροτσκιστές) με ορισμένες υποομάδες στο εσωτερικό τους. Με τον τρόπο αυτό έστω και σε χαμηλή σειρά κατάταξης (οι περισσότεροι) επανεκλέγονται οι προερχόμενοι από τη ΔΑ και οι υποστηρικτές τους, κάποιοι εκ των οποίων προέρχονται και από το ΠΑΚ.¹⁵⁸ Για την ακρίβεια οι προερχόμενοι από τη ΔΑ και όσοι ήταν ευνοϊκά διακείμενοι προς τις απόψεις που εκπορεύονταν από τον συγκεκριμένο χώρο στη σύγκρουσή του με την υπό διαμόρφωση ηγετική ομάδα ενισχύουν τις δυνάμεις τους σε επίπεδο Κ.Ε. με τη διαδικασία του Προσυνεδρίου. Από 20 μέλη στα 75 που είχαν στην ΠΚΕ (Οκτώβριος 1974), εξέλεξαν 32 μέλη στα 75 (Σημίτης Κ., 2015 : 164). Στις 13/4 σε συνεδρίαση της Κ.Ε. ο ΑΠ ανακοινώνει τον εσωτερικό κανονισμό της ΚΕ, όπου εγκαθιδρύει τον Πρόεδρο ως όργανο παράλληλο και ισοδύναμο (στην πράξη ισχυρότερο) από την ΚΕ, μέχρι τη διεξαγωγή συνεδρίου¹⁵⁹. Μια απόφαση που επιχειρείται να αιτιολογηθεί από τον ΑΠ στη βάση της ιστορικής πρωτοβουλίας που έλαβε ο ίδιος στη θεμελίωση του σοσιαλιστικού κινήματος. Επιπλέον ο ΑΠ επιτίθεται κατά των ΗΠΑ, της ΕΟΚ, της βορειοευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας, ενώ επιχειρεί να σκιαγραφήσει τις αιτίες του αρνητικού ρόλου της μεγαλοαστικής τάξης στην υπόθεση της εθνικής ανεξαρτησίας ήδη από τον 19^ο αιώνα, ο αγώνας υπέρ της οποίας στον 20^ο αιώνα για εθνικούς σχηματισμούς όπως ο ελληνικός ταυτίζεται με τον αγώνα για σοσιαλιστικό μετασχηματισμό σε μια ενιαία διαδικασία, αντλώντας από τα αναλυτικά σχήματα της μητρόπολης-περιφέρειας. Στο πλαίσιο αυτό διαπιστώνει μια ενδεχόμενη διαφοροποίηση προοπτικά της ελληνικής αστικής τάξης λόγω του ζητήματος του πετρελαίου που βρίσκεται στον πυρήνα της αμφισβήτησης του νομικού καθεστώτος του Αιγαίου από τον τουρκικό επεκτατισμό, ο οποίος είναι τόσο ενδογενής, όσο και καθοδηγούμενος από τον αμερικανικό ιμπεριαλισμό (Παπανδρέου Α., 1976 : 111). Είναι ακριβώς αυτή η διατυπωθείσα άποψη από τον ΑΠ για το ρόλο της μεγαλοαστικής τάξης στη συγκυρία, που θα δώσει λαβή στην πολεμική των στελεχών

¹⁵⁸ Τουλούπας, Ταξιάρχου, Φλέμιγκ, Μερκούρη. Ακόμα και ο Αντώνης Λιβάνης, που βρισκόταν σε δυσμένεια εκείνη την περίοδο από τον Α.Π. υποστηρίχθηκε από το μπλοκ των Αμυντών και εκλέχθηκε μέλος της ΚΕ βλ. Βάσσης Λ., *Ανοιχτή συζήτηση...ο.π.π.* σελ. 34

¹⁵⁹ Θεσμοποιείται με τον τρόπο αυτό και οργανωτικά η ανώτερη ισχύς του Προέδρου από την Κ.Ε. μέχρι το συνέδριο. Από το 1^ο συνέδριο 1984 ο ΑΠ είναι τυπικά ισοδύναμος με την ΚΕ και βρίσκεται υπό τον έλεγχο του συνεδρίου από το οποίο εκλέγεται (γεγονός που θα έχει και τυπική εφαρμογή στην 1^η σύνοδο της ΚΕ – Πεντελικό- μετά το 2^ο συνέδριο). Και από το 2004 και μετά ο Πρόεδρος είναι ανώτερος του Εθνικού Συμβουλίου – πρώην ΚΕ- που εκλέγεται από το συνέδριο και ισοδύναμος του συνεδρίου, καθώς τόσο ο πρόεδρος, όσο και οι αντιπρόσωποι του συνεδρίου εκλέγονται από την ίδια διευρυμένη βάση μελών και φίλων.

της ΔΑ προς τον ΑΠ. Ως απάντηση στις κατηγορίες που εξαπολύει ο παπανδρεϊκός μηχανισμός περί δεξιών σοσιαλδημοκρατών, τα στελέχη της ΔΑ απαντούν ότι ο ΑΠ είναι εκείνος που συμβιβάζεται με την αστική τάξη (Εφημ. *Σοσιαλιστική Πορεία*, 12-7-1975).

Τον Μάιο 1975 στο πλαίσιο των διεργασιών του Πανσπουδαστικού Συνεδρίου, ομάδα στελεχών της ΠΑΣΠ διαφωνεί με τη θέση της πλειοψηφίας των στελεχών της ΠΑΣΠ για κοινό προεδρείο με την Πανσπουδαστική (φοιτητική παράταξη του ΚΚΕ). Η μειοψηφία των στελεχών της ΠΑΣΠ που εντάσσεται στους υποστηρικτές των στελεχών που προέρχονται από τη ΔΑ και αποτελεί τον πυρήνα της παραιτηθείσας ΣΕ του *Αγωνιστή*, θεωρεί ότι η απόφαση για συνεργασία ΠΑΣΠ-Πανσπουδαστικής έγινε στο πλαίσιο εξωφοιτητικών συμφωνιών ΠΑΣΟΚ-ΚΚΕ, πλήττοντας την αυτονομία του φοιτητικού κινήματος (Εφημ. *Σοσιαλιστική Πορεία*, 12-7-1975)¹⁶⁰. Η ΠΑΣΠ σε πλατειά ολομέλεια διαγράφει τους διαφωνούντες. Ακολούθως 21 μέλη της ΚΕ – προερχόμενοι στην πλειοψηφία τους από την ΔΑ- που διαφωνούν με τις διαγραφές, με κείμενό τους ζητούν σύγκληση της ΚΕ για συζήτηση του θέματος. Το (διορισμένο) Ε.Γ. στις 4/6 διαγράφει 11 μέλη της ΚΕ για φραξιονισμό και ανακοινώνει ότι θα συγκληθεί η ΚΕ στις 22/6. Η Αμαλία Φλέμιγκ με 10 στελέχη του ΠΑΚ καταγγέλει τις μεθοδεύσεις του ΕΓ και «θέτει εαυτήν εκτός κινήματος» μαζί με τα υπόλοιπα στελέχη που συνυπογράφουν την καταγγελία της. Ακολουθώντας 37 στελέχη εκ των οποίων 14 είναι μέλη της ΚΕ καταγγέλλουν τις μεθοδεύσεις του «διορισμένου» ΕΓ και ζητούν την ανάκληση των διαγραφών. Διαγράφονται άμεσα. Στις 14/6 ο Α.Π. ζητά την παραίτηση των υποστηρικτών του από την ΚΕ, προκειμένου να τον διευκολύνουν στη διάλυσή της, όπως και συμβαίνει. Στις 26/6 ο ΑΠ με εγκύκλιό του ανακοινώνει προς τις Επιτροπές και Οργανώσεις του Κινήματος ότι ουσιαστικά έχει επιβάλει τον έλεγχό του στην κεντρική οργανωτική δομή (Σπουρδαλάκης Μ., 1988 : 155), ενώ με αμέσως επόμενη εγκύκλιο στις 28/6 απαγορεύεται προς όλες τις κομματικές οργανώσεις να δημοσιεύουν στον Τύπο τις διαφωνίες τους προς ανώτερα όργανα με ποινή αποκλεισμού τους από τις κομματικές διαδικασίες¹⁶¹. Θα ακολουθήσαν άμεσα, αλλά προσεκτικά και σταδιακά βήματα για

¹⁶⁰ Το συγκεκριμένο ανυπόγραφο κείμενο στην εφημερίδα *Σοσιαλιστική Πορεία* είναι των Α. Ρήγου – Γ. Τσουγιόπουλου, συνέντευξη με Α.Ρήγο...ο.π.π.

¹⁶¹ Εγκύκλιος της Επιτροπής Οργανωτικού και Συνδικαλιστικού προς τις Τ.Ο. και Κ.Ο. με θέμα «Σχέση με το ΠΑΣΟΚ των μελών που τέθηκαν εκτός κινήματος», στο Παππάς Τ., *Το χαρισματικό...ο.π.π.* σελ. 110

την οργανωτική ανασυγκρότηση που θα βρουν την ολοκλήρωσή τους σε μια Πανελλήνια Συνδιάσκεψη.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο ΑΠ απολύτως συνειδητά μεθόδευσε την έξοδο από το ΠΑΣΟΚ των στελεχών που προέρχονταν από τη Δ.Α. και όσων τάχθηκαν στο πλευρό τους στην πορεία της εσωκομματικής πάλης. Και ο ίδιος άλλωστε το αναφέρει, απευθυνόμενος στους αντιπροσώπους των Κλαδικών Οργανώσεων λίγες ημέρες μετά στις 10/7/75 (Παπανδρέου Α., 1976 : 143). Ως βασικούς λόγους διαγραφής αναφέρει την πρακτική των στελεχών της ΔΑ να παραμείνουν ως διακριτή ομάδα εντός ΠΑΣΟΚ και να αναπαραχθούν ως τάση-μηχανισμός και όχι απλό ιδεολογικό ρεύμα. Και μάλιστα όπως υποστήριξε στην ίδια ομιλία ο ΑΠ, ως τάση με δικαίωμα μη υπακοής και μη εφαρμογής της άποψης της πλειοψηφίας, καθώς επίσης και με δικαίωμα δημόσιας διαφοροποίησης. Αυτό κατά τον Α.Π. σηματοδοτούσε αφενός μετατροπή του κόμματος σε λέσχη συζητήσεων με πολλαπλά κέντρα αποφάσεων που θα οδηγούσαν στην κατάργηση στην πράξη του ενιαίου χαρακτήρα του κόμματος και νομοτελειακά στη διάλυσή του. Τέλος αναφέρεται και στην ιδεολογικοπολιτική διαφωνία υποστηρίζοντας ότι τα προερχόμενα στελέχη από τη ΔΑ ήταν κατά πλειοψηφία σοσιαλδημοκράτες (επικαλούμενος τις προγραμματικές θέσεις της ΔΑ) και όχι σοσιαλιστές, παρουσιάζοντας τη σύγκρουση ως πάλη ανάμεσα στη γραμμή της δεξιάς σοσιαλδημοκρατίας (ΔΑ) και των αριστερών σοσιαλιστών (ΠΑΣΟΚ). Το γεγονός ότι ο ΑΠ επιλέγει να τοποθετηθεί για την κρίση με τη ΔΑ σε ομιλία προς τους αντιπροσώπους των Κλαδικών Οργανώσεων δεν είναι τυχαίο. Η ΔΑ - όπως φάνηκε από τον αριθμό μελών και στελεχών που αποχώρησαν, όσο και από την καταγραφή της μετά σε επιστημονικούς συλλόγους ως Σοσιαλιστική Πορεία - είχε επιρροή στις συγκεκριμένες οργανώσεις που ουσιαστικά αποτελούσαν τον πυρήνα των (νέων) μικροαστικών στρωμάτων οργανωτικά. Ο Α.Π. με την κίνησή του αυτή θέλησε να στηρίξει το ΠΑΣΟΚ στο συγκεκριμένο χώρο, διαψεύδοντας έμπρακτα τη θέση για κατάργηση των Κλαδικών Οργανώσεων που είχε προτείνει η οργάνωση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας, ως αντίθετες στην προοπτική ενός σοσιαλιστικού κόμματος που είναι η υπέρβαση στο εσωτερικό του, του καπιταλιστικού κοινωνικού καταμερισμού εργασίας στην προοπτική της αναίρεσης της διάκρισης μεταξύ χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας. Μια θεώρηση που δέχεται ο Α.Π. στην εισήγησή του, εκτιμώντας όμως ότι στην παρούσα φάση οι συνθήκες δεν είναι ώριμες για ανάλογου τύπου οργανωτική συγκρότηση.

Τα στελέχη που προέρχονταν από τη ΔΑ και οι υποστηρικτές τους έδωσαν τη μάχη υπό τη σημαία της συγκρότησης ενός κόμματος αρχών, θεμελιωμένου στη δημοκρατική διαδικασία, που θα εμπέδωνε σοσιαλιστική συνείδηση στα μέλη του (Βάσσης Δ., 2005 : 114). Η δημοκρατική λειτουργία των κομματικών οργάνων ήταν ο τρόπος ελέγχου του Α.Π., τον οποίο ούτως ή άλλως θεωρούσαν ύποπτο για αρχηγισμό ήδη από την περίοδο της προδικτατορικής κεντροαριστεράς. Εντός των στελεχών που προέρχονταν από τη ΔΑ υπήρξαν στην εξέλιξη της εσωκομματικής πάλης διαφοροποιήσεις. Ο Δημήτρης Ρόκος μέλος της ΚΕ, προερχόμενος από τον προδικτατορικό «Όμιλο Παπαναστασίου» διαφώνησε με την πρακτική στελεχών της Δ.Α. να δημοσιοποιούν στον Τύπο τις διαφωνίες τους με τον ΑΠ, ενώ την ίδια στιγμή ήταν στελέχη του ΠΑΣΟΚ ή και μέλη της ΚΕ (Ρόκος Δ., 21-7-2012 : συνέντευξη). Η πρακτική της δημοσιοποίησης στον Τύπο και ειδικότερα στο συγκρότημα Λαμπράκη των διαφωνιών των στελεχών της ΔΑ στις μεθοδεύσεις του Α.Π., οδήγησε τον Ρόκο στο διαχωρισμό του από τα υπόλοιπα στελέχη της ΔΑ και στην - για 13 ακόμα έτη - παραμονή του στο ΠΑΣΟΚ.

Η κρίση της Δ.Α. όπως έμεινε στην κομματική ορολογία, αποτέλεσε μια κρίση κορυφής σε επίπεδο στελεχών Κ.Ε., επηρεάζοντας την Κ.Ο. επιστημόνων, η οποία σχεδόν διαλύθηκε (Οικονόμου Π., 14-3-2014 : συνέντευξη), την Κ.Ο. της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος αλλά και ορισμένες Τ.Ο. όπως Εξάρχεια (Λογοθέτης Μ., 27-5-2014), Ιλίσια, Νομική, Πάντειος (Παππάς Τ., 2009 : 111). Δεν έπληξε επιτροπές πρωτοβουλίας και τοπικές οργανώσεις σε λαϊκές περιοχές, στην περιφέρεια και στο εξωτερικό. Η Σοσιαλιστική Πορεία, οργάνωση που συγκροτήθηκε αμέσως μετά την κρίση στο ΠΑΣΟΚ από στελέχη προερχόμενα από την ΔΑ και τους υποστηρικτές τους δεν μπόρεσε να γειωθεί κοινωνικά, αν εξαιρεθούν ορισμένοι επιστημονικοί σύλλογοι που μπόρεσε η Σ.Π. να καταγραφεί, αλλά και εδώ ως σαφώς υποδεέστερη δύναμη από το ΠΑΣΟΚ (βλ. Παράρτημα-Πίνακας 16). Τα στρώματα της (νέας) μικροαστικής τάξης θα κινηθούν μαζικά προς το ΠΑΣΟΚ, δεδομένου ότι η Σ.Π. δεν κατόρθωσε ν' αποτελέσει την πολιτική τους έκφραση.

Η νομιμοποίηση των αντιδημοκρατικών μεθοδεύσεων και διοικητικών αποπομπών του Α.Π. από τις υπόλοιπες ομάδες (ΠΑΚ εξωτερικού, τροτσκιστές και ριζοσπαστικό φοιτητικό ρεύμα), αποτέλεσε μια αρνητική παρακαταθήκη την οποία οι επιμέρους ανωτέρω ομαδοποιήσεις θα τη βρουν μπροστά τους καθώς θα εφαρμοστούν σε βάρος τους στην εξέλιξη της εσωκομματικής πάλης χωρίς καμία εξαίρεση, εγκαθιδρύοντας μια πάγια εσωκομματική πρακτική, ωθώντας τελικά στη

διαμόρφωση μιας κάθετα ιεραρχικά δομημένης οργάνωσης στα τριτοδιεθνιστικά πρότυπα του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού.

Μετά την κρίση του Ιουνίου '75 και τις διαγραφές των στελεχών που προέρχονταν από την Δ.Α., η ιδρυτική αρχή της Δημοκρατικής Διαδικασίας απουσιάζει πλέον από τα επίσημα κομματικά κείμενα. Οι αρχές και στόχοι από τέσσερις σιωπηρά γίνονται τρεις Εθνική Ανεξαρτησία-Λαϊκή Κυριαρχία-Κοινωνική Απελευθέρωση (ΕΑ-ΛΚ-ΚΑ), ενώ η δημοκρατική διαδικασία σχετικοποιείται και συνδέεται με την αποτελεσματικότητα.¹⁶²

β). Τροτσκιστικές συσπειρώσεις

Το τροτσκιστικό ρεύμα στο ΠΑΣΟΚ δεν είναι ενιαίο. Τρεις τροτσκιστικές ομάδες εισέρχονται στο ΠΑΣΟΚ κατά την ίδρυσή του. Η πρώτη όπως είδαμε και στο κεφάλαιο της διακήρυξης ήταν οι φιλοπαμπλικοί – ΕΑΜογενείς τροτσκιστές (Λιβιεράτος, Δαλαβάγκας, Κωστόπουλος, Γκρινιάτσος κα), οι οποίοι βρίσκονται σε επαφή με τον ΑΠ ήδη από την περίοδο του ΠΑΚ, ενώ με την επιβολή της δικτατορίας συμμετείχαν στη συγκρότηση των Δημοκρατικών Επιτροπών Αντίστασης (ΔΕΑ), οι οποίες υπέστησαν σημαντικό πλήγμα από τους κατασταλτικούς μηχανισμούς της δικτατορίας τον Αύγουστο-Σεπτεμβρίο 1967 (Λιβιεράτος Δ., 6-6-2014). Προσχωρούν στο ΠΑΣΟΚ ανοιχτά ως τροτσκιστές, εναντιώνονται στην πρακτική του εισοδισμού¹⁶³ και διορίζονται από τον ΑΠ σε κεντρικές θέσεις του κομματικού μηχανισμού, όπως έχει ήδη αναφερθεί στο σχετικό κεφάλαιο. Εκτιμούν ότι στη συγκεκριμένη συγκυρία ανόδου των κοινωνικών αγώνων, το ΠΑΣΟΚ λόγω του ριζοσπαστικού του λόγου και της αδιαμόρφωτης ακόμα γραφειοκρατίας του, μπορεί να γίνει η έκφραση της κίνησης των μαζών στην πορεία προς τον σοσιαλισμό μέσα από τη γραμμή της αυτοοργάνωσης την οποία και εισηγούνται. Συμβάλλουν στην έκδοση σημαντικού αριθμού από μπροσούρες πάνω σε θεωρητικά και οργανωτικά ζητήματα, καθώς έχουν την ευθύνη του Κέντρου Μελετών και Διαφώτισης –

¹⁶² Είναι ακριβώς η περίοδος που κάνει την εμφάνισή της σε κομματικά κείμενα του ΠΑΣΟΚ η διατύπωση που θα γνωρίσει δόξες στις οργανώσεις «Η Δημοκρατική Διαδικασία δεν είναι ιδεολογία. Η διαδικασία δεν μπορεί να γεννήσει ιδεολογία» βλ. αντί πολλών Πολιτική απόφαση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας (Συνδιάσκεψη, Νοέμβριος 1975), απόφαση 5¹⁵ Συνόδου Κ.Ε. ΠΑΣΟΚ Για μια μαζική και πρωτοπόρα οργάνωση (Φεβρουάριος 1979).

¹⁶³ Εισοδισμός είναι μια πολιτική πρακτική που υιοθέτησε το τροτσκιστικό ρεύμα διεθνώς και συνίσταται στην ένταξη μελών του και συγκροτημένων ομάδων σε μαζικά εργατικά, σοσιαλιστικά και κομμουνιστικά κόμματα, προκειμένου να αναπτυχθούν ως τροτσκιστικές τάσεις στρατολογώντας μέλη, αντιλαμβανόμενα τα κόμματα στα οποία συμμετέχουν ως μαζικούς χώρους, βλ. Αλεξιάτος Γ., *Ιστορικό λεξικό του ελληνικού εργατικού κινήματος*, εκδ. Γειτονιές του Κόσμου, 2008, σελ. 137

ΚΕΜΕΔΙΑ (Λιβιεράτος Δ., 6-6-2014 : συνέντευξη). Αποδέχονται την αντιδημοκρατική πρακτική του ΑΠ σε βάρος των στελεχών που προέρχονται από την ΔΑ, ενώ ανέχονται και τις διαγραφές των άλλων τροτσκιστικών ομάδων (Δελβιζόπουλος Γ., 26-6-2014: συνέντευξη). Τελικά αποχωρούν από το ΠΑΣΟΚ την περίοδο Αυγούστου – Σεπτεμβρίου 1976 συγκροτώντας τον Πολιτικό Σύνδεσμο 3^{ης} Σεπτεμβρη, εκτιμώντας ότι εξαντλήθηκε η δυναμική του ριζοσπαστικού μεταπολιτευτικού ρεύματος και, κατά συνέπεια, κάτι τέτοιο θα βρει την αντανάκλασή του στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ με την συντηρητικοποίηση και γραφειοκρατικοποίησή του (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 121).

Οι άλλες δύο τροτσκιστικές ομάδες κινήθηκαν με τελείως διαφορετική λογική. Πρόκειται για την Ομάδα Εργατών (Γ. Ρεμούνδος, Θ. Δελβιζόπουλος, Τ. Μαστρογιαννόπουλος) και την Εργατική Δημοκρατία (Δούμας). Και οι δύο ομάδες δραστηριοποιούνται στον αντιδικτατορικό αγώνα, ενώ τα μέλη τους προέρχονται από την προδικτατορική ΕΔΑ και τους Λαμπράκηδες (Δελβιζόπουλος Θ., 17-7-2014 : συνέντευξη). Τόσο η ΟΕ όσο και η ΕΔ εντάσσονται στο ΠΑΣΟΚ με την ίδρυσή του και τα μέλη τους συμμετέχουν σε οργανώσεις βάσης του ΠΑΣΟΚ που συγκροτούνται μαζικά με τη γραμμή της αυτοοργάνωσης. Θεωρούν το ΠΑΣΟΚ ένα υπό διαμόρφωση κεντρίστικο σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, κινούμενο μεταξύ μαρξισμού και παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας, το αντιμετωπίζουν ως μαζικό χώρο προκειμένου να στρατολογήσουν μέλη και να τα εντάξουν στις επιμέρους ομάδες τους. Αναπαράγονται στη βάση της εισοδιστικής πρακτικής. Λόγω της μαχητικότητάς τους, της συγκεκριμένης οργανωτικής πρακτικής και της θεωρητικής τους κατάρτισης κατορθώνουν ν' αναπτυχθούν σχετικά, κυρίως σε οργανώσεις της Αθήνας, υποβοηθούμενοι από την οργανωτική ρευστότητα του ΠΑΣΟΚ, αλλά και από το γεγονός ότι ολόκληρος ο χώρος είναι υπό συνεχή διαμόρφωση. Ένδειξη της αυξανόμενης δύναμής τους είναι η έκδοση του περιοδικού *Ξεκίνημα* από την ΟΕ (1-5-1975) και του *Δελτίου* από την Ε.Δ. Και οι δύο ομάδες έχουν πολιτική αναφορά και πρότυπο δουλειάς την οργάνωση Militant που δραστηριοποιείται στο Εργατικό Κόμμα Αγγλίας και τον θεωρητικό Ted Grant. Μετά από μεσολάβηση του τελευταίου (Δελβιζόπουλος Θ., 17-7-2014 : συνέντευξη) οι δύο συσπειρώσεις ενοποιούνται τον Οκτώβριο 1975, οργανώνονται και εντείνουν την πολιτικο-οργανωτική τους δουλειά. Την ίδια περίοδο εκμεταλλευόμενοι την παρουσία τους στην Επιτροπή Οργανωτικού, αλλά και το γεγονός ότι το ΠΑΣΟΚ είναι οργανωτικά ασπόνδυλο καθώς έχει διαλυθεί η ΚΕ και δεν έχουν ούτε εκλεγεί, ούτε (ακόμα) διορισθεί οι Νομαρχιακές

Επιτροπές, συγκροτούν τα διατοπικά των συντονιστικών οργανώσεων βάσης, θέτοντας σε λειτουργία την πρακτική της Οριζόντιας Διασύνδεσης. Με την απόφαση για συγκρότηση των Προσωρινών Νομαρχιακών Επιτροπών (ΠΝΕ) από την ΕΓ του ΠΑΣΟΚ τον Απρίλιο 1976 (*Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο*, 1976 : τ. 3^ο, 3-19) και τον διορισμό τους, μορφοποιείται μια σταδιακή σκλήρυνση της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ και τάση για ιεραρχική καθετοποίηση της οργάνωσης. Η εξέλιξη αυτή φέρνει σε σύγκρουση τις ενοποιημένες πλέον τροτσκιστικές συσπειρώσεις, το σχήμα των «διατοπικών» και της οριζόντιας διασύνδεσης με τις Π.Ν.Ε., καθώς οι τροτσκιστές επιδιώκουν ένα χαλαρό οργανωτικό κόμμα με αποκεντρωμένη διοίκηση και τάσεις, προκειμένου να μπορούν να αναπαράγονται ως ιδεολογικό ρεύμα (Καπαρός Γ., 1984 : 54). Η οργανωτική τους ανάπτυξη γίνεται αντιληπτή από την ομαδοποίηση του ΠΑΚ εξωτερικού και του ριζοσπαστικού φοιτητικού ρεύματος που στρέφονται εναντίον τους. Τελικά ενεργοποιείται ο υπό διαμόρφωση κεντρικός παπανδρεϊκός μηχανισμός στήνοντας ένα αστυνομικό δίκτυο παρακολουθήσεών τους (Ελευθερίου Ρ., 1983α : 31) και αρχίζει την εκκαθάριση των τροτσκιστών, σταδιακά από τις αρχές του 1976 με τη διαγραφή της Σ.Ε. του Ξεκινήματος. Μέχρι τον Αύγουστο-Σεπτέμβριο 1976 διαγράφονται πάνω από 200 τροτσκιστές που δραστηριοποιούνταν στην Αθήνα και ειδικότερα στις ΤΟ Κολιάτσου, Πατήσια, Αγ. Λευτέρη, Αμπελοκήπων, Ν. Σμύρνης, Εξαρχείων, Μπραχάμι κ.α.

Σύμφωνα με την εισήγηση στην ΕΓ για τους τροτσκιστές που κυκλοφόρησε και σαν αυτοτελής προσούρα στις οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ ως βασική διαφοροποίηση ανάμεσα στο ΠΑΣΟΚ και το τροτσκιστικό ρεύμα είναι η θεμελίωση του ΠΑΣΟΚ πάνω στις βασικές και κυρίαρχες εθνικές (εσωτερικές) αντιθέσεις. Η έμφαση δίνεται στην εθνική ιδιομορφία του αγώνα για την κοινωνική αλλαγή, στη συνάρθρωση και εσωτερίκευση των διεθνών εξελίξεων. Αντιθέτως κατά την εισήγηση της ΕΓ για το τροτσκιστικό ρεύμα η κοινωνική αλλαγή σε κάθε χώρα έρχεται ως νομοτέλεια των αντιφάσεων της παγκόσμιας οικονομίας και σαν έκφραση του συσχετισμού ανάμεσα στο διεθνές προλεταριάτο και τη διεθνή αστική τάξη¹⁶⁴. Οι τροτσκιστικές ομάδες απάντησαν με δύο συγκεντρώσεις στελεχών. Η μία στις 22/9 όπου κατήγγειλαν ως τυχοδιωκτική, αποπροσανατολιστική και τελικά εθνικιστική τη γραμμή και τα συνθήματα Α.Π. για το «Βυθίσατε το Χόρα», «Συναδέλφωση Λαού και Στρατού». Η δεύτερη συγκέντρωση στις 19/10 κατήγγειλε τον Πρόεδρο και την

¹⁶⁴ Εισήγηση ΕΓ (Κ. Λαλιώτης) σε συγκέντρωση των μελών των Επιτροπών και των ΠΝΕ Αττικής με θέμα «Οριζόντια Διασύνδεση» Περ. *Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο*, τχ. 7^ο/1976, σελ. 16- 17

Ε.Γ. για αντιδημοκρατικές πρακτικές λόγω της επιβολής των ΠΝΕ, για παλαιοκομματική νοοτροπία ενάντια στην οργανωμένη βάση του Κινήματος (Εφημ. *Σοσιαλιστική Πορεία*, 1-5/11/76 : 2 και 6-12/11/76 : 3). Σύμφωνα με την άποψη στελεχών του Ριζοσπαστικού Ρεύματος που αντιπαλεύει τους τροτσκιστές η στόχευση της ενοποιημένης ΟΕ και ΕΔ συμπυκνώνεται στο ότι « *Θέλουν ένα ελληνικό ομοίωμα του Εργατικού Κόμματος Αγγλίας, ένα ΠΑΣΟΚ σοσιαλδημοκρατικό, που ο εισοδισμός να νομιμοποιείται και να αναπαράγεται ειρηνικά στα πλαίσια ενός χειραγωγητικού καρτέλ τριών θεσμοθετημένων πτερύγων : παλαιοκομματικών και σοσιαλδημοκρατών- αριστερής γραφειοκρατίας-τροτσκιστών. ... Η υπόγεια και υπονομευτική δουλειά των στρατευμένων μελών τούτης της φράξιας είχε σαν στόχο τον πολιτικό έλεγχο του ΠΑ.ΣΟ.Κ. μέσα από τη ντε φάκτο κατοχύρωση της φράξιάς του. Αν χανόταν η ευκαιρία του ελέγχου σαν σκοπός έμπαινε η αύξησή τους μέσα από την παράλληλη προώθηση διαλυτικών διαδικασιών*» (Καπαρός Γ., 1984 : 55). Μετά τις διαγραφές τους η ομάδα περί το *Ξεκίνημα* θα συνεχίζει να το εκδίδει και να κινείται στα όρια του οργανωμένου ΠΑΣΟΚ επιχειρώντας να επηρεάσει κυρίως εργατικές και συνδικαλιστικές οργανώσεις, χαρακτηρίζοντας την κίνησή της ως «μαρξιστική τάση» του ΠΑΣΟΚ (Φυλλάδιο, 1982 : τχ. 2^ο, 34). Το 1985 θα δραστηριοποιηθεί σχετικά έντονα στο ζήτημα Καραμανλή και θα επανενταχθεί συνολικά στο ΠΑΣΟΚ το 1989-1990, εξακολουθώντας να εκδίδει το *Ξεκίνημα* (Δελβιζόπουλος Γ., 26-6-2014 : συνέντευξη). Το 1992 η ομάδα θα διασπαστεί, η πλειοψηφία της θ' αποχωρήσει από το ΠΑΣΟΚ και η μειοψηφία που παραμένει εκδίδει το περιοδικό *Σοσιαλιστική Έκφραση*. Οι διαγραφές των τροτσκιστών και ο δυναμικός σχετικά τρόπος αντιμετώπισής τους το 1976, δείχνει τη σταδιακή ενίσχυση του κομματικού μηχανισμού που θα ολοκληρώσει την πορεία των εκκαθαρίσεων, διαγράφοντας την ομαδοποίηση του ΠΑΚ εξωτερικού τον Δεκέμβριο 1976 (Σπουρδαλάκης Μ., 1988 : 188-190).

γ) Η κρίση της ΠΑΣΠ

Στην κομματική ιστορία του ΠΑΣΟΚ, η διάσπαση του '76 (Σπουρδαλάκης Μ., 1988 : 191-199), έμεινε γνωστή ως κρίση της ΠΑΣΠ. Ο όρος δεν περιγράφει την πραγματικότητα της σύγκρουσης, είναι ενδεικτικός όμως δύο καταστάσεων συνδεομένων μεταξύ τους. Της κεντρικότητας του φοιτητικού στο σύνολο του λαϊκού κινήματος κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο (1974-1976) και της συγκεκριμένης καταγραφής αυτής της κεντρικότητας στο υπό διαμόρφωση ΠΑΣΟΚ

με τη μορφή της δυναμικής παρουσίας της ΠΑΣΠ. Αυτή καταγράφεται με την πρωτιά της ΠΑΣΠ στις εκλογές των φοιτητικών συλλόγων των ετών 1974 και 1975, αλλά και με τη μορφή της κυρίαρχα καταλυτικής παρουσίας της φοιτητικής κοινωνικής κατηγορίας στην οργάνωση του ΠΑΣΟΚ.

Η σύγκρουση του 1976, από άποψη διαγραμμαμένων και αποχωρησάντων μελών, αναλογικά με το συνολικό αριθμό των οργανωμένων μελών του ΠΑΣΟΚ ήταν ποσοτικά σίγουρα η μεγαλύτερη. Δεν περιορίζεται στην κορυφή του κόμματος όπως ήταν η σύγκρουση με τη ΔΑ, αλλά με αφορμή τη διάσπαση του υπό διαμόρφωση ηγετικού μηχανισμού επεκτείνεται στις οργανώσεις βάσεις του κόμματος και ειδικότερα στις πιο μαζικές και ριζοσπαστικές εκείνης της φάσης που είναι οι κομματικές οργανώσεις της σπουδάζουσας. Στη σύγκρουση του 1976 έλαβαν μέρος τρεις μερίδες του στελεχικού δυναμικού του ΠΑΣΟΚ. Ο υπό διαμόρφωση παπανδρεϊκός μηχανισμός, το ΠΑΚ εξωτερικού, το ριζοσπαστικό φοιτητικό ρεύμα (Τζουβάνος Δ., 1983 : 56). Το ΠΑΚ εξωτερικού έχει στον πυρήνα του σημαντικό μέρος - ιδίως σε επίπεδο στελεχών - του ΠΑΣΟΚ Ιταλίας, γι' αυτό και η αναφορά στην εξέλιξη της συγκεκριμένης οργάνωσης την περίοδο 1975-1976, στην ανάλυση της διάσπασης του '76 είναι περίπου υποχρεωτική. Το ριζοσπαστικό φοιτητικό ρεύμα αποτελεί έκφραση του πρώτου μεταπολιτευτικού φοιτητικού κινήματος στην κομματική οργάνωση. Έχει μια σημασία ίσως η παρατήρηση ότι σε επίπεδο κεντρικών στελεχών του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος μόνον μια μειοψηφική τάση θα ενταχθεί στο ΠΑΣΟΚ, είτε προερχόμενη από στελέχη του ΠΑΚ εσωτερικού και της Παναρμόνια¹⁶⁵, είτε από το χώρο των ανένταχτων φοιτητών¹⁶⁶. Η πλειοψηφία των αντιδικτατορικών φοιτητικών στελεχών θα ενταχθεί σε κόμματα που αναφέρονται στην κομμουνιστική αριστερά. Η πλειοψηφία όμως του πρώτου μεταπολιτευτικού φοιτητικού κινήματος στρέφεται στο ΠΑΣΟΚ (Τζουβάνος Δ., 4-4-2014 : συνέντευξη). Θα επιχειρήσουμε να παρακολουθήσουμε τα γεγονότα της σύγκρουσης του '76 όπως εξελίσσονται σε μια κατά βάση χρονολογική σειρά.

Μετά τις διαγραφές των στελεχών που προέρχονταν από την Δ.Α. και των υποστηρικτών τους, το ΠΑΚ εξωτερικού που είχε στηρίξει ιδεολογικά με μεγάλη ένταση την πάλη ενάντια στη ΔΑ¹⁶⁷, κρίνοντάς την ως πάλη κατά της

¹⁶⁵ Λαλιώτης, Τσούρας, Μιχαλόπουλος, Ματζουράνης, Τζώρτζης κα

¹⁶⁶ Τζουμάκας, Τζουβάνος κα

¹⁶⁷ Βλ. Πολιτικό ντοκουμέντο της οργάνωσης ΠΑΣΟΚ Ιταλίας (3-3-1975) που ψηφίστηκε στην συνδιάσκεψη που έγινε στην Μπολόνια για την εκλογή αντιπροσώπων για το Προσυνέδριο (Αθήνα, 16-3-1975), ενάντια στους σοσιαλδημοκράτες ρεφορμιστές και στους τροτσκιστές- μαξιμαλιστές

σοσιαλδημοκρατικής εκτροπής του ΠΑΣΟΚ και με δεδομένη τη διάλυση της ΚΕ ως αποτέλεσμα της εσωκομματικής σύγκρουσης του Ιουνίου 1975, θεώρησε ότι έπρεπε να αναλάβει αυτό ουσιαστικά την καθοδήγηση του ΠΑΣΟΚ αναπαράγοντας την οργανωτική του δομή ως εσωτερική δομή της κομματικής οργάνωσης στην οποία θα ασκούσε έλεγχο. Η κριτική του άλλωστε στο «πλαδαρό» μοντέλο οργανωτικής ανάπτυξης με τη γραμμή της αυτοοργάνωσης είναι ήδη διατυπωμένη και θα επαναληφθεί¹⁶⁸. Το ΠΑΚ εξωτερικού επιδιώκει κάτι σαν ΠΑΣΟΚ μετωπικό σχήμα- ΠΑΚ εσωτερική κλειστή οργάνωση που ελέγχει και καθοδηγεί το ΠΑΣΟΚ. Η κατεύθυνση αυτή του ΠΑΚ εξωτερικού δεν ήταν ξεκομμένη από την ιστορική ιδεολογικοπολιτική και οργανωτική διαμόρφωση του ΠΑΣΟΚ. Αναλύσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο τον καταλυτικό ρόλο του ΠΑΚ στην ιδεολογική διαμόρφωση του ΠΑΣΟΚ, αλλά και εντός του ΠΑΚ, τον ισχυρό ρόλο της οργάνωσης ΠΑΚ Ιταλίας, η οποία αποτελούσε στην εξέλιξη και προοπτική της βασική εκδοχή του πολιτικοϊδεολογικού ρεύματος ΠΑΚ/ΠΑΣΟΚ. Η πραγματικότητα αυτής της εξέλιξης του ΠΑΚ ειδικά την περίοδο 1973-1974, είχε σαν αποτέλεσμα- όπως είδαμε στο σχετικό κεφάλαιο- στην τελευταία συνεδρίαση του Ε.Σ. του ΠΑΚ στο Βίντερτουρ της Ελβετίας (27-28/7/1974), να ληφθεί απόφαση ότι η οργάνωση του ΠΑΚ *δεν διαλύεται*.

Όταν ο ΑΠ την περίοδο Ιουλίου-Αυγούστου 1975 κατέστησε σαφές ότι δεν πρόκειται να μετατρέψει την οργάνωση του ΠΑΣΟΚ σε μετωπική οργάνωση του ΠΑΚ εξωτερικού, τότε επήλθε διαχωρισμός στον υπό συγκρότηση ενιαίο ηγετικό μηχανισμό (Τζουβάνος Δ., 1983, Παπαγιαννόπουλος Γ., 1989 : 129)¹⁶⁹. Η εξέλιξη αυτή οδήγησε στη σταδιακή σχηματοποίηση και αντιπαράθεση των δύο μηχανισμών. Παράλληλα η ΠΑΣΠ μετά τις διαγραφές και αποχωρήσεις των στελεχών και υποστηρικτών της ΔΑ που επηρέαζαν σημαντικό τμήμα των οργανώσεων Σπουδάζουσας, βρισκόταν σε κατάσταση παράλυσης. Το ριζοσπαστικό φοιτητικό ρεύμα, έκφραση του πρωτομεταπολιτευτικού φοιτητικού κινήματος εντός του ΠΑΣΟΚ, ήταν σε φάση αναζήτησης συμμαχιών εντός ΠΑΣΟΚ προκειμένου να ενισχύσει τη ριζοσπαστική εκδοχή της εξέλιξης της οργάνωσης την οποία πρεσβεύει

(ανέκδοτο κείμενο από το προσωπικό αρχείο του Σταύρου Νουχάκη), επίσης την ανακοίνωση της ΤΟ Μπολώνιας για διαγραφή των Καράγιωργα-Φίλια-Στάγκου- Μανωλκίδη λόγω δημοσιοποίησης στον Τύπο της διαφωνίας τους (από το προσωπικό αρχείο...οπ.π.)

¹⁶⁸ Απόφαση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας για το προσυνέδριο (3-3-1975), απόφαση Συνδιάσκεψης ΠΑΣΟΚ Ιταλίας (29/30-11-1975)

¹⁶⁹ Μεταξύ Τσοχατζόπουλου, Β. Παπανδρέου από τη μία μεριά (ως μέλη ΕΓ) και Γιάννη Τσεκούρα (μέλος ΕΓ και επιπλέον άτυπος αρχηγός του δικτύου ΠΑΚ εξωτερικού).

στη σύνδεσή της με τους μαζικούς χώρους. Παράλληλα το ΠΑΚ εξωτερικού βρίσκεται σε αναζήτηση συμμαχιών προκειμένου να ενισχύσει τη συσπείρωσή του εντός ΠΑΣΟΚ και ταυτόχρονα να επιβάλει τη δίκη του γραμμή για την πολιτικοοργανωτική ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ. Τον Αύγουστο 1975 αρχίζουν οι επαφές μεταξύ των μερίδων του ΠΑΚ εξωτερικού και του ριζοσπαστικού ρεύματος που καταλήγουν στην απόφαση για συγκεκριμένη οργανωτική μορφοποίηση και αυτονόμηση της ΠΑΣΠ σε ριζοσπαστική κατεύθυνση (Παπαγιαννόπουλος Γ., 12-3-2014 : συνέντευξη). Στο πλαίσιο αυτό ζητούν την υποστήριξη στελεχών της Επιτροπής Νεολαίας που έχουν σχέση με τα κεντρικά, αλλά και με τον μηχανισμό του ΠΑΚ¹⁷⁰. Τα στελέχη της Επιτροπής Νεολαίας διαφωνούν με τη γραμμή αυτονόμησης της ΠΑΣΠ, δεν συμμετέχουν στο εγχείρημα και στην πορεία γίνονται απολύτως εχθρικά (Τζουβάνος Δ., 1983). Τον Σεπτέμβριο 1975 πραγματοποιείται η Α΄ Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της ΠΑΣΠ στην οποία δεν συμμετέχουν ανοιχτά οι οργανώσεις σπουδάζουσας εξωτερικού και εκλέγεται Κ.Σ. από τις οργανώσεις σπουδάζουσας της Ελλάδας. Σ' αυτή φάση το ΠΑΚ εξωτερικού και το ριζοσπαστικό φοιτητικό ρεύμα με τις υποομάδες του, ενοποιούνται¹⁷¹. Την ακαδημαϊκή χρονιά 1975-1976 η ΠΑΣΠ πραγματοποιεί πολιτικο-οργανωτικά άλματα (Παπαγιαννόπουλος Γ., 12-3-2014 : συνέντευξη, Τζουβάνος Δ., 4-4-2014 : συνέντευξη, Τζουβάνος Δ., 1983). Οι οργανώσεις μαζικοποιούνται, ο ιδεολογικός ριζοσπαστισμός βαθαίνει σε αντιιμπεριαλιστική κατεύθυνση, αλλά και με έντονες τριτοδιεθνιστικές επιρροές¹⁷², λόγω της έλξης που ασκούν οι ιδέες και πρακτικές της κομμουνιστικής αριστεράς ειδικά στους μαζικούς φοιτητικούς χώρους της περιόδου. Αντανάκλαση της ανοδικής πορείας της οργάνωσης είναι η έκδοση εφημερίδας στο χώρο των οργανώσεων Σπουδάζουσας με τίτλο *Σπουδαστική Πρωτοπορία* (Παπαγιαννόπουλος Γ., 12-3-2014 : συνέντευξη) εκτός του *Αγωνιστή* που παραμένει περιοδικό της Επιτροπής Νεολαίας ΠΑΣΟΚ και η έκδοση εφημερίδας στο μαθητικό

¹⁷⁰ Πρόκειται για τους Λαλιώτη-Τσούρα-Λάμπρου

¹⁷¹ Μία ομάδα υπό τον Τζουβάνο και μία υπό τους Τσάκα- Σταυρακάκη- Σακόπουλο-Λύτρα

¹⁷² Χαρακτηριστικό των γενικότερων επιρροών και των τριβών μεταξύ των διαμορφούμενων κομματικών συσπειρώσεων είναι το ακόλουθο περιστατικό. Κυκλοφορεί στις οργανώσεις σπουδάζουσας μία έκδοση με τίτλο «Διαλεχτικός Υλισμός», χρώματος κόκκινου, την ευθύνη της οποίας φέρει ο υπεύθυνος σπουδάζουσας Δ. Τζουβάνος. Τόσο ο τίτλος της έκδοσης, όσο κυρίως το χρώμα προκαλεί τριβές με τα στελέχη της Επιτροπής Νεολαίας, βλ. Παπαγιαννόπουλος Γ., *Η σκοτεινή πλευρά...», οπ.π.* σελ. 157-8. Για τη διαφαινόμενη ενίσχυση μιας λενινιστικού τύπου οργανωτικής συγκρότησης της ΠΑΣΠ την περίοδο 1975-1976 έναντι μιας γραμμής αυτοδιαχειριστικής προοπτικής στα οργανωτικά (ανάκληση-εναλλαγή στα όργανα), βλ. Κωστόπουλος Σ., Σχετικά με τη διάσπαση του 1976 στη Νεολαία- Επιστολή στον Α.Π (5-1-1977), στο Κωστόπουλος Σ., *Η προδομένη αλλαγή. Η μεγάλη στροφή προς το ρεαλισμό*, τ. 1^{ος}, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1998, σελ.483

χώρο με τίτλο *Μαθητικός Αγώνας* (Κουφοντίνας Δ., 2014 : 44-45) που αντανάκλα τη μαζικοποίηση των οργανώσεων της ΠΑΜΚ σε μια περίοδο έντονης κινητικότητας του μαθητικού κινήματος και μαζικών εντάξεων στις μαθητικές οργανώσεις των κομμάτων. Τον Απρίλιο 1976 πραγματοποιείται το Α' συνέδριο της ΠΑΣΠ στην Πάντειο. Όπως αποτυπώνεται στο πολιτικό ντοκουμέντο του συνεδρίου κυριαρχεί μια γραμμή με στοιχεία τριτοδιεθνιστικά (πρωτοπορεία της εργατικής τάξης- μαζικό κόμμα οργανωμένο σε γραμμή δημοκρατικού συγκεντρωτισμού- πρωτοπορεία του κόμματος) αλλά και νεομαρξιστικά (αντιιμπεριαλισμός-εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα- 3^η Σεπτέμβρη-αυτοδιαχείριση)¹⁷³. Ουσιαστικά πρόκειται για αντανάκλαση της πολιτικής γραμμής που φαίνεται να κυριαρχεί στην οργάνωση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας που κινείται μεταξύ λενινισμού και νεομαρξισμού¹⁷⁴. Η κυριαρχία αυτής της πολιτικής γραμμής αποτυπώνεται και στο συσχετισμό του 27 μελους Κ.Σ. της ΠΑΣΠ, όπου συμμετέχουν πια ανοιχτά και οι οργανώσεις σπουδάζουσας του εξωτερικού και φαίνεται να επηρεάζουν τα 23 από τα 27 μέλη. Η επικράτηση του ΠΑΚ εξωτερικού είναι πλήρης (Ελευθερίου Ρ., 1983β : 26, Παπαγιαννόπουλος Γ., 1989 : 172). Η ΠΑΣΠ αποφασίζεται να είναι οργανωτικά αυτόνομη, κινούμενη στο ιδεολογικό πλαίσιο του ΠΑΣΟΚ, χωρίς δυνατότητα διοικητικής παρέμβασης από το ΠΑΣΟΚ¹⁷⁵. Ο αντίκτυπος στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ της συγκεκριμένης εξέλιξης είναι μεγάλος καθώς στη φάση αυτή η ΠΑΣΠ είναι το μοναδικό σχήμα του ΠΑΣΟΚ σε μαζικό χώρο με κομβική αναφορά, όπου η ΠΑΣΠ καταγράφεται πολύ ισχυρή, αλλά διαθέτει και τα μόνα αιρετά όργανα που υπάρχουν στο ΠΑΣΟΚ εκείνη την περίοδο. Παράλληλα εκτός από την αυτόνομη ΠΑΣΠ και μέσω αυτής το ΠΑΚ εξωτερικού κυριαρχεί ολοκληρωτικά στις οργανώσεις της ΠΑΜΚ, στις κομματικές οργανώσεις σπουδάζουσας, επεκτείνοντας την επιρροή του σε τοπικές οργανώσεις πόλεων όπου υπάρχουν πανεπιστήμια (Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Ιωάννινα, εκτός Κομοτηνής), καθώς σύμφωνα με τα ισχύοντα στο καταστατικό οι οργανωμένοι φοιτητές υποχρεωτικά ήταν ενταγμένοι σε ισότιμη βάση και στις τοπικές οργανώσεις των πόλεων όπου σπούδαζαν. Η διαφαινόμενη ενίσχυση του ΠΑΚ εξωτερικού προκάλεσε την άμεση αντίδραση του υπό σχηματοποίηση ηγετικού μηχανισμού, που άρχισε να διαμορφώνει την αντεπίθεσή του.

¹⁷³ *Ντοκουμέντα Α' συνεδρίου ΠΑΣΠ* (Απρίλιος 1976), από το προσωπικό αρχείο του Γιώργου Παπαγιαννόπουλου.

¹⁷⁴ *Πολιτική Απόφαση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας – Συνδιάσκεψη Φλωρεντίας* (Νοέμβριος 1975), από το προσωπικό αρχείο του Γιώργου Παπαγιαννόπουλου.

¹⁷⁵ Για μια κριτική στην απόφαση συγκρότησης αυτόνομης ΠΑΣΠ εκ μέρους στελέχους του ΕΓ του ΠΑΣΟΚ εκείνης της περιόδου, βλ. Αυγερινός Π., 2013 : 105

Το ριζοσπαστικό φοιτητικό ρεύμα είναι το πρώτο που δέχεται πίεση. Μία ομάδα ¹⁷⁶ ουδετεροποιείται, καθώς αντιλαμβάνεται ότι η διαφαινόμενη σύγκρουση μεταξύ του ηγετικού μηχανισμού και του ΠΑΚ εξωτερικού, θα γίνει αποκλειστικά με όρους μηχανισμού επιφέροντας διαλυτικές καταστάσεις στην ΠΑΣΠ και τηρεί μια ενδιάμεση θέση, πολωνόμενη σταδιακά και προς το τέλος της σύγκρουσης απέναντι στο ΠΑΚ εξωτερικού (Τζουβάνος Δ., 1983 : 57). Η άλλη υποομάδα του ριζοσπαστικού ρεύματος¹⁷⁷ εντάσσεται οργανικά στο μηχανισμό του ΠΑΚ εξωτερικού.

Την ίδια περίοδο βρίσκεται σε εξέλιξη η κίνηση του ηγετικού μηχανισμού να προχωρήσει σε διορισμό Προσωρινών Νομαρχιακών Επιτροπών (ΠΝΕ). Η πρωτοβουλία αυτή αποσκοπεί στο να μορφοποιήσει οργανωτικά το κόμμα, ελέγχοντας και τις διάφορες υποομάδες που λειτουργούν στο εσωτερικό του (τροτσκιστές, ΠΑΚ εξωτερικού, ριζοσπαστικό φοιτητικό ρεύμα) οι οποίες βρίσκονται σε φάση ισχυροποίησης, αυτονομίας και εσωτερικής αντιπαράθεσης τόσο μεταξύ τους, όσο και με τον ηγετικό μηχανισμό. Η υλοποίηση της απόφασης και στην οργάνωση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας για αντικατάσταση της εκλεγμένης Ν.Ε. και δημιουργίας ΠΝΕ προκάλεσε επιτάχυνση της σύγκρουσης μεταξύ του ηγετικού μηχανισμού και του ΠΑΚ εξωτερικού, καθώς η κίνηση αυτή ερμηνεύθηκε ως αυτό που πράγματι ήταν. Ενέργεια του ηγετικού μηχανισμού να ελέγξει την οργάνωση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας, κεντρικά στελέχη της οποίας αποτελούσαν τον πυρήνα του ΠΑΚ εξωτερικού. Το ΠΑΚ εξωτερικού δεν ήταν αντίθετο γενικά από θέση αρχής στους διορισμούς Ν.Ε. Απλά θεωρούσε ότι οργανώσεις πολιτοϊδεολογικά ώριμες που έχουν εκλέξει καθοδηγητικά όργανα δεν πρέπει να τους επιβάλλεται διορισμός¹⁷⁸. Η εκλεγμένη Προσωρινή Εκτελεστική Γραμματεία Ιταλίας σε απόφασή της (20-5-1976) προς την ΕΓ του ΠΑΣΟΚ τονίζει ότι είναι πολιτικά ώριμη οργάνωση με δραστηριοποίηση από τα χρόνια της δικτατορίας ως ΠΑΚ με αντιφασιστική δράση, έχοντας εκλέξει από προηγούμενη συνδιάσκεψη δευτεροβάθμιο καθοδηγητικό όργανο. Γι' αυτό και είναι αντίθετη στον διορισμό ΠΝΕ. Σε μια προσπάθεια συμβιβασμού με τα κεντρικά προτείνει 11 μέλη για διορισμό ΠΝΕ για την περίπτωση που η κεντρική καθοδήγηση στην Αθήνα επιθυμεί παρ' όλα αυτά να διορίσει ΠΝΕ (Παπαγιαννόπουλος Γ., 1989 :

¹⁷⁶ Περί τον Τζουβάνο

¹⁷⁷ Τσάκας-Σακόπουλος-Σταυρακάκης-Λύτρας

¹⁷⁸ Αυτή τη θέση υποστήριξε ο Γ. Τσεκούρας στο ΕΓ τον Μάιο 1976. Διαγράφηκε την ίδια περίοδο. Η διαγραφή του γνωστοποιείται έξι μήνες αργότερα με την διαγραφή της πλειοψηφίας των στελεχών του ΠΑΚ εξωτερικού τον Δεκέμβριο 1976.

175)¹⁷⁹. Η Ε.Γ. προχωρά σε διορισμό 7μελούς ΠΝΕ¹⁸⁰, εκ των οποίων οι έξι από τους επτά είναι αντιπολίτευση στην πλειοψηφούσα τότε τάση του δευτεροβάθμιου οργάνου που αποτελούσε τον πυρήνα του ΠΑΚ εξωτερικού (Παπαγιαννόπουλος Γ., 1989 : 183).

Στο σημείο αυτό θα κάνουμε μια σύντομη παρέκβαση και θ' αναφερθούμε περιληπτικά στην οργάνωση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας των ετών 1975 και 1976, προκειμένου να παρουσιαστεί με πληρότητα και να κατανοηθεί σε όλες τις σημαντικές διαστάσεις η σύγκρουση του 1976. Η οργάνωση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας είναι εξέλιξη της οργάνωσης ΠΑΚ Ιταλίας για την οποία δώσαμε ορισμένα στοιχεία στο κεφάλαιο που αναλύσαμε το ΠΑΚ. Σε σχέση με όσα είχαμε αναφέρει προσθέτουμε μόνον ότι η οργάνωση Ιταλίας θεωρούσε τον εαυτό της ως ιδρυτικό κομμάτι του ΠΑΣΟΚ (Παπαγιαννόπουλος Γ., 1989, Καζαντζίδης Χ., 16-5-2014 : συνέντευξη), έχοντας έντονη την αίσθηση της διακριτότητας απέναντι σε άλλες οργανώσεις, την οποία και αναπαρήγαγε. Μια αίσθηση διαφορετικότητας που αντλούσε την όποια νομιμοποίησή της από την αντιδικτατορική της δράση και από το γεγονός ότι αντανάκλούσε στην εξέλιξή της το κυρίαρχο ιδεολογικό ρεύμα του ΠΑΚ/ΠΑΣΟΚ όπως αποτυπώθηκε στη Διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου. Αυτό το αναφέρουμε ως κλίμα και ως υποσημείωση για τα γεγονότα που θα περιγράψουμε στη συνέχεια.

Η οργάνωση ΠΑΚ Ιταλίας όταν καταρρέει η δικτατορία έχει συγκροτήσει 17 οργανώσεις ΠΑΚ-Φοιτητική Πρωτοπορεία, σε 17 πόλεις της Ιταλίας που υπάρχουν Φοιτητικοί Σύλλογοι και είναι πρώτη εκλογικά δύναμη στον χώρο των Ελλήνων φοιτητών στην Ιταλία. Την περίοδο μέχρι τον Δεκέμβριο 1976 αναπτύσσεται ακόμα περισσότερο παραμένοντας πρώτη εκλογικά δύναμη και συγκροτεί 27 οργανώσεις ΠΑΣΠ σε 27 πόλεις της Ιταλίας που υπάρχουν Φοιτητικοί Σύλλογοι. Ουσιαστικά πολλές φορές συγκροτεί και τους φοιτητικούς συλλόγους. Είναι χαρακτηριστικό ότι τον Ιούνιο 1975 διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαδικασία ανασυγκρότησης της Ο.Ε.Φ.Σ.Ι. του δευτεροβάθμιου οργάνου των ελληνικών φοιτητικών συλλόγων στην Ιταλία και εκλέγει τον Πρόεδρό της¹⁸¹. Η

¹⁷⁹ Απόφαση Προσωρινής Εκτελεστικής Γραμματείας ΠΑΣΟΚ Ιταλίας (Μπολώνια, 20/5/1976, από το προσωπικό αρχείο του Σταύρου Νουχάκη).

¹⁸⁰ Πρόκειται για τη νεομαρξιστική τάση που μορφοποιείται γύρω από τον Μιχάλη Χαραλαμπίδη και αντιπολιτεύεται τη συσπείρωση ΠΑΚ εξωτερικού. Στην ΠΝΕ μεταξύ άλλων διορίζονται οι Χαραλαμπίδης-Παϊπουτλίδης-Ζουρίδης.

¹⁸¹ Πρόκειται για τον Γιώργο Παπαγιαννόπουλο. Για το πανσπουδαστικό συνέδριο ανασυγκρότησης της Ομοσπονδίας Ελληνικών Φοιτητικών Συλλόγων Ιταλίας (ΟΕΦΣΙ) διάρκειας 23 ημερών Ιούνιος 1975 στην Μπολώνια, βλ. Παπαγιαννόπουλος Γ., *Η σκοτεινή...*, οπ.π. σελ. 130-139,

οργάνωση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας την περίοδο των διαγραφών πλησιάζει τα 600 μέλη και μαζί με την ΠΑΣΠ μπορεί να φτάνει ή και να ξεπερνά τα 2000 μέλη (Παπαγιαννόπουλος Γ., 12-3-2014 : συνέντευξη). Η κεντρικότητα της οργάνωσης της Ιταλίας εκ των πραγμάτων υποχωρεί κατά τη μετάβαση από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ. Η συνειδητοποίηση της αντικειμενικής αυτής εξέλιξης από την οργάνωση Ιταλίας θα γίνει στην πορεία της εσωκομματικής σύγκρουσης.

Η πόλωση εντός της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ Ιταλίας ξεκινά με αφορμή το Προσυνέδριο του 1975¹⁸². Φαίνεται ότι σε συνεργασία με τμήμα της ηγεσίας της οργάνωσης Ιταλίας¹⁸³ ο ένας (Μ. Χαραλαμπίδης) από τους δύο υποψήφιους (ο άλλος ήταν ο Ρ. Κοκκελίδης) για την ΚΕ στο προσυνέδριο κόβεται. Από τότε ο Χαραλαμπίδης αρχίζει σταδιακά να διαφοροποιείται εντός του δευτεροβάθμιου οργάνου του ΠΑΣΟΚ Ιταλίας (Συντονιστική Γραμματεία). Η διαμορφούμενη αντιπαράθεση πέραν του προσωπικού στοιχείου, σηματοδοτεί κατ' ουσίαν τη βαθμιαία σχηματοποίηση δύο αντίθετων ιδεολογικών ρευμάτων εντός της οργάνωσης Ιταλίας (Καζαντζίδης Χ., 16-5-2014, συνέντευξη). Στη συνδιάσκεψη του ΠΑΣΟΚ Ιταλίας (Νοέμβριος 1975- Φλωρεντία) αποτυπώνεται στην πολιτική απόφαση η πολιτικοϊδεολογική εξέλιξη της οργάνωσης. Η απόφαση αντανακλά τόσο θέσεις τριτοδιεθνιστικές όπως πρωτοπορεία της εργατικής τάξης, κλειστή οργάνωση, δημοκρατικός συγκεντρωτισμός (επηρεασμένες και από τις προσεγγίσεις του Γιάννη Τσεκούρα), κριτική για ασάφειες της 3^{ης} Σεπτεμβρίου, όσο και νεομαρξιστικές θέσεις όπως αντιιμπεριαλισμός, εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα, αυτοδιαχείριση. Ουσιαστικά οι ιδεολογικές θέσεις βρίσκονται υπό διαμόρφωση και τείνουν προς σχηματοποίηση δύο ανταγωνιστικών ρευμάτων (Καζαντζίδης Χ., 16-5-2014: συνέντευξη). Της τάσης που κινείται μεταξύ τριτοδιεθνισμού και νεομαρξισμού και επηρεάζει ένα σημαντικό τμήμα των στελεχών της οργάνωσης (όχι όμως αντίστοιχα μεγάλο σε επίπεδο βάσης και μελών) σ' εκείνη τη φάση και η ηγεσία της¹⁸⁴ συγκροτεί τον πυρήνα του μηχανισμού του ΠΑΚ εξωτερικού (με τους Γιάννη

¹⁸² Πριν από το Προσυνέδριο (Μάρτιος 1975) ή ακόμα και από την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ σχηματοποιημένη πόλωση εντός της οργάνωσης Ιταλίας ανάμεσα σε νεομαρξιστική τάση και σε τάση κινούμενη μεταξύ νεομαρξισμού και παραδοσιακής αριστεράς δεν υπήρχε. Είναι χαρακτηριστικό ότι την περίοδο 1973-1974 η οργάνωση ΠΑΚ Ιταλίας για το ζήτημα της εκπροσώπησης του γραφείου Ρώμης είχε ταχθεί υπέρ Χαραλαμπίδη αντί του Κίσσονα, βλ. Παπαγιαννόπουλος Γ., *Η σκοτεινή...οπ.π.* σελ. 120-1

¹⁸³ Φημολογήθηκε ότι στάλθηκε κάποιο γράμμα από την οργάνωση της Μολδωβίας στα κεντρικά που συνηγορούσε υπέρ του Ρ. Κοκκελίδη (που προέρχονταν από τη συγκεκριμένη οργάνωση) αντί του Μ. Χαραλαμπίδη για την ΚΕ που θα αναδεικνυόταν από το Προσυνέδριο, βλ. Παπαγιαννόπουλος Γ., *Η σκοτεινή...οπ.π.* σελ. 125, 149-150

¹⁸⁴ Παπαγιαννόπουλος-Γαβρίλης-Βουρνάς-Παπακυρίτης

Τσεκούρα και Στέλιο Πανταζόπουλο). Και της τάσης που κινείται στη γραμμή του νεομαρξισμού¹⁸⁵ (θεωρία μητρόπολης- περιφέρειας, σχολή Μηνιαίας Επιθεώρησης, Σαμίρ Αμίν). Ο ηγετικός μηχανισμός στην αντεπίθεσή του προς τον μηχανισμό του ΠΑΚ εξωτερικού και έχοντας γνώση της πολωμένης κατάστασης ανάμεσα στα δύο ρεύματα, διορίζει Π.Ν.Ε. με συντριπτική πλειοψηφία στο όργανο του νεομαρξιστικού ρεύματος (6 στους 7), προκειμένου να ελέγξει την οργάνωση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας που τη θεωρεί τον πυρήνα του μηχανισμού του ΠΑΚ εξωτερικού.

Τον Σεπτέμβριο 1976 στη Β' Σύνοδο του Κ.Σ. της ΠΑΣΠ ο Σ. Τζουμάκας, πρόεδρος του ΚΣ της ΕΦΕΕ εκείνη την περίοδο και ταλαντευόμενος το προηγούμενο διάστημα μεταξύ ηγετικού μηχανισμού και ΠΑΚ εξωτερικού, καταγγέλει το ΚΣ ως φραξιονισμένο και ζητά τη διάλυσή του (Ελευθερίου Ρ., 1983β, Σπουρδαλάκης Μ., 1988 : 196, Τζουμάκας Σ., 1-8-2012 : συνέντευξη). Τίθεται σε ψηφοφορία η πρότασή του και επί 25 παρόντων λαμβάνει μία θετική ψήφο (τη δική του), ένα λευκό (Τζιόλας, που αντανakλά την ουδετεροποίηση τμήματος του ριζοσπαστικού ρεύματος) και 23 κατά. Στη συνέχεια το ΚΣ ΠΑΣΠ με απόφασή του καθαιρεί τον Σ. Τζουμάκα από το όργανο και τον διαγράφει από την παράταξη (Παπαγιαννόπουλος Γ., 1989 : 182-183). Η σύγκρουση καθίσταται αναπόφευκτη. Τον Οκτώβριο 1976 συγκαλείται ανοιχτή συνεδρίαση με πρωτοβουλία της Επιτροπής Νεολαίας που πρόσκειται στον ηγετικό μηχανισμό με ομιλητή τον Α.Π. κατά το πρότυπο της συγκέντρωσης της Επιτροπής Νεολαίας στη φάση της σύγκρουσης με την ΔΑ. Στη συγκέντρωση αυτή ο Α.Π. προϋδεάζει για τις διαγραφές κάνοντας λόγο για την ύπαρξη εκτός των παλαιοκομματικών και των εισοδιστών (τροτσκιστών, που έχουν ήδη διαγραφεί) και για μια ανώριμη τάση που πηγάζει από επαναστατική και ιδεολογική σύγχυση (Σπουρδαλάκης Μ., 1988 : 197)¹⁸⁶. Τον ίδιο μήνα καταλαμβάνονται τα γραφεία της ΝΕ Θεσσαλονίκης από διαφωνούντες με την ΠΝΕ και στην πράξη την καταργούν¹⁸⁷. Η ΠΝΕ Θεσσαλονίκης επιχειρεί να απαντήσει με πειθαρχικά μέτρα σε βάρος των μελών των ΤΟ της περιοχής της Θεσσαλονίκης που συγκρούονται με την ΠΝΕ. Η ΕΓ προσπαθεί να παρέμβει συμβιβαστικά αφενός τονίζοντας ότι η ΠΝΕ υπερέβη τις καταστατικές της αρμοδιότητες επιχειρώντας να επιβάλει πειθαρχικά μέτρα στους διαφωνούντες μαζί της και αφετέρου

¹⁸⁵ Η τάση του νεομαρξιστικού ρεύματος στην οργάνωση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας συσπειρώνεται γύρω από τον Μιχάλη Χαραλαμπίδη.

¹⁸⁶ Εισήγηση Προέδρου και Ε.Γ. προς την πλατειά Ολομέλεια της Νεολαίας του ΠΑΣΟΚ : Δύο χρόνια πολιτικής και οργανωτικής πορείας του ΠΑΣΟΚ, *Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο* τχ.8º/1976, σελ. 3-12

¹⁸⁷ Διορισμένος Γραμματέας ΠΝΕ είναι ο καθηγητής Γ. Λιάνης.

αποκαθιστώντας την εξουσία της. Ταυτοχρόνως επιχειρεί να διακρίνει τα κινητοποιημένα μέλη των ΤΟ της περιοχής Θεσσαλονίκης ενάντια στην ΠΝΕ μεταξύ εκείνων που κινήθηκαν συναισθηματικά και αυθορμήτως παρασυρόμενοι από τα πραγματικά προβλήματα δυσλειτουργίας της ΠΝΕ και εκείνων που δρουν συνειδητά ως συσπείρωση και για τα οποία πρέπει να επιβληθούν πειθαρχικές κυρώσεις¹⁸⁸. Πιθανόν αυτή η διάκριση ανάμεσα στους αντιπολιτευόμενους την ΠΝΕ να αντανakλά τη συντελεσθείσα διαφοροποίηση των δυνάμεων του χώρου του ΠΑΚ εξωτερικού και ριζοσπαστικού φοιτητικού ρεύματος, δεδομένης της γείωσης που αποκτούσε το τελευταίο στην περιοχή της Θεσσαλονίκης και του λευκού του Λ. Τζιόλα στην πρόταση - καταγγελία του Σ. Τζουμάκα για φραξιονισμένο κεντρικό όργανο της ΠΑΣΠ, στη συνεδρίαση του Κ.Σ. της ΠΑΣΠ τον Σεπτέμβριο 1976.

Στις 30/11 και 1/12 η ΠΝΕ ΠΑΣΟΚ Ιταλίας προχωρά αιφνιδιαστικά σε απόφαση διάλυσης οργανώσεων (Τ.Ο. Μπολώνιας, Τ.Ο. Φλωρεντίας κα) για παρέκκλιση από τις αρχές και τους στόχους της 3^{ης} Σεπτέμβρη και φραξιονισμό (Παπαγιαννόπουλος Γ., 1989 : 186). Συγκαλείται πανιταλική ολομέλεια στη Φλωρεντία¹⁸⁹, που δεν τη νομιμοποιεί η ΠΝΕ Ιταλίας, ζητώντας την ανάκληση των αποφάσεων και στέλνει αντιπροσωπεία προκειμένου να συναντήσει την κομματική ηγεσία (Ελευθερίου Ρ., 1983β, Παπαγιαννόπουλος Γ., 1989 : 187)¹⁹⁰, η οποία δεν τη δέχεται. Στις 19/12 διαγράφονται 24 στελέχη της ΠΑΣΠ με απόφαση της ΕΓ ΠΑΣΟΚ. Την ίδια ημέρα πραγματοποιείται συνεδρίαση των ΠΝΕ υπό την ΕΓ του κόμματος για τα «συγκεκριμένα πολιτικά-οργανωτικά προβλήματα του κινήματος» (*Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο*, 1976 : τχ. 10^ο). Στην εισήγηση αναφέρεται ότι στόχος οργανωμένων πολιτικών ομάδων που έχουν προσχωρήσει στο κίνημα ή που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια της εσωκομματικής πάλης είτε από πρόθεση, είτε ως αντικειμενική λειτουργία, οδηγούν το κόμμα στον πολυκεντρισμό. Από ενιαία πολιτική οντότητα το μετατρέπουν σε άθροισμα επί μέρους ομάδων, όπου επιχειρούν οικοδομώντας παραμηχανισμούς και δίκτυα να ελέγξουν τις δημοκρατικές διαδικασίες. Εκτός του παλαιοκομματισμού που αναφέρεται ως επικίνδυνη πρακτική, οι ομάδες αυτές - κατά την εισήγηση - είναι η ελιτίστικη-σοσιαλδημοκρατική, η

¹⁸⁸ Πολιτική Απόφαση Προέδρου και Ε.Γ. για το Κίνημα στη Θεσσαλονίκη, *Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο* τχ 9^ο/1976, σελ. 6-15

¹⁸⁹ Απόφαση ΤΟ Πάντοβα 5/12 ενάντια στις αποφάσεις της ΠΝΕ Ιταλίας για διάλυση οργανώσεων και σύγκληση πανιταλικής ολομέλειας (από το προσωπικό αρχείο του Σταύρου Νουχάκη)

¹⁹⁰ Κείμενο 27 μελών της – καταργηθείσας- ΤΟ Φλωρεντίας 3-12-1976, που κάνει αναδρομή σε όλη τη δράση της ΤΟ Φλωρεντίας από το 1971-72 και καταγγέλει την ΠΝΕ για αντιδημοκρατικές μεθοδεύσεις και υπονομευτική δραστηριότητα (από το προσωπικό αρχείο του Σταύρου Νουχάκη).

εισοδιστική-τροτσκιστική, οι πληρεξούσιοι-εγγυητές της αριστερής τάσης και ιδεολογικής συνέπειας. Πρόκειται για τα ηγετικά στελέχη του ΠΑΚ εξωτερικού, της οργάνωσης ΠΑΣΟΚ Β'¹⁹¹ στην Ιταλία, τα οποία κατηγορούνται για πολιτική ανωριμότητα, αυθορμητισμό, θεωρούνται εξεγερμένοι μικροαστοί χωρίς σοσιαλιστική συνείδηση, με διαβρωτική δουλειά σε βάρος της οργάνωσης.

Στις 22/12 ο Γραμματέας της Επιτροπής Νεολαίας Γ. Τζάθας παραιτείται και σε επιστολή του καταφέρεται κατά του μηχανισμού των κεντρικών γραφείων, αναφέροντας ότι ένας παλαιοκομματικός μηχανισμός ανδρώνεται, κυριαρχεί και επιβάλλει τις επιλογές του σ' ολόκληρο τον χώρο¹⁹². Την ίδια ημέρα διαλύεται η προγραμματισθείσα συνεδρίαση της Γ' Συνόδου του ΚΣ της ΠΑΣΠ με εισβολή στα γραφεία της ΠΑΣΠ στη Σόλωνος οργανωμένων ομάδων του Κινήματος που καταλαμβάνουν τα γραφεία της οργάνωσης, καταστρέφουν την υλικοτεχνική υποδομή (μεταξύ άλλων και τον πολύγραφο από την εποχή του αγώνα κατά της δικτατορίας) διώχνοντας με τη βία τα μέλη του Κ.Σ. της ΠΑΣΠ, τα οποία αναζητούν άσυλο στα γραφεία της ΕΦΕΕ στην Ιπποκράτους 15, απ' όπου 15 μέλη του Κ.Σ. της ΠΑΣΠ, δηλαδή η πλειοψηφία του οργάνου ανακηρύσσει την πλήρη ανεξαρτησία της οργάνωσης (Μανίκας Σ., 29-5-2014 : συνέντευξη, Παπαγιαννόπουλος Γ., 12-3-2014 : συνέντευξη, Παπαγιαννόπουλος Γ., 1989 : 193). Την ίδια ημέρα με την υπ' αριθ. 84/1976 απόφαση του Πειθαρχικού Συμβουλίου ΠΑΣΟΚ (Πρόεδρος Δ. Παγουρόπουλος, Μέλη Β. Κεδίκογλου, Γ. Ραυτόπουλος, Κ. Σφάγγος) διαγράφονται 48 στελέχη στην Ελλάδα και το εξωτερικό (Παπαγιαννόπουλος Γ., 1989 : 194-195)¹⁹³. Την επόμενη ημέρα (23/12) ο Στ. Τζουμάκας ορίζεται Γραμματέας Επιτροπής Νεολαίας. Στις 8/1/77, 13 μέλη του Κ.Σ. της ΠΑΣΠ δίνουν συνέντευξη Τύπου καταγγέλοντας ότι το ΠΑΣΟΚ εκφυλίζεται από σοσιαλιστικό κίνημα, σε κόμμα παραγόντων και ότι έχει επιβληθεί ένα εσωκομματικό καθεστώς πλήρως αντιδημοκρατικό. Προτείνουν την αυτοδιάλυση της ΠΑΣΠ σε αντίθεση με την προηγούμενη απόφασή τους να στηρίξουν την ανεξαρτησία της παράταξης,

¹⁹¹ Επειδή το συγκεκριμένο όρο (ΠΑΣΟΚ Β') τον εντόπισα στο κείμενο εισήγησης της ΕΓ ΠΑΣΟΚ προς τις ΠΙΝΕ (19/12) και είναι ένας όρος που δεν τον αποδέχονται ηγετικά στελέχη του ΠΑΚ εξωτερικού στην Ιταλία (συνέντευξη με Παπαγιαννόπουλο Γ.ο.π.) στους οποίους αποδίδεται, είμαι επιφυλακτικός στη χρησιμοποίησή του, παρ' όλο που έχει μάλλον καθιερωθεί. Πρέπει ωστόσο να αναφέρω ότι στη συνέντευξη που μου παραχώρησε ο Δημήτρης Λιβιεράτος, μέλος του ΕΓ μαζί με τον Γιάννη Τσεκούρα την περίοδο που ο δεύτερος διαγράφηκε, μου ανέφερε ότι έφτασε στο ΕΓ μπροσούρα του Τσεκούρα που αναφερόταν στο ΠΑΣΟΚ Β' και ότι την έχει στο αρχείο του. Τη συγκεκριμένη μπροσούρα δεν την έχω δει.

¹⁹² Τζάθας Γ. Γράμμα παραίτησης, εφημ. *Σοσιαλιστική Πορεία* 25-31/12/1976.

¹⁹³ Η υπ' αριθ. 84/1976 απόφαση του Πειθαρχικού Συμβουλίου, από το προσωπικό αρχείο Γιώργου Παπαγιαννόπουλου.

εμφανίζοντας ρωγμές και υποχωρήσεις στη στάση τους (Ελευθερίου Ρ., 1983β: 26). Η συγκεκριμένη συνέντευξη τύπου, όπως και γενικά η κρίση του ΠΑΣΟΚ του 1976 «θάφτηκε» τόσο από τον αστικό τύπο, όσο και από τον τύπο της αριστεράς (*Ριζοσπάστη και Αυγή*), βοηθώντας ουσιαστικά την ηγεσία του ΠΑΣΟΚ να εκκαθαρίσει τους διαφωνούντες (Εφημ. *Σοσιαλιστική Πορεία*, 9-1-1977). Ο Α.Π. την επόμενη ημέρα αφήνει στον Τύπο να νοηθεί σχέση του δικτύου των διαγραμμένων με τρομοκρατία (Παπαγιαννόπουλος Γ., 1989 : 196-197). Ομάδες διαγραμμένων ΠΑΣΠιτών μοιράζουν στην Ομόνοια το τελευταίο φύλλο της *Σπουδαστικής Πρωτοπορείας* με τίτλο «*Δημοκρατία στην Οργάνωση- Εμπρός για δημοκρατική ενότητα όλων των αντιφασιστικών-αντιμπεριαλιστικών δυνάμεων*» καταγγέλοντας τις αντιδημοκρατικές μεθοδεύσεις της ηγεσίας του ΠΑΣΟΚ και δηλώνοντας ότι θα συνεχίζουν να παλεύουν για το σοσιαλισμό (Παπαγιαννόπουλος Γ., 1989 : 196).

Στο δίμηνο που ακολουθεί παραιτείται ο Γραμματέας Ν.Ε.¹⁹⁴ και καθαιρείται η ΝΕ Δυτ. Γερμανίας που αντιτάχθηκε στις διαγραφές και που ήταν μέχρι τότε η μόνη εκλεγμένη Ν.Ε. Αποχωρούν περίπου 200 μέλη στην Ιταλία, 154 στην Πάτρα, 84 στη Θεσσαλονίκη. Αποχωρεί ένας βασικός κορμός των οργανώσεων των Ιωαννίνων. Αδρανοποιείται σημαντικός αριθμός μελών στις οργανώσεις των Αθηνών και διαλύεται σχεδόν το σύνολο των οργανώσεων του μαθητικού. Από τα 8000 μέλη περίπου που είχε το ΠΑΣΟΚ εκείνη την περίοδο στην κρίση του 1976 αποχώρησαν περίπου 1.500 μέλη, στη συντριπτική τους πλειοψηφία φοιτητές. Μετά την κρίση και ως αποτέλεσμα αυτής, η ΠΑΣΠ στην Αθήνα (και συνολικά) υποχώρησε στην 2^η θέση. Στην Πάτρα για τα επόμενα δύο χρόνια οι διαγραμμένοι κατόρθωσαν να συγκροτήσουν σχήμα ΠΑΣΠ-Α' συνέδριο.

Οι διαγραμμένοι του 1976 δεν κατόρθωσαν στην πορεία να συγκροτήσουν ένα ενιαίο πολιτικοϊδεολογικό ρεύμα. Αυτό αποτυπώνεται και στο γεγονός της διαφορετικής κατεύθυνσης αμέσως μετά τις διαγραφές τους, ανάμεσα στη γραμμή της αυτοδιάλυσης (Ιταλία)- ένταξης σε σχήματα της υπόλοιπης αριστεράς και διατήρησης των οργανώσεων, όπως συνέβη στις οργανώσεις σπουδάζουσας της Πάτρας (Παπαγιαννόπουλος Γ., 1989 : 197). Η καταστολή του ηγετικού μηχανισμού σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ήταν ουσιαστικά εκτός παραγωγικής διαδικασίας καθώς στη συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν φοιτητές, καθιστούσε αδύνατη την κοινωνική τους γείωση, πράγμα απαραίτητο για τη συγκρότηση πολιτικού χώρου.

¹⁹⁴ Πρόκειται για τον Δαμιανό Βασιλειάδη. Η επιστολή παραίτησής του περιλαμβάνεται στο Βασιλειάδης Δ. *ΠΑΚ-ΠΑΣΟΚ Μύθος και πραγματικότητα*, εκδ. Διάλογος σελ. 7

Στη Θεσσαλονίκη όπου ήταν συγκεντρωμένος ο πυρήνας του ριζοσπαστικού ρεύματος, όταν διαφοροποιήθηκε από το ΠΑΚ εξωτερικού στην εξέλιξη της εσωκομματικής σύγκρουσης, διατήρησε τις εκλογικές δυνάμεις του με αποτέλεσμα η ΠΑΣΠ Θεσσαλονίκης να παραμείνει 1^η εκλογικά δύναμη στους φοιτητικούς συλλόγους της Θεσ/νίκης μέχρι το 1980 (Σακελλάρης Γ., 8-4-2014 : συνέντευξη), οπότε και διαγράφηκαν μαζικά τα μέλη του ριζοσπαστικού ρεύματος από τις οργανώσεις της Θεσσαλονίκης.

Στην Ιταλία που υπήρξε ένα από τα κέντρα της εσωκομματικής πάλης στην κρίση του 1976, παρ' όλο που διαγράφηκε και αποχώρησε σημαντικός αριθμός, ειδικά σε επίπεδο στελεχών της οργάνωσης, εντούτοις το έντονο φοιτητικό μεταναστευτικό ρεύμα προς την Ιταλία που εξακολούθησε τα επόμενα χρόνια τροφοδοτώντας τις οργανώσεις με φοιτητική πρώτη ύλη, το σταδιακά διογκούμενο λαϊκό ρεύμα υπέρ ΠΑΣΟΚ, η ιδεολογικοπολιτική καθοδήγηση της οργάνωσης που έδωσε συγκεκριμένη νεομαρξιστική-αντιιμπεριαλιστική φυσιογνωμία στο χώρο κάνοντάς την διακριτή από την υπόλοιπη οργάνωση του ΠΑΣΟΚ¹⁹⁵, διατηρώντας ταυτόχρονα την κουλτούρα πολιτικής αυτονομίας της οργάνωσης Ιταλίας καθώς και τις εσωκομματικές λειτουργικές κατακτήσεις και πρακτικές της οργάνωσης (πολιτικοποιημένες διαδικασίες, αυτόνομη ΠΑΣΠ, αιρετά όργανα), θα οδηγήσουν την ΠΑΣΠ να παραμείνει πρώτη δύναμη στους ελληνικούς φοιτητικούς συλλόγους των ιταλικών πανεπιστημίων μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80 και την οργάνωση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας να επαναμαζικοποιηθεί σε ριζοσπαστική κατεύθυνση και σε σταδιακή αντίθεση με την συγκροτηθείσα γραφειοκρατία του κόμματος καθ' όλη τη δεκαετία του '80, όπως θα δούμε στο σχετικό κεφάλαιο.

Το τέλος της δίχρονης εσωκομματικής πάλης στο ΠΑΣΟΚ, συμπίπτει με το τέλος της πρώτης και ριζοσπαστικότερης φάσης της μεταπολίτευσης. Και αυτό δεν είναι τυχαίο. Το κόμμα που κατ' εξοχήν επηρεάστηκε στην ιδεολογικοπολιτική του διαμόρφωση και οργανωτική του μορφοποίηση από το φαινόμενο του κοινωνικού και πολιτικού ριζοσπαστισμού των μαζών, φυσιολογικά σταθεροποιείται στην περίοδο σχετικής ύφεσης των λαϊκών αγώνων που ακολουθεί. Το ΠΑΣΟΚ στο τέλος της διετούς εσωκομματικής σύγκρουσης βρίσκεται εκκαθαρισμένο από βασικές ιδρυτικές ή συνιδρυτικές μερίδες του. Από μέλη και στελέχη που κατά βάση προέρχονταν από τον αντιδικτατορικό αγώνα και είχαν οργανική σχέση με το πρωτομεταπολιτευτικό

¹⁹⁵ Από τότε αρχίζει και κατοχυρώνεται στο εσωκομματικό λεξιλόγιο ο όρος «Ιταλοί».

ρίζοσπαστικό κίνημα των κοινωνικών αγώνων. Αποκτά πια πιο μόνιμα, σταθερά και γραφειοκρατικά χρώματα.¹⁹⁶ Σε επίπεδο ανθρωπογεωγραφίας το ΠΑΣΟΚ από το 1977 ουσιαστικά είναι ένα νέο κόμμα. Το αποτέλεσμα είναι η σταδιακή καθιέρωση και παγίωση του κυρίαρχου ρόλου του ΑΠ ¹⁹⁷, όπως αποτυπώνεται ρητά και σε σημαντικές για το ΠΑΣΟΚ αποφάσεις της ΚΕ¹⁹⁸ της επόμενης περιόδου, της ηγετικής ομάδας και της γραφειοκρατίας του κόμματος, η οποία θα παραμείνει σταθερή με εσωτερική ιδεολογικοπολιτική συνοχή καθ' όλη τουλάχιστον την υπό εξέταση περίοδο, καθώς αποτυπώνει το κοινωνικό μπλοκ των δυνάμεων που δομούν σχέσεις εκπροσώπησης με το ΠΑΣΟΚ, αναπαράγοντας την ηγεμονία των νέων μικροαστικών στρωμάτων στο εσωτερικό του, επιβάλλοντας ένα οργανωτικό πρότυπο που προσιδιάζει στο τριτοδιεθνιστικό μοντέλο του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού. Η κομματική του γραφειοκρατία θα γίνει σταδιακά και μέσα από την ενσωμάτωσή της στο κράτος, ο φορέας των σχέσεων νομιμοποίησης της καπιταλιστικής εξουσίας εντός του κοινωνικού μπλοκ των δυνάμεων της αλλαγής, αποτελώντας την αστική τάση του κόμματος. Η πορεία αστικοποίησης του κόμματος δεν πρέπει να θεωρηθεί ως μια διαδικασία νομοτελειακή. Ήταν μια τάση. Οι αριστερές εσωκομματικές αντιπολιτεύσεις, υποκειμενικές εκδηλώσεις μιας εν δυνάμει σοσιαλιστικής τάσης εντός του κοινωνικού μπλοκ δυνάμεων που εκπροσωπούνται από το ΠΑΣΟΚ, εύκολα ή δύσκολα θα περιθωριοποιούνται ή θα

¹⁹⁶ Και στο επίπεδο της σημειολογίας τα κεντρικά γραφεία του ΠΑΣΟΚ στην Αθήνα στην οδό Χαριλάου Τρικούπη 50 μισθώνονται τον Νοέμβριο 1976. Μέχρι τότε τα γραφεία του ΠΑΣΟΚ στεγάζονταν σε δύο ορόφους στη συμβολή των οδών Πανεπιστημίου 57 και Εμμ. Μπενάκη, βλ. Δελούκας Μ., 2006 : 51

¹⁹⁷ Σύμφωνα με την εισήγηση μιας οργάνωσης που συμπύκνωσε τη σύγκρουση του '76 «...Το λαϊκό κίνημα των χρόνων 64-66 μπροστά στην έλλειψη πολιτικού φορέα που θα οργάνωνε και θα προσανατόλιζε τις λαϊκές μάζες, εκφράζεται υποκειμενικά σ' αυτή την ιστορική φάση από τον Ανδρέα Παπανδρέου.... Η πολιτική διαπίστωση που απορρέει από την παραπάνω ιστορικοπολιτική ανάλυση (και δεν είναι ένδειξη προσωπολατρίας) είναι, όπως έδειξαν και οι παραπέρα αγώνες, ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου αποτελεί καθοριστική ιστορική υποκειμενική συνθήκη για το λαϊκό κίνημα στην Ελλάδα, σ' αυτή τη φάση. Και ο λαός είναι δεμένος μαζί του ιστορικά, πολιτικά, αγωνιστικά. Από χρόνια έχει αποδειχθεί πως ο αντιανδρεϊσμός αποτελεί συγκεκριμένη πολιτική της αντίδρασης ενάντια στο λαϊκό κίνημα που προωθείται από κέντρα μέσα και έξω από την Ελλάδα. Παρουσιάσθηκαν όμως τον τελευταίο χρόνο που ο αντιανδρεϊσμός- αντιπασοκισμός ήταν η κύρια πολιτική της αντίδρασης ενάντια στο λαό μας, στοιχεία μέσα στο ίδιο το κίνημα που συμβάδισαν με την αντίδραση στον αντιανδρεϊσμό.... Καθοριστικοί παράγοντες για την οικοδόμηση και εξέλιξη του Κινήματός μας είναι ο Αντρέας Παπανδρέου και οι καταπιεζόμενες από τον ιμπεριαλισμό μάζες (οι εργάτες, οι αγρότες, οι μικροεπαγγελματίες, οι φοιτητές) που εκφράζονται μέσα από το κίνημα. Η βάση του Κινήματος. Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά στην καθοριστική σχέση Πρόεδρος-Βάση, σχέση που συναντάται κύρια στις χώρες της περιφέρειας του καπιταλισμού (Κούβα, Αγκόλα, Γουινέα Μπισάου κλπ)...». Από την εισήγηση ΠΝΕ-ΚΕΜΕΔΙΑ ΠΑΣΟΚ Ιταλίας προς τις ΤΟ ΠΑΣΟΚ Ιταλίας, Συζήτηση για το κίνημα στην πορεία για την οικοδόμησή του, Φεβρουάριος 1977, από το προσωπικό αρχείο του Σταύρου Νουχάκη.

¹⁹⁸ 2^η Σύνοδος ΚΕ ΠΑΣΟΚ: *Εθνική Λαϊκή Ενότητα-Ανοιχτή Δημοκρατική Πολιτική Δράση*, Φεβρουάριος 1978, 5^η Σύνοδος ΚΕ ΠΑΣΟΚ : *Για μια πρωτοπόρα και μαζική οργάνωση*, Φεβρουάριος 1979.

εκδιώκονται χωρίς εκλογικές συνέπειες για το κόμμα, καθώς αδυνατούν να γειωθούν κοινωνικά λόγω της συγκεκριμένης εξέλιξης της ταξικής πάλης, όπως ειδικότερα εγγράφηκε στον πολιτικό αγώνα, σε συνδυασμό με μια έντονη παραταξιακή μνήμη για την ανάγκη ενότητας του δημοκρατικού χώρου, αποτέλεσμα του κατακερματισμού της δημοκρατικής παράταξης ήδη από τα χρόνια του μεσοπολέμου, αλλά και τη δεκαετία του '50, με αποκορύφωμα τα γεγονότα του 1965.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο

Η οριοθέτηση του ΠΑΣΟΚ ως ιδεολογικού- θεωρητικού ρεύματος απέναντι σε άλλα ρεύματα της αριστεράς

Διαπιστώσαμε ότι η κεντρικότητα του Ανδρέα Παπανδρέου στο υπό διαμόρφωση ΠΑΣΟΚ, δεν οφείλεται μόνον στην επικρατούσα πολιτική κολτούρα που διέπει τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό σε σχέση με τα αρχηγικά κόμματα. Αντανακλά τους συγκεκριμένους όρους εξέλιξης του πολιτικού αγώνα την περίοδο 1964-1974, που είχαν σαν αποτέλεσμα τη συγκρότηση του ΠΑΣΟΚ, ως πολιτικού σχηματισμού της σοσιαλιστικής αριστεράς. Μέχρι το 1974 η κομμουνιστική παράδοση ήταν απολύτως κυρίαρχη στο χώρο της ελληνικής αριστεράς, σε αντίθεση με τα συμβαίνοντα σε άλλους ευρωπαϊκούς κοινωνικούς σχηματισμούς, όπου η αριστερά συνήθως εκπροσωπούσαν τόσο από το κομμουνιστικό ρεύμα με τις διάφορες παραλλαγές του, όσο και από το σοσιαλιστικό/σοσιαλδημοκρατικό ρεύμα, όπως αναλύσαμε διεξοδικά στο σχετικό κεφάλαιο της παρούσας εργασίας. Στην Ελλάδα διακριτός πολιτικός και οργανωμένος χώρος της σοσιαλιστικής αριστεράς με στοιχειώδη μαζικότητα και κοινωνική γείωση δεν υπήρξε μέχρι το 1974. Οι σοσιαλιστές κινούνταν μεταξύ της αριστερής πτέρυγας του βενιζελισμού με χαρακτηριστικότερους εκπροσώπους τους Παπαναστασίου, Καφαντάρη, Σοφιανόπουλο κ.α. και της τάσης για συνεργασία με το υπό κομμουνιστική ηγεμονία αριστερό κίνημα όπως οι Χωμενίδης, Σβώλος κα (Ψαλλίδας Γ., 2003, Λυμπεράτος Μ. 2011).

Στη δίχρονη εσωκομματική πάλη και ως αποτέλεσμα αυτής ο Α.Π. επιχειρεί και με γραπτές παρεμβάσεις του να οριοθετήσει τον ιδεολογικοπολιτικό χώρο του ΠΑΣΟΚ απέναντι σε άλλα ρεύματα της αριστεράς εκείνης της περιόδου, τα οποία ασκούν επιρροή στο υπό διαμόρφωση ΠΑΣΟΚ κυρίως στους μαζικούς χώρους. Τα

κείμενα έχουν ατομικό χαρακτήρα και όχι συλλογικό δεδομένου ότι το ΠΑΣΟΚ για μια διετία Ιούνιος 1975 (διάλυση ΚΕ λόγω της κρίσης με την ΔΑ) -Ιούλιος 1977 (πανελλήνια συνδιάσκεψη) στερείται κεντρικού καθοδηγητικού οργάνου. Δεν υφίσταται Κεντρική Επιτροπή. Μεσούσης λοιπόν της εσωκομματικής πάλης και στην ολοκλήρωσή της ο Α.Π. παρεμβαίνει με τέσσερα κείμενα δημοσιευμένα στην κομματική εφημερίδα *Εξόρμηση*¹⁹⁹, επιχειρώντας την οριοθέτηση του ιδεολογικοπολιτικού χώρου του ΠΑΣΟΚ ως ένα μάχιμο ρεύμα της νεομαρξιστικής σοσιαλιστικής αριστεράς, τοποθετούμενο εκτός και πέραν της παραδοσιακής αριστεράς.

Στο 1^ο κατά σειρά χρονολογικής δημοσίευσης κείμενο, *ο Μαρξ, ο Λένιν και η «δικτατορία του προλεταριάτου»* (Παπανδρέου Α., 1976 : 223 επ.), ο Α.Π. επιχειρεί να οριοθετήσει το ΠΑΣΟΚ από μια συγκεκριμένη πτυχή του λενινισμού και συγκεκριμένα από το ζήτημα της πρωτοπορείας της εργατικής τάξης και της πρωτοπορείας του κόμματός της και ειδικότερα της ηγετικής γραφειοκρατίας του. Ο Α.Π. αισθάνεται την ανάγκη να ξεκαθαρίσει τη θέση του υπό διαμόρφωση ΠΑΣΟΚ στο συγκεκριμένο ζήτημα της τριτοδιεθνιστικής θεωρίας και πρακτικής, καθώς η γενικότερη ηγεμονία της κομμουνιστικής παράδοσης στην ελληνική αριστερά, σ' εκείνη τη φάση της εσωκομματικής πάλης εσωτερικεύεται ειδικότερα σε δύο ομαδοποιήσεις του ΠΑΣΟΚ. Στις τροτσικιστικές συσπειρώσεις και εν μέρει στο ΠΑΚ εξωτερικού που κινείται μεταξύ τριτοδιεθνισμού και νεομαρξισμού.

Αφού εξάρει την προσωπικότητα του Λένιν και τα επιτεύγματα της Σοβιετικής Ένωσης χωρίς να κάνει πιο συγκεκριμένες αναφορές, ο ΑΠ αναφέρει ότι ο Μαρξ μετά την εμπειρία της παρισινής κομμούνας (1871), αναφέρεται (στο γράμμα προς τον Κούγκελμαν 12-4-1871) στην επανάσταση του λαού και όχι στην επανάσταση του προλεταριάτου. Ο Λένιν, πάντα κατά τον Α.Π., ερμηνεύει τη συγκεκριμένη αναφορά του Μαρξ επισημαίνοντας ότι κατά την περίοδο της Παρισινής Κομμούνας, το προλεταριάτο δεν αποτελούσε την πλειοψηφία του λαού σε καμία χώρα της Ευρώπης. Παρά το γεγονός ότι και στη Ρωσία του 1917 το

¹⁹⁹ Βλ. Παπανδρέου Α., *Ο ευρωκομμουνισμός δεν είναι ο δρόμος για το σοσιαλισμό στην Ελλάδα*, εφημ. *Εξόρμηση* 11-3-1977, *Η εθνική ανεξαρτησία βασικός στόχος*, εφημ. *Εξόρμηση* 18-3-1977, *Ο ελληνικός δρόμος για το σοσιαλισμό*, εφημ. *Εξόρμηση*, 24-3-1977. Τα ανωτέρω περιλαμβάνονται στο συλλογικό *ΠΑΣΟΚ και Εξουσία*, Παπασαραντόπουλος Π. (επιμ.), εκδ. Παρατηρητής, 1980. Επίσης βλ. Παπανδρέου Α., *Ο Μαρξ, ο Λένιν και η «δικτατορία του προλεταριάτου»*, εφημ. *Εξόρμηση* 26-9-1975, περιλαμβάνεται στο *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*, εκδ. Λαδίας, 1976. Τα συγκεκριμένα κείμενα είχαν εκδοθεί και ενιαία σε κομματική μπροσούρα Παπανδρέου Α., *Μετάβαση στο σοσιαλισμό. Προβλήματα και στρατηγική για το ελληνικό κίνημα*, εκδ. Αιχμή, 1977.

προλεταριάτο μπορεί να ήταν σημαντικά συγκεντροποιημένο, δεν ήταν όμως πλειοψηφία του λαού, εντούτοις ο Λένιν επιμένει στη θέση του για τον πρωτοποριακό ρόλο του προλεταριάτου, ο οποίος θεμελιώνεται στο γεγονός ότι είναι η μόνη κοινωνική τάξη που έχει αντικειμενικό συμφέρον την κατάργηση του καπιταλισμού και συνεπώς για τους συγκεκριμένους υλικούς λόγους θα αγωνιστεί αταλάντευτα μέχρι την τελική ανατροπή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής εφόσον έχει σωστή καθοδήγηση. Ο πρωτοποριακός ρόλος του προλεταριάτου στη μετεπαναστατική Ρωσία λαμβάνει τη μορφή της κρατικής μηχανής όργανο ηγεμονίας και ελέγχου από το προλεταριάτο σε βάρος των υπόλοιπων εκμεταλλευόμενων κοινωνικών τάξεων και κυρίως των αγροτικών στρωμάτων. Στην περίπτωση της Ρωσίας αυτό σήμαινε ηγεμονία μιας μικρής μειοψηφίας πάνω σε μια τεράστια λαϊκή μάζα, που οδήγησε στη μεγάλη σύγκρουση ανάμεσα στο προλεταριάτο και την αγροτική τάξη την περίοδο που ακολούθησε τη ΝΕΠ στη Σοβιετική Ένωση και οδήγησε στην πράξη κατά τη σταλινική περίοδο στην υποταγή της αγροτικής τάξης στο προλεταριάτο και στην υποταγή του προλεταριάτου στην κομματική γραφειοκρατία. Γιατί σύμφωνα με τον Α.Π. δεν ήταν ούτε το προλεταριάτο που κατέκτησε την εξουσία, αλλά η «πρωτοπορία της πρωτοπορίας», δηλαδή ο κομματικός μηχανισμός στα πλαίσια του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού, θέτοντας τα θεμέλια για την ανάδειξη μιας νέας άρχουσας κάστας, που με την πάροδο του χρόνου όλο και πιο πολύ παίρνει τη μορφή της άρχουσας τάξης (Παπανδρέου Α., 1976 : 225).

Η εξέλιξη αυτή σύμφωνα με τον Α.Π. οδήγησε σ' έναν απόλυτο συγκεντρωτισμό, θέτοντας τα θεμέλια για ενδεχόμενη την παλινόρθωση του καπιταλισμού στη Σοβιετική Ένωση, καθώς στον οικονομικό μηχανισμό της ΕΣΣΔ δεν υπάρχουν δομές που να θεμελιώνουν την περιφερειακή αποκέντρωση, την κοινωνικοποίηση, την αυτοδιαχείριση, οι οποίες οδηγούν στην κοινωνική απελευθέρωση του προλεταριάτου και όλου του εκμεταλλευόμενου λαού. Ο Α.Π. καταλήγει ότι για το ΠΑΣΟΚ η έννοια της λαϊκής κυριαρχίας, όσο και της κοινωνικής απελευθέρωσης έρχονται σε ριζική αντίθεση τόσο με την παντοδυναμία της κομματικής γραφειοκρατίας, όσο και με την παντοδυναμία οποιασδήποτε φωτισμένης πρωτοπορίας (Παπανδρέου Α., 1976 : 228).

Στο 2^ο κατά χρονολογική σειρά κείμενο, *Ο ευρωκομμουνισμός δεν είναι ο δρόμος για τον σοσιαλισμό στην Ελλάδα*, ο Α.Π. ασκεί κριτική στο ευρωκομμουνιστικό εγχείρημα είτε με την εκδοχή του ιστορικού συμβατισμού του

Μπερλιγκουέρ και του Κ.Κ.Ι. το 1973 (Μπερλιγκουέρ Ε., 1977), είτε με την εκδοχή του Κοινού Προγράμματος Σοσιαλιστών-Κομμουνιστών στη Γαλλία το 1972²⁰⁰. Ο Α.Π. θεωρεί ότι και τα δύο προγράμματα οδηγούν στη σοσιαλδημοκρατικοποίηση των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων και μάλιστα με όρους μπερνσταϊνισμού, δηλαδή της παραδοσιακής –μεταπολεμικής– σοσιαλδημοκρατίας εκείνης της εποχής. Μιας σοσιαλδημοκρατίας που αποδέχεται το καπιταλιστικό σύστημα και κινείται στην κατεύθυνση οικοδόμησης ενός κοινωνικού συμβολαίου με υλικές και θεσμικές παραχωρήσεις για τους εργαζόμενους στο πλαίσιο της κοινωνικής αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος, ένας «εξανθρωπισμένος» καπιταλισμός. Ο Α.Π. θεωρεί ότι αμφότερα τα συγκεκριμένα ευρωκομμουνιστικά εγχειρήματα είναι καταδικασμένα να αποτύχουνε γιατί λόγω της παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης, το σύστημα δεν έχει τη δυνατότητα να προβεί σε παραχωρήσεις προς τους εργαζόμενους, καθώς δεν βρίσκεται σε κύκλο ανάπτυξης, αλλά ύφεσης. Η δυναμική του μονοπωλιακού καπιταλισμού είναι προς την ακριβώς αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή προς την αναίρεση των κατακτήσεων των εργαζομένων. (Παπανδρέου Α., 1980 : 16-17)

Ο Α.Π. κάνει μια διάκριση μεταξύ του ιστορικού συμβιβασμού και του κοινού προγράμματος, τονίζοντας ότι ο Μπερλιγκουέρ έχει μια πολιτική ειλικρίνεια. Δεν ισχυρίζεται ότι με την στρατηγική του ιστορικού συμβιβασμού, την ανακωχή της πάλης των τάξεων, θα προχωρήσει στο σοσιαλισμό, απλά εκτιμά ότι μέσω της ταξικής συνεργασίας και της λιτότητας που θα αποδεχθεί η ιταλική εργατική τάξη για την υπέρβαση της κρίσης του καπιταλισμού, η ιταλική αστική τάξη θα της παραχωρήσει θεσμικά ανταλλάγματα και ότι το ΚΚΙ θα θεωρηθεί νομιμοποιημένος διεκδικητής της εξουσίας και «φυσιολογική» πολιτική δύναμη. Ο Α.Π. θεωρεί ότι η δυναμική του μονοπωλιακού καπιταλισμού είναι τέτοια που η ιταλική αστική τάξη δεν θα κάνει καμία παραχώρηση στην εργατική τάξη και το ΚΚΙ, καθώς η κίνηση είναι προς τον θεσμικό αυταρχικό συγκεντρωτισμό και όχι προς τον εκδημοκρατισμό του κράτους και της οικονομίας. Η συγκεκριμένη δυναμική του μονοπωλιακού καπιταλισμού θα οδηγήσει σε αποτυχία της στρατηγικής του ιστορικού συμβιβασμού

²⁰⁰ Για τη ζητήματα της ευρωκομμουνιστικής στρατηγικής από διαφορετικά ιδεολογικοπολιτικά ρεύματα της αριστεράς, βλ. Μπελαντής Δ., *Αριστερά και εξουσία. Ο «δημοκρατικός δρόμος» προς τον σοσιαλισμό*, εκδ. Τόπος, 2014, Σκολαρίκος Κ. *«Ευρωκομμουνισμός» : Θεωρία και στρατηγική υπέρ του κεφαλαίου*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 2015, Μπαλαμπανίδης Γ., *Ευρωκομμουνισμός. Από την κομμουνιστική στη ριζοσπαστική ευρωπαϊκή Αριστερά*, εκδ. Πόλις, 2015.

και προοπτικά στην ιδεολογική σοσιαλδημοκρατικοποίηση του ΚΚΙ, εκτιμά ο Α.Π. (Παπανδρέου Α., 1980 : 4-5)

Για τη στρατηγική του Κοινού Προγράμματος, που είναι μια επιθετική κίνηση, σε αντίθεση με την αμυντική του ιστορικού συμβιβασμού, οριζόμενη ως ένα ενδιάμεσο μεταβατικό στάδιο, όπου θεμελιώνεται η πορεία προς το σοσιαλισμό, ο Α.Π. θεωρεί ως αδύνατο σημείο του Κοινού Προγράμματος την αντίληψη για την ουδετερότητα του κράτους δεδομένου ότι αποτελεί θεματοφύλακα αναπαραγωγής του μονοπωλιακού καπιταλισμού στις εθνικές και διεθνικές του διαπλοκές. Ο κρατικός μηχανισμός της Γαλλίας, ενταγμένος στην ΕΟΚ που είναι λέσχη πολυεθνικών μονοπωλίων και στο ΝΑΤΟ που είναι μηχανισμός εξαναγκασμού υπέρ της ελεύθερης κίνησης των πολυεθνικών μονοπωλίων στον ατλαντικό χώρο, θα είναι αυτός που θα μετατρέψει ένα σοσιαλιστικό πρόγραμμα μετάβασης σ' ένα σοσιαλδημοκρατικό πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων στο πλαίσιο του καπιταλισμού, από τη στιγμή που ρητά το Κοινό Πρόγραμμα δεν θέτει θέμα εξόδου από το ΝΑΤΟ και την ΕΟΚ. (Παπανδρέου Α., 1980 : 15-16). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Α.Π. για το Κοινό Πρόγραμμα « *Δεν αμφισβητούμε την πρόθεση. Αμφισβητούμε την δυνατότητα*» (Παπανδρέου Α., 1980 : 16).

Πυρήνας και των δύο ευρωκομμουνιστικής έμπνευσης στρατηγικών, στην απαισιόδοξη και στην αισιόδοξη εκδοχή, είναι η αποδοχή των γεωπολιτικών τετελεσμένων της κίνησης εθνικών κοινωνικών σχηματισμών μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο. Και είναι η αποδοχή τελικά αυτή που θα οδηγήσει και στην αποτυχία. Για τον Α.Π. εγχειρήματα σοσιαλιστικής μετάβασης είναι εξ αντικειμένου πιο πιθανά στον ευρωπαϊκό νότο (Πορτογαλία, Ισπανία, Ελλάδα) γιατί η αποσύνδεσή τους από τους μηχανισμούς του πολυεθνικού μονοπωλιακού κεφαλαίου είναι πιο εύκολη, επειδή οι οικονομίες τους δεν είναι στον ίδιο βαθμό διεθνώς ενσωματωμένες και ειδικότερα δεν είναι ενταγμένες στην ΕΟΚ των μονοπωλίων. Ο ευρωκομμουνιστικός δρόμος όμως για το κρίσιμο θέμα της δημοκρατικής και ειρηνικής μετάβασης στον σοσιαλισμό δεν δίνει καμία απάντηση σε μια χώρα σαν την Ελλάδα, καταλήγει ο Α.Π. (Παπανδρέου Α., 1980 : 17).

Αυτή φαίνεται να είναι και μια απάντηση στη θέση του ΚΚΕ εσωτερικού εκείνη την περίοδο για Εθνική Αντιδικτατορική Δημοκρατική Ενότητα (ΕΑΔΕ), που ήταν μια προσπάθεια μεταφοράς της στρατηγικής του ιστορικού συμβιβασμού στην πραγματικότητα του εγχώριου πολιτικού αγώνα. Μια κίνηση ταξικής συνεργασίας που αποτυπωνόταν στο πολιτικό επίπεδο στη θεωρία των τριών κύκλων για την

ενότητα που προέβλεπε ένα κυρίαρχο εξωτερικό αντιδικτατορικό μέτωπο με ισοτιμή συμμετοχή μέρους της δεξιάς, ένα ενδιάμεσο αντιδεξιό και ένα εσωτερικό της ευρείας αριστεράς (1^ο/9^ο συνέδριο ΚΚΕ εσ., 1976).

Στο 3^ο κείμενο, *Η εθνική ανεξαρτησία βασικός στόχος*, ο Α.Π. επιχειρεί να σκιαγραφήσει τον εθνικό και δημοκρατικό δρόμο για τον σοσιαλισμό, ως τη στρατηγική της σοσιαλιστικής μετάβασης του ΠΑΣΟΚ, προσαρμοσμένη στις ιδιαίτερες εθνικές και κοινωνικές συνθήκες της χώρας, οι οποίες προσδιορίζονται από τη συγκεκριμένη κοινωνική δομή, το συγκεκριμένο συσχετισμό πολιτικών δυνάμεων και το συγκεκριμένο στάδιο οικονομικής ανάπτυξης. Σύμφωνα με το θεωρητικό σχήμα της μητρόπολης-περιφέρειας που ρητώς το αναφέρει ως θεμέλιο ιδεολογικό λίθο του ΠΑΣΟΚ, η Ελλάδα είναι μια χώρα περιφερειακή (περιθωριακή όπως αναφέρει) του παγκόσμιου καπιταλισμού πάντα σε συσχέτιση με κάποιο κέντρο ή μητροπολιτικά κέντρα του παγκόσμιου καπιταλισμού. Κρίσιμο δηλαδή στοιχείο για τον Α.Π. είναι το στοιχείο της συσχέτισης. Ο Α.Π. θεωρεί σε κοινωνικούς σχηματισμούς όπως ο ελληνικός, ενώ ο καπιταλισμός είναι κυρίαρχος τρόπος παραγωγής, δεν τείνει να γίνει αποκλειστικός. Απεναντίας αναπαράγονται εντός του διευρυμένα μικροαστικά στρώματα και τάξεις της απλής εμπορευματικής παραγωγής. Η ανάσχεση της καπιταλιστικής ολοκλήρωσης σε σχηματισμούς όπως ο ελληνικός δηλαδή περιφερειακούς είναι αποτέλεσμα τριών μηχανισμών. Της άνισης ανταλλαγής (δυσμενείς όροι εμπορίου), της άμεσης μεταφοράς κοινωνικού πλεονάσματος και της καθοδήγησης της οικονομίας της περιφέρειας από μητροπολιτικά κέντρα αποφάσεων. Ο μητροπολιτικός καπιταλισμός εμποδίζει την ολοκληρωμένη καπιταλιστική ανάπτυξη της περιφέρειας γιατί στη βάση της υπανάπτυξής της στηρίζει την αναπαραγωγή του ως κυρίαρχος, ηγεμονικός, ιμπεριαλιστικός. Η συγκεκριμένη συσχέτιση μητρόπολης-περιφέρειας είναι μια αντικειμενική διαδικασία, που δομείται στη βάση της συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα. Γι' αυτό και η πάλη των τάξεων σε διεθνή πλαίσια λαμβάνει τη μορφή της σύγκρουσης για την ανατροπή της συσχέτισης μητρόπολης-περιφέρειας, που ανάγει την πάλη για την εθνική απελευθέρωση σε πόλο συσπείρωσης των αγώνων που οδηγούν στην κοινωνική αλλαγή. Η ισότιμη συμμαχία ανάμεσα στους εργαζομένους, στις κοινωνικές τάξεις που αποτελούν αντικείμενο εκμετάλλευσης από το πολυεθνικό μονοπωλιακό κεφάλαιο και τους εσωτερικούς κοινωνικούς συμμάχους του, την εσωτερική μεγαλοαστική και μεταπρατική αστική τάξη, αποβλέπει σ' έναν δρόμο ανάπτυξης που βρίσκεται σε ρήξη με τα μητροπολιτικά κέντρα και τη συσχέτιση μ' αυτά. Γι' αυτό

και η υλοποίησή του συνδέεται με την πορεία προς την εθνική απελευθέρωση. (Παπανδρέου Α., 1980 : 24-25). Είναι σαφές ότι ο Α.Π. στο σημείο αυτό είναι βαθιά επηρεασμένος από την άνοδο και τις νίκες των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων του Τρίτου Κόσμου και κινείται σε αντιιμπεριαλιστική γραμμή, ενότητας του εθνικού με τον κοινωνικό αγώνα σε υλιστική βάση προσέγγισης.

Ακολουθώντας προχωρά στην καταγγελία του «διεθνισμού» του πολυεθνικού μονοπωλιακού κεφαλαίου, αλλά και των θεσμών του Δ.Ν.Τ., της παγκόσμιας τράπεζας και της ΕΟΚ ως μορφώματα της ιμπεριαλιστικής φάσης του καπιταλισμού. Το ανατολικό μπλοκ το χαρακτηρίζει ως μηχανισμό ελέγχου της πορείας των συγκεκριμένων χωρών στο πλαίσιο του συστήματος ασφαλείας της Σοβιετικής Ένωσης, όπως αντίστοιχα και το δυτικό μπλοκ, με μια όμως ουσιώδη διαφορά. Θεωρεί ότι το δυτικό μπλοκ από την ιμπεριαλιστική του φύση έχει οργανικά επεκτατικό χαρακτήρα σε αντίθεση με το ανατολικό μπλοκ που λόγω των συγκεκριμένων οικονομικών μηχανισμών του βρίσκεται σε θέση άμυνας. Τέλος αναφέρεται στα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που έλαβε η εξάρτηση στην Ελλάδα, αναφερόμενος στο πολιτικό εποικοδόμημα (Παπανδρέου Α., 1980 : 26-28).

Σύμφωνα με τον ΑΠ η εξάρτηση και συγκεκριμένα ο μηχανισμός εσωτερίκευσής της στο πλαίσιο μιας τυπικά ανεξάρτητης πολιτείας, είναι το αντίστοιχο της ανοιχτής αποικιακής σχέσης της προηγούμενης φάσης του καπιταλισμού. Για τον έλεγχο και την αναπαραγωγή του εξαρτημένου κράτους χρησιμοποιούνται από τα μητροπολιτικά κέντρα τρεις μέθοδοι. Η πρώτη είναι μέσω των διεθνών συνθηκών και συμμαχιών. Η δεύτερη μέθοδος μέσω του μηχανισμού της διάβρωσης θεσμών, κομμάτων, δημόσιων λειτουργιών, αξιωματικών και διανοουμένων ως μια κατά βάση αντικειμενική διαδικασία υπό τη μορφή της τεχνοκρατίας. Αυτό κατά τον Α.Π. είναι το κλειδί της αναπαραγωγής του μηχανισμού της εξάρτησης. Περαιτέρω ο ΑΠ κάνει ειδική μνεία για τον κίνδυνο που συνιστά το φαινόμενο της πολιτιστικής διείσδυσης ως μια μορφή πολιτισμικού ιμπεριαλισμού, που οδηγεί στην ενσωμάτωση ευρύτατα λαϊκά στρώματα. Αυτή είναι η τρίτη μέθοδος που χρησιμοποιείται από τα μητροπολιτικά κέντρα για την αναπαραγωγή του μηχανισμού της εξάρτησης. Ολοκληρώνοντας την παρέμβασή του ο Α.Π. τονίζει ότι το πέρασμα στον σοσιαλισμό, συμπίπτει με τον αγώνα για εθνική ανεξαρτησία (Παπανδρέου Α., 1980 : 29-30, 35).

Στο 4^ο και τελευταίο κείμενο, *Ο ελληνικός δρόμος για τον σοσιαλισμό*, ο Α.Π. αναφέρεται σε ορισμένα ειδικότερα ζητήματα του εθνικού και δημοκρατικού δρόμου

για το σοσιαλισμό. Προχωρά στη διάκριση μεταξύ κυβέρνησης και εξουσίας, προφανώς έχοντας την εμπειρία της περιόδου 1964-1965 στην Ελλάδα με την εκλογική νίκη της Ε.Κ. και την ανατροπή της στη συνέχεια, όσο και του εγχειρήματος του δημοκρατικού δρόμου για τον σοσιαλισμό στη Χιλή²⁰¹, τονίζοντας ότι η είσοδος στην κυβέρνηση μετά από μια εκλογική νίκη, αποτελεί σημαντική καμπή στην πάλη του λαϊκού κινήματος για την κατάληψη της εξουσίας (Παπανδρέου Α., 1980 : 39-41).

Στη συνέχεια δηλώνει ότι για το ΠΑΣΟΚ δεν τίθεται ζήτημα σταδίων της διαδικασίας μετάβασης, καθώς η διατύπωση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου άφηνε τη δυνατότητα μιας τέτοιας ερμηνείας, όπως είδαμε και στο σχετικό κεφάλαιο. Ο Α.Π. ξεκαθαρίζει ότι ο αγώνας για την εθνική ανεξαρτησία βρίσκεται σε δυναμική αλληλεξάρτηση με τη διαδικασία ολοκλήρωσης της λαϊκής κυριαρχίας, αλλά και της κοινωνικής απελευθέρωσης, καθώς στο βαθμό που τα πολυεθνικά μονοπώλια καθορίζουν την οικονομική πορεία του εθνικού σχηματισμού, ακόμα και αν έχει υλοποιηθεί η πολιτικοστρατιωτική αποδέσμευση της κρατικής μηχανής από τα ξένα κέντρα λήψης αποφάσεων, η χώρα θα παραμένει σε καθεστώς εξάρτησης και ο πιο αποφασιστικός τρόπος για τη ριζική αντιμετώπιση των πολυεθνικών μονοπωλίων είναι ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός. Ταυτόχρονα αναφέρει ότι δεν είναι ιστορικά εφικτή η πορεία προς τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό αν το κράτος είναι εξαρτημένο (Παπανδρέου Α., 1980 : 41-42).

Αφού ξεκαθάρισε το ζήτημα της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ του αγώνα για εθνική ανεξαρτησία και της πάλης για σοσιαλιστικό μετασχηματισμό σε εθνικούς σχηματισμούς όπως ο ελληνικός, προχωρά στην αναφορά συγκεκριμένων βημάτων. Πρώτη πολιτική πράξη μιας σοσιαλιστικής κυβέρνησης είναι η πολιτικοστρατιωτική αποδέσμευση, επισημαίνοντας τους άμεσους κινδύνους που συνεπάγονται από μια τέτοια πολιτική πράξη. Κατά τον Α.Π. επικαλούμενος τη διεθνή εμπειρία η αντίδραση του ξένου παράγοντα αναμένεται να προκληθεί με οικονομικά και πολιτικά μέτρα. Και επειδή είναι βέβαιο ότι θα προκληθεί η αντίδραση, θα πρέπει η απόφαση πολιτικοστρατιωτικής αποδέσμευσης να γίνει αμέσως μετά την εκλογική νίκη και την είσοδο στην κυβέρνηση, προκειμένου να μειωθούν τα χρονικά περιθώρια κίνησης του ξένου παράγοντα μέσω της ενεργοποίησης του μηχανισμού

²⁰¹ Σύμφωνα με μια διάσημη φράση του Σαλβαντόρ Αλιέντε τον Μάιο 1971 στον Εντουάρ Μπαιλμπύ, απεσταλμένο του γαλλικού περιοδικού *Express* «Εμείς τώρα έχουμε την κυβέρνηση. Αργότερα, θα πάρουμε την εξουσία», όπως περιλαμβάνεται στο Μπερλινγκουέρ Ε., *Ιστορικός συμβιβασμός*, εκδ. Θεμέλιο, 1977, σελ. 103

διάβρωσης, ο οποίος στην αρχική φάση θα βρίσκεται σε αμήχανη στάση ή σε φάση αναδίπλωσης. Πρώτος και άμεσος κίνδυνος είναι η καθοδηγούμενη απ' έξω κίνηση πραξικοπήματος και κατάλυσης των δημοκρατικών θεσμών. Προς αντιμετώπιση του κινδύνου απαιτείται πλατειά μαζική οργάνωση του λαϊκού κινήματος, συσπειρωμένου και ενταγμένου σε κόμματα και συνδικάτα, συνεπώς η οργάνωση του λαού σε κατεύθυνση σύγκρουσης (Παπανδρέου Α., 1980 : 42).

Κατά δεύτερον απαιτείται η ανάπτυξη σε χρόνο προγενέστερο κλίματος εμπιστοσύνης ανάμεσα στις ένοπλες δυνάμεις και το λαϊκό κίνημα. Η συμφιλίωση λαού –στρατού είναι απαραίτητη και απαιτεί συστηματικό αγώνα από τη μεριά του λαϊκού κινήματος, ξεπερνώντας τις πικρές εμπειρίες και εκμεταλλευόμενος τη λαϊκή και ειδικότερα την αγροτική καταγωγή του σώματος των Ελλήνων αξιωματικών (Παπανδρέου Α., 1980 : 43-44).

Ακολούθως ο Α.Π. αναφέρεται στα οικονομικά αντίποινα που θα επιχειρήσει να προκαλέσει το διεθνές και ντόπιο οικονομικό κατεστημένο, όπως η φυγή κεφαλαίου, η άρνηση δανειοδότησης, το μποϋκοτάζ εξαγωγών, η προσπάθεια επιβολής κλίματος οικονομικού χάους. Γι' αυτό κρίσιμος είναι ο ρόλος των μικρομεσαίων στρωμάτων, του βιοτέχνη, του εμπόρου, του μικρού ελεύθερου επαγγελματία, ακόμα και του μικρού βιομήχανου, αναφέρει ο Α.Π. Είναι ένα πολύ κρίσιμο ζήτημα η προετοιμασία, οργάνωση και ενεργητική συμπαράσταση αυτών των στρωμάτων για την απόκρουση των οικονομικών αντιποίνων και για την ειρηνική μετάβαση στο σοσιαλισμό, όπως έδειξε κυρίως η εμπειρία της Χιλής (Παπανδρέου Α., 1980 : 44-45).

Ακολούθως ο Α.Π. αναφέρεται στις δομικές αλλαγές που διαχωρίζουν το σοσιαλισμό από τη σοσιαλδημοκρατική μεταρρύθμιση, τον κρατικό σοσιαλισμό των κοινωνιών του υπαρκτού από τον αποκεντρωμένο σοσιαλισμό που θεμελιώνεται στην κοινωνικοποίηση και την αυτοδιαχείριση. Κρίσιμο ζήτημα είναι ο ρυθμός των δομικών αλλαγών. Ένας πολύ χαμηλός ρυθμός εμπεριέχει τον κίνδυνο εκφυλισμού και ενσωμάτωσης στο σύστημα των αλλαγών, ένας πολύ έντονος ρυθμός εμπεριέχει κατά τον Α.Π. και τον κίνδυνο να υπερβεί τις αντοχές της οικονομίας με απρόβλεπτες συνέπειες. Γι' αυτό απαιτείται μια στρατηγική του άριστου ρυθμού των δομικών αλλαγών, οι οποίες θα αντανakλούν και το βαθμό συνειδητοποίησης και ετοιμότητας του λαϊκού παράγοντα (Παπανδρέου Α., 1980 : 48-49). Δομικές αλλαγές είναι η κοινωνικοποίηση του τραπεζικού συστήματος στο σύνολό του, η επιβολή κεντρικού ελέγχου του εισαγωγικού εμπορίου στο σύνολό του, η κοινωνικοποίηση των

στρατηγικών μονοπωλιακών-βιομηχανικών μονάδων, η συνεταιριστική οργάνωση της αγροτικής παραγωγής (Παπανδρέου Α., 1980 : 49).

Στη συνέχεια ο Α.Π. προχωρά σε μια πρώτη αποσαφήνιση της έννοιας που έχει η κοινωνικοποίηση στη στρατηγική του ΠΑΣΟΚ. Την αντιδιαστέλλει σαφώς από την κρατικοποίηση. Καταργεί τη σχέση εξαρτημένης εργασίας στο εσωτερικό της, εισάγοντας την πρακτική της αυτοδιαχείρισης των εργαζομένων στην κοινωνικοποιημένη επιχείρηση, καθώς επίσης και τη συμμετοχή στις αποφάσεις φορέων κοινωνικών συμφερόντων εκτός των εργαζομένων της κοινωνικοποιημένης επιχείρησης, όπως περιφερειακοί ή δημοτικοί εκπρόσωποι και εκπρόσωποι της εθνικής οικονομίας, ανάλογα με το βάρος της κοινωνικοποιημένης επιχείρησης. Σε όσες βιομηχανικές επιχειρήσεις δεν κοινωνικοποιούνται εισάγεται ο θεσμός της εργατικής και κοινωνικής εποπτείας, διευρύνοντας τα διοικητικά συμβούλιά τους, ενώ προωθείται η αποκέντρωση με την περιφερειακή συγκρότηση του κράτους στη βάση 11 περιφερειών, οι οποίες διαμορφώνουν το βασικό εθνικό δημοκρατικό αναπτυξιακό προγραμματισμό στις διάφορες επιμέρους θεματικές εκδοχές (Παπανδρέου Α., 1980 : 51). Ταυτόχρονα διαμορφώνεται γνήσιος ακηδεμόνευτος από το κράτος και την εργοδοσία εργατικός συνδικαλισμός που προωθεί ενεργά τις διεκδικήσεις των εργαζομένων. Στη συνέχεια ο Α.Π. κάνει μια κρίσιμη διάκριση για τη λειτουργία του συνδικαλισμού ανάμεσα στον κοινωνικοποιημένο και τον μη κοινωνικοποιημένο τομέα της οικονομίας. Στον κοινωνικοποιημένο τομέα, επειδή θα έχει καταργηθεί η εξαρτημένη σχέση εργασίας και θα ισχύει καθεστώς γενικευμένης εργατικής αυτοδιαχείρισης, δεν θα υπάρχουν συνδικαλιστικές διεκδικήσεις με την κλασική μορφή, οι οποίες περιορίζονται στον μη κοινωνικοποιημένο τομέα της οικονομίας (Παπανδρέου Α., 1980 : 52).²⁰²

Οι δομικές αλλαγές που εγγυώνται την ειρηνική και μη αντιστρεπτή πορεία των δομικών αλλαγών, θα κατοχυρωθούν από ένα νέο Σύνταγμα. Στις δομικές αλλαγές, αναφέρει ο Α.Π., ρητώς περιλαμβάνεται ο έλεγχος της κίνησης κεφαλαίου, που παραβιάζει τη συμφωνία σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ και σίγουρα το καθεστώς εντός ΕΟΚ, εφόσον η Ελλάδα γίνει μέλος. Γι' αυτό ο Α.Π. θεωρεί ότι πρέπει να διαμορφωθεί ένα πλαίσιο ειδικής συμφωνίας ανάμεσα στην Ελλάδα και την ΕΟΚ, που δεν θα υπονομεύει την πορεία προς τη σοσιαλιστική αλλαγή. Μάλιστα ο

²⁰² Κρίσιμη επισημάνση του Α.Π., με πρακτική εφαρμογή λίγα χρόνια μετά, όταν η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ ψήφισε νόμο που ουσιαστικά καθιστούσε ανενεργό ή σε κάθε περίπτωση δυσεφάρμοστο το δικαίωμα άσκησης απεργίας στον κοινωνικοποιημένο τομέα των ΔΕΚΟ, το περίφημο αρ. 4 ν. 1365/1983.

Α.Π. θεωρεί μια τέτοια ειδική συμφωνία εφικτή, καθώς η ΕΟΚ αναπτύσσει ανάλογες πρωτοβουλίες ακόμα και με χώρες του ανατολικού μπλοκ. Τέλος αναφέρεται σε ζητήματα παιδείας, υγείας, νοσοκομειακής περίθαλψης (Παπανδρέου Α., 1980 : 55-56).

Προχωρήσαμε σε μια σχετικά εκτεταμένη αναφορά σε κείμενα του Α.Π., με τα οποία επιχείρησε να οριοθετήσει το υπό διαμόρφωση πολιτικοϊδεολογικό σώμα του ΠΑΣΟΚ από τις εμπειρίες και τις στρατηγικές του ευρωκομμουνισμού, του υπαρκτού σοσιαλισμού και της (παραδοσιακής) σοσιαλδημοκρατίας, σκιαγραφώντας παράλληλα την πορεία μετάβασης ενός εθνικού και δημοκρατικού δρόμου για τον σοσιαλισμό, εκείνη που στις αρχές της δεκαετίας του '80 θα κωδικοποιηθεί στα κομματικά κείμενα ως στρατηγική του Τρίτου Δρόμου για το σοσιαλισμό, σε μια φάση κορύφωσης της εσωκομματικής πάλης και έντασης του κοινωνικού και πολιτικού ριζοσπαστισμού των μαζών.

Ακολούθως θα εξετάσουμε την πρώτη μαζική, συλλογική και ολοκληρωμένη διαδικασία στην οποία εισέρχεται το ΠΑΣΟΚ, την Πανελλήνια Συνδιάσκεψη (Ιούλιος 1977), αποτυπώνοντας την σταθεροποίησή του, τη δόμηση της γραφειοκρατίας του, τη σταδιακή ύφεση της μεταπολιτευτικής ταξικής πάλης. Προηγουμένως όμως θα προχωρήσουμε σε μια σύντομη θεωρητική πραγμάτευση του γραφειοκρατικού φαινομένου, έννοια κατά τη γνώμη μας κρίσιμη για την περίοδο που ανοίγεται στο ΠΑΣΟΚ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο

Το φαινόμενο της κομματικής γραφειοκρατίας

Το φαινόμενο της κομματικής γραφειοκρατίας, είναι ειδικό υποσύνολο του γραφειοκρατικού φαινομένου, συνδεδεμένο με το μαζικό πολιτικό κόμμα. Συμφωνούμε με την παρατήρηση (Βερναρδάκης Χ., 2011 : 184) ότι ο όρος μαζικό κόμμα, είναι καταλληλότερος αντί του καθιερωμένου όρου κόμματος μαζών που έχει επικρατήσει στην επιστημονική βιβλιογραφία, με δεδομένο ότι και οι δύο όροι αναφέρονται στο ίδιο φαινόμενο. Ο όρος «κόμμα μαζών» εμπεριέχει τον κίνδυνο εσφαλμένης ερμηνείας περί κυριαρχίας των λαϊκών μαζών στο κόμμα, κάτι που ως εμπειρικό δεδομένο τόσο κατά την περίοδο που καθιερώθηκε ο όρος στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όσο και στην εξέλιξη του κομματικού φαινομένου δεν συνέβη. Γι' αυτό ο

όρος μαζικό κόμμα είναι πιο ακριβής καθώς αποδίδει μόνο το πραγματικό γεγονός της παρουσίας των μαζών στον πολιτικό αγώνα υπό τη συγκεκριμένη κομματική μορφή και δεν επιφέρει σύγχυση για τυχόν κυριαρχία τους στην κομματική δομή. Χρήσιμη πιστεύουμε διάκριση, ειδικά στη σύνδεση κόμματος – γραφειοκρατικού φαινομένου.

Σύμφωνα με τον κλασικό ιδεότυπο του Μαξ Βέμπερ (Βέμπερ Μ., 2011), την αφαιρετική της πραγματικότητας θεωρητική κατασκευή, η γραφειοκρατική οργάνωση διακρίνεται για τρία βασικά χαρακτηριστικά της. Τους τυπικούς και απρόσωπους κανόνες, την ιεραρχική οργάνωση των στελεχών, τον καταμερισμό αρμοδιοτήτων και ειδικοτήτων. Η γραφειοκρατική ορθολογικότητα κατά τον Βέμπερ καθορίζεται ως προς τη σχέση μέσων και σκοπών (Σεραφετινίδου Μ., 2003 : 43) και παρατηρείται στην οργάνωση του κράτους και της διοίκησης, στα κόμματα, στους μονοπωλιακούς κεφαλαιοκρατικούς ομίλους.

Την ίδια περίοδο που ο Βέμπερ διατυπώνει τη θεώρησή του για το γραφειοκρατικό φαινόμενο, ο Ρόμπερτ Μίχελς δημοσιεύει την κλασική του μελέτη για την κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων, μελετώντας το μαζικότερο σοσιαλδημοκρατικό κόμμα της εποχής του (1911) το SPD (Μίχελς Ρ., 1997). Σύμφωνα με τον Μίχελς τα οργανωμένα μαζικά κόμματα κινούνται στην κατεύθυνση μιας νομοτελειακής κατάστασης, με την έννοια του «σιδηρού νόμου» όπως αναφέρει χαρακτηριστικά²⁰³, κυριαρχίας και αναπαραγωγής των ολιγαρχικών τάσεων μιας εκτεταμένης, δομημένης, παγιωμένης και συγκεντρωτικής οργανωτικής δομής. Η συγκεκριμένη νομοτελειακή κατάσταση, ο σιδηρός νόμος κίνησης του μαζικού κόμματος, αποτυπώνεται στο εξισωτικό σχήμα του Μίχελς οργάνωση = ολιγαρχία. Τα κρίσιμα λειτουργικά στοιχεία που θεμελιώνουν τον σιδηρό νόμο της ολιγαρχίας του Μίχελς, είναι αναπαραγωγή και συγκεκριμενοποίηση των στοιχείων του Βέμπερ στη θεώρησή του για το γραφειοκρατικό φαινόμενο στο σύνολό του. Η κομματική γραφειοκρατία θεμελιώνεται στην ύπαρξη του καταστατικού που εξασφαλίζει τυπικούς και απρόσωπους κανόνες, στον καταμερισμό εργασίας μεταξύ των στελεχών, στην ιεραρχία και τον κάθετο έλεγχο που εξασφαλίζει τον συντονισμό. Αυτές είναι οι οργανωτικές πρακτικές του μαζικού κόμματος που στη διασύνδεσή τους οδηγούν στην ολιγαρχική δόμηση των μαζικών κομμάτων (Lenk K., χ.χ.έ. : 65).

²⁰³ Στο αναλυτικό σχήμα του σιδηρού νόμου των ολιγαρχικών τάσεων της κομματικής γραφειοκρατίας έχει ασκηθεί κριτική για ανιστορικότητα, βλ. ενδεικτικά Σακελλαρόπουλος Σ. – Σωτήρης Π., *Ο μετασχηματισμός των σύγχρονων πολιτικών κομμάτων και η ανάδυση του κόμματος-δικτύου. Η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, Πολιτική Επιστήμη*, τχ. 1^ο/2005, σελ. 104

Συγκεκριμένα η κατασταστικά υπαγορευμένη κάθετη ιεραρχία, αλλά και ο καταμερισμός εργασίας - που αναπαράγει τον καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας μεταξύ διανοητικής-χειρωνακτικής εργασίας εντός της οργανωτικής δομής με τη μορφή διευθυντικής/εκτελεστικής εργασίας - τείνει προς τον συγκεντρωτισμό της κομματικής εξουσίας, στην παγιοποίηση της οργανωτικής δομής, στην ανάδειξη και αναπαραγωγή ενός κλειστού κατ' ουσίαν αριθμού κομματικών αξιωματούχων, οι οποίοι μετατρέπονται από εκπρόσωποι της βάσης (σχέσεις εκπροσώπησης) σε επαγγελματίες πολιτικούς, που διαχειρίζονται την κομματική εξουσία, επιβάλλουν έλεγχο και πειθαρχία στα μέλη σύμφωνα με τους κανόνες του καταστατικού, διαχειριζόμενοι τους οικονομικούς πόρους του κόμματος.

Δημιουργούνται έτσι οι υλικοί όροι συγκρότησης ενός ιδιότυπου κοινωνικού στρώματος γραφειοκρατών, που οικειοποιείται τον κομματικό μηχανισμό, διαμορφώνοντας σταδιακά ιδιοτελή συμφέροντα αναπαραγωγής των προνομίων ή της κοινωνικής θέσης που κατακτά μέσα από την ένταξη στο μηχανισμό. Αυτή είναι η υλική βάση της τάσης αυτονόμησης της κομματικής γραφειοκρατίας από την κομματική βάση. Τα απλά μέλη αδυνατούν πρακτικά να ασκήσουν δημοκρατικό έλεγχο στα στελέχη του γραφειοκρατικού μηχανισμού, ακόμα και αν τυπικά προβλέπεται μια τέτοια δυνατότητα, καθώς δεν έχουν πολλές φορές την οργανωτική τεχνογνωσία των διαδικασιών ή ακόμα περισσότερο στερούνται των απαιτούμενων υλικών όρων και τον χρόνο με την έννοια της υλικής διάστασης του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου αναπαραγωγής, ειδικά αν πρόκειται για κομματικά μέλη των κυριαχούμενων κοινωνικών τάξεων. Για έναν σοσιαλιστικό κομματικό σχηματισμό που κινείται διακηρυκτικά στην κατεύθυνση ρήξης με το αστικό σύστημα, η γραφειοκρατικοποίηση της οργάνωσης συνιστά τη σταδιακή διαδικασία που οδηγεί στην ανατροπή της σχέσης μέσου (κόμμα) προς σκοπό (σοσιαλισμός), τη μετατροπή του μέσου σε αυτοσκοπό. Στον πυρήνα αυτής της διαδικασίας βρίσκεται η αναπαραγωγή του αστικού καταμερισμού εργασίας στο εσωτερικό του κόμματος με τη μορφή διευθυντικών στελεχών και μελών που εκτελούν εντολές, αναιρώντας το σοσιαλιστικό σκοπό της κοινωνικής ανατροπής.

Η ολοένα και μεγαλύτερη εμπλοκή του καπιταλιστικού παρεμβατικού κράτους στις διαδικασίες συσσώρευσης και αναπαραγωγής κεφαλαίου, εγγράφουν στο εσωτερικό των μαζικών σοσιαλιστικών/σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων εξουσίας με τρόπο αντιφατικό την πρωταρχικότητα των καπιταλιστικών συμφερόντων, των συστημικών οικονομικών καταναγκασμών, έναντι των

συμφερόντων των κυριαρχούμενων τάξεων, με αποτέλεσμα τη σταδιακή ενσωμάτωση των εργατικών κατακτήσεων στη διαδικασία της καπιταλιστικής συσσώρευσης και ένταξής τους στη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου και στη νομιμοποίηση του καπιταλιστικού συστήματος (Σακελλαρόπουλος Σ., 2001 : 309 επ.).

Τα εργατικά και σοσιαλιστικά κόμματα, εντασσόμενα στις κρατικές δομές, μετατρέπονται σταδιακά σε νομιμοποιητικούς μηχανισμούς του σύγχρονου κράτους. Πρόκειται για την ανάδειξη των σχέσεων νομιμοποίησης της κρατικής εξουσίας, ως βασικού χαρακτηριστικού των σύγχρονων κομμάτων (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 16 επ.). Η διαδικασία κρατικοποίησης των πολιτικών κομμάτων είναι κατά βάση μια υλική διαδικασία. Ειδικότερα εντός του σοσιαλιστικού κόμματος το μέρος εκείνο που γίνεται φορέας σχέσεων νομιμοποίησης του καπιταλιστικού κράτους και αναπαραγωγής του κόμματος στη βάση αυτής της νομιμοποίησης, είναι η συλλογική κομματική γραφειοκρατία. Αυτή αποκτά χαρακτηριστικά ιδιότυπης κοινωνικής κατηγορίας με καθοριστικό και υπερπροσδιοριστικό το ρόλο των πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων και ιδίως τη σχέση της με το κράτος²⁰⁴, σε μια διαδικασία αναπαραγωγής θεμελιωμένη σε υλικές πρακτικές και προσδοκίες στη διαπλοκή της με τους κρατικούς μηχανισμούς, εγγράφοντας στο εσωτερικό της την κίνηση ενσωμάτωσης του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού στο διεθνές σύστημα και τη διαδικασία εσωτερίκευσης των εξωτερικών παραγόντων της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας στη συνάρθρωσή τους με εσωτερικούς παράγοντες. Σύμφωνα με τον Μπετελέμ ο ταξικός χαρακτήρας της πολιτικής και ιδεολογικής πρακτικής ενός κόμματος αποκρυσταλλώνεται στη δομή των σχέσεών του με τις μάζες, στις εσωτερικές του σχέσεις και στις σχέσεις του με τον κρατικό μηχανισμό (Σουήζυ Π.-Μπετελέμ Σ., 1977 : 85).

Στο ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1974-1990 όπως θα διαπιστώσουμε - και ως αποτέλεσμα της εσωκομματικής πάλης - διακρίνονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της μορφοποίησης του γραφειοκρατικού φαινομένου, όπως τα σταχυολόγησε ο Μίχελς : Σχηματισμός ηγετικής ομάδας, περαιτέρω διαμόρφωση, επαγγελματοποίηση και σταθεροποίηση της ηγετικής ομάδας, εσωτερική κατανομή με διατεταγμένες μορφές καθηκόντων, συγκεντροποίηση εξουσίας, αναπαραγωγή

²⁰⁴ Για την έννοια της κοινωνικής κατηγορίας, βλ. Πουλαντζάς Ν., *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τ. 1^{ος}. εκδ. Θεμέλιο, 1975 σελ. 114-5

γραφειοκρατικοποιημένων στελεχών, σταδιακή μετατόπιση ή και αντικατάσταση του τελικού στόχου από νέους μετριοπαθείς στόχους, που ως υλική βάση έχουν τη μετατροπή του μέσου (κόμματος) σε στόχο (οργάνωση γίνεται αυτοσκοπός).²⁰⁵

Στην υπό εξέταση περίοδο η κομματική γραφειοκρατία του ΠΑΣΟΚ, η συγκεκριμένη ιδιότυπη κοινωνική κατηγορία, με προέλευση κυρίως τη νέα μικροαστική τάξη (Παράρτημα- Πίνακας 17), μορφοποιείται στο τέλος της δίχρονης εσωκομματικής πάλης και ως αποτέλεσμα αυτής. Η μορφοποίηση της κομματικής γραφειοκρατίας λαμβάνει χώρα εντός του ευρύτερου πεδίου που διαμορφώνεται από τη σταδιακή ύφεση των κοινωνικών αγώνων, την κίνηση ενσωμάτωσης της Ελλάδας στην ΕΟΚ ως κεντρική στρατηγική της αστικής τάξης εκείνης της περιόδου και της εσωτερίκευσης των εξωτερικών παραγόντων (ΕΟΚ και ΝΑΤΟ-ΗΠΑ) στη συνάρθρωσή τους με τους εσωτερικούς παράγοντες (κράτος- μονοπωλιακό κεφάλαιο).

Είναι οι υλικοί όροι αναπαραγωγής της κρατικοποιημένης γραφειοκρατικής ιδιότυπης κοινωνικής κατηγορίας, που κινούμενη ως σχετικά αυτόνομη κοινωνική δύναμη, οδηγεί στη σταδιακή αστικοποίηση του ΠΑΣΟΚ, ιδιαίτερα μετά τις εκλογές του 1981. Η διαδικασία αυτή έχει σαν αποτέλεσμα αρχικά στην πράξη ακολούθως και τυπικά την αναίρεση του σοσιαλιστικού σκοπού και την επικράτηση τη δεκαετία του '80 μιας γραμμής παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας σχετικά αντιφατικής την πρώτη κυβερνητική περίοδο 1981-1985 – ωστόσο αρκετά πιο ριζοσπαστικής από την κίνηση της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας την αντίστοιχη περίοδο- ως αποτέλεσμα της κίνησης των κοινωνικών τάξεων όπως συμπυκνώνεται στην εξέλιξη του κόμματος, ομαλοποιημένης με την κυρίαρχη γραμμή της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας την περίοδο 1986-1990, που οδηγεί - σε συνδυασμό με την ευρύτερη διεθνοπολιτική μετάβαση - και τυπικά στην οργανική ένταξη του ΠΑΣΟΚ στη Σοσιαλιστική Διεθνή τον Φεβρουάριο 1990 (Απόφαση 31^{ης} Συνόδου ΚΕ ΠΑΣΟΚ, Νοέμβριος 1989). Οι βάσεις της αστικοποίησης του ΠΑΣΟΚ τίθενται στη διαδικασία οργανωτικής μορφοποίησης της γραφειοκρατίας του την περίοδο 1977-1981, εγγράφοντας βασικές κινήσεις της πάλης των τάξεων εκείνης της φάσης. Ας την παρακολουθήσουμε.

²⁰⁵ Όπως παρατίθενται στο Φούσκας Β., *Λαϊκισμός και εκσυγχρονισμός*, εκδ, Ιδεοκίνηση, 1995, σελ. 166-7.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7^ο

Κοινωνικοί Αγώνες 1977- 1981 : Η περίπτωση του εργατοϋπαλληλικού κινήματος του ευρύτερου δημόσιου τομέα και ορισμένες εκδηλώσεις της πάλης ενάντια στο ν. 815/78

Επιλέγουμε να αναφερθούμε στις συγκεκριμένες δύο κατηγορίες κοινωνικών αγώνων, καθώς αφενός ήταν οι σημαντικότερες της περιόδου 1977-1981, αφετέρου εγγράφηκαν στο ΠΑΣΟΚ με διαφορετικό τρόπο, καταδεικνύοντας τη σταθεροποίηση της κομματικής του γραφειοκρατίας. Οι συνδικαλιστικοί αγώνες του εργατοϋπαλληλικού κινήματος των κλάδων της Κοινής Ωφέλειας και των τραπεζών, δηλαδή του ευρύτερου δημόσιου τομέα με δεδομένο ότι οι ΔΕΚΟ ανήκουν στο δημόσιο, ενώ και οι τράπεζες κατά την υπό εξέταση περίοδο και μετά την κρατικοποίηση του Ομίλου Ανδρεάδη (1976) ανήκουν στο κράτος σε ποσοστό άνω του 90%, αποτελούν την οξύτερη μορφή κοινωνικής πάλης την περίοδο 1977-1981, αποτυπώνοντας συγκεκριμένες οργανωτικές και συνδικαλιστικές πρακτικές. Είναι οι κινητοποιήσεις που κατ' εξοχήν επηρεάζουν, αλλά και επηρεάζονται από την πολιτικο-οργανωτική εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ της συγκεκριμένης περιόδου.

Σε επίπεδο εργατικών αγώνων η υποχώρηση του εργοστασιακού κινήματος αντανακλάται στη μείωση των χαμένων ωρών εργασίας λόγω απεργιακών κινητοποιήσεων και στην κυριαρχία από άποψη απεργιών του εργατοϋπαλληλικού κινήματος των κλάδων της Κοινής Ωφέλειας και των τραπεζών (Παράρτημα-Πίνακας 15). Αυτό συμβαίνει σε μια φάση που το απεργιακό κίνημα στην Ελλάδα καταλαμβάνει ακόμα και την πρώτη θέση προς το τέλος της συγκεκριμένης περιόδου (1980) σε σχέση με τις απεργίες στις εννιά χώρες που ήδη είναι μέλη της ΕΟΚ (Παράρτημα-Πίνακας 18).

Οι αιτίες στην παρατηρούμενη αλλαγή εντός του εργατικού κινήματος οφείλονται στην κατασταλτική νομοθεσία απέναντι στον εργοστασιακό συνδικαλισμό και τις μαζικές απολύσεις (ν. 330/76), στη ραγδαία αύξηση του πληθωρισμού ως αποτέλεσμα της β' πετρελαϊκής κρίσης την περίοδο 1979-1980 και τις περιοριστικές πολιτικές μισθολογικής λιτότητας που εφαρμόζει η κυβέρνηση της Ν.Δ. την περίοδο 1978-1980, επιχειρώντας να συγκρατήσει την άνοδο των τιμών και να διατηρήσει την ανταγωνιστικότητα των προϊόντων (Ιορδάνογλου Χ., 2004).

Η αλλαγή των κινητήριων κοινωνικών δυνάμεων του απεργιακού κινήματος της περιόδου 1977-1981 σε σχέση με την περίοδο 1974-1976, αποτυπώνεται στο διεκδικητικό πλαίσιο, στις οργανωτικές πρακτικές στο εσωτερικό του συνδικαλιστικού κινήματος, στη σχέση κόμματος-συνδικάτου.

Με βάση το εργασιακό καθεστώς της μονιμότητας του χώρου της εξασφαλισμένης μισθωτής εργασίας, τα αιτήματα του εργατοϋπαλληλικού κινήματος του ευρύτερου δημόσιου τομέα έχουν κατά κανόνα χαρακτήρα μαχητικής σοσιαλδημοκρατίας, όπως αυξήσεις μισθών, εβδομαδιαίο 40ωρο ωράριο, συμμετοχή στη διοίκηση των φορέων. Πρόκειται για αιτήματα μεταρρυθμιστικά, ενίσχυσης της αγοραστικής δύναμης και βελτίωσης των συνθηκών εργασίας, καθ' όλα σημαντικά, αλλά εντός των πλαισίων της εργατικής δύναμης ως εμπορεύματος, δηλαδή εντός των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Είναι ένα κίνημα που επικεντρώνεται όπως σωστά έχει υποστηριχθεί στις σχέσεις διανομής του προϊόντος και όχι στην ανατροπή των εκμεταλλευτικών σχέσεων παραγωγής, σε αντίθεση με το εργοστασιακό κίνημα το οποίο θέτει ζητήματα ακόμα και με λανθάνοντα τρόπο αυτοδιαχειριστικού εργατικού ελέγχου και ανατροπής των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 58, Κουκουλές Γ., 1994).

Ο παραδοσιακού τύπου σοσιαλδημοκρατικός χαρακτήρας του εργατοϋπαλληλικού κινήματος των χώρων της Κοινής Ωφέλειας αντανάκλαται στην οργανωτική δομή της συγκεκριμένης συνδικαλιστικής εκπροσώπησης. Τα συνδικάτα του ευρύτερου δημόσιου τομέα που θα κυριαρχήσουν τις επόμενες δεκαετίες στο εργατικό κίνημα και θα αποτελέσουν τη συνδικαλιστική γραφειοκρατία του, συγκροτούνται στην πάλη ενάντια στην κρατική εισοδηματική πολιτική εκείνης της περιόδου. Είναι συνδικάτα με συγκεντρωτική γραφειοκρατική οργάνωση, με πυρήνα τα Δ.Σ. και κυρίως τη δευτεροβάθμια οργάνωσή τους σε επίπεδο ομοσπονδιών και όχι τις γενικές συνελεύσεις όπως συνέβαινε με τα εργοστασιακά σωματεία. Κυριαρχεί η πρακτική της αντιπροσώπευσης και της ανάθεσης που παγιώνει εσωτερικές ιεραρχικές δομές, διαμορφώνει οιονεί επαγγελματικά στελέχη, έναντι αμεσοδημοκρατικών και συμβουλευτικών λογικών και πρακτικών. Ο σχηματισμός της γραφειοκρατίας των συνδικάτων ακολουθεί μια παράλληλη διαδικασία με την τάση γραφειοκρατικοποίησης του ΠΑΣΟΚ που εκδηλώνεται την ίδια ακριβώς περίοδο. Άλλωστε όπως θα φανεί στη συνέχεια σημαντικό τμήμα της συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας αποτελεί οργανικό μέρος της κομματικής γραφειοκρατίας.

Οι οργανωτικές δομές, αλλά και ο χαρακτήρας των συνδικαλιστικών διεκδικήσεων στον ευρύτερο δημόσιο τομέα έτειναν προς στενά κλαδικές και πολλές φορές συντεχνιακού χαρακτήρα διεκδικήσεις, σε αντίθεση με τα εργοστασιακά σωματεία που είχαν έναν εν δυνάμει καθολικό χαρακτήρα κοινωνικού μετασχηματισμού. Η διαφορά στην κατεύθυνση του εργατικού κινήματος, οφείλεται εν μέρει και στην κοινωνική σύνθεση. Ενώ η οργάνωση των εργοστασιακών σωματείων έτεινε προς τον εξισωτισμό με εργατική ηγεμονία λόγω της συντριπτικής υπεροχής της εργατικής τάξης εντός των συγκεκριμένων μορφωμάτων, η συνδικαλιστική οργάνωση στις ΔΕΚΟ και στις τράπεζες, αναπαρήγαγε στο εσωτερικό της τον διαχωρισμό ανάμεσα σε εργάτες και υπαλλήλους, που είναι ο διαχωρισμός των στρωμάτων της μισθωτής εργασίας σε τμήματα που ανήκουν στην εργατική τάξη και τμήματα που ανήκουν στη νέα μικροαστική τάξη, με ανοιχτό το ζήτημα της ηγεμονίας, που έτεινε όμως προς τα τμήματα της νέας μικροαστικής τάξης, όπως αποτυπώνονται στο σοσιαλδημοκρατικό-μεταρρυθμιστικό χαρακτήρα των συνδικαλιστικών διεκδικήσεων, στην αναπαραγωγή της διαίρεσης μεταξύ διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας.

Παράλληλα μέσα από την ισχυρή παρουσία του εργατοϋπαλληλικού κινήματος του ευρύτερου δημοσίου τομέα εντός του μπλοκ των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων, εγγράφεται ιδιαίτερα έντονα η κίνηση της κομματικοποίησης των μαζικών χώρων (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 58), που σε επίπεδο συνδικάτων εκδηλώνεται με το φαινόμενο της κομματικά ελεγχόμενης παραταξιοποίησης.

Η κυριαρχία του κομματικού φαινομένου έναντι του συνδικάτου έχει κοινωνικές ρίζες στον ελληνικό σχηματισμό²⁰⁶. Ο χαμηλός βαθμός συγκέντρωσης κεφαλαίου - παραγωγής, αντιστοίχως και εργατικής τάξης, η διευρυμένη αναπαραγωγή μικροαστικών στρωμάτων, η συγκεκριμένη εξέλιξη του εθνικού και κοινωνικού γίγνεσθαι (Μικρασιατική Καταστροφή²⁰⁷, εμφύλιος, κυπριακό, δικτατορία) που έθετε στο επίκεντρο του κοινωνικού αγώνα εθνικά, δημοκρατικά και

²⁰⁶ Ο Σπυρδαλάκης χαρακτηρίζει την προτεραιότητα του πολιτικού επί του κοινωνικού ως απολίτικη υπερπολιτικολογία, θεωρώντας το βασικό στοιχείο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και την αποδίδει στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής ανάπτυξης και το συνακόλουθο βάρος των μικροαστικών στρωμάτων στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό και κατ' επέκταση στο ΠΑΣΟΚ, βλ. Σπυρδαλάκης Μ., 1988 : 53-54.

²⁰⁷ Η μικρασιατική καταστροφή το 1922, έχει κομβική σημασία για τη συγκρότηση της ελληνικής εργατικής τάξης, της οποίας η ρίζα της είναι η προσφυγιά. Οι μάζες προλεταριοποιούνται λόγω του ξεριζωμού. Η μικρασιατική καταστροφή και η προσφυγοποίηση των ελληνικών πληθυσμών της περιοχής της Ιωνίας και του Πόντου, είναι μια ιδιαίτερη μορφή που έλαβε η διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου στον ελληνικό χώρο, με κύριο το χαρακτηριστικό της βιαιότητας που έχει σύμφωνα με τον Μαρξ η συγκεκριμένη διαδικασία.

πολιτικά ζητήματα ενοποιώντας το κυριαρχούμενο κοινωνικό μπλοκ, σε συνδυασμό με την απουσία ανεξάρτητης από το κράτος συνδικαλιστικής παράδοσης, οδήγησε στην κυριαρχία του κόμματος επί του συνδικάτου, στο φαινόμενο της υπερπολιτικοποίησης. Διαφορετικά ειπωμένο ο Έλληνας εργάτης του 20^{ου} αιώνα πρώτα είναι μέλος κόμματος και ως αποτέλεσμα της συγκεκριμένης ένταξής του συγκροτεί ή συμμετέχει στο συνδικάτο.

Οι κοινωνικές ρίζες και πρακτικές που ωθούσαν το συνδικάτο σε σχέση υποτελή προς το κόμμα, συμβάδισαν με την παράδοση των κομμάτων του εργατικού κινήματος τόσο της Β' Διεθνούς (είτε αυτά προήλθαν από συνένωση προγενέστερων πολιτικών ομάδων, είτε ακόμα και απ' ευθείας από συνδικάτα), όσο και της Γ' Διεθνούς. Στα μεν σοσιαλιστικά κόμματα της Β' Διεθνούς οργανώθηκε στο εσωτερικό τους η διάκριση μεταξύ πολιτικής (κόμμα) και οικονομίας (συνδικάτο). Ο διαχωρισμός αυτός σε συνδυασμό με τη σταθερά και σταδιακά αναθεωρητική κατεύθυνση των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων - εντός των οποίων το συνδικαλιστικό τμήμα αποτέλεσε βασικό παράγοντα υποστήριξης της αναίρεσης του τελικού σοσιαλιστικού σκοπού²⁰⁸ καθώς ο κοινωνικός του ρόλος θεμελιώνει τη ρεφορμιστική του πρακτική (με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα το αφετηριακά μετριοπαθές Labour Party) – οδήγησε στην κυριαρχία του οικονομισμού στα συνδικάτα και στο στένεμα του ρόλου τους (Χαραλαμπίδης Μ., 1984). Τα δε τριτοδιεθνιστικά (κομμουνιστικά) κόμματα οργανώνοντας ακόμα περισσότερο την υφιστάμενη σχέση του συνδικάτου προς το κόμμα, μετέτρεψαν τα συνδικάτα σε ιμάντες μεταβίβασης του κόμματος, σε παραταξιακά μετωπικά σχήματα των κομμουνιστικών κομμάτων στους μαζικούς χώρους. Η κοινή παράδοση για τη σχέση κόμματος-συνδικάτου ανάμεσα στους πολιτικούς σχηματισμούς της Β' και Γ' Διεθνούς αποτυπώνεται στο κλασικό *Τι να κάνουμε* ; όπου ο Λένιν, απηχώντας τότε τη γραμμή της κλασικής-μαρξιστικής σοσιαλδημοκρατίας των αρχών του 20^{ου} αιώνα, θεωρητικοποιεί το σχήμα της υφιστάμενης σχέσης του συνδικάτου απέναντι στο κόμμα στη βάση του οικονομικού-τρεϊντιουνίστικου αγώνα ως αυθόρμητης τάσης της εργατικής τάξης, που πρέπει να συγχωνευθεί με τη μαρξιστική διάνοηση φορέας

²⁰⁸ Grebing H., *Η ιστορία του γερμανικού εργατικού κινήματος. Το νέο «ταξικό» όραμα της σοσιαλδημοκρατίας*, εκδ. Παπαζήση, 1982, Για τη συμβιβαστική τάση ως εξημερωτικό ρεφορμισμό, που εισήγαγε στο SPD η σταδιακή ενίσχυση των σοσιαλιστικών εργατικών συνδικάτων την περίοδο 1900-1913, βλ. Κατσούλης Η., Καουτσκιανισμός η «συνεκτική ιδεολογία» του εργατικού κινήματος πριν τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο στο Κάουτσκυ Κ., *Η κοινωνική επανάσταση*, εκδ. Παπαζήση, 1985, σελ. 24

της οποίας είναι το επαναστατικό κόμμα προκειμένου να μετεξελιχθεί σε πολιτικό αγώνα (Λένιν, χ.χ.έ : 22).

Με αυτά τα δεδομένα η παραταξιοποίηση-κομματικοποίηση των συνδικάτων του ευρύτερου δημοσίου τομέα μετά την μεταπολίτευση ήταν άμεση, πολύ περισσότερο που η κοινωνική αυτονομία του εργοστασιακού συνδικαλισμού της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου '74-'76 ηττήθηκε. Η κομματική πόλωση όπως παγιώνεται μετά τις εκλογές του 1977, μεταφέρεται αυτόματα σχεδόν στους μαζικούς χώρους και τα συνδικάτα. Η παρουσία των κομμάτων με τη μορφή των συνδικαλιστικών παρατάξεων έγινε στα τριτοδιεθνιστικά πρότυπα οργάνωσης με την έννοια του συνδικάτου ιμάντα μεταβίβασης της γραμμής του κόμματος. Αυτό συνέβη τόσο στα δύο Κ.Κ. με την ΕΣΑΚ και το ΑΕΜ, όσο και με τη συγκρότηση της ΠΑΣΚΕ σε σχέση με το ΠΑΣΟΚ. Ειδικότερα οι κομματικές συνδικαλιστικές παρατάξεις στην πάλη τους ενάντια στον κρατικό-κυβερνητικό συνδικαλισμό στο χώρο του ευρύτερου δημοσίου τομέα συγκροτούν απέναντι στην ελεγχόμενη ΓΣΕΕ την παράλληλη δομή των Συνεργαζόμενων Αγωνιστικών Δημοκρατικών Εργατοϋπαλληλικών Οργανώσεων (Σ.Α.Δ.Ε.Ο.) μέχρι το 1979 και στη συνέχεια την κίνηση των 18 Συνεργαζόμενων Σωματείων από ΓΕΝΟΠ ΔΕΗ, σωματεία ΟΤΕ²⁰⁹, ΟΙΕΛΕ, ΟΣΠΑ, ΕΙΝΑΠ κλπ (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 102). Είναι τα οργανωτικά προπλάσματα της συνεργασίας των δημοκρατικών δυνάμεων σε επίπεδο προεδρείων ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ την περίοδο 1981-1985.

Η ΠΑΣΚΕ κυριαρχεί στο μπλοκ της συνεργασίας των δημοκρατικών δυνάμεων (Ζαμπαρλούκου Σ., 1996 : 106). Θεμέλιο της ΠΑΣΚΕ είναι η οργανωμένη παρουσία της στα συνδικάτα του ευρύτερου δημοσίου τομέα και δευτερευόντως στον εργοστασιακό συνδικαλισμό, ο οποίος σ' εκείνη τη φάση βρίσκεται σε ύφεση (Ραυτόπουλος Γ., 1-8-2012 : συνέντευξη, Τσουκαλάς Δ., 31-3-2014 : συνέντευξη). Η ΠΑΣΚΕ τελεί σε σχέση ιμάντα μεταβίβασης και πλήρους οργανωτικής εξάρτησης από το ΠΑΣΟΚ. Παράλληλα ο συνδικαλιστικός λόγος της ΠΑΣΚΕ εκείνης της περιόδου στο κυρίαρχο εργατοϋπαλληλικό τμήμα του εργατικού κινήματος στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, αποτυπώνει την κατεύθυνση του μαχητικού σοσιαλδημοκρατικού ρεφορμισμού ως βασική γραμμή εξόδου από την καπιταλιστική

²⁰⁹ Δεν έχει ακόμα συγκροτηθεί η ΟΜΕ-ΟΤΕ. Ειδικά για την οργάνωση του συνδικαλιστικού κινήματος στο χώρο των τηλεπικοινωνιών, βλ. Τάσσης Χ., *Το εργατικό κίνημα στο χώρο των τηλεπικοινωνιών στην Ελλάδα 1974-2004. Από τον δημόσιο τομέα στις ιδιωτικοποιήσεις*, στο συλλογικό *Εργασία και Πολιτική. Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 2007, σελ. 288 επ.

κρίση, χωρίς ανατροπή των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Κατεύθυνση που εστιάζει στις σχέσεις διανομής του εθνικού εισοδήματος και όχι στις σχέσεις παραγωγής, μέσα από την αύξηση των μισθών, την ενίσχυση της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων ως απάντηση στον πληθωρισμό και τη διεκδίκηση καθιέρωσης μηχανισμού Αυτόματης Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής - Α.Τ.Α. (Σακελλαρόπουλος Σ., 2001 : 71). Η ισχυρή οργανωμένη παρουσία του εργατοϋπαλληλικού κινήματος στους κλάδους του ευρύτερου δημοσίου τομέα εντός της κοινωνικής συμμαχίας των δυνάμεων της αλλαγής, θα επηρεάσει σε σημαντικό βαθμό βασικές όψεις της κυβερνητικής πολιτικής της περιόδου 1981-1985 που χαρακτηρίζεται κυρίως ως πάλι εξόδου από την καπιταλιστική κρίση χωρίς ανατροπή των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, με πολιτικές αριστερού κεϋνσιανισμού (αναδιανομή του εισοδήματος, ενίσχυση της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων και τόνωσης της ενεργού ζήτησης, θεσμική ενδυνάμωση της θέσης των εργαζομένων εντός του πλαισίου της κεφαλαιοκρατικής κοινωνικής αναπαραγωγής). Πρόκειται για μια γραμμή παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας σε εθνοκεντρική βάση, σε περίοδο διεθνούς υποχώρησης της σοσιαλδημοκρατικής ρύθμισης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και αναβάθμισης της ισχύος των περιφερειακών καπιταλιστικών ολοκληρώσεων, όπως η ΕΟΚ, οι πιέσεις των οποίων θα επηρεάσουν σημαντικά την κυβερνητική πολιτική του ΠΑΣΟΚ.

Το φοιτητικό κίνημα ενάντια στο ν. 815/1978, ενώ έχει μια κεντρικότητα σε επίπεδο κοινωνικών κινημάτων, δεν επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό την εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ, το οποίο ήδη βρίσκεται σε σταδιακή αποσύνδεση από την σχεδόν οργανική σχέση του με το φοιτητικό κίνημα της περιόδου 1974-1976, όπως εκδηλώθηκε με την κρίση της ΠΑΣΠ το 1976 και τις μαζικές διαγραφές που εξετάσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Η πάλι ενάντια στον 815 καταγράφεται εντός της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ με τρεις δευτερεύουσας σημασίας εκδηλώσεις, αποδεικνύοντας τη βαθμιαία οργανική αποσύνδεση κόμματος- φοιτητικού κινήματος, στις δύο πρώτες εκ των οποίων θ' αναφερθούμε σε επόμενα επιμέρους κεφάλαια. Επί του παρόντος αρκούμαστε στις ακόλουθες επισημάνσεις αναφορικά με τις δευτερεύουσας σημασίας επιρροές ή εκδηλώσεις της πάλης ενάντια στον 815 εντός ΠΑΣΟΚ.

Η πρώτη αφορά την πάλι της κομματικής γραφειοκρατίας με το μορφοποιούμενο ριζοσπαστικό ρεύμα που ενώ το τελευταίο είναι οργανικό τμήμα του φοιτητικού κινήματος και η κορύφωση της σύγκρουσης εκδηλώνεται λίγους μήνες μετά το τέλος του κινήματος των καταλήψεων των πανεπιστημίων

(Δεκέμβριος, 1979), μόνον έμμεσα καταγράφονται όψεις του κινήματος στην εσωκομματική πάλη και κυρίως σε κομματικές οργανώσεις σπουδάζουσας Αθήνας (Σπίγγος Α., 18-3-2014 : συνέντευξη) που δεν αποτελούν τον οργανωμένο πυρήνα του ριζοσπαστικού ρεύματος που έχει επίκεντρο την Θεσσαλονίκη, αλλά στην εξέλιξη της εσωκομματικής σύγκρουσης και κυρίως μετά τις διαγραφές συνδέονται μαζί του.

Η δεύτερη εκδήλωση δευτερεύουσας σημασίας στην εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ, είναι το συνδεδεμένο με τον 815, ζήτημα του φοιτητικού συναλλάγματος. Αφορούσε ιδιαίτερα το μαζικό ρεύμα ελληνικής φοιτητικής μετανάστευσης στην Ιταλία και τη συνδικαλιστική κυριαρχία της ΠΑΣΠ Ιταλίας λόγω της μαχητικής στάσης της ιδιαίτερα στο ζήτημα αυτό, που συνδεόταν και με το δικαίωμα αναβολής στράτευσης, συμβάλλοντας καθοριστικά στην επαναμαζικοποίηση των κομματικών οργανώσεων του ΠΑΣΟΚ Ιταλίας (Μαυρολέων Μ., 3-7-2014 : συνέντευξη).

Η τρίτη και ίσως σημαντικότερη εκδήλωση είναι η παρακολουθηματικού χαρακτήρα και υφιστάμενη σχέση που εμφανίζεται να οικοδομεί η ΠΑΣΠ (στην Ελλάδα) με την ΠΣΚ σε επίπεδο κεντρικού φοιτητικού συνδικαλισμού (Δ.Σ. Συλλόγων και Κ.Σ. ΕΦΕΕ) ως αντανάκλαση της γραφειοκρατικοποίησης της Επιτροπής Νεολαίας ΠΑΣΟΚ (Μαυρομάτης Ν., 1979 : 14-15) και ο δυϊσμός που εκδηλώνεται εντός γενικών συνελεύσεων φοιτητών σε επίπεδο μορφής αγώνα, ανάμεσα σε κομματικές οργανώσεις βάσεις της σπουδάζουσας και κεντρική γραμμή Επιτροπής Νεολαίας (Ανδριανόπουλος Κ., 18-4-2015 : συνέντευξη). Πρόκειται για εκδήλωση εντός του οργανωμένου χώρου ΠΑΣΟΚ της ευρύτερης πάλης στο πλαίσιο του φοιτητικού κινήματος μεταξύ συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας και κινήματος καταλήψεων.

Συνοψίζοντας το κρίσιμο στοιχείο για την πάλη ενάντια στον 815, που αποτελεί τη στιγμή της αγωνιστικής κορύφωσης του μεταπολιτευτικού φοιτητικού κινήματος, ενώ το τελευταίο κατακτά μια αμυντικού χαρακτήρα νίκη καθώς ακυρώνει την κυβερνητική πολιτική και συγκεκριμένα τη γραμμή της εντατικοποίησης των σπουδών, αποτυγχάνει να υπερβεί στην πράξη τον ταξικό δομικό του προσδιορισμό ως εν δυνάμει νέα μικροαστική τάξη σε μια κατεύθυνση σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, αλλά κινείται στον ορίζοντα της δοσμένης και διευρυμένης κοινωνικής αναπαραγωγής του, διαφυλάσσοντας τον καπιταλιστικό καταμερισμό της εργασίας και ειδικότερα τη διαίρεση διανοητικής-χειρωνακτικής εργασίας. Η κίνηση αυτή αποτυπώνεται στην αδυναμία του φοιτητικού κινήματος να

δώσει ταξική οργανικότητα στο κοινωνικό μπλοκ των δυνάμεων της αλλαγής ή ορθότερα συμβάλει στη μικροαστική ηγεμονία της συγκεκριμένης κοινωνικής συμμαχίας. Στην κατεύθυνση αυτή του μεταπολιτευτικού φοιτητικού κινήματος βρίσκεται κατά τη γνώμη μας ο σπόρος της συντηρητικής μετεξέλιξης της συγκεκριμένης κοινωνικής κατηγορίας που παρατηρείται τις επόμενες δεκαετίες σε μαζικό φοιτητικό επίπεδο. Προϊόντος του μεταπολιτευτικού χρόνου όταν σταδιακά άρχισαν να υποχωρούν οι εθνικές, δημοκρατικές και κεντρικά πολιτικές μορφές του κοινωνικού αγώνα, διαδικασία που δεν ήταν κοινωνικά ουδέτερη αλλά έγινε στη βάση της σταθεροποίησης του καπιταλιστικού συστήματος εσωτερικεύοντας τις συγκεκριμένες συντεταγμένες της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας (ΕΟΚ και ΝΑΤΟ) και η ταξική πάλη έλαβε πιο «καθαρά» περιεχόμενα, η υλική και ιδεολογική ενσωμάτωση της μεγάλης πλειοψηφίας φοιτητικών στρωμάτων της εν δυνάμει νέας μικροαστικής τάξης ήταν καθολική. Οι φοιτητικές μειοψηφίες που επαγγέλλονταν την ανατροπή, αδυνατούσαν να κινηθούν σε μια γραμμή κοινωνικών συμμαχιών, καθώς αφενός δεν αναγνώριζαν στην πλειοψηφία τους τη διαδικασία εσωτερίκευσης της ιμπεριαλιστικής εξάρτησης ως μια θεμελιώδη συνιστώσα του καπιταλιστικού κοινωνικού συστήματος στη χώρα, αφετέρου αναφέρονταν στο εικόνισμα της εργατικής τάξης και όχι στην πραγματική και συγκεκριμένη εργατική τάξη. Το αποτέλεσμα ήταν η περιθωριοποίηση, η ενσωμάτωση και σε κάθε περίπτωση ο εύκολος έλεγχος του φοιτητικού χώρου από πλευράς του κυρίαρχου μπλοκ δυνάμεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8^ο

Η μορφοποίηση της κομματικής γραφειοκρατίας του ΠΑΣΟΚ

Το ΠΑΣΟΚ εξέρχεται από τη φάση της έντονης διετούς εσωκομματικής πάλης, σε μια περίοδο υποχώρησης των κοινωνικών αγώνων των πρώτων μεταπολιτευτικών χρόνων, η οποία αποτυπώνεται τόσο στην ανάσχεση της εσωκομματικής πάλης, όσο και στη διαδικασία δόμησης του κομματικού μηχανισμού. Η ύφεση των αγώνων της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, έχει το επιπλέον σημαντικό χαρακτηριστικό της υποχώρησης της κοινωνικής αυτονομίας των χώρων. Οι κομματικοί σχηματισμοί με κυρίαρχο αυτόν του ΠΑΣΟΚ αναδεικνύονται ως οι κεντρικές μορφές του αγώνα των κυριαρχούμενων τάξεων.

Ο διαμορφούμενος ηγετικός κομματικός μηχανισμός μέσα από την εμπειρία της διετούς εσωκομματικής πάλης, προχωρά άμεσα στο πλάνο της μαζικοποίησης των Τοπικών Οργανώσεων και εκλογών Νομαρχιακών Επιτροπών στη θέση των διορισμένων Προσωρινών Νομαρχιακών Επιτροπών, στην πορεία προς τη διοργάνωση Πανελλήνιας Συνδιάσκεψης. Στόχος είναι η οικοδόμηση ενός μαζικού κόμματος, που θα κινηθεί στο ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο που έχει οριοθετήσει κυρίως ο Α.Π. την προηγούμενη περίοδο (Μέρος Β', κεφ. 5^ο).

Η σταθεροποίηση και ο έλεγχος της ηγετικής ομάδας στο υπό διαμόρφωση οργανωμένο σώμα του ΠΑΣΟΚ, θεωρητικοποιείται στη βάση ότι οι οργανωμένες τάσεις εμποδίζουν τους εργαζόμενους όλων των στρωμάτων να πλησιάζουν τις οργανώσεις.²¹⁰ Θεωρώντας τους μαζικούς χώρους της νεολαίας τροφοδότες ενός υπερπολιτικοποιημένου ριζοσπαστισμού δύσκολα εντασσόμενου στην κατεύθυνση συγκρότησης ενός οργανωμένου ιεραρχημένου μαζικού κόμματος, κυρίως λόγω της εμπειρίας της κρίσης της ΠΑΣΠ το 1976, ο ηγετικός μηχανισμός στην πορεία προς την Πανελλήνια Συνδιάσκεψη προβαίνει σε δύο βασικές οργανωτικές πρωτοβουλίες που ανατρέπουν τη μέχρι τότε ισότιμη σχέση μεταξύ των μελών ανεξαρτήτως ηλικιών. Η πρώτη αφορά την περιορισμένη συμμετοχή νέων στις Συντονιστικές Επιτροπές των Τ.Ο. η οποία δεν μπορεί να υπερβαίνει το 1/3 των μελών του οργάνου (*Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο*, Ιανουάριος 1977 : 8). Η δεύτερη αφορά την περιορισμένη συμμετοχή στο ίδιο το σώμα των αντιπροσώπων της Πανελλήνιας Συνδιάσκεψης η οποία δεν επιτρέπεται να υπερβεί το 25% των συνέδρων (*Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο*, Μάιος 1977 : 21 επ.).

Στόχος η μαζικοποίηση των οργανώσεων, η ομογενοποίηση, η ιδεολογικοπολιτική ενοποίηση, η κατάκτηση ενιαίας κομματικής συνείδησης, η ανάπτυξη υψηλότερου βαθμού πειθαρχίας, ενότητας και δράσης. Η ιδρυτική αρχή της δημοκρατικής διαδικασίας, σχετικοποιείται εντός του πλαισίου της επιβαλλόμενης εσωκομματικής πειθαρχίας και συνδυάζεται ρητώς με την αποτελεσματικότητα (*Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο*, Φεβρουάριος 1977 : 7). Η εσωκομματική δημοκρατία λειτουργεί εντός των πλαισίων που ορίζονται από την αποτελεσματικότητα του κόμματος στον πολιτικό ανταγωνισμό. Για την επίτευξη της αποτελεσματικότητας επιβάλλεται η ενιαία προς τα έξω έκφραση και δράση.

²¹⁰ Συντονιστική Γραμματεία : *Το ΠΑΣΟΚ κύρια δύναμη της αντιπολίτευσης*, ΠΑΣΟΚ, 1977.

Η οργάνωση του ΠΑΣΟΚ στην πορεία προς την Πανελλήνια Συνδιάσκεψη (Ιούλιος 1977) μαζικοποιείται αντανakλώντας και το γενικότερο κλίμα που έχει διαμορφωθεί υπέρ του, το οποίο θα εκφραστεί και στις εκλογές του Νοεμβρίου του ίδιου έτους. Από 8.000 μέλη που είχε περίπου τον Δεκέμβριο 1976, θα φτάσει τα 27.000 μέλη τον Ιούλιο 1977, οργανωμένα σε 460 Τοπικές Οργανώσεις (Τ.Ο.), 500 Οργανωτικούς Πυρήνες (Ο.Π.) και 30 Εθνικοτοπικούς Συλλόγους (Εφημ. *Εξόρμηση*, 15-7-1977).

Στην απόφαση της Πανελλήνιας Συνδιάσκεψης επικυρώνεται η οριοθέτηση του ΠΑΣΟΚ απέναντι στην παραδοσιακή και ανανεωτική αριστερά, καθώς και απέναντι στη σοσιαλδημοκρατική πρόταση, όπως ήδη την έχει προδιαγράψει ο Α.Π. στις σχετικές παρεμβάσεις του (Μέρος Β', κεφ. 5^ο). Το ΠΑΣΟΚ ορίζεται ως αντιιμπεριαλιστικό σοσιαλιστικό κίνημα αυτοδιαχειριστικής προοπτικής. Κινείται σε μια αντιιμπεριαλιστική-αντιμονοπωλιακή γραμμή και διεκδικεί ειδική σχέση της Ελλάδας με την ΕΟΚ, όχι πλήρη ένταξη, όπως επίσης ειδικές σχέσεις με τις χώρες του ανατολικού μπλοκ, αγωνιζόμενο για τη συγκρότηση μιας Μεσογειακής Κοινότητας. Παράλληλα εγκρίνεται η πρόταση των 10 σημείων του Α.Π. για την αντιπολιτευτική δημοκρατική συνεργασία σε επιμέρους θέματα που είναι : Κυπριακό, Αιγαίο, βάσεις, άμυνα, εκδημοκρατισμός, δικαιοσύνη, αυτοδιοίκηση, συνδικαλισμός, βιοτικό επίπεδο εργαζομένων, παιδεία (Παπανδρέου Α., 1976, *Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο*, 1976 : τχ 9^ο), η οποία σαφώς διακρίνεται από την ενότητα των αντιπολιτευτικών κομμάτων στο πλαίσιο κοινής εκλογικής καθόδου. Η εσωτερική διαδικασία αυτόνομης ιδεολογικοπολιτικής και οργανωτικής αναπαραγωγής του κόμματος αντανakλάται στην αυτοδύναμη εκλογική παρουσία. Τέλος κατοχυρώνεται θεσμικά και γίνεται προσπάθεια θεωρητικοποίησης της κεντρικής και αυτόνομης θέσης του Προέδρου εντός της οργάνωσης. Ο Πρόεδρος είναι ανώτερος από την ΚΕ και υπόκειται μόνον στον έλεγχο του Συνεδρίου, όποτε και όταν αυτό συγκληθεί. Είναι ο μόνος που κατά τη διαδικασία της Πανελλήνιας Συνδιάσκεψης έχει το δικαίωμα να προτείνει υποψηφίους για να εκλεγούν μέλη της Κεντρικής Επιτροπής, ενώ όλα τα υπόλοιπα μέλη της Συνδιάσκεψης έχουν δικαίωμα μόνον αυτοπρότασης (Σπουρδαλάκης Μ., 1988 : 200).

Ο θεσμικός συγκεντρωτισμός στο πρόσωπο του Προέδρου επιχειρείται να αιτιολογηθεί ιστορικά. Στο κείμενο της απόφασης της Πανελλήνιας Συνδιάσκεψης ρητώς αναφέρεται ότι οι παράγοντες που οδήγησαν στην ύπαρξη και λειτουργία του ΠΑΣΟΚ ως ενιαίου οργανωμένου κινήματος είναι η ενιαία ιδεολογία, η οργάνωση, η

καθημερινή πολιτική δράση, «η φυσιογνωμία του Α.Π., ο οποίος μέσα από τους πολιτικούς αγώνες και τις ιδεολογικοπολιτικές του θέσεις, καθιερώθηκε ως εκφραστής των επιθυμιών και των ελπίδων πλατιών λαϊκών στρωμάτων για μια ριζική αλλαγή» (Εφημ. *Εξόρμηση*, 15-7-1977). Χαρακτηριστικός του κυρίαρχου ιδεολογικού αντιιμπεριαλιστικού προσανατολισμού του ΠΑΣΟΚ σ' εκείνη τη φάση, είναι ο παραλληλισμός και αναφορές με αντίστοιχα απελευθερωτικά κινήματα όπως της Γιουγκοσλαβίας, Αλγερίας, Κούβας, Βιετνάμ, προκειμένου να θεμελιωθεί ιστορικά η σχέση ηγέτη-μάζας.

Μετά την Πανελλήνια Συνδιάσκεψη μορφοποιείται η γραμματεία του Ε.Γ., που θα μείνει γνωστή και ως Τρόικα του Ε.Γ., αποτελούμενη από τους Γεννηματά, Λαλιώτη, Τσοχατζόπουλο (Τάσσης Χ., 2010α : 589 επ). Η τρόικα του ΕΓ, μαζί με τη μεγάλη πλειοψηφία της ΚΕ και κυρίως την Επιτροπή Οργανωτικού²¹¹, την Επιτροπή Συνδικαλιστικού²¹², την Επιτροπή Νεολαίας²¹³, την Επιτροπή Αυτοδιοίκησης και Τοπικών Προβλημάτων (ΕΑΤΟΠ)²¹⁴, τις κλαδικές οργανώσεις επιστημόνων (Τάσσης Χ., 2010 : 278 επ.), συγκροτούν τον πυρήνα της γραφειοκρατίας του κόμματος. Η κοινωνική πάλη την περίοδο 1977-1981, όπως εγγράφεται εντός του κόμματος οδηγεί στη σταθεροποίηση του γραφειοκρατικού μηχανισμού και στην πλήρη κυριαρχία του στο οργανωμένο κόμμα.

Το ΠΑΣΟΚ στη συγκεκριμένη φάση κινείται σε μια πολιτική γραμμή εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας σύμφωνα με την ορολογία της παρούσας εργασίας (Μέρος Α', κεφ. 4β), δηλαδή ως σοσιαλδημοκρατία της εποχής του μεσοπολέμου ανάμεσα στη γραμμή της κλασικής-μαρξιστικής σοσιαλδημοκρατίας της περιόδου 1890-1914 και της μετά το 1945 παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας του κοινωνικού συμβολαίου²¹⁵. Διατηρεί τον προγραμματικό στόχο του σοσιαλιστικού

²¹¹ Από το 1978 συγκροτείται γραμματεία της Επιτροπής Οργανωτικού αποτελούμενη από τους Κουλούρη-Καπετανάκη-Καργόπουλο και την ευθύνη της στο πλαίσιο της τρόικας του ΕΓ την έχει ο Άκης Τσοχατζόπουλος. Από το 1980 Γραμματέας της Ε.Ο. γίνεται ο Ν. Καργόπουλος. Βλ. Συνέντευξη με τον Θόδωρο Καπετανάκη στις 28-5-2014. Συνέντευξη με τον Νίκο Καργόπουλο στις 29-5-2014.

²¹² Με επικεφαλής τους Γ. Δασκαλάκη και Γ. Ραυτόπουλο. Την ευθύνη στο πλαίσιο της τρόικας του Ε.Γ. την έχει ο Α. Τσοχατζόπουλος. Συνέντευξη με Ραυτόπουλο Γ την 1^η-8-2012

²¹³ Με βασικούς εκπροσώπους τους Σ. Τζουμάκα, Σ. Μανίκα, Δ. Ρέππα, Κ. Σκανδαλίδη, Χ. Παπουτσή. Την ευθύνη της Νεολαίας στο πλαίσιο της τρόικας του Ε.Γ. την έχει ο Κ. Λαλιώτης, βλ. Συνέντευξη με τον Ανδρέα Σπίγγο, στις 18-3-2014, συνέντευξη με Στέφανο Μανίκα στις 29-5-2014, συνέντευξη με Κώστα Ανδριανόπουλο στις 18-4-2015.

²¹⁴ Γραμματέας είναι ο Μ. Παπαϊωάννου και την ευθύνη της ΕΑΤΟΠ στο πλαίσιο της τρόικας του ΕΓ την έχει ο Γ. Γεννηματάς, βλ. Συνέντευξη με Καπετανάκη Θ. στις 28-5-2014, συνέντευξη με Λογοθέτη Μ. στις 27-5-2014.

²¹⁵ Ο Παρασκευάς Αυγερινός, μεταφέροντας εκτιμήσεις του Ε.Γ. της περιόδου 1977-1981, αναφέρει ότι «η σοσιαλδημοκρατία...εκφράζει δύο τάσεις, δύο ρεύματα, δύο αντιλήψεις, τη μαρξιστική και τη δημοκρατική-προοδευτική. Το πρόγραμμά της αποδέχεται την ταξική πάλη για τη χειραφέτηση του

μετασχηματισμού, συνδέοντάς το ρητώς στο πρόγραμμα για τις εκλογές της 20^{ης}-11-1977, με τη διαδικασία ωρίμανσης των συνθηκών τόσο του υποκειμενικού παράγοντα με την έννοια της λαϊκής αποδοχής, όσο και των αντικειμενικών δεδομένων της οικονομίας (Κατευθυντήριες γραμμές κυβερνητικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ, 1977 : 8).

Η συνάρτηση των μακροπρόθεσμων στόχων με την παθητική διαδικασία ωρίμανσης των συνθηκών, σε συνδυασμό με την υποβάθμιση της αντικαπιταλιστικής πολιτικής γραμμής και την οργανωτική μορφοποίηση του κόμματος χωρίς άμεσους στόχους κοινωνικής ανατροπής, συνιστούν μια εξελικτικού τύπου σοσιαλδημοκρατική γραμμή που αντανάκλα τη μορφοποίηση και παγιοποίηση της κομματικής γραφειοκρατίας ως μιας υπό διαμόρφωση ακόμα, ιδιότυπης κοινωνικής κατηγορίας υπερπροσδιορισμένης με πολιτικούς και ιδεολογικούς όρους, συγκροτώντας τη βάση της ηγεμονίας των κοινωνικών στρωμάτων της νέας μικροαστικής τάξης εντός του κοινωνικού χώρου ΠΑΣΟΚ, στην πορεία όμως μετάβασής του από μια εκδοχή μεσοπολεμικής εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας σε μια εκδοχή μεταπολεμικής παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας. Η εσωτερική αντίφαση του ΠΑΣΟΚ ως κοινωνικής συμμαχίας ανάμεσα στην εργατική, αγροτική και τη μικροαστική τάξη, τόσο την παραδοσιακή, όσο και (κυρίως) τη νέα, ενεργοποιείται και πολώνεται ανάμεσα σε δύο τάσεις-κατευθύνσεις. Από τη μία πλευρά η αστική τάση του κόμματος που αποτελείται από την κομματική γραφειοκρατία²¹⁶, την κατηγορία των τεχνοκρατών²¹⁷ που εκείνη την περίοδο κάνει την εμφάνισή της ως προετοιμασία και πίεση που ασκεί το καπιταλιστικό κράτος και οι ανάγκες διαχείρισής του²¹⁸ και την κατηγορία των παλαιοκομματικών²¹⁹, που

προλεταριάτου με διπλή επιδίωξη: α) τη μετατροπή της καπιταλιστικής κοινωνικής δομής σε σοσιαλιστική και β) την εισαγωγή στην κρατική οργάνωση μεταρρυθμίσεων προς όφελος του εθνικού συνόλου. Πρόκειται δηλαδή για δύο αντίρροπες τάσεις που η μία μπαίνει εμπόδιο στην άλλη», Αυγερινός Π., 2013 : 102

²¹⁶ Αριστερή πτέρυγα της αστικής τάσης, που (αυτο)παρουσιάζεται πολλές φορές ως αριστερή πτέρυγα του κόμματος στην εσωκομματική πάλη απέναντι στους παλαιοκομματικούς. Για την αντίθεση κομματικών-παλαιοκομματικών στελεχών την περίοδο 1977-1981, Αυγερινός Π., 2013 : 84-88, Σταυρακάκης Μ., 16-4-2014 : συνέντευξη

²¹⁷ Κεντρίστικη αρχικά πτέρυγα της αστικής τάσης, που μέσα από την κυβερνητική εμπειρία, την ενσωμάτωση στο κράτος και την καθολική κρίση του μαρξισμού, αλλά και του αριστερού κεντρισμισμού, στα τέλη της δεκαετίας του '80 μετατοπίζεται σε δεξιά πτέρυγα της αστικής τάσης.

²¹⁸ Κυρίως, αλλά όχι μόνο, μέσα από την Επιτροπή Ανάλυσης και Προγραμματισμού (ΕΑΠ), που δρα εκτός συντεταγμένων κομματικών οργάνων

²¹⁹ Αρχικά δεξιά πτέρυγα της αστικής τάσης που θα μετατοπιστεί σταδιακά και εντός της δεκαετίας του '80 στο κέντρο της αστικής τάσης ως έκφραση του ασυμβίβαστου αντιδεξιμού στο πολιτικό εποικοδόμημα, στοιχείο οργανικό στο ΠΑΣΟΚ. Δεν είναι τυχαίο ότι η – και τυπικά σ' επίπεδο συμβολισμού - ακύρωση της αντιδεξιάς φυσιογνωμίας στο πολιτικό εποικοδόμημα την περίοδο του

ισχυροποιούνται σχετικά μετά τις εκλογές του '77 λόγω της ενδυνάμωσης της κοινοβουλευτικής ομάδας (Καρράς Ηλ., 1977). Ενδεικτική των σταδιακά αναπτυσσόμενων αντιφατικών σχέσεων μεταξύ τμημάτων αστικής τάξης και ΠΑΣΟΚ, είναι η διαφοροποιημένη αντιμετώπιση του κόμματος από μερίδα του τύπου από το 1977 και μετά (Κούλογλου Σ., 1986 : 94). Στο πλαίσιο αυτό ο Α.Π. και η συλλογική ηγετική γραφειοκρατία του κόμματος δεν υλοποιούν την απόφαση της Πανελλήνιας Συνδιάσκεψης του 1977 για έκδοση καθημερινής εφημερίδας, μετεξέλιξης ουσιαστικά της εβδομαδιαίας κομματικής εφημερίδας *Εξόρμησης* σε μαζική καθημερινή εφημερίδα (Κωστόπουλος Σ., 1998, τ. 1^{ος} : 273 και 343, Παππάς Τ., 2009 : 61). Η αστική τάση στο σύνολό της εκφράζει μια υπό διαμόρφωση μετριοπαθή σοσιαλδημοκρατική γραμμή στην πολιτική συγκυρία με συνεκτικό ενοποιημένο ιεραρχημένο λόγο και υποτίμηση των κοινωνικών κινημάτων (Σπουρδαλάκης Μ., 1988 : 249 επ.). Από την άλλη πλευρά βρίσκονται τμήματα της οργανωμένης βάσης του κόμματος εν δυνάμει φορείς της τάσης του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, που κινούνται διάσπαρτα στον κομματικό χώρο, διατηρούν ενεργές σχέσεις με το σε ύφεση ευρισκόμενο μαζικό κίνημα της περιόδου (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 125) και αναφέρονται σε μια ιδεολογική ορθοδοξία ΠΑΣΟΚ.

Η κοινωνική προέλευση των οργανωμένων μελών στην κομματική ιεραρχία είναι χαρακτηριστική. Ενώ στην οργανωμένη κομματική βάση κυριαρχούν οι εργατοϋπάλληλοι με ποσοστά περίπου αντίστοιχα της πληθυσμιακής βαρύτητάς τους σε επίπεδο τοπικού Ο.Ε.Π. όπου δραστηριοποιείται η Τ.Ο. (Παράρτημα - Πίνακας 19 & 20, *Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο*, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1980 : 22)²²⁰, σε επίπεδο μελών Ν.Ε. (δευτεροβάθμιο όργανο) η εικόνα αντιστρέφεται πλήρως και τα στρώματα της νέας μικροαστικής τάξης υπεραντιπροσωπεύονται σε σχέση με τα στρώματα των εργατοϋπαλλήλων που αντίθετα υποαντιπροσωπεύονται (Παράρτημα Πίνακας 21, *Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο*, Ιούλιος-Αύγουστος, 1979). Η εικόνα

μνημονίου όπως αποτυπώθηκε σε κυβερνητικά σχήματα με τη Ν.Δ., συνέβαλε όχι απλά στη συρρίκνωση, αλλά στην κίνηση ιστορικής έκλειψης του ΠΑΣΟΚ, στην ΕΔΗΚοποίησή του.

²²⁰ Για αναλυτικές καταγραφές και παρουσιάσεις των οργανώσεων ΠΑΣΟΚ στις περιοχές Αχαΐας, Αρκαδίας, Φλώρινας, Ηρακλείου κατά την υπό εξέταση περίοδο, βλ. Πατρινός (Λυριντζής) Χ., *Η οργάνωση στο νομό Αχαΐας. Από την αυτοοργάνωση της βάσης στον εκλογικό μηχανισμό του κόμματος*, περ. *Αντί*, τχ. 197^ο/82, Δαββέτας Δ., 1974-1979. *Τα πέντε πρώτα χρόνια του ΠΑΣΟΚ. Η ίδρυση και η ανάπτυξη του στην Αρκαδία*, εκδ. Λυχνία, 2006, Κοτσακά-Καλαϊτζιδάκη Θ., *Διαιρετικές τομές και πολιτικές οργανώσεις : Η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ στους νομούς Φλώρινας και Ηρακλείου 1974-1981*, αδημ. Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών-Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, 2012.

διαμορφώνεται σε σημαντικό βαθμό πλέον υπέρ των στρωμάτων της νέας μικροαστικής τάξης σε επίπεδο Γραμματέα Ν.Ε.. και μέλους Κ.Ε., όπου η κυριαρχία τους είναι συντριπτική (Παράρτημα Πίνακας 17 & 22, Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο, Αύγουστος 1980).

Η κοινωνιολογική προσέγγιση των μελών και στελεχών του ΠΑΣΟΚ, προκειμένου να μην είναι στατική και ως εκ τούτου διαστρεβλωτική της πραγματικότητας, οφείλει να λάβει υπ' όψιν της όπως έχει ήδη αναφερθεί στην παρούσα εργασία το κυρίαρχο δυναμικό στοιχείο της κοινωνικής κινητικότητας του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού της περιόδου 1960-1975, που συμπυκνώνεται κυρίως στο φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης όπως ειδικότερα αποτυπώνεται στον γιγαντισμό της Αθήνας, της σταδιακής μαζικοποίησης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, της τριτογενοποίησης της οικονομίας. Στις δοσμένες ανωτέρω συνθήκες η κοινωνική τάξη που εκδηλώνει την εντονότερη κοινωνική κινητικότητα και αναπαράγεται μέσα από αυτές, είναι η νέα μικροαστική τάξη με άμεση λαϊκή και αγροτική προέλευση. Το στοιχείο αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία για την ηγεμονία των συγκεκριμένων στρωμάτων στην κοινωνική συμμαχία του ΠΑΣΟΚ και αποτυπώνεται μεταξύ άλλων στη βαρύτητα των εθνικοτοπικών οργανώσεων και των οργανώσεων ετεροδημοτών του ΠΑΣΟΚ (Κοτσακάς Α., 25-10-2012, συνέντευξη). Με την έννοια αυτή έχει κατά τη γνώμη μας βάση ο χαρακτηρισμός του ΠΑΣΟΚ ως κόμματος της εσωτερικής μετανάστευσης (Μουζέλης Ν., 1986 : 151) και στο σημείο αυτό εδράζεται ως επιμέρους στοιχείο της φυσιογνωμίας του ΠΑΣΟΚ ειδικά για την περίοδο 1977-1985, ο χαρακτηρισμός του από την παρούσα εργασία ως κινήματος με όψεις νεοελληνικού ναροντικισμού, τον οποίο θα αναλύσουμε στο σχετικό κεφάλαιο περί λαϊκισμού.

Η κοινωνική προέλευση των μελών και στελεχών της κομματικής πραγματικότητας του ΠΑΣΟΚ, είναι αποτέλεσμα του κοινωνικού συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, όπως αποτυπώνεται στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας και στους διαφοροποιημένους υλικούς όρους κοινωνικής αναπαραγωγής μεταξύ νέας μικροαστικής τάξης και εργατικής τάξης. Ο κομματικός γραφειοκρατικός μηχανισμός αναπαράγει διευρυμένα εντός του κόμματος τον αστικό καταμερισμό εργασίας, με την ειδικότερη μορφή της διάκρισης ανάμεσα σε διευθυντικά στελέχη και μέλη που εκτελούν εντολές, χωρίς εναλλαγές κομματικών ρόλων. Η θέση του Α.Π. για την ανάγκη κυρίαρχης παρουσίας της εργατικής τάξης, της αγροτιάς και των επαγγελματιοβιοτεχνών στην κεντρική καθοδήγηση του υπό

διαμόρφωση φορέα, ανατρέπεται από την κομματική πραγματικότητα του ΠΑΣΟΚ (Παπανδρέου Α., 1976 : 171).²²¹ Ενώ όμως εξελίσσεται μια προϊούσα αστικοποίηση από την άποψη της κοινωνικής προέλευσης στην κομματική ιεραρχία του ΠΑΣΟΚ, η οποία θα γίνει ακόμα πιο έντονη τη δεκαετία του '80 λόγω και της διαχείρισης του καπιταλιστικού κράτους (Παράρτημα- Πίνακας 24) στο οποίο – όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο- εμπλέκονται συνολικά οι κομματικές οργανώσεις και σχεδόν καθ' ολοκληρίαν η κεντρική καθοδήγηση, εντούτοις διαμορφώνεται μια αντίστροφη πορεία στην εκλογική καταγραφή του ΠΑΣΟΚ στην οποία όσο προχωρά η δεκαετία του '80 εξελίσσεται μια ολοένα και εντονότερη ταξική εκπροσώπηση των εργατικών και αγροτικών κοινωνικών στρωμάτων (εκλογές 1985, 1989 και 1990, βλ. Παράρτημα- Πίνακες 25 & 26, Βερναρδάκης Χ., 1995, Νικολακόπουλος Η., 1990 : 220-229). Η φαινομενικά αντιφατική αυτή πραγματικότητα του ΠΑΣΟΚ στην ουσία αντανakλά την κυρίαρχη κατεύθυνση που έλαβε το εγχείρημα της αλλαγής τη δεκαετία του '80, με τη μορφή του ταξικού αμυντισμού, από την πολιτική γραμμή της εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας των αρχών της δεκαετίας του '80 στην κυρίαρχη παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατία στα τέλη της δεκαετίας του '80, μέσα από την κίνηση των τάξεων και την πάλη τους για την ηγεμονία στο κοινωνικό μπλοκ της αλλαγής, όπως ειδικότερα εγγράφηκε με την ισχυροποίηση και παγίωση της συλλογικής κομματικής γραφειοκρατίας ως φορέα αστικοποίησης-κρατικοποίησης του κόμματος, αντανakλώντας τη διαδικασία διεθνούς ενσωμάτωσης του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού- εσωτερίκευσης των δομών και σχέσεων της ιμπεριαλιστικής εξάρτησης στις έντονα μεταβατικές εξελίξεις των διεθνοπολιτικών σχέσεων ιδιαιτέρως από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και μετά.

Οι αποφάσεις της 2^{ης} και της 5^{ης} Συνόδου της Κ.Ε. συμπυκνώνουν όλη την προηγούμενη διαδρομή. Η 2^η σύνοδος Κ.Ε (Εθνική Λαϊκή Ενότητα – Ανοιχτή Δημοκρατική Πολιτική Δράση, Φεβρουάριος 1978) ορίζει την κοινωνική συμμαχία της αλλαγής, ως το μπλοκ των μη προνομιούχων που αποτελείται από εργάτες, αγρότες, νεολαία, υπαλλήλους, μικρομεσαίους²²², σε ισότιμη παρατακτική βάση.

²²¹ Για την ανάγκη της καθοδηγητικής παρουσίας και δράσης εργατών και αγροτών στα κεντρικά όργανα ενός σοσιαλιστικού κόμματος, ως θέση του Α.Π., βλ. Συνέντευξη Λιβιεράτου Δ., *Στις τοπικές του ΠΑΣΟΚ είχαν στον τοίχο μαζί Βελουχιώτη, Βενιζέλο και Λένιν, Εφημερίδα των Συντακτών*, 3-9-2014, σελ. 6-7

²²² Ειδικώς το κοινωνικό στρώμα των μικρομεσαίων-αυτοαπασχολούμενων καταλαμβάνει κομβικό σημείο στο αναλυτικό σχήμα του ΠΑΣΟΚ εκείνης της περιόδου. Αυτό δεν αντανakλάται σε κάποια ιδιαίτερα ισχυρή εκλογική απήχηση του ΠΑΣΟΚ στα συγκεκριμένα κοινωνικά στρώματα. Μάλλον το αντίθετο συμβαίνει, με την ειδική, όσο και στιγμιαία, εξαίρεση των εκλογών του 1981 (Μαυρής Γ.,

Ρητώς το ΠΑΣΟΚ αρνείται και στην συγκεκριμένη απόφαση τον ηγεμονικό ρόλο της εργατικής τάξης (2^η Σύνοδος ΚΕ, 1978 : 87) καθώς σύμφωνα με την απόφαση της ΚΕ η εργατική τάξη αποτελεί τμήμα των κυρίαρχων κοινωνικών τάξεων και όχι τη μεγάλη πλειοψηφία όπως στους μητροπολιτικούς καπιταλιστικούς σχηματισμούς, όπου ο κυρίαρχος Κ.Τ.Π. τείνει να γίνει αποκλειστικός, ενώ αντίθετα σε περιφερειακούς καπιταλιστικούς σχηματισμούς όπως ο ελληνικός, ο Κ.Τ.Π. είναι κυρίαρχος, αλλά όχι αποκλειστικός. Απεναντίας, σύμφωνα με το ΠΑΣΟΚ, αναπαράγονται διευρυμένα κοινωνικά στρώματα που κινούνται στο επίπεδο της απλής εμπορευματικής παραγωγής σε σχέση εξάρτησης και εκμετάλλευσης από το μονοπωλιακό κεφάλαιο. Στη συγκεκριμένη θέση του ΠΑΣΟΚ οφείλεται η υποβάθμιση του αντικαπιταλιστικού στοιχείου του προγράμματος σε σχέση με το κυρίαρχο αντιμπεριαλιστικό-αντιμονοπωλιακό²²³. Η απόφαση επαναλαμβάνει τη θεμελιακή για το ΠΑΣΟΚ θέση που κατέχει η θεωρία μητρόπολης – περιφέρειας ως κυρίαρχης δομής του σύγχρονου διεθνοποιημένου καπιταλισμού, εντός της κίνησης του οποίου διεξάγεται η κοινωνική πάλη στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό (2^η Σύνοδος ΚΕ , 1978 : 81)²²⁴. Τέλος η πολιτική γραμμή της Εθνικής Λαϊκής Ενότητας

1993). Αντανακλά όμως το αυξημένο βάρος των αυτοαπασχολούμενων στην ελληνική κοινωνική δομή σε σχέση με τους άλλους δυτικοευρωπαϊκούς κοινωνικούς σχηματισμούς την ίδια περίοδο (βλ. Παράρτημα-Πίνακας 7, Μοσχονάς Α., 1986 : σελ. 83-145), το ρόλο των μικρομεσαίων στρωμάτων στην υπονόμευση της κυβέρνησης του Σ. Αλλιέντε στην Χιλή, που αποτελεί ιστορικό δίδαγμα και κοινό τόπο για την αριστερά της δεκαετίας του '70, καθώς και την αντίληψη του ίδιου του Α.Π. για το εν δυνάμει δημοκρατικό ρόλο των μικρομεσαίων επιχειρήσεων απέναντι στις δυνάμεις του (πολυεθνικού) μονοπωλιακού κεφαλαίου. Μια αντίληψη που έχει τις ρίζες της ήδη στα χρόνια της ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας του Α.Π. και στην αναζήτηση ενός αναγκαίου περιορισμού της ισχύος των μονοπωλίων για την εύρυθμη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος και στην εξέλιξη της κατά την περίοδο του αντιδικτατορικού αγώνα σε σοσιαλιστική κατεύθυνση, μέσα από την αντιμονοπωλιακή πάλη όπως καταγράφεται στο βιβλίο του *Πατερναλιστικός Καπιταλισμός*, βλ. Παπανδρέου Ν., 2003 : 94-95. Γενικότερα για τον λόγο περί μικρομεσαίων βλ. Καραγιάννης Ι., *Η κατασκευή ενός «ελληνικού» κοινωνικού υποκειμένου και οι οικονομικές της συνέπειες*, στο Βαμβακάς Β.- Παναγιωτόπουλος Π. (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό, πολιτισμικό λεξικό*, εκδ. Το Πέρασμα, Αθήνα, 2010, σελ. 328-330

²²³ Στην σύγκρουσή του με το τροτσικιστικό ρεύμα ο υπό διαμόρφωση κεντρικός μηχανισμός του ΠΑΣΟΚ διατυπώνει ως εξής τη σχέση μεταξύ αντιμπεριαλιστικού, αντιμονοπωλιακού και αντικαπιταλιστικού αγώνα «Στις χώρες της περιφέρειας σε κατάφωρη αντίθεση με τις αντικειμενικές συνθήκες προσπαθούν (ενν: οι τροτσικιστές) να συμπήξουν 'μια συμμαχία σε αντικαπιταλιστική βάση' παραβλέποντας πώς μια τέτοια συμμαχία είναι ο ώριμος καρπός ενός σκληρού και μακρόχρονα εξελίξιμου (στη μορφή και το περιεχόμενο) αγώνα, που μέσα από μια ενιαία και αδιάσπαστη διαδικασία ξεκινάει από αντι-μπεριαλιστικός, μεταπίπτει ποιοτικά σε αντιμονοπωλιακό, κορυφώνεται και ξεκαθαρίζει σε αντικαπιταλιστικό», Εισήγηση Ε.Γ. (Κ. Λαλιώτης) σε συγκέντρωση μελών Επιτροπών και ΠΝΕ Αττικής για την «Ορίζοντα Διασύνδεση», *Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο*, τχ. 9^ο/1976, σελ. 15-6.

²²⁴ Η κεντρική θέση που κατέχει η θεωρία μητρόπολης-περιφέρειας στα κομματικά κείμενα του ΠΑΣΟΚ εκείνης της περιόδου, καθώς και στους προβληματισμούς του προέδρου του αποτυπώνεται στο συνέδριο που διοργάνωσε το ΠΑΣΟΚ (και το Κέντρο Μεσογειακών Μελετών) το 1980 στην Πάντειο με θέμα «Μετάβαση στο σοσιαλισμό. Οι διαστάσεις της δομικής αλλαγής», εκδ. Αλέτρι, 1981

(Ε.Λ.Ε.) καθορίζεται από τους εξής άξονες. Από τον εθνικό, αντιμπεριαλιστικό, αντιεξαρτησιακό και εθνικοαμυντικό αγώνα, από τον πολιτικό αγώνα για τον εκδημοκρατισμό του κράτους και τον μετασχηματισμό των θεσμών, από τον ταξικό αγώνα ενάντια στο ξένο και ντόπιο μονοπωλιακό κεφάλαιο και ενάντια στην πολιτική λιτότητας, από τον πολιτιστικό και ιδεολογικό αγώνα για προσέγγιση της εγχώριας κουλτούρας, του λαϊκού πολιτισμού και σύνδεσής του με τις σοσιαλιστικές ιδέες για μαζικό πέρασμά τους στο λαό (2^η Σύνοδος ΚΕ, 1978 : 54-55). Το κοινωνικό μπλοκ των μη προνομιούχων με τη μορφή της Ε.Λ.Ε. αποτελεί μια ταξική συμμαχία για την εθνική ανεξαρτησία και τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό που για το ΠΑΣΟΚ συγκροτούν μια ενιαία μεταβατική διαδικασία. Διακηρύσσεται η στρατηγική αυτοδυναμίας του ΠΑΣΟΚ και ο πρωταγωνιστικός του ρόλος σε σχέση με τα υπόλοιπα κόμματα της αντιπολίτευσης στον αγώνα ενάντια στο κράτος της Δεξιάς (2^η Σύνοδος ΚΕ, 1978 : 22-23)²²⁵.

Πριν αναφερθούμε στη σημαντική για το ΠΑΣΟΚ 5^η σύνοδο της ΚΕ (Για μια μαζική και πρωτοπόρα οργάνωση), επισημαίνουμε ότι καθ' όλη την περίοδο από το 1977-1981 η αντιμπεριαλιστική γραμμή του ΠΑΣΟΚ διατηρείται, με τροποποιήσεις, εγγράφοντας τάσεις εσωτερίκευσης του διεθνοπολιτικού συσχετισμού και προϊούσας ενίσχυσης της διαδικασίας αστικοποίησης του κόμματος. Η άρνηση της ένταξης στην ΕΟΚ (ΠΑΣΟΚ : 1976), διαμορφώνεται σε ειδική σχέση με την ΕΟΚ, αλλά όχι πλήρη ένταξη. Εντείνεται η προσπάθεια συντονισμού των σοσιαλιστικών, προοδευτικών και εθνικοαπελευθωτικών κινημάτων της Νότιας Ευρώπης, της Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής. Το ΠΑΣΟΚ προς την κατεύθυνση αυτή διοργανώνει στην Αθήνα (Μάιος 1979) την 3^η Συνδιάσκεψη Σοσιαλιστικών και Προοδευτικών κομμάτων της Μεσογείου, αφού είχε συμμετάσχει τόσο στην 1^η Συνδιάσκεψη στη Βαρκελώνη τον Νοέμβριο 1976, όσο και στη 2^η Συνδιάσκεψη στη Μάλτα τον Ιούνιο 1977 (Παπανδρέου Α., 1977), την ίδια περίοδο που η κυβέρνηση Καραμανλή υπογράφει την συνθήκη ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ (Μάιος 1979). Ωστόσο η κοινή στρατηγική των κομμάτων που συμμετείχαν στην 3^η συνδιάσκεψη δεν αποβλέπει στη

²²⁵ Σύμφωνα με την μαρτυρία του Κώστα Σημίτη, εκείνη ακριβώς την περίοδο (Φεβρουάριος 1978), το Ε.Γ. του ΠΑΣΟΚ προέκρινε μια γραμμή συμπόρευσης με το ΚΚΕ στους μαζικούς χώρους, αλλά και σαφούς ιδεολογικής διαφοροποίησης απ' αυτό, που να δικαιολογεί μια γραμμή ενάντια στο λαίκομετωπισμό, αλλά και στην παραδοσιακή ενωσοκεντρική γραμμή του διμέτωπου αγώνα. Ο στόχος ήταν το ΠΑΣΟΚ να σταθεροποιήσει την κυριαρχία του στο χώρο της αριστεράς όπως είχε ήδη καταγραφεί σε δύο εκλογικές αναμετρήσεις (1974 και 1977), επεκτεινόμενο παράλληλα προς το χώρο του Κέντρου υπερβαίνοντας τη διεύρυνση που επιχειρούσε ακριβώς την ίδια περίοδο η Ν.Δ. προς τον κεντρώο χώρο, βλ. Σημίτης Κ., 2015 : 203-4

δημιουργία ενός αυτοδύναμου μεσογειακού μπλοκ, σε αντιστάθισμα προς το ατλαντικό καπιταλιστικό μπλοκ (*Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο*, 1979 : τχ 9^ο , 8)²²⁶. Το ΠΑΣΟΚ στην 3^η συνδιάσκεψη υποστήριξε ότι όσες μεσογειακές χώρες δεν έχουν ακόμα ενταχθεί στην ΕΟΚ δεν πρέπει να ενταχθούν, γιατί η ΕΟΚ είναι η κοινή αγορά του μονοπωλιακού κεφαλαίου και η συμμετοχή μεσογειακών χωρών σ' αυτήν θα εξασφαλίσει τη μακροπρόθεσμη εξάρτηση και αναπαραγωγή τους ως περιθωριακές χώρες του παγκόσμιου καπιταλισμού. Η συγκεκριμένη πολιτική της ΕΟΚ χαρακτηρίζεται ως νεοαποικιοκρατική. Το ΠΑΣΟΚ καλεί τις μεσογειακές χώρες να υπογράψουν συμφωνίες ειδικής σχέσης με την ΕΟΚ και τα σοσιαλιστικά και προοδευτικά κόμματα των χωρών αυτών να κινηθούν προς την κατεύθυνση αφενός ανάσχεσης της εκμετάλλευσης της μεσογειακής λεκάνης που ακολουθεί η ΕΟΚ, αφετέρου στενότερης συνεργασίας και αλληλοβοήθειας των χωρών της Μεσογείου με στόχο την οικοδόμηση αυτόκεντρης ανάπτυξης των οικονομιών τους (*Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο*, 1979 : τχ 9^ο, 19-20). Ενδεικτικό του ισχυρού ταυτοτικού φυσιογνωμικού στοιχείου που σηματοδοτούσε η αντιμπεριαλιστική ιδεολογία στο ΠΑΣΟΚ, υπό την ειδικότερη μορφή της πάλης απέναντι στο καθεστώς πλήρους ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ, είναι το γεγονός ότι ο Κ. Σημίτης μέλος τότε του Ε.Γ., εισηγητής μαζί με τον Α.Π. εκ μέρους του ΠΑΣΟΚ στην 3^η Συνδιάσκεψη Σοσιαλιστικών και Προοδευτικών κομμάτων της Μεσογείου (Μάιος 1979) υποχρεώθηκε σε παραίτηση από το Ε.Γ. (Ιούνιος 1979), όταν θεωρήθηκε υπεύθυνος για την κυκλοφορία ενός φυλλαδίου και μιας αφίσας με τίτλο *Ναι στην Ευρώπη των λαών- Όχι στην Ευρώπη των μονοπωλίων* (Σημίτης Κ., 2015 : 211-214)²²⁷.

Η 5^η Σύνοδος της Κ.Ε. (Για μια μαζική και πρωτοπόρα οργάνωση, Φεβρουάριος 1979), αποκρυσταλλώνει το πρότυπο κομματικής οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ και την γραφειοκρατική δόμησή του. Το ΠΑΣΟΚ οργανώνεται σύμφωνα με

²²⁶ Η γραμμή του Α.Π. στη 2^η Συνδιάσκεψη ήταν υπέρ της οικοδόμησης ενός μεσογειακού πόλου αυτοδύναμης οικονομικής ανάπτυξης, βλ. Παπανδρέου Α., *Για μια Μεσόγειο απελευθερωμένη και σοσιαλιστική*, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ, 1977.

²²⁷ Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κ. Σημίτη, το συγκεκριμένο φυλλάδιο - που αφορούσε το κομβικό ζήτημα της θέσης του ΠΑΣΟΚ απέναντι στην ΕΟΚ - το είχε συντάξει ο Θ. Πάγκαλος, είχε συμφωνήσει για την κυκλοφορία του η Β. Παπανδρέου ως υπεύθυνη της Επιτροπής Διαφώτισης, ο ίδιος ο Σημίτης είχε την ευθύνη εκ μέρους του Ε.Γ., ενώ ο Π. Αυγερινός κινήθηκε προς την υπεράσπιση του Κ. Σημίτη στη συνεδρίαση του Ε.Γ., αναφέροντας όμως ότι το περιεχόμενο του φυλλαδίου ήταν σε λάθος κατεύθυνση, καθώς το κεντρικό μήνυμα ήταν ακριβώς το ίδιο με του αντίστοιχου φυλλαδίου που είχε κυκλοφορήσει ακριβώς την ίδια περίοδο το ΚΟΔΗΣΟ. Συνεπώς το μήνυμα έδειχνε μετατόπιση θέσης στο κορυφαίο ίσως ζήτημα της συγκυρίας, επιφέροντας σύγχυση με αντίστοιχες θέσεις του ΚΟΔΗΣΟ, βλ. Σημίτης Κ., 2015 : 213, Αυγερινός Π., 2013 : 111. Εντελώς σημειολογικά δεκαπέντε χρόνια μετά είναι τα συγκεκριμένα τέσσερα ανώτερα στελέχη του ΠΑΣΟΚ που θα ηγηθούν της εκσυγχρονιστικής τάσης της γραφειοκρατίας, μορφοποιώντας την σε ηγετικό επίπεδο στην κίνηση- δέιπνο των «4» (Νοέμβριος 1994).

τα τριτοδιεθνιστικά πρότυπα. Η κομματική δομή είναι κάθετη και ιεραρχική. Επιβάλλεται η οργανωτική δομή του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού. Η δημοκρατική διαδικασία ρητώς δεν αποτελεί ιδεολογική αρχή ή θέση. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται σε μια περικοπή της απόφασης της ΚΕ που θα γίνει αρκετά δημοφιλής στα καθοδηγητικά όργανα του κόμματος «*Είναι αδύνατο η διαδικασία να γεννήσει ιδεολογία*» (5^η Σύνοδος ΚΕ, 1982 : 48). Προωθείται η ενιαία σκέψη και επιβάλλεται η μαζική αντίληψη και η μαζική δράση (5^η Σύνοδος ΚΕ, 1982 : 56, Τόγιας Β., 16-7-2014, συνέντευξη), ενώ «*ποινικοποιείται*» και εκδιώκεται η διαφορετική άποψη. Τάσεις και οργανωμένα ρεύματα απαγορεύονται. Οι παρατάξεις στα συνδικάτα, τους συλλόγους και τους συνεταιρισμούς οργανώνονται ως ιμάντες μεταβίβασης της γραμμής του κόμματος, στο πλαίσιο της κομματικοποίησης των μαζικών χώρων και στερούνται οποιασδήποτε οργανωτικής αυτονομίας²²⁸. Υιοθετείται ο θεσμός των επαγγελματικών στελεχών (5^η Σύνοδος ΚΕ, 1982 : 77). Παράλληλα την περίοδο που ακολουθεί την 5^η Σύνοδο, το ΠΑΣΟΚ αναπτύσσεται ραγδαία οργανωτικά²²⁹. Από 27.000 οργανωμένα μέλη την περίοδο της Πανελλήνιας Συνδιάσκεψης, το ΠΑΣΟΚ καταγράφει 65.000 μέλη τον Φεβρουάριο 1980 (1.000 Τ.Ο.- οι 150 εξωτερικού – 600 Ο.Π., 500 Κ.Ο. εργατοϋπαλληλικές, βιοτεχνών, επιστημόνων και σπουδάζουσας, 6^η Σύνοδος ΚΕ, 1982 : 32), για να εκτιναχθεί στα 110.000 μέλη τον Οκτώβριο 1981 (Παράρτημα Πίνακας 27). Οι κομματικές οργανώσεις μαζικοποιούνται σε μια περίοδο απόλυτης ύφεσης των κοινωνικών αγώνων 1980-1981, όπως προκύπτει και από τις απεργιακές κινητοποιήσεις (Παράρτημα Πίνακας 15). Επικρατεί κλίμα αναμονής, ανάθεσης και επίλυσης των προβλημάτων μέσα από την εκλογική διαδικασία, υπό την ειδικότερη μορφή όμως της μαζικής κομματικής ένταξης, ενότητας, αντιδεξιάς συσπείρωσης και πάλης, αντανakλώντας εξ αντιδιαστολής τις αρνητικές εμπειρίες πολυδιασπάσεων και αδύναμων κομματικά οργάνωσεων.

Το φαινόμενο της μαζικοποίησης των κομματικών οργάνωσεων εκείνη την περίοδο παρατηρείται ιδιαίτερα έντονο στην περιφέρεια. Η Επιτροπή Οργανωτικού

²²⁸ Εξαίρεση αποτελεί η ΠΑΣΠ Ιταλίας που συγκροτείται οργανωτικά ως αυτόνομη συνδικαλιστική παράταξη με διαφοροποιημένη οργανωτική διάρθρωση από την κομματική οργάνωση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας, απόρροια ιστορικά διαμορφωμένων πολιτικών και οργανωτικών πρακτικών του χώρου της Ιταλίας, γεγονός που θα αποτελεί σημείο αντιπαράθεσης μεταξύ της οργάνωσης Ιταλίας και της Επιτροπής Νεολαίας την περίοδο 1979-1986. Συνέντευξη με Μ. Μαυρολέων στις 3-7-2014 και Β. Τόγια στις 16-7-2014..

²²⁹ Το 1980 γίνεται αναδιάρθρωση εντός της Επιτροπής Οργανωτικού και Γραμματέας αναλαμβάνει ο Ν. Καργόπουλος, βλ. συνέντευξη με τον Α. Κοτσακά στις 25-10-2012 και Ν. Καργόπουλο στις 29-5-2014.

υπό τον Γραμματέα της Ε.Ο.(Καργόπουλος Ν., 29-5-2014 : συνέντευξη) που καθοδηγεί τη συγκρότηση του κόμματος (πλην των περιοχών Αθήνας και Θεσσαλονίκης) την περίοδο 1979-1981, κατορθώνει να μαζικοποιήσει τις οργανώσεις της περιφέρειας σε πορεία χειραφέτησης από τους τοπικούς παράγοντες και πελατειακά δίκτυα τα οποία ήταν πιο έντονα απ' ότι στην Αθήνα. Η εσωκομματική εξέλιξη εκείνη την περίοδο στις Τ.Ο. της περιφέρειας διαμορφώνεται από την πάλη μεταξύ των κομματικών (στελέχη της αριστερής πτέρυγας του γραφειοκρατικού μηχανισμού και αριστερά μέλη) και των παλαιοκομματικών²³⁰. Ο παλαιοκομματισμός - ενδογενής συνιστώσα του ΠΑΣΟΚ λόγω της κεντρογενούς προέλευσης και παράδοσης - ως πολιτική πρακτική σ' εκείνη τη φάση θα ηττηθεί, υποτασσόμενος στην κομματική καθοδήγηση και ενσωματωνόμενος σ' αυτήν στο μεγαλύτερο τμήμα του²³¹. Θα επανεμφανιστεί ως πολιτική πρακτική εντός του κόμματος με άλλες μορφές μετά την περίοδο '83-'84 (Λογοθέτης Μ., 27-5-2014 : συνέντευξη). Απόρροια του συγκεκριμένου συσχετισμού μεταξύ κομματικής γραφειοκρατίας σε άτυπη ή αντικειμενική συμμαχία με τα αριστερά και ριζοσπαστικά στοιχεία της οργάνωσης από τη μία και παλαιοκομματικών κομματαρχών και βουλευτών από την άλλη και της καθολικής αποδοχής της προτεραιότητας του κόμματος και της κεντρικής καθοδήγησής του έναντι της κοινοβουλευτικής ομάδας ήταν η προεκλογική εξαγγελία της κατάργησης του σταυρού προτίμησης (ΠΑΣΟΚ, 1981α : 41). Η θέσπισή της το 1982 (ν. 1302/82) και η καθιέρωση της ανάδειξης των βουλευτών με το σύστημα της λίστας, χωρίς σχεδόν την παραμικρή εσωκομματική διαφωνία (Τόγιας Β., 16-7-2014 : συνέντευξη), με την εξαίρεση δύο βουλευτών κεντρογενούς προελεύσεως²³², είναι χαρακτηριστική μιας συγκεκριμένης μορφής πολιτικής κουλτούρας που είχε εμπεδωθεί στην οργάνωση. Η εξέλιξη αυτή καταδεικνύει την παγίωση του συλλογικού πνεύματος και της νοοτροπίας της κομματικότητας με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που αποτυπώνονται στην απόφαση της 5^{ης} Συνόδου της Κ.Ε. και που κυριαρχούσε την περίοδο εκείνη στο ΠΑΣΟΚ, με μέτωπο απέναντι στον παλαιοκομματισμό και τον παραγοντισμό.

²³⁰ Για την αντίθεση κομματικών στελεχών και παλαιοκομματικών, υπό τη μορφή της σύγκρουσης Νομαρχιακών Επιτροπών και τοπικών βουλευτών για το ποιοί θα είναι το κέντρο της κομματικής καθοδήγησης από την οπτική των κομματικών βλ. και Σημίτης Κ., 1979 : 41 επ., του ιδίου 2015 : 201

²³¹ Για μια διαφορετική ανάγνωση της σύγκρουσης «κομματικών» και «παλαιοκομματικών» την ίδια περίοδο, υποστηρίζοντας τη θέση της υπέρσχυσης των «παλαιοκομματικών» βλ. Παππάς Τ., *Το χαρισματικό... οπ.π.*, σελ. 125 επ.

²³² Οι βουλευτές Α. Μπουλούκος και Δ. Χονδροκούκης διαφοροποιήθηκαν στο θέμα της κατάργησης του σταυρού προτίμησης και διαγράφηκαν από το ΠΑΣΟΚ τον Οκτώβριο 1982, βλ. Τζουβάνος Δ., *Η κρίση στην κοινοβουλευτική ομάδα, Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα*, τχ. 3^ο/1982.

Συνοψίζοντας την περίοδο 1977-1979 μορφοποιείται ο συνασπισμός διοίκησης του κόμματος υπό την τρόικα του ΕΓ και αναπαράγεται η κομματική γραφειοκρατία²³³. Μαζί με τους παλαιοκομματικούς και την τεχνοκρατική μερίδα (Σταυρακάκης Μ., 16-4-2014 : συνέντευξη) σε μια σχέση αντιπαράθεσης αλλά και ενότητας ενόψει της εξουσίας και απέναντι στις κατά καιρούς διαμορφούμενες αριστερές αντιπολιτεύσεις εντός του κόμματος, συγκροτούν την αστική τάση του κόμματος, ως έκφραση κοινωνικών στρωμάτων της νέας μικροαστικής τάξης που ηγεμονεύουν στο πλαίσιο του κοινωνικού μπλοκ των δυνάμεων της αλλαγής. Ως πολιτική γραμμή στη συγκυρία εγγράφουν τη σταδιακή αυτονόμηση των ενδιαμέσων στόχων σε σχέση με τους μακροπρόθεσμους, που θα μετεξελιχθούν σε αυτοσκοπό στα μέσα της δεκαετίας του '80. Αντανακλούν την κίνηση της ιδιότυπης και προοπτικά ιδιοτελούς κοινωνικής κατηγορίας της κομματικής γραφειοκρατίας απέναντι στο κοινωνικό μπλοκ των κυριαρχούμενων τάξεων, κυρίως μέσα από τις προγραμματικές θέσεις του τεχνοκρατικού εκσυγχρονισμού των κρατικών δομών, της ωρίμανσης των αντικειμενικών και υποκειμενικών συνθηκών για το ρυθμό των δομικών αλλαγών (ΠΑΣΟΚ, 1981α : 24), της εξασθενημένης αντικαπιταλιστικής προγραμματικής γραμμής σε αντίθεση με την αντιιμπεριαλιστική-αντιμονοπωλιακή που διατηρείται με ελαφρές μετατοπίσεις μέχρι το 1981 (ΠΑΣΟΚ, 1981 α). Η ελαφρά αυτή μετατόπιση αποτυπώνεται στην 6^η σύνοδο της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Φεβρουάριος 1980), όπου διαμορφώνεται το κόμμα ως οργάνωση εξουσίας και διακηρύσσεται ότι η Αλλαγή «δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση επαναστατική ανατροπή» (6^η Σύνοδος ΚΕ, 1982 : 52). Πρόκειται για μια λανθάνουσα γραμμή παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας που θα επικρατήσει πλήρως με την κυβερνητική εμπειρία. Την κομματική γραφειοκρατία την προσδιορίζουμε ως το ισχυρότερο σ' εκείνη τη φάση τμήμα της αστικής τάξης του κόμματος, όχι με την υποκειμενική έννοια των αποστατών από την υπόθεση της σοσιαλιστικής αλλαγής, αλλά με την έννοια της συλλογικής μορφοποίησης των σχέσεων νομιμοποίησης του καπιταλιστικού κράτους εντός του μαζικοποιημένου σοσιαλιστικού κόμματος που βρίσκεται υπό την άμεση και συγκεντρωτική καθοδήγησή της. Η ηγεμονία της νέας μικροαστικής τάξης στην Ε.Λ.Ε. με την ιδιαίτερη μορφή της κομματικής γραφειοκρατίας αναπαράγεται μέσα

²³³ Η απόφαση της 5^{ης} Συνόδου της ΚΕ ψηφίζεται σχεδόν ομόφωνα. Η μοναδική αρνητική ψήφος είναι του Μ. Χαραλαμπίδη. Βλ. Χαραλαμπίδης Μ., *Ιδέες, αρχές και γραφειοκρατία, ΠΑΣΟΚ : 1974-1998*, εκδ. Γόρδιος 1998, σελ.. 23, Συνέντευξη με τον Αντώνη Κοτσακά στις 25-10-2012. Είναι η περίοδος που αρχίζει η εσωκομματική διαφοροποίηση του ΠΑΣΟΚ Ιταλίας που μετεξελίσσεται σε ανοιχτή εσωκομματική αντιπολίτευση απέναντι στο ΕΓ και την τρόικα του ΕΓ ολόκληρη την περίοδο που ακολουθεί (1979-1990).

από την κίνηση αστικοποίησης του ΠΑΣΟΚ ως αντικειμενικό προτσές εναλλαγής κομμάτων εξουσίας στο πλαίσιο του δοσμένου διεθνοπολιτικά και ταξικά καπιταλιστικού κράτους. Γι' αυτό και τη χαρακτηρίζουμε αστική τάση. Η μικροαστική κίνηση από τη φύση της ως ενδιαμέση κοινωνική τάξη πολώνεται ανάμεσα στην αστική και την εργατική τάξη (Πουλαντζάς Ν., 1979 : 34, Σακελλαρόπουλος Σ., 2001 : 338). Η δομική θέση που κατέχει η νέα μικροαστική τάξη στην υποβοήθηση της αστικής τάξης να καρπωθεί την παραγόμενη υπεραξία και η κοινωνική της αναπαραγωγή ως τέτοια αποτελούν τους υλικούς όρους ενσωμάτωσης και ετεροβαρούς συμμαχίας μεταξύ αστικής και νέας μικροαστικής τάξης στο πλαίσιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Η κρατικοποίηση της κομματικής γραφειοκρατίας μετά το '81, θα προσδιορίσει τους ιδιαίτερους υλικούς όρους κοινωνικής αναπαραγωγής της, οδηγώντας στη διάσπαση βραχυπρόθεσμων-μακροπρόθεσμων στόχων, στην απολυτοποίηση των πρώτων και στην ακύρωση των δεύτερων, στην οικοδόμηση μιας ετεροβαρούς συμμαχίας των νέων μικροαστικών στρωμάτων με την αστική τάξη από τα μέσα της δεκαετίας του '80. Γι' αυτό και η μικροαστική ηγεμονία με τη μορφή της κομματικής γραφειοκρατίας πρέπει να γίνει αντιληπτή ως η ιδιαίτερη μορφή που λαμβάνει η αστική τάση εντός του κόμματος στην εξέλιξή της.

Σε ιδεολογικό επίπεδο η κομματική γραφειοκρατία και ειδικότερα οι αποφάσεις της ΚΕ εκείνης της περιόδου 1979-1981 (5^η, 6^η, 7^η και 8^η) φανερώνουν την αδυναμία θεωρητικής ολοκλήρωσης του ΠΑΣΟΚ στο πλαίσιο της οριοθέτησής του απέναντι στα άλλα ρεύματα της αριστεράς εκείνης της περιόδου και ειδικότερα του ευρωκομμουνισμού, του υπαρκτού σοσιαλισμού και της σοσιαλδημοκρατίας, στη διακηρυσσόμενη κίνηση πρωτότυπης συνάρθρωσης μεταξύ νεομαρξιστικής θεωρίας της εξάρτησης και εθνικολαϊκών παραδόσεων με έντονα ενδογενή στοιχεία, σε δύο ιδιαίτερα κρίσιμα ζητήματα. Πρώτον στο ζήτημα του προτύπου κομματικής οργάνωσης και του τύπου σχέσεων τόσο στο εσωτερικό του, όσο και με το εξωτερικό του περιβάλλον, κυρίως με τα κοινωνικά κινήματα και τους μαζικούς χώρους. Δεύτερον στο ζήτημα των σχέσεων κόμματος-κράτους. Και τα δύο αποτέλεσαν κομβικής σημασίας ζητήματα στη διαδικασία οικοδόμησης σοσιαλιστικών κινημάτων σε διεθνές επίπεδο και ειδικότερα σε χρόνους και χώρους πραγματικούς και όχι σε συνθήκες εργαστηρίου. Η αδυναμία θεωρητικής ολοκλήρωσης για ένα μαζικό κόμμα παράγει άμεσες πολιτικές συνέπειες.

Αναφορικά με το ζήτημα της εσωτερικής του οργάνωσης και της σχέσης του με τα κοινωνικά κινήματα και τους μαζικούς χώρους, το ΠΑΣΟΚ οικοδομείται τόσο στο εσωτερικό του, όσο και σε σχέση με το εξωτερικό του περιβάλλον ως κόμμα της Τρίτης Διεθνούς στο πλαίσιο του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού. Προτάσσει με σαφήνεια την απόλυτη προτεραιότητα του κόμματος – της κομματικής του γραφειοκρατίας δηλαδή- έναντι του μαζικού κινήματος. Αδυνατεί να αναπτύξει μια διαφορετική θεωρία και πρακτική δημοκρατικής συγκρότησης, αντίστοιχη της τριτοδρομικής - όπως θα επιχειρηθεί να κωδικοποιηθεί στη συνέχεια - οριοθέτησης σε επίπεδο θεωρίας και πολιτικής γραμμής. Η γραμμή αυτή σταδιακά το αποκόπτει από τα κοινωνικά κινήματα και τυχόν επιρροές τους εντός του κόμματος. Ο κινηματικός χαρακτήρας του κόμματος αντικαθίσταται από τη γραφειοκρατικοποίηση των οργανώσεων, διατηρώντας όμως και ενισχύοντας το πρωτείο της κεντρικής κομματικής γραφειοκρατίας έναντι της κοινοβουλευτικής ομάδας.

Στο πλαίσιο της γραφειοκρατικοποίησης και αναπαγωγής της η κεντρική καθοδήγηση δεν δίνει συγκεκριμένη οργανωτική υπόσταση στην Ε.Λ.Ε. Δεν προχώρησε λ.χ. σε κοινές πολιτικές διαδικασίες εργαζομένων στις βιομηχανίες καπνού με τους αγρότες στις καπνοκαλλιέργειες για την αντιμετώπιση της κρίσης στον τομέα τους, εργαζομένων στην κλωστοϋφαντουργία με τους αγρότες βαμβακοκαλλιεργητές, εργαζομένων στη βιομηχανία με αυτούς στην κοινή ωφέλεια, με ρόλο πρωτοπορειακό για τη συγκρότηση μιας οργανικής ενότητας. Το ίδιο θα μπορούσε να συμβεί στο μαζικοποιημένο, πολιτικοποιημένο και μαχητικό φοιτητικό κίνημα, προκειμένου να βγει έξω από τις πύλες του πανεπιστημίου υπερβαίνοντας τον δυνάμει μικροαστικό του χαρακτήρα που βασιζόταν στην κίνηση ένταξής του στην μικροαστική τάξη και τη συντεχνιακή του τεχνοκρατική υφιστάμενη της αστικής τάξης προοπτική. Η κεντρική καθοδήγηση προτίμησε να διατηρεί ελεγχόμενες και χωρίς εσωτερικές διαδικασίες την ΠΑΣΠ και την ΠΑΣΚΕ, προχωρώντας σε καθετοποιημένες και τελετουργικού χαρακτήρα συνδιασκέψεις αναπαράγοντας έτσι τον καπιταλιστικό κοινωνικό καταμερισμό εργασίας και ειδικότερα τον διαχωρισμό διανοητικής-χειρωνακτικής εργασίας. Αποτέλεσμα αυτών διαδικασιών ήταν η αδυναμία οργανικής ανάπτυξης της ΕΛΕ η οποία παρέμεινε σ' ένα αντιδεξιό εκλογικό επίπεδο, ενισχύοντας τον κλαδικό χαρακτήρα των εργατοϋπαλληλικών οργανώσεων στη λογική της συνδικαλιστικής παραδοσιακού σοσιαλδημοκρατικού χαρακτήρα διεκδίκησης και αναδιανομής, όχι σε κλαδικά προγράμματα μετάβασης και ανατροπής του καπιταλιστικού καταμερισμού εργασίας. Αντίστοιχα και λόγω της

συγκεκριμένης γραμμής της κομματικής γραφειοκρατίας κινήθηκαν και οι κλαδικές οργανώσεις επιστημόνων που μεταβλήθηκαν σε πεδίο ισχυροποίησης της τεχνοκρατικής μερίδας του κόμματος μετατρέπόμενα τα μέλη τους σε οργανικούς διανοούμενους του αστικού κράτους και στη συνέχεια της μονοπωλιακής ή μη μονοπωλιακής αστικής τάξης, από επιστήμονες στρατευμένοι στη λαϊκή υπόθεση της σοσιαλιστικής αλλαγής που θα έπρεπε να είναι σύμφωνα με τη στρατηγική ΠΑΣΟΚ (Χαραλαμπίδης Μ., 1988 : 11-60). Είναι χαρακτηριστικό ότι στο πλαίσιο του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού του ΠΑΣΟΚ, η κομματική γραφειοκρατία αρνείται την εσωτερική περιφερειακή συγκρότηση του ΠΑΣΟΚ, την ίδια στιγμή που επαγγέλεται την περιφερειακή ανάπτυξη και τον αποκεντρωμένο κοινωνικό προγραμματισμό του κράτους. Υιοθετεί δηλαδή στο εσωτερικό του την οργανωτική δομή του αστικού συγκεντρωτικού κράτους, το οποίο διακηρύσσει ότι θα μετασχηματίσει σε αποκεντρωμένη σοσιαλιστική κατεύθυνση (5^η Σύνοδος ΚΕ, 1982 : 103 επ.).

Το άλλο ζήτημα είναι η ουδέτερη πρόσληψη της δομής του κράτους (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 145). Το ΠΑΣΟΚ δεν αναπτύσσει μια ιδιαίτερη θεώρηση για το εξαρτημένο καπιταλιστικό κράτος, δηλαδή για το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό. Αναπτύσσει μόνον τη γραμμή πάλης ενάντια στο εξαρτημένο κράτος που περνά μέσα από την πολιτικοστρατιωτική αποδέσμευση, την ελληνοποίηση του κράτους (σύμφωνα με την κομματική ορολογία) και τον εκδημοκρατισμό του. Δεν αντιμετωπίζει τον ιδιαίτερο καπιταλιστικό χαρακτήρα του κράτους. Η πρακτική συνέπεια στην ακριβώς επόμενη φάση, όταν απεμπολεί τη γραμμή της πολιτικοστρατιωτικής αποδέσμευσης της χώρας από το ΝΑΤΟ και την ΕΟΚ, είναι να υιοθετήσει θεωρητικά και πρακτικά τη γραμμή της παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας και της δεξιάς τάσης του ευρωκομμουνισμού, προσλαμβάνοντας το κράτος ως ουδέτερο θεσμό σε αντίθεση με τη θεωρητική οριοθέτησή του απέναντι σ' αυτές τις απόψεις το 1977. Το ΠΑΣΟΚ ως οργάνωση σε όλα τα επίπεδα της κομματικής ιεραρχίας ενσωματώνεται οργανικά στο κράτος, θεωρώντας ότι η κίνηση αυτή, σε συνδυασμό με τη θεσμοποίηση συμμετοχικών διαδικασιών σοσιαλδημοκρατικής έμπνευσης παραδοσιακού τύπου, ανατρέπει τον καπιταλιστικό χαρακτήρα του κράτους.

Έτσι το ΠΑΣΟΚ και συγκεκριμένα η κομματική του γραφειοκρατία αδυνατώντας να ολοκληρώσει τη θεωρία και πολιτική γραμμή της στρατηγικής ΠΑΣΟΚ όπως διαμορφώθηκε από τον Α.Π. πρωτίστως την περίοδο της δίχρονης

εσωκομματικής πάλης, θα είναι υφιστάμενη τόσο της τριτοδιεθνιστικής γραμμής (η οποία είναι και ενδογενής και επίκτητη συνιστώσα στο ΠΑΣΟΚ αποτέλεσμα της γενικότερης ιδεολογικής ηγεμονίας της κομμουνιστικής αριστεράς στους μαζικούς και μορφωτικούς χώρους την περίοδο 1974-1985) αναφορικά με την εσωτερική συγκρότηση και των σχέσεων με τα κοινωνικά κινήματα, όσο και της ευρωκομμουνιστικής – σοσιαλδημοκρατικής αναφορικά με το κράτος. Για την ακρίβεια η μη ολοκλήρωση της στρατηγικής ΠΑΣΟΚ αποτέλεσε την ιδεολογική και υλική συνθήκη της αναπαραγωγής της κομματικής γραφειοκρατίας και της αστικοποίησης του ΠΑΣΟΚ με τους συγκεκριμένους όρους που αυτή πραγματοποιήθηκε στην επόμενη φάση. Αυτή θα είναι και η βάση του συμβιβασμού, όχι ενσωμάτωσης, ανάμεσα στον Α.Π. - όταν από το 1980 και μετά προσχωρεί σταδιακά στην αστική τάση - και την κομματική γραφειοκρατία μέχρι την ήττα του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1989.

Συνοψίζοντας το ΠΑΣΟΚ ως βασική κατεύθυνση την περίοδο 1977-1981, διαμορφώνεται ως ένα μαζικό σοσιαλιστικό κόμμα τύπου Δεύτερης Διεθνούς του μεσοπολέμου, εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας με την ορολογία της παρούσας εργασίας. Δεν αποκτά ακόμα τα χαρακτηριστικά ενός πολυσυλλεκτικού κόμματος (Kirchheimer Ot., 1966), δηλαδή ενός κόμματος που προκειμένου να προσελκύσει ψήφους αδιαφορεί και ισοπεδώνει τις ιδεολογικές και πολιτικές θέσεις του. Αυτά θα τ' αποκτήσει, ως κυρίαρχα χαρακτηριστικά, τη δεκαετία του '90 και ως αποτέλεσμα της εξέλιξης του ΠΑΣΟΚ τη δεκαετία του '80 μέσα από την κυβερνητική εμπειρία και την κρατικοποίησή του, όταν από κόμμα της εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας, με εμμονή στο σοσιαλιστικό σκοπό καταλήγει σε κόμμα της παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας όπου ο σκοπός αναιρείται ακόμα και διακηρυκτικά. Ο πυρήνας, η υλική βάση του πολυσυλλεκτικού κόμματος είναι η διαδικασία μετατροπής του από μέσο σε αυτοσκοπό μέσα από τη διαμόρφωση και αναπαραγωγή της κομματικής γραφειοκρατίας ως ιδιότυπης κοινωνικής κατηγορίας.

Το ΠΑΣΟΚ συγκροτεί μια ταξική συμμαχία και για το λόγο αυτό η αντιδεξιά συσπείρωση συμπυκνώνει χαρακτηριστικά δομικής διαιρετικής τομής την περίοδο 1977-1993 (Μοσχονάς Γ., 2000 : 169), παρ' ότι στην περίοδο μετά το 1985 το κόμμα αποκτά ολοένα και περισσότερο στοιχεία πολυσυλλεκτικού κόμματος, με κυριάρχες πάντως αιχμές τον αντινεοφιλευθερισμό και τον δημοκρατικό πατριωτισμό. Ηγεμονική κοινωνική τάξη στο μπλοκ των δυνάμεων της αλλαγής είναι η νέα μικροαστική τάξη που μορφοποιείται στον πολιτικό σχηματισμό ως κομματική

γραφειοκρατία, συγκροτώντας την τάση αστικοποίησης του κόμματος, μαζί με τους παλαιοκομματικούς και την τεχνοκρατική μερίδα. Η κίνηση της σε επίπεδο οργανωτικής δομής αποτυπώνεται στο αυταρχικό πρότυπο του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού. Στο επίπεδο του προγράμματος η τάση αστικοποίησης του κόμματος εγγράφεται στις επιμέρους εκσυγχρονιστικές μεταρρυθμίσεις της κρατικής δομής, την ένταξη στο νέο κοινωνικό συμβόλαιο στρωμάτων της (εξασφαλισμένης κυρίως) μισθωτής εργασίας χωρίς ρήξη με την αστική τάξη, αλλά και τα στρώματα της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, στην έξοδο από την καπιταλιστική κρίση με αναδιανεμητικό σοσιαλδημοκρατικό πρόγραμμα αριστερού κεϋνσιανισμού χωρίς απαραίτητα ρήξη με τους μηχανισμούς ιμπεριαλιστικής εξάρτησης, σ' ένα μακροπρόθεσμο πλαίσιο και στρατηγικό στόχο που εξακολουθεί να ορίζεται από την εθνική ανεξαρτησία και τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό (ΠΑΣΟΚ : 1981α). Ο χαρακτηρισμός του ΠΑΣΟΚ από το ΚΚΕ στο 10^ο συνέδριο (1978) ως κόμμα του μικροαστικού σοσιαλισμού και στο 11^ο συνέδριο (1982) ως ιδιότυπου (αριστερού) σοσιαλρεφορμιστικού κόμματος, στο πλαίσιο μιας επιδιωκόμενης συνεργασίας για την πραγματική Αλλαγή, είναι κατά τη γνώμη μας βάσιμος (Κοτζιάς Ν., 1985 : 16).

Το ΠΑΣΟΚ μπορεί να μην ολοκληρώθηκε ιδεολογικοπολιτικά, ούτε να μορφοποιήθηκε οργανωτικά ως ένα νεομαρξιστικό αντιιμπεριαλιστικό σοσιαλιστικό κίνημα αυτοδιαχειριστικής προοπτικής σε αντιπαράθεση με τις πολιτικο-οργανωτικές εμπειρίες των κομμάτων της 2^{ης} και της 3^{ης} διεθνούς, αλλά και τις παλαιοκομματικού τύπου αστικές κομματικές μορφοποιήσεις, σύμφωνα με τις αρχικές διακηρύξεις του, όμως την περίοδο 1977-1985 απέκτησε χαρακτηριστικά κόμματος ιδεολογικής, πολιτικής και οργανωτικής ενότητας, στο πλαίσιο της υπό διαμόρφωση, αλλά τελικά ανολοκλήρωτης στρατηγικής του Τρίτου Δρόμου προς τον σοσιαλισμό. Στο κατακτημένο αυτό επίπεδο ιδεολογικής και πολιτικής ενότητας, οφείλονται και τα ειδικότερα χαρακτηριστικά που παρουσίασαν οι οργανωμένες εσωκομματικές αντιπολιτεύσεις απέναντι στην κεντρική καθοδήγηση του κόμματος, οι οποίες με τη σειρά τους χαρακτηρίζονταν από μερικότητα, καθώς αποτελούσαν τμήματα του υπό διαμόρφωση και τελικά ανοκλήρωτου νεομαρξιστικού ρεύματος ενός αριστερού σοσιαλιστικού κόμματος. Τόσο ο γραφειοκρατικός συνασπισμός διοίκησης του ΠΑΣΟΚ, όσο και οι μορφοποιημένες εσωκομματικές αντιπολιτεύσεις εκφράζουν, όπως έχει ειπωθεί, διαφορετικά ή επιμέρους επίπεδα ιδεολογικοπολιτικής «πασοκικής» νομιμότητας (Τζουβάνος Δ., 1982 : 12 επ.). Το διάσπαρτο ριζοσπαστικό ρεύμα που κινούνταν στο φοιτητικό χώρο την περίοδο 1974-1980, το ΠΑΣΟΚ

Ιταλίας που μορφοποιήθηκε ανταγωνιστικά στην κομματική γραφειοκρατία διεκδικώντας μια ιδεολογική-θεωρητική νεομαρξιστική ορθοδοξία την περίοδο 1977-1990, τα στελέχη της Επιτροπής Οργανωτικού έκφραση της πάλης τμημάτων της κομματικής οργάνωσης ενάντια στην υποβάθμιση και την αλλοίωση του ρόλου του κόμματος την περίοδο 1982-1983, η εργατοσυνδικαλιστική αντιπολίτευση κοινωνικά γειωμένη στην πολιτική συγκυρία την περίοδο 1984-1986, είχαν όπως θα αναλύσουμε στη συνέχεια επιμέρους χαρακτηριστικά ενός κόμματος ιδεολογικής και πολιτικής ενότητας σε φάση διαμόρφωσης. Γι' αυτό και θα μπορούσαν είτε να μη διαγραφούν, είτε να μη βρίσκονται διαρκώς υπό καταστολή, αν το ΠΑΣΟΚ στο εσωκομματικό του πεδίο κατά την κρίσιμη φάση της διαμόρφωσής του δεν συγκροτούνταν ως οργάνωση με κυρίαρχα τα χαρακτηριστικά των κομμάτων της Τρίτης Διεθνούς όπως εξετάσαμε. Τα ιδιαίτερα και έντονα φυσιογνωμικά-ταυτοτικά στοιχεία που ανέπτυξαν οι βασικές εσωκομματικές αντιπολιτεύσεις στην πάλη τους απέναντι στην κεντρική γραφειοκρατία του κόμματος, καθιστούσαν αφενός δύσκολη την ενσωμάτωσή τους ως κινήσεις ή διακριτές συλλογικότητες σε άλλα σχήματα της αριστεράς, αφετέρου δυσχερή τη μεταξύ τους συνεργασία.

Πριν περάσουμε στην κυβερνητική περίοδο του ΠΑΣΟΚ, θα αναλύσουμε το πλαίσιο της τελευταίας έντονης εσωκομματικής πάλης της περιόδου 1974-1981.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9^ο

Οι εσωκομματικές συγκρούσεις της περιόδου 1979-1981. Οι διαγραφές του ριζοσπαστικού ρεύματος και της οργάνωσης Θεσσαλονίκης (1980)

Στο κεφάλαιο 4γ όπου αναλύσαμε την κρίση της ΠΑΣΠ, κάναμε λόγο για την μορφοποίηση του ριζοσπαστικού ρεύματος ως μία από τις υπό διαμόρφωση ομαδοποιημένες κινήσεις στο ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1974-1976. Το ριζοσπαστικό ρεύμα δεν έχει την οργανωτική υπόσταση ούτε τα παγιωμένα χαρακτηριστικά των μηχανισμών του ΠΑΚ εξωτερικού, της ΔΑ, των τροτσκιστικών συσπειρώσεων και βεβαίως του ηγετικού κεντρικού μηχανισμού. Κι αυτό γιατί δεν πρόκειται για πολιτικό ρεύμα διαμορφωμένο μέσα στους πολιτικούς αντιφασιστικούς αγώνες πριν τη μεταπολίτευση όπως είναι τα υπόλοιπα. Πρόκειται ουσιαστικά για την έκφραση

στο επίπεδο του κόμματος της ριζοσπαστικοποιημένης φοιτητικής κοινωνικής κατηγορίας της πρώτης περιόδου της μεταπολίτευσης με επίκεντρο την κινηματική συγκρότηση στους μαζικούς χώρους. Ο πυρήνας της αποτελείται από φοιτητικά στελέχη του αντιδικτατορικού αγώνα που εντάχθηκαν στο ΠΑΣΟΚ με την ίδρυσή του [είναι χαρακτηριστικό ότι ένα βασικό στέλεχος του Ρ.Ρ. ο Δ. Τζουβάνος, ενεργός αντιδικτατορικός φοιτητής της Γεωπονικής, μέλος της Σ.Ε. Κατάληψης του Πολυτεχνείου '73 (Λυγερός Σ., 1978, τ. Β', 188) προερχόμενος από το χώρο των ανένταχτων, εκλέγεται μέλος της ΚΕ στο Προσυνέδριο 3^{ος}/75 και αναλαμβάνει Υπεύθυνος Σπουδάζουσας] και κυρίως φοιτητικά στελέχη που αναδεικνύονται μέσα από τους μαζικούς χώρους, με την ανάπτυξη του φοιτητικού κινήματος σε όλη την περίοδο 1974-1980 (Τζουβάνος Δ., 4-4-2014 : συνέντευξη). Η πραγματικότητα αυτή αντανakλάται τόσο στην υπό συνεχή διαμόρφωση ιδεολογική ταυτότητα μεταξύ τριτοδιεθνισμού και νεομαρξισμού, όσο και στην αδυναμία ενιαιοποίησης και οργανωτικής μορφοποίησης. Εξαίρεση σ' αυτά τα χαρακτηριστικά του ριζοσπαστικού ρεύματος αποτελεί η οργάνωση της Θεσσαλονίκης την περίοδο 1978-1980, η οποία διαμορφώνει μια πιο συνεκτική ιδεολογική διαφοροποίηση που αντανakλάται και με οργανωτικούς όρους και γι' αυτό τελικά επικεντρώνεται η σύγκρουση στην οργάνωση αυτή, χωρίς βεβαίως να αφήσει ανεπηρέαστες κομματικές οργανώσεις της σπουδάζουσας Αθήνας όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Το υπό διαμόρφωση ριζοσπαστικό ρεύμα την περίοδο της κρίσης της ΠΑΣΠ, σε μια πρώτη φάση (1975) συμμαχεί με το ΠΑΚ εξωτερικού, κάτι που αποτυπώνεται στη συνδιάσκεψη της ΠΑΣΠ (Σεπτέμβριος 75). Στη συνέχεια διαφοροποιείται ένα τμήμα του²³⁴, ενσωματώνεται στο ΠΑΚ εξωτερικού και κυριαρχεί (με το ΠΑΚ εξωτερικού) καθ' ολοκληρίαν στο συνέδριο αυτονομίας της ΠΑΣΠ (Απρίλιος 1976). Ένα άλλο τμήμα του (Τζουβάνος-Τζιόλας) ουδετεροποιείται και στο τέλος εκείνης της φάσης της εσωκομματικής πάλης συμμαχεί με τον ηγετικό μηχανισμό. Στην Πανελλήνια Συνδιάσκεψη (Ιούλιος 1977) ο Α. Τζιόλας εκλέγεται μέλος της Κ.Ε. (Σπουρδαλάκης Μ., 1988 : 360).

Κατά την περίοδο 1977-1979 στο ΠΑΣΟΚ μορφοποιείται ο συνασπισμός εξουσίας του κόμματος, η τρόικα του ΕΓ, οι επιτροπές του κόμματος που είναι όλες υπό τον πλήρη έλεγχο της τρόικας, συνολικά η κομματική γραφειοκρατία του. Οι προνομιακές σχέσεις του οργανωμένου ΠΑΣΟΚ με το χώρο της σπουδάζουσας της

²³⁴ Η πλειοψηφία των οργανώσεων σπουδάζουσας Αθήνας και Πάτρας

προηγούμενης περιόδου, υποβαθμίζονται και επιδιώκεται συνειδητά από μέρους της γραφειοκρατίας του κόμματος να ελεγχθούν ακριβώς λόγω της εμπειρίας της πάλης για τον έλεγχο της ΠΑΣΠ στην προηγούμενη φάση. Η πρακτική έλεγχου της ΠΑΣΠ και των κομματικών οργανώσεων της σπουδάζουσας γίνεται από τη γραφειοκρατία με τους εξής τρόπους. Η ΠΑΣΠ δεν είναι οργανωτικά αυτόνομη αλλά απλό μετωπικό σχήμα του ΠΑΣΟΚ στο μαζικό χώρο και οι κομματικές οργανώσεις της σπουδάζουσας εκλέγουν μόνον της Σ.Ε. των οργανώσεών τους. Τα γραφεία πόλης των οργανώσεων σπουδάζουσας (δευτεροβάθμιο όργανο), όσο και το γραφείο σπουδάζουσας (πανελλαδικό τριτοβάθμιο όργανο) είναι διορισμένα από την Επιτροπή Νεολαίας, που και αυτή διορίζεται από το ΕΓ, σε αντίθεση λ.χ. με την ΚΝΕ και τον Ρήγα που είναι αυτόνομες οργανώσεις Νεολαίας στο πλαίσιο των κομμάτων τους. Θα πρέπει να σημειωθεί πως και ο Ρήγας με την ΚΝΕ την ίδια ακριβώς περίοδο αντιμετώπιζουν μεγάλες κρίσεις με τη διαγραφή της Β΄ Πανελλαδικής από το ΚΚΕ εσ και της κίνησης των 400 από το ΚΚΕ, ενδείξεις της μαχητικότητας του μεταπολιτευτικού νεολαϊστικού ρεύματος με επίκεντρο τον φοιτητικό χώρο απέναντι στον έλεγχο των κομματικών γραφειοκρατιών.

Ενώ λοιπόν από το 1977-78 και μετά σταδιακά το ΠΑΣΟΚ προχωρά σε εκλογές Νομαρχιακών Επιτροπών, στο χώρο των οργανώσεων σπουδάζουσας εξακολουθεί να ισχύει ο διορισμός οργάνων και ο γραφειοκρατικός έλεγχος των οργανώσεων. Λόγω της πάλης ενάντια στην έλλειψη δημοκρατίας στο κόμμα ως ειδικότερης εκδήλωσης της κυριαρχίας του διαμορφούμενου συνασπισμού διοίκησης του κόμματος και της γραφειοκρατίας του διαμορφώνονται ριζοσπαστικές συσπειρώσεις σε επίπεδο αρχικά οργανώσεων βάσης της σπουδάζουσας ενάντια στην τρόικα του ΕΓ και την Επιτροπή Νεολαίας. Τα ριζοσπαστικά και αριστερά στοιχεία των οργανώσεων σπουδάζουσας θεωρούν ότι η γραφειοκρατία μπλοκάρει την ιδεολογικοπολιτική και οργανωτική ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ μέσα από τους μαζικούς χώρους προκειμένου να παγιώσει την κυριαρχία της και την αναπαραγωγή της ως γενικότερη ηγεμονική κίνηση κοινωνικών στρωμάτων της νέας μικροαστικής τάξης (Τζιόλας Λ., 1983 : 41 επ, Τζουβάνος Δ., 4-4-2014 : συνέντευξη). Παράλληλα διαμορφώνεται από τ' αριστερά στοιχεία μια κριτική στη γενικότερη κατεύθυνση του κόμματος στα κεντρικά ζητήματα της εθνικής ανεξαρτησίας και του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού θεωρώντας ότι η καθημερινή πολιτική πρακτική του κόμματος είναι μετριοπαθής στη γραμμή της, στοιχείο που το χρεώνουν στην κομματική γραφειοκρατία και κυρίως στην τρόικα του ΕΓ και λιγότερο στον Α.Π. Ταυτόχρονα

στελέχη του υπό διαμόρφωση Ριζοσπαστικού Ρεύματος στηρίζουν τις αποφάσεις της 2^η (ΕΛΕ) και 5^{ης} (πρωτοπόρα οργάνωση) συνόδου της ΚΕ ΠΑΣΟΚ, που τις θεωρούν ανασχετικές του παλαιοκομματισμού και της γραφειοκρατικοποίησης της οργάνωσης (Τζουβάνος Δ., 4-4-2014 : συνέντευξη, Ανδριανόπουλος Κ., 18-4-2015 : συνέντευξη).

Σε κομματικές οργανώσεις της σπουδάζουσας Αθήνας (Πάντειος, ΑΣΟΕΕ, Γεωπονική, ΦΜΣ, τμήματα του Πολυτεχνείου) άρχισαν την περίοδο 1978- 1979 επαφές μεταξύ των γραφείων σχολών σε μια αντιγραφειοκρατική κατεύθυνση και μετωπική αντιπαράθεση τόσο με την κομματική γραφειοκρατία και την Επιτροπή Νεολαίας, όσο και με άλλες κομματικές οργανώσεις σπουδάζουσας Αθήνας (Νομική, Πολιτικό, Οικονομικό, Ιατρική). Οι τελευταίες υποστήριζαν την Ε.Ν. και οι οργανώσεις του ριζοσπαστικού ρεύματος τις αποκαλούσαν χαρακτηριστικά Γ.Ο. Χαριλάου Τρικούπη λόγω των οργανικών σχέσεων που είχαν με τα κεντρικά (Σπίγγος Α., 18-3-2014 : συνέντευξη). Η πάλη ενάντια στο ν. 815 αποτύπωσε τον διαχωρισμό των οργανώσεων της σπουδάζουσας Αθήνας. Οι οργανώσεις που κινούνταν σε μια ριζοσπαστική κατεύθυνση συμμετείχαν αποφασιστικά στο κίνημα των καταλήψεων, ερχόμενες σε επαφή με αγωνιστικά τμήματα και οργανώσεις του φοιτητικού κινήματος που κινούνταν στο χώρο της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς και της Β΄ Πανελλαδικής (Ανδριανόπουλος Κ., 18-4-2015 : συνέντευξη), ενάντια στην πιο συμβιβαστική γραμμή της ΕΦΕΕ, της ΠΣΚ και της ΠΑΣΠ κεντρικά όπως διαμορφωνόταν από την Επιτροπή Νεολαίας του κόμματος. Αλλά και οργανώσεις σπουδάζουσας του ΠΑΣΟΚ που ελέγχονταν από τα κεντρικά, όπως η Νομική και το Πολιτικό Νομικής, στη διαδικασία των γενικών συνελεύσεων των συλλόγων φοιτητών διασπώνται και το ριζοσπαστικό τμήμα τους στηρίζει τις αποφάσεις για αγωνιστικές κινητοποιήσεις και καταλήψεις διαρκείας απέναντι στη γραμμή της ΕΦΕΕ (Χατζηαντωνίου Γ., 28-11-2014 : συνέντευξη).

Στις οργανώσεις σπουδάζουσας της Θεσσαλονίκης η εξέλιξη είναι διαφορετική, ενώ μέχρι και το τέλος του κινήματος των καταλήψεων ενάντια στον 815, δεν υπάρχει συντονισμός μεταξύ των ριζοσπαστικών οργανώσεων Αθήνας και Θεσσαλονίκης (Σπίγγος Α., 18-3-2014 : συνέντευξη). Η ριζοσπαστική τάση στις οργανώσεις σπουδάζουσας της Θεσσαλονίκης είναι κυρίαρχη ήδη από το 1976, με δεδομένο ότι στην εξέλιξη της εσωκομματικής πάλης με επίκεντρο την ΠΑΣΠ στήριξε στο τέλος την ηγεσία. Η διαμόρφωσή της ήταν όμως σε κινηματική και ριζοσπαστική κατεύθυνση. Παράλληλα είχε παγιώσει την κυριαρχία της όχι μόνον σε

επίπεδο κομματικών οργανώσεων σπουδάζουσας, αλλά σταδιακά και σε επίπεδο Ν.Ε. Θεσσαλονίκης. Η πραγματικότητα αυτή αποτύπωνε οργανωτική μορφοποίηση και πολιτική συνοχή του ριζοσπαστικού ρεύματος, που δεν υπήρχε αντίστοιχη στις οργανώσεις σπουδάζουσας της Αθήνας. Η δύναμη του ριζοσπαστικού ρεύματος στη Θεσσαλονίκη έναντι των κεντρικών αποτυπώνεται στις συνεχείς αναβολές της εκλογής Ν.Ε. την περίοδο 1978-1979. Τελικά το ΕΓ προχωρά σε διορισμό Οργανωτικής Επιτροπής Συνεδρίου (ΟΕΣ) αντί εκλογής νομαρχιακού οργάνου με γραμματέα τον Γ. Λιάνη, υποστηρικτή της κομματικής ηγεσίας. Ο διορισμός του Γ. Λιάνη βρίσκει αντίθετη τη μεγάλη πλειοψηφία των οργανώσεων της Σπουδάζουσας Θεσσαλονίκης, που κυριαρχούσαν σε επίπεδο νομαρχιακής συνέλευσης (Οικονόμου Π., 14-3-2014 : συνέντευξη).

Αρχές του 1980 γίνεται συνάντηση στην Αθήνα μεταξύ των εκπροσώπων των ριζοσπαστικών οργανώσεων της Αθήνας και του Λ. Τζιόλα, από την οποία προκύπτει μια γενική συμφωνία για τη συντηρητική κατεύθυνση που κινείται το ΠΑΣΟΚ με ευθύνη του ΕΓ και της κομματικής γραφειοκρατίας συνολικότερα, για την ενίσχυση των παλαιοκομματικών, για τη σταδιακή αναίρεση των στρατηγικών στόχων του ΠΑΣΟΚ. Οι διεργασίες δεν προχώρησαν σε περαιτέρω μορφοποίηση και οργανωτική ενοποίηση των ριζοσπαστικών στοιχείων (Σπίγγος Α., 18-3-2014 : συνέντευξη). Ο Τζιόλας ψηφίζει λευκό στην 6^η Σύνοδο της ΚΕ (3^{ος}/1980), αντανακλώντας την ισχυρή οργανωτική και τοπική γείωση στη Θεσσαλονίκη²³⁵ σε σύγκρουση με το ΕΓ, αλλά και τις επαφές με ριζοσπαστικά στοιχεία της σπουδάζουσας Αθήνας.

Την άνοιξη του 1980 πραγματοποιήθηκε παναθηναϊκή συνέλευση σπουδάζουσας παρουσία της τρόικας του ΕΓ. Η συντριπτική πλειοψηφία των συμμετεχόντων στη διαδικασία (107 τοποθετήσεις επί συνόλου 112) τάσσεται υπέρ των θέσεων της υπό διαμόρφωση ριζοσπαστικής τάσης που συνοψίζονται στα ζητήματα της δημοκρατίας στο κόμμα και στο ξεκαθάρισμα των προγραμματικών θέσεων σε σοσιαλιστική κατεύθυνση. Οι εκπρόσωποι του ΕΓ υποστήριξαν ότι το ΠΑΣΟΚ είναι υποχρεωμένο να έχει μια πιο ευέλικτη θέση όταν απευθύνεται σε πλατειά στρώματα (Σπίγγος Α., 18-3-2014 : συνέντευξη). Στη συνέχεια το ΕΓ προχώρησε στην καθαίρεση από την Επιτροπή Νεολαίας πέντε μελών (Παπαηλιού, Αθανασούλης, Ρεσβάνης, Βαλσαμίδης, Καπαρός) που θεωρούνταν ότι απηχούσαν απόψεις του ριζοσπαστικού ρεύματος και ήταν κοντά στον Τζουβάνο, ο οποίος είχε

²³⁵ Είναι και εκλεγμένος δημοτικός σύμβουλος Θεσσαλονίκης από τις δημοτικές εκλογές του 1978.

διαγραφεί ήδη από την άνοιξη του 1979. Πραγματοποιείται συνάντηση ΕΓ με Τζιόλα η οποία δεν καταλήγει πουθενά. Ο Τζιόλας καταψηφίζει την εισήγηση της 7^{ης} Συνόδου της ΚΕ (7^{ος}/1980), τασσόμενος ενάντια στην ενιαία αντίληψη καθώς θεωρεί ότι οδηγεί στην εδραίωση της γραφειοκρατικής δόμησης του ΠΑΣΟΚ (Ελευθερίου Ρ., 1983β : 28). Η Επιτροπή Οργανωτικού θεωρεί ότι οι ισχυρισμοί του Τζιόλα για γραφειοκρατική δόμηση του ΠΑΣΟΚ είναι προσχηματικοί και ότι κινείται με αποκλειστικό στόχο την ισχυροποίηση της διαπραγματευτικής του θέσης στο κεντρικό κομματικό επίπεδο και ενίσχυσης της επιρροής του στο τοπικό επίπεδο ως εν δυνάμει παράγοντας της Βόρειας Ελλάδας (Καργόπουλος Ν., 29-5-2014: συνέντευξη)²³⁶. Στη συνέχεια ο Τζιόλας συναντιέται με τον Α.Π. και πάλι χωρίς αποτέλεσμα (Μανίκας Σ., 29-5-2014 : συνέντευξη).

Με επίκεντρο τη διοργάνωση των Γιορτών Νεολαίας Αύγουστο και Σεπτέμβριο 1980 και με δεδομένη την πολιτικοοργανωτική ισχυροποίηση του ριζοσπαστικού ρεύματος στις οργανώσεις της Σπουδάζουσας, το ΠΑΣΟΚ ανακοινώνει τη διαγραφή του Τζιόλα και άλλων κεντρικών στελεχών της Σπουδάζουσας Θεσσαλονίκης (Χ. Μήλιος και Γ. Γρόλιος). Η ανακοίνωση των διαγραφών οδηγεί σε συγκρούσεις και συμπλοκές στα γραφεία της ΝΕ Θεσσαλονίκης. Το ΕΓ απαντά με περιορισμένες αρχικά διαγραφές. Οι διαγραμμένοι αποφασίζουν να πραγματοποιήσουν τη Γιορτή Νεολαίας στη Θεσσαλονίκη (9-10 Σεπτεμβρίου 1980), η οποία συναντά μεγάλη αποδοχή κυρίως στο σπουδαστικό χώρο (Ελευθερίου Ρ, 1983β, Σπουρδαλάκης Μ., 1988 : 279-280). Το ΕΓ προχωρά κι αυτό σε διοργάνωση Γιορτής Νεολαίας στη Θεσσαλονίκη και σε μαζικές εκκαθαρίσεις στην οργάνωση Θεσσαλονίκης οι οποίες πλησιάζουν σύμφωνα μ' ορισμένες εκτιμήσεις τα 2000 μέλη (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 123-124)²³⁷. Τμήμα των διαγραμμένων της Θεσσαλονίκης προχωρά στη συγκρότηση της Κίνησης για τη στρατηγική ΠΑΣΟΚ- Ε.Α.Λ.Κ.Κ.Α.²³⁸, θέτοντας το ζήτημα της ηγεμονίας στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ των νέων μικροαστικών στρωμάτων, το γραφειοκρατικό χαρακτήρα του κομματικού μηχανισμού, την σταδιακή αναίρεση των στρατηγικών

²³⁶ Με μεγαλύτερη μετριοπάθεια αλλά στην ίδια κατεύθυνση και άλλα δύο μέλη της Επιτροπής Οργανωτικού εκείνης της περιόδου, βλ. συνεντεύξεις με Κοτσακά Α. στις 25-10-2012 και Οικονόμου Π. στις 14-3-2014.

²³⁷ Σε απόλυτο αριθμητικό επίπεδο είναι οι πιο μαζικές διαγραφές. Αλλά την περίοδο που πραγματοποιούνται οι διαγραφές το Φθινόπωρο του 1980 το ΠΑΣΟΚ έχει ήδη υπερβεί τα 65.000 μέλη και βρίσκεται σε ραγδαία οργανωτική ανάπτυξη φθάνοντας τα 110.000 μέλη τον Οκτώβριο 1981.

²³⁸ Εθνική Ανεξαρτησία-Λαϊκή Κυριαρχία-Κοινωνική Απελευθέρωση.

επιλογών²³⁹. Το τμήμα του Ριζοσπαστικού Ρεύματος στην Αθήνα είναι επιφυλακτικό προς την κίνηση αυτή (Τζουβάνος Δ., 4-4-2014 : συνέντευξη). Στις φοιτητικές εκλογές του 1981 στους συλλόγους των πανεπιστημιακών σχολών της Θεσσαλονίκης θα συγκροτηθούν ανταγωνιστικά προς την ΠΑΣΠ ψηφοδέλτια ως Κίνηση για τη στρατηγική ΠΑΣΟΚ στο φοιτητικό κίνημα (Σακελλάρης Γ., 8-4-2014 : συνέντευξη), με πυρήνα τις σχολές του Πολυτεχνείου Θεσσαλονίκης, η οποία και θα βγάλει έδρα στην ΦΕΑΠΘ, με αποτέλεσμα τον εκτοπισμό της ΠΑΣΠ από την 1^η θέση που κατείχε μέχρι το 1980 στους φοιτητικούς συλλόγους των σχολών της Θεσσαλονίκης. Ένα άλλο τμήμα των διαγραμμαμένων από τις οργανώσεις σπουδάζουσας Θεσσαλονίκης το 1980, υπό τον Γ. Γρόλιο επανεντάσσεται αμέσως στο ΠΑΣΟΚ. Διαμορφώνεται σταδιακά εντός των κομματικών οργανώσεων σπουδάζουσας Θεσσαλονίκης ως μια ισχυρή ομαδοποιημένη συσπείρωση θέτοντας ζητήματα στρατηγικής του ΠΑΣΟΚ (κυρίως την αποχώρηση από την ΕΟΚ) ανοίγοντας μέτωπο απέναντι στον κεντρικό μηχανισμό της Σπουδάζουσας Νεολαίας, αλλά και απέναντι στους «Ιταλούς» που από την περίοδο 1982-1983 αρχίζουν να ισχυροποιούνται στις οργανώσεις σπουδάζουσας Αθήνας και Θεσσαλονίκης. Η συσπείρωση περί τον Γρόλιο θα διαγραφεί τον Απρίλιο 1984 από το Ε.Γ. του ΠΑΣΟΚ στο πλαίσιο των προσυνεδριακών διαδικασιών του 1^{ου} Συνεδρίου ΠΑΣΟΚ (Σακελλάρης Γ., 8-4-2014 : συνέντευξη).

Την ίδια περίοδο με τις διαγραφές στη Θεσσαλονίκη (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1980), θα διαγραφούν τα ριζοσπαστικά και αριστερά στοιχεία των οργανώσεων σπουδάζουσας Αθήνας (Πάντειος, ΑΣΟΕΕ, ΦΜΣ, Γεωπονική, τμήματα Πολυτεχνείου, Πολιτικό Νομικής, Φαρμακευτική), τα οποία το ΕΓ θεώρησε ομαδοποιημένα με την Κίνηση για τη στρατηγική ΠΑΣΟΚ στη Θεσσαλονίκη. Την περίοδο 1980-1981 το ΕΓ προχωρά στη διάλυση τεσσάρων Τ.Ο. στην ευρύτερη περιοχή των Αθηνών και συγκεκριμένα του Χαλανδρίου, Αγίας Παρασκευής, Χολαργού, Ν. Φιλαδέλφειας, σε εκκαθαρίσεις στη Ν.Ε. Β2 Αθήνας (Ελευθερίου Ρ., 1983β : 27), ενώ διαγράφεται μεταξύ άλλων το κεντρικό στέλεχος των οργανώσεων σπουδάζουσας της Πάτρας Ν. Κουνενής (Ανδριανόπουλος Κ., 18-4-2015 : συνέντευξη).

Όπως ήδη έχει αναφερθεί το ριζοσπαστικό ρεύμα δεν αποτελούσε μια ενοποιημένη οργανωτικά και ιδεολογικοπολιτικά ομογενοποιημένη κατάσταση, μ' εξαίρεση την οργάνωση ΠΑΣΟΚ Θεσσαλονίκης όπου υπήρχαν και στοιχεία ισχυρής

²³⁹ Εσωτερικό κείμενο των διαφωνούντων της οργάνωσης ΠΑΣΟΚ Θεσσαλονίκης Αύγουστος 1980, βλ. Βερναρδάκης Χ., *Τα πολιτικά κόμματα...*, ο.π.π. σελ. 124

πλειοψηφικής ομαδοποίησης. Ήταν περισσότερο έκφραση ριζοσπαστικών στοιχείων σχεδόν αποκλειστικά στις οργανώσεις της Σπουδάζουσας, που συσπειρώνονταν τοπικά και όχι κεντρικά ενάντια στη γραφειοκρατικοποίηση του ΠΑΣΟΚ. Η ενοποίηση των στοιχείων και μερίδων του ριζοσπαστικού ρεύματος της περιόδου 1974-1980, θα μορφοποιηθεί εν μέρει την επόμενη περίοδο και θ' αποτελέσει τον πυρήνα του περιοδικού *Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα* (1982-1988) και της πολιτικής κίνησης Ενότητα Μαρξιστών Σοσιαλιστών (Ε.ΜΑ.Σ., 1984-1991) τις οποίες θ' αναλύσουμε σε επόμενο κεφάλαιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10^ο

1981-1985

α) Το διεθνές πλαίσιο

Για να έχουμε μια πιο πλήρη εικόνα της εξέλιξης του ΠΑΣΟΚ την περίοδο που ασκεί την κυβερνητική εξουσία, είναι υποχρεωτικό, στο πλαίσιο της οπτικής που υιοθετεί η συγκεκριμένη εργασία, να παρατηρήσουμε βασικές όψεις της εξέλιξης του καπιταλιστικού συστήματος σε διεθνές επίπεδο. Η σημασία του διεθνούς παράγοντα είναι δεδομένη στην εξέλιξη της πάλης των τάξεων στους κοινωνικούς σχηματισμούς και όχι μόνον στον ελληνικό. Στο ιμπεριαλιστικό στάδιο του καπιταλισμού, που ουσιαστικά καλύπτει ολόκληρο τον 20^ο αιώνα, η κυρίαρχη τάση είναι η διαδικασία καπιταλιστικής διεθνοποίησης, ιμπεριαλιστικής επέκτασης, εσωτερίκευσης της κίνησης ενσωμάτωσης του κοινωνικού σχηματισμού στη διαδικασία της διεθνοποίησης και συνάρθρωσης με εγχώρια τμήματα και μερίδες της αστικής και μικροαστικής τάξης, καθώς και με το καπιταλιστικό κράτος, που μετασχηματίζεται, συγκροτώντας το συνασπισμό εξουσίας. Η διαδικασία ενσωμάτωσης-εσωτερίκευσης ολοκληρώνεται με τις πολιτικές της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης.

Οι βασικές διαιρετικές τομές της εξέλιξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού (εθνικός διχασμός 1915-1922, εμφύλιος 1944-1949) ουσιαστικά επικαθορίστηκαν από τις διεθνοπολιτικές συγκρούσεις, λαμβάνοντας και μορφές διακριτών και αντικρουόμενων γεωπολιτικών προσανατολισμών. Η διαφορά με τη σύγκρουση ανάμεσα στο αστικό μπλοκ και το κοινωνικό μπλοκ των δυνάμεων της αλλαγής την περίοδο 1977-1985, είναι η κυρίαρχη διαδικασία καπιταλιστικής διεθνοποίησης και προχωρημένης ενσωμάτωσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού που λαμβάνει τα χαρακτηριστικά συμμετοχής σε περιφερειακές (υπερ-)

ιμπεριαλιστικές ολοκληρώσεις, που μορφοποιούν την ιμπεριαλιστική εξάρτηση σε εσωτερική ιδεολογική, πολιτική, κοινωνική και οικονομική διαδικασία. Ενώ δηλαδή στις δύο προηγούμενες μείζονες συγκρούσεις ο διεθνοπολιτικός παράγοντας έχει κυρίως τα χαρακτηριστικά της εξωτερικής επέμβασης, στην εξέλιξη της πάλης των τάξεων της υπό εξέταση περιόδου ο «διεθνής παράγοντας» έχει ως κυρίαρχα χαρακτηριστικά τους δομικούς οικονομικούς καταναγκασμούς του καπιταλιστικού συστήματος, χωρίς να αναιρείται η παρουσία και ο ρόλος των εξωτερικών παρεμβάσεων, ελέγχων ή πιέσεων.

Η παγκόσμια καπιταλιστική κρίση της δεκαετίας του '70, που χαρακτηρίστηκε από τις δύο πετρελαϊκές κρίσεις ('73 και '79), κρίση υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου (Σακελλαρόπουλος Σ., 2001 : 23 επ.), έλαβε χώρα, όταν σειρά διαρθρωτικών μεταβολών ενέργησαν σωρευτικά ανακόπτοντας την 30ετή μεταπολεμική ιστορική φάση καπιταλιστικής ανάπτυξης²⁴⁰. Ειδικότερα η κρίση κερδοφορίας ως αποτέλεσμα της ταχύτερης αύξησης των μισθών από την παραγωγικότητα, που προήλθε από την ενισχυμένη παρουσία της εργατικής τάξης στον κοινωνικό συσχετισμό δυνάμεων, αλλά και την ποικιλότροπη εμπλοκή του καπιταλιστικού μεταπολεμικού παρεμβατικού κράτους στη διαδικασία διευρυμένης κοινωνικής αναπαραγωγής, οδήγησε αφενός τα κράτη του αναπτυγμένου καπιταλισμού σε δημοσιονομική κρίση λόγω της αύξησης των δημοσίων δαπανών, αφετέρου σε κλείσιμο επιχειρήσεων μέσω του εκκαθαριστικού μηχανισμού της καπιταλιστικής αγοράς και σε άνοδο των τιμών των προϊόντων. Οι δύο εξελίξεις σε επίπεδο καπιταλιστικής αγοράς τροφοδότησαν το φαινόμενο του στασιμοπληθωρισμού, δηλαδή την ταυτόχρονη ύπαρξη ανεργίας και πληθωρισμού (άνοδος μισθών-τιμών). Η αναζήτηση καπιταλιστικής κερδοφορίας, μέσα από την κυρίαρχη κίνηση συσσώρευσης κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα οδήγησε στη

²⁴⁰ Για το ζήτημα της καπιταλιστικής κρίσης της δεκαετίας του '70, για την οποία υπάρχει εξαιρετικά πλούσια βιβλιογραφία, διεθνής και εγχώρια, αντί πολλών βλ. Weisskopf T (1981), *The current economical crisis in historical perspective*, Socialist Review, Oakland USA, vol. 11, Gill S. – Law D. (1989), *Global hegemony and the structural power of capital*, International Studies Association, Quarterly 33, 475-499, Piven F. (1995) *Is it global economics or neo-laissez faire*; New left review, no 213, Φωτόπουλος Τ., *Η νεοφιλελεύθερη συναίνεση και η κρίση της οικονομίας ανάπτυξης*, εκδ. Γόρδιος, 1993, Σταμάτης Γ., *Οικονομικά Μαργκινάλια*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1997, Καραμπελιάς Γ., *Κρίση του κεφαλαίου και αυτονομία*, εκδ. Κομμούνια, χ.χ.ε., Βατικιώτης Λ., *Κρίση και ανασυγκρότηση στην παγκόσμια οικονομία από το 1970 μέχρι σήμερα. Η διαμάχη γύρω από τις θέσεις του Brenner και ο χαρακτήρας της κρίσης του 1973*, αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2007.

σταδιακή ανατροπή του διεθνούς νομισματικού συστήματος των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών (1971-1973)²⁴¹.

Η δεκαετία του '70 συμπυκνώνει δύο αντίθετες κατευθύνσεις της πάλης των τάξεων. Στο πρώτο ήμισυ ολοκληρώνεται η ενισχυμένη παρουσία της εργατικής τάξης στους μητροπολιτικούς καπιταλιστικούς σχηματισμούς που έχει λάβει τα χαρακτηριστικά του σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου, η οικονομική και στρατιωτική ανάπτυξη του διεθνοπολιτικού μπλοκ των κρατών του υπαρκτού σοσιαλισμού, η άνοδος του αντιιμπεριαλιστικού-εθνικοπελευθερωτικού-αντιαποικιακού κινήματος των λαών του Τρίτου Κόσμου με χαρακτηριστικότερες εκφράσεις την άνοδο του κινήματος των αδεσμεύτων, την ήττα του αμερικανικού στρατού στο Βιετνάμ (Απρίλιος 1975) και ολοκληρώνεται με τις νίκες της ιρανικής επανάστασης²⁴² και των Σαντινίστας στη Νικαράγουα, το 1979.

Στο δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του '70 εκδηλώνεται η αντεπίθεση της αστικής τάξης σε διεθνές επίπεδο, μέσα από τη δυναμική της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης και της διεθνοποίησης του κεφαλαίου (Χάρβεϋ Ν., 2007), ενώ έχει ήδη προηγηθεί η υποκινούμενη από τις ΗΠΑ πραξικοπηματική ανατροπή του Σ. Αλλιέντε (11-9-73) από δυνάμεις του στρατού και το αστικό μπλοκ της Χιλής προχωρά σε σταδιακή εφαρμογή νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών (Σουήζυ Π. – Μάγκντοφ Χ., 1983). Πιο χαρακτηριστικές εκδηλώσεις της καπιταλιστικής αναδιαρθρωτικής διαδικασίας είναι η σταδιακή απελευθέρωση της κίνησης κεφαλαίων από κρατικές ρυθμίσεις που θα ενισχύσει το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο, που με τη σειρά του εντείνει τη δυναμική της διεθνοποίησης της κεφαλαιακής συσσώρευσης : Α) Η αναδιάρθρωση της οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας και των εργασιακών σχέσεων στη κατεύθυνση της ευελιξίας και της ανόδου του ποσοστού εκμετάλλευσης και της αύξησης της παραγόμενης υπεραξίας μέσα από την ενσωμάτωση της τεχνολογικής επανάστασης της πληροφορικής και της ουσιαστικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο ανατρέπει τον κοινωνικό συσχετισμό στη βάση της παραγωγής (Ιωακείμογλου Η., 2007). Β). Η οριστική ήττα της πολιτιστικής

²⁴¹ Για μια παρουσίαση της ανατροπής του συστήματος σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών σε συνδυασμό με την πετρελαϊκή κρίση του '73, βλ. *Κόκκινες Σελίδες*, τχ. 6^ο/2014, εκδ. Λέσχη Κατασκόπων 21^{ου} αιώνα

²⁴² Η νίκη της ιρανικής επανάστασης (σε συνδυασμό με την εισβολή της ΕΣΣΔ στο Αφγανιστάν) προκάλεσαν απότομη άνοδο της τιμής του πετρελαίου, που διαμορφώθηκε στα 35-40 δολάρια το βαρέλι, συμβάλλοντας στην εκδήλωση της β' πετρελαϊκής κρίσης το 1979 και σε νέο γύρο οικονομικής ύφεσης λόγω ανόδου του ενεργειακού κόστους.

επανάστασης στην Κίνα (1976) και η έναρξη της διαδικασίας εγκαθίδρυσης του «σοσιαλισμού της αγοράς» από την ομάδα του Ντεγκ Σιάο-πινγκ (1978) που θα επανεντάξει την Κίνα μ' έναν ιδιότυπο τρόπο στο διεθνοποιημένο καπιταλιστικό σύστημα (Μπετελέμ Σ., 1978). Γ). Η ανατροπή της νομισματικής πολιτικής της Κεντρικής Ομοσπονδιακής Τράπεζας των ΗΠΑ (FED) υπό τον Πολ Βόλκερ (1979)²⁴³ με τη δέσμευση της νομισματικής πολιτικής στις αντιπληθωριστικές πολιτικές και την κατακόρυφη άνοδο των επιτοκίων που θα οδηγήσει τις χώρες κυρίως του Τρίτου Κόσμου στην παγίδα του χρέους, σε αδυναμία αποπληρωμής δανείων και στο Δ.Ν.Τ., ακυρώνοντας την πορεία της αυτοδύναμης οικονομικής ανάπτυξης και εδραιώνοντας το μηχανισμό της νεοαποικιακής τους εξάρτησης. Δ). Η εκλογική νίκη της Θάτσερ (1979) που σηματοδοτεί την πάλη ενάντια στη σοσιαλδημοκρατική μορφή ρύθμισης του καπιταλισμού και την κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού. Ε). Η εκλογική νίκη του Ρέγκαν (1980) που οξύνει την πάλη ενάντια στις οργανωμένες δυνάμεις της μισθωτής εργασίας, οδηγώντας στην ενδυνάμωση της κοινωνικής ισχύος της αστικής τάξης μέσα από αναδιανομή του παραγόμενου πλούτου υπέρ της και ταυτοχρόνως εντείνει τη διεθνοπολιτική αντιπαράθεση με τη Σοβιετική Ένωση μέσα από τη ραγδαία αύξηση των εξοπλιστικών προγραμμάτων και τη νέα φάση του Ψυχρού Πολέμου, η οποία ήδη είχε αρχίσει από την τελευταία περίοδο της προεδρίας Κάρτερ με το δόγμα για τα ανθρώπινα δικαιώματα (Πέτρας Τ. – Μόρλεϋ Μ., 1982, 6^η Σύνοδος ΚΕ, 1982 : 5-10, Θέσεις ΚΕ για 1^ο Συνέδριο ΠΑΣΟΚ, 1984 : 7). Στ) Διατυπώνεται ένα νεοφιλελεύθερο σχέδιο για την αναδιοργάνωση των δομών και της λειτουργίας του κράτους στην κατεύθυνση αναίρεσης εργατικών δικαιωμάτων, των συμμετοχικών πολιτικών κατακτήσεων, ανατροπής του κοινωνικού κράτους, θεωρώντας ότι η δημοκρατική επέκταση της πολιτικής συμμετοχής έχει «υπερφορτώσει» τις κυβερνήσεις και τους θεσμούς παράγοντας ακυβερνησία και εντείνοντας πληθωριστικές τάσεις στην οικονομία²⁴⁴. Τέλος αλλά όχι έσχατο η κρίση κοινωνικής

²⁴³ Ο Ρ. Volcer μιλώντας στο Κογκρέσσο των ΗΠΑ κατά το διορισμό του στη θέση του Προέδρου της FED δήλωσε ότι «Το επίπεδο ζωής του μέσου αμερικάνου θα πρέπει να πέσει», εφημ *New York Times*, 18-10-1979.

²⁴⁴ Πρόκειται για το κείμενο-έκθεση τον Μάιο 1975 στη σύνοδο της Τριμερούς Επιτροπής (Trilateral Commission), θεσμός συνάντησης και ανταλλαγής απόψεων οικονομικών και πολιτικών παραγόντων των χωρών του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού, με θέμα : Η κρίση της δημοκρατίας-έκθεση για την κυβερνησιμότητα των δημοκρατιών. Συντάκτες του κειμένου ήταν οι Μ. Crozier (από Ευρώπη), S. Huntington (από Η.Π.Α.) J. Watanuki (από Ιαπωνία), υπό τη γενική καθοδήγηση του Z. Brzezinski, που προήδρευε εκείνη την περίοδο της Τριμερούς Επιτροπής. Για το ζήτημα της συντηρητικής και

αναπαραγωγής των εθνικών σχηματισμών του υπαρκτού σοσιαλισμού, λόγω της ανάπτυξης εμπορικών συναλλαγών με τις καπιταλιστικές οικονομίες και της ολοκληρωτικής γραφειοκρατικοποίησης και αυταρχισμού των πολιτικών μηχανισμών των συγκεκριμένων εθνικών κοινωνικών σχηματισμών, εκδηλώνεται με την οικονομική στασιμότητα ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '70, τη στρατιωτική αποτυχία της ΕΣΣΔ στο Αφγανιστάν (1979-1980) και την πολωνική κρίση (1980-1981), οδηγώντας στο τέλος της δεκαετίας του 80 στην κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού.

Το ΠΑΣΟΚ αναλαμβάνει την κυβέρνηση τον Οκτώβριο του 1981, σε μια φάση κορύφωσης και διασφάλισης της διαδικασίας ενσωμάτωσης του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού και των συγκεκριμένων σχέσεων παραγωγής στο ραγδαία διεθνοποιούμενο καπιταλιστικό σύστημα, μια κίνηση που έχει την αφετηρία της στις αρχές της δεκαετίας του '50 και ως αποτέλεσμα του εμφυλίου πολέμου και ολοκληρώνεται την περίοδο 1979-1981 με την πλήρη ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ (1^{ος}/81) και την επανένταξή της στο στρατιωτικό σκέλος του NATO (11^{ος}/80, συμφωνία Ρότζερς), σε μια έντονα μεταβατική περίοδο από τη μεταπολεμική σχετική ισορροπία ανάμεσα στις δυνάμεις του κεφαλαίου και της εργασίας και της ισοβαρούς παρουσίας των υπερδυνάμεων, στην κυριαρχία των δυνάμεων του κεφαλαίου και του διεθνοποιημένου καπιταλισμού. Το ΠΑΣΟΚ στην εξέλιξή του και μέσα από την κυβερνητική διαδρομή, εσωτερικεύει την ανωτέρω μεταβατική κίνηση καθ' όλη τη δεκαετία του '80.

β). Η κυβέρνηση

Όπως έχουμε αναφέρει, αναλύοντας την περίοδο 1977-1981, στο ΠΑΣΟΚ που αναλαμβάνει την κυβέρνηση το 1981 εκδηλώνονται δύο γραμμές, οι οποίες αποτυπώνονται και στο προεκλογικό πρόγραμμα του 1981 (ΠΑΣΟΚ : 1981α), έχοντας ήδη από το 1980 καταγραφεί και στο διεθνές επιστημονικό σεμινάριο Μετάβαση στο Σοσιαλισμό που διοργάνωσε το Κέντρο Μεσογειακών Μελετών στην Πάντειο, για λογαριασμό του ΠΑΣΟΚ²⁴⁵, αλλά και στις αποφάσεις της 6^{ης} (Μάρτιος 1980), 7^{ης} (Ιούλιος 1980) και 8^{ης} (Αύγουστος 1981) Συνόδου της ΚΕ ΠΑΣΟΚ.

νεοφιλελεύθερης αντεπίθεσης στο πολιτικοϊδεολογικό επίπεδο τη δεκαετία του '70, βλ. Βούλγαρης Γ., *Φιλελευθερισμός, συντηρητισμός και κοινωνικό κράτος 1973-1990*, εκδ. Θεμέλιο, 1994

²⁴⁵ Βλ. συλλογικό *Μετάβαση στο Σοσιαλισμό. Οι διαστάσεις της δομικής αλλαγής*, εκδ. Κέντρο Μεσογειακών Μελετών και Αλέτρι, 1981.

Η μία πολιτική κατεύθυνση, που την ονομάζουμε σοσιαλιστική τάση, εμφανίζεται ηγεμονεύουσα τη στιγμή της εκλογικής νίκης του 1981 στο κοινωνικό μπλοκ των δυνάμεων της Αλλαγής, συμπυκνώνεται στο στρατηγικό στόχο του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού ως αποτέλεσμα των αντιιμπεριαλιστικών και κοινωνικών αγώνων της προηγούμενης περιόδου, αλλά και έκφραση του βαθμού κοινωνικής συνειδητοποίησης όπως μορφοποιείται στην οργανωμένη παρουσία των λαϊκών, εργατικών και αγροτικών στρωμάτων, στο συγκεκριμένο τύπο σχέσεων εκπροσώπησης του κόμματος με τις κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις. Η διαδικασία μετάβασης στο σοσιαλισμό, μέσω ενός εθνικού, δημοκρατικού και ειρηνικού δρόμου αποτελείται από δύο βασικούς πόλους οργανικά συνδεδεμένους, στη γραμμή ενότητας του εθνικού με το κοινωνικό ζήτημα. Η πολιτικοστρατιωτική και οικονομική αποδέσμευση της χώρας από ιμπεριαλιστικούς μηχανισμούς (ΝΑΤΟ-Βάσεις) και περιφερειακές καπιταλιστικές ολοκληρώσεις (ΕΟΚ) συγκροτούν τον πόλο της εθνικής ανεξαρτησίας. Οι μεταρρυθμίσεις και αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία αρθρωμένες στην πορεία μετάβασης στο σοσιαλισμό συγκροτούν τον πόλο της κοινωνικής αλλαγής. Με όρους ιστορίας του ευρωπαϊκού σοσιαλιστικού/σοσιαλδημοκρατικού κινήματος, που υιοθετεί η παρούσα εργασία, η κατεύθυνση της σοσιαλιστικής τάσης συμπυκνώνεται στη γραμμή της μεσοπολεμικής εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας (Μέρος Α΄ κεφ. 4β).

Η άλλη πολιτική κατεύθυνση που διαρκώς ενισχύεται όσο το ΠΑΣΟΚ πλησιάζει στην κατάκτηση της κυβερνητικής εξουσίας, στη διαχείριση του καπιταλιστικού κράτους ως αποτέλεσμα της αντικειμενικής τάσης ενσωμάτωσης-αστικοποίησης που επιφέρει η συγκεκριμένη διαδικασία, συσπειρώνεται στη στρατηγική εκδημοκρατισμού και εκσυγχρονισμού του αστικού κράτους, σε κεϋνσιανές πολιτικές τόνωσης της ζήτησης για την έξοδο από την οικονομική κρίση με στόχο την αναδιανομή του παραγόμενου πλούτου, στην οικοδόμηση ενός σύγχρονου κοινωνικού κράτους, σε διαπραγματευτική ενίσχυση της θέσης της χώρας στο διεθνή καταμερισμό εργασίας, εντός του πλαισίου των δυτικών συμμαχιών ή καλύτερα χωρίς να θέτει στη συγκεκριμένη φάση ως αναγκαία συνθήκη τη ρήξη με το ΝΑΤΟ και την ΕΟΚ. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται αφενός οι άτυπες επαφές του εκπροσώπου του Α.Π., Ασημάκη Φωτήλα με εκπροσώπους της κυβέρνησης των ΗΠΑ το 1981 (Μαρδάς Κ., 1995 : 56), αφετέρου η συνάντηση της Κέρκυρας το

1980 των ηγετών ή εκπροσώπων των σοσιαλιστικών κομμάτων της Ν. Ευρώπης²⁴⁶, ως μια διερεύνηση των δυνατοτήτων οικοδόμησης ενός μετώπου των Νοτίων – και μάλιστα με σοσιαλιστικές πολύ πιθανά κυβερνήσεις, όπως συνέβη τα αμέσως επόμενα χρόνια- χωρών της ΕΟΚ²⁴⁷. Κυρίως εκείνο που χαρακτηρίζει την συγκεκριμένη κατεύθυνση, είναι η τάση αποσύνδεσης τακτικών επιλογών και στρατηγικού σκοπού, υποβάθμισης του σοσιαλιστικού ορίζοντα και αυτονόμησης των επιμέρους μεταρρυθμίσεων ως αυτοσκοπών σε μια κατεύθυνση που ολόένα και περισσότερο θα καθορίζεται από τους οικονομικούς και προϊόντος του χρόνου γεωπολιτικούς καταναγκασμούς του συστήματος. Η κίνηση αυτή επιχειρήθηκε να θεωρητικοποιηθεί από τη γραφειοκρατία του κόμματος ως στρατηγική του πολιτικά εφικτού (9^η Σύνοδος ΚΕ, 1982), όπως θα δούμε στη συνέχεια. Η ιδιότυπη κοινωνική κατηγορία που συγκροτεί τον συνασπισμό εξουσίας του κόμματος αποτελούμενο από την κομματική γραφειοκρατία, τους παλαιοκομματικούς και την τεχνοκρατική μερίδα παρά τις επιμέρους αντιθέσεις, διαμορφώνεται ως αστική τάση του κόμματος. Αποτελεί έκφραση της κινητικότητας και του δυναμισμού των στρωμάτων της νέας μικροαστικής τάξης εντός του κοινωνικού μπλοκ της ΕΛΕ, φορέα των σχέσεων νομιμοποίησης του καπιταλιστικού κράτους και κρατικοποίησης-αστικοποίησης του σοσιαλιστικού κόμματος. Με όρους ιστορίας του ευρωπαϊκού σοσιαλιστικού/σοσιαλδημοκρατικού κινήματος, που υιοθετεί η παρούσα εργασία, η κατεύθυνση της αστικής τάξης συμπυκνώνεται στη γραμμή της μεταπολεμικής παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας, που είναι και η κυρίαρχη εκδοχή της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας της υπό εξέταση περιόδου.

Η πάλη στο προγραμματικό επίπεδο μεταξύ εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας και παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας συμπυκνώνεται και στην κατεύθυνση που θα λάβουν οι περιγραφόμενοι - στο προεκλογικό Συμβόλαιο με τον Λαό - μοχλοί και μέσα της Αλλαγής (ΠΑΣΟΚ : 1981 α, σελ. 99 επ). Ειδικότερα η προγραμματική πρόταση για τον ειρηνικό και δημοκρατικό δρόμο προς το σοσιαλισμό διαμορφώνεται στο τετράπτυχο : δημοκρατικός προγραμματισμός (παλαιότερα

²⁴⁶ Παπανδρέου, Κράζι, Ζοσπέν, Γκονζάλες, Σοάρες

²⁴⁷ Η Γαλλία και η Ιταλία ήταν ιδρυτικά μέλη της ΕΟΚ, η Ελλάδα είχε ήδη υπογράψει τη συμφωνία ένταξης που θα ενεργοποιούνταν 1-1-1981, η Ισπανία και η Πορτογαλία είχαν εκδηλώσει την πρόθεσή τους να ενταχθούν στην ΕΟΚ, έχοντας ήδη υπογράψει συμφωνία σύνδεσης, δεδομένου ότι τα συγκεκριμένα σοσιαλιστικά κόμματα ήταν φιλευρωπαϊκά και οι ηγεσίες τους είχαν φιλικές σχέσεις με το SPD. Για τη συνάντηση της Κέρκυρας, βλ. Κυριαζής Χ., *Η συνάντηση της Κέρκυρας : Ισορροπίες για το ευρωπαϊκό άνοιγμα*, *Αντί*, τχ159/1980, σελ. 10. Για μια συγκριτική παρουσίαση των σοσιαλιστικών κομμάτων της Γαλλίας, Ισπανίας και Ελλάδας, βλ. Μποτόπουλος Κ., 1994.

αναφερόταν και ως αποκεντρωμένος κοινωνικός προγραμματισμός) – αποκέντρωση-κοινωνικοποιήσεις- αυτοδιαχείριση²⁴⁸ (Γκίβαλος Μ., χ.χ.έ. : 3-5). Παρουσιάζονται ως αμεσοδημοκρατικές μορφές λαϊκής συμμετοχής και κοινωνικού ελέγχου ενταγμένες στην κατεύθυνση οικοδόμησης μιας ανεξάρτητης, δημοκρατικής και σοσιαλιστικής Ελλάδας (γραμμή εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας) με ανοιχτό το ζήτημα να μετεξελιχθούν σε ενσωματωτικούς θεσμούς στο καπιταλιστικό σύστημα (παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατία).

Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ αφηρητικά δεν προχωρά στην κατεύθυνση της πολιτικοστρατιωτικής και οικονομικής αποδέσμευσης. Ούτε με τη μορφή της επαναφοράς της Συμφωνίας Ρότζερς για καταψήφισή της από τη Βουλή, σύμφωνα με την προεκλογική του δέσμευση (ΠΑΣΟΚ, 1981α : 32) αναφορικά με το ΝΑΤΟ, ούτε ζητώντας από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος σύμφωνα με τις εκείνη την περίοδο ισχύουσες συνταγματικές διαδικασίες (αρ. 44 παρ. 2 Σ 75) και όπως είχε προεκλογικά δεσμευθεί αναφορικά με την ΕΟΚ (ΠΑΣΟΚ, 1981α : 62).

Ειδικότερα για το ζήτημα του ΝΑΤΟ η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ παρέπεμψε την υπόθεση της εξόδου στο όραμα της διάλυσης και των δύο ψυχροπολεμικών μπλοκ, όπως άλλωστε διατυπωνόταν και στο προεκλογικό Συμβόλαιο με το Λαό (ΠΑΣΟΚ, 1981α : 31). Για το ζήτημα των βάσεων η κατ' αρχάς προεκλογική δέσμευση για συμφωνία απομάκρυνσης των αμερικάνικων βάσεων μέσα σε συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα (ΠΑΣΟΚ, 1981α : 32), έγινε συμφωνία (8-9-1983) κατ' αρχάς παραμονής των βάσεων με δικαίωμα επανεξέτασης του ζητήματος μετά από 5 έτη και δικαίωμα περαιτέρω παράτασης 17 μηνών, αλλά και άλλων 5 μηνών. Με ημερομηνία ενάρξεως της συμφωνίας για τις βάσεις 1-1-1984 σήμαινε ότι ημερομηνία λήξεως με δικαίωμα ανανέωσης ήταν στις 31-5-1990. Δηλαδή μετά από μεσολάβηση δύο ακόμα βουλευτικών περιόδων τουλάχιστον²⁴⁹. Όπως και τελικά

²⁴⁸ Η αντιγραφειοκρατική διάσταση της Πολιτιστικής Επανάστασης, όσο κυρίως η προβληματική της αυτοδιαχείρισης τόσο γαλλικής, όσο και γιουγκοσλαβικής προέλευσης επηρεάζει τμήματα του ΠΑΣΟΚ ειδικά εκείνης της περιόδου. Ενδεικτικά βλ. Καρντέλλι Ε., *Ο κοινωνικός προγραμματισμός στην αυτοδιαχείριση*, εκδ. Αιχμή, Αθήνα, 1985 Κωστόπουλος Σ., *Αυτοδιαχείριση*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1984, Μητρόπουλος Α., *Ιδιοκτησία και εργασιακή σχέση. Κοινωνικοποίηση : Η απελευθέρωση της εργασίας*, εκδ. Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου, Αθήνα, 1982, του ιδίου *Εργασιακές σχέσεις και κοινωνικός μετασχηματισμός*, εκδ. Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου, Αθήνα, 1983 του ιδίου *Συνδικάτα και εξουσία στη Δντ. Ευρώπη*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1985, Μανίκας Ν.-Χαραλαμπίδης Μ., περιοδικό *Συμβούλια για τον εργατικό έλεγχο και την αυτοδιαχείριση* 1982-1984

²⁴⁹ Τότε έγινε διάσημος ο όρος «terminable», όπου η ελληνική κυβέρνηση τον μετέφραζε ως «η συμφωνία τερματίζεται», ενώ η αμερικάνικη κυβέρνηση τον απέδιδε «δύναται να επέλθει τερματισμός της συμφωνίας», βλ. Βούλγαρης Γ., *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση*, εκδ. Θεμέλιο, 2002, σελ. 231,

συνέβη. Η κυβέρνηση την περίοδο 1981-1985 κινήθηκε στην κατεύθυνση της διακριτότητας και διαφοροποίησης από το ψυχροπολεμικό κλίμα της κάθετης αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων, αποφεύγοντας την οριστική ρήξη με το NATO. Πιο χαρακτηριστικές εκδηλώσεις της συγκεκριμένης πολιτικής ήταν η άσκηση βέτο στο ανακοινωθέν του NATO (12^{ος}/81), όταν δεν περιελήφθηκε αναφορά για προστασία των ανατολικών ελληνικών συνόρων, η άσκηση βέτο στην έκδοση καταδικαστικού ανακοινωθέντος της ΕΟΚ σε βάρος της ΕΣΣΔ για την κατάρριψη του επιβατικού κορεάτικου τζάμπο που σύμφωνα με τους σοβιετικούς διενεργούσε κατασκοπία σε μια περίοδο που η Ελλάδα ασκούσε την προεδρία της ΕΟΚ (9^{ος}/83), η διαφοροποίηση από τις υπόλοιπες κυβερνήσεις των κρατών-μελών της ΕΟΚ στο ζήτημα της επιβολής κυρώσεων στην Πολωνία μετά την κήρυξη στρατιωτικού νόμου στη χώρα (12^{ος}/81-1^{ος}/82)²⁵⁰, η αντίθεση της Ελλάδας στην εγκατάσταση των πυρηνικών πυραύλων μέσου βεληνεκούς Πέρσινγκ II και Κρουζ στην Ευρώπη (1983). Ταυτόχρονα το ΠΑΣΟΚ συμμετέχοντας στο διεθνές κίνημα για την ειρήνη και τον αφοπλισμό ως κυβέρνηση έλαβε διεθνείς πρωτοβουλίες με πιο χαρακτηριστική την κίνηση των «6» για την ειρήνη (1984)²⁵¹, ενώ μεσολάβησε μ' επιτυχία στην αποκλιμάκωση της έντασης στη Μεσόγειο μεταξύ Γαλλίας και Λιβυής (11^{ος}/84), σπάζοντας ουσιαστικά την απομόνωση του λιβυκού καθεστώτος από τους δυτικούς (Μαρδάς Κ., 1995 : 229). Περαιτέρω η κυβέρνηση επιχείρησε να ενισχύσει τα διεθνή ερείσματα της χώρας, πυκνώνοντας διπλωματικές και οικονομικές επαφές με την ΕΣΣΔ, τις βαλκανικές και τις αραβικές χώρες, ενώ στήριξε είτε ενεργητικά (Παλαιστινιακό)²⁵² είτε αναπτύσσοντας επαφές (Κουρδικό, μετά το 1985) με

ΑΣΚΕ : *Η πολιτική και στρατιωτική εξάρτηση της Ελλάδας- Ο αγώνας για την εθνική ανεξαρτησία*, εκδ. ΑΣΚΕ (2), 1986, σελ. 73-4. Για μια παρουσίαση του ζητήματος των αμερικάνικων βάσεων στην Ελλάδα, Μαρδάς Κ., *Η Ελλάδα στα δίκτυα των βάσεων*, εκδ. Καστανιώτη, 1992

²⁵⁰ Το γεγονός ότι ο Α. Φωτήλας δεν άσκησε βέτο οδήγησε στην απομάκρυνσή του από τη θέση του υφυπουργού Εξωτερικών και στην αντικατάστασή του από τον Ι. Καυή.

²⁵¹ Στην πρωτοβουλία των έξι για την ειρήνη, συμμετείχαν έξι ηγέτες από χώρες τεσσάρων Ηπείρων (Ευρώπη, Αμερική, Ασία, Αφρική) και συγκεκριμένα ήταν οι Α. Παπανδρέου (Ελλάδα), Ο. Πάλμε (Σουηδία), Μ. Ντελαμαρτίν (Μεξικό) Ρ. Αλφονσίν (Αργεντινή), Ι. Γκάντι (Ινδία), Τ. Νιερέρε (Τανζανία). Για τις πρωτοβουλίες του Α.Π. για τη διεθνή ύφεση, την ειρήνη και τον αφοπλισμό, βλ. Μαρκόπουλος Χ., *Με τον Ανδρέα Παπανδρέου και το παγκόσμιο κίνημα ειρήνης*, εκδ. Καστανιώτη, 2005

²⁵² Η κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ παρέχει διπλωματικού επιπέδου αναγνώριση στην Οργάνωση για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης (PLO) κατά την επίσημη επίσκεψη του ηγέτη της Παλαιστινιακής Οργάνωσης Γιασερ Αραφάτ στην Αθήνα στις 14-12-1981, βλ. <https://www.youtube.com/watch?v=0kso8mBCj0I&app=desktop>, προσπέλαση στις 22-12-2015. Τον Αύγουστο 1982 πλοία με ελληνική και κυπριακή σημαία φυγαδεύουν στην Ελλάδα Παλαιστίνιους μαχητές (Φενταγίν) και τον ίδιο τον Γιασερ Αραφάτ, που παρέμεναν εγκλωβισμένοι στην Δυτική Βηρυτό, αντιστεκόμενοι στην επίθεση-εισβολή των ισραηλινών στρατευμάτων στον Λίβανο. Ακολούθησε η σφαγή των Παλαιστινίων στη Σάμπρα και στη Σατίλα τον Σεπτέμβριο 1982. Για μια

εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου, αλλά και της Κεντρικής Αμερικής (Σαλβαδόρ, Νικαράγουα), διαμορφώνοντας επιπλέον φιλικές σχέσεις και με μπάαθικά καθεστώτα (κυρίως μ' εκείνο της Συρίας).

Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ προχώρησε σε προσπάθεια επανατοποθέτησης διεθνοποίησης, αλλά και επανεθνικοποίησης, του κυπριακού προβλήματος, από ζήτημα ενδοκοινοτικής διαφοράς και διζωνικής/δικοινοτικής ομοσπονδίας σε διεθνές ζήτημα εισβολής και κατοχής ανεξάρτητου κράτους μέλους του ΟΗΕ, διακόπτοντας τις συνομιλίες με την τουρκική πλευρά και με τον Α.Π. να μεταβαίνει στην Κύπρο (Φεβρουάριος 1982) ως πρώτος Έλληνας πρωθυπουργός που επισκέφθηκε την Κυπριακή Δημοκρατία (Αξελός Λ., 1994 : 215-245), κατορθώνοντας στη συνέχεια τουλάχιστον να μην αναγνωριστεί διπλωματικά η κατεχόμενη βόρεια Κύπρος ως ανεξάρτητο Τουρκοκυπριακό κράτος²⁵³, διατηρώντας την αναλογία αμερικάνικης στρατιωτικής βοήθειας 7:10 με την Τουρκία και τα κυριαρχικά δικαιώματα της Ελλάδας στο Αιγαίο, ενώ η Ελλάδα ακύρωσε την συμμετοχή της στα στρατιωτικά γυμνάσια του ΝΑΤΟ (3^{ος}/83), όταν αποκλείστηκε η Λήμνος μετά από αίτημα της Τουρκίας που υποστήριξε ότι το νησί δεν θα έπρεπε να είναι εξοπλισμένο (Χεκίμογλου Ε., 2006 : 80).

Όλες οι ανωτέρω κινήσεις αποτυπώνονταν στις κυβερνητικές διακηρύξεις της περιόδου ως πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική (Ευρώπη, Βαλκάνια, Μεσόγειος) και έχουν την αφετηρία τους την περίοδο 1974-1979, όταν διαμορφώθηκαν οι βασικές κατευθύνσεις και προσανατολισμοί του ΠΑΣΟΚ στα διεθνή ζητήματα (Καραμπελιάς Γ., 1989 : 292). Ο αντιμπεριαλιστικός προσανατολισμός του ΠΑΣΟΚ σε οργανική σχέση με την αυτοδύναμη ανάπτυξη σοσιαλιστικού τύπου συμπυκνωνόταν στην

διαφορετική εκτίμηση των γεγονότων του Αυγούστου 1982 και της στάσης της ελληνικής κυβέρνησης, βλ. Στοφορόπουλος Θ., *Βηρυτός 1982*, περ. *Αρδην* τχ. 18/1999

²⁵³ Ενδεικτικό της επιρροής που ασκούσε ο Α.Π. στους Ελληνοκύπριους, είναι το γεγονός ότι στη συγκυρία των πρόωρων βουλευτικών εκλογών του Δεκεμβρίου 1985 όταν το ΑΚΕΛ απέσυρε την εμπιστοσύνη του από την κυβέρνηση Κυπριανού λόγω διαφωνίας στο ζήτημα της αποδοχής ή όχι ως βάση συζήτησης σχεδίου του Γ.Γ. του ΟΗΕ για την επίλυση του Κυπριακού υπό τη μορφή της διζωνικής-δικοινοτικής ομοσπονδίας χωρίς σαφές χρονοδιάγραμμα αποχώρησης των τουρκικών στρατευμάτων κατοχής, ο Α.Π. μιλώντας στο ελληνικό κοινοβούλιο υποστήριξε ανοιχτά και δημόσια (ουσιαστικά εισηγήθηκε) την απορριπτική γραμμή επί της πρότασης του Γ.Γ. του ΟΗΕ, στηρίζοντας το ΔΗΚΟ (Κυπριανού) απέναντι στη γραμμή του ΑΚΕΛ και του ΔΗΣΥ που ήταν πιο συμβιβαστική. Η απορριπτική γραμμή έχει χαρακτηριστεί ως πολιτική της πρόταξης, δηλαδή αποχώρηση των τουρκικών στρατευμάτων κατοχής ως προϋπόθεση για διμερή διάλογο και επίλυση του Κυπριακού. Το αποτέλεσμα των εκλογών δικαίωσε τον Α.Π. και τον Κυπριανού. Το ΔΗΚΟ κατέλαβε τη 2^η θέση ξεπερνώντας για πρώτη φορά τον ΔΗΣΥ σημειώνοντας αύξηση 8%, ενώ το ΑΚΕΛ διατήρησε την πρώτη θέση σημειώνοντας πτώση 5%, σε σύγκριση πάντοτε με τις προηγούμενες βουλευτικές εκλογές στην Κύπρο, βλ. Χεκίμογλου Ε., 2006 : 98, Λυσσαρίδης Β., 2006 : 86-88. Για μια κριτική προσέγγιση στη γραμμή της πρόταξης ως προς την αποτελεσματικότητά της, βλ. Σημίτης Κ., 2015 : 546-547

πρόταση για την οικοδόμηση μιας δημοκρατικής, σοσιαλιστικής και αντιιμπεριαλιστικής Μεσογειακής Κοινότητας²⁵⁴. Ήταν μια περίοδος που διαφαινόταν σχετική υποχώρηση του αμερικάνικου παράγοντα, εμφανιζόταν μια τάση σταθεροποίησης και ενίσχυσης του ανατολικού μπλοκ, όπως και του κινήματος των αδεσμεύτων. Ως κρατική εξωτερική πολιτική μετά τις εκλογές του '81, έλαβε τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της διαφωνίας εντός των πλαισίων του δυτικού κόσμου, λόγω της σταδιακής αλλαγής των διεθνών συσχετισμών υπέρ των ΗΠΑ, όταν η συγκεκριμένη πολιτική άρχισε να μορφοποιείται ως κυβερνητική πολιτική στις αρχές της δεκαετίας του '80 και οδήγησε στην αναίρεση μιας θεμελιακής επιλογής στην πορεία μετάβασης του σοσιαλισμού που ήταν η πολιτικοστρατιωτική και οικονομική αποδέσμευση από το NATO και την ΕΟΚ. Η επιλογή αυτή βρισκόταν σε διαλεκτική σχέση με την ενίσχυση της αστικής τάξης εντός του κόμματος στην πορεία αποσύνδεσης, αυτονόμησης και απολυτοποίησης των τακτικών στιγμών σε σχέση με τον στρατηγικό στόχο.

Για το ζήτημα της ΕΟΚ, όπως ήδη έχει αναφερθεί, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ δεν ζήτησε από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας διενέργεια δημοψηφίσματος με το ερώτημα πλήρης ένταξη ή ειδική σχέση, όπως είχε προεκλογικά δεσμευθεί. Μην έχοντας πλέον την επιλογή της μη ένταξης και μέσα από το σχήμα «το κόστος εξόδου είναι μεγαλύτερο από το κόστος παραμονής» (Τα Νέα, 2-12-1983, συνέντευξη Α.Π.), η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ επαναδιαπραγματεύθηκε τους όρους συμφωνίας της Ελλάδας με την ΕΟΚ, η οποία έλαβε τελικά τα χαρακτηριστικά του Μνημονίου του 1982 (*Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, 1982 : τ. 3^{ος}, τχ. 2^ο). Βασικές κατευθύνσεις του Μνημονίου ήταν η αναγνώριση της ιδιαιτερότητας των ελληνικών προβλημάτων υπό την οπτική της διάκρισης μεταξύ κεντρικών ανεπτυγμένων οικονομιών και περιφερειακών λιγότερο ανεπτυγμένων οικονομιών εντός ΕΟΚ. Στο πλαίσιο αυτό η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε τη θέσπιση ειδικών ρυθμίσεων απόκλισης από το Κοινοτικό δίκαιο, κυρίως από τους κανόνες ανταγωνισμού, άλλως επιλεκτική εφαρμογή των υποχρεώσεων ενός κράτους-μέλους της ΕΟΚ (Kazakos P., 1992 : 266), προκειμένου το καθεστώς ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ να μη βρίσκεται σε αντίθεση με βασικά εθνικά συμφέροντα, όπως ταξικά εγγράφονταν αυτά

²⁵⁴ Παπανδρέου Α., *Για μια Μεσόγειο, απελευθερωμένη και σοσιαλιστική*- 2^η συνδιάσκεψη σοσιαλιστικών και εθνικοαπελευθερωτικών κινήματων της Μεσογείου (Μάλτα, Ιούλιος 1977), εκδ. ΠΑΣΟΚ., 1977. Στην 3^η συνδιάσκεψη (Αθήνα, Μάιος 1979) η πρόταση στη στρατηγική της στόχευση αναιρέθηκε, όπως αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, από έναν συνδυασμό αφενός έλλειψης διεθνών συνομιλητών (διαφορετικοί προσανατολισμοί σοσιαλιστικών κομμάτων Ν. Ευρώπης), αφετέρου σταδιακής διαμόρφωσης ενός νέου διεθνοπολιτικού συσχετισμού.

μέσα από την κοινωνική συμμαχία της ΕΛΕ. Συγκεκριμένα το Μνημόνιο προς την Ευρωπαϊκή Επιτροπή προέβλεπε την ενίσχυση της κοινοτικής χρηματοδότησης προς την Ελλάδα για την υποστήριξη του Πενταετούς Προγράμματος οικονομικής ανάπτυξης που βρισκόταν στο στάδιο κατάρτισης (Βέρνυ Σ., 2006 : τ. 2^{ος}, 189), τη μεταφορά πόρων για την ενίσχυση αγροτικών προϊόντων και την εξαίρεση της Ελλάδας από την υποχρέωση της άμεσης κατάργησης της δασμολογικής και κυρίως της μη δασμολογικής προστασίας και ειδικότερα της άνισης φορολογικής μεταχείρισης των εισαγόμενων προϊόντων (Ιορδάνογλου Χ., 2004), μια παρέμβαση που αποσκοπούσε ουσιαστικά στην προστασία των εγχώριων βιομηχανικών προϊόντων. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή απαντώντας ένα χρόνο μετά την υποβολή του μνημονίου, απέκλεισε το ενδεχόμενο να επιτραπούν μόνιμες αποκλίσεις από τις συνθήκες της ΕΟΚ και ουσιαστικά απέρριψε τη δυνατότητα ενός ειδικού-ενδιάμεσου καθεστώτος εντός του πλαισίου της ΕΟΚ, αποδεχόμενη μία περιορισμένης χρονικής διάρκειας αναβολή στο άνοιγμα της ελληνικής αγοράς, με την καθιέρωση ενός μεταβατικού ρυθμιστικού φόρου σε εισαγωγές, που επεξέτεινε για μικρό χρονικό διάστημα το καθεστώς μη δασμολογικής προστασίας των ελληνικών προϊόντων.²⁵⁵

Μετά την απόρριψη της ελληνικής πρότασης, αλλά και τη σταδιακή απομάκρυνση της κυβέρνησης από εναλλακτικές μορφές σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ, όπως σε προηγούμενη φάση της κυβερνητικής θητείας εξέταζε²⁵⁶, η κυβέρνηση διεκδίκησε και πέτυχε τη μεταφορά πόρων κυρίως μέσω του τμήματος εγγυήσεων του Γεωργικού Ταμείου (FEOGA) της ΕΟΚ που προορίζονταν για την στήριξη των τιμών των αγροτικών προϊόντων και κάλυψε το 75% των συνολικών κοινοτικών εισροών τη δεκαετία του '80 και του ευρωπαϊκού ταμείου περιφερειακής ανάπτυξης (ΕΤΠΑ) που χρηματοδοτούσε επενδύσεις υποδομών για τη μείωση των

²⁵⁵ Για την απάντηση της Επιτροπής (Μάρτιος 1983) στο μνημόνιο της ελληνικής κυβέρνησης (Μάρτιος 1982) βλ. *Comimission of the European Communities "Communication to the Council on the Greek Government Memorandum of March 1982"*, COM (82) 348 final, p. 3, "Greece in the Assessment and Proposals", COM (83), 134 final, p. 3. Βλ. και σχετική αναφορά στην εισήγηση του Α.Π. στη 10^η Σύνοδο της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Ιούλιος 1983), όπου χαρακτηριστικά αναφέρει μεταξύ άλλων τα εξής «Υποβάλαμε ένα μνημόνιο, που έχει δύο βασικές όψεις. Η μία αφορά τη μεταφορά πόρων, μέσω των διαφόρων ταμείων, που συνδέεται στενά με τα νέα ολοκληρωμένα μεσογειακά προγράμματα, που πρόκειται να αποφασιστούν ή όχι. Η τύχη τους θα κριθεί από τη Διάσκεψη των Αθηνών. Η δεύτερη όψη, το δεύτερο πρόβλημα, είναι η προστασία της ελληνικής βιομηχανίας, για να μπορέσουμε να συμμετάσχουμε στη νέα τεχνολογική πορεία της ανθρωπότητας. Είναι «ηλίου φαεινότερον» ότι η ελληνική βιομηχανία δεν μπορεί να επιζήσει, χωρίς ειδικά μέτρα για κάποια χρονική περίοδο. Και όπως ξέρετε, για την προστασία που ζητήσαμε της ελληνικής βιομηχανίας, στην απάντησή της η Επιτροπή, ήταν όχι αρνητική, αλλά και όχι θετική. Στο θέμα των πόρων ήταν θετική», Θεσμικές αλλαγές και σοσιαλιστικός μετασχηματισμός, συνεδρίαση 10^{ης} συνόδου της Κ.Ε.ΠΑΣΟΚ, εκδ. ΠΑΣΟΚ, χ.χ.ε, σελ. 23

²⁵⁶ Συνέντευξη Α.Π. στην βρετανική εφημερίδα *Financial Times*, 24-2-1982

περιφερειακών ανισοτήτων. Στα τέλη της δεκαετίας του '80 το Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης έλαβε τα αρθρωμένα χαρακτηριστικά των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης, που σταδιακά κατά τη δεκαετία του '90 κατέλαβαν το μεγαλύτερο ποσοστό των κοινοτικών εισροών, δεδομένης και της μείωσης των αγροτικών επιδοτήσεων ως αποτέλεσμα της τροποποίησης της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ) το 1992. Οι καθαρές εισροές από την ΕΟΚ κατά την περίοδο 1981-1989 κινήθηκαν στο όριο του 3% του ΑΕΠ (Ιορδάνογλου Χ., 2004). Παράλληλα η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στη διεκδίκηση και καθιέρωση των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων την περίοδο 1984-1985 (Παπανδρέου Α., 1988, Σημίτης Κ., 2015 : 300-301). Πρόκειται για προγράμματα οικονομικής ενίσχυσης των λιγότερο ανεπτυγμένων οικονομιών, που αποσκοπούσαν στην ενίσχυση της κοινοτικής συνοχής. Χαρακτηριστικό του προσανατολισμού του ΠΑΣΟΚ σε σχέση με την ΕΟΚ κατά την περίοδο 1981-1985, είναι ότι κατά τις ευρωεκλογές του Ιουνίου 1984, εκτός από την έντονη και πολωτική αντιπαράθεση με τη Ν.Δ. για εσωτερικά ζητήματα, το ΠΑΣΟΚ έδωσε έμφαση στην ανάγκη υποστήριξης των ελληνικών προϊόντων²⁵⁷. Η πρώτη επίσημη ρητή δήλωση για την οριστική παραμονή της Ελλάδας στην ΕΟΚ έγινε από τον Α.Π. τον Μάρτιο 1985 σε μια συνέντευξη Τύπου μετά το Συμβούλιο Κορυφής των Βρυξελλών και αφού λίγες ημέρες πριν είχε μεσολαβήσει η ουσιαστική αποπομπή του Κων/νου Καραμανλή από τη θέση του ΠτΔ (9-3-1985). Η στιγμή δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία. Ο Α.Π. διαβεβαίωνε αυτοπροσώπως τους Ευρωπαίους, εκείνο που η παρουσία του Καραμανλή στη θέση του ΠτΔ εγγυάτο (Βούλγαρης Γ., 2002 : 237, Σημίτης Κ., 2015 : 176)²⁵⁸.

Για τη διαχείριση του ζητήματος των σχέσεων με την ΕΟΚ αξίζει να επισημανθούν δύο ακόμα στοιχεία. Κατά πρώτον το ζήτημα δεν συζητούνταν ευρύτερα σε κομματικό επίπεδο, ούτε καν σ' επίπεδο υπουργικού συμβουλίου ή ΚΥΣΕΑ ή ΚΥΣΥΜ, αλλά ούτε και με το υπουργείο εθνικής οικονομίας. Μια

²⁵⁷ Το κεντρικό προεκλογικό μήνυμα των ευρωεκλογών της 17^{ης} Ιουνίου 1984 από τη μεριά του ΠΑΣΟΚ ήταν «Πρώτα η Ελλάδα» αναφερόμενο αφενός στο στόχο να αποφασίζει για κρίσιμα ζητήματα η Αθήνα και όχι οι Βρυξέλλες, αφετέρου να στηρίζονται τα ελληνικά προϊόντα. Άλλωστε ήταν η εποχή που βασικό διαφημιστικό μήνυμα της ΕΡΤ ήταν ο «ΕΠΙΜΕΝΩΝ ΕΛΛΗ...ΝΙΚΑ». Το «Πρώτα η Ελλάδα» ως σύνθημα κεντρικό του ΠΑΣΟΚ χρησιμοποιήθηκε με εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο στις ευρωεκλογές του 1999 (επιχειρώντας να δικαιολογήσει τις επιλογές της παράδοσης Οτζαλάν και της έγκρισης των ΝΑΤΟϊκών βομβαρδισμών στη Γιουγκοσλαβία) αποτυπώνοντας τους μετέπειτα προσανατολισμούς και την εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ.

²⁵⁸ Η παραδοχή της οριστικής παραμονής της χώρας στην ΕΟΚ διατυπώθηκε από τον Α.Π. με τη χαρακτηριστική αποστροφή : Ο γέγονε, γέγονε, βλ. Αρσένης Γ., *Πολιτική Κατάθεση*, εκδ. Οδυσσέας, 1987, σελ. 171

ολιγομελής ειδική υπηρεσία του γραφείου του Πρωθυπουργού που στη συνέχεια μεταφέρθηκε στο υπουργείο Εξωτερικών υπό τον Γρηγόρη Βάρφη αρχικά (Σημίτης Κ., 2015 : 300) και από το 1984 υπό τον Θόδωρο Πάγκαλο και προσωπικά ο Α.Π. χειρίζονταν το συγκεκριμένο ζήτημα (Αρσένης Γ., 1987 : 168 επ). Η ειδική αυτή υπηρεσία του Υπουργείου Εξωτερικών μαζί με τον Υπουργό Γεωργίας Κώστα Σημίτη αποτέλεσαν τους πρώτους πυρήνες ευρωπαϊστών εντός της κυβέρνησης και του ΠΑΣΟΚ. Επόμενο ενδιαφέρον ζήτημα είναι ότι ο Α.Π. για την προετοιμασία της κοινής γνώμης στην αλλαγή πολιτικής του στο θέμα της ΕΟΚ δεν επιλέγει το πεδίο του κόμματος, αλλά επιχειρεί να προκαταλάβει όλη την εξέλιξη μέσω συνεντεύξεων σε διεθνή και εγχώρια έντυπα. Ενδεχομένως να θεωρούσε ότι στο πεδίο του κόμματος θα εκδηλώνοντουσαν περισσότερες ενστάσεις αναφορικά με την αλλαγή της πολιτικής στο ζήτημα της ΕΟΚ. Διαφοροποιήσεις γενικά δεν εκδηλώθηκαν. Πάντως η μοναδική διαφωνία για το ζήτημα της ΕΟΚ σε κεντρικό επίπεδο παρουσιάστηκε στη 10^η σύνοδο της ΚΕ (Ιούλιος 1983), όπως θα αναλύσουμε στη συνέχεια.

Η αναίρεση της γραμμής της πολιτικοστρατιωτικής και οικονομικής αποδέσμευσης από το ΝΑΤΟ και την ΕΟΚ, που σταθεροποίησε ακόμα περισσότερο την κυριαρχία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, στηρίχθηκε και ανατροφοδότησε την επικράτηση των σχέσεων νομιμοποίησης έναντι των σχέσεων εκπροσώπησης μέσω της διαδικασίας ραγδαίας κρατικοποίησης του κόμματος, τροποποιώντας στη συνέχεια και τους εσωκομματικούς συσχετισμούς. Η ιδιότυπη κοινωνική κατηγορία της συλλογικής κρατικοποιημένης κομματικής γραφειοκρατίας αναπαράγεται εσωτερικεύοντας τις νέες στρατηγικές επιλογές και στην επόμενη φάση μετά το 1985, θα οσμωθεί ακόμα και οργανικά με τμήματα της αστικής τάξης, αλλά και της ευρωπαϊκής γραφειοκρατίας.

Η αλλαγή της πολιτικής απέναντι στην ΕΟΚ ουσιαστικά σηματοδοτεί τα πρώτα ρήγματα στη θεωρία της εξάρτησης ως κυρίαρχης ιδεολογίας του ΠΑΣΟΚ, που θα παραμείνει ως τέτοια έστω δεχόμενη πλήγματα από την κυβερνητική γραμμή του «πολιτικά εφικτού» μέχρι και το 1^ο συνέδριο (Μάιος 1984). Ειδικότερα ενώ σύμφωνα με τη θεωρία της εξάρτησης, οι κυριαρχούμενες χώρες πρέπει να έρθουν σε ρήξη με το σύστημα ιμπεριαλιστικής εξάρτησης, προκειμένου να προχωρήσουν σ' ένα δρόμο αυτοδύναμης σοσιαλιστικής ανάπτυξης²⁵⁹, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ εμφανίζεται στην πράξη να υιοθετεί σχήματα φιλελεύθερων θεωριών για την

²⁵⁹ Αντί πολλών βλ. εισηγήσεις Σαμίρ Αμίν και Αντρέ Γκούντερ Φρανκ στο διεθνές επιστημονικό συνέδριο *Μετάβαση στο Σοσιαλισμό,.... οπ.π.*

ανάπτυξη (Rostow W., 1960), θεωριών εκσυγχρονισμού, σύμφωνα με τις οποίες οι υπανάπτυκτες κοινωνίες πρέπει να ακολουθήσουν τα στάδια ανάπτυξης των αναπτυγμένων κοινωνιών χωρίς να έρθουν σε ρήξη με το καπιταλιστικό σύστημα και την ανισόμετρη σχέση με την οποία συνδέονται αναπτυγμένες και υπανάπτυκτες κοινωνίες. Ενώ δηλαδή στη θεωρία της εξάρτησης η σχέση ανάμεσα σε μητροπολιτικούς και περιφερειακούς κοινωνικούς σχηματισμούς, είναι που τροφοδοτεί και αναπαράγει το καθεστώς υπανάπτυξης των κυριαρχούμενων σχηματισμών και πρέπει ν' ανατραπεί καθώς αποτελεί την έκφραση του μηχανισμού ιμπεριαλιστικής εξάρτησης, στη θεωρία του εκσυγχρονισμού είναι ακριβώς η σχέση ανάμεσα σε ανεπτυγμένες και λιγότερο ανεπτυγμένες κοινωνίες που πρέπει να ενισχυθεί καθώς συμβάλει στην ανάπτυξη, την πρόοδο και τον εκσυγχρονισμό των υπανάπτυκτων κοινωνικών σχηματισμών²⁶⁰. Η διαφορά είναι κεφαλαιώδης. Εγγράφει ουσιαστικά την τροποποίηση του κοινωνικού συσχετισμού ή καλύτερα προδιαγράφει το νέο ηγεμονικό κοινωνικό μπλοκ, επιτυγχάνοντας τη διάσπαση της ενότητας του εθνικού με το κοινωνικό ζήτημα, παραχωρώντας την ηγεμονία του εθνικού ζητήματος στην αστική τάξη και ωθώντας στη συνδικαλιστική- σοσιαλδημοκρατική παραδοσιακής μορφής ενσωμάτωση το κοινωνικό ζήτημα. Πρόκειται για ρήγμα εντός του σχήματος της Εθνικής Λαϊκής Ενότητας με ιδιαίτερη σημασία για το ΠΑΣΟΚ και κατ' επέκταση για τις κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις της υπό εξέταση περιόδου (Καπαρός Γ., 1983 : 35επ).

Η νέα πολιτική θεώρηση αντανakλάται στην κυβερνητική πολιτική της βελτίωσης της θέσης της ελληνικής οικονομίας εντός του διεθνούς καταμερισμού εργασίας μέσα από την παραμονή στην ΕΟΚ ως πλήρες μέλος και κατόπιν της αδυναμίας ουσιαστικής ανατροπής των όρων ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ. Πρόκειται ουσιαστικά για την «αποπολιτικοποίηση» - αυτονόμηση της διαδικασίας ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων (εκσυγχρονισμός) ξεκομμένες από το πλέγμα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Η συγκεκριμενοποίηση της αντιιμπεριαλιστικής ιδεολογίας του ΠΑΣΟΚ ως πάλης απέναντι στο ΝΑΤΟ και την

²⁶⁰ Για μια περιεκτική παρουσίαση των δύο αναλυτικών παραδειγμάτων, θεωριών εκσυγχρονισμού και ταξικού παραδείγματος-θεωριών εξάρτησης, βλ. Βούλγαρης Γ., *Καπιταλισμός και Δημοκρατία. Η επάνοδος ενός παλιού προβλήματος*, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 10^ο/1997, σελ. 40 επ. Για μια διαφορετική προσέγγιση χρησιμοποίησης της θεωρίας της εξάρτησης από την ηγεσία του ΠΑΣΟΚ με στόχο την ριζοσπαστική νομιμοποίηση της πολιτικής μετριοπάθειας, βλ. Τάσσης Χ., 2009. Για μια πραγμάτευση βασικών όψεων της θεωρίας του εκσυγχρονισμού στην ελληνική θεωρητική παραγωγή, βλ. Σακελλαρόπουλος Σ- Σωτήρης Π., *Αναδιάρθρωση και εκσυγχρονισμός*, εκδ. Παπαζήση, 2004, σελ. 61 επ

ΕΟΚ υφίσταται καίρια πλήγματα και επιβιώνει ως επιμέρους ιδεολογική συνιστώσα του γραφειοκρατικού συνασπισμού εξουσίας σε λανθάνουσα κατάσταση μέσα από τις πρωτοβουλίες για την ειρήνη και τον αφοπλισμό, αλλά και στον επίσημο κομματικό λόγο μέχρι το 1^ο συνέδριο του ΠΑΣΟΚ (Μάιος 1984). Η συγκεκριμένη κρατική πολιτική γραμμή στην επόμενη φάση θα εξελιχθεί στην κυρίαρχη κατεύθυνση του ευρωπαϊσμού ως ηγεμονική εθνική στρατηγική, μορφοποιώντας σταδιακά και στα τέλη της δεκαετίας του '80 το εκσυγχρονιστικό ρεύμα εντός ΠΑΣΟΚ.

Στην οικονομική πολιτική των κυβερνήσεων ΠΑΣΟΚ, συμπυκνώθηκε ο κοινωνικός ανταγωνισμός της περιόδου 1981-1985, καταγράφοντας το συσχετισμό δυνάμεων και τις κρατικές οικονομικές πολιτικές, όπως είχαν διαμορφωθεί την περίοδο 1974-1981. Ο οικονομικός προσανατολισμός της περιόδου 1981-1985 μπορεί να χαρακτηριστεί ως εθνοκρατικός, με έμφαση στο δημόσιο τομέα, αριστερός κεϋνσιανισμός (Ιωακείμογλου Η., 1999 : 99). Την περίοδο που πραγματοποιείται βρίσκεται στον αντίποδα των οικονομικών πολιτικών των κρατών-μελών της ΕΟΚ που κινούνται ήδη σε νεοφιλελεύθερες πολιτικές λιτότητας, με μοναδική εξαίρεση την οικονομική πολιτική του γαλλικού σοσιαλιστικού κόμματος την περίοδο 1981-1982. Η εισοδηματική και αντιστοίχως η δημοσιονομική πολιτική χαρακτηρίζονται από έντονα επεκτατική τάση. Ειδικότερα στις αρχές του 1982 η κυβέρνηση προχώρησε σε αύξηση των κατώτατων ονομαστικών αποδοχών των εργατοϋπαλλήλων μέχρι και 48%. Οι αυξήσεις χορηγούνταν κλιμακωτά με φθίνουσα πορεία από τους χαμηλόμισθους προς τους υψηλόμισθους και συνεπώς ωθούσαν προς τον εξισωτισμό. Οι μισθοί προσαρμόζονταν αυτόματα κάθε τέσσερις μήνες μέσα από το μηχανισμό της Αυτόματης Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής (ΑΤΑ, ν. 1305/82), έτσι ώστε να αποζημιώνονται οι εργαζόμενοι από την αύξηση του τιμαρίθμου. Οι μέσες ονομαστικές αποδοχές της οικονομίας αυξήθηκαν κατά 26% και ειδικότερα στη βιομηχανία οι μέσες αποδοχές αυξήθηκαν κατά 33,4% (Ιορδάνογλου Χ., 2004, Χαμηλός Τ., 1982 : 13 επ.). Επιπλέον με την ΕΓΣΣΕ του 1984 καθιερώθηκαν σ' ολόκληρο τον ιδιωτικό τομέα οι 40 ώρες εργασίας την εβδομάδα, κατανεμημένες είτε σε 8ωρο-5νθήμερο-40ωρο, είτε σε 6,40-6ήμερο-40ωρο.

Η δημοσιονομική πολιτική είχε αντιστοίχως επεκτατικό χαρακτήρα, πλησιάζοντας μέσα σε πέντε χρόνια το μ.ο. των δημοσίων δαπανών των κρατών-μελών της ΕΟΚ (Σακελλαρόπουλος Σ., 2001 : 374). Το 1981 το σύνολο των δημοσίων δαπανών ανερχόταν στο 38% του ΑΕΠ έναντι 48,5% του μ.ο. των

δημοσίων δαπανών των κρατών-μελών της ΕΟΚ-10. Το σύνολο των δημοσίων εσόδων ανέρχονταν στο 29 % του ΑΕΠ για την Ελλάδα και στο 43,5% για τα κράτη-μέλη της ΕΟΚ-10. Το 1989 το σύνολο των δημοσίων δαπανών στην Ελλάδα έφτασαν το 43,6% με τα έσοδα να παραμένουν στάσιμα στο 29,2 % του ΑΕΠ, ενώ ο μ.ο. των κρατών-μελών της ΕΟΚ-12 ήταν για τις δημόσιες δαπάνες 47,2% και τα έσοδα 44,8%. Η αύξηση των δημοσίων δαπανών αφορούσε καταναλωτικές δαπάνες για μισθούς και συντάξεις, δαπάνες για την κοινωνική ασφάλιση, δαπάνες των σταθερά αυξανόμενων υποχρεώσεων εξυπηρέτησης δημοσίου χρέους. Οι δημόσιες επενδύσεις κάλυψαν το μικρότερο αναλογικά μέρος της αύξησης των δημοσίων δαπανών καθώς το πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων από 3,8% ΑΕΠ το 1982, έφτασε στο 4,9% το 1985, παρότι αυτό έπρεπε ν' αποτελέσει το αντιστάθμισμα της ραγδαίας επιδείνωσης των ιδιωτικών επενδύσεων (ΥΠΕΘΟ 1988 στο Βούλγαρης Γ., 2002 : 164-165). Το δημοσιονομικό άνοιγμα και ως εκ τούτου η αύξηση των δημοσίων ελλειμμάτων οφείλεται στην υστέρηση των δημοσίων εσόδων που δεν ακολούθησαν τους ρυθμούς αύξησης των δημοσίων δαπανών και όχι σε υπερδιόγκωση του κράτους. Αυτό αντανακλάται στην αδυναμία διεύρυνσης της φορολογικής βάσης που σηματοδοτεί την «απροθυμία» της κυβέρνησης να έρθει σε αντιπαράθεση με αστικά (Σακελλαρόπουλος Σ., 2001 : 378) και μικροαστικά στρώματα και ειδικότερα με το εξαιρετικά εκτεταμένο καθεστώς της μικροϊδιοκτησίας ως μορφή συσσώρευσης και κοινωνικής αναπαραγωγής.

Η συναλλαγματική πολιτική κινήθηκε με διακυμάνσεις μεταξύ μικρής διολίσθησης της δραχμής και εφάπαξ υποτίμησης 15,5% (Ιανουάριος 1983). Η πιστωτική πολιτική κινήθηκε σε πληθωριστική κατεύθυνση με τα πραγματικά επιτόκια των μακροχρόνιων δανείων προς την βιομηχανία και τη βιοτεχνία να παραμένουν αρνητικά. Ο συνδυασμός διολίσθησης και πιστωτικής επέκτασης διατήρησε τον πληθωρισμό κοντά στο επίπεδο του 20% καθ' όλη τη διάρκεια 1981-1985 (Ιορδάνογλου Χ., 2004).

Η αύξηση των ονομαστικών εισοδημάτων στο δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, αποτέλεσμα της δυναμικής εκπροσώπησης των δυνάμεων της μισθωτής εργασίας στο ΠΑΣΟΚ, αλλά και ως συμπύκνωση των κοινωνικών αγώνων της περιόδου 1974-1981, είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση της καταναλωτικής ζήτησης για εισαγόμενα προϊόντα και καθώς η ελληνική οικονομία παρέμεινε εξωστρεφής και ενσωματωμένη στην ΕΟΚ, το άνοιγμα μεταξύ παραγωγικής και καταναλωτικής δομής αποτυπώθηκε στο έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών, που οξύνθηκε το 1985, ως αποτέλεσμα του

αυξανόμενου ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών λόγω της ραγδαίας πτώσης των καθαρών εισροών από αδήλους πόρους (τουρισμός, ναυτιλία, μετανάστευση), που κατά το παρελθόν κάλυπταν το χρονίως ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο. Τα ανωτέρω σε συνδυασμό με την ραγδαία μείωση έως στασιμότητα και ουσιαστικά αποχή των ιδιωτικών επενδύσεων καθ' όλο το χρονικό διάστημα 1979-1983 και τη μαζική φυγή κεφαλαίων το 1985, έφερε την κυβέρνηση το 1985 σε μεγάλα δилήμματα, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο.

Η αστική τάξη και ειδικότερα το βιομηχανικό κεφάλαιο αντιμετώπισε τελείως εχθρικά τη νέα σοσιαλιστική κυβέρνηση, παρά τις διαδοχικές εκκλήσεις του Α.Π. για ταξική συνεργασία απευθυνόμενος προς εργαζομένους (Παπανδρέου Α., 1981-1982, χ.χ.ε. : 203), για αποφυγή ενός στείρου οικονομικού διεκδικητισμού και την αναγκαιότητα ενός νέου ρόλου των συνδικάτων (9^η Σύνοδος ΚΕ, 1982), για την άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας και την υποστήριξη της σταθεροποιητικής πολιτικής (ετεροχρονισμός της ΑΤΑ, Νοέμβριος 1982) μέχρι τη θεμελίωση των θεσμών σοσιαλιστικού μετασχηματισμού που θ' απελευθερώσουν περαιτέρω τις παραγωγικές δυνάμεις (10^η Σύνοδος Κ.Ε., 1983), αλλά και την κατοχύρωση της εθνικής ανεξαρτησίας απέναντι σε ενδεχόμενη έλευση του ΔΝΤ²⁶¹, τη θεσμοθέτηση παροχής κινήτρων προς τους επιχειρηματίες για επενδύσεις (ν. 1262/82). Η αστική τάξη καθ' όλο την περίοδο παρέμεινε αρνητική και επιχείρησε να επηρεάσει την κυβέρνηση, είτε μέσα από το τραπεζικό σύστημα, είτε μέσω της επενδυτικής αποχής και της φυγής κεφαλαίων προς το εξωτερικό, είτε μέσα από συλλογική οργάνωση (ραγδαία οργανωτική μαζικοποίηση από το 1982 - Βερναρδάκης Χ., 1995 : 93 επ. - και νεοφιλελεύθερη κατεύθυνση μετά το 1984 της Ν.Δ., έντονη δραστηριοποίηση ΣΕΒ, συγκρότηση Εθνικού Συμβουλίου Ιδιωτικής Πρωτοβουλίας-ΕΣΠΠ).

Το ΠΑΣΟΚ προχώρησε σε δέσμη μέτρων εργατικής πολιτικής που ενίσχυαν τη θέση της μισθωτής εργασίας, στο πλαίσιο πάντοτε ενός κοινωνικού συμβολαίου παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας. Κυριότερες θεσμικές παρεμβάσεις ήταν ο ν.

²⁶¹ Ομιλία Α.Π. στην ΚΟ ΠΑΣΟΚ, 2-2-1983, στο Λόγοι του πρωθυπουργού Ανδρέα Γ. Παπανδρέου 1983-1984, εκδ. Γ.Γ.Τ.Π., χ.χ.ε. Στο σημείο αυτό ο ΑΠ έχει υπ' όψιν του την εξελισσόμενη επίθεση του διεθνούς χρηματιστικού κεφάλαιου και των μηχανισμών του (Πολυεθνικές τράπεζες, ΔΝΤ) στις περιφερειακές χώρες μέσα από τη διαδικασία της υπερχρέωσής τους. Απευθυνόμενος στους βουλευτές της Κ.Ο. του ΠΑΣΟΚ, στις 2-2-1983, αναφέρει μεταξύ άλλων τα εξής : « Είναι μια πολιτική που κατοχυρώνει την ανεξαρτησία μας. Εκείνο που μας χρειάζεται σαν προϋπόθεση είναι να είμαστε εμείς αφέντες στο σπίτι μας, για να μπορέσουμε να βγάλουμε πέρα αυτή τη δουλειά... Ειδάλλως πράγματι θα ερχόταν το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο να αναλάβει αυτό τη διακυβέρνηση της χώρας. Εμείς θα ήμασταν απλώς εκπρόσωποι του στην κυβέρνηση». βλ και Θέσεις της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ., οπ.π. σελ. 10

1264/82 για τον εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος, ο ν. 1385/83 για τα εποπτικά συμβούλια, ο ν. 1386/1983 για τον Οργανισμό Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων, ο ν. 1387/1983 για τον έλεγχο των ομαδικών απολύσεων (Βαμιεδάκης Σ., 2009, Μητρόπουλος Α., 1985, Σακελλαρόπουλος Θ., 1992). Ο νόμος για τις κοινωνικοποιήσεις επιχειρήσεων ευρύτερου δημοσίου τομέα ήταν πολύ πιο αντιφατικός, καταγράφοντας τόσο την ισχυρή παρουσία του συνδικαλιστικού κινήματος στον ευρύτερο δημόσιο τομέα με τη θεσμοθέτηση της εργατοϋπαλληλικής συμμετοχής στη διοίκηση, όσο και την αστικοποίηση της ηγετικής ομάδας του ΠΑΣΟΚ με την πρακτικά απόπειρα ακύρωσης του δικαιώματος της απεργίας (αρ. 4 ν. 1365/83) στις κοινωνικοποιημένες επιχειρήσεις²⁶², αλλά και τους σχεδιασμούς του ΠΑΣΟΚ για μια οικονομία στο πλαίσιο ενός αποκεντρωμένου κοινωνικού δημοκρατικού προγραμματισμού, καθώς πέραν της συμμετοχής εκπροσώπων των εργαζομένων και της διοίκησης προβλέπονταν συμμετοχικά όργανα από εκπροσώπους κοινωνικών, αυτοδιοικητικών και παραγωγικών φορέων²⁶³.

Η επισήμανση του Γ. Βούλγαρη της ύπαρξης τεσσάρων διακριτών συνιστωσών κατά την άσκηση της οικονομικής πολιτικής, είναι κατά τη γνώμη μας, εύστοχη και υιοθετείται από την παρούσα εργασία (Βούλγαρης Γ., 2002 : 174 επ). Οι τάσεις αυτές συμπυκνώνουν τις δυναμικές αφενός της κοινωνικής σύγκρουσης και αφετέρου του πολιτικού προσανατολισμού, όπως εγγράφηκαν στο πλαίσιο της ακολουθούμενης κυβερνητικής πολιτικής. Ειδικότερα υπάρχει η τάση του αριστερού κεϋνσιανισμού, κυρίαρχη από τον Νοέμβριο 1981 έως τον Ιούλιο 1982 (α' ανασχηματισμός-αναδόμηση), όπου εκδηλώνεται με τη μεγαλύτερη ένταση η αναδιανεμητική πολιτική υπέρ των χαμηλόμισθων. Η άποψη αυτή θεωρούσε ότι η ενίσχυση της καταναλωτικής δυνατότητας των λαϊκών στρωμάτων θα τροφοδοτούσε την εγχώρια παραγωγή ως βάση για την κίνηση της αυτοδύναμης ανάπτυξης. Ωστόσο αυτό δεν επαληθεύτηκε καθώς λόγω της εξωστρέφειας και του προχωρημένου βαθμού διεθνούς ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στο διεθνές και ευρωπαϊκό καπιταλιστικό σύστημα η αύξηση της καταναλωτικής δυνατότητας τροφοδότησε

²⁶² Σύμφωνα με τον Γεράσιμο Αρσένη το άρθρο 4 δεν ήταν έμπνευση του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, αλλά της Χαρ. Τρικούπη (δηλαδή της ηγετικής ομάδας του κόμματος). Στη Βουλή γενικός εισηγητής του ν/σ ήταν ο Στέφανος Τζουμάκας και ομύλητές για το άρθρο 4 ήταν ο υπουργός εσωτερικών Γιώργος Γεννηματάς και ο υπουργός εργασίας Ευάγγελος Γιαννόπουλος. Για όλα τ' ανωτέρω βλ. Αρσένης Γ., *Πολιτική... ο.π.π.* σελ. 108-9.

²⁶³ Βλ. Παπανδρέου Α. *Κοινωνικοποίηση των δημοσίων επιχειρήσεων και οργανισμών κοινής ωφέλειας*, Ανακοίνωση του Πρωθυπουργού κ. Α.Γ. Παπανδρέου στο Υπουργικό Συμβούλιο και στους εκπροσώπους του Τύπου και των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, Αθήνα, 1983

ραγδαία αύξηση των εισαγωγών, εκτοπισμό ελληνικών προϊόντων, αύξηση της ανεργίας, επιδείνωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών και άνοδο των τιμών.

Η δεύτερη τάση που εμφανίζεται να έχει την πρωτοβουλία των κινήσεων από τον Ιούλιο 1982- Ιούλιο 1985, είναι η σοσιαλδημοκρατική- τεχνοκρατική υπό τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας αρχικά και στη συνέχεια και υπουργό Οικονομικών Γ. Αρσένη²⁶⁴. Ουσιαστικά αρχίζει να μορφοποιείται εκτός κόμματος ήδη από το 1980 μέσω της άτυπης ομάδας κατάρτισης προγράμματος 100 ημερών στην οποία συμμετείχαν οι Γ. Αρσένης, Α. Λάζαρης, Δ. Κουλουριάνος, Τ. Ρουμελιώτης, Γ. Παπαντωνίου, Σ. Παπαγεωργίου, Γ. Παπανικολάου, Λ. Κατσέλη. Η ομάδα συνεργαζόταν με δύο μέλη του Ε.Γ. τους Τσοχατζόπουλο και Γεννηματά (Αρσένης Γ., 1987 : 58). Η συγκεκριμένη τάση επιχείρησε να σταθεροποιήσει τα μακροοικονομικά μεγέθη και τα αυξανόμενα ελλείμματα, τα οποία βρισκόντουσαν σε φάση διαρκούς επιδείνωσης ήδη από το 1979. Άλλωστε ασκεί κριτική για τα πεπραγμένα της επεκτατικής εισοδηματικής και δημοσιονομικής πολιτικής της περιόδου 1981-1982, προχωρώντας ταυτόχρονα σε αναπτυξιακές παρεμβάσεις. Μορφοποίησε την πολιτική της μέσα από την εργαλειακή- τυπική σοσιαλδημοκρατική αντίληψη για το κράτος ως μοχλό ενεργητικής παρέμβασης στην οικονομία. Η κίνηση αυτή έφερνε την ηγεσία του υπουργείου εθνικής οικονομίας σε προστριβές με ισχυρές μερίδες της αστικής τάξης και τμήματα του εγχώριου μονοπωλιακού κεφαλαίου (υπερχρεωμένες επιχειρήσεις, όμιλος Τσάτσου/ τσιμεντοβιομηχανία ΑΓΕΤ-Ηρακλής, όμιλος Νιάρχου- ναυπηγεία Σκαρामαγκά), καθώς συμπύκνωνε έναν πιο παρεμβατικό ρόλο του κράτους στην οικονομία και ενίσχυση της θέσης της εργατικής τάξης στον κοινωνικό ανταγωνισμό. Παράλληλα επικεντρώθηκε στην κατάρτιση του 5ετούς προγράμματος (ΥΠΕΘΟ, 1985). Το 5ετές έδινε έμφαση στο σχεδιασμό επιμέρους πολιτικών κατά οικονομικό τομέα, κλάδο και περιφέρεια κινούμενο στην κατεύθυνση προγράμματος αυτοδύναμης οικονομικής ανάπτυξης. Πρόκρινε διάσπαρτα τοπικής εμβέλειας δημόσια έργα, προγραμματισμένα συμπλέγματα μικρών έργων και όχι μεγάλα αναπτυξιακά έργα (Αρσένης Γ., 1987 : 96), δεδομένης της έλλειψης πόρων καθώς αφενός το ΠΔΕ αν και ενισχυμένο δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις χρηματοδοτικές ανάγκες μεγάλων αναπτυξιακών έργων, αφετέρου το ευρωπαϊκό ταμείο περιφερειακής ανάπτυξης δεν διέθετε ακόμα τους κοινοτικούς πόρους, αλλά ούτε η ΕΟΚ έδειξε διάθεση να

²⁶⁴ Τον επικαλούμενο και τσάρο της οικονομίας.

ενισχύσει ένα πρόγραμμα που κινούνταν στην κατεύθυνση της αυτοδύναμης ανάπτυξης. Η συγκεκριμένη βέβαια επιλογή αντιστοιχούσε και σε κοινωνικούς και κατ' επέκταση εσωκομματικούς συσχετισμούς, δεδομένης της έμφασης που έδινε το ΠΑΣΟΚ στα προγράμματα αποκέντρωσης και περιφερειακής ανάπτυξης²⁶⁵. Η αντίληψη ότι μπορεί να υπάρξει ταυτόχρονα και 5ετές πρόγραμμα στην κατεύθυνση αυτοδύναμης ανάπτυξης και ενσωμάτωση στην ΕΟΚ²⁶⁶, αντανάκλα τη μεταβατική φάση τεχνοκρατικών-σοσιαλδημοκρατικών τμημάτων της αστικής τάξης του κόμματος-κράτους ΠΑΣΟΚ, στην οποία καταγράφονταν και τμήματα της σοσιαλιστικής τάξης²⁶⁷, αποτυπώνοντας τρεις αλληλένδετους μεταξύ τους προσανατολισμούς. Α). Ότι μπορεί να υπάρξει πορεία αυτοδύναμης οικονομικής ανάπτυξης, χωρίς απαραίτητα ρήξη με την ΕΟΚ. Β). Ότι το κράτος είναι ουδέτερο εργαλείο στα χέρια μιας σοσιαλιστικής κυβέρνησης ανάλογα με τη συγκυρία, παραγνωρίζοντας τον δομικά αστικό χαρακτήρα του κράτους στον καπιταλισμό και υποβιβάζοντας παράλληλα τη σημασία του μαζικού κινήματος. Γ). Ότι οι παραγωγικές δυνάμεις κατά τη διαδικασία ανάπτυξής τους τείνουν ν' αυτονομούνται

²⁶⁵ Οι κυβερνητικές πολιτικές που έδιναν έμφαση στην κατασκευή διάσπαρτων μικρών τοπικών έργων στην περιφέρεια την περίοδο 1981-1985, χαρακτηρίστηκε από τον Α. Ελεφάντη ως μικροαστικός-αγροτικός ρομαντισμός, βλ. Ελεφάντης Α., *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, εκδ. Ο Πολίτης, 1991, σελ. 255.

²⁶⁶ Για την ακρίβεια το 5ετές πρόγραμμα κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης 1983-1988 υποτιμούσε εντελώς τον παράγοντα ΕΟΚ, βλ. Verney S., *From the 'Special Relationship' to Europeanism : PASOK and the European Community, 1981-1989*, στο Glogg R. (επιμ), *Greece 1981-89. The populist decade*, Mcmillan, 1993, σελ. 140, Παππάς Τ., *Το χαρισματικό...οπ.π.* σελ. 208.

²⁶⁷ Είναι ακριβώς η περίοδος καλοκαίρι-φθινόπωρο 1982, που στον αγώνα για τη συγκράτηση των τιμών και τον περιορισμό του ποσοστού κέρδους των μεσαζόντων χονδρεμπόρων στα οπωρολαχανικά προϊόντα, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ επιστρατεύει τις κομματικές οργανώσεις αλλά και τμήματα του μαζικού κινήματος (συνεταιριστικές οργανώσεις), προκειμένου από τους παραγωγούς να φτάσουν τα συγκεκριμένα προϊόντα απ' ευθείας στους καταναλωτές παρακάμπτοντας τα ενδιάμεσα διαχειριστικά κοινωνικά στρώματα των μεσαζόντων και ουσιαστικά μια λειτουργία της καπιταλιστικής αγοράς, διαμορφώνοντας με τρόπο διοικητικό τις τιμές. Τις μεταφορές των προϊόντων από τους παραγωγούς στους καταναλωτές διενεργούσαν για σχεδόν ένα (1) μήνα οι κομματικές οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ και οι συνεταιριστικές οργανώσεις επιχειρούσαν να οργανώσουν τον συγκεκριμένο αγώνα απέναντι στους χονδρέμπορους-μεσάζοντες της λαχαναγοράς. Η συγκεκριμένη κυβερνητικά καθοδηγούμενη κομματική κινητοποίηση έμεινε γνωστή ως «η μάχη του τελάρου ή της ντομάτας», η οποία έληξε με συμβιβασμό μεταξύ κυβέρνησης και χονδρεμπόρων οπωρολαχανικών καθώς οι τελευταίοι δέχθηκαν περικοπή του κέρδους κατά 7%, αλλά μόνον προσωρινά όπως αποδείχθηκε, καθώς δεν επιτεύχθηκε μια μόνιμη εναλλακτική οργάνωση της κυκλοφορίας των προϊόντων χωρίς μεσάζοντες. βλ. Λαχανάς Π., *Τι μπρόκολα, τί λάχανα... Πρώτα διδάγματα από τη «μάχη της ντομάτας»*, περ. *Αντί*, τχ. 213/1982 : 20-21, Μαρδάς Κ., 1995 : 102-3.

Το ίδιο περίπου συνέβη και στην λεγόμενη «μάχη της φρατζόλας». Οι ενώσεις των αρτοποιών, πιθανόν καθοδηγούμενες από τη Ν.Δ., ζήτησαν να αυξηθεί η τιμή του ψωμιού. Η κυβέρνηση αρνήθηκε και Τοπικές Οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ, καθώς και συνεργεία της Τοπικής Αυτοδιοίκησης διέθεταν ψωμί για κατανάλωση. Η ευρύτερη περιοχή των Αθηνών κατανάλωνε ημερησίως 600.000 κιλά ψωμί και η παραγωγή ψωμιού εκτός κυκλώματος αρτοποιών παρήγαγε μόλις 30.000 κιλά. Η κυβέρνηση υποχώρησε στα αιτήματα των αρτοποιών. Ο Τύπος της Δεξιάς αποκάλυψε τον επικεφαλής της νικηφόρας κινητοποίησης των αρτοποιών με το χαρακτηριστικό προσωνύμιο Βαλέσα, Μαρδάς Κ., 1995 : 103.

και να ουδετεροποιούνται από τις παραγωγικές σχέσεις. Στον πυρήνα αυτής της εξέλιξης βρίσκεται η ενίσχυση της τεχνοκρατικής μερίδας εντός του μπλοκ της αστικής τάξης του κόμματος ως αποτέλεσμα της γενικότερης κυριαρχίας των μικροαστικών στρωμάτων απέναντι στην εργατική τάξη και τα αγροτικά στρώματα εντός Ε.Α.Ε. μέσα από τη διαδικασία διαχείρισης του καπιταλιστικού κράτους.

Η τρίτη συνιστώσα που ασκούσε παρέμβαση στην οικονομική πολιτική της κυβέρνησης την περίοδο 1981-1985 ήταν η αστική τάξη μέσω της Τραπέζης της Ελλάδας (Χαλικιάς) και της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος (Παναγόπουλος). Πιο συγκεκριμένα η Τράπεζα της Ελλάδος λόγω και του θεσμικού της ρόλου ως θεματοφύλακας της νομισματικής πολιτικής, εκδήλωσε ανοιχτά τη διαφωνία της με την ακολουθούμενη επεκτατικού χαρακτήρα οικονομική πολιτική στην έκθεση του διοικητή της ΤΕ για το έτος 1985, προϊδεάζοντας ουσιαστικά για την επικείμενη στροφή της οικονομικής πολιτικής (Χαλικιάς Δ., 1993). Η ΕΤΕ, ως κεντρικός παράγοντας του κρατικού χρηματιστικού κεφαλαίου που ειδικά κατά την υπό εξέταση περίοδο αποτελούσε κυρίαρχη κεφαλαιοκρατική μορφή²⁶⁸, δια του διοικητή της, ο οποίος είχε άμεση πρόσβαση στο περιβάλλον του πρωθυπουργού, υπήρξε πόλος συσπείρωσης και έκφρασης των αντιδράσεων μερίδων της αστικής τάξης απέναντι σε επιθετικές προς το κεφάλαιο και εκπροσώπους του πολιτικές. Οι κινήσεις αυτές εκδηλώθηκαν εμπράκτως κυρίως μέσω της άρνησης χρηματοδότησης των προβληματικών επιχειρήσεων κατά τον πρώτο χρόνο εφαρμογής του ν. 1386/83 και του συντονισμού των αστικών αντιδράσεων απέναντι στη δικαστική δίωξη της οικογένειας Τσάτσου για τη διαχείριση του Ομίλου ΑΓΕΤ-Ηρακλής (Βούλγαρης Γ., 2002 : 182, Αρσένης Γ., 1987 : 123). Η ΕΤΕ την περίοδο 1983-1985 εκπροσωπεί ουσιαστικά την αντίδραση της αστικής τάξης εντός του εξουσιαστικού μπλοκ απέναντι σε βασικές τάσεις της σοσιαλιστικής κυβέρνησης εκπροσωπούμενες εκείνη την περίοδο από τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας και Οικονομικών Γ. Αρσένη.

Η τέταρτη συνιστώσα αφορούσε τη σταδιακή ανάπτυξη μιας ευρωπαϊστικής τάξης, λόγω της δυναμικής που ασκούσε το εγχείρημα της περιφερειακής ευρωπαϊκής καπιταλιστικής ενοποίησης με δεδομένη την παραμονή της Ελλάδας

²⁶⁸ Για την έννοια του κρατικού χρηματιστικού κεφαλαίου στην Ελλάδα κατά την υπό εξέταση περίοδο βλ. Σακελλαρόπουλος Θ. *Οι προβληματικές...οπ.π.* σελ. 225 επ. Ο Τζέμης Πέτρας, υπό την ιδιότητα του υπευθύνου του Κέντρου Μεσογειακών Μελετών εκείνη την περίοδο, σ' ένα δοκίμιο του για τον ελληνικό καπιταλισμό, χαρακτηρίζει το οργανικά συνδεδεμένο με το κράτος τμήμα της ελληνικής επιχειρηματικής τάξης, με τον όρο κλεπτοκρατία, βλ. Πέτρας Τ., *Ακμή και παρακμή της σοσιαλδημοκρατίας στη Νότια Ευρώπη. Δοκίμια για τον ελληνικό καπιταλισμό*, εκδ. Στοχαστής, 1985, σελ. 117

στην ΕΟΚ, σχηματοποιημένη εντός του ευεπίφορου εδάφους του καπιταλιστικού πραγματισμού σε τμήματα της κυβέρνησης και του κρατικού μηχανισμού που έρχονταν και σε προσωπική επαφή με Ευρωπαίους εταίρους (Βούλγαρης Γ., 2002 : 182), όπως Σημίτης²⁶⁹, Βάρφης, Πάγκαλος (Πάγκαλος Θ., 2010 : 59). Πρόκειται για το τμήμα εκείνο του κόμματος που θ' αποτελέσει την πιο επιθετική μερίδα της αστικής τάξης και θα αρχίζει να μορφοποιείται στα τέλη της δεκαετίας του '80 ως εκσυγχρονιστικό ρεύμα. Η διαφορά της με την προηγούμενη συνιστώσα, είναι ότι από τη φύση της είναι πιο «πολιτική», δίνοντας έμφαση στη στρατηγική κατεύθυνση και λιγότερο στην καθημερινή οικονομική διαχείριση.

Η οικονομική²⁷⁰ και εργατική πολιτική του ΠΑΣΟΚ κατά την υπό εξέταση περίοδο έχει τα χαρακτηριστικά μιας αναδιανεμητικής πολιτικής υπέρ των κυριαρχούμενων τάξεων στο πλαίσιο ενός κοινωνικού συμβολαίου παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας. Δεν προχωρά σε ρήξη με τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, ούτε με τους όρους κοινωνικής αναπαραγωγής των παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων, ενώ δεν αναπτύσσει μορφές σοσιαλιστικής αυτοδιαχείρισης, αλλά συμμετοχικές μορφές συνδιαχείρισης με κυρίαρχο το στοιχείο της εργατικής ενσωμάτωσης και σταθεροποίησης της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας. Στο μεταπολεμικό κοινωνικό συμβόλαιο προστίθενται και τα στρώματα της (εξασφαλισμένης) μισθωτής εργασίας. Αυτό αποτυπώνεται κυρίως στο ζήτημα της

²⁶⁹ Ο Κώστας Σημίτης την περίοδο 1981-1985 ήταν Υπουργός Γεωργίας. Ο τομέας της αγροτικής πολιτικής, ήταν κατά τη συγκεκριμένη περίοδο ο χώρος στον οποίο οι κοινοτικές πολιτικές ήταν οι πιο ολοκληρωμένες και συντονισμένες στο πλαίσιο του εγχειρήματος ευρωπαϊκής ενοποίησης, (αναπαράγοντας την αντίθεση και την ετεροβαρή ισορροπία μεταξύ του ευρωπαϊκού βορρά και του ευρωπαϊκού νότου). Αυτό αποτυπώνεται τόσο στο ποσοστό των κοινοτικών κονδυλίων που αφορούσαν αγροτικές επιδοτήσεις, όσο και στις προβλέψεις και δεσμεύσεις που αναλάμβαναν τα κράτη-μέλη της ΕΟΚ σε σχέση με την αγροτική τους παραγωγή, σύμφωνα με τις ισχύουσες πρόνοιες της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ). Η πραγματικότητα αυτή είχε σαν αποτέλεσμα ο καθ' ύλην αρμόδιος υπουργός και το επιτελείο του να είναι σε πολύ συχνή και άμεση επαφή με την ευρωπαϊκή γραφειοκρατία. Οι συγκριτικά με άλλους τομείς ανεπτυγμένες κοινοτικές δομές, άσκησαν αντικειμενικά έντονη επιρροή προς την κατεύθυνση του ευρωπαϊσμού, σε μια ούτως ή άλλως θετική ιδεολογική προδιάθεση. Για την Κοινή Αγροτική Πολιτική της περιόδου 1981-1985 και διαστάσεις εφαρμογής της στην Ελλάδα, βλ. Σημίτης Κ., 2015 : 254 επ. Αντίστοιχη επισήμανση μπορεί να γίνει και για τα άλλα τρία ανώτερα στελέχη του ΠΑΣΟΚ που τον Νοέμβριο του 1994 συγκρότησαν τη λεγόμενη κίνηση των «4» ως αιχμή του δόρατος της εκσυγχρονιστικής τάξης της συλλογικής ηγετικής γραφειοκρατίας του κόμματος, απέναντι στην παραδοσιακή τάση. Μέχρι εκείνη την περίοδο ο Θόδωρος Πάγκαλος είχε διατελέσει, μεταξύ άλλων, Υφυπουργός και Αναπληρωτής Υπουργός Εξωτερικών αρμόδιος για θέματα ΕΟΚ-Ε.Ε. τις περιόδους 1984-1989 και 1993-1994. Ο Παρασκευάς Αυγερινός, μεταξύ άλλων, είχε ήδη συμπληρώσει 10 χρόνια Ευρωβουλευτής (1984-1994). Η Βάσω Παπανδρέου, μεταξύ άλλων, είχε διατελέσει Επίτροπος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, υπεύθυνη για θέματα Απασχόλησης (1989-1993).

²⁷⁰ Για την οικονομική πολιτική των κυβερνήσεων ΠΑΣΟΚ τη δεκαετία του '80, βλ. Tsakalotos E., *Alternative economic strategies : The case of Greece*, Press, Λονδίνο, 1991. Για την οικονομική πολιτική του ΠΑΣΟΚ ειδικά της περιόδου 1982 -1983, βλ. Χωραφάς Β., Η οικονομική πολιτική του ΠΑΣΟΚ και οι αριστερές κριτικές της, περ. *Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα*, τχ. 7^ο/83-84 σελ. 15

υστέρησης των φορολογικών εσόδων, στο ιδιαίτερο βάρος της μικροϊδιοκτησίας και του εξαιρετικά εκτεταμένου ποσοστού ιδιοκατοίκησης και αυτοαπασχόλησης. Η άρνηση φορολόγησης της ακίνητης περιουσίας και οι αντίστοιχες «αναδομήσεις» υπουργών που την επιχείρησαν, καθώς και η κρατική υποστήριξη της κοινωνικής αναπαραγωγής μικρομεσαίων επιχειρήσεων μέσω της δραστηριότητας του ΕΟΜΜΕΧ²⁷¹, αποτυπώνει τον δοσμένο κοινωνικό συσχετισμό και μια σημαντική ιδιαιτερότητα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού με τους αντίστοιχους δυτικοευρωπαϊκούς, όπως ήδη έχουμε εκτενώς αναφέρει στο 3^ο κεφάλαιο του Α΄ Μέρους της παρούσας εργασίας. Ο συνδυασμός της υστέρησης φορολογικών εσόδων λόγω της άρνησης φορολόγησης της ιδιοκτησίας²⁷², της αδυναμίας πάταξης φοροδιαφυγής των διευρυμένων κοινωνικών στρωμάτων της αυτοαπασχόλησης και των ελεύθερων επαγγελματιών, της αύξησης δημοσίων δαπανών, κυρίως λόγω της αύξησης των κρατικών κονδυλίων για κοινωνική πολιτική και της μείωσης των εισροών από άδηλους πόρους λόγω της διεθνούς ναυτιλιακής κρίσης, της διακοπής των μεταναστευτικών ροών και της στασιμότητας του τουρισμού, οδήγησε στην αύξηση του δημοσίου χρέους, εσωτερικού και εξωτερικού. Θέτοντας το ζήτημα της κοινωνικής σύγκρουσης, ουσιαστικά και εντός του μπλοκ της ΕΛΕ, από την οπτική της σοσιαλιστικής τάσης του κόμματος, ο Τζέμης Πέτρας, υπεύθυνος εκείνη την περίοδο του Κέντρου Μεσογειακών Μελετών, θα αναφέρει χαρακτηριστικά μεταξύ άλλων σε μπροσούρα που κυκλοφόρησε η Ο.Β.Ε.Σ. *«Μια συγκροτημένη και συστηματική προσπάθεια με στόχο την εκβιομηχάνιση της Ελλάδας πρέπει να λάβει υπόψη της το εξής : ότι, οι δομικές διοικητικές και πολιτιστικές αλλαγές που επιδιώκονται μπορούν να ολοκληρωθούν με επιτυχία μόνον όταν οι παραγωγικές τάξεις είναι στην πρώτη γραμμή της μάχης και έχουν τη δυνατότητα να απειλήσουν ανοιχτά την κυριαρχία των μη παραγωγικών τάξεων, του μπλοκ των μικρομεσαίων και των γραφειοκρατών. Τα νέα προγράμματα επενδύσεων είναι απαραίτητα, αλλά κι αυτά δεν είναι αρκετά. Τα πενταετή προγράμματα είναι απαραίτητα, αλλά κι αυτά δεν είναι αρκετά. Οι ειδικοί οικονομολόγοι είναι απαραίτητοι κι αυτοί, αλλά ούτε αυτοί είναι*

²⁷¹ Όπως άλλωστε είδαμε (παράρτημα- πίνακες 4 & 5) ο αριθμός μικρομεσαίων επιχειρήσεων διευρυμένα αναπαράγεται την περίοδο 1978-1988, σε αντίθεση με την ακριβώς προηγούμενη περίοδο.

²⁷² Παραίτηση Μανώλη Δρεττάκη για τον κλιμακωτό Φόρο Ακίνητης Περιουσίας (Ιούλιος 1982) , βλ. *Πώς ανετράπη ο πρώτος υπουργός οικονομικών του ΠΑΣΟΚ, Καθημερινή*, 19-4-2008. Αναδόμηση Αντώνη Τρίτση, ύστερα από την απόπειρα ελέγχου της αυθαίρετης δόμησης (Σεπτέμβριος 1984), βλ. Κουτουφάς Π., *Το Ποντίκι*, 6-4-2011 Για την επιρροή της εκτεταμένης μικροϊδιοκτητικής δομής και των σχετικών εισοδηματικών προσόδων στην κοινωνική πάλη βλ. Πέτρας Τζ., *Ακμή και παρακμή...* ο.π.π. , σελ. 102

αρκετοί. Η βιομηχανική εργατική τάξη είναι η πολιτική και κοινωνική δύναμη που είναι και απαραίτητη και αρκετή για να στηρίξει τη νέα βιομηχανική στρατηγική που συμβαδίζει με τα συμφέροντά της... Η σοσιαλιστική εκβιομηχάνιση θα προχωρήσει μαζί με τη βιομηχανική εργατική τάξη ή δεν θα προχωρήσει καθόλου» (Πέτρας Τ, 1984 : 78).

Τέλος η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ έλαβε μια σειρά από μέτρα τα οποία αποτελούσαν ουσιαστικά κοινή συνισταμένη των δύο βασικών τάσεων-προσανατολισμών του ΠΑΣΟΚ και τα οποία συμπύκνωναν τους αγώνες και τις προσδοκίες των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων των προηγούμενων 40 χρόνων και ως τέτοια αποτελούσαν ουσιαστικά το μίνιμουμ πρόγραμμα της Αριστεράς. Τα μέτρα αυτά που έλαβαν τη μορφή νομοθετικών ρυθμίσεων κινούνται κατά βάση στην ολοκλήρωση ενός σύγχρονου κράτους δικαίου και στην ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 67, Γράβαρης Δ., 1998 : 101 επ.).

Ειδικότερα η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ προχώρησε στην αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης 1941-1944 (ν. 1285/82), στην κατάργηση μεταξικών και εμφυλιοπολεμικών ρυθμίσεων (ν. 1289/82), στην κατάργηση των αντικομμουνιστικών εορτών, στην καθιέρωση της επετείου της εξέγερσης του Πολυτεχνείου ως επίσημης σχολικής εορτής (εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ. Γ/10279/11-11-1981), στην πολιτικοποίηση της YENEΔ (ν. 1288/82). Στα ζητήματα ισότητας των δύο φύλων αναγνωρίστηκε ο πολιτικός γάμος ως ισότιμος του θρησκευτικού (ν. 1250/82), το νέο οικογενειακό δίκαιο (ν. 1329/83), όπου μεταξύ άλλων καθιερώθηκε το συναινετικό διαζύγιο, η πλήρης νομική εξίσωση τέκνων γεννημένων σε γάμο με τέκνα γεννημένα εκτός γάμου, το αμετάβλητο του επωνύμου των συζύγων, η κατάργηση της προίκας. Θεσμοθετήθηκε η ισότητα γυναίκας και άνδρα στις εργασιακές σχέσεις και η απόλυτη προστασία της μητρότητας (ν. 1414/84). Καθιερώθηκε το μονοτονικό σύστημα, η ψήφος στα 18 (ν. 1224/81) και ψηφίστηκε ο ν-π για τα ΑΕΙ (ν. 1268/82) και τα ΤΕΙ (ν. 1404/83), ο οποίος ειδικότερα συμπύκνωνε το συσχετισμό φοιτητικού και πανεπιστημιακού κινήματος (ΕΔΠ) όπως συγκεκριμένα είχε εκδηλωθεί στην πάλη κατά του ν. 815/78.²⁷³ Καθιερώθηκε η άδεια τεσσάρων εβδομάδων μετ' αποδοχών (ν. 1288/82), επεκτάθηκε η επικουρική

²⁷³ Για την υποστήριξη του ν-π 1268/82 στην αρχική του εκδοχή βλ. Ρόκος Δ., *Νόμος Πλαίσιο 1268/82, για την ανώτατη παιδεία. Πριν, κατά και μετά είκοσι έτη*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 2003. Για μια κριτική κατά του ν-π 1268/82 από την οπτική του καθηγητικού κατεστημένου βλ. Δαγτόγλου Π.Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά Δικαιώματα*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1991, τ. Α' σελ. 677 επ.

ασφάλιση σε όλους τους εργαζομένους, χορηγήθηκε αυτοτελής σύνταξη στις αγρότισσες (ν. 1287/82), επεκτάθηκε η κοινωνική ασφάλιση σε ανασφάλιστους άνω των 70 ετών (ν. 1296/82). Ψηφίστηκε ο νόμος για τον εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος και την κατοχύρωση των συνδικαλιστικών ελευθεριών των εργαζομένων (ν. 1264/82), αποτυπώνοντας την ενισχυμένη θέση της οργανωμένης μισθωτής εργασίας στο ΠΑΣΟΚ και την πάλη κατά του ν. 330/76, καθώς με το ν. 1264/82 μεταξύ άλλων καθιερώθηκε εκλογικό σύστημα (σχεδόν) απλής αναλογικής, το συνδικαλιστικό εκλογικό βιβλιάριο, η οικονομική ανεξαρτησία των συνδικάτων, η υποχρέωση εργοδότη να παραχωρεί χώρο για λειτουργία και ανακοινώσεις στο σωματείο εργαζομένων, η απαγόρευση ανταπεργίας, η προστασία από απόλυση των συνδικαλιστικών στελεχών, η ακύρωση των απολύσεων και επαναπρόσληψη των απολυμένων με τις διατάξεις του ν. 330/76 κλπ. Θεσπίστηκε το Εθνικό Σύστημα Υγείας (Ε.Σ.Υ., ν. 1397/83) και ο Εθνικός Οργανισμός Φαρμάκου (Ε.Ο.Φ., ν. 1316/83), αναπτύχθηκαν πολιτικές για την τρίτη ηλικία και ιδρύθηκαν τα ΚΑΠΗ, ψηφίστηκε ο νέος οικιστικός νόμος (ν. 1337/83) που προέβλεπε την κατάρτιση γενικών πολεοδομικών σχεδίων και συνολικό σχεδιασμό για τις πόλεις με συμμετοχή κρατικών αλλά και μαζικών φορέων, στο πλαίσιο των σχεδιασμών Επιχείρησης Πολεοδομικής Ανασυγκρότησης²⁷⁴ κ.α.

γ) Το κόμμα

Το ΠΑΣΟΚ νικώντας στις εκλογές τον Οκτώβριο 1981²⁷⁵, γίνεται το πρώτο μαζικό αριστερό σοσιαλιστικό κόμμα στην ελληνική πολιτική ιστορία που κατακτά την κυβερνητική εξουσία. Διαθέτει 110.000 μέλη²⁷⁶, οργανωμένα σε τοπικό και κλαδικό επίπεδο σ' ολόκληρη την Ελλάδα και το εξωτερικό, έχοντας ήδη κυριαρχήσει στους επιμέρους μαζικούς, εργατικούς, αγροτικούς, επαγγελματικούς,

²⁷⁴ Βλ. *Οι Νόμοι της Αλλαγής 1981-1985*, εκδ. Γ.Γ.Τ.Π. χ.χ.ε.

²⁷⁵ Οι εκλογές του 1981 έχουν αποτελέσει αντικείμενο μελέτης στην ακαδημαϊκή κοινότητα των Ελλήνων πολιτικών επιστημόνων, βλ. ενδεικτικά *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1982, τχ. 2^ο, Διαμαντούρος Ν.-Κιτρομηλίδης Π.Μ.-Μαυρογορδάτος Γ.Θ. (επιμ), *Οι εκλογές του 1981*, εκδ. Εστία-Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα, 1984, Mavrogordatos G. Th., *Rise of Green Sun. The Greek Election of 1981*, Occasional Paper 1, Centre of Contemporary Greek Studies, King's College, 1983

²⁷⁶ Ο βαθμός οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ, υπολογιζόμενος ως ποσοστό των οργανωμένων μελών επί του συνόλου των ψηφοφόρων, ανέρχεται στο 7,5% και είναι μάλλον υψηλός για τα δυτικοευρωπαϊκά δεδομένα αν συνυπολογιστούν δύο παράγοντες: Αφενός η ανυπαρξία σοσιαλιστικής/σοσιαλδημοκρατικής παράδοσης στην Ελλάδα σε αντίθεση με αντίστοιχους ευρωπαϊκούς κομματικούς σχηματισμούς που είχαν ήδη παρουσία από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Αφετέρου το ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό που έλαβε το 1981, που ήταν από τα μεγαλύτερα στην Ευρώπη, βλ. Βερναρδάκης Χ.. *Τα πολιτικά κόμματα.....*, ο.π.π. Παράρτημα Πίνακας 23 της παρούσας εργασίας.

επιστημονικούς και αυτοδιοικητικούς χώρους και με ισχυρή παρουσία στο σπουδαστικό και μαθητικό χώρο (Μαυρή Γ., 1993).

Η κίνηση του την περίοδο 1977-1981, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, έχει τα εξής χαρακτηριστικά. Αφενός μαζικοποιείται και μετατοπίζει συνολικά τις κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις προς τ' αριστερά συγκροτώντας με πλειοψηφικούς όρους το κοινωνικό μπλοκ των δυνάμεων της αλλαγής, αφετέρου στο εσωτερικό του γραφειοκρατικοποιείται και σταδιακά αναπτύσσεται η αστική τάση του κόμματος μέσω της κεντρικής γραφειοκρατίας κυρίως, που μαζί με την παλαιοκομματική και την τεχνοκρατική μερίδα, μέσα από την ενότητα και την αντιπαλότητά τους, συγκροτούν τον κυρίαρχο συνασπισμό εξουσίας του κόμματος. Ο ΑΠ υπό την ιδιότητα του προέδρου που είναι καταστατικά αυτοτελές και κυρίαρχο όργανο, από αιχμή του δόρατος της υπό διαμόρφωση αριστερής σοσιαλιστικής πτέρυγας του κόμματος την περίοδο 1974-1977, από την περίοδο 1980-1981 αποτελεί πόλο του διαμορφωθέντος κομματικού συνασπισμού εξουσίας και οργανικού συμμάχου της κεντρικής γραφειοκρατίας. Η διπλή κίνηση του ΠΑΣΟΚ το 1981, όπου εγγράφεται η εσωκομματική πάλη ανάμεσα στη σχέση εκπροσώπησης και στη σχέση νομιμοποίησης (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 5), αποτυπώνεται στις αντιφάσεις ανάμεσα στο σοσιαλιστικό ριζοσπαστισμό της γενικής απεύθυνσης, τη σοσιαλδημοκρατική μετριοπάθεια της καθημερινής πολιτικής πρακτικής και το τριτοδιεθνιστικό οργανωτικό σχήμα²⁷⁷. Οι αντιφάσεις αυτές, που θα τροφοδοτούν τις τάσεις εσωκομματικής αντιπολίτευσης και πάλης, αποτυπώνονται στον επίσημο κομματικό λόγο, καθώς η μετριοπαθής, σε σχέση με τη γενική απεύθυνση και το στρατηγικό προσανατολισμό, πολιτική πρακτική του κυβερνητικά εφικτού, ενδύεται έναν λόγο μαρξιστικό αντλημένο από τα σχήματα της θεωρίας της εξάρτησης σε ολόένα και μεγαλύτερη διάσταση με την κυβερνητική πραγματικότητα, συνοδευόμενη από ένα αυταρχικό και αντιδημοκρατικό σε μεγάλη έκταση οργανωτικό σχήμα, γεγονός που θα οδηγήσει σε διαγραφές ή απόπειρες διαγραφών, καθώς και καθαιρέσεις από κομματικά όργανα διαφωνούντων. Η αντιφατική κίνηση του ΠΑΣΟΚ οξύνει την εσωκομματική πάλη ανάμεσα στις δύο γενικές και σταδιακά αλληλοαποκλειόμενες

²⁷⁷ Για τη δυνατότητα ένα κόμμα να διατηρεί τριτοδιεθνιστική οργανωτική δομή και να αναπτύσσει (μεταπολεμικές) δευτεροδιεθνιστικές θέσεις, βλ. Συνέντευξη Μοτσάν Ντιντιέ, ηγέτη του CERES, αριστερή πτέρυγα του γαλλικού σοσιαλιστικού κόμματος, στο *Αντί*, τχ. 159/1980, σελ. 13. Επίσης για τα κοινά σημεία στο οργανωτικό σχήμα μεταξύ της λενινιστικής οργάνωσης όπως παρουσιάζεται στο *Τι να κάνουμε* και της κλασικής-μαρξιστικής σοσιαλδημοκρατίας Β' Διεθνούς, βλ. την αντιπαράθεση ανάμεσα στον Λένιν και την Λούξεμπουργκ όπως παρουσιάζεται από τον Γκρούμπερ Χ., *Επανάσταση στην Ευρώπη (1917-1923)*, εκδ. Κομμούνα, 1985, σελ. 21 επ.

κατευθύνσεις οδηγώντας και σε κατανήφιση των θέσεων της ΚΕ εν όψει του Συνεδρίου του κόμματος σε συνελεύσεις αρκετών Τ.Ο. κατά τον προσυνεδριακό διάλογο (Μάρτιος-Απρίλιος 1984).

Το κρίσιμο ζήτημα της υπό εξέταση περιόδου είναι η σχέση του κόμματος με το κράτος. Στοιχείο που η γραφειοκρατία του ΠΑΣΟΚ δεν είχε αντιμετωπίσει, ούτε θεωρητικά επεξεργαστεί κατά την περίοδο 1980-1981, όπως φαίνεται από τις αποφάσεις της ΚΕ εκείνης της περιόδου (6^η, 7^η και 8^η Σύνοδος ΚΕ ΠΑΣΟΚ) και ενώ η προοπτική κατάκτησης της κυβερνητικής εξουσίας βρισκόταν ήδη στην ημερήσια διάταξη. Ουσιαστικά είχε αποφασίσει σχεδόν σύσσωμη να μεταφερθεί στο κράτος (Χαραλαμπίδης Μ., 1996 : 18). Αυτή ήταν η πρακτική εφαρμογή του σχήματος ΠΑΣΟΚ-οργάνωση εξουσίας, που καθιερώθηκε στην 6^η σύνοδο της ΚΕ (6^η Σύνοδος ΚΕ, 1982 : 51 επ.) και επαναλήφθηκε τόσο στην 7^η (7^η Σύνοδος ΚΕ, 1982 : 101 επ.) όσο και στην 8^η (8^η Σύνοδος ΚΕ, 1981 : 38 επ.). Όπως και πραγματικά συνέβη.

Στην πανελλαδική σύσκεψη 4000 στελεχών στο Σπόρτινγκ για τις 100 ημέρες κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ (31-1-1982) ο ΑΠ διατυπώνει τρεις κινδύνους που ελλοχεύουν στη σχέση κομματικής οργάνωσης και κυβερνητικής εξουσίας (Παπανδρέου Α., 1981-1982 : χ.χ.έ., 90).

Σύμφωνα με τον Α.Π. ο πρώτος κίνδυνος είναι «...η απορρόφηση της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ από την κρατική εξουσία. Κάτι τέτοιο θα οδηγούσε γρήγορα στο μαρασμό και θα μετέτρεπε την οργάνωση είτε σ' εκλογικό μηχανισμό, είτε σε μηχανισμό που προετοιμάζει κάποιο τεχνοκρατικό δυναμικό για τη συμμετοχή στην κρατική εξουσία. Το πρώτο επομένως που πρέπει ν' αποφύγουμε, είναι η ενσωμάτωση, η απορρόφηση της οργάνωσης από την εξουσία. Ένας δεύτερος κίνδυνος εξίσου υπαρκτός και εξίσου σημαντικός, είναι η οργάνωση του ΠΑΣΟΚ ν' αποποιηθεί τις ευθύνες της, ν' αποποιηθεί τις υποχρεώσεις της και ν' αποσυνδεθεί από την κυβερνητική πολιτική, σαν να ήταν κυβερνητική πολιτική κάποιου άλλου Κινήματος, κάποιου άλλου κόμματος. Θα ήταν φοβερά επικίνδυνο, αν αυτή την ώρα της μάχης, της αναμέτρησης, η οργάνωση οδηγιόταν προς μια εσωστρέφεια και αναζητούσε την ιδεολογική καθαρότητα μακριά από τις κοινωνικές διεργασίες και την καθημερινή πολιτική πάλη. Και ο τρίτος μεγάλος κίνδυνος, είναι η οργάνωση να μεταβληθεί σε αστυνόμο της κυβέρνησης, με την έννοια ότι θα υποκαταστήσει αυτή τις κυβερνητικές εξουσίες στις καθημερινές συγκρούσεις και εξελίξεις. Με άλλα λόγια, ΟΧΙ στην απορρόφηση της οργάνωσης από την κρατική εξουσία. ΟΧΙ στην απομάκρυνση της οργάνωσης από την καθημερινή πάλη και τον κυβερνητικό προγραμματισμό. ΟΧΙ

υποκατάσταση της κυβέρνησης από την οργάνωση στα διάφορα επίπεδά της. Αυτοί οι τρεις κίνδυνοι θα παραμόρφωναν απόλυτα τη φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ και θα προετοίμαζαν το έδαφος για μια ανάσχεση της πορείας μας προς τη μεγάλη Αλλαγή».

Συνεπώς ο Α.Π. επισημαίνει το κίνδυνο της κρατικοποίησης του κόμματος αναγνωρίζοντας μια εν τω γίνεσθαι διαδικασία παρουσιάζοντας τις απολύτως αρνητικές συνέπειες που θα έχει προοπτικά για ένα σοσιαλιστικό κίνημα. Κατά δεύτερον επιχειρεί ν' αποτρέψει έναν πιθανό δυϊσμό του ΠΑΣΟΚ και κυρίως το κόμμα να μετατραπεί σε αντιπολιτευτική δύναμη απέναντι στην κυβέρνηση. Και τρίτον προτάσσει διακριτούς ρόλους ανάμεσα στην κυβέρνηση και το κόμμα, έτσι ώστε το κόμμα να μην έχει ουσιαστικά ρόλο ως συλλογικό υποκείμενο στην άσκηση κυβερνητικής πολιτικής. Στη συνέχεια θα γίνει ακόμα πιο σαφής, προσδιορίζοντας το ρόλο της οργάνωσης ως υποστηρικτής και προπαγανδιστής της κυβέρνησης στους μαζικούς χώρους, μέσα από το σχήμα του πολιτικά εφικτού της κυβέρνησης, του κοινωνικά αναγκαίου και ιδεολογικά επιθυμητού που εκφράζει το κόμμα (Παπανδρέου Α., 1981-1982 : χ.χ.έ., 91). Τέλος κωδικοποιεί το διακριτό εθνικό, δημοκρατικό και ειρηνικό δρόμο προς το σοσιαλισμό, ως τρίτο δρόμο απέναντι στη σοσιαλδημοκρατία και τον υπαρκτό σοσιαλισμό (Παπανδρέου Α., 1981-1982 : χ.χ.έ., 94).

Δύο μήνες μετά συνεδριάζει, για πρώτη φορά ύστερα από την εκλογική νίκη, η Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ (9^η Σύνοδος, Μάρτιος 1982). Στην απόφαση της ΚΕ η νίκη χαρακτηρίζεται ως εθνική, πολιτική, κοινωνική, ιδεολογική, πολιτισμική, *«με ελληνοκεντρική δυναμική δημιουργία ανοιχτή και κριτική στα διεθνή ρεύματα και αξίες, διαμορφώνοντας μια πρωτοποριακή εθνικολαϊκή συνείδηση»* (9^η Σύνοδος ΚΕ, 1982 : 35) όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται τονίζοντας ουσιαστικά την ηγεμονική διάσταση που είχε στο ΠΑΣΟΚ η ενότητα ανάμεσα στο σοσιαλιστικό λόγο και την εθνολαϊκή παράδοση, ο λαϊκισμός δηλαδή με την έννοια που δίνει στον όρο ο Ερνέστο Λακλάου²⁷⁸.

Ακολούθως προχωρά σε μια δικαιωτική της κομματικής γραφειοκρατίας παρουσίαση της εξέλιξης του ΠΑΣΟΚ, τονίζοντας τη διαδικασία «μεταλλαγής» από την κοινωνική αυτονομία (1974-1976) στην κομματική πρωτοκαθεδρία επί των

²⁷⁸ «Ο σοσιαλιστικός λαϊκισμός δεν αποτελεί την πιο καθυστερημένη μορφή της ιδεολογίας της εργατικής τάξης αλλά την πιο προχωρημένη: αντιπροσωπεύει τη στιγμή κατά την οποία η εργατική τάξη έχει επιτύχει να συμπυκνώσει το σύνολο της δημοκρατικής ιδεολογίας ενός κοινωνικού σχηματισμού μέσα στο πλαίσιο της δικής της ιδεολογίας», βλ. Λακλάου Ε., Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία, εκδ. Σύγχρονα Θέματα, 1983, σελ. 196

κοινωνικών κινημάτων (1977-1981) ως αποτέλεσμα της ηγεμονικής συγκρότησης και μαζικοποίησης του κομματικού μηχανισμού μέσα από δύο ιστορικές για τη διαδρομή του ΠΑΣΟΚ, συνόδους της ΚΕ, τη 2^η (Φεβρουάριος 1978) όπου αναλύεται το κοινωνικό μπλοκ των μη προνομιούχων (η Εθνική Λαϊκή Ενότητα) και την 5^η (Φεβρουάριος 1979) όπου αποτυπώθηκε το πρότυπο κομματικής οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ (9^η Σύνοδος ΚΕ, 1982 : 43). Στη συνέχεια η απόφαση της ΚΕ τονίζει τη στρατηγική του Τρίτου Δρόμου για το σοσιαλισμό ως αντίθετη στη σοσιαλδημοκρατία που αποτελεί «ωραιοποίηση» του καπιταλισμού και στον υπαρκτό σοσιαλισμό που μέσα από τη γιγαντιαία κρατική συσσώρευση, τον κρατικό συγκεντρωτισμό διέγραψε τη δημοκρατία, την ελευθερία, τον πλουραλισμό και τον ίδιο τον άνθρωπο ως ιστορικό υποκείμενο (9^η Σύνοδος Κ.Ε., 1982 : 45). Ακολούθως επιχειρεί να συνδέσει την διαδικασία μετάβασης με τον ρυθμό των δομικών αλλαγών, απαντώντας αφενός στη διάκριση ανάμεσα στις μεταρρυθμίσεις σοσιαλιστικού τύπου απέναντι σ' εκείνες που είναι σοσιαλδημοκρατικού χαρακτήρα, αφετέρου στους κινδύνους ανάγνωσης του Εδώ και Τώρα, νοουμένου ως όλα ή τίποτα. Συγκεκριμένα για την Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ οι σοσιαλιστικές αλλαγές πρέπει να έχουν τα ακόλουθα χαρακτηριστικά σε μια μεταβατική πορεία α) οργανική ενοποίηση μεταρρυθμίσεων στο στρατηγικό στόχο της αλλαγής, β). ρυθμός πραγματοποίησης μεταρρυθμίσεων σε σχέση με τον χρόνο έτσι ώστε αφενός να μην μπορούν να αφομοιωθούν από το σύστημα άρα να είναι αρκετές σε ποσότητα σε σύντομο χρόνο, αλλά αφετέρου να έχουν ωριμάσει οι συνθήκες έτσι ώστε να συναντούν τη λαϊκή ενεργητική συναίνεση γ) τρόπος υλοποίησης των ενδιάμεσων στόχων μέσα από την ενεργητική συμμετοχή λαϊκού παράγοντα (9^η Σύνοδος Κ.Ε., 1982 : 54).

Στη συνέχεια η απόφαση εστιάζει στη σχέση κόμματος-κράτους επαναλαμβάνοντας αναλυτικότερα τα επίμαχα σημεία της σχετικής αναφοράς του Α.Π. στη συγκέντρωση των 100 ημερών στο Σπόρτινγκ. Και αφού έχει προηγηθεί η ρητή αναφορά ότι η οργάνωση μέσα από τις διακλαδώσεις της θα μεταφέρει τον κυβερνητικό λόγο πέρα από το γενικό εθνικό ακροατήριο στην αγωνιστική αρένα κάθε μικρού και μεγάλου κοινωνικού χώρου (9^η Σύνοδος Κ.Ε., 1982 : 67), η απόφαση της ΚΕ τονίζει ότι το ΠΑΣΟΚ σαν οργάνωση – χωρίς ν' αμφισβητεί τις προθέσεις της κυβέρνησης- θα υπενθυμίζει πάντα πως πέρα από το πολιτικά εφικτό υπάρχει το κοινωνικά αναγκαίο και το ιστορικά και ιδεολογικά επιθυμητό (9^η Σύνοδος Κ.Ε., 1982 : 68). Η ΚΕ υποτάσσει ουσιαστικά το κόμμα στην κυβέρνηση και από συλλογικό διανοούμενο και πολιτικό οργανωτή του λαϊκού μπλοκ των δυνάμεων

της αλλαγής, το μετατρέπει σε κομματικό προπαγανδιστή της κυβέρνησης, δηλαδή σε φορέα των σχέσεων νομιμοποίησης του (καπιταλιστικού) κράτους. Το ιδεολογικά επιθυμητό θα τείνει να περιορίζεται στα όρια του πολιτικά εφικτού και όχι το αντίστροφο, ως αποτέλεσμα της σε τελευταία ανάλυση προτεραιότητας των υλικών επί των ιδεολογικών όρων σε μια συγκυρία συγχώνευσης του κόμματος με το κράτος και περιορισμού της σχετικής αυτονομίας του πολιτικού υποκειμένου, το οποίο με τη σειρά του αδυνατεί να οργανώσει συλλογικά το κοινωνικά αναγκαίο, που αποδιαιρθώνεται ως αποτέλεσμα τελικά της κυριαρχίας της αστικής ηγεμονίας στο λαϊκό μπλοκ (Τζουβάνος Δ., 1982β : 9-12).

Επιπλέον η ΚΕ ανταποκρινόμενη στην αντικειμενική τάση λόγω λαϊκής πίεσης για περαιτέρω «άνοιγμα» των κομματικών οργανώσεων ορίζει ως πλάνο οργανωτικής ανάπτυξης 1: 8 του εκλογικού ποσοστού- 250.000 μέλη μέχρι το Συνέδριο που προσδιορίζεται χρονικά εντός του 1983 (9^η Σύνοδος Κ.Ε., 1982 : 87). Αντικειμενικά η κίνηση αυτή οδηγεί στην αλλοίωση της σύνθεσης των μελών και συμβάλλει καταλυτικά στον ευκολότερο εκ μέρους της γραφειοκρατίας έλεγχο του κόμματος, προκειμένου να μετατραπεί σε άβουλο προπαγανδιστή της κυβέρνησης. Είναι ένας εκ των οργανωτικών όρων μετατροπής του κόμματος σε φορέα των σχέσεων νομιμοποίησης. Αυτός είναι και ο λόγος που η κίνηση αυτή συναντά την έντονη αντίδραση σημαντικού τμήματος της Επιτροπής Οργανωτικού του κόμματος, όπως θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

Στη συνέχεια η ΚΕ προχωρά σε μια θεωρητική πραγμάτευση του ζητήματος του κράτους, αρνούμενη τόσο την αντίληψη για κράτος εργαλείο στα χέρια της άρχουσας τάξης την οποία χαρακτηρίζει ως «λενινιστική», όσο και την (παραδοσιακή) σοσιαλδημοκρατική θέση για το κράτος ως ουδέτερο διαιτητή των ταξικών αντιθέσεων που «υπογράφει κοινωνικά συμβόλαια». Υιοθετεί την άποψη του δημοκρατικού δρόμου για το σοσιαλισμό, του τρίτου δρόμου, που συνίσταται σε εκδημοκρατισμό των υφιστάμενων δομών, σε νέους θεσμούς λαϊκής συμμετοχής και στη μεταξύ τους συνάρθρωση. Η «εθνικοποίηση» και «ελληνοποίηση» του κράτους δεν αφορούν την πάλη και αποδέσμευση ενάντια στους ιμπεριαλιστικούς μηχανισμούς που το είχαν διαβρώσει σύμφωνα με τις προσεγγίσεις του ΠΑΣΟΚ ιδιαίτερα την περίοδο 1974-1977, αλλά την πάλη ενάντια στο κράτος της δεξιάς, χαρακτηριζόμενο ως κράτος αυταρχικό-κατασταλτικό, γραφειοκρατικό και πελατειακό. Η διάσταση του κράτους ως εκφραστή των δομών και σχέσεων εξάρτησης της χώρας, αλλά και συλλογικού εκπροσώπου της εγχώριας

κεφαλαιοκρατίας αποσιωπάται σε αντίθεση με την κυρίαρχη αντιιμπεριαλιστική-αντιμονοπωλιακή γραμμή της περιόδου 1974-1981 (9^η Σύνοδος ΚΕ, 1982 : 78-79).

Τέλος η ΚΕ ερχόμενη σε αντίθεση με την εσωτερική τριτοδιεθνιστική πρακτική της στο ζήτημα των σχέσεων του κόμματος με τα μαζικά κινήματα και κυρίως τα συνδικάτα, διακηρύσσει την αντίθεσή της με το τριτοδιεθνιστικού τύπου συνδικάτο ιμάντα μεταβίβασης της γραμμής του κόμματος που για τη συγκεκριμένη συγκυρία μετατρέπεται σε συνδικάτο κυβερνητικό εξάρτημα, με την αναρχοσυνδικαλιστική αντίληψη, όπως τη χαρακτηρίζει, ότι δηλαδή οι μαζικοί χώροι είναι το παν το κόμμα δεν είναι τίποτα, αλλά και με τη ρεφορμιστική θεωρία που υπερασπίζεται την πολιτική ουδετερότητα των μαζικών φορέων. Προκρίνει την οργανωτική αυτονομία μάχιμων πολιτικοποιημένων συνδικάτων που υπερβαίνουν το συντεχνιασμό και τον οικονομισμό τους, μετατρέπόμενα σε πρωταγωνιστικά συλλογικά υποκείμενα της μεταβατικής διαδικασίας προς το σοσιαλισμό. Όταν όμως δεν συγκεκριμενοποιείται η μεταβατική διαδικασία, ούτε τα περιεχόμενα μετεξέλιξης των κλαδικών κινήματων σε κινήματα μετάβασης, όπως έχουμε ήδη αναφερθεί στο σχετικό κεφάλαιο αναλύοντας τον ανολοκλήρωτο πολιτικο-οργανωτικά χαρακτήρα του κοινωνικού μπλοκ Ε.Λ.Ε., αυτό που μένει από την άρνηση του παραδοσιακού ρόλου του συνδικάτου ως συλλογικού μορφώματος οικονομικού αγώνα, είναι ο κυβερνητικός συνδικαλισμός και η τάση μετατροπής από τη συλλογική κομματική γραφειοκρατία της συνδικαλιστικής παράταξης ΠΑΣΚΕ σε απεργοσπαστικό μηχανισμό. Όπως η πράξη επιβεβαίωσε ακριβώς εκείνη την περίοδο με την απεργία των 42 ημερών της ΟΤΟΕ, που αφορούσε τη διεκδίκηση ενιαίου μισθολογίου και βαθμολογίου για όλους τους εργαζομένους όλων τραπεζών που δραστηριοποιούνταν στη χώρα (κρατικές ή ιδιωτικές, ελληνικές ή ξένες). Το ΕΓ άσκησε πίεση στην ΠΑΣΚΕ να σπάσει την απεργία, χαρακτηρίζοντάς την ως υπονομευτική της αλλαγής. Στην ΠΑΣΚΕ εσωτερικεύεται η σύγκρουση. Τα μέλη του προεδρείου της ΟΤΟΕ (Ι. Ζερβάκη, πρόεδρος και Δ. Τσουκαλάς, ταμίας) που είναι και μέλη της ΠΑΣΚΕ, παραιτούνται από τις θέσεις τους, μη θέλοντας να υποκύψουν στην απεργοσπαστική πολιτική του Ε.Γ. Η ΠΑΣΚΕ κατηγορείται για πρώτη φορά ως μηχανισμός αγωνιστικής απεργοσπασίας (Τσακίρης Αθ., 2004 : 195, Κουκουλές Γ.- Τζαννετάκος Β., 1986 : 104, *Φυλλάδιο*, 1982 : τχ. 2^ο, 7, ΟΤΟΕ, 2005 : 108, Τσουκαλάς Δ., 31-3-2014 : συνέντευξη). Η τάση μετατροπής του κόμματος σε φορέα σχέσεων νομιμοποίησης του κράτους βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη.

Όπως έχει αρκετές φορές ήδη αναφερθεί ο συνασπισμός εξουσίας του ΠΑΣΟΚ αποτελείται από τρεις επιμέρους μερίδες. Τη συλλογική κομματική γραφειοκρατία που είναι η ισχυρότερη μερίδα, τους παλαιοκομματικούς και τους τεχνοκράτες. Οι δύο αυτές μερίδες έχουν μικρότερη ισχύ από τη γραφειοκρατία του κόμματος, αφενός για λόγους ιστορικής εξέλιξης της πάλης των διαφόρων ομάδων και συσπειρώσεων εντός ΠΑΣΟΚ, που διαμόρφωσαν και τη φυσιογνωμία του κόμματος με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του μαζικού κόμματος όπως αναλυτικά έχουμε εξετάσει, αφετέρου γιατί τόσο οι παλαιοκομματικοί, όσο και οι τεχνοκράτες δεν είναι ενοποιημένες κατηγορίες, δεν έχουν εσωτερική συνοχή, αλλά κινούνται μάλλον ατομικά, χωρίς συλλογικές φιλοδοξίες εντός του κομματικού – με την ευρεία έννοια- σώματος, σε αντίθεση με την ηγετική ομάδα της κομματικής γραφειοκρατίας που διατηρεί μέχρι την περίοδο 1985-1986 ένα αυξημένο επίπεδο εσωτερικής συνοχής. Οι συγκρούσεις και διευθετήσεις ανάμεσα στις τρεις μερίδες της αστικής τάξης του κόμματος με στόχο την ενίσχυσή τους εντός της κυβέρνησης και του κρατικού μηχανισμού βρίσκονται σε ημερήσια διάταξη. Κυρίαρχη εκδήλωση αυτής της σύγκρουσης είναι οι συχνοί κυβερνητικοί ανασχηματισμοί²⁷⁹. Μια άλλη εκδήλωση της προσπάθειας κυριαρχίας της κομματικής γραφειοκρατίας επί των παλαιοκομματικών ήταν η επιχείρηση ελέγχου της σύνθεσης της Κ.Ο. μέσω της κατάργησης του σταυρού προτίμησης υπέρ των υποψηφίων βουλευτών (ν. 1303/82) και της κατάρτισης των ψηφοδελτίων και της σειράς των υποψηφίων από την ΚΕ και για ένα μεταβατικό διάστημα ειδικά για τις επόμενες εκλογές με απόφαση μόνον του Προέδρου του κόμματος, όπως ορίστηκε στο καταστατικό που εγκρίθηκε τελικά στο συνέδριο του κόμματος (αρ. 69 του Καταστατικού μεταβατική διάταξη). Η κατάργηση του σταυρού προτίμησης ήταν προεκλογική δέσμευση του ΠΑΣΟΚ ως κίνηση εκσυγχρονισμού του πολιτικού συστήματος και υπέρβασης των πελατειακών σχέσεων μεταξύ βουλευτή-ψηφοφόρου που ανατροφοδοτούνταν από τη διαδικασία

²⁷⁹ Ο Α.Π. την περίοδο 1981-1989, σχημάτισε 16 κυβερνητικά σχήματα, προχωρώντας σε 15 κυβερνητικούς ανασχηματισμούς. Ο μέσος όρος παραμονής υπουργού στην κυβέρνηση ήταν έξι μήνες, δεδομένου ότι εξαιτίας των δεκαπέντε ανασχηματισμών προέκυψαν δεκαέξι κυβερνήσεις σε οκτώ χρόνια, βλ. Σωτηρόπουλος Δ.Α., 1996α : 283. Σύμφωνα με άλλον υπολογισμό, το 50% των υπουργών του ΠΑΣΟΚ είχαν υπουργική θητεία που δεν υπερέβη τον ενάμιση χρόνο, βλ. Μακρυδημήτρης Α., 1992 : 94. Μόνον η Μελίνα Μερκούρη στο Υπουργείο Πολιτισμού και ο Δημήτρης Τσοβόλας στο Υπουργείο Οικονομικών –με την εξαίρεση της περιόδου 3/6/85-25/7/85 ο δεύτερος- παρέμειναν σταθεροί στα υπουργεία τους το διάστημα των κυβερνήσεων ΠΑΣΟΚ 1981-1989.

του σταυρού²⁸⁰. Και πράγματι μπορεί να συμβάλει στην κατεύθυνση αυτή, υπό την προϋπόθεση ότι οι κομματικοί σχηματισμοί λειτουργούν δημοκρατικά ως ολοκληρωμένοι πολιτικοί θεσμοί. Κάτι που στο ΠΑΣΟΚ δεν συνέβαινε (όπως και στα περισσότερα κόμματα), πολλώ δε μάλλον που ακόμα και η ιδρυτική αρχή της Δημοκρατικής Διαδικασίας είχε υπονομευθεί και σχετικοποιηθεί στα κομματικά κείμενα του ΠΑΣΟΚ ήδη από το 1975, μετά τις διαγραφές των στελεχών που προέρχονταν από τη Δημοκρατική Άμυνα.

Υπήρξαν δύο αντιδράσεις στην Κ.Ο. του κόμματος από τους βουλευτές Χονδροκούκη και Μπουλούκο, που διαφώνησαν με το μέτρο κατάργησης του σταυρού προτίμησης, οι οποίοι και διαγράφηκαν. Την ίδια περίοδο διαγράφηκε και ο υφυπουργός Πέτσος ο οποίος κατήγγειλε ότι οι κομματικοί μηχανισμοί παρεμβαίνουν στο έργο της κυβέρνησης. Επίσης ο υφυπουργός Παναγούλης αφού πρώτα παραιτήθηκε από υφυπουργός εσωτερικών καταγγέλλοντας περιθωριοποίηση της Κ.Ο., διαγράφηκε από το ΠΑΣΟΚ ύστερα από σκληρή επιστολή του Α.Π. (Αντί, 1982, τχ 213)²⁸¹. Οι διαγραφές των τεσσάρων κεντρογενών βουλευτών είναι αποτέλεσμα της σύγκρουσης ανάμεσα στο ηγετικό τμήμα της κομματικής γραφειοκρατίας (τρόικα ΕΓ), τον Α.Π. και τμήματος των παλαιοκομματικών εντός της αστικής τάξης του κόμματος. Η κριτική των τεσσάρων βουλευτών δεν γίνεται από την οπτική της σοσιαλιστικής τάξης του κόμματος, αλλά πρόκειται για αντίδραση τμήματος των παλαιοκομματικών απέναντι στην ισχυροποιούμενη συλλογική κομματική γραφειοκρατία (Τζουβάνος Δ., 1982 α : 18).

Κατά την περίοδο που μεσολαβεί από την 9^η Σύνοδο της ΚΕ (Μάρτιος 1982), μέχρι τη 10^η Σύνοδο της ΚΕ (Ιούλιος 1983), γίνεται σαφές ότι το ΠΑΣΟΚ δεν θα προχωρήσει στην πολιτική της πολιτικοστρατιωτικής και οικονομικής αποδέσμευσης της Ελλάδας από την ΕΟΚ και το ΝΑΤΟ. Οι παρεμβάσεις του στο πλαίσιο της οικονομικής πολιτικής κινούνται σε μια καπιταλιστική εκσυγχρονιστική διαχείριση κεϋνσιανού τύπου διαδοχικών φάσεων ελέγχου της ενεργού ζήτησης, χωρίς να τίθενται ζητήματα ανατροπής καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής ή μεταρρυθμίσεων οργανικά ενταγμένων σε μια πορεία σοσιαλιστικής μετάβασης και αυτοδιαχειριστικής προοπτικής. Παράλληλα συνεχίζεται και εντείνεται η τάση κρατικοποίησης του πολιτικού κόμματος σε όλα τα επίπεδα. Η κρατικοποίηση του

²⁸⁰ Για την εχθρότητα απέναντι στο σύστημα του σταυρού προτίμησης ως κοινή συνισταμένη της κυρίαρχης κομματικής αντίληψης, ενδεικτικά βλ. Σημίτης Κ., 2015 : 154

²⁸¹ Ο Στάθης Παναγούλης θα συγκροτήσει την Ενιαία Σοσιαλιστική Παράταξη Ελλάδας (ΕΣΠΕ) με την οποία θα κατέλθει στις ευρωεκλογές του 1984 αποσπώντας 8.282 ψήφους (0,14%).

κόμματος λαμβάνει τις εξής κατευθύνσεις. Είτε τη μορφή ένταξης στο κράτος του συνόλου σχεδόν των μελών του Ε.Γ. και της Κ.Ε. (υπουργοί, υφυπουργοί, γενικοί γραμματείς υπουργείων, σύμβουλοι και συνεργάτες βουλευτών, υπουργών και στο γραφείο πρωθυπουργού, διοικητές και σύμβουλοι δημοσίων οργανισμών και επιχειρήσεων), αλλά και ολόκληρης της κομματικής ιεραρχίας²⁸². Είτε με τη μορφή πρόσληψης κομματικών μελών ως δημοσίων υπαλλήλων και ως εκ τούτου αθρόας ένταξης στο κόμμα ατόμων με προσδοκία διορισμού στο δημόσιο. Και οι δύο μορφές ένταξης στο κράτος συγκροτούν συγκεκριμένους υλικούς όρους της κρατικοποίησης του κόμματος, καθιστώντας το κόμμα πλήρως ελεγχόμενο από τη συλλογική κομματική γραφειοκρατία μέσα από αντιδημοκρατικές πρακτικές, αυταρχισμούς και διοικητικές μεθοδεύσεις, οδηγώντας στη σταδιακή κυριαρχία των σχέσεων νομιμοποίησης και αναπαραγωγής του καπιταλιστικού κράτους έναντι των σχέσεων εκπροσώπησης των κυριαρχούμενων τάξεων σε μια γραμμή εθνικής ανεξαρτησίας και σοσιαλιστικής αλλαγής. Πρόκειται για μια διαδικασία, όπου το συγκεκριμένο διακύβευμα της πάλης βρίσκεται εκείνη την περίοδο σε πλήρη εξέλιξη. Η εσωκομματική πάλη όλη την περίοδο είναι έντονη και λαμβάνει τα χαρακτηριστικά των διαγραφών ή καθαιρέσεων μελών ή και ολόκληρων οργάνων, το σπάσιμο οργανώσεων, με πρωτοβουλία της συλλογικής γραφειοκρατικής ηγετικής ομάδας όπως κατάργηση Νομαρχιακών Επιτροπών (Ν.Ε.) και συγκρότηση διορισμένων Οργανωτικών Επιτροπών Συνεδρίου (Ο.Ε.Σ.) στην Κέρκυρα, Πρέβεζα, Ρόδο, Αργολίδα, Καρδίτσα, Λέσβο και Λάρισα (Τάσσης Χ., 2008 : 76)²⁸³. Ο βασικός κορμός της Επιτροπής Οργανωτικού παραιτείται τον Μάιο 1982, λόγω διαφωνίας σε ζητήματα της οργανωτικής πολιτικής με το ΕΓ, για το χρονικό διάστημα που ακολούθησε τη νίκη στις εκλογές, όπως συγκεκριμένα διαμορφώθηκε με την αθρόα και άκριτη μαζικοποίηση των οργανώσεων, την αδράνεια της εσωτερικής λειτουργίας, την αποκοπή και ουσιαστικά αυτονόμηση της κεντρικής καθοδήγησης από τα ενδιάμεσα όργανα (ΝΕ) και τις οργανώσεις βάσεις (Καργόπουλος Ν., 2005 : 14-15). Το ΕΓ υλοποιώντας σχετική απόφαση της 9^{ης} Συνόδου της ΚΕ, επιχειρεί να

²⁸² Τρεις με τέσσερις χιλιάδες μέλη και στελέχη υπολογίζονται όσοι μεταφέρονται από την οργάνωση στο κράτος σε θέσεις «πολιτικές», βλ. «Δέκα χρόνια ΠΑΣΟΚ» εφημ. *Το Βήμα*, 13-5-1984, Τάσσης Χ., ΠΑΣΟΚ 1974-1996 : *Η οικοδόμηση ενός ηγεμονικού κόμματος*, αδημ. Διδακτορική Διατριβή, 2008, σελ. 76

²⁸³ Για το ζήτημα ειδικά της καθαιρέσεως της ΝΕ Λέσβου, το διορισμό ΟΕΣ και τη λειτουργία παράλληλα δύο ουσιαστικά Ν.Ε. για το χρονικό διάστημα 1982-1984, βλ. Τα γεγονότα της Μυτιλήνης, *Αντί*, τχ. 260/1984, σελ. 14, συνέντευξη με Οικονόμου Π. στις 14-3-2014, συνέντευξη με Λογοθέτη Μ. στις 27-5-2014

σπάσει κυρίως τις μεγάλες Ν.Ε. σε επιμέρους επαρχιακά γραφεία, καθώς η επιμερισμένη οργανωτική δομή από τη φύση της εστιασμένη σε τοπικά ζητήματα είναι πιο εύκολα ελεγχόμενη από τα κεντρικά. Στο πλαίσιο αυτό το Ε.Γ. μέσω της Επιτροπής Αποδήμου Ελληνισμού επιχείρησε, χωρίς επιτυχία, να σπάσει τη Ν.Ε. ΠΑΣΟΚ Ιταλίας (Ζουρίδης Γ., 3-4-2014 : συνέντευξη, Καζαντζίδης Χ., 16-5-2014 : συνέντευξη) σε δύο επιμέρους επαρχιακά γραφεία, βορρά και νότου, προκειμένου να επιτευχθεί ο έλεγχος της συγκεκριμένης οργάνωσης, η οποία ήδη από το 1979 και την καταψήφιση από τον Μ. Χαραλαμπίδη της εισήγησης του ΕΓ στην 5^η σύνοδο της ΚΕ, διαμορφωνόταν σταδιακά σε μια εστία αντιπαράθεσης με τη συλλογική ηγετική γραφειοκρατία, μια αντιπαράθεση που έτεινε να λάβει καθολικά χαρακτηριστικά απέναντι στο ΕΓ και στην Επιτροπή Νεολαίας, επικεντρωνόμενη στην πάλη ενάντια στην κρατικοποίηση του κόμματος, στις διαδικασίες μετάβασης και στα ζητήματα δημοκρατίας στο κόμμα, διεκδικώντας μια ιδεολογικοπολιτική νεομαρξιστική ορθοδοξία απέναντι στην κεντρική καθοδήγηση και εξελισσόμενη σταδιακά σε πόλο αναφοράς εντός του κόμματος (Χαραλαμπίδης Μ., 1983). Τα διάχυτα επεισόδια εσωκομματικής πάλης δεν θα μορφοποιηθούν ενιαία εσωκομματικά. Θα βρουν επιμέρους εκφράσεις σε επίπεδο ΚΕ στη 10^η Σύνοδο, είτε στο πρόσωπο του Νίκου Καργόπουλου μέλος της ΚΕ από το 1977, μέλος της τριμελούς γραμματείας Επιτροπής Οργανωτικού την περίοδο 1977-1979 και γραμματέας της Επιτροπής Οργανωτικού την περίοδο 1980-1982, εκφράζοντας την αγωνιστική πάλη των μελών όπως καταγραφόταν στην Επιτροπή Οργανωτικού (Καργόπουλος Ν., 29-5-2014 : συνέντευξη), είτε στο πρόσωπο του Μιχάλη Χαραλαμπίδη μέλος της ΚΕ από το 1977, ιδεολογικό και πολιτικό εκφραστή της οργάνωσης ΠΑΣΟΚ Ιταλίας μετά τις διαγραφές του 1976 (Καζαντζίδης Χ., 16-5-2014 : συνέντευξη).

Στη 10^η Σύνοδο της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Ιούλιος 1983) ο Α.Π. στην εισήγησή του αναφέρεται στην παγκόσμια οικονομική κρίση, τη νέα τεχνολογική επανάσταση, τα προβλήματα του σοσιαλδημοκρατικού μοντέλου ρύθμισης του καπιταλισμού, αλλά και την κρίση των κοινωνικών σχηματισμών του υπαρκτού σοσιαλισμού ως συνέπεια της αύξησης εμπορικών σχέσεων Ανατολής-Δύσης. Παράλληλα τονίζει ότι οι ΗΠΑ επιχειρούν να υπερβούν την καπιταλιστική κρίση μέσω αναζωπύρωσης του Ψυχρού Πολέμου και της αύξησης των εξοπλιστικών δαπανών, στοιχεία που μπορούν αφενός να οδηγήσουν σε οικονομική εξάντληση την ΕΣΣΔ, αφετέρου φέρνουν πλησιέστερα το ενδεχόμενο πυρηνικού ολοκαυτώματος. Οι συγκεκριμένες διεθνοπολιτικές εξελίξεις κατά τον Α.Π. ορίζουν τις δυνατότητες, αλλά και τους περιορισμούς της

κυβερνητικής πολιτικής στα ζητήματα των βάσεων και της ΕΟΚ λόγω της γεωπολιτικής θέσης της χώρας (10^η Σύνοδος ΚΕ, 1983 : 8-9, 16).

Ο Α.Π. για το ζήτημα της μακροοικονομικής πολιτικής τονίζει ότι επηρεάζεται καθοριστικά από τους περιοριστικούς παράγοντες του καπιταλιστικού συστήματος, όπως αντανakλώνται στο ισοζύγιο πληρωμών μέχρι την ολοκλήρωση των δομικών παραγωγικών και θεσμικών αλλαγών. Η ακολουθούμενη σταθεροποιητική πολιτική επιχειρεί να δώσει τα αναγκαία χρονικά περιθώρια στην καθιέρωση των διαρθρωτικών αλλαγών που με τη σειρά τους θ' απελευθερώσουν αναπτυξιακές δυνάμεις που αυτή τη στιγμή ασφυκτούν. Το θεσμικό πλαίσιο για τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό καθορίζεται, σύμφωνα με τον Α.Π., από τρεις βασικές νομοθετικές πρωτοβουλίες- νόμους, για τις κοινωνικοποιήσεις των οργανισμών και των επιχειρήσεων του ευρύτερου δημοσίου τομέα, για τα εποπτικά συμβούλια, αλλά και τον Οργανισμό Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων για τις προβληματικές (10^η Σύνοδος ΚΕ, 1983 : 36).

Τέλος ο Α.Π. απευθυνόμενος προς τους εργαζόμενους και τις οργανωμένες δυνάμεις της μισθωτής εργασίας, αναφέρθηκε στο ζήτημα της παραγωγικότητας, τονίζοντας ότι η αμοιβή εργασίας είναι χαμηλή μεν σε σχέση με τις άλλες χώρες της Ευρώπης, αλλά το κόστος εργασίας είναι υψηλό λόγω χαμηλής παραγωγικότητας, η οποία διαμορφώνεται από τον μηχανολογικό εξοπλισμό, την οργάνωση της παραγωγής και τέλος τον ίδιο τον εργαζόμενο. Η εργατική τάξη πρέπει να συμβάλλει στην αύξηση της παραγωγικότητας και να μην προκρίνονται συντεχνιακές πρακτικές και νοοτροπίες που διασπούν την κοινωνική συνοχή των δυνάμεων της Αλλαγής (10^η Σύνοδος ΚΕ, 1983 : 39).

Η Κ.Ε. αναφέρεται στον αγώνα για εθνική ανεξαρτησία και κοινωνική αλλαγή. Ωστόσο το κοινωνικό μπλοκ της ΕΛΕ αποτυπώνεται ως πανεθνική συστράτευση μέσα από την ταξική συνεργασία, υπονομεύοντας την αντιμονοπωλιακή διάσταση της προεκλογικής γραμμής και ακυρώνοντας την έτσι κι αλλιώς ασθενή αντικαπιταλιστική διάσταση, ενώ η αυτοδιαχειριστική προοπτική είναι απύσχα (10^η Σύνοδος ΚΕ, 1983 : 57). Αλλά και η εθνική ανεξαρτησία κατανοείται πλέον ως διεύρυνση διεθνών ερεισμάτων εντός του πλαισίου του δυτικού μπλοκ και η διαδικασία αυτοδύναμης ανάπτυξης δεν αναφέρεται ως ανταγωνιστική της συμμετοχής της Ελλάδας στην ΕΟΚ (10^η Σύνοδος ΚΕ, 1983 : 71). Οι θεσμικές αλλαγές, οι νέες παραγωγικές και κοινωνικές σχέσεις, όπως χαρακτηρίζονται στην απόφαση της ΚΕ, αλλά και οι διαδικασίες του δημοκρατικού προγραμματισμού όπως

παρουσιάζονται αφορούν συμμετοχικές λειτουργίες συνδιοίκησης σε μια γραμμή καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού, αυτονομημένη ολοένα και περισσότερο από μια πορεία μετάβασης (10^η Σύνοδος ΚΕ, 1983 : 76 επ.). Δεν αποσαφηνίζεται σε κανένα σημείο της απόφασης η σχέση και η ενότητα μέσων-σκοπού, ούτε συγκεκριμενοποιείται η πορεία μετάβασης και κυρίως μέσα από την ουδετεροποίηση της αυτοδύναμης ανάπτυξης «αποταξικοποιείται» η διαδικασία σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Τέλος η ΚΕ επανεπιβεβαιώνει την ενότητα ανάμεσα στο πολιτικά εφικτό, το κοινωνικά αναγκαίο και το ιδεολογικά επιθυμητό, την οποία εξασφαλίζει η συλλογική ηγεσία του κόμματος με την προτεραιότητα του πολιτικά εφικτού της κυβερνητικής καθημερινής πρακτικής (10^η Σύνοδος ΚΕ, 1983 : 134). Την εισήγηση του ΕΓ στην ΚΕ καταψηφίζουν δύο μέλη της ΚΕ (Μαρδάς Κ., 1995 : 189-190). Ο Μ. Χαραλαμπίδης, που καταψηφίζει συστηματικά τις εισηγήσεις του ΕΓ στην ΚΕ από την 5^η Σύνοδο (1979) και ο Νίκος Καργόπουλος, ο οποίος και παρουσιάζει μια αντιεισήγηση και στη συνέχεια διαγράφεται μαζί με πρώην μέλη της Επιτροπής Οργανωτικού (βλ. Μέρος Γ' κεφ. 1^ο).

Εκτός του Ν. Καργόπουλου και μελών της Επιτροπής Οργανωτικού, από το ΕΓ επιχειρήθηκε να διαγραφεί χωρίς επιτυχία και ο έτερος διαφωνών Μ. Χαραλαμπίδης – σύμφωνα με διαρροές στον φιλικό του ΠΑΣΟΚ τύπο (*Ελεύθερη Γνώμη* και *Αυριανή*) - που εστίασε την κριτική του στην κρατικοποίηση του κόμματος και στην αντιδημοκρατική δομή ιδιαίτερα της Επιτροπής Νεολαίας και των οργάνων νεολαίας του κόμματος (Κούλογλου Σ., 1983 : 11). Η κριτική για την αντιδημοκρατική δομή ιδιαιτέρως της Επιτροπής Νεολαίας, συνδέεται με το γεγονός ότι η ομάδα των «Ιταλών» εκτός της δεδομένης κυριαρχίας της στην ΠΑΣΠ Ιταλίας, αρχίζει από το 1982 και ειδικότερα μετά το 11^ο Πανσπουδαστικό Συνέδριο (Μάιος 1982) να μορφοποιείται οργανωτικά και στις οργανώσεις της ΠΑΣΠ τόσο στην Αθήνα, όσο κυρίως στη Θεσσαλονίκη (Σακελλάρης Γ., 8-4-2014 : συνέντευξη), ερχόμενη σε προστριβές και αντιπαραθέσεις με τους υποστηρικτές της Ε.Ν. (Τόγιας Β., 16-7-2014 : συνέντευξη), που αποτελούσε οργανικό τμήμα της γραφειοκρατίας του κόμματος. Τέλος αξίζει να σημειωθεί η εκκωφαντική και ένοχη σιωπή, αλλά και άρνηση της ηθικής και κομματικής αποκατάστασης του παραιτηθέντος μέλους του Ε.Γ. Ανδρέα Χριστοδουλίδη από την χυδαία επίθεση που δέχθηκε από κρατικο-κομματικούς μηχανισμούς μέσω μερίδας του Τύπου (*Αντί*, 1983 : τχ 238^ο, 8, Φυλλάδιο, 1983 : τχ 6^ο, 5).

Το ΠΑΣΟΚ από τις αρχές του έτους 1984 εισέρχεται σε προσυνεδριακή περίοδο. Η συλλογική ηγετική γραφειοκρατία θεωρεί ότι είναι η στιγμή κατάλληλη να αναθερμάνει τις σχέσεις με την οργανωμένη βάση του κόμματος εν όψει και των επικείμενων εκλογικών αναμετρήσεων (ευρωεκλογές 1984, βουλευτικές 1985), δεδομένου ότι το ΠΑΣΟΚ στη 10χρονη μέχρι εκείνη τη στιγμή πορεία του δεν είχε πραγματοποιήσει ποτέ συνέδριο. Η μαζικοποίηση του κόμματος είχε προχωρήσει σύμφωνα με το οργανωτικό πλάνο της 9^{ης} Συνόδου της ΚΕ. Το Κόμμα από 110.000 μέλη έφτασε κατά το δίμηνο του προσυνεδριακού διαλόγου τα 220.000 μέλη. Αποφασίζεται η αυτοδίκαιη συμμετοχή στο Συνέδριο της διορισμένης Οργανωτικής Επιτροπής Συνεδρίου που απαρτίζεται από 316 μέλη και αποτελεί το 1/5 των συνέδρων. Οι προσυνεδριακές θέσεις της ΚΕ αποτελούν μια σύνοψη των αποφάσεων των ΚΕ από τις εκλογές του 1981, όπου γίνεται προσπάθεια να συνδυαστεί η θεωρία της εξάρτησης, η επαγγελία του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού και η σοσιαλδημοκρατική κυβερνητική πρακτική στο πλαίσιο της πολιτικής του εφικτού. Παράλληλα το σχέδιο καταστατικού εμμένει σ' ένα οργανωτικό μοντέλο παραδοσιακής αριστεράς με επιπλέον χαρακτηριστικό την κατοχύρωση στοιχείων αρχηγισμού στην οργανωτική δομή. Το πρακτικό αποτέλεσμα ήταν να είναι ένα κείμενο χωρίς εσωτερική συνοχή και κυρίως με έντονη αυτοδικαιωτική διάθεση, με εργαλειακή χρήση μαρξίζουσας ριζοσπαστικής γλώσσας με προφανή στόχο τη συγκάλυψη της παραδοσιακού τύπου σοσιαλδημοκρατικής πορείας στην πράξη (Θέσεις ΚΕ για 1^ο συνέδριο : 1984).

Οι αντιφάσεις των προσυνεδριακών θέσεων της ΚΕ και κυρίως οι αντιθέσεις ανάμεσα στη γενική σοσιαλιστική απεύθυνση και στην σοσιαλδημοκρατική πολιτική πρακτική, θα αποτελέσουν αντικείμενο της πάλης οργανωμένων και αγωνιστικών μελών της βάσης του κόμματος που κινούνται απέναντι στη συλλογική γραφειοκρατία του κόμματος. Με δεδομένο ότι στις γενικές συνελεύσεις των οργανώσεων προσέρχονται κατά τεκμήριο τα πιο αγωνιστικά και ριζοσπαστικά μέλη, σε αντίθεση με τη διαδικασία εκλογής συνέδρων όπου προσέρχεται μαζικά σχεδόν το σύνολο της οργάνωσης προκειμένου να ψηφίσει, σε πολλές νομαρχιακές συνελεύσεις οι προσυνεδριακές θέσεις της ΚΕ καταψηφίστηκαν είτε συνολικά, είτε στο μεγαλύτερο μέρος τους, όπως στη Νομαρχιακή Συνέλευση της Αθήνας, Σερρών, Μυτιλήνης, Κορίνθου, Καρδίτσας, Θεσσαλονίκης, Κομοτηνής, Έβρου, Πέλλας, Σπυδαζούσα Αθήνας. Κατά τον προσυνεδριακό διάλογο η συλλογική γραφειοκρατία ενεργώντας με τρόπο αυταρχικό και αντικαταστατικό προχωρά σε διαγραφές μελών

και στελεχών τόσο στην περιοχή της Αττικής στις οργανώσεις Ν.Ε. Βορειοδυτικής Αθήνας, Ανατολικής Αττικής, Σπυδάζουσα Αθήνας, όσο και της περιφέρειας σε οργανώσεις της Ξάνθης, Ναυπλίου, Άρτας, Σπυδάζουσα Θεσσαλονίκης, Φλώρινας (*Φυλλάδιο*, 1984 : τχ 9^ο, *Αντί*, 1984 : τχ. 259^ο, 12, *Αντί*, 1984: 260^ο, 18 επ.). Ταυτόχρονα επιχειρεί να ελέγξει οργανωτικά την Ν.Ε. ΠΑΣΟΚ Ιταλίας εν όψει του συνεδρίου. Στη Νομαρχιακή Συνέλευση της Πίζας (Απρίλιος 1984), που θα εξέλεγε νέα Ν.Ε. και συνέδρους, ο κεντρικός μηχανισμός θα επιχειρήσει για πρώτη φορά να εκλέξει την πλειοψηφία του οργάνου της Ν.Ε. έναντι της ομάδας των «Ιταλών» και την πλειοψηφία των συνέδρων. Ωστόσο δεν θα τα καταφέρει, καθώς η επικράτηση μέσα στη διαδικασία της Νομαρχιακής Συνέλευσης των μελών που στηρίζουν την απερχόμενη Ν.Ε. είναι καθολική, εκλέγοντας 7 στα 9 μέλη της Ν.Ε. και σχεδόν το σύνολο των συνέδρων της οργάνωσης Ιταλίας.²⁸⁴

Στο συνέδριο επιχειρείται από τη γραφειοκρατία του κόμματος να δοθεί ένας πανηγυρικός και ενωτικός χαρακτήρας, υπό τη δική της ηγεμονία. Ο Α.Π. στην διάρκειας 3,5 ωρών εισήγησή του υπερβαίνει από τ' αριστερά τις θέσεις της ΚΕ. Επανεπιβεβαιώνει τη στρατηγική του τρίτου δρόμου, την αντίθεση απέναντι στη σοσιαλδημοκρατία και στον υπαρκτό σοσιαλισμό, ενώ δεν παραλείπει να αφήσει ανοιχτό το ζήτημα των σχέσεων Ελλάδας-ΕΟΚ, εξαρτώντας το από την πορεία της αυτοδύναμης οικονομικής ανάπτυξης. Επανέρχεται στην αντιιμπεριαλιστική γραμμή απέναντι στο ΝΑΤΟ και τις αμερικανικές βάσεις, καθώς επιστρατεύεται και η παρουσία του ηγέτη της ΡΛΟ Γιασέρ Αραφάτ στο συνέδριο. Τονίζει την οργανική σχέση στρατηγικών στόχων και ενδιάμεσων κατακτήσεων στην πορεία μετάβασης στο σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. Τέλος προχωρά σε μια εκτενή αναφορά στην κοινωνική συμμαχία της ΕΛΕ, που αφού επαναλάβει τον ισότιμο χαρακτήρα της κοινωνικής συμμαχίας, θεωρεί ότι η παρουσία της μετά τις εκλογές του '81 δεν μπορεί να γίνεται μέσα από διαδικασίες μετωπικής αντιπαράθεσης με τη Δεξιά, ούτε μέσα από διαδικασίες απλής υποστήριξης της κυβερνητικής πολιτικής. Είναι μια πολύ πιο σύνθετη διαδικασία που στον πυρήνα της πρέπει να έχει την οργανική ενοποίηση των επιμέρους κοινωνικών τάξεων, στρωμάτων και μερίδων που εντάσσονται στην ΕΛΕ. Σύμφωνα με τον ΑΠ οι κίνδυνοι υπονόμησης και ακύρωσης της ΕΛΕ παίρνουν τη μορφή ρευμάτων και τάσεων όπως «καταναλωτισμός»,

²⁸⁴ Συνεντεύξεις με Ζουρίδη Γ. στις 3-4-2014, Καζαντζίδη Χ. στις 16-5-2014 (και οι δύο από την πλευρά της απερχόμενης Ν.Ε. Ιταλίας, των λεγόμενων «Ιταλών»), συνέντευξη Νουχάκη Σ. στις 29-3-2014 (από την πλευρά του κεντρικού κομματικού μηχανισμού).

«συντεχνιασμός», «τεχνοκρατισμός», «δημοκρατισμός», «παλαιοκομματισμός», αλλά και την μορφή της πολιτικής στρατηγικής της άρχουσας τάξης που είναι η κάθετη αντιπαράθεση με στόχο των εγκλωβισμό κοινωνικών δυνάμεων και στρωμάτων που κινούνται προς το κοινωνικό μπλοκ της Αλλαγής, καλλιεργώντας παράλληλα δευτερεύουσες αντιθέσεις μεταξύ των δυνάμεων της Αλλαγής (Συνέδριο ΠΑΣΟΚ, Λόγος Α.Π., χ.χ.έ : 46-47). Τέλος τόσο στην εισήγηση του ΑΠ, όσο και στην απόφαση του Συνεδρίου αποφεύγεται η αναφορά στη σχέση πολιτικά εφικτού-κοινωνικά αναγκαίου-ιδεολογικά επιθυμητού, όπως και ο υποβιβασμός του κόμματος σε απλό και άβουλο υποστηρικτή των κυβερνητικών πράξεων.

Στο συνέδριο διαμορφώνεται ένα «αριστερό» κλίμα με την έννοια της κριτικής προς το ΕΓ, της υποστήριξης στον ΑΠ ως προέδρου κόμματος, αλλά όχι ως ηγέτη υπεράνω κριτικής. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο κείμενο της πολιτικής απόφασης του Συνεδρίου γίνεται προσπάθεια να ενσωματωθούν ορισμένες από τις αιχμές που επισημαίνουν σύνεδροι της διαμορφούμενης αριστερής εσωκομματικής αντιπολίτευσης, όπως αποσαφήνιση της διαδικασίας μετάβασης, των κοινωνικών συμμαχιών, η κεντρικότητα του αγώνα για εθνική ανεξαρτησία, η σχέση μεσοπρόθεσμων επιλογών με τους μακροπρόθεσμους σοσιαλιστικούς στόχους, αλλά και η παραδοχή ότι το κείμενο των προσυνεδριακών θέσεων της Κ.Ε. είχε ανεπάρκειες, αοριστίες και ασάφειες σε κρίσιμα ζητήματα (Συνέδριο ΠΑΣΟΚ, Απόφαση, χ.χ.έ : 73, 73).

Η αστική τάση και ειδικότερα η συλλογική κομματική γραφειοκρατία κυριάρχησε σε επίπεδο συσχετισμών στη διαδικασία εκλογής μελών της νέας ΚΕ. Στην εξέλιξη αυτή συνέβαλε καθοριστικά και το μέτρο 100% σταυροδότησης. Δηλαδή για 140 θέσεις στην ΚΕ, μπορούσαν οι σύνεδροι να ψηφίσουν μέχρι 140 υποψήφιους για Κ.Ε. Το σύστημα αυτό ευνοεί τους πολυπληθείς και ισχυρούς μηχανισμούς, που διέθετε η συλλογική κομματική γραφειοκρατία και δεν είχαν οι δυνάμεις της εσωκομματικής αντιπολίτευσης²⁸⁵. Από τους 95 υποψήφιους για μέλη της ΚΕ που πρότεινε ο ΑΠ, εξελέγησαν 91. Επί συνόλου 140 μελών της νέας ΚΕ, κατόρθωσαν να εκλεγούν εκτός πρότασης Προέδρου (Κωστόπουλος Σ., 1998 : τ. 1^{ος}, 498 επ) και σε αντίθεση με το ΕΓ, 26 μέλη της ΚΕ και σε καλή σχετικά σειρά

²⁸⁵ Το πόσο σημαντικό είναι το εκλογικό μέτρο, θα φανεί στο 2^ο συνέδριο (9^{ος}/1990), όταν η εσωκομματική αντιπολίτευση θα πετύχει εντός της διαδικασίας του Συνεδρίου να τροποποιήσει το εκλογικό μέτρο στο 40% σταυροδότηση με αποτέλεσμα να «σπάσουν» οι γραμμές των πολυπληθών μηχανισμών, δίνοντας τη δυνατότητα να εκδηλωθούν ακόμα περισσότερο οι αντιθέσεις εντός της ηγετικής γραφειοκρατίας, της οποίας η συνοχή είχε έτσι κι αλλιώς διαραγεί σε σχέση με το 1^ο συνέδριο.

εκλογής (Τρίτσης, Μητρόπουλος, Χαραλαμπίδης, Κωστόπουλος κα)²⁸⁶. Τα στελέχη που κατά βάση είναι κοινοβουλευτικά δεν εκλέγονται σε καλή σειρά ή και καθόλου στη νέα Κ.Ε.

Η ομιλία του Γιώργου Παπανδρέου, διανθισμένη με φιλελεύθερα και μετανεωτερικά στοιχεία (Παπανδρέου Γ., 1990), προβλήθηκε από μερίδα φιλοκυβερνητικού τύπου, ως εξ αριστερών κριτική του υιού στον πατέρα και με μια προσπάθεια υπενθύμισης της κριτικής σχέσης ανάμεσα στον Α.Π. και τον πατέρα του Γεώργιο Παπανδρέου (Σπουρδαλάκης Μ., 1988 : 322). Το περιστατικό αποτελεί μια πρώτη ένδειξη επιχείρησης προβολής του Γιώργου Παπανδρέου από ομίλους συμφερόντων που συνδέονται με την αστική τάση του κόμματος, επιχειρώντας να του προσδώσουν λαϊκό έρεισμα στην κοινωνική βάση του ΠΑΣΟΚ, αξιοποιώντας τη συγκινησιακή ηγεμονία του ονόματος Παπανδρέου.

Η εσωκομματική αντιπολίτευση σε επίπεδο συνεδρίου διαμορφώθηκε ουσιαστικά με δύο επιμέρους ομαδοποιήσεις. Η μία ήταν το ρεύμα των «Ιταλών» που έκανε διακριτή παρουσία στο Συνέδριο (Οικονόμου Π., 14-3-2014 : συνέντευξη, Κοτσακάς Α., 25-10-2012 : συνέντευξη) επαναλαμβάνοντας τη σκληρή κριτική κατά του ΕΓ για τα ζητήματα της ενσωμάτωσης στο κράτος και της δημοκρατίας στο κόμμα, ενώ ο επικεφαλής της μετά τα πρώτα 5 λεπτά ομιλίας διακόπηκε από το προεδρείο (Χαραλαμπίδης Μ., 8-10-2014 : συνέντευξη)²⁸⁷. Εξέλεξε τρία μέλη στη νέα ΚΕ (Χαραλαμπίδης, Παϊπουτλίδης, Νάος) από ένα που είχε εκλεγεί στην Πανελλαδική Συνδιάσκεψη του 1977 (Χαραλαμπίδης) και δύο στενά συνεργαζόμενους (Ασλάνης, Βουνάτσος). Η άλλη ομάδα ήταν η εργατοσυνδικαλιστική αντιπολίτευση. Μορφοποιείται εντός του κόμματος σταδιακά την περίοδο 1982-1983 και έχει δύο βασικές εκφάνσεις. Η μία είναι η πιο ριζοσπαστική και συσπειρώνεται στην ΟΒΕΣ, εκπροσωπώντας τμήματα του κινήματος των εργοστασιακών σωματείων (Μπακιρτζής Κ., 26-5-2014 : συνέντευξη).

²⁸⁶ Εφημ. *Το Ποντίκι*, 18-5-1984. Η διαλογή των ψηφοδελτίων και η κατανομή των σταυρών έγινε για πρώτη φορά με ηλεκτρονικό σύστημα, γεγονός που σύμφωνα με καταγγελίες από την πλευρά των «Ιταλών» έδωσε τη δυνατότητα στον κεντρικό μηχανισμό που ήλεγχε το ηλεκτρονικό σύστημα να προσθέτει σταυρούς σε υποψήφιους της γραφειοκρατίας που εκλέγονταν χαμηλά ή καθόλου με αποτέλεσμα ορισμένοι υποψήφιοι της εσωκομματικής αντιπολίτευσης να μην κατορθώσουν να εκλεγούν και κυρίως κεντρικά στελέχη της που φαίνονταν ότι εκλέγονταν στην πρώτη πεντάδα κατά τη διαλογή των πρώτων αποτελεσμάτων και είχαν στο 1^ο συνέδριο συμβολίσει την κριτική στη συλλογική ηγετική γραφειοκρατία να καταλάβουν στα επίσημα αποτελέσματα την 22^η θέση (Μητρόπουλος) και την 24^η θέση (Χαραλαμπίδης), Συνέντευξη με Δημήτρη Μητρόπουλο στις 26-11-2014, συνέντευξη με Αλέκο Χρυσανθακόπουλο στις 5-12-2014

²⁸⁷ Το προεδρείο του Συνεδρίου συνάντησε έντονες αμφισβητήσεις από το σώμα του συνεδρίου, επειδή επέδειξε ιδιαίτερη αυστηρότητα, κυρίως η Βάσω Παπανδρέου, σε συνέδρους που βρίσκονταν απέναντι στο ΕΓ, βλ. εφημ *Το Ποντίκι*, 18-5-1984

Και η άλλη είναι τμήμα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης της ΠΑΣΚΕ στο χώρο της Κοινής Ωφέλειας, κυρίως στην ΟΜΕ - ΟΤΕ και την ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ. Εμφανίζονται ενοποιημένες στο εσωκομματικό πεδίο για πρώτη φορά στο 22^ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ (Δεκέμβριος 1983) μέσα από την αντίθεσή τους στη γραμμή του ΕΓ για κοινό προεδρείο της ΠΑΣΚΕ με τις δυνάμεις της ΕΣΑΚ (ΚΚΕ), που προωθεί το Ε.Γ. και η Επιτροπή Συνδικαλιστικού του κόμματος. Το τμήμα που προέρχεται από την ΟΒΕΣ είναι πολωμένο απέναντι στο ΚΚΕ από την εποχή του κινήματος των εργοστασιακών σωματείων, όταν οι συνδικαλιστικές δυνάμεις του ΚΚΕ ήταν κάθετα αντίθετες στα εργοστασιακά σωματεία ως μορφώματα συλλογικής οργάνωσης και πάλης της εργατικής τάξης και ένα άλλο τμήμα - που είχε αναφορά σε πρόσωπο του αμέσου περιβάλλοντος του ΑΠ (Α. Λιβάνης) - ήταν αντίθετο στην προοπτική συνεργασίας με το ΚΚΕ είτε για λόγους γενικότερης αντιπαλότητας είτε ως έκφραση ηγεμονισμού (Ραυτόπουλος Γ., 2011 : 26-27, Κουκουλές Γ. – Τζαννετάκος Β., 1986 : 171 επ).

Η εργατοσυνδικαλιστική αντιπολίτευση, η οποία κατά την προσυνεδριακή περίοδο αλλά και στη διαδικασία του συνεδρίου άρχισε να γειώνεται και μ' ένα τμήμα των οργανώσεων σπουδάζουσας Αθήνας (Βερβεσός Δ., 4-7-2014 : συνέντευξη), εκφράστηκε στο συνέδριο κυρίως από την παρέμβαση του Αλέξη Μητρόπουλου (Μαρδάς Κ., 1995 : 199), ζητώντας να αποσαφηνίσει το ΠΑΣΟΚ τι ακριβώς θέλει να κάνει. Καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό ή σοσιαλισμό (Μητρόπουλος Α., *Το Ποντίκι*, 18-5-1984). Ο Α. Μητρόπουλος παρατηρώντας ότι η κυβέρνηση μέχρι τώρα έχει προχωρήσει σε απλό εκσυγχρονισμό των καπιταλιστικών δομών, ασκεί αυστηρή κριτική στις προσυνεδριακές θέσεις ότι ενώ είναι εξαιρετικά ογκώδεις, δεν αναφέρουν απολύτως τίποτα για το κρίσιμο θέμα της διαδικασίας μετάβασης, με ποιά συγκεκριμένα μέσα και με ποιές κοινωνικές δυνάμεις. Αναφερόμενος σε αποτυχημένα εγχειρήματα μετάβασης στο σοσιαλισμό όπως η Χιλιανή εμπειρία, τονίζει ότι η αντίληψη πρώτα ανάπτυξη μέσα από την άνοδο της παραγωγικότητας και σε επόμενη φάση θα εξεταστεί το ζήτημα των κοινωνικοποιήσεων, του εργατικού ελέγχου ή άλλων μορφών αυτοδιαχείρισης, ουσιαστικά ακυρώνει οποιαδήποτε προοπτική μετάβασης στο σοσιαλισμό. Κατά τον Α. Μητρόπουλο η ουδέτερη, τεχνική αντίληψη περί ανάπτυξης δεν είναι αθώα, αλλά ουσιαστικά σηματοδοτεί την εδραίωση και την παγίωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ο Μητρόπουλος διατυπώνει την άποψη ότι η ρίζα του προβλήματος είναι ότι δεν αποσαφηνίζεται ταξικά η ΕΛΕ, με αποτέλεσμα εντός της κυβέρνησης να έχουν κυριαρχήσει οι τεχνοκράτες που είναι άμεσα συνδεδεμένοι με τον

καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας, υπονομεύοντας οποιαδήποτε προοπτική σοσιαλιστικής αυτοδιαχείρισης. Εκείνο που απαιτείται είναι η ανατροπή αυτής της πορείας και η ταξική αποσαφήνιση της ΕΛΕ, σκιαγραφώντας μια νέα πορεία υπό εργατική ηγεμονία, με σαφή αντιμονοπωλιακή, αντικαπιταλιστική, αυτοδιαχειριστική κατεύθυνση. Η εργατοσυνδικαλιστική αντιπολίτευση θα εκλέξει πέντε μέλη στη νέα ΚΕ (Σπυρόπουλος, Κοκκινοβασίλης, Μητρόπουλος, Πιπεργιάς, Καραμάνου).

Οι δύο βασικές ομαδοποιήσεις της εσωκομματικής αντιπολίτευσης δεν αναπτύσσουν ανταγωνιστικές τάσεις μεταξύ τους. Η μία δίνει μεγαλύτερη έμφαση στο πεδίο της θεωρητικής και ιδεολογικής πάλης (Ιταλοί) και η άλλη κινείται με μεγαλύτερη κοινωνική γείωση στην πολιτική συγκυρία (εργατοσυνδικαλιστική αντιπολίτευση). Μια επιμέρους αλλά σημαντική θεωρητική διαφωνία είναι ότι οι «Ιταλοί» δεν θεωρούν ότι η εργατική τάξη σε κοινωνικούς σχηματισμούς όπως ο ελληνικός με χαμηλό βαθμό συγκέντρωσης/συγκεντροποίησης κεφαλαίου και παραγωγής, διάσπαρτη μικροϊδιοκτησία και εκτεταμένη αυτοαπασχόληση, αποτελεί πρωτοπορία του αγώνα για εθνική και κοινωνική απελευθέρωση. Είναι δηλαδή πιο κοντά στην απόφαση της 2^{ης} Συνόδου της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Φεβρουάριος 1978) όπου αναφέρεται η αρχική θεωρητική σύλληψη της Εθνικής Λαϊκής Ενότητας, σε μια ταξική αλλά ισότιμη κοινωνικά συμμαχία. Η εργατοσυνδικαλιστική αντιπολίτευση βρίσκεται πλησιέστερα στην εκδοχή της ηγεμονικής θέσης της εργατικής τάξης στον πολιτικό αγώνα για την κοινωνική αλλαγή. Οι «Ιταλοί» θα συναντηθούν με την υπό διαμόρφωση εργατοσυνδικαλιστική αντιπολίτευση κυρίως το τμήμα της ΟΒΕΣ μέσα από την έκδοση του περιοδικού Συμβούλια για τον εργατικό έλεγχο και την αυτοδιαχείριση (1982-1984), αλλά και στο εσωκομματικό πεδίο από το Συνέδριο (Μάιος 1984), στο ζήτημα του Καραμανλή (Μάρτιος 1985) και μέχρι τη διαγραφή της εργατοσυνδικαλιστικής αντιπολίτευσης τον Οκτώβριο-Νοέμβριο 1985. Πρέπει ακόμα να γίνουν δύο επιπλέον επισημάνσεις για τις δύο συγκεκριμένες μορφοποιήσεις της εσωκομματικής αντιπολίτευσης. Κατά πρώτον δεν εκπροσωπούν το σύνολο της εσωκομματικής αντιπολίτευσης απέναντι στο ΕΓ και τη συλλογική κομματική γραφειοκρατία, αλλά τμήματα αυτής που τείνουν να οργανωθούν στην αντίθεσή τους με το κυρίαρχο εσωκομματικό μπλοκ. Κατά δεύτερον αντιμετωπίζονται από τον φιλικό προς το ΠΑΣΟΚ τύπο αρνητικά και μέσω της προσπάθειας αποσιώπησής τους, δεδομένου ότι ο αστικός τύπος έχει ήδη αρχίζει να διαδραματίζει ρόλο στην υποστήριξη της αστικής τάξης του κόμματος και σταδιακά θ' αρχίζει να προβάλλει και συγκεκριμένα πρόσωπα-παράγοντες, επιχειρώντας να

επηρεάσει την εξέλιξη του κόμματος, την κατεύθυνσή του, περιορίζοντας την αυτονομία του και διαστρεβλώνοντας την εσωτερική διαλεκτική της εσωκομματικής του πάλης.

Η κυριαρχία της αστικής τάσης του κόμματος θεμελιώνεται στην έκταση της κρατικοποίησής του²⁸⁸, όπως αποτυπώνεται στη σύνθεση της νέας ΚΕ, αλλά όχι μόνον σ' αυτήν. Επί συνόλου 140 μελών της ΚΕ μόνον 5 μέλη μέχρι το επόμενο συνέδριο το 1990 (ήταν 14 κατά την εκλογή τους το 1984), δεν θα έχουν σχέση με το κράτος (Σπουρδαλάκης Μ., 1988 : 361)²⁸⁹. Χαρακτηριστικό της τάσης ενσωμάτωσης του κόμματος σε όλα τα επίπεδα στο κράτος είναι ότι το καταστατικό που ψηφίστηκε στο Συνέδριο δεν περιλαμβάνει καμία αναφορά για τις σχέσεις κόμματος-κράτους, Κεντρικής Επιτροπής και κράτους κλπ, παρ' όλο που είχε επισημανθεί στην απόφαση της 9^{ης} Συνόδου της ΚΕ (Μάρτιος 1982) ως έλλειψη του καταστατικού του 1977 και αιτιολογήθηκε τότε ότι δεν ήταν άμεση η προοπτική κατάκτησης της κυβερνητικής εξουσίας.

Μια σημαντική εξέλιξη που ανατρέπει τους υλικούς όρους λειτουργίας και αναπαραγωγής των κομμάτων είναι η θεσμοθέτηση, εκείνην ακριβώς την περίοδο (1984), της κρατικής χρηματοδότησης των κομμάτων (ν. 1443/84). Το αναφέρουμε σ' αυτό το σημείο της εργασίας μας, γιατί κατά τη γνώμη μας η συγκεκριμένη εξέλιξη, ενώ αρχικά θεωρήθηκε ως μια διαδικασία επέκτασης της συμμετοχής και της αντιπροσωπευτικότητας παγιώνοντας το θεσμό του κόμματος (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 67), την κεντρικότητα του οποίου είχε ήδη αναγνωρίσει το Σύνταγμα του 1975 (αρ. 29 Σ), ώθησε περαιτέρω τα κόμματα εξουσίας και ειδικότερα το ΠΑΣΟΚ να μετατραπεί από κοινωνικό σε κρατικό κόμμα, ειδικότερα σε Ιδεολογικό Μηχανισμό του (αστικού) Κράτους, εξασφαλίζοντας τους σχετικούς υλικούς πόρους για την μετεξέλιξη αυτή. Ο κομματικός μηχανισμός, που στηριζόταν κατά βάση σε εθελοντικού χαρακτήρα συμμετοχές αλλά και σε λαϊκές οικονομικές ενισχύσεις, μετατρέπεται σε μεγάλη έκταση σε κρατικά χρηματοδοτούμενο μηχανισμό, με αποτέλεσμα η εδραίωση και αναπαραγωγή της κομματικής γραφειοκρατίας να θεμελιώνεται σε πολύ συγκεκριμένους υλικούς όρους εξάρτησης και ενσωμάτωσης των μελών, που τα ίδια τείνουν να αναπαραχθούν ως ιδιότυπο κοινωνικό στρώμα. Πρόκειται για διαδικασία που υποβοηθά την κυριαρχία των σχέσεων νομιμοποίησης

²⁸⁸ Για την πραγματικότητα της ραγδαίας κρατικοποίησης του κόμματος, υπό την έννοια της μαζικής ένταξης μελών και κυρίως στελεχών του κόμματος στο κράτος, βλ. και Αυγερινός Π., 2015 : 99

²⁸⁹ Δημητρίου Μ. Ποιός είναι ποιός τώρα στο ΠΑΣΟΚ, εφημ. *Το Βήμα*, 20-5-1984, Κομματικά στελέχη ή κρατικοί λειτουργοί, εφημ. *Το Βήμα*, 7-7-1985.

του κράτους ενδυναμώνοντας ακόμη περαιτέρω την αστική τάση του κόμματος έναντι των σχέσεων εκπροσώπησης των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων και της σοσιαλιστικής τάξης, δεδομένου ότι πολλά από τα δραστήρια μέλη των οργανώσεων μετατρέπονται σε επαγγελματίες της πολιτικής τάξης ή κομματικούς υπαλλήλους, αποκόβονται από την καθημερινή εμπειρία των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων καθώς ανατρέπεται αυτή η ίδια η καθημερινότητά τους, οι συνθήκες παραγωγής και εργασίας τους. Με τον τρόπο αυτό παγιώνεται ο καπιταλιστικός καταμερισμός εργασίας της διάκρισης διανοητικής-χειρωνακτικής εργασίας εντός του κόμματος υπό την ειδικότερη μορφή διευθυντικών ή και ενδιάμεσων στελεχών και μελών, υπονομεύοντας ουσιαστικά την προοπτική σοσιαλιστικής αυτοδιαχείρισης λόγω εκτεταμένης γραφειοκρατικοποίησης και διαχείρισης του υπάρχοντος συστήματος στηριζόμενης σε όρους υλικούς²⁹⁰.

Επόμενο ενδιαφέρον σημείο στην εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ είναι το ζήτημα της εκλογής νέου Προέδρου της Δημοκρατίας ή ανανέωσης της θητείας του Κων/νου Καραμανλή.²⁹¹ Ο Α.Π. δεν είχε λάβει σαφή θέση για το ζήτημα αυτό, αλλά είχε

²⁹⁰ Η υλική διαδικασία γραφειοκρατικοποίησης-κρατικοποίησης του κόμματος, οδηγεί στην προϊούσα διάβρωση του ΠΑΣΟΚ από μερίδες της αστικής τάξης. Η προσέγγιση αστικής τάξης και ΠΑΣΟΚ θα λάβει αρχικά τη μορφή της υπόθεσης Κοσκωτά και από το 1990 και μετά τη σταδιακή απώλεια της αυτονομίας του ΠΑΣΟΚ ως συλλογικού υποκειμένου από τα ιδιωτικά ΜΜΕ, του ελέγχου της εξέλιξής του μέσα από την προβολή συγκεκριμένων στελεχών και θέσεων, την απόκρυψη και αποσιώπηση άλλων, λόγω εξωκομματικής νόθευσης της εσωκομματικής διαλεκτικής του κόμματος. Την γραφειοκρατική κοοπτάτσια, διαδέχεται η τηλεοπτική κοοπτάτσια. Η ευθεία παρέμβαση των κεφαλαιοκρατικών ομίλων ΜΜΕ στον κομματικό ανταγωνισμό, αυξάνει δραματικά το κόστος της πολιτικής. Τα κόμματα από οργανώσεις «εντάσεως εργασίας», μετατρέπονται σε οργανώσεις «εντάσεως κεφαλαίου» (Σπουρδαλάκης Μ. 1998 : 68). Στο πλαίσιο αυτό αναζητούν απ' ευθείας οικονομική ενίσχυση από μερίδες της εγχώριας αστικής τάξης, ακόμα και από μονοπωλιακούς πολυεθνικούς ομίλους (λ.χ. η περίπτωση χρηματοδότησης του ΠΑΣΟΚ και της Ν.Δ. από την Siemens). Η διαδικασία πλήρους οικονομικής εξάρτησης του ΠΑΣΟΚ (αλλά και άλλων κομμάτων) από μερίδες της αστικής τάξης αποτυπώνεται και μέσα από την εκχώρηση στις τράπεζες των μελλοντικών κρατικών τους χρηματοδοτήσεων λόγω υπερδανεισμού τους προκειμένου ν' ανταποκριθούν στις πολύ υψηλές οικονομικές απαιτήσεις του κομματικού ανταγωνισμού, όπως έγινε ευρύτερα γνωστό κατά τη μνημονιακή περίοδο, όταν το ΠΑΣΟΚ λόγω της δραματικής συρρίκνωσης της εκλογικής του δύναμης και της συνακόλουθης μείωσης της κρατικής χρηματοδότησης, αδυνατούσε να αποπληρώσει τα δάνεια που είχε λάβει από τις τράπεζες. Για το ζήτημα του πολιτικού χρήματος βλ. και Σημίτης Κ., 2015 : 397 επ. Συνοψίζοντας, η στρατηγική του ευρωπαϊσμού σε συνδυασμό με την κρατικοποίηση των κομμάτων και κυρίως του ΠΑΣΟΚ, όπως παγιώθηκε μέσα από την κρατική χρηματοδότηση, αποτέλεσαν τους υλικούς όρους της πολιτικής καρτελοποίησης του συγκλίνοντος κομματικού ανταγωνισμού (Ελευθερίου Κ.- Τάσσης Χ., 2013 : 101).

²⁹¹ Δεν θα σχολιάσουμε ζητήματα που αφορούν τη θεσμική συμπεριφορά μεταξύ Προϋπουργού και Προέδρου Δημοκρατίας και δραματοποιούνται λόγω του ειδικού βάρους Α.Π. και Κ.Κ., αλλά ούτε τη διαδικασία ψήφισης στη Βουλή του νέου Προέδρου της Δημοκρατίας, σε σχέση με την ψήφο Αλευρά και το ζήτημα του ομοιόμορφου ή ομοιόχρωμου των ψηφοδελτίων, καθώς αυτά τα στοιχεία εκφεύγουν του ερευνητικού αντικειμένου της παρούσας εργασίας. Για μια συνολική πραγμάτευση της εξέλιξης των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα την περίοδο 1974-1985, βλ. Μάνεσης Α., *Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα : Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση*, στο συλλογικό *Η Ελλάδα σε*

αφήσει να εννοηθεί ότι το ΠΑΣΟΚ θα στηρίξει Καραμανλή. Η αστική τάση του κόμματος και κυρίως η συλλογική κομματική γραφειοκρατία, το ΕΓ αλλά και η συντριπτική πλειοψηφία της Κ.Ε. είχε ταχθεί υπέρ της επανεκλογής Καραμανλή στο αξίωμα του ΠτΔ, είτε επειδή θεωρούσαν ότι ερμηνεύουν σωστά τις διαθέσεις του Α.Π., είτε κυρίως γιατί η όλη πορεία από το 1981 και μετά δεν ήταν μια διαδρομή ρήξεων με τον Καραμανλή, ούτε με την αστική τάξη, ούτε με τους γεωπολιτικούς στρατηγικούς προσανατολισμούς της χώρας στη θεμελίωση των οποίων είχε συμβάλλει ο Καραμανλής. Τριβές με τον Καραμανλή και συγκρούσεις με την αστική τάξη υπήρξαν, αλλά κυριαρχούσε η γραμμή της ταξικής συνεργασίας και του παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας κοινωνικού συμβολαίου, παρά του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Άλλωστε και ισχυρή μερίδα του φιλοκυβερνητικού τύπου (*ΝΕΑ* και *Ελευθεροτυπία*) εκφράζοντας και υποστηρίζοντας, από εν μέρει διαφορετικές κατευθύνσεις, την αστική τάση του κόμματος, προπαγάνδιζαν υπέρ της ανανέωσης της θητείας του Κων/νου Καραμανλή. Το ΠΑΣΟΚ όμως κατά την υπό εξέταση περίοδο αποτελούσε σε μεγάλο βαθμό την κυρίαρχη πολιτική μορφοποίηση των εθνικών, δημοκρατικών και κοινωνικών αγώνων των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων των τελευταίων 40 χρόνων. Ήταν δηλαδή θεμελιωμένο στην πάλη ενάντια στην άρχουσα τάξη, στη συγκεκριμένη μορφή ιμπεριαλιστικής εξάρτησης και στο κράτος της Δεξιάς, που σε επίπεδο συμβολισμού αντανakλούνταν στον κυρίαρχο πολιτικό εκπρόσωπο της δεξιάς παράταξης. Αυτή η διάσταση στο ΠΑΣΟΚ ήταν κυρίαρχη και αποτελούσε κεντρικό χαρακτηριστικό της φυσιογνωμίας του, παράγοντας αντίστοιχες πολιτικές δεσμεύσεις, δυναμικές και συνέπειες. Τα ανωτέρω σε συνδυασμό με τη διάχυτη πεποίθηση της διαδικασίας ανάσχεσης της Αλλαγής ή των εμποδίων θεσμικών, πολιτικών και ταξικών προς την Αλλαγή, πυροδότησε το πλατύ αντικαραμανλικό ρεύμα στις κομματικές οργανώσεις και την εκλογική βάση του ΠΑΣΟΚ. Στις νομαρχιακές συνελεύσεις που συγκαλούνταν από τα τέλη του 1984 και το πρώτο δίμηνο του 1985, οι εκπρόσωποι της συλλογικής κομματικής γραφειοκρατίας αδυνατούσαν να περάσουν τη γραμμή για την αναγκαιότητα της ψήφισης Καραμανλή (Τόγιας Β., 16-7-2014 : συνέντευξη, Τζουμάκας Σ., 1-8-2012 : συνέντευξη, Χατζηαντωνίου Γ., 28-11-2014 : συνέντευξη). Οι δυνάμεις της εσωκομματικής αντιπολίτευσης (Ιταλοί και εργατοσυνδικαλιστές) κινήθηκαν μαζί με τις διαθέσεις της αντικαραμανλικής βάσης του ΠΑΣΟΚ (Βερβεσός Δ., 4-7-2014 :

εξέλιξη, εκδ. Εξάντας, 1986. Επίσης για το ζήτημα Καραμανλή βλ. και Σακελλαρόπουλος Σ. *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση....* οπ.π. σελ. 407

συνέντευξη), όπως και η τροτσκιστική συσπείρωση γύρω από το έντυπο *Ξεκίνημα*, που κινούμενη στις παρυφές οργανώσεων βάσης του ΠΑΣΟΚ, κυρίως στις λαϊκές συνοικίες, έδειξε ιδιαίτερη δραστηριότητα στο ζήτημα της αντικαραμανλικής πάλης, διαβλέποντας πιθανότητα ενίσχυσης της επιρροής της (Δελβιζόπουλος Γ., 26-6-2014 : συνέντευξη). Δεν δημιούργησαν ωστόσο οι διάφορες εκδοχές εσωκομματικής αντιπολίτευσης το μαζικό και διάχυτο αντικαραμανλικό ρεύμα, που λάμβανε τα χαρακτηριστικά του κινήματος βάσης²⁹² για την ανατροπή της διαφαινόμενης υποστήριξης. Συντάχθηκαν όμως ενεργητικά μαζί του. Μια ακόμα παράμετρος είναι πως το πλατύ αντικαραμανλικό ρεύμα στο ΠΑΣΟΚ, είναι συνδεδεμένο και με τον αντιδεξιό κεντρώο χώρο (γι' αυτό η ρήξη του '85 δεν έχει ούτε κοινωνικό-σοσιαλιστικό βάθος, ούτε αντιμπεριαλιστικό περιεχόμενο) που είναι οργανικό τμήμα του ΠΑΣΟΚ από το 1979-80 και μετά, το οποίο εκδηλώνεται ριζοσπαστικά στη συγκυρία στο ζήτημα του Καραμανλή. Ο αντικαραμανλικός ριζοσπαστισμός του αντιδεξιού κεντρώου ρεύματος εκφράζεται και ενισχύει δύο καταστάσεις στις διεργασίες του ΠΑΣΟΚ. Ο ένας πόλος που αναδεικνύεται είναι η εφημερίδα *Αυριανή*, γύρω από την οποία συσπειρώνονται πιο πληθειακά στην κοινωνία στοιχεία και είναι ακριβώς η συγκυρία που δυναμώνει. Ο άλλος πόλος που ενισχύεται, καθώς βρίσκεται σε αντίθεση με τη στρατηγική επανεκλογής του Καραμανλή, είναι ο Αγαμέμνων Κουτσόγιωργας με ισχυρά ερείσματα στην κυβέρνηση και στο κράτος, λιγότερα αλλά υπαρκτά στην κοινοβουλευτική ομάδα, ελάχιστα όμως στο κόμμα, βρισκόμενος σε αντιπαράθεση με την τρόικα του ΕΓ, κινούμενος εντός των πλαισίων της αστικής τάσης του κόμματος²⁹³. Τυχόν επανεκλογή Καραμανλή, ακυρώνει τον αντιδεξιό πολιτικό του λόγο (και ρόλο) και γι' αυτό τάσσεται μαχητικά κατά της προοπτικής να επανεκλεγεί ο Καραμανλής στη θέση του ΠτΔ.

²⁹² Αυτό άλλωστε αντανακλάται στη γραμμή της εφημερίδας *Αυριανή* που ήταν αρκετά γειωμένη με τη λαϊκή βάση του ΠΑΣΟΚ και κινήθηκε με σαφή αντικαραμανλική γραμμή.

Χαρακτηριστική του ακαθοδήγητου πλατιού αντικαραμανλικού ρεύματος, είναι η μπροσούρα που κυκλοφόρησε στις κομματικές οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ στην Πάτρα τον Φεβρουάριο-Μάρτιο 1985, κατά της επανεκλογής Καραμανλή, συνέντευξη με Γιώργο Νικολαΐδη στις 5-4-2015.

²⁹³ Την περίοδο 1981-1985 εντός της κυβέρνησης σχηματοποιούνται ουσιαστικά δύο πόλοι αντιπαράθεσης μεταξύ τους, εντός των πλαισίων της αστικής τάσης του κόμματος. Ο πρώτος και ισχυρότερος πόλος υπό τον Α. Κουτσόγιωργα, που βρίσκεται σε ανταγωνισμό με τον Α. Λιβάνη, αλλά και λόγω νομικο-διοικητικής εμπειρίας έχει προβάδισμα, κινούμενος με μια έντονη αντιδεξιά ρητορική και πρακτική ελέγχου των κρατικών μηχανισμών. Ο δεύτερος πόλος αντανακλά την επιρροή της ηγετικής κομματικής τρόικας στην κυβέρνηση, μορφοποιώντας την πολιτική του κυβερνητικού εφικτού μέσα από την κρατικοποίηση του κόμματος. Ενώ μεταξύ των δύο αυτών πόλων και εντός πάντοτε των πλαισίων της αστικής τάσης του κόμματος κινείται η συντριπτική πλειοψηφία των βουλευτών με άτυπο εκφραστή τον Πρόεδρο της Βουλής Γιάννη Αλευρά, βλ. Σημίτης Κ., 2015 : 312-313.

Στις 9-3-1985 σε ειδική σύνοδο της ΚΕ, η οποία συνεδρίαζε περικυκλωμένη από οργανωμένα μέλη και οπαδούς του ΠΑΣΟΚ που ήταν κατά της ανανέωσης της θητείας του Καραμανλή, ο Α.Π. διαφοροποιούμενος από τη (μέχρι την προηγούμενη ημέρα) γραμμή του ΕΓ²⁹⁴ και της συλλογικής κομματικής γραφειοκρατίας, εισηγήθηκε τη μη ανανέωση της θητείας του Καραμανλή, προτείνοντας για νέο Πρόεδρο Δημοκρατίας, τον δικαστή και ανακριτή στην υπόθεση Λαμπράκη, Χρήστο Σαρτζετάκη, αποτυπώνοντας με την πρόταση αυτή την ιστορική φόρτιση που είχε η δεκαετία του '60 στη συλλογική μνήμη των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων και κατ' επέκταση στην οργανωμένη και εκλογική βάση του ΠΑΣΟΚ. Η κίνηση Α.Π. έγινε ομόφωνα αποδεκτή από την Κ.Ε., σκορπίζοντας ενθουσιασμό στη λαϊκή βάση του ΠΑΣΟΚ, συσπειρώνοντάς την. Γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό εν όψει των επικείμενων βουλευτικών εκλογών και είναι πιθανόν η εκλογική συγκυρία να βάρυνε στην απόφαση Α.Π., καταδεικνύοντας όμως ακριβώς τη βαρύτητα που είχε για τις λαϊκές τάξεις η μη ανανέωση της θητείας του Κων/νου Καραμανλή, ως έμπρακτη έκφραση της διαιρετικής τομής δεξιάς-αριστεράς.

Στην πάλη ενάντια στην ανανέωση της θητείας του Κων/νου Καραμανλή συμπτυκνώνονται τα όρια της πολιτικής γραμμής ΠΑΣΟΚ στη συγκυρία,. Η πολιτική γραμμή ΠΑΣΟΚ με δεδομένο τον διαμορφούμενο εσωκομματικό συσχετισμό μπορεί να επιφέρει ακόμα αλλαγές στο πολιτικό και θεσμικό εποικοδόμημα (μη ανανέωση της θητείας Καραμανλή, αναθεώρηση του Συντάγματος), αλλά εντός των πλαισίων που καθορίζονται σε τελευταία ανάλυση από τους οικονομικούς καταναγκασμούς του καπιταλιστικού συστήματος όπως συγκεκριμένα θα εκδηλωθούν στη συγκυρία (σταθεροποιητικό πρόγραμμα λιτότητας, Οκτώβριος 1985), εφόσον ο πολιτικός φορέας δεν προχωρά στην πολιτικοστρατιωτική και οικονομική αποδέσμευση από ιμπεριαλιστικούς μηχανισμούς που διασφαλίζουν την κεφαλαιοκρατική κοινωνική αναπαραγωγή.

Έτσι τα όρια της συγκεκριμένης παραδοσιακού χαρακτήρα σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής γραμμής του ΠΑΣΟΚ στη ριζοσπαστική της έστω εκδοχή, αποτυπώνονται στην πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος. Προτείνονται προς κατάργηση οι υπερεξουσίες του Προέδρου της Δημοκρατίας, κυρίως οι

²⁹⁴ Την ίδια ημέρα πριν την προγραμματισθείσα συνεδρίαση της Κ.Ε. (9-3-1985), συνήλθε εκτάκτως το ΕΓ, όπου ο Α.Π. ανακοίνωσε τη θέση του περί μη ανανέωσης της θητείας του Κ.Κ., προτείνοντας για το αξίωμα του ΠτΔ τον Χρήστο Σαρτζετάκη, καθώς και αναθεώρηση του Συντάγματος. Στη συνέχεια κάλεσε τον Α. Κουτσόγιωργα ενώπιον του Ε.Γ. (αν και δεν ήταν μέλος) να αναφερθεί στις λεπτομέρειες, πολιτικές και διαδικαστικές, του ζητήματος, βλ. Σημίτης Κ., 2015 : 329

αναφερόμενες στη δυνατότητα με δική του πρωτοβουλία διάλυσης της Βουλής σε περίπτωση που θεωρεί ότι υφίσταται δυσαρμονία μεταξύ λαϊκού αισθήματος και κοινοβουλευτικού συσχετισμού (αρ. 41 παρ. 2 Σ 75), αλλά και η αποκλειστική αρμοδιότητα του Προέδρου Δημοκρατίας να προκηρύσσει δια διατάγματος διεξαγωγή δημοψηφίσματος για κρίσιμο εθνικό θέμα (αρ. 44 παρ. 2 Σ 75). Οι σχετικές εξουσίες μεταφέρονται με την πρόταση αναθεώρησης 85/86 στις αρμοδιότητες του κοινοβουλίου ως πολιτειακού οργάνου που εκφράζει αυθεντικά την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Επιπλέον με την αναθεώρηση 85/86 του Συντάγματος αποτυπώνεται με πιο σαφή τρόπο ο χαρακτήρας του πολιτεύματος ως Προεδρευομένης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας (αρ. 1 παρ. 1 Σ), χωρίς στοιχεία που προσιδιάζουν στη μορφή του πολιτεύματος της Προεδρικής Δημοκρατίας. Τις υπερεξουσίες του Προέδρου της Δημοκρατίας είχε επικρίνει ο ΑΠ και κατά τη συζήτηση της ψήφισης του Συντάγματος του 75 στη Βουλή²⁹⁵. Συγκεκριμένα κατά τη διαδικασία της ψήφισης του Συντάγματος του 75, το ΠΑΣΟΚ καταθέτει στη Βουλή την πρότασή του «Το Σύνταγμα για μια Ελλάδα δημοκρατική»²⁹⁶. Επρόκειτο για ένα σχέδιο Συντάγματος, δικαιιοπολιτειακής οργάνωσης των δομών εξουσίας ενός σοσιαλιστικού κράτους. Λίγο σχηματικά μιλώντας, ότι αποτελούσε μίνιμουμ για το ΠΑΣΟΚ του '75, φαίνεται ότι αποτελούσε μάξιμουμ για το ΠΑΣΟΚ του '85. Το ΠΑΣΟΚ παρέμενε στα όρια του αστικού συστήματος, στη γραμμή του εκδημοκρατισμού και της ευρύτερης αστικής τάσης του κόμματος- υπερβαίνοντας τη συλλογική ηγετική γραφειοκρατία- ακόμα και τη στιγμή της «ρήξης του '85». Δεν άνοιξε κάποια διαδικασία σοσιαλιστικού μετασχηματισμού στο πλαίσιο του εθνικού, δημοκρατικού και ειρηνικού Τρίτου Δρόμου, που θα αποτυπωνόταν σε πρόταση αναθεώρησης της λειτουργίας των δομών του κράτους και του τρόπου οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας. Μια τέτοια πρόταση θα ήταν λ.χ. η συνταγματική κατοχύρωση θεσμών λαϊκής συμμετοχής αποφασιστικής αρμοδιότητας και αποκεντρωμένου κοινωνικού δημοκρατικού προγραμματισμού, τροποποιώντας τη θεσμική υλικότητα του κράτους και εγκαθιδρύοντας μια νέα ισορροπία μεταξύ θεσμών αντιπροσώπευσης και αμεσοδημοκρατικών λειτουργιών. Κάτι το οποίο δεν

²⁹⁵ «Ασφαλώς – τόνιζε ο Α.Π. αναφερόμενος ιδιαιτέρως στις προτεινόμενες υπερεξουσίες του ΠτΔ στη Βουλή του 1975- όταν ο λαός ανέδειξε τον κ. Καραμανλή στο αξίωμα του πρωθυπουργού, δεν γνώριζε πως εξέλεγε μονάρχη. Καλούμε και το Κοινοβούλιο, άσχετα από κομματική τοποθέτηση και τον ελληνικό λαό, να αγωνισθεί με όλα τα νόμιμα μέσα για την καταψήφισή του», *Το Σύνταγμα της Ελλάδας*, εκδ. Το Ποντίκι, 1992, σελ. 13

²⁹⁶ *Το Σύνταγμα της Ελλάδας*, εκδ. Το Ποντίκι, 1992, σελ. 247 επ.

έγινε, καθώς θα προϋπέθετε διαφορετικό εσωκομματικό και κοινωνικό συσχετισμό, που όμως δεν υπήρχε. Αντ' αυτού θεσμοθετήθηκε μια ασθενική μορφή λαϊκής συμμετοχής συμβουλευτικής αρμοδιότητας (ν. 1235/1982), οργανικά ενταγμένη στο αστικό κράτος και πλήρως ενσωματώσιμη²⁹⁷, στοιχείο που αποτυπώνει την κυριαρχία της γραμμής της παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας έναντι της εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας εντός του κόμματος και της επικρατούσας πλέον αντίληψης του κράτους ως ουδέτερου εργαλείου.

Τέλος η πάλι ενάντια στον Καραμανλή αποτυπώνει κατά τη γνώμη μας τη σχέση ανάμεσα στον Α.Π. και τη συλλογική κομματική γραφειοκρατία (ΕΓ και μεγάλη πλειοψηφία της ΚΕ), την οποία έχουμε ήδη χαρακτηρίσει ως οργανικό συμβιβασμό, όπως διαμορφώνεται την περίοδο 1980-1981, αλλά όχι πλήρη ενσωμάτωση. Πρόκειται για εσωκομματική συμμαχία, καθώς ο Α.Π. διατηρεί κάποια σχετική αυτονομία, η οποία αποτυπώνεται ακόμα και τυπικά στο καταστατικό του κόμματος, εντασσόμενος στην ευρύτερη αστική τάση του κόμματος (ΑΠ, συλλογική κομματική γραφειοκρατία, τεχνοκρατική μερίδα, παλαιοκομματικοί). Η σχετική αυτονομία που έχει ο Α.Π. είναι προϊόν της ιδιαίτερης θέσης του ως ιδεολογικός διαμορφωτής και πολιτικός οργανωτής του ΠΑΣΟΚ, όπως έχουμε ήδη αναλύσει, από την οποία απορρέει η «απ' ευθείας» σχέση με τις κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις που εντάσσονται στο ΠΑΣΟΚ και η οποία στη συνέχεια εδραιώνεται και με υλικούς όρους λόγω της αναδιανεμητικής πολιτικής υπέρ λαϊκών τάξεων, προσωποποιώντας στην πράξη μια πολιτική γραμμή ταξικής παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας με έντονα εθνικοανεξαρτησιακά στοιχεία. Η κίνηση αυτή του δίνει τα περιθώρια σχετικής αυτονομίας απέναντι στις κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις, τη συλλογική κομματική γραφειοκρατία, αλλά και την άρχουσα τάξη, κινούμενος όμως εντός των ευρύτερων πλαισίων της αστικής τάσης του κόμματος. Ολοκληρώνοντας την ανάλυση για το ζήτημα Καραμανλή από την οπτική της εσωκομματικής πάλης, στην ιστορική εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ ήταν η πρώτη φορά (μετά το 1981) που οι σχέσεις εκπροσώπησης, η λαϊκή κινητοποίηση, η σοσιαλιστική τάση επικράτησαν- έστω προσωρινά -έναντι των σχέσεων νομιμοποίησης και κυρίαρχων εκφράσεων της

²⁹⁷ Για τους θεσμούς λαϊκής συμμετοχής και την απόπειρα θεσμοθέτησής τους τη δεκαετία του '80, βλ. Κουταλάκης Χ., *Λαϊκή συμμετοχή. Η θνησιγενής εισαγωγή θεσμών διαβούλευσης και πολυεπίπεδης διακυβέρνησης*, στο Βαμβάκας Β.- Παναγιωτόπουλος Π. (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό, πολιτισμικό λεξικό*, εκδ. Το Πέρασμα, Αθήνα, 2010, σελ. 301-303

αστικής τάσης του κόμματος. Υπήρξαν άλλες δύο αντίστοιχες περιπτώσεις. Η πάλι ενάντια στο ασφαλιστικό του Γιαννίτση (2001) και η πάλι ενάντια στην αναθεώρηση του άρθρου 16 του Συντάγματος (2006-2007).

Κλείνοντας την περίοδο 1981-1985 πρέπει να γίνει και μια σύντομη αναφορά στις βουλευτικές εκλογές της 2ας Ιουνίου 1985. Στις εκλογές του 1985 καταγράφηκε μια σημαντική διαφοροποίηση της κοινωνικής σύνθεσης τόσο του μπλοκ της Αλλαγής, όσο και του δεξιού μπλοκ. Η διαφοροποίηση αφορά στην εμβάθυνση των ταξικών χαρακτηριστικών των δύο κοινωνικών συμμαχιών. Το ΠΑΣΟΚ ενώ ουσιαστικά απομονώθηκε από την αστική τάξη και έχασε σημαντικά εκλογικά ερείσματα από τις εκλογές του '81 στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη, ταυτόχρονα συσπείρωσε τις λαϊκές τάξεις, σταθεροποιώντας τα υψηλά ποσοστά του '81 στα κοινωνικά στρώματα της μισθωτής εργασίας (εργατική τάξη και νέα μικροαστική τάξη) και σημειώνοντας οριακή άνοδο στα αγροτικά στρώματα σε σχέση με τις εκλογές του '81 (βλ. Παράρτημα-Πίνακες 25 & 26, Βερναρδάκης Χ., 1995 : 79, Νικολακόπουλος Η., 1990 : 221-222). Η εμβάθυνση της ταξικής φυσιογνωμίας του ΠΑΣΟΚ σε επίπεδο κοινωνικής βάσης εκλογικά τουλάχιστον αποτυπώνεται και είναι μια εικόνα που θα επαναληφθεί στις τρεις εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου 1989-1990 (βλ. Παράρτημα-Πίνακες 25& 26), καθώς και στις εκλογές του 1993. Επιπλέον την περίοδο των εκλογών του 1985 και ως απόληξη της προηγούμενης περιόδου παρατηρείται ένας μεγάλος βαθμός συμπάθειας για το ΠΑΣΟΚ που υπερβαίνει την κομματική καταγραφή (βλ. Παράρτημα-Πίνακας 28), καθώς επίσης και ένας σημαντικός βαθμός ιδεολογικοπολιτικής συγγένειας όπως καταγράφεται ανάμεσα στους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ και της Κομμουνιστικής Αριστεράς σε ζητήματα όπως ο βαθμός συμπάθειας ή αντιπάθειας για τις δύο υπερδυνάμεις, για την ΓΣΕΕ και τον ΣΕΒ (βλ. Παράρτημα-Πίνακας 29, Νικολακόπουλος Η., 1990 : 206-212). Η ταξική εκλογική εμβάθυνση αφορά προφανώς βασικές όψεις της κυβερνητικής πολιτικής της περιόδου 1981-1985, που όπως ήδη έχουμε αναφέρει πρόκειται για αναδιανεμητική πολιτική υπέρ λαϊκών τάξεων, κινούμενη σε μια πολιτική γραμμή ταξικής παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας με έντονες εθνικοανεξαρτησιακές αναφορές. Τα αποτελέσματα των εκλογών του 1985 συνιστούν μια προσωρινή ήττα του νεοφιλελευθερισμού, καθώς τα λαϊκά στρώματα συσπειρώνονται ταξικά και αποκρούουν με τον εκλογικό αγώνα και την ψήφο τους την κυρίαρχη (νεο) φιλελεύθερη εκδοχή της Ν.Δ. που με αρχηγό τον Κ. Μητσοτάκη αρχίζει και συντονίζεται με την ευρισκόμενη σε πλήρη κινητικότητα νέα δεξιά στην

Ευρώπη (Μαυρής Γ., 25-7-2014 : 6). Η κινητοποίηση της αντιδεξιάς λαϊκής συνείδησης στις εκλογές του '85 αφορά τόσο την απόρριψη της ιστορικής παλιάς δεξιάς, όσο και τη νεοφιλελεύθερη διάστασή της, κρατούσα εντός της δεξιάς σ' εκείνη τη συγκυρία, αλλά όχι ηγεμονεύουσα.

Η κυριαρχία της αστικής τάξης εντός του ΠΑΣΟΚ αποτυπώνεται στο προεκλογικό πρόγραμμα του 85, στην επικράτηση της γραμμής της παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας και τη συρρίκνωση της επιρροής της εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας, σε αντίθεση με το Συμβόλαιο με τον Λαό το 81, όπου η γραμμή της εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας επικρατούσε – αν και όχι συντριπτικά- της γραμμής της παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας. Στο προεκλογικό πρόγραμμα του '85 η αντιμπεριαλιστική-αντιμονοπωλιακή γραμμή έχει σχεδόν πλήρως αδρανήσει, ενώ και ο σοσιαλιστικός προσανατολισμός ως μακροπρόθεσμος στόχος αναγράφεται μία (1) φορά και αυτό συγκεκαλυμμένα (Το πρόγραμμα της Β' τετραετίας της Αλλαγής, χ.χ.έ.: 12). Τονίζονται emphatic τα θεσμικά επιτεύγματα της κυβέρνησης και οι κοινωνικές κατακτήσεις των εργαζομένων και δίνεται υπόσχεση για περαιτέρω επέκταση των δομών κοινωνικής πολιτικής και κράτους-πρόνοιας και νέες αναδιανεμητικού χαρακτήρα εισοδηματικές πολιτικές. Οι ακόμα καλύτερες μέρες που είναι το κεντρικό σύνθημα, προσδιορίζονται ως καλύτερες μέρες στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος. Γι' αυτό και τα επιτεύγματα της κυβέρνησης της Αλλαγής δεν παρουσιάζονται ενταγμένα σε κάποιο σοσιαλιστικό προσανατολισμό, αλλά απολυτοποιούνται ως αυτοσκοποί. Κάτι ανάλογο και σε μεγαλύτερο βαθμό πραγματοποιείται με τις δεσμεύσεις για τη νέα τετραετία.

Η κίνηση ταξικής εμβάθυνσης εκλογικά και παράλληλα ισχυροποίησης της συλλογικής γραφειοκρατίας και ευρύτερα της αστικής τάξης εσωκομματικά, είναι αντίστοιχης φοράς με την παρατηρούμενη κίνηση της περιόδου 1977-1981, όπου το ΠΑΣΟΚ αφενός μετατόπιζε αριστερά τις κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις, ενώ το ίδιο στο εσωτερικό του γραφειοκρατικοποιούνταν θέτοντας τα θεμέλια για την κυριαρχία της αστικής τάξης του κόμματος μετά τις εκλογές του '81. Τώρα η αριστερή μετατόπιση των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων έχει ολοκληρωθεί, η αστικοποίηση όμως του ΠΑΣΟΚ είναι κυρίαρχη διαδικασία σε εξέλιξη. Γι' αυτό και η νίκη του 85 έχει κυρίως τα χαρακτηριστικά της επιτυχούς άμυνας απέναντι στις δυνάμεις της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Τελικά είναι η κυρίαρχη κίνηση της καπιταλιστικής διεθνοποίησης και η εσωτερίκευσή της από και μέσω της συλλογικής γραφειοκρατίας του κρατικοποιημένου ΠΑΣΟΚ που θα επιβάλει τους όρους για τη

στροφή του 1985, αλλά και την κυρίαρχη τάση μετασχηματισμού του. Όχι χωρίς συγκρούσεις και αντιστάσεις, όπως θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11^ο

1985-1990

α) Διεθνές πλαίσιο

Η δεκαετία του '80, μπορεί να χαρακτηριστεί διεθνώς ως η περίοδος μετάβασης από τη διεθνοπολιτική και ταξική δυναμική ισορροπία στην επικράτηση και γιγαντιαία ανασυγκρότηση του διεθνοποιημένου καπιταλιστικού συστήματος, που ολοκληρώνεται την περίοδο 1989-1991, σηματοδοτώντας για το λόγο ακριβώς αυτό το τέλος του σύντομου 20^{ου} αιώνα²⁹⁸. Θα αναφερθούμε πολύ σύντομα σε τρεις χαρακτηριστικές εξελίξεις εκείνης της περιόδου, οι οποίες και άσκησαν συγκεκριμένη επιρροή στην εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ.

1. Στις 11-3-1985 ο Μ. Γκορμπατσώφ εκλέγεται Γ.Γ. της Κ.Ε. του Κ.Κ.Σ.Ε. Η νέα ηγετική ομάδα πυροδοτεί σημαντικές αλλαγές στην κατεύθυνση μεταρρύθμισης της ΕΣΣΔ, με άμεσες και καταλυτικές επιδράσεις τόσο στο διεθνοπολιτικό, όσο και στο εσωτερικό επίπεδο, που στο τέλος της σύντομης πορείας θα προκαλέσουν την παλινόρθωση του καπιταλισμού, την κατάρρευση της πρώην ΕΣΣΔ, τη διάλυση του ενιαίου σοβιετικού χώρου, την υπαγωγή των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού» της Α. Ευρώπης στο διεθνοποιημένο καπιταλιστικό σύστημα, ως νέο ζωτικό χώρο ιμπεριαλιστικής επέκτασης και καπιταλιστικής συσσώρευσης. Η νέα ηγετική ομάδα υπό τον Γκορμπατσώφ αμέσως μετά την ανάδειξή της, προχωρά στο λιώσιμο των πάγων του δευτέρου Ψυχρού Πολέμου (1979-1984), σε συμφωνία με τις ΗΠΑ για μείωση εξοπλιστικών προγραμμάτων και καταστροφή μέρους διηπειρωτικών πυραύλων (διμερείς συμφωνίες Γενεύης 1985, Ρέουκιαβικ 1986, Ουάσιγκτον 1987), στη σταδιακή αποχώρηση των σοβιετικών στρατευμάτων από το Αφγανιστάν και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (1989), ενώ διακόπτει την υποστήριξή της στα αντιιμπεριαλιστικά κινήματα της καπιταλιστικής περιφέρειας. Η νέα σοβιετική ηγεσία κινείται στην κατεύθυνση οικοδόμησης ενός ολοκληρωμένου συστήματος διεθνούς ασφάλειας, καθώς και στην από κοινού αντιμετώπιση με τις ΗΠΑ πλανητικών προβλημάτων όπως είναι η περιβαλλοντική κρίση (Γκορμπατσώφ Μ.,

²⁹⁸ Κατά το διάσημο χαρακτηρισμό του Ε. Χομπσμπάουμ

1987). Παράλληλα στο 27^ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ (Μάρτιος 1986), ο Γκορμπατσώφ προχωρά σε δριμεία κριτική στο αντιδημοκρατικό γραφειοκρατικό μοντέλο του υπαρκτού σοσιαλισμού, εισηγείται την αναγκαιότητα μεταρρύθμισης του πολιτικού συστήματος και της οικονομίας, εισάγοντας ως κατευθυντήριους άξονες της πολιτικής του την περεστρόικα -ανασυγκρότηση και την γκλάσνοστ – διαφάνεια (Eley G., 2010 : τ. Β΄, 744). Η πολιτική ομάδα περί τον Γκορμπατσώφ ουσιαστικά επιχειρεί να μετατρέψει το ΚΚΣΕ σ' ένα σοσιαλδημοκρατικό κόμμα παραδοσιακού τύπου, με φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις στο επίπεδο της αγοράς και του πολιτικού συστήματος, διαφυλάσσοντας εργασιακό καθεστώς πλήρους απασχόλησης και ισχυρές δομές κράτους-πρόνοιας. Η δυναμική της διεθνοποίησης του καπιταλισμού, η εσωτερίκευση της διαδικασίας διεθνούς ενσωμάτωσης της ΕΣΣΔ και οι επιχειρούμενες οικονομικές αναδιαρθρώσεις σε φιλελεύθερη κατεύθυνση αντανakλούσαν το διαμορφούμενο κοινωνικό συσχετισμό, οδηγώντας α) στην κατάρρευση της ΕΣΣΔ, μέσα σε κλίμα ενεργητικής (χώρες ανατολικού μπλοκ) ή παθητικής (Ρωσία)²⁹⁹ υποστήριξης ή έστω ανοχής της διάλυσης των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού ή και πυροδότησης εθνικιστικών συγκρούσεων κυρίως στις καυκάσιες και μουσουλμανικές πρώην σοβιετικές δημοκρατίες, β) στην κυριαρχία και θεσμοποίηση των διαδικασιών συσσώρευσης κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, γ) στην ανάδειξη των ΗΠΑ ως της μόνης ηγεμονικής δύναμης στον πλανήτη.

2. Η παρούσα εργασία για το κομβικό ζήτημα της ευρωπαϊκής περιφερειακής καπιταλιστικής ολοκλήρωσης, υιοθετεί το αναλυτικό σχήμα περί υπερимπεριαλισμού (ultra-imperialism), που πρωτοδιατύπωσε ο Καρλ Κάουτσκι, το 1914³⁰⁰, το οποίο και θεωρεί γόνιμο για την κατανόηση της διαδικασίας συγκρότησης περιφερειακών καπιταλιστικών ολοκληρώσεων και υπερεθνικών ενοποιήσεων των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών, ως κυρίαρχης μορφής της διεθνοποίησης του μονοπωλιακού κεφαλαίου. Δεχόμαστε τη διάσταση της κριτικής του Λένιν αναφορικά με τη δυνατότητα ολοκλήρωσης μιας παγκόσμιας ένωσης υπερимπεριαλισμού³⁰¹ και ενσωματώνουμε στο αναλυτικό περί υπερимπεριαλισμού

²⁹⁹ Υπήρχαν και στη Ρωσία μορφές ενεργητικής υποστήριξης δυνάμεων που κινούνταν στην αυτονόμηση από την ΕΣΣΔ, οι οποίες συσπειρώθηκαν κυρίως γύρω από τον Γιέλτσιν και εκδηλώθηκαν μαχητικά ενάντια στο πραξικόπημα του Αυγούστου 1991. Όμως οι κύριες μορφές υποστήριξης ήταν παθητικές.

³⁰⁰ Kautsky K., Ultra-imperialism, *Die Neue Zeit*, 9^{ος}/1914, [www.marxists.org](http://www.marxists.org/archive/kautsky/1914/09/ultra-imp.htm) <https://www.marxists.org/archive/kautsky/1914/09/ultra-imp.htm> (πρόσβαση 29/7/2015)

³⁰¹ Ο Λένιν - πέραν της κριτικής στον Κάουτσκι ως μικροαστού οπορτουνιστή που πιστεύει στο θεώρημα του ειρηνικού καπιταλισμού και έχει απομακρυνθεί από τη ριζοσπαστική γραμμή που ακολουθούσε μέχρι το 1909 όπως αποτυπώνεται στο έργο του *Ο Δρόμος για την εξουσία* - δεν

σχήμα την κριτική του Πουλαντζά για υποτίμηση των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων κατά τη μεταπολεμική εννοιολόγηση του υπερϊμπεριαλισμού από θεωρητικούς του σχήματος μητρόπολη-περιφέρεια, αποδεχόμενος όμως και εκείνος μια υπερϊμπεριαλιστική θεώρηση ως τάση του διεθνοποιημένου καπιταλισμού, που δεν συνεπάγεται την υπέρβαση των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων, αλλά υπό προϋποθέσεις την όξυνσή τους (Πουλαντζάς Ν., 2001 : 48 και 58).

Σύμφωνα με τον Κάουτσκι: «... Ως εκ τούτου από καθαρά οικονομική σκοπιά δεν είναι αδύνατο στον καπιταλισμό να περάσει σε μια άλλη φάση, να εφαρμόσει την κίνηση σχηματισμού καρτέλ και στην εξωτερική πολιτική : τη φάση του υπερϊμπεριαλισμού, την οποία βέβαια εμείς θα πρέπει να αντιπαλέψουμε όπως κάνουμε και τώρα εναντίον του ιμπεριαλισμού, αλλά που οι κίνδυνοί της είναι διαφορετικοί από αυτούς του ανταγωνισμού των εξοπλισμών και της απειλής για την παγκόσμια ειρήνη... Από καθαρά οικονομική άποψη όμως, δεν υπάρχει τίποτα παραπέρα που να εμποδίζει αυτή τη βίαιη έκρηξη να οδηγήσει στην τελική αντικατάσταση του ιμπεριαλισμού από την ιερή συμμαχία των ιμπεριαλιστών. Όσο περισσότερο κρατήσει ο πόλεμος, όσο περισσότερο εξαντλήσει τους συμμετέχοντες σε αυτόν και τους κάνει να μην οπισθοδρομήσουν σε μια σύντομη επανάληψη της ένοπλης σύγκρουσης, τόσο θα πλησιάζει αυτή η τελική λύση, έστω κι αν αυτό δεν φαίνεται, για την ώρα.»³⁰² Η ΕΟΚ στα μέσα της δεκαετίας του '80 μέσα από την υιοθέτηση της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης (Δεκέμβριος 1985) τείνει να εξελιχθεί σε ένα υπερϊμπεριαλιστικό μόρφωμα σε νεοφιλελεύθερη κατεύθυνση και κίνηση ενδοϊμπεριαλιστικού ανταγωνισμού/συνεργασίας με άλλα υπό διαμόρφωση υπερϊμπεριαλιστικά μπλοκ, χωρίς να καταργεί στο εσωτερικό της τις ενδοκαπιταλιστικές και διακρατικές

αμφισβητεί την τάση υπερϊμπεριαλιστικής ενοποίησης των εθνικών χρηματιστικών κεφαλαίων, αλλά την ολοκλήρωση της διαδικασίας της παγκόσμιας ένωσης υπερϊμπεριαλισμού. Ειδικότερα στην εισαγωγή του στο βιβλίο του Μπουχάριν για τον Ιμπεριαλισμό, αναφέρει μεταξύ άλλων « Μπορεί κανείς, ωστόσο, να αρνηθεί ότι σε θεωρητικό επίπεδο είναι 'νοητή' μια νέα φάση καπιταλισμού που θα ακολουθήσει τον ιμπεριαλισμό, συγκεκριμένα, μια φάση υπερ-ιμπεριαλισμού; Όχι. Σε θεωρητικό επίπεδο μπορεί κανείς να διανοηθεί μια τέτοια φάση..... Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι η εξέλιξη κινείται προς την κατεύθυνση ενός μοναδικού παγκόσμιου τραστ που θα καταπιεί όλες τις επιχειρήσεις και όλα τα κράτη μηδενός εξαιρουμένου. Αλλά η εξέλιξη προς αυτήν την κατεύθυνση προχωρά κάτω από τέτοια ένταση, με τέτοιο ρυθμό, με τέτοιες αντιφάσεις, συγκρούσεις και αναταραχές – όχι μόνο οικονομικές, αλλά και πολιτικές και εθνικές κλπ- ώστε πριν φθάσουμε σε ένα μοναδικό παγκόσμιο τραστ, πριν τα αντίστοιχα εθνικά χρηματιστικά κεφάλαια έχουν σχηματίσει μια παγκόσμια ένωση 'υπερ-ιμπεριαλισμού', ο ιμπεριαλισμός αναπόφευκτα θα εκραγεί, και ο καπιταλισμός θα μετατραπεί στο αντίθετό του», Εισαγωγή του Λενίν (12^{ος}/1915), στο Μπουχάριν Ν., *Ιμπεριαλισμός και παγκόσμια οικονομία*, εκδ. Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, 2004, σελ. 18

³⁰² Το άρθρο του Κάουτσκι, *Υπερϊμπεριαλισμός* (<https://www.marxists.org/archive/kautsky/1914/09/ultra-imp.htm>, πρόσβαση 29/7/2015), εξ όσων γνωρίζουμε δεν έχει εκδοθεί στα ελληνικά. Το συγκεκριμένο απόσπασμα που παραθέτουμε, είναι από ανέκδοτη μετάφραση του Γιάννη Χατζηαντωνίου.

αντιθέσεις καθώς η υπερимπεριαλιστική νεοφιλελεύθερη ευρωπαϊκή ολοκλήρωση θεμελιώνεται στην κυρίαρχη τάση διεθνοποιημένης συσσώρευσης κεφαλαίου, αναπαράγοντας διευρυμένα την ανισόμετρη ανάπτυξη μεταξύ των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών που την απαρτίζουν. Πρόκειται ουσιαστικά για μια διακρατική συμμαχία με σκοπό την προώθηση των στόχων και συμφερόντων των πιο ισχυρών μερίδων του μονοπωλιακού κεφαλαίου που δραστηριοποιούνται στο εσωτερικό των επιμέρους εθνικών κοινωνικών σχηματισμών σε ανταγωνισμό και ετεροβαρή διασύνδεση μεταξύ τους σε βάρος των συμφερόντων των λαϊκών τάξεων (Σακελλαρόπουλος Σ., 2014 : 11).

Όπως έχει ήδη αναφερθεί από τη δεκαετία του '70 ειδικότερα κυριαρχεί η δυναμική των διαδικασιών συσσώρευσης κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, με κυρίαρχες μορφές την τάση συγκρότησης υπερимπεριαλιστικών ολοκληρώσεων ανταγωνιζόμενων μεταξύ τους αλλά και στο εσωτερικό τους, την απελευθέρωση των αγορών και τη διασφάλιση της κυριαρχίας του διεθνοποιημένου μονοπωλιακού κεφαλαίου σε βάρος των δυνάμεων της μισθωτής εργασίας και της αυτοαπασχόλησης. Η κυρίαρχη κεφαλαιοκρατική κίνηση εγγράφεται μέσα από τις διαδικασίες διεθνοποίησης του καπιταλισμού- εσωτερίκευσης της ιμπεριαλιστικής εξάρτησης- καπιταλιστικών αναδιαρθρώσεων. Στην κυρίαρχη τάση συγκρότησης μορφών υπερимπεριαλιστικών ολοκληρώσεων, κατά την υπό εξέταση περίοδο διαμορφώνονται τρεις περιφερειακές καπιταλιστικές ολοκληρώσεις. Η συμφωνία ελεύθερου βορειοαμερικάνικου εμπορίου, το ιαπωνικό «σχέδιο συνεργασίας για την εκβιομηχάνιση της Β.Α. Ασίας», η μετεξέλιξη της ΕΟΚ. Στόχος είναι η ενίσχυση της ζήτησης για προϊόντα των καπιταλιστικών μητροπόλεων μέσω της μεγέθυνσης της «εσωτερικής» αγοράς, η ενίσχυση της ανταγωνιστικής ικανότητας των ηγετικών δυνάμεων στο κάθε μπλοκ, η μείωση του κόστους παραγωγής μέσω της δυνατότητας βελτίωσης της παραγωγικότητας είτε μέσω επενδύσεων στην έρευνα και τεχνολογία, είτε μέσω της μεγαλύτερης δυνατής συμπίεσης του εργατικού κόστους που παρέχει η ένταξη χωρών με άνισρα επίπεδα ανάπτυξης (Φωτόπουλος Τ., 1993 : 265).

Στα μέσα της δεκαετίας του '80, τίθενται οι βάσεις για το μετασχηματισμό της Ε.Ο.Κ. σε Ε.Ε., αποτέλεσμα της κυρίαρχης τάσης συγκρότησης περιφερειακών υπερимπεριαλιστικών ολοκληρώσεων ως μορφή υπέρβασης των αντιφάσεων που εκδηλώνονται ανάμεσα στο υπερεθνικό επίπεδο της ενιαίας γεωγραφικής ζώνης οικονομικών συναλλαγών, με την παράλληλη λειτουργία ισχυρών κρατικοπαρεμβατικών δομών κεϋνσιανής-σοσιαλδημοκρατικής έμπνευσης στην

οικονομία, οργανωμένων σε εθνοκρατική βάση. Αλλιώς ειπωμένο, οι επιπτώσεις της κρίσης υπερσυσσώρευσης που ξεκίνησε το 1973 και εντάθηκε το 1979 είχαν ως αποτέλεσμα την ανάγκη τροποποιήσεων στους σχεδιασμούς και τις στρατηγικές των επιμέρους κεφαλαίων και των εθνικών κρατών, τα οποία λειτουργώντας ως συλλογικοί κεφαλαιοκράτες, έπρεπε να βρουν διόδους για να αποκατασταθεί το επίπεδο κερδοφορίας των ενδογενών κεφαλαίων (Σακελλαρόπουλος Σ., 2004 : 200). Τούτο αποδεικνύεται και σε εμπειρικό επίπεδο, καθώς η κρίση υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου της δεκαετίας του '70, οδήγησε στην κρίση απο-επένδυσης της δεκαετίας του '80, όπως προκύπτει από τη μείωση του ποσοστού προστιθέμενης αξίας στη βιομηχανία των χωρών της ΕΟΚ σε σχέση με τις Η.Π.Α. και την Ιαπωνία, καθώς και μείωση της συμμετοχής των χωρών της ΕΟΚ στην παγκόσμια παραγωγή προστιθέμενης αξίας σε σχέση με την Ιαπωνία και τις Η.Π.Α. (OCDE 1989). Την ίδια περίοδο παρατηρείται και τάση στασιμότητας του ενδοκοινοτικού εμπορίου ως ποσοστό του συνολικού παγκόσμιου εμπορίου, εξέλιξη που αποδόθηκε στη μείωση της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων των κρατών- μελών της τότε Ε.Ο.Κ. σε τομείς αιχμής. Στον αντίποδα όλων αυτών παρατηρήθηκε μια γοργή διείσδυση των μη κοινοτικών προϊόντων που έφερε σε ακόμα πιο δυσχερή θέση το ευρωπαϊκό κεφάλαιο (Σακελλαρόπουλος Σ., 2004 : 201).

Η απάντηση των κυρίαρχων μερίδων της ευρωπαϊκής κεφαλαιοκρατίας, αποτυπώνοντας τον διαφοροποιημένο συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας στη νέα αστική ηγεμονική στρατηγική, ήταν η ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς, με στόχο το έτος 1992, να αρθεί κάθε φραγμός που περιόριζε την κίνηση κεφαλαίων, εργασίας, αγαθών, υπηρεσιών εντός της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Η μορφή που έλαβε η ευρωπαϊκή περιφερειακή καπιταλιστική ολοκλήρωση με την υιοθέτηση της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης (Ε.Ε.Π., Δεκέμβριος 1985) αποτυπώνει την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού και την ήττα της παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας, που ήταν μια βασική εκδοχή της κατεύθυνσης της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης, όπως είχε συγκεκριμένα αποτυπωθεί ακόμα και στο σχέδιο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής που προέβλεπε σοσιαλδημοκρατικό σχεδιασμό της οικονομίας σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Μια προέκταση ουσιαστικά του κυριαρχούντος μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '70 εθνικού κεϋνσιανισμού σε Κοινοτικό επίπεδο (European Comission, 1979). Οι νεοφιλελεύθερες θέσεις, αποτέλεσμα της σταδιακής απελευθέρωσης της κίνησης κεφαλαίου σε διεθνές επίπεδο και της υπονόμευσης του σοσιαλδημοκρατικού εθνοκρατικού πλαισίου

αναφοράς, κωδικοποιήθηκαν στην Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, αποτελώντας τη βάση για τη Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Συνθήκη Μάαστριχτ, Δεκέμβριος 1991), τη δημιουργία της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς και τη σύσταση της Οικονομικής Νομισματικής Ένωσης (Ο.Ν.Ε., 1999), με την ειδικότερη δυναμική και τα χαρακτηριστικά που έδωσε στο εγχείρημα η κατάργηση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού, το 1989 (Giplin R., 2003 : 243).

Ειδικότερα το συμβούλιο κορυφής στο Λουξεμβούργο (Δεκέμβριος 1985), υιοθέτησε την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (Ε.Ε.Π.) για την εγκαθίδρυση ενιαίας πανευρωπαϊκής αγοράς, που τέθηκε σε ισχύ τον Ιούλιο 1987. Η Ε.Ε.Π. περιελάμβανε την ενσωμάτωση 300 οδηγιών της Επιτροπής με τις οποίες τα κράτη-μέλη μέσα σ' ένα μεταβατικό στάδιο πέντε ετών που θα ολοκληρωνόταν το 1992, υποχρεώνονταν α). να καταργήσουν τις εναπομείνουσες τελωνειακές διατυπώσεις, β). να εναρμονίσουν τις τεχνικές προδιαγραφές των προϊόντων, γ) να καταργήσουν την ευνοϊκή μεταχείριση των εγχώριων προϊόντων, δ) να εναρμονίσουν συντελεστές ΦΠΑ σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ε) ν' απελευθερώσουν τα χρηματοπιστωτικά συστήματα στην κίνηση κεφαλαίων, στ) να προχωρήσουν στο άνοιγμα αγορών στους τομείς μεταφορών, τηλεπικοινωνιών και ενέργειας στον ανταγωνισμό, ζ) να οργανώσουν το άνοιγμα επαγγελμάτων, την αναγνώριση ισοτιμίας πανεπιστημιακών πτυχίων και την ελευθερία άσκησης επαγγέλματος από πολίτες της ΕΟΚ σε οποιοδήποτε μέρος της Κοινότητας (Ιορδάνογλου Χ., 2004). Οι κυβερνήσεις της Μεγ. Βρετανίας, Δανίας (οι οποίες θα μείνουν και εκτός ευρώ στη συνέχεια) και Ελλάδας πρόβαλλαν τις περισσότερες ενστάσεις στο ζήτημα των θεσμικών αλλαγών, επιδιώκοντας τη διατήρηση του δικαιώματος αρνησικυρίας (veto), το οποίο τελικά θα περιοριστεί σημαντικά (Βούλγαρης Γ., 2002 : 318), προκρίνοντας μια διακυβερνητική προσέγγιση στην οικοδόμηση της Ε.Ε. μέσα από αλληπάλληλες συμφωνίες των κρατών-μελών, έναντι μιας ομοσπονδιακής προσέγγισης που προέβλεπε ενίσχυση των ενιαίων θεσμών (Σημίτης Κ., 2015 : 302). Το 1987 υιοθετείται μια μείζονος σημασίας τομή στη λειτουργία του χρηματοπιστωτικού συστήματος, ενταγμένη στο μεταρρυθμιστικό πλαίσιο της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης. Το κράτος καλείται πλέον να χρηματοδοτεί τα ελλείμματά του με δανεισμό από την ελεύθερη αγορά καταβάλλοντας επιτόκια αγοράς και όχι με κατευθυνόμενο διοικητικό επιτόκιο. Πρόκειται για μια πολύ σημαντική ενίσχυση του διεθνούς χρηματιστικού κεφαλαίου

στο πλαίσιο της απελευθέρωσης των αγορών κεφαλαίου, τροποποιώντας ριζικά τους όρους διαχείρισης του δημοσίου χρέους³⁰³.

Η δυναμική της διεθνοποίησης του καπιταλισμού, καθοδηγεί το μετασχηματισμό της ΕΟΚ στην Ε.Ε. ως νεοφιλελεύθερη υπερимπεριαλιστική περιφερειακή ολοκλήρωση με τάσεις ομοσπονδιοποίησης, εσωτερικεύοντας στους εθνικούς κοινωνικούς σχηματισμούς καπιταλιστικές αναδιαρθρώσεις και επηρεάζοντας καταλυτικά την εξέλιξη και διαμόρφωση των πολιτικών κομμάτων και ειδικότερα του ΠΑΣΟΚ, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια.

3. Στην πορεία προς την υιοθέτηση της Ε.Ε.Π., είχε προηγηθεί η υποχώρηση και ο συμβιβασμός του Γαλλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος (Γ.Σ.Κ.) το 1983. Η στροφή του Γ.Σ.Κ. έχει ιδιαίτερη σημασία για τρεις λόγους. Κατά πρώτον γιατί πρόκειται για κυβερνητικό κόμμα ενός από τα ισχυρότερα κράτη-μέλη της ΕΟΚ. Η υποχώρησή του αντανακλά την ισχυροποίηση των κοινωνικών δυνάμεων που κινούνται σε νεοφιλελεύθερη κατεύθυνση, συμπυκνώνοντας την αντίφαση ανάμεσα στο εθνικό και το υπερεθνικό πλαίσιο. Το Γ.Σ.Κ. ήταν ίσως το πιο συγγενές ιδεολογικά- της εποχής εκείνης- κόμμα στο ΠΑΣΟΚ, κινούμενο μέχρι την περίοδο 1981-1982 σ' έναν ορίζοντα υπέρβασης του καπιταλισμού ως αριστερό σοσιαλιστικό κόμμα (Σακελλαρόπουλος Σ., 2001 : 320)³⁰⁴.

Έχοντας στις πολιτικοϊδεολογικές αποσκευές του το μετασχηματισμό του από το μετριοπαθές SFIO στο ριζοσπαστικό PS (Συνέδριο στο Επινέ, 1971) επηρεαζόμενο από το ιδεολογικό κλίμα των κινημάτων του '68, το Κοινό Πρόγραμμα σοσιαλιστών-κομμουνιστών (1972) και την προβληματική για την αυτοδιαχείριση (1976), η κυβερνητική γραμμή του ΓΣΚ διαμορφώθηκε από το κείμενο του CERES που ζητούσε την οικοδόμηση ενός διαφορετικού κοινωνικού συστήματος και όχι μόνον ενός πιο ανθρώπινου καπιταλισμού και τις 110 προτάσεις του Μιτεράν που επέμεινε στο ζήτημα της εθνικής κυριαρχίας, αξιοποιώντας την ισχυρή κρατική παράδοση σχεδιασμού και συγκεντρωτισμού (Σασσούν Ν., 2001 : τ. Β', 146 και 151, Moschonas G. 2002 : 165), χωρίς όμως αντιΕΟΚικές θέσεις και με λιγότερο αντιαμερικανικές διαθέσεις από την γκωλική δεξιά της εποχής.

³⁰³ Εξ αιτίας ακριβώς της εξέλιξης αυτής στους όρους διαχείρισης δημοσίου χρέους, ο Α.Π. όταν ξανάγινε πρωθυπουργός το 1993, δήλωσε στο Υπουργικό Συμβούλιο ότι «ή το έθνος θα εξαφανίσει το χρέος ή το χρέος θα αφανίσει το έθνος», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 2-12-1993

³⁰⁴ Για την παρουσίαση του ΠΑΣΟΚ και του PS της δεκαετίας του '80, εξεταζομένων ως συγγενικών κυβερνητικών κομμάτων, βλ. Μποτόπουλος Κ., *Σοσιαλιστές και εξουσία. Ελλάδα, Γαλλία, Ισπανία στη δεκαετία του '80*, εκδ. Πόλις, 1994, σελ. 285 επ.

Στην πρώτη κυβερνητική περίοδο 1981-1982, το ΓΣΚ επιχείρησε να αντιμετωπίσει την οικονομική κρίση που εκδηλωνόταν με τις μορφές της ανεργίας, της οικονομικής ύφεσης και του πληθωρισμού, μέσα από την τόνωση της οικονομικής ζήτησης και της αύξησης μισθών, της εθνικοποίησης αφενός του μεγαλύτερου μέρους του τραπεζικού συστήματος (39 τράπεζες) αφετέρου σημαντικών βιομηχανικών μονοπωλιακών ομίλων (5 βιομηχανίες). Επίσης η σοσιαλιστική κυβέρνηση έδινε μεγάλη έμφαση στην εθνική πολιτιστική πολιτική. Ουσιαστικά η συνολική του πολιτική χαρακτηριζόταν από μια σοσιαλιστική εκδοχή οικονομικού εθνισμού. Ωστόσο οι συγκεκριμένες πολιτικές, οι οποίες δεν συνοδεύονταν από ρήξη με τις περιφερειακές καπιταλιστικές ολοκληρώσεις στις οποίες συμμετείχε η Γαλλία και τις διαδικασίες συσσώρευσης κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, οδήγησαν σε ραγδαία αύξηση του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου και σε διαδοχικές υποτιμήσεις του φράγκου. Από τον Ιούνιο του 1982 αρχίζει η σταδιακή αναίρεση των πολιτικών αναθέρμανσης-εθνικοποίησης της οικονομίας λόγω της όξυνσης της αντίθεσης μεταξύ της εθνοκρατικής σοσιαλδημοκρατικής γραμμής και της νεοφιλελεύθερης διεθνοποίησης. Οι οικονομικοί καταναγκασμοί του καπιταλιστικού συστήματος τον Μάρτιο 1983 θα επιβάλουν στη σοσιαλιστική κυβέρνηση την προτεραιότητα του αγώνα εναντίον του υψηλού πληθωρισμού αντί της πάλης κατά της ανεργίας που τη διετία 1981-1982 αποτελούσε προτεραιότητα, το πάγωμα μισθών/συντάξεων, την περικοπή δημοσίων δαπανών, την επανισορρόπηση του ισοζυγίου πληρωμών. Την περίοδο 1981-1982 στόχοι της γαλλικής κυβέρνησης (στην οποία συμμετείχαν και τέσσερις υπουργοί από το ΓΚΚ) ήταν η μείωση της ανεργίας, η μείωση κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων, η αύξηση της οικονομικής δύναμης των μισθωτών. Από το 1983 και μετά οι στόχοι της κυβέρνησης του ΓΣΚ ήταν η νομισματική σταθερότητα, η μείωση του ελλείμματος του δημόσιου προϋπολογισμού, η αύξηση της παραγωγικότητας μέσα από το «πάγωμα» των μισθών. Μετά τις ευρωεκλογές του 1984, οι τέσσερις υπουργοί προερχόμενοι από το ΓΚΚ παραιτούνται. Στο συνέδριο του ΓΣΚ της Τουλούζης (Απρίλιος 1985) διακηρύσσεται ως στόχος του κόμματος και της κυβέρνησής του, ο καπιταλιστικός εκσυγχρονισμός της οικονομίας σ' ένα ανταγωνιστικό διεθνές περιβάλλον και όχι ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός (Σασσούν Ν., 2001 : τ. Β', 168, Βαλλιάνος Χ., 2008 & 2009). Η πολιτική της μη ρήξης με τις διαδικασίες διεθνοποίησης του καπιταλισμού και τις συγκεκριμένες

μορφοποιήσεις που λάμβανε, προσδιόρισαν τα όρια του σοσιαλιστικού πειράματος της γαλλικής κυβέρνησης.

β) Η Κυβέρνηση

Θα εξετάσουμε τρεις βασικές εκδηλώσεις της κυβερνητικής πολιτικής, οι οποίες πρέπει να ειπωθούν σύμφωνα με το ερμηνευτικό σχήμα της εργασίας, αφενός ως αντανάκλαση και επιρροή δομών και σχέσεων της συγκεκριμένης εξέλιξης του διεθνοποιημένου καπιταλισμού και του κυριαρχούντος ιμπεριαλισμού και αφετέρου ως έκφραση αστικοποίησης του ΠΑΣΟΚ, ως μορφή συγχώνευσης οργανικά εφαρμοσμένης καθημερινής πολιτικής, κοινωνικών επιρροών και διασυνδέσεων, στρατηγικών κατευθύνσεων. Αυτές είναι το σταθεροποιητικό πρόγραμμα οικονομικής πολιτικής, η υπόθεση Κοσκωτά και η εξέλιξη των ελληνοτουρκικών σχέσεων (Νταβός).

1. Όπως έχουμε αναφερθεί σε προηγούμενα κεφάλαια της παρούσας εργασίας, στο ιμπεριαλιστικό στάδιο του καπιταλισμού, ιδιαίτερα σε εθνικούς κοινωνικούς σχηματισμούς όπως ο ελληνικός, που χαρακτηρίζεται ως κυρίαρχος-κυριαρχούμενος, οι κοινωνικές συγκρούσεις έχουν πολλές φορές εθνικές μορφές ή λαμβάνουν και γεωπολιτικούς προσανατολισμούς (λ.χ. Εθνικός διχασμός 1915-1922, εμφύλιος 1944-1949, μεταπολιτευτική περίοδος 1974-1985). Από τη δεκαετία του '70 ειδικότερα κυριαρχεί η δυναμική των διαδικασιών συσσώρευσης κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, λαμβάνοντας και θεσμοποιημένα χαρακτηριστικά την περίοδο 1986-1991, με κυρίαρχες μορφές την τάση συγκρότησης υπερίμπεριαλιστικών ολοκληρώσεων που χαρακτηρίζονται από ανταγωνισμούς και μεταξύ τους και στο εσωτερικό τους, από την απελευθέρωση των αγορών και τη διασφάλιση της κυριαρχίας του διεθνοποιημένου μονοπωλιακού κεφαλαίου σε βάρος των δυνάμεων της μισθωτής εργασίας και της αυτοαπασχόλησης. Η ιμπεριαλιστική εξάρτηση εσωτερικεύεται οικονομικά και θεσμικά. Η κυρίαρχη κεφαλαιοκρατική κίνηση εγγράφεται μέσα από τις διαδικασίες α) διεθνοποίησης του καπιταλισμού, β) διεθνούς ενσωμάτωσης των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών με ανισόμετρο τρόπο στον παγκόσμιο καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας γ) εσωτερίκευσης της ιμπεριαλιστικής εξάρτησης δ) καπιταλιστικών αναδιαρθρώσεων. Η δυναμική της διεθνοποίησης του καπιταλισμού επιβάλλεται στα αντισυστημικά κόμματα (αντιιμπεριαλιστικά, αντιμονοπωλιακά, αντικαπιταλιστικά, σοσιαλιστικά ή κομμουνιστικά) μέσα από τους εσωτερικευμένους μηχανισμούς οικονομικού καταναγκασμού και ακολουθούν στη

συνέχεια άλλες μορφές επιβολής και ελέγχου, όπως πρόκληση εσωτερικών αντιδράσεων, εθνική-διεθνοπολιτική κρίση κλπ. Μορφές οικονομικού καταναγκασμού είναι η διαχείριση του δημοσίου χρέους από το διεθνές χρηματιστικό κεφάλαιο και η υπερχρέωση των κρατών, η επιβολή οικονομικών πολιτικών λιτότητας και καπιταλιστικών αναδιαρθρώσεων.

Το 1985, είναι σημείο τομής για το ΠΑΣΟΚ. Η ριζοσπαστική του κυβερνητική γραμμή που ήταν ένας αριστερός εθνοκρατικός κεϋνσιανισμός με δευτερεύουσες όψεις ακόμα και υπέρβασης του καπιταλιστικού συστήματος, κυρίως σε επίπεδο διακηρύξεων μιας μεταβατικής διαδικασίας σοσιαλιστικής αλλαγής που ενέγραφε όμως έναν κοινωνικοπολιτικό συσχετισμό, προσκρούει στους δομικούς οικονομικούς καταναγκασμούς του καπιταλιστικού συστήματος, όπως συγκεκριμένα μορφοποιείται με τη μη ανατροπή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Η μη αποδέσμευση από το NATO και την ΕΟΚ, μαζί με τη διευρυμένη κοινωνική αναπαραγωγή των μικροαστικών στρωμάτων σε συνδυασμό με την αυξανόμενη καταναλωτική τους δυνατότητα, βρίσκονται στον πυρήνα της αδυναμίας υπέρβασης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Η εξ αρχής αντιφατική διασύνδεση καπιταλιστικής παραγωγικής βάσης, σοσιαλιστικής αναδιανομής και οργανικής παραμονής στην ΕΟΚ αδυνατεί να αναπαραχθεί. Αυτή είναι η ουσία της κρίσης του 1985. Η ομαλή και ασυνείδητη αναπαραγωγή της αντίφασης της περιόδου 1981-1985, δεν μπορεί να εξακολουθήσει. Αυτοδύναμη οικονομική ανάπτυξη σε προοπτική σοσιαλιστικής μετάβασης αλληλοαποκλείεται με τη γραμμή καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού της οικονομίας και τη συμμετοχή του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού ως πλήρους μέλους της ΕΟΚ. Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ ή θα προχωρήσει σε συνειδητή ρήξη και αποχώρηση από την ΕΟΚ στην κατεύθυνση εθνικής ανεξαρτησίας και σοσιαλιστικού μετασχηματισμού ή συνειδητά θα οργανώσει την πολιτική καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού και αναβάθμισης της θέσης της εθνικής καπιταλιστικής οικονομίας εντός του διεθνούς καπιταλιστικού καταμερισμού εργασίας. Ο διαμορφούμενος διεθνής συσχετισμός δυνάμεων, σε συνδυασμό με την εξέλιξη της πάλης των τάξεων στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, με την ειδικότερη μορφή της αστικοποίησης και διευρυμένης αναπαραγωγής της ιδιότυπης κοινωνικής κατηγορίας της συλλογικής κομματικής γραφειοκρατίας μέσα από την ενσωμάτωσή της στο καπιταλιστικό κράτος, οδηγεί στην ανατροπή της μέχρι τότε κυρίαρχης εθνοκρατικής κεϋνσιανής οικονομικής πολιτικής συντελώντας στην επιβολή του διετούς προγράμματος οικονομικής

λιτότητας σε συντονισμό και οικονομική στήριξη από την ΕΟΚ (χορήγηση δανείου από την ΕΟΚ, Σημίτης Κ., 2015 : 346-347).

Μετά τις εκλογές της 2ας-6-1985 ο Ανδρέας Παπανδρέου σε διάγγελμά του προς τον ελληνικό λαό στις 12-10-1985, κατά την εξαγγελία των μέτρων σταθεροποιητικής οικονομικής πολιτικής μεταξύ άλλων δήλωσε τα εξής «...Η ελληνική οικονομία αντιμετωπίζει μια σειρά από διαρθρωτικά προβλήματα που δημιούργησαν οι οικονομικές επιλογές της τελευταίας τριακονταετίας και επιτείνονται δυστυχώς από την παρατεινόμενη δυσμενή οικονομική συγκυρία στο εξωτερικό.

Από αυτό τον κατάλογο των προβλημάτων, θα ήθελα να σταθώ στο θέμα του ισοζυγίου πληρωμών. Δεν υποτιμούμε καθόλου τα άλλα προβλήματα. Το ισοζύγιο πληρωμών, όμως, έχει μια σημαντική εξωτερική διάσταση, που του προσδίδει μια προφανή ιδιαιτερότητα. Η κύρια αιτία του προβλήματος του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας μας είναι η τεράστια απόκλιση μεταξύ της διάρθρωσης της ζήτησης για προϊόντα ελληνικά, τόσο από το εσωτερικό όσο και από το εξωτερικό, και της δικιάς μας, της εγχώριας παραγωγής.

Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το ότι, λόγω της παρατεταμένης διεθνούς οικονομικής κρίσης και των υψηλών διεθνών επιτοκίων, οι άδηλοι πόροι και η εισροή κεφαλαίων από το εξωτερικό- τόσο σημαντικοί για την οικονομία μας- έχουν περιοριστεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια. Αυτό έχει σαν συνέπεια τα υψηλά ελλείμματα του ισοζυγίου πληρωμών. Αυτό δηλαδή, που απλά περιγράφεται με τη φράση ‘δαπανάμε, σαν κοινωνία, πιο πολύ απ’ ό,τι παράγουμε’.

Η κατάσταση αυτή, βραχυχρόνια, μπορεί να συντηρηθεί μόνο με δανεισμό από το εξωτερικό. Μακροχρόνια, όμως, το επίπεδο του δανεισμού από το εξωτερικό δεν μπορεί να διατηρείται σε υψηλά επίπεδα χωρίς τη σοβαρή μείωση της πιστοληπτικής ικανότητας της χώρας, και, τελικά, χωρίς την απώλεια της οικονομικής ανεξαρτησίας της. Δηλαδή, του εθνικού μας ελέγχου πάνω στη χάραξη της οικονομικής μας πολιτικής.

Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, που είναι τόσο ευαίσθητη σε θέματα που αφορούν την εθνική μας ανεξαρτησία, δεν είναι δυνατόν να διακινδυνεύσει, έστω και στο παραμικρό, μια τέτοια εξέλιξη. Γιατί, πέρα από το θέμα αρχής, που συνδέεται με τον περιορισμό της εθνικής ανεξαρτησίας που θα ακολουθούσε μια υπερχρέωση της χώρας, υπάρχει και σοβαρή ιδεολογική αντίθεση με το είδος της οικονομικής πολιτικής που επιβάλλεται από τους διεθνείς χρηματοδοτικούς οργανισμούς σε τέτοιες περιπτώσεις, Γιατί όλοι ξέρουμε τις συνέπειες για το λαό από τις νεοφιλελεύθερες συνταγές που επιβλήθηκαν σε όσες χώρες παρενέβησαν οι διεθνείς οργανισμοί. Έτσι, με πλήρη

συναίσθηση των ευθυνών μας, απέναντι στον ελληνικό λαό, είμαστε υποχρεωμένοι να πάρουμε μια σειρά γενναίες οικονομικές αποφάσεις, που είναι, όμως, δικής μας επιλογής, για να εξυγιάνουμε αποφασιστικά την οικονομία μας και ειδικότερα το ισοζύγιο πληρωμών. Αυτό γίνεται σήμερα, για να μη βρεθούμε στην ανάγκη αργότερα να χάσουμε τη δυνατότητα εθνικών επιλογών για τη λύση των προβλημάτων μας... Άμεση και κύρια προτεραιότητά μας είναι η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων μας...» (όπως περιλαμβάνεται στο Σημίτης Κ., 1989 : 43 επ).

Συγκεκριμένα σύμφωνα με τις εξειδικεύσεις του Υπουργού Εθνικής Οικονομίας Κ. Σημίτη στις 12-10-1985, η κυβέρνηση προχώρησε μεταξύ άλλων (Σημίτης Κ., 1989 : 37 επ.) :

Στην άμεση εφάπαξ υποτίμηση της δραχμής της τάξεως του 15%.

Στην τροποποίηση του μέχρι εκείνη την περίοδο ισχύοντος συστήματος ΑΤΑ από 1-1-1986 ως εξής : Αναπροσαρμογή των ονομαστικών αμοιβών με βάση την προβλεπόμενη εξέλιξη των τιμών στο επόμενο τετράμηνο (και όχι με βάση τον πληθωρισμό που σημειώθηκε στο προηγούμενο τετράμηνο) και αφαίρεση από την αναμενόμενη αύξηση του δείκτη τιμών καταναλωτή της επίπτωσης του εισαγόμενου πληθωρισμού.

Στην καθιέρωση διά νόμου για το 1986 και 1987, κανόνα ότι το ανώτατο ποσοστό αύξησης των αποδοχών για τους μισθωτούς του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα θα είναι εκείνο που προκύπτει από την τροποποιημένη ΑΤΑ.

Στη ρύθμιση ότι η αύξηση των αγροτικών τιμών θα είναι μικρότερη από τον επιδιωκόμενο πληθωρισμό.

Στην έκτακτη εφάπαξ εισφορά επί των κερδών των επιχειρήσεων και των ελεύθερων επαγγελματιών.

Στη μείωση του συνολικού ελλείμματος του δημοσίου τομέα ως ποσοστό του ΑΕΠ.

Στην προσωρινή καθιέρωση για ένα ευρύ φάσμα εισαγωγών της υποχρεωτικής κατάθεσης προκαταβολών στην Τράπεζα της Ελλάδος.

Περαιτέρω η ελληνική κυβέρνηση τον Οκτώβριο 1985 αιτήθηκε και έλαβε δάνειο από την ΕΟΚ ύψους 1,75 δις ECU, οι οικονομικοί όροι του οποίου

επικαθορίζονταν και επικαλύπτονταν σε σημαντικό βαθμό από τη δημοσιονομική σταθεροποιητική οικονομική πολιτική³⁰⁵.

Η συγκυρία που εξαγγέλθηκε η νέα οικονομική πολιτική δεν παρουσίαζε καμία ουσιαστική διαφοροποίηση ως προς την αμέσως προηγούμενη περίοδο 1980-1985, αναφορικά με βασικά μακροοικονομικά μεγέθη, όπως ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ, όγκος επενδύσεων, ρυθμός πληθωρισμού. Η αφορμή που πυροδότησε την επιβολή της πολιτικής οικονομικής λιτότητας ήταν μια οξεία κρίση των διεθνών οικονομικών συναλλαγών της χώρας: το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών (εμπορικό ισοζύγιο + ισοζύγιο αδήλων συναλλαγών) και παράλληλα του ισοζυγίου πληρωμών (ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών + ισοζύγιο κεφαλαιακών κινήσεων) παρουσίασε κατά το 1985 μια από τις υψηλότερες τιμές του της μεταπολεμικής περιόδου (Μηλιός Γ.- Ιωακείμογλου Η., 1990 : 55).

Το βασικό επιχείρημα της κυβέρνησης για την επιβολή των οικονομικών μέτρων λιτότητας είναι το έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών, που οφείλεται στην κρίση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών και αποδίδεται στο έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου εξ αιτίας του χαμηλού βαθμού ανταγωνιστικότητας των εγχώριων προϊόντων λόγω υψηλού εργατικού κόστους σε σχέση με την παραγωγικότητα. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη η κάλυψη του ελλείμματος ισοζυγίου πληρωμών, σε συνδυασμό με την επέκταση του δημοσιονομικού ελλείμματος λόγω της επεκτατικής κοινωνικού χαρακτήρα δημοσιονομικής πολιτικής, πραγματοποιείται με εξωτερικό δημόσιο δανεισμό, που αυξάνει το δημόσιο χρέος της χώρας, επιβαρύνοντας με υπέρογκες δαπάνες τον ετήσιο προϋπολογισμό για την εξυπηρέτησή του.

Στην πραγματικότητα η όξυνση του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, δεν οφείλεται στο υπαρκτό έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου, δηλαδή στο μικρό όγκο εξαγωγών σε σχέση με τις εισαγωγές λόγω της μη ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων εξ αιτίας της αύξησης του εργατικού κόστους. Το πάγιο έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο, που οφειλόταν στο «άνοιγμα»

³⁰⁵ Μεταξύ των όρων ήταν η μείωση του ετήσιου ποσοστού ανόδου των τιμών, η επιβράδυνση της ανόδου του κόστους εργασίας, η μείωση των καθαρών δανειακών αναγκών του δημοσίου, ο περιορισμός της πιστωτικής επέκτασης, η μείωση του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, η σταθεροποίηση του εξωτερικού δημοσίου χρέους βλ. «Οι σκληροί όροι των ευρωπαϊκών δανείων», εφημ. *Καθημερινή*, 22-2-2009. Επιπλέον οι εκπρόσωποι της ΕΟΚ ήταν αντίθετοι στην καθιέρωση υποχρεωτικής κατάθεσης προκαταβολών στην ΤτΕ για ένα ευρύ φάσμα εισαγωγών ως αντικείμενη στην Κοινοτική νομοθεσία. Βλ. και *Ευρωδάνειο*, εφημ. *Το Ποντίκι*, 7-3-1986.

μεταξύ της εγχώριας παραγωγικής και της εγχώριας καταναλωτικής δομής, καλυπτόταν από το ισοζύγιο αδήλων πόρων (ναυτιλιακά, τουριστικά, μεταναστευτικά εμβάσματα), που αποτελούσε βασικό οικονομικό μηχανισμό διεθνούς ενσωμάτωσης της εθνικής οικονομίας από τη δεκαετία του '60 και μετά.

Στη συγκυρία 1979-1985 συσσωρεύονται συνεχείς αρνητικοί δείκτες στο ισοζύγιο αδήλων πόρων. Μειώνεται δραστικά το ναυτιλιακό συνάλλαγμα λόγω κρίσης των ναυτιλιακών συναλλαγών και του διεθνούς θαλάσσιου εμπορίου την περίοδο 1980-1984. Το τουριστικό συνάλλαγμα παραμένει στάσιμο λόγω των δημοσιονομικών νεοφιλελεύθερων πολιτικών οικονομικής λιτότητας στις χώρες της Δυτ. Ευρώπης την περίοδο 1982-1985, αλλά και της απαγορευτικής ταξιδιωτικής οδηγίας της κυβέρνησης των ΗΠΑ με προορισμό την Ελλάδα τον Ιούνιο 1985 (Μαρδάς Κ., 1995 : 288). Οι μεταναστευτικές ροές έχουν ανασχεθεί πλήρως ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '70 και υπάρχει τάση παλιννόστησης, με αποτέλεσμα να έχουν περιορισθεί και τα μεταναστευτικά εμβάσματα. Οι αρνητικές συσσωρευμένες εξελίξεις στο ισοζύγιο αδήλων πόρων, αντανakλούνται στη συρρίκνωση των συναλλαγματικών αποθεμάτων, τα οποία επαρκούσαν για περιορισμένη χρονικά χρηματοδότηση των εισαγωγών. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τις δυσκολίες εξωτερικού δανεισμού λόγω των αυξημένων επιτοκίων οξύνει ακόμα περισσότερο την οικονομική κρίση (Σημίτης Κ., 2015 : 339).

Η δυσμενής διεθνής οικονομική συγκυρία και η εξωτερική διάσταση στη διαμόρφωση των ελλειμμάτων ισοζυγίου πληρωμών και ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών δεν διαφεύγει από το διάγγελμα του Α.Π. Επιλέγει όμως να δώσει έμφαση στη χαμηλή ανταγωνιστικότητα θεωρώντας ότι αυτή οφείλεται σε υψηλό εργατικό κόστος και χαμηλή παραγωγικότητα. Αυτό όμως δεν είναι ακριβές. Το μέσο ελληνικό εργατικό κόστος παραμένει χαμηλό σε σχέση με τον κοινοτικό μέσο όρο καθώς διαμορφώνεται στο 40%. Η χαμηλή παραγωγικότητα που διαβρώνει την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων οφείλεται στη μείωση των επενδύσεων σε μηχανολογικό και παραγωγικό εξοπλισμό (Σακελλαρόπουλος Σ., 2001 : 426), που είναι η αντίδραση της αστικής τάξης απέναντι αφενός στη διεθνή οικονομική ύφεση μετά τη β' πετρελαϊκή κρίση το 1979 και αφετέρου στην ισχυροποίηση των δυνάμεων της εργασίας στον εγχώριο κοινωνικό ανταγωνισμό όπως αποτυπώνεται με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση το 1981. Ως εκ τούτου τα νέα οικονομικά μέτρα συμπτωνώνουν την αναθεώρηση της στάσης απέναντι στην ιδιωτική πρωτοβουλία αποσκοπώντας στην ανάκαμψη της κεφαλαιακής κερδοφορίας. Κατά συνέπεια το

«πρόγραμμα οικονομικής σταθεροποίησης» αφενός αντανάκλα τη σταδιακή τροποποίηση των συσχετισμών στο κοινωνικό επίπεδο, τη μερική διάρρηξη του μπλοκ της ΕΛΕ, την παγίωση των διεθνοπολιτικών προσανατολισμών της κυβέρνησης και συμπυκνώνει πολιτικές καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης παγίας προοπτικής. Είναι άλλο θέμα αν τόσο ο Α.Π., όσο κυρίως οι κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις δεν φαίνεται να έχουν ακόμα συνείδηση της μόνιμης και διαρκούς προοπτικής της λιτότητας ενταγμένης στο πλαίσιο των καπιταλιστικών αναδιαρθρώσεων. Η πεποίθηση αυτή αντανάκλαται τόσο στο διάγγελμα του πρωθυπουργού, στη προσδιορισμένη διετή διάρκειά του, στην εν μέρει ανατροπή του αναφορικά με το σκέλος της εισοδηματικής πολιτικής τον Νοέμβριο 1987 και τελικά την εκλογική υποστήριξη που εξακολούθησαν να παρέχουν η εργατική τάξη και τα αγροτικά στρώματα στο ΠΑΣΟΚ στην πολιτική συγκυρία της περιόδου 1989-1993.

Η άλλη σημαντική αναφορά του προγράμματος οικονομικής σταθερότητας είναι ότι το διογκούμενο δημόσιο έλλειμμα, οφείλεται στο υπερδιογκωμένο ελληνικό δημόσιο. Τα στοιχεία δεν επιβεβαιώνουν τη συγκεκριμένη αναφορά. Η συνολική απασχόληση στο δημόσιο ως % του ΟΕΠ στην Ελλάδα το 1984 ανέρχεται 16,2 %, όταν ο μ.ο. των κρατών-μελών της ΕΟΚ και των πιο ανεπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών του ΟΟΣΑ ανέρχεται στο 18,2% (βλ. Παράρτημα- Πίνακας 30). Οι δαπάνες του δημοσίου τομέα ως ποσοστό του ΑΕΠ το 1985 διαμορφώθηκαν στο 48% του ΑΕΠ όταν ο μ.ο. της ΕΟΚ-12 την ίδια περίοδο είχε διαμορφωθεί στο 49,1 % (Παράρτημα-Πίνακας 31). Ως εκ τούτου το ελληνικό δημόσιο τόσο ως προς τον ΟΕΠ, όσο και ως προς το ΑΕΠ, είναι κάτω του κοινοτικού μέσου όρου. Το μέγεθος που πραγματικά αυξήθηκε σε σχέση με τα υπόλοιπα κράτη-μέλη της ΕΟΚ, είναι ο ρυθμός αύξησης των δημοσίων δαπανών ανάμεσα στο 35,9% του ΑΕΠ το 1980 στο 48% του ΑΕΠ το 1985. Υπήρχε δηλαδή μια κατακόρυφη άνοδος των δημοσίων δαπανών που αφορούσαν όπως δείξαμε κυρίως κοινωνικές δαπάνες (συντάξεις-κοινωνική ασφάλιση) δευτερευόντως πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων και τέλος εξυπηρέτηση δημόσιου χρέους, καθώς μέσα σε χρονικό διάστημα τεσσάρων ετών επιχειρήθηκε να καλυφθεί κοινωνικό έλλειμμα σαράντα ετών σε σχέση με τους εθνικούς κοινωνικούς σχηματισμούς της Δυτ. Ευρώπης. Οι λόγοι της ιστορικής υστέρησης της Ελλάδας από άποψη κοινωνική είναι πολιτικοί. Την περίοδο 1945-1975 της ανάπτυξης της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και των κοινωνικών κατακτήσεων που έλαβαν τη μορφή ενός καθολικού κοινωνικού κράτους στις κοινωνίες της Δυτ. Ευρώπης και θεμελιώθηκαν στην αντιφασιστική νίκη των λαών το

1945, στην Ελλάδα υπήρξε κοινωνική και θεσμική οπισθοδρόμηση. Η αντίφαση κατά την υπό εξέταση συγκυρία (1981-1985) μεταξύ ενός εγγύριου σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου την ίδια στιγμή που στις χώρες της ΕΟΚ τείνουν να επικρατήσουν νεοφιλελεύθερες πολιτικές λιτότητας έχει την ρίζα της στην ιδιόμορφη ιστορική εξέλιξη της πάλης των τάξεων στην Ελλάδα σε σχέση με τη γενική κατεύθυνση που αυτή έλαβε στους δυτικοευρωπαϊκούς εθνικούς κοινωνικούς σχηματισμούς.

Η αύξηση των δημοσίων δαπανών οδηγεί στην αύξηση του δημοσίου ελλείμματος, το οποίο από 5,7% του ΑΕΠ το 1980 εκτινάσσεται στο 17,3% του ΑΕΠ. Το 1980 οι δημόσιες δαπάνες ήταν 35,6% του ΑΕΠ και το 1985 θα ανέλθουν στο 48% του ΑΕΠ, ενώ τα δημόσια έσοδα είναι καθηλωμένα στο 34,3% ΑΕΠ, καθώς δεν διευρύνθηκε η φορολογική βάση. Το ΠΑΣΟΚ δεν προχώρησε σε μεγαλύτερη φορολόγηση των επιχειρήσεων ενώ αρνήθηκε να θεσμοθετήσει τον Φόρο Ακίνητης Περιουσίας στη (μικρο)ιδιοκτησία³⁰⁶. Η κυβέρνηση επιχείρησε να ικανοποιήσει αφενός τις κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις με τη συγκρότηση ενός κράτους-πρόνοιας επιλέγοντας ταυτόχρονα να μην θίξει την κοινωνική αναπαραγωγή της αστικής και παραδοσιακής μικροαστικής τάξης μέσα από μια δραστική αλλαγή στη φορολογική πολιτική. Ως εκ τούτου η σχετική αύξηση του δημοσίου χρέους που παρατηρείται κατά την υπό εξέταση περίοδο έχει τη βάση της στην υστέρηση των φορολογικών εσόδων.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η συγκυριακή επιδείνωση των μακροοικονομικών ανισορροπιών αποτελούσε *αφορμή* για τη στροφή στην οικονομική πολιτική η οποία συμπυκνώνει την παγίωση της ευρωπαϊκής στρατηγικής της κυβέρνησης, τη μερική διάρρηξη του κοινωνικού μπλοκ της ΕΛΕ, την ενισχυμένη επιρροή των αστικών και μικροαστικών στρωμάτων στην κυβερνητική πολιτική λόγω της προϊούσας διαδικασίας κρατικοποίησης του ΠΑΣΟΚ, αποτυπώνεται δε στην άνοδο των επενδύσεων την περίοδο 1986-1988 και την περαιτέρω διευρυμένη κοινωνική αναπαραγωγή των παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων και της μη μονοπωλιακής αστικής τάξης καθ' όλη τη δεκαετία του '80 (Λύτρας Α., 1993 : 199).

³⁰⁶ Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ πρωτοστατούντος του υπουργού οικονομικών Μανώλη Δρετάκη θεσμοθέτησε τον Φόρο Ακίνητης Περιουσίας (ΦΑΠ) με το ν. 1249/82. Λίγες ημέρες μετά, ο Α.Π. προχώρησε αιφνιδιαστικά σε τροποποίηση της υποχρεωτικότητας της δήλωσης ακίνητης περιουσίας, καθιστώντας την προαιρετική. Ο Δρετάκης υπέβαλε αμέσως την παραίτησή του (Ιούνιος 1982). Βλ. Αφηγήσεις : *Πώς ανετράπη ο πρώτος Υπουργός Οικονομικών του ΠΑΣΟΚ*, εφημ. *Καθημερινή*, 19-4-2008.

Η ανατροπή της εισοδηματικής πολιτικής λιτότητας (δεν άλλαξε η νομισματική και η συναλλαγματική) με την αποκατάσταση της ΑΤΑ, από τον Α.Π. στις 25-11-1987 από το βήμα της Βουλής, είχε εμμέσως προαναγγελθεί τόσο ενώπιον της 22^{ης} συνόδου της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Μάιος 1987), όσο και στην 52^η ΔΕΘ (Σεπτέμβριος 1987). Παρ' όλα αυτά η συγκεκριμένη κίνηση του Α.Π., οδήγησε σε παραίτηση τον Κ. Σημίτη (Ραυτόπουλος Γ., 2011 : 197) καθώς το Ανώτατο Συμβούλιο Οικονομικής Πολιτικής (ΑΣΟΠ), το οποίο είχε συνεδριάσει στις 24-11-1987, είχε εγκρίνει τις σχετικές εισηγήσεις Σημίτη για παράταση του διετούς προγράμματος οικονομικής σταθερότητας³⁰⁷. Ουσιαστικά επρόκειτο για τακτικό ελιγμό του ΑΠ σε μια ολοένα και πιο δυσμενή για τον ίδιο και το ΠΑΣΟΚ πολιτικά συγκυρία, στην οποία αποτυπώνεται η κατακόρυφη άνοδος των απεργιακών αγώνων της περιόδου 1986-1987 και η σύγκρουση στη ΓΣΕΕ με τη διάσπαση της ΠΑΣΚΕ, τις μαζικές διαγραφές συνδικαλιστικών στελεχών και τη συγκρότηση της Σ.Σ.Ε.Κ, γεγονότα στα οποία θ' αναφερθούμε αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο. Ωστόσο η νέα στροφή της οικονομικής πολιτικής δεν θα οδηγήσει σε ανατροπή του νέου προσανατολισμού του ΠΑΣΟΚ ως κόμματος παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας σε μετάβαση. Η «στροφή» στην οικονομική πολιτική παρέμεινε εντός του πλαισίου της αναδιανεμητικής πολιτικής τύπου παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας. Περαιτέρω η αλλαγή της εισοδηματικής πολιτικής δεν συνοδεύτηκε από μια πολιτική ρήξης με τους μηχανισμούς και όρους διεθνούς ενσωμάτωσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στο διεθνοποιημένο καπιταλιστικό σύστημα και ειδικότερα στην ευρωπαϊκή περιφερειακή ολοκλήρωση. Ακριβώς το αντίθετο συνέβη εκείνη την περίοδο όπως θα εξετάσουμε στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο (11γ). Το ΠΑΣΟΚ και ως κόμμα την περίοδο 1986-1988 πραγματοποιεί τον ιδεολογικοπολιτικό του αναθεωρητισμό.

2. Παρουσιάζοντας και αναλύοντας ορισμένες διαστάσεις του φαινομένου Κοσκωτά, θ' αναφερθούμε εισαγωγικά και εξ αντικειμένου περιοριστικά σε βασικά κατά τη γνώμη μας χαρακτηριστικά της κίνησης δύο κοινωνικών κατηγοριών, της νεολαίας και των διανοομένων, στις οποίες αποτυπώνεται η άνοδος και σταδιακή ηγεμονία της φιλελεύθερης ατμόσφαιρας που με υλικούς όρους εκφράστηκε και μέσα από την ανάδειξη του φαινομένου Κοσκωτά. Στα μέσα της δεκαετίας του '80 παρατηρείται μια φιλελεύθερη στροφή στις κοινωνικές κατηγορίες της νεολαίας και

³⁰⁷ Για την από 26-11-1987 επιστολή παραίτησης Κ. Σημίτη προς τον Α.Π. και την απαντητική επιστολή Α.Π. προς τον Κ. Σημίτη την ίδια ημέρα, βλ. Σημίτης Κ. 2015 : 355-356

των διανοουμένων, οι οποίες την προηγούμενη εικοσαετία είχαν αποτελέσει την εμπροσθοφυλακή του κοινωνικού μπλοκ των προοδευτικών και δημοκρατικών δυνάμεων στην πάλη τους ενάντια στη δεξιά. (Σακελλαρόπουλος Σ., 2001 : 472 επ., Κατερινόπουλος Κ., 1984 : 36-39). Και οι δύο κοινωνικές κατηγορίες οδηγούνται σε αποσύνδεση και σταδιακή ρήξη με την αριστερά, τόσο τη σοσιαλιστική, όσο και την κομμουνιστική, συμβάλλοντας ταυτόχρονα στην «αστικοποίηση» τόσο του ΠΑΣΟΚ, όσο και των δύο Κ.Κ., δίνοντας ταυτόχρονα το πολιτικό πλεονέκτημα στις αστικές δυνάμεις³⁰⁸, δεδομένης της κεντρικότητας που έχουν οι δύο συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες κυρίως στη διαμόρφωση των κυρίαρχων ιδεολογικών ρευμάτων. Βασικές εκδηλώσεις αυτής της κίνησης είναι η υποχώρηση του συλλογικού έναντι του ατομικού, του δημοσίου έναντι του ιδιωτικού, των πολιτικών εκδόσεων και περιοδικών έναντι των περιοδικών μόδας και ποικίλης ύλης, του λαϊκού και εθνικού ταυτοτικού στοιχείου έναντι του δυτικού και ειδικότερα του ευρωπαϊκού με όρους σύγχρονης αποικιακής ιδεολογίας. Η κίνηση πλειοψηφικών τμημάτων των κοινωνικών κατηγοριών τόσο της νεολαίας, όσο και της διανοήσης βρίσκεται σε συντονισμό με ανάλογες κινήσεις των συγκεκριμένων κοινωνικών κατηγοριών στους εθνικούς σχηματισμούς της Δυτικής Ευρώπης, ακριβώς γιατί με όρους υλικούς είναι οι κατ' εξοχήν κοινωνικές κατηγορίες που βρίσκονται σε διασύνδεση με τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές. Αυτό συμβαίνει είτε μέσω των εκπαιδευτικών μηχανισμών που αναπτύσσονται σε ολοένα και πλατύτερη βάση στο πλαίσιο της ΕΕΠ, είτε των μηχανισμών των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας που βρίσκονται σε πλήρη εξέλιξη λόγω της τεχνολογικής προόδου, είτε μέσω συχνότερων επαφών καθώς η άνοδος του βιοτικού επιπέδου και της καταναλωτικής δύναμης έχει καταστήσει συχνότερες τις ανταλλαγές ταξιδιών, επισκέψεων και εμπειριών από τη μία χώρα στην άλλη, ενσωματώνοντας τα κυρίαρχα «νεοδεξιά» δόγματα και πρότυπα της εποχής. Η κυριαρχία των αστικών δυνάμεων καθ' όλη την περίοδο που ακολουθεί το 1989-1990, διαμορφώνεται σταδιακά σε επίπεδο ιδεολογικών ρευμάτων, νοοτροπιών και πρακτικών ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '80.

Χαρακτηριστική έκφραση αφενός της ανόδου των αστικών στρωμάτων στη νεοφιλελεύθερη κίνησή τους και της προϊούσας τάσης όσμωσης τμημάτων της συλλογικής ηγετικής κομματικής γραφειοκρατίας του ΠΑΣΟΚ με μερίδες της

³⁰⁸ Χαρακτηριστική έκφραση της ιδεολογικής ηγεμονίας του φιλελευθερισμού στη νεολαία, είναι η κυριαρχία της ΔΑΠ-ΝΔΦΚ στα Πανεπιστήμια, από την περίοδο 1985-1986 και μετά.

αστικής τάξης, είναι η υπόθεση Κοσκωτά³⁰⁹. Η περίοδος ισχυροποίησης του Ομίλου Κοσκωτά και όξυνσης του ανταγωνισμού με άλλους μονοπωλιακούς και ολιγοπωλιακούς ομίλους (Κουστένης Π., 2010 : 549-552), λαμβάνει χώρα ακριβώς την περίοδο που επίκειται η απελευθέρωση της κίνησης κεφαλαίου, ειδικότερα η σταδιακή απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος στο πλαίσιο της ΕΕΠ και παράλληλα η απελευθέρωση των ραδιοτηλεοπτικών συχνοτήτων. Την ίδια περίοδο βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη η διαδικασία απώλειας της σχετικής αυτονομίας της συλλογικής ηγετικής κομματικής γραφειοκρατίας του ΠΑΣΟΚ λόγω της κρατικοποίησης της και της τάσης αυτονόμησης ηγετικών τμημάτων της γραφειοκρατίας διαμορφώνοντας ατομικές πορείες και προσωποπαγείς συσπειρώσεις, διαγράφοντας σχέσεις υφιστάμενες με μερίδες της κεφαλαιοκρατίας. Συνεπώς εντείνεται ο ενδοκαπιταλιστικός ανταγωνισμός μεταξύ μερίδων της κεφαλαιοκρατίας σε μια περίοδο ανατροπής της ασταθούς ισορροπίας ανάμεσα στην οικονομική εξουσία και την πολιτική τάξη, με επίκεντρο το χώρο των ΜΜΕ και ειδικότερα του Τύπου. Ο συγκεκριμένος χώρος έχει σημαντικές ιδιαιτερότητες, γι' αυτό είναι αναγκαία μια πολύ σύντομη παρέκβαση για την πληρότητα της ανάλυσης, κάνοντας μια περιεκτική κατά το δυνατόν αναφορά σε γενικές όψεις του ζητήματος του Τύπου και ορισμένες ειδικότερες αναφορές σε συγκεκριμένα συγκροτήματα Τύπου στη σχέση τους με το ΠΑΣΟΚ.

Υιοθετώντας στο γενικό περί Τύπου αναλυτικό σχήμα την προσέγγιση του Ν. Κουνενή, ο Τύπος είναι κλάδος παραγωγής και διανομής γνώσεων, πληροφοριών, μεθόδων και κατευθυντήριων γραμμών κοινωνικής συμπεριφοράς (Κουνενής Ν., 1984 : 30). Σαν τέτοιος, όπως αναφέρει ο Κουνενής, έχει διπλή φύση : Από τη μια επιτελεί τον κοινό στόχο των καπιταλιστικών επιχειρήσεων, την παραγωγή κέρδους μέσω της εμπορευματοποιημένης πληροφορίας. Από την άλλη αποτελεί ιδεολογικό μηχανισμό του κράτους με ιδιαίτερο ρόλο στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης μέσα από το πρίσμα της αστικής ιδεολογίας ωθώντας στην ομογενοποίηση κοινωνικών αντιλήψεων (γκραμισιανός κοινός νους) και συμπεριφορών προς όφελος της κυρίαρχης τάξης. Από την ίδια του τη διττή φύση σαν καπιταλιστική επιχείρηση και σαν ιδεολογικός μηχανισμός, ο επίσημος τύπος αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του γενικού συστήματος κυριαρχίας με ειδικό ρόλο τόσο στην παραγωγή, όσο – κύρια- στο ιδεολογικό και πολιτικό πεδίο. Ο ρόλος του αυτός πραγματώνεται στην παροχή

³⁰⁹ Η παρούσα εργασία δεν εξετάζει την ποινική διάσταση της υπόθεσης. Θεωρεί ότι έχει διερευνηθεί στο πλαίσιο της δικαστικής της διαλεύκανσης.

πληροφόρησης και απόψεων με τέτοιο τρόπο ώστε να διασφαλίζεται η σταθερή ένταξη του κοινού στα επιτρεπόμενα πλαίσια σκέψης και δράσης που καθορίζει το κοινωνικό σύστημα και οι θεσμοί του. Έτσι παρά τις διαφορές μορφών και περιεχομένων των εφημερίδων, παρά τις διαφορετικές πολιτικές και επιχειρηματικές επιλογές των συγκροτημάτων, σταθερά επιζητείται και επιβάλλεται η παθητικοποίηση των κυριαρχούμενων τάξεων μέσω και της μονόδρομης-καθετοποιημένης ροής της πληροφόρησης από τα «πάνω» προς τα «κάτω», η αστική νομιμοφροσύνη μέσω της άμβλυνσης των κοινωνικών αντιθέσεων, η ανάθεση στους πολιτικούς εκπροσώπους και η παγίωσή τους προκειμένου να θεμελιώσουν συναινετικούς όρους που είναι αναγκαίοι για τη διατήρηση και κοινωνική αναπαραγωγή των δοσμένων ταξικών σχέσεων. Η ταξική λειτουργία του Τύπου διασφαλίζεται στο επίπεδο της ιδιοκτησίας με το σχηματισμό μεγάλων μονοπωλιακών συγκροτημάτων, με σημαντική πολιτική και οικονομική δύναμη και με ειδικότερους στόχους στο πολιτικοκοινωνικό πεδίο (Κουνενής Ν., 1984 : 30)³¹⁰.

Στην Ελλάδα από τις αρχές της δεκαετίας του '80 και σε σχέση με κοινωνικές διεργασίες που συντελούνται στο χώρο του ΠΑΣΟΚ επιδρούν και εξελίσσονται, ως μια αυθόρμητη αρχικά διαδικασία, τρία συγκροτήματα Τύπου, τα οποία στη συνέχεια εκδηλώνονται ως προσπάθειες επιρροής τμημάτων της αστικής τάξης εντός του ΠΑΣΟΚ σε μια σχέση ισορροπίας με τη συλλογική ηγετική κομματική γραφειοκρατία, που έχει ενταχθεί συνολικά στο κράτος κατά την υπό εξέταση περίοδο. Το συγκρότημα Μπόμπολα με το *Έθνος*, το οποίο επιδρά κυρίως στο μικροαστικό δημοκρατικό κεντρογενές τμήμα του ΠΑΣΟΚ. Το συγκρότημα Κουρή με την *Αυριανή* που σχετίζεται με τα περισσότερο πληθβιακά κοινωνικά στρώματα του ΠΑΣΟΚ, τα οποία έχουν χαμηλή ιδεολογική και πολιτική συγκρότηση, αλλά ανήκουν στην αριστερά με την κοινωνική κυρίως έννοια. Δεν είναι τυχαίο ότι η εφημερίδα απευθύνεται και σε ΕΑΜογενές κοινό, ενώ αρκετά συχνά πρώην ΕΑΜίτες αρθρογραφούν στη συγκεκριμένη εφημερίδα. Το αν θα ενταχθούν στην αριστερά και πολιτικά είναι ένα ανοιχτό πεδίο αντιπαράθεσης καθώς πρόκειται για κοινωνικά στρώματα ανοιχτά και στην αριστερή αλλά και σε αντιαριστερή ζύμωση. Το συγκρότημα Τεγόπουλου με την *Ελευθεροτυπία* το οποίο επηρεάζει τμήμα των

³¹⁰ Ειδικότερα για τη σχέση πολιτικού και θεαματικού λόγου στη διαδικασία συγκρότησης της δημόσιας σφαίρας και τις αντίστοιχες συνεπαγωγές για τις σχέσεις κομμάτων – επιχειρήσεων Μ.Μ.Ε., βλ. Βαμβακάς Β., *Εκλογές και επικοινωνία στη μεταπολίτευση*, εκδ. Σαββάλας, 2006

διανοούμενων στρωμάτων της κομμουνιστογενούς και εκσυγχρονιστικής αριστεράς που εντάσσονται ή κινούνται προς το ΠΑΣΟΚ.

Το συγκρότημα Λαμπράκη, με τα *ΝΕΑ* και το *Βήμα*, δεν έχει μια κατ' αρχάς σχέση με τις κοινωνικές διεργασίες και ιδεολογικές ζυμώσεις που συντελούνται στο ΠΑΣΟΚ. Πλησιάζει το ΠΑΣΟΚ όταν πλέον το τελευταίο είναι κόμμα εξουσίας, από το 1979 και μετά, ασκώντας επιρροή απ' έξω μέσω των παραδοσιακών εντύπων του κεντρώου χώρου (της δεξιάς πτέρυγας του βενιζελισμού μιλώντας με όρους παραταξιακής ιστορίας) και για λογαριασμό της αστικής τάξης, επιχειρώντας σταδιακά να οικοδομήσει σχέσεις με ηγετικά στελέχη του ΠΑΣΟΚ, σε ατομική βάση (Ρόκος Δ., 21-7-2012 : συνέντευξη).

Ο Κοσκωτάς δεν είναι ούτε παραδοσιακός εκδότης επιχειρηματίας, ούτε οι κινήσεις του αντανακλούν κοινωνικές διεργασίες δομημένων πολιτικών χώρων. Είναι ο τυχοδιώκτης επιχειρηματίας τραπεζίτης και παράλληλα ιδιοκτήτης μιας εκδοτικής επιχείρησης της Γραμμής ΑΕ που επιδιώκει να οικοδομήσει σχέσεις σε προσωπικό επίπεδο με εκπροσώπους της πολιτικής τάξης των δύο μεγάλων κομμάτων, προκειμένου να διευκολύνει και να επεκτείνει τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες. Στο πλαίσιο αυτό συνεργάζεται αρχικά με δύο γαμπρούς του Κων/νου Μητσοτάκη. Τον Παύλο Μπακογιάννη που διευθύνει το περιοδικό ΕΝΑ, το οποίο εκδίδεται από την επιχείρηση του Κοσκωτά και τον Σπύρο Δημητριάδη που είναι μέλος του Δ.Σ. της εκδοτικής εταιρείας Γραμμή. Στην ίδια εταιρεία μέτοχος είναι η αδελφή του Π. Μπακογιάννη, Αναστασία Κασβύκη (Μαρδάς Κ., 1995 : 368). Λίγα χρόνια αργότερα και ενώ έχει ήδη εξαγοράσει την Τράπεζα Κρήτης, κατόπιν υπεξαίρεσης και από υπάλληλός της γίνεται ιδιοκτήτης και αγοράζει οικοπέδο 16.000 τμ στην Παλλήνη Αττικής όπου κατασκευάζει υπερσύγχρονες εκδοτικές εγκαταστάσεις της εταιρίας του Γραμμή, εκδίδοντας ήδη τα περιοδικά *ΕΝΑ*, *Και, Τέταρτο*, *TV3*, *Μία*, επιχειρεί να εξαγοράσει το πλειοψηφικό πακέτο μετοχών και της Τράπεζας Κεντρικής Ελλάδας. Την ίδια ακριβώς εποχή (10^{ος}/86) ο Α.Π. δηλώνει «*Κύριοι, εσείς είστε η βιομηχανική τάξη- μιλάω για τα ονόματα γνωστά- έχετε την ευκαιρία, έχετε την υποστήριξη, όμως αν δεν έχετε το κέφι, μια και έχετε συνηθίσει να ζείτε με θαλασσοδάνεια, εάν έτσι πάει το πράγμα, τότε θα δημιουργήσουμε εμείς [...] μια νέα τάξη βιομηχάνων, που θα πάρουν τις μεγάλες ευκαιρίες που ανοίγονται και θα κτίσουν μια νέα βιομηχανία στην Ελλάδα, η οποία να μπορεί να επιζήσει. Αυτό είναι το μήνυμα*» (Σακελλαρόπουλος Σ., 2001 : 490). Είναι η περίοδος της αναζήτησης και δημιουργίας «νέων τζακιών», μια προσπάθεια της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ να παρέμβει

στο κλίμα επενδυτικής άπνοιας που χαρακτήριζε την αστική τάξη, οξύνοντας και παρεμβαίνοντας στον ενδοκαπιταλιστικό ανταγωνισμό. Ο Κοσκωτάς αντιλαμβάνεται την κίνηση της κυβέρνησης ως ευκαιρία να παρέμβει και να οικοδομήσει σχέσεις με πρόσωπα της ηγετικής ομάδας, τη στιγμή που ειδικότερα στο χώρο του Τύπου η κυβέρνηση έχει κάνει ήδη από την περίοδο '83-'84 προσπάθειες να απεξαρτηθεί από την επιρροή που ασκούσαν κυρίως τα συγκροτήματα του Μπόμπολα και του Τεγόπουλου, συμβάλλοντας στην έκδοση της εφημερίδας *Ελεύθερη Γνώμη* (εκδότης Πόπωτας), χωρίς θετικά αποτελέσματα. Το συγκρότημα Μπόμπολα αντιλαμβανόμενο πρώτο τον κίνδυνο Κοσκωτά οδηγείται σε έντονη αντιπαράθεση μαζί του που λαμβάνει τη μορφή σκληρής δικαστικής διαμάχης. Ωστόσο το συγκρότημα Κοσκωτά επεκτείνει την κυριαρχία του αγοράζοντας παραδοσιακές εφημερίδες όπως η *Καθημερινή* και η *Βραδυνή*, ενώ ήδη από τον Μάιο 1987, απελευθερώνονται οι ραδιοφωνικές συχνότητες, γεγονός που εντείνει τον ενδοκαπιταλιστικό ανταγωνισμό των ομίλων που δραστηριοποιούνται στο χώρο του Τύπου. Χαρακτηριστικό δείγμα της όξυνσης και συνασπισμού παραδοσιακών εκδοτών απέναντι στον Κοσκωτά είναι η κοινή ανοιχτή επιστολή που απευθύνουν στον πρωθυπουργό την 1^η-8-1987 οι εκδότες Χρήστος Τεγόπουλος (*Ελευθεροτυπία*), Χρήστος Λαμπράκης (*Νέα*), Άρης Βουδούρης (*Ελεύθερος Τύπος*), Γεώργιος Μπόμπολας (*Εθνος*), Γεώργιος Κουρής (*Αυριανή*), ζητώντας να απαγορευθεί η έκδοση εφημερίδων από τραπεζίτες, καθώς ένα τέτοιο ενδεχόμενο θα επηρεάσει κατά τρόπο αμετάκλητα αρνητικό τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος (Μαρδάς Κ., 1995 : 365-366). Παρ' όλο τον συνασπισμό των παραδοσιακών εκδοτών εναντίον του, ο Κοσκωτάς εκδίδει νέα εφημερίδα τις «24 ώρες», εξαγοράζει το πλειοψηφικό πακέτο των μετοχών της Ποδοσφαιρικής ΑΕ της δημοφιλέστερης ελληνικής ομάδας, του Ολυμπιακού, ιδρύει έναν ιδιωτικό ραδιοφωνικό σταθμό, τον Σκάι. Παράλληλα την περίοδο 1987-1988 διαμορφώνει σχέσεις με επιφανή ηγετικά στελέχη του κόμματος και της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ. Ένα τέτοιο πρόσωπο φαίνεται να είναι ο Γιώργος Παπανδρέου που εκείνη την περίοδο είναι μέλος της τριμελούς γραμματείας του Ε.Γ., μέσω της συγκρότησης ενός ομίλου νέων επιχειρηματιών (Κοσκωτάς, Αρφάνης, Χιόνης, Καλκάνης, Μαργιέλος, Κόκκαλης κ.α.)³¹¹. Ένα άλλο ηγετικό στέλεχος της

³¹¹ Ουσιαστικά πρόκειται για νέες μερίδες της αστικής τάξης προς υποστήριξη των οποίων φαίνεται να κινείται ο Γ. Παπανδρέου στο πλαίσιο αφενός της φιλελεύθερης ιδεολογίας του (είναι χαρακτηριστική η υποστήριξή του στην κίνηση για την απελευθέρωση των ραδιοφωνικών συχνοτήτων σε αντίθεση με την αμήχανη έως εχθρική θέση του ΠΑΣΟΚ απέναντι σ' αυτήν την εξέλιξη), αφετέρου της αυτονομίας των κεντρικών στελεχών εν όψει των γενικότερων εξελίξεων στο ΠΑΣΟΚ (κυβερνητική

κυβέρνησης με το οποίο φαίνεται ότι ο Κοσκωτάς αναζήτησε και οικοδόμησε σχέσεις ήταν ο Αγαμέμνων Κουτσόγιωργας, αντιπρόεδρος της κυβέρνησης, ο οποίος στις 3-8-1988 πέρασε τροπολογία σε νομοσχέδιο που αφορούσε το χρηματιστήριο για τον έλεγχο των μέσων χρηματοδότησης των εκδοτικών επιχειρήσεων και το απόρρητο των τραπεζικών καταθέσεων (αρ. 40 ν. 1806/1988). Η τροπολογία θεωρήθηκε ότι ουσιαστικά κάλυπτε τις δραστηριότητες του τραπεζίτη (Μαρδάς Κ., 1995 : 434).

Ο Κοσκωτάς αποτέλεσε μια εγχώρια εκδοχή, σύγχρονου επιχειρηματία της νεοφιλελεύθερης εποχής - αντίστοιχα φαινόμενα την ίδια περίοδο παρατηρήθηκαν και στη Δυτική Ευρώπη όπως ο Μπερνάρ Ταπί στη Γαλλία ή ο Σύλβιο Μπερλουσκόνι στην Ιταλία - μια υπαρκτή τάση καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού του συστήματος κοινωνικής εξουσίας στη χώρα (Χαραλαμπίδης Μ., 1993 : 56). Είναι η πρώτη ένδειξη της υφιστάμενης σχέσης που θα δομήσουν τα πολιτικά κόμματα, αλλά και τα πολιτικά πρόσωπα με τους μονοπωλιακούς ομίλους συγχώνευσης τραπεζικού και εκδοτικού κεφαλαίου την περίοδο που θ' ακολουθήσει την απελευθέρωση των τηλεοπτικών συχνοτήτων και την εγκαθίδρυση του μονοπωλίου της κεφαλαιοκρατίας και στα ηλεκτρονικά ΜΜΕ με το ν. 1866/89, αρ. 4 που ψήφισε η συγκυβέρνηση Τζαννετάκη, θεμελιώνοντας το απόλυτο πλεονέκτημα των δυνάμεων του κεφαλαίου σε βάρος των δυνάμεων της εργασίας στο επίπεδο του πολιτικού ανταγωνισμού. Με την έννοια αυτή η υπόθεση Κοσκωτά πρέπει να θεωρηθεί ως ένα προδρομικό φαινόμενο του συγκεκριμένου τύπου σχέσεων μεταξύ επιχειρηματικών ομίλων και πολιτικής τάξης, που θα γίνει ο κανόνας τη δεκαετία του '90, σε μια περίοδο ανατροπής του κοινωνικο-πολιτικού συσχετισμού υπέρ των δυνάμεων του κεφαλαίου σε συντονισμό με τη γενικότερη νεοφιλελεύθερη κυριαρχία που επιβάλλεται μέσα από τη διαδικασία απελευθέρωσης κίνησης κεφαλαίου-εργασίας-αγαθών-υπηρεσιών, εκείνη την περίοδο και σε διεθνές επίπεδο. Η περίοδος 1986-1989 αποτελεί στην κυριολεξία μια εισαγωγή σε όλες τις βασικές διαστάσεις της πολιτικής και του δημοσίου λόγου, όπως εκείνα ηγεμονικά θα διαμορφωθούν την περίοδο από το 1990 και μετά.

3. Ένα από τα θεμελιώδη στοιχεία της ιδεολογικής ταυτότητας του ΠΑΣΟΚ όπως προσδιορίστηκε από τη διακήρυξη της 3^{ης} του Σεπτεμβρίου, είναι η ενότητα του εθνικού με το κοινωνικό ζήτημα σε μια αντιμπεριαλιστική προοπτική. Στο πλαίσιο αυτό το ΠΑΣΟΚ ασκεί έντονη κριτική στη Δεξιά ως πολιτικό φορέα της αστικής

φθορά, προσωπική ζωή και ασθένεια φθείρουν τον ΑΠ και σταδιακά θέτουν με ιδιόμορφο τρόπο το ζήτημα της διαδοχής).

τάξης για υποχωρητικότητα δομικού τύπου απέναντι στον τουρκικό επεκτατισμό, λόγω της κοινωνικής της σύνθεσης και των διεθνών της εξαρτήσεων. Σύμφωνα με την απόφαση της 2^{ης} Συνόδου της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Φεβρουάριος 1978), ο τουρκικός επεκτατισμός τόσο στην κεμαλική (κυρίως), όσο και στην ισλαμική του εκδοχή είναι και ενδογενής και τροφοδοτούμενος από τις ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ. Η Τουρκία είναι και υποϊμπεριαλιστικός σταθμός του ΝΑΤΟ και επιδιώκει να εξελιχθεί σε περιφερειακή ηγεμονική δύναμη. Γι' αυτό και σύμφωνα με την ανάλυση του ΠΑΣΟΚ, για τις δημοκρατικές και προοδευτικές δυνάμεις στην Τουρκία επειδή δραστηριοποιούνται στο πλαίσιο ενός κοινωνικού συστήματος με επεκτατική δυναμική, η άρνηση των εξοπλισμών αποτελεί αντιιμπεριαλιστική στάση. Αντίθετα οι προοδευτικοί φορείς της αμυνόμενης Ελλάδας σύμφωνα με το ΠΑΣΟΚ, έχουν υποχρέωση να αποκρούσουν τον τουρκικό επεκτατισμό, αναπτύσσοντας εθνικοαμυντικό αγώνα στο πλαίσιο μιας συνεπούς αντιιμπεριαλιστικής στάσης (2^η Σύνοδος ΚΕ, 1978 : 91). Για το ΠΑΣΟΚ ο σωβινισμός και ο επεκτατισμός της Τουρκίας δεν οφείλεται ολοκληρωτικά και μόνον στην ιμπεριαλιστική στρατηγική των ΗΠΑ και του ΝΑΤΟ. Η επεκτατική τάση της Τουρκίας πηγάζει πρωταρχικά από τη συγκεκριμένη δυναμική του κοινωνικού της συστήματος και από τις οικονομικές και πολιτικές ανάγκες της άρχουσας τάξης (2^η Σύνοδος ΚΕ, 1978 : 92). Απεναντίας για το ΠΑΣΟΚ η ελληνική άρχουσα τάξη είναι μεταπρατική και εξαρτημένη από τα ιμπεριαλιστικά κέντρα, αλλά σε καμία περίπτωση δεν είναι επεκτατική (2^η Σύνοδος ΚΕ, 1978 : 92). Αυτή είναι σύμφωνα με την ΚΕ του ΠΑΣΟΚ μια βασική διαφορά του με το ΚΚΕ και τις θέσεις της ΚΕ για το 10^ο Συνέδριο του ΚΚΕ, σύμφωνα με την οποία γίνεται λόγος για σωβινιστικά κηρύγματα της άρχουσας τάξης τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην Τουρκία. Η ΚΕ του ΠΑΣΟΚ θεωρεί τη θέση αυτή εκτός πραγματικότητας (2^η Σύνοδος ΚΕ, 1978 : 91). Επιπλέον η ΚΕ του ΠΑΣΟΚ θεωρεί ότι δεν υπάρχουν ζητήματα στο Αιγαίο προς ειρηνική διευθέτηση όπως είναι σύμφωνα με το ΠΑΣΟΚ η θέση του ΚΚΕ, αλλά μοναδικό ζήτημα αναγνωρίζει τη διευθέτηση της υφαλοκρηπίδας, η οποία μπορεί να λυθεί εντός των διεθνώς προσδιορισμένων πλαισίων (2^η Σύνοδος ΚΕ, 1978 : 93). Ειδικά δε και προς υποστήριξη της θέσης του ΠΑΣΟΚ για το Αιγαίο και το χαρακτήρα της ελληνικής αστικής τάξης καταδικάζοντας τις θέσεις του ΚΚΕ, προστρέχει με άρθρο του στην εφημερίδα *Τα Νέα* (12-13/4/1978) την ίδια σχεδόν περίοδο ο Ν. Πουланτζάς, ο οποίος αποδίδει τη συγκεκριμένη θέση του ΚΚΕ για το Αιγαίο ως αποτέλεσμα αντίστοιχης θέσης της ΕΣΣΔ και της εξάρτησης που έχει η ηγεσία του ΚΚΕ από το «σοβιετικό κέντρο» (Πουλαντζάς Ν., 1980 : 422-423).

Αλλωστε και το ΠΑΣΟΚ αποδίδει τις θέσεις του ΚΚΕ για το Αιγαίο στις αντίστοιχες θέσεις της ΕΣΣΔ (2^η Σύνοδος ΚΕ, 1978 : 95).

Σε σχέση με το Κυπριακό η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο εμφορούμενη από τις ανωτέρω πολιτικοϊδεολογικές προσεγγίσεις για το ζήτημα της Τουρκίας, αρνήθηκε οποιουδήποτε τύπου συνομιλίες με εκπροσώπους της τουρκικής πλευράς εφόσον δεν έχει προηγηθεί η αποχώρηση του τουρκικού στρατού κατοχής από την Κύπρο. Θεωρούσε το κυπριακό ζήτημα όχι ως μια ενδοκοινοτική διαφορά, αλλά ως διεθνές ζήτημα παράνομης εισβολής και κατοχής ανεξάρτητου κράτους μέλους του ΟΗΕ. Ταυτόχρονα προέβαλε και ισχυρές τάσεις επανεθνικοποίησης του Κυπριακού, κάνοντας λόγο για συμπαράταξη Ελλάδας και Κύπρου, θέτοντας ως αιτία πολέμου (*casus belli*) μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας τυχόν προέλαση των τουρκικών στρατευμάτων στη Νότια Κύπρο, αρνούμενο την διζωνική-δικοινοτική ομοσπονδία ως βάση επίλυσης του Κυπριακού. Στο ίδιο μήκος κύματος ο Α.Π. άσκησε βέτο στο κοινό ανακοινωθέν των υπουργών εθνικής άμυνας των χωρών μελών του NATO (Δεκέμβριος 1981), επειδή δεν περιλήφθηκε στο ανακοινωθέν δήλωση για εγγύηση των ανατολικών συνόρων της Ελλάδας εκ μέρους της «Βορειοατλαντικής Συμμαχίας». Επίσης η Ελλάδα δεν συμμετείχε σε στρατιωτικά γυμνάσια του NATO λόγω αμφισβήτησης της επιχειρησιακής υπευθυνότητας της Λήμνου. Για το Αιγαίο, αφού ως αντιπολίτευση δεν είχε διστάσει να προτρέψει την κυβέρνηση Καραμανλή να βυθίσει το τουρκικό σκάφος Χόρα (Αύγουστος 1976), ως κυβέρνηση έφτασε στα πρόθυρα της πολεμικής σύρραξης με την Τουρκία (Μάρτιος 1987), όταν η τελευταία επιχείρησε να δημιουργήσει τετελεσμένα μέσω του ερευνητικού σκάφους Σισμίκ, αμφισβητώντας το νομικό καθεστώς του Αιγαίου (Πεπονής Σ., 2008)³¹². Η δυναμική αντιμετώπιση του τουρκικού επεκτατισμού, όπως συγκεκριμένα εκφράστηκε με τις παραπάνω ενέργειες, ήταν ενταγμένη σε μια συνολική αντιιμπεριαλιστική στρατηγική και θεώρηση. Ωστόσο από ένα σημείο και μετά τα πράγματα αλλάζουν.

Στις 30-31/1/1988 στο οικονομικό συμπόσιο του Νταβός στην Ελβετία πραγματοποιήθηκε συνάντηση μεταξύ του Τούρκου πρωθυπουργού (Τ. Οζάλ) και του Έλληνα ομολόγου του, συνυπογράφοντας και ένα ανακοινωθέν³¹³. Σύμφωνα με το κείμενο του Νταβός αναγνωριζόντουσαν διμερή προβλήματα (και όχι μονομερείς

³¹² Βλ. Ομιλία Α.Π. στο Υπουργικό Συμβούλιο, Μάρτιος 1987, www.youtube.com/watch?v=LyTOIrpj4Q6E, προσπέλαση στις 25-6-2015

³¹³ Για μια κριτική παρουσίαση της πρωτοβουλίας έναρξης ελληνοτουρκικού διαλόγου-πολιτική Νταβός, βλ. Αξελός Λ., *Κύπρος, η ανοιχτή πληγή του ελληνισμού*, εκδ. Στοχαστής, 1994, σελ. 249-278

τουρκικές διεκδικήσεις), τα προβλήματα αυτά είχαν ιστορική ρίζα (και δεν ήταν αποτέλεσμα της επιθετικής φύσης του τουρκικού καθεστώτος), το κυπριακό δεν αναφέρθηκε³¹⁴, ο ρόλος του ιμπεριαλιστικού παράγοντα στην περιοχή αποσιωπήθηκε από το ανακοινωθέν, ενώ έγινε αναφορά ότι αναπαράγονται άκαμπτες απόψεις εντός των κοινωνιών για τις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών λόγω και των σχολικών βιβλίων. Ο Α.Π. χαρακτήρισε τη νέα πολιτική στις σχέσεις Ελλάδας – Τουρκίας ως «μη πόλεμος» (Μαρδάς Κ., 1995 : 464-465). Η πολιτική Νταβός εξακολούθησε για λίγους μήνες, όταν υπογράφηκε τον Μάιο 1988 η συμφωνία μέτρων οικοδόμησης εμπιστοσύνης στο Αιγαίο ανάμεσα στους Υπουργούς Εξωτερικών των δύο κρατών, το γνωστό και ως μνημόνιο Παπούλια-Γιλιμάζ³¹⁵, το οποίο ουσιαστικά αναγνώριζε εμμέσως την αμφισβήτηση της τουρκικής πλευράς των 10 μιλίων του ελληνικού εθνικού εναερίου χώρου. Ο Τούρκος Υπ. Εξ. επιστρέφοντας στην Άγκυρα δήλωσε ότι «Πατήσαμε νομικώς πόδι στο Αιγαίο» (Μαρδάς Κ., 1995 : 476).

Τα άλλα κόμματα (ΝΔ, ΚΚΕ και ΕΑΡ) ενέκριναν τη στροφή του ΠΑΣΟΚ στο ζήτημα των σχέσεων της Ελλάδας με την Τουρκία. Εντός του ΠΑΣΟΚ, 11 μέλη της ΚΕ (πέντε τακτικά και έξι αναπληρωματικά, εκ των οποίων οι τρεις ήταν βουλευτές, η ομάδα των λεγόμενων 'Ιταλών')³¹⁶ που συγκροτούσαν τη βασική συνιστώσα της εσωκομματικής αντιπολίτευσης εκείνης της περιόδου, με επιστολή τους προς τον Πρόεδρο και το Ε.Γ. ζήτησαν τη σύγκληση Ειδικής Συνόδου της ΚΕ για την πολιτική «Νταβός». Στην 3^η Ειδική Σύνοδο της ΚΕ, η οποία έλαβε χώρα στις 27-28/2/1988, ασκήθηκε σκληρή κριτική από την ομάδα των Ιταλών, αλλά και από τα μέλη της ΚΕ Σ. Ακρίτα και Δ. Ρόκο για την ανατροπή της εξωτερικής πολιτικής στο ζήτημα των σχέσεων με την Τουρκία. Ιδιαίτερα ο Μ. Χαραλαμπίδης τόνισε μεταξύ άλλων ότι και η προηγούμενη πολιτική ήταν στάσιμη, καθώς απαντούσε μεν στην τουρκική προκλητικότητα αλλά δεν δρούσε διεθνοποιώντας σε ευρωπαϊκό κατ' αρχάς επίπεδο

³¹⁴ «Το κυπριακό μπήκε στο ράφι λόγω των αντιρρήσεων του Οζάλ», όπως χαρακτηριστικά δήλωσε ο Α.Π. στη συνέντευξη τύπου που παραχώρησε, αναιρώντας τη θέση και πρακτική της κυβέρνησής του μέχρι τότε ότι δεν συζητά με την Τουρκία αν προηγουμένως δεν αποχωρήσει ο Αττίλας από την Κύπρο μαζί με τους εποίκους και δεν επιστρέψουν οι πρόσφυγες στις εστίες τους.

³¹⁵ Ο Μ. Γιλιμάζ σύμφωνα με ορισμένες πηγές φέρεται και ως ο συντάκτης του ανακοινωθέντος στο Νταβός, βλ. Μαρδάς Κ. *Πίσω από... ο.π.π.* σελ. 467. Αντίστοιχη μαρτυρία έδωσε ο Κων/νος Μητσοτάκης κατά τη συζήτηση για θέματα εξωτερικής πολιτικής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο στις 12-3-1990, παρουσία του Α.Π., την οποία δεν διέψευσε ο Α.Π.

³¹⁶ Πρόκειται για τους Ασλάνη Κ., Βουνάτσο Δ., Κηπουρό Χ., Νάο Γ., Χαραλαμπίδη Μ, Ευαγγελίδη Η., Ζουρίδη Γ., Κύρκο Δ., Λαμπαδάρη Ν., Λιαροκάκη Α., Σταματόπουλο Χ.. Μαζί τους στη συνέχεια θα συνταχθούν και τα μέλη της ΚΕ Σ. Ακρίτα και Δ. Ρόκος. Επίσης λόγω της πολιτικής Νταβός παραιτήθηκαν από τις θέσεις τους ο πρώην στρατηγός Ματαφιάς από Γ.Γ. Υπουργείου Αιγαίου και ο Θέμος Στοφορόπουλος από πρεσβευτής στη Λευκωσία. Βλ. Χαραλαμπίδης Μ. *ΠΑΣΟΚ : Η σύγκρουση...ο.π.π.* σελ. 189

τα ζητήματα της ρατσιστικής φύσης του τουρκικού καθεστώτος, της καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, των αγνοουμένων της Κύπρου όπως έκαναν τα κινήματα της Λατινικής Αμερικής απέναντι στα αντίστοιχα αυταρχικά και δικτατορικά καθεστώτα. Παρέμενε στην κρατική διάσταση της εξωτερικής πολιτικής και αγνοούσε τη διάσταση των κινήμάτων. Πολύ περισσότερο που με την πολιτική Νταβός εξαφανιζόταν η αντιιμπεριαλιστική αιχμή της προηγούμενης πολιτικής, το κυπριακό περιθωριοποιούνταν και η Τουρκία γινόταν αποδεκτή από την ελληνική πλευρά ως ισότιμος συνομιλητής για την επίλυση διαφωνιών και όχι ως θύτης και επιτιθέμενη, κάτι που αποτυπωνόταν ακόμα και στην ανιστόρητη εξίσωση στο ανακοινωθέν των σχολικών βιβλίων, σύμφωνα πάντα με την κριτική του Μ. Χαραλαμπίδη (Χαραλαμπίδης Μ., 1993 : 71 επ)³¹⁷. Τέλος η εσωκομματική αντιπολίτευση κάλεσε τον Α.Π. να επανέλθει στην προηγούμενη γραμμή εξωτερικής πολιτικής στο ζήτημα της Τουρκίας, χρησιμοποιώντας την πολιτική Νταβός ως τακτικό ελιγμό.

Η πολιτική Νταβός μπορεί να εξηγηθεί είτε ως προϊόν απ' ευθείας πίεσης του διεθνούς παράγοντα προς την ελληνική κυβέρνηση για συνομιλίες με την τουρκική πλευρά μετά την εμπειρία της κρίσης του 1987³¹⁸, είτε και ως διαπίστωση από την ελληνική κυβέρνηση της αλλαγής του διεθνοπολιτικού συσχετισμού που επιβάλλει ανατροπές και προσαρμογές στις επιμέρους επιλογές.

Η εισήγηση ΑΠ εγκρίθηκε με μεγάλη πλειοψηφία από την ΚΕ, επικυρώνοντας την πολιτική Νταβός. Η συλλογική κομματική γραφειοκρατία λόγω της προϊούσας αστικοποίησής της είχε ήδη αναθεωρήσει βασικά φυσιολογικά στοιχεία της ιδεολογικοπολιτικής ταυτότητας του ΠΑΣΟΚ, ιδιαιτέρως την αντιιμπεριαλιστική διάστασή της, όπως θα εξετάσουμε στη συνέχεια. Ο ίδιος ο Α.Π. φαίνεται ότι μάλλον δεν υιοθέτησε, ούτε πίστεψε ιδιαίτερα την πολιτική Νταβός, που ερχόταν σε αντίθεση με τις μέχρι εκείνη την περίοδο προσεγγίσεις και πρωτοβουλίες του. Γι' αυτό θα αναγνωρίσει ως λάθος την πολιτική Νταβός, mea culpa όπως δήλωσε στη Βουλή (Ιούνιος 1988), χαρακτήρισε το κείμενο του κοινού

³¹⁷ Όπως χαρακτηριστικά ειπώθηκε από τον Μ.Χ. προς τον Α.Π. στη συνεδρίαση της 3^{ης} Ειδικής Συνόδου ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Φεβρουάριος 1988) ειδικά για το ζήτημα της εξίσωσης των σχολικών βιβλίων «Άλλο ο Κολοκοτρώνης και άλλο ο Δράμαλης», Χαραλαμπίδης Μ., ΠΑΣΟΚ : Η σύγκρουση.....ο.π.π. σελ. 75

³¹⁸ Η διαχείριση της κρίσης εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης εκδηλώθηκε και με δύο θεαματικές κινήσεις ευρύτερου γεωπολιτικού προσανατολισμού : Διακοπή για λίγες ώρες της λειτουργίας της αμερικάνικης στρατιωτικής βάσης της Νέας Μάκρης και αποστολή του Υπ. Εξ. Κάρολου Παπούλια στη Βουλγαρία με μήνυμα προς τον Ζίφκοφ, Βλ. Ομιλία Α.Π. στο Υπουργικό Συμβούλιο, Μάρτιος 1987, www.youtube.com/watch?v=LyTOIprj4Q6E, προσπέλαση στις 25-6-2015

ανακοινωθέντος στο Νταβός ως «επαίσχυντο κείμενο» (Καψής Ι., 1990) και στη συνέχεια αυτοκριτικά μιλώντας θα κάνει λόγο για λανθασμένες εθνικές υποχωρήσεις αναφερόμενος στην πολιτική Νταβός στη συζήτηση που πραγματοποιήθηκε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο σε επίπεδο πολιτικών αρχηγών (12-3-1990) εν όψει των εκλογών της 8^{ης}-4-1990. Επιπλέον διέκοψε τη διαδικασία συγγραφής νέων σχολικών βιβλίων ιστορίας που θα απηχούσαν «το πνεύμα του Νταβός»³¹⁹. Η διαφοροποίηση του Α.Π. από την πολιτική Νταβός, αποτελεί έκφραση της σχετικής αυτονομίας του σε σχέση με τη συλλογική κομματική γραφειοκρατία και της ταλάντευσής του ανάμεσα σε εκδοχές του ριζοσπαστικού αγωνιστικού παρελθόντος, της αντιμπεριαλιστικής-σοσιαλιστικής πολιτικοϊδεολογικής κληρονομιάς και της κυρίαρχης γραμμής ενσωμάτωσης. Υπέρ της ανατροπής της ριζοσπαστικής-αντιμπεριαλιστικής γραμμής ασκεί καθοριστική πίεση κατά την υπό εξέταση συγκυρία ο διεθνοπολιτικός συσχετισμός. Η πολιτική Νταβός και η αναίρεσή της στη συνέχεια αποτελεί εκδήλωση της μεταβατικής φάσης του ΠΑΣΟΚ, αλλά και της σχέσης συμβιβασμού (όχι οργανικής ενσωμάτωσης) μεταξύ του Α.Π. και της συλλογικής κομματικής γραφειοκρατίας, παραμένοντας ωστόσο (ο Α.Π.) εντός των πλαισίων της αστικής τάξης του κόμματος, όπως θα φανεί στην ανάλυση της εξέλιξης του κόμματος την περίοδο 1985-1990.

Επιχειρήσαμε μέσα από τις τρεις σημαντικότερες κατά την άποψή μας διαστάσεις της κυβερνητικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1985-1989, να αναδείξουμε την καταλυτική επιρροή που άσκησε η διεθνοπολιτική εξέλιξη με την κυρίαρχη δυναμική της διεθνοποίησης του καπιταλισμού, όπως εσωτερικεύθηκε στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό μέσω κοινωνικών συγκρούσεων και ενδοκαπιταλιστικών αντιθέσεων, καθορίζοντας ουσιαστικά τις εφαρμοσμένες πολιτικές ενός κρατικοποιημένου κόμματος. Στο επόμενο κεφάλαιο θα αναλύσουμε την πορεία αναθεωρητισμού της πολιτικοϊδεολογικής φυσιογνωμίας του ΠΑΣΟΚ εντός του κόμματος και τα ειδικότερα χαρακτηριστικά της εσωκομματικής πάλης που πυροδότησε η συγκεκριμένη διαδικασία.

³¹⁹ Η συγκεκριμένη πολιτική προσέγγισης μέσω των σχολικών εγχειριδίων ιστορίας θα πραγματοποιηθεί από την κυβέρνηση Σημίτη το 2001, με υπουργό εξωτερικών τον Γ. Παπανδρέου, ν. 2929/2001 και θα οδηγήσει στο βιβλίο ιστορίας της Στ' δημοτικού της Μ.Ρεπούση.

Γ) Το κόμμα

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει την περίοδο 1981-1985 το ΠΑΣΟΚ κινείται αντιφατικά ανάμεσα σε δύο πολιτικές γραμμές μιλώντας με όρους ιστορίας του ευρωπαϊκού σοσιαλιστικού/σοσιαλδημοκρατικού κινήματος που υιοθετεί η παρούσα εργασία : Της εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας του μεσοπολέμου που διατηρεί στον ορίζοντά της την υπέρβαση του καπιταλιστικού συστήματος και της παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας της μετά Μπαντ-Γκόντεσμπερκ περιόδου που ο ορίζοντάς της είναι ο καπιταλισμός του κοινωνικού κράτους πρόνοιας. Η πάλη των γραμμών, είναι η σύγκρουση ανάμεσα στη σοσιαλιστική τάση (με κυρίαρχες τις σχέσεις εκπροσώπησης) και στην αστική τάση (με κυρίαρχες τις σχέσεις νομιμοποίησης). Οι δύο αυτές γραμμές και τάσεις με την έννοια της κατεύθυνσης, σε επίπεδο εσωκομματικής πάλης όπως ειδικότερα αποτυπώθηκε στο 1^ο συνέδριο (Μάιος 1984) καταγράφηκαν ως εξής. Από την μία η συλλογική ηγετική κομματική γραφειοκρατία (Πρόεδρος, ΕΓ και η μεγάλη πλειοψηφία της ΚΕ, με τις μεταξύ τους διαφοροποιήσεις και συγκρούσεις) και από την άλλη οι δύο βασικές μορφοποιήσεις της εσωκομματικής αντιπολίτευσης (εργατοσυνδικαλιστική αντιπολίτευση, ΠΑΣΟΚ Ιταλίας). Η πάλη εντός του οργανωμένου ΠΑΣΟΚ καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο κινείται ανάμεσα στην κρατικοποίηση και την αυτονομία. Κρίσιμη και κυρίαρχη διαδικασία καθ' όλη τη δεκαετία του 80 γύρω από την οποία αρθρώνεται η εσωκομματική πάλη αναδεικνύεται η ενσωμάτωση στο κράτος. Το ΠΑΣΟΚ το 1985 είναι ήδη ένα κρατικοποιημένο μαζικό γραφειοκρατικό κόμμα και θα παραμείνει τέτοιο μέχρι το τέλος της υπό εξέταση περιόδου. Θα μετεξελιχθεί ως κυρίαρχα πολυσυλλεκτικό από το 1996 και μετά, υπό την έννοια της εκπροσώπησης (και εκλογικής) τμημάτων της αστικής τάξης, γεγονός που θα καταγραφεί και στον προγραμματικό του λόγο εκείνης της περιόδου.

Από το 1985 ξεκινάει μια πορεία δόμησης αυτού που ο Ν. Πουλαντζάς χαρακτηρίζει ως *εστία ενιαίου κόμματος* (Πουλαντζάς Ν., 2001α : 339). Σύμφωνα με τον Πουλαντζά η εστία ενιαίου κόμματος αναδύεται από την παγίωση ενός μόνιμου πλέγματος σύνθετων κυκλωμάτων, δυνάμεων και πολιτικού προσωπικού, ριζωμένα στην υλικότητα των οργάνων των κυρίαρχων κομμάτων εξουσίας, σπονδυλωμένα με τη νέα υλικότητα του κρατικού μηχανισμού, εγγράφοντας και εκπληρώνοντας τις ηγεμονικές αστικές στρατηγικές, όπως διαμορφώνονται στη συγκυρία της πάλης των τάξεων.

Στην Ελλάδα από τα μέσα της δεκαετίας του '80, αρχίζει να διαμορφώνεται η εστία ενιαίου κόμματος με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της νέας ηγεμονικής αστικής στρατηγικής ως αποτέλεσμα του συγκεκριμένου τρόπου επίλυσης της αντίφασης μεταξύ της γραμμής αυτοδύναμου μοντέλου ανάπτυξης/ειδική συμφωνία με την ΕΟΚ ως θεμέλιο της πορείας για την κοινωνική αλλαγή, από τη μία πλευρά και από την άλλη του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού της οικονομικής βάσης διαμέσου της πλήρους και οργανικής συμμετοχής της Ελλάδας στην ΕΟΚ και τη νεοφιλελεύθερη μετεξέλιξή της, όπως κωδικοποιήθηκε με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (1985), με την επικράτηση της δεύτερης. Αποτέλεσμα της διαπάλης στο εσωτερικό του κοινωνικού μπλοκ των δυνάμεων της αλλαγής και ευρύτερα της ταξικής πάλης στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, η εστία ενιαίου κόμματος εκφράζει στο πολιτικό επίπεδο τον τρόπο εσωτερίκευσης των εξωτερικών παραγόντων, της εξάρτησης του εθνικού σχηματισμού από το μονοπωλιακό κεφάλαιο και τις διεθνικές εκπροσωπήσεις του, όπως αρθρώνονται με τον εγχώριο κοινωνικό συνασπισμό εξουσίας. Η διαδικασία εσωτερίκευσης της ευρωπαϊκής ενοποίησης σε νεοφιλελεύθερη κατεύθυνση στο πολιτικό επίπεδο σηματοδοτεί σε πρώτη φάση το πρόγραμμα της πολιτικής οικονομικής σταθεροποίησης και οι εσωκομματικές και κοινωνικές συγκρούσεις που αυτό πυροδότησε.

Ο Α.Π. κατά την εξαγγελία του προγράμματος οικονομικής σταθερότητας (12-10-1985), όπως ήδη έχει αναφερθεί, επιχείρησε να το συνδέσει με την κατοχύρωση της εθνικής ανεξαρτησίας απέναντι σε διεθνείς οργανισμούς όπως ΔΝΤ και Παγκόσμια Τράπεζα (Σημίτης Κ., 1989 : 43 επ., Ραυτόπουλος Γ., 2011 : 100). Ουσιαστικά απευθυνόμενος προς τους εργαζόμενους τους καλεί να συναινέσουν σε μια «σφιχτή» εισοδηματική πολιτική, υπέρ της εδραίωσης της εθνικής ανεξαρτησίας, υπονοώντας ευθέως ότι σε επόμενη φάση θα ανταμειφθούν για τις οικονομικές τους θυσίες. Μια πολιτική που μπορεί να παραλληλιστεί με την εκδοχή της κομμουνιστικής λιτότητας στην οποία κάλεσε τους Ιταλούς εργαζόμενους ο Μπερλινγκρουέρ το 1977 ως το κοινωνικοοικονομικό αντίστοιχο του (πολιτικού) ιστορικού συμβιβασμού που είχε εισηγηθεί το 1973, «παγώνοντας» το μηχανισμό της ιταλικής ΑΤΑ (scala mobile), με στόχο την ανάκαμψη του ιταλικού καπιταλισμού που βρισκόταν σε οικονομική στασιμότητα, την αποδοτικότητα και την κοινωνική

δικαιοσύνη (Σασσούν Ν., 2001 : τ. Β΄, 205)³²⁰. Όπως το συμπύκνωσε ο Μπερλινγκουέρ «λιτότητα ως ευκαιρία για τον μετασχηματισμό της Ιταλίας» (Μπαλαμπανίδης Γ., 2015 : 158). Η εξαγγελία του Α.Π. έδινε έμφαση πιο πολύ στην εθνική ανεξαρτησία, καθώς όπως έχει ήδη αναφερθεί ο κοινωνικός αγώνας στους κυρίαρχους-κυριαρχούμενους κοινωνικούς σχηματισμούς όπως ο ελληνικός έχει συχνά εθνική διάσταση. Η πραγματικότητα αυτή ειδικά στο ΠΑΣΟΚ εξακολουθούσε να είναι κατά την υπό εξέταση περίοδο βασικό στοιχείο της ιδεολογικοπολιτικής του φυσιολογίας.

Μετά την εξαγγελία της οικονομικής πολιτικής λιτότητας, η οποία συνιστούσε ευθεία ανατροπή της μέχρι εκείνη τη στιγμή επεκτατικής αναδιανεμητικής κεϋνσιανής πολιτικής και στρεφόμενη αντικειμενικά σε βάρος των στρωμάτων της μισθωτής εργασίας, στο ΠΑΣΟΚ, ειδικότερα στην ΠΑΣΚΕ και με επίκεντρο τη ΓΣΕΕ ξέσπασε ανοιχτή κρίση. Στις 16/10/85 επτά μέλη της Διοίκησης της ΓΣΕΕ και μέλη της ΠΑΣΚΕ (Σπυρόπουλος, Πιπεργιάς, Παναγιωταρόπουλος, Κοκκινοβασίλης, Παπαμιχαήλ, Γεωργόπουλος, Κελαϊδής) τρεις εκ των οποίων και μέλη της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Σπυρόπουλος, Πιπεργιάς, Κοκκινοβασίλης) διαφοροποιούνται στη συνεδρίαση της Ολομέλειας της Διοίκησης της ΓΣΕΕ από την υπόλοιπη ΠΑΣΚΕ, ζητώντας 24^η ωρη απεργία για τις 24/10/85. Ο Α.Π. με προσωπική δήλωση θέτει τους «7» εκτός Κινήματος, με την κατηγορία ότι συμβάλουν στην αποσταθεροποίηση της χώρας και υπονομεύουν την αλλαγή (Ραυτόπουλος Γ., 2011 : 114). Από το χώρο της ΠΑΣΚΕ εργοστασιακών σωματείων καταγγέλλεται στις 18/10/85 ως αντιδημοκρατική, αυθαίρετη και αντικαταστατική η διαγραφή των «7» καθώς δεν συνεδρίασε κανένα όργανο για την απόφαση της διαγραφής τους. Περαιτέρω η οργάνωση ανακοινώνει ότι αρνείται να μετατραπεί σε σχήμα κυβερνητικού συνδικαλισμού, άβουλο χειροκροτητή των κυβερνητικών αποφάσεων, απεργοσπαστικός μηχανισμός. Ζητά την ανάκληση των διαγραφών και προειδοποιεί ότι εκτός Κινήματος θα βρεθούν αυτοί που παραβιάζουν τις αρχές του, που προδίδουν τα λαϊκά συμφέροντα, που νιώθουν ότι μπορούν να κυβερνήσουν χωρίς το μαζικό κίνημα,στηριγμένοι στη συναίνεση και στην ανοχή των δυνάμεων του

³²⁰ Για την ιστορική ακρίβεια η Ιταλία εκείνη την περίοδο αμέσως μόλις ο Μπερλινγκουέρ διακηρύσσει την αναγκαία κομμουνιστική λιτότητα, η Χριστιανοδημοκρατία, το Κ.Κ.Ι. και το Ι.Σ.Κ. υπογράφουν προγραμματική συμφωνία (Ιούνιος 1977), αναγνωρίζοντας την εξάρτηση της Ιταλίας από το διεθνή δανεισμό και δηλώνεται η πρόθεση των συγκεκριμένων κομμάτων προς το ΔΝΤ ότι θα εκπληρωθούν οι όροι που το τελευταίο «εισηγείται», βλ. Σασούν Ντ, 2001 τ. Β΄ : 203, Μπαλαμπανίδης Γ., 2015 : 154

κατεστημένου (Κουκουλές Γ.- Τζαννετάκος Β., 1986 : 205). Στις 21/10/85 οι «7» μαζί με τους εκπροσώπους της ΕΣΑΚ (19) συγκροτούν νέα πλειοψηφία στη ΓΣΕΕ, καθαιρούν τον Πρόεδρο και τον Ταμία (Ραυτόπουλος-Μπρέγιαννης) και εκλέγουν νέο Πρόεδρο της Διοίκησης της ΓΣΕΕ τον Παπαμιχαήλ, προκηρύσσοντας Γενική Απεργία για τις 14/11/85. Ας σημειωθεί ότι οι «7» ανήκαν στην αριστερή πτέρυγα της ΠΑΣΚΕ – και στην εργατοσυνδικαλιστική εσωκομματική αντιπολίτευση- που στο 22^ο συνέδριο της ΓΣΕΕ (Δεκέμβριος 1983) δεν συμφωνούσαν με τη γραμμή του ΕΓ για κοινό προεδρείο στη ΓΣΕΕ, της ΠΑΣΚΕ με την ΕΣΑΚ (ΚΚΕ), όπως έχει ήδη αναφερθεί στο σχετικό κεφάλαιο.

Το τμήμα της ΠΑΣΚΕ που υποστηρίζει την ηγεσία δεν αναγνωρίζει την καθαίρεση των Ραυτόπουλου-Μπρέγιαννη και προχωρά άμεσα στις ακόλουθες κινήσεις : Συγκαλεί για τις 31/10/85 στο Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας συνεδρίαση του Γ.Σ. της ΓΣΕΕ ως ανώτερο καθοδηγητικό όργανο μεταξύ των συνεδρίων της ΓΣΕΕ προκειμένου να λυθεί η κρίση στη ΓΣΕΕ κατηγορώντας τους «7» όχι μόνον για αποστάτες από το ΠΑΣΟΚ αναφερόμενο στα γεγονότα του '65', αλλά και για αποστασία από την εργατική τάξη, καθώς θεωρεί ότι οι διαγραφμένοι της ΠΑΣΚΕ «παίζουν» το παιχνίδι της κεφαλαιοκρατίας ως σύμμαχοι αντικειμενικά της Ν.Δ., ενισχύοντας την προσπάθεια αποσταθεροποίησης της κυβέρνησης (Κουκουλές Γ. – Τζαννετάκος Β., 1986 : 214). Περαιτέρω η νομιμόφρων στην κομματική ηγεσία ΠΑΣΚΕ μέσω του Εργατικού Κέντρου Πάτρας που ελέγχει προχωρά σε δικαστική προσβολή της σύνθεσης της νέας διοίκησης της ΓΣΕΕ και ζητά από το Ειρηνοδικείο Αθηνών να κριθεί παράνομη η καθαίρεση της προηγούμενης διοίκησης της ΓΣΕΕ, να υπάρξει διορισμός προσωρινής διοικούσας επιτροπής, να θεωρηθεί παράνομη η απόφαση κήρυξης απεργίας καθώς και η αναβολή της συνεδρίασης του ΓΣ που είχε στο μεταξύ αποφασίσει η νέα Διοίκηση της ΓΣΕΕ. Πράγματι το Ειρηνοδικείο Αθηνών με την υπ' αριθ. 2121/85 απόφασή του ανατρέπει τη νέα διοίκηση της ΓΣΕΕ, επαναφέροντας ουσιαστικά την προηγούμενη Διοίκηση της ΓΣΕΕ.

Στη συνέχεια η κρίση επεκτείνεται. Εκτός από τους Σπυρόπουλο, Κοκκινοβασίλη και Πιπεργιά, διαγράφεται από την ΚΕ η Άννα Καραμάνου και επιβάλλεται αναστολή της κομματικής ιδιότητας του μέλους της ΚΕ για έξι μήνες στον Αλέξη Μητρόπουλο. Ο Α. Μητρόπουλος μετά το πέρας του εξαμήνου δεν θα

επανέλθει στο ΠΑΣΟΚ³²¹, ακολουθώντας μια αυτόνομη πορεία, με τακτικές γραπτές παρεμβάσεις και αρθρογραφία³²² παρακολουθώντας από κοντά τις κινήσεις των διαγραμμένων την περίοδο 1986-1989, αλλά χωρίς να εντάσσεται οργανωτικά στα σχήματα που συγκροτούν. Στην 1^η ειδική σύνοδο της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (23-11-1985) διαμορφώνεται κλίμα υποστήριξης και επικύρωσης των ενεργειών της ηγεσίας, ενώ ο Μ. Χαραλαμπίδης, επικεφαλής της ομάδας των «Ιταλών» της μόνης εναπομείνουσας ομάδας στο χώρο της εσωκομματικής αντιπολίτευσης - καθώς η εργατοσυνδικαλιστική αντιπολίτευση αποδεκατίζεται από τις διαγραφές και τις μαζικές αποχωρήσεις - ζητά την ανάκληση των διαγραφών και κατανηφίζει τις εισηγητικές θέσεις (Τζουβάνος Δ., 1985 : τχ 17^ο, 11).

Η κρίση επεκτείνεται σε όλο τον οργανωμένο χώρο του ΠΑΣΟΚ και της ΠΑΣΚΕ, όπου διαγράφονται στελέχη ή αποχωρούν μαζικά μέλη, σ' ένα κλίμα έντασης και κατακόρυφης ανόδου των απεργιακών κινητοποιήσεων. Στο πλαίσιο αυτό διαγραμμένα και αποχωρήσαντα στελέχη και μέλη του ΠΑΣΟΚ και της ΠΑΣΚΕ που υπερβαίνουν τα 500, αρθρωμένα σε μαζικούς και εργασιακούς χώρους συγκροτούν τη Σοσιαλιστική Συνδικαλιστική Εργατοϋπαλληλική Κίνηση (Σ.Σ.Ε.Κ.), στην οποία θα αναφερθούμε σε επόμενο κεφάλαιο. Αρχίζει μια περίοδος που ολοκληρώνεται το 1988-1989 και σηματοδοτεί την κρίση των σχέσεων εκπροσώπησης του ΠΑΣΟΚ με τις κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις, όπως θα εκδηλωθεί τόσο στους μαζικούς χώρους, όσο και στις δημοτικές εκλογές του 1986 (Βερναρδάκης Χ. – Μαυρή Γ., 1988).

Την ίδια περίοδο και ως αντανάκλαση της εσωκομματικής πίεσης στην κομματική γραφειοκρατία με επίκεντρο το χώρο της ΕΡΤ και τη μη κάλυψη των απεργιακών κινητοποιήσεων, αλλά και την υποβάθμιση της σημασίας των γεγονότων

³²¹ Ο Α. Μητρόπουλος θα επανενταχθεί στο ΠΑΣΟΚ μετά το 2004, μετέχοντας στο ψηφοδέλτιο επικρατείας στις εκλογές της 16^{ης}-9-2007 και εκλεγόμενος στο Εθνικό Συμβούλιο του ΠΑΣΟΚ στο 8^ο συνέδριο (Μάρτιος 2008). Θα αποχωρήσει από το ΠΑΣΟΚ το 2010 μετά την ψήφιση του μνημονίου (ν. 3845/2010, 6-5-2010) και την υπογραφή της 1^{ης} δανειακής σύμβασης (Μάιος 2010).

³²² Κείμενα του Α.Μ. εκείνης της περιόδου περιλαμβάνονται στα βιβλία του *Η κρίση της πολιτικής στην Ελλάδα 1985-1989*, εκδ. Αφοι Τολίδη, 1989, *Το 1992 και το εργατικό κίνημα*, εκδ. Αφοι Τολίδη, 1991, *Νοεφιλελευθερισμός και υποβάθμιση της εργασίας*, εκδ. Αφοι Τολίδη, 1991. Επισημαίνουμε τις συγκεκριμένες παρεμβάσεις, καθώς και την εισήγησή του στο θεωρητικό συμπόσιο που διοργάνωσε η ΚΕ του ΚΚΕ τον Νοέμβριο 1987 στο πλαίσιο του εορτασμού των 70 χρόνων της Οκτωβριανής Επανάστασης και δημοσιεύθηκε στο περ. *Μηνιαία Επιθεώρηση* (τχ. 52^ο/1987) με θέμα το *Επαναστατικό Υποκείμενο σήμερα*, επειδή ο Α.Μ. είναι από τους λίγους δημόσιους διανοούμενους εκείνης της περιόδου στο χώρο της αριστεράς, που τονίζουν τη σημασία της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης για την ανατροπή του συσχετισμού σε βάρος των εργαζομένων στο πεδίο του κοινωνικού ανταγωνισμού, χαρακτηρίζοντας το ορόσημο του 1992 όπου ολοκληρώνεται η πενταετής μεταβατική περίοδος της Ε.Ε.Π., ως έτος *σφαγής* των δικαιωμάτων των εργαζομένων.

του Χημείου³²³ και του θανάτου του 15χρονου Μ. Καλτεζά, παραιτείται λόγω έξωθεν παρεμβάσεων στο δελτίο ειδήσεων, ο υφυπουργός τύπου Κώστας Λαλιώτης, καθώς επίσης και η διοίκηση της ΕΡΤ, διακόπτοντας παράλληλα οποιαδήποτε ενεργό κομματική δραστηριότητα³²⁴. Παρατηρείται συνεπώς μια γενικότερη σκλήρυνση των μηχανισμών του κρατικοποιημένου γραφειοκρατικού ΠΑΣΟΚ στη συγκυρία, όπως αποτυπώνεται στην τάση άσκησης απόλυτου ελέγχου στην κρατική ραδιοτηλεόραση.

Στις 6-7/3/1986 συνέρχεται η 2^η Ειδική Σύνοδος της ΚΕ του ΠΑΣΟΚ στη Χαλκίδα. Λίγες ημέρες πριν τη συνεδρίαση της ΚΕ διαγράφεται από το ΠΑΣΟΚ ο Γεράσιμος Αρσένης για αντικομματική δράση με το αιτιολογικό ότι έκανε περιοδείες στις οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ ανά την επικράτεια και έβαλε κατά της κυβερνητικής πολιτικής στο ζήτημα της οικονομίας³²⁵. Η γραφειοκρατία του κόμματος είναι προφανές ότι δεν επιθυμούσε την παρουσία του Γ. Αρσένη στη συνεδρίαση της ΚΕ, γι' αυτό και έσπευσε να τον διαγράψει τέσσερις ημέρες πριν την ημέρα έναρξης των εργασιών της ΚΕ. Η κομματική γραφειοκρατία έδινε μεγάλη σημασία στην επικείμενη συνεδρίαση της ΚΕ για την ιδεολογικοπολιτική ανασύνταξη και προσαρμογή του ΠΑΣΟΚ στις νέες συνθήκες και ο Αρσένης εμφάνιζε έμπρακτα σημάδια διαφοροποίησης από την ηγετική ομάδα στη συγκυρία. Τόσο η κινητικότητα που επεδείκνυε, όσο και η γενικότερη εσωκομματική του ρευστότητα λόγω και της διαφορετικής διαδρομής του από τα κομματικά ηγετικά στελέχη, επέτειναν το κλίμα αμοιβαίας δυσπιστίας και αντιπαράθεσης. Κάτι που θα φανεί και στη συγκυρία μετά το '89.

Στη σύνοδο της ΚΕ στην Χαλκίδα είναι η πρώτη φορά που επιχειρείται με πρωτοβουλία της συλλογικής ηγετικής γραφειοκρατίας ν' ανοίξει μια συζήτηση για την προοπτική και το μέλλον του ΠΑΣΟΚ σε σχέση με τις ευρύτερες διεθνοπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις. Ταυτόχρονα ο ΑΠ στην εισήγησή του αναφέρεται για πρώτη φορά με τόση έμφαση στα φαινόμενα ενσωμάτωσης της κομματικής οργάνωσης στο κράτος και την ανάγκη αναζήτησης μιας νέας ιδεολογικής και πολιτικής αφετηρίας.

³²³ Στα γεγονότα της κατάληψης του Χημείου τον Νοέμβριο 1985, λειτούργησε για πρώτη-και τελευταία- φορά η τριμελής επιτροπή ασύλου (αρ. 2 ν. 1268/82), για την άρση του οποίου απαιτείται ομοφωνία. Εκπρόσωπος των φοιτητών ήταν ο Τσαμουργκέλης, ηγετικό στέλεχος της ΠΑΣΠ, που συναίνεσε στην άρση του ασύλου., βλ. Συνέντευξη με Β. Τόγια στις 16-7-2014

³²⁴ Για την παραίτηση Λαλιώτη, βλ. *Στο δρόμο του Λαλιώτη αλλά... χωρίς αυτόν*, εφημ. *Το Ποντίκι*, 22-11-1985

³²⁵ Για τη διαγραφή Αρσένη, βλ. *Αρσένης, δεν ακολούθησε το «σκάσε και σκάβε»*, εφημ. *Το Ποντίκι*, 7-3-1986

Αρχικά ο Α.Π. στην εισήγησή του υπερασπίζεται την αναγκαιότητα των κατασταλτικών μέτρων που ελήφθησαν στο κόμμα και ότι δεν πρέπει να χαρακτηρίζονται ως αυταρχισμός ή διοικητισμός, καθώς οι διαγραφέντες προχώρησαν στη διάσπαση της πολιτικής ενότητας του ΠΑΣΟΚ και της καταστατικής αρχής της ενιαίας δράσης (2^η Ειδική Σύνοδος ΚΕ, 1986 : 8). Στη συνέχεια ο Α.Π. κάνει λόγο για τον στείρο οικονομικό διεκδικητισμό των κλαδικών κινήματων, που οδηγούν στον περαιτέρω κατακερματισμό και τη διάσπαση του κοινωνικού μπλοκ της ΕΛΕ (2^η Ειδική Σύνοδος ΚΕ, 1986 : 11). Στο σημείο αυτό ο Α.Π. υιοθετεί κριτικές που προέρχονταν από το χώρο της εσωκομματικής αντιπολίτευσης για τα κλαδικά κινήματα που εμμένουν στη μερικότητα του κλάδου και τον οικονομικό διεκδικητισμό και δεν μετεξελίσσονται σε κινήματα σοσιαλιστικού μετασχηματισμού (Χαραλαμπίδης Μ., 1993 : 27 επ). Αφαιρώντας όμως ο Α.Π. από την κριτική του στα κλαδικά κινήματα το στοιχείο της αναγκαίας μετεξέλιξής τους σε κινήματα σοσιαλιστικής μετάβασης, ουσιαστικά βάλει ευθέως κατά του συνδικαλιστικού και οικονομικού αγώνα από αστική οπτική.

Ο Α.Π. υιοθετεί την έντονη κριτική που διατυπώνουν μέλη της ΚΕ όπως ο Αντώνης Τρίτσης που κάνει λόγο για διάσπαση της συντροφικότητας και της πολιτικής ενότητας του ΠΑΣΟΚ, για συγκρότηση προσωποπαγών μηχανισμών και ατομικών στρατηγικών, εντός του κρατικού μηχανισμού και της διοίκησης³²⁶. Ο Α.Π. αναγνωρίζει ότι έχει μετατοπιστεί το κέντρο βάρους από το Κίνημα στην Κυβέρνηση, παραδεχόμενος ότι η εξέλιξη αυτή συνοδεύτηκε από την κρατικοποίηση της οργάνωσης, την απώλεια της αυτονομίας της και τη μετατροπή της σε παράρτημα της κυβέρνησης (2^η Ειδική Σύνοδος ΚΕ, 1986 : 36). Ο Α.Π. αναγνωρίζει ότι είναι ανάγκη το ΠΑΣΟΚ ν' αλλάξει και επιχειρεί να προδιαγράψει την κατεύθυνση που πρέπει να λάβει η μετεξέλιξη του ΠΑΣΟΚ.

Σύμφωνα με τον Α.Π. οι στρατηγικοί στόχοι του Κινήματος, Εθνική Ανεξαρτησία-Λαϊκή Κυριαρχία-Κοινωνική Απελευθέρωση, δεν πρέπει να αλλάξουν, αλλά να επαναπροσδιορισθούν από τις νέες συνθήκες που καθορίζονται από τις διαδικασίες διεθνοποίησης του καπιταλισμού και τη δυναμική πραγματικότητα της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Στο πλαίσιο αυτό ο Α.Π. εισηγείται την αναγκαιότητα ενός μεσοπρόθεσμου σχεδίου που θα αυτονομείται από τη στρατηγική της μετάβασης και θ' ανταποκρίνεται σε μια διεθνή και κοινωνική πραγματικότητα που αλλάζει

³²⁶ Για την παρέμβαση Α. Τρίτση στη Σύνοδο της Χαλκίδας, βλ. *Εισήγηση-έκπληξη του Αντώνη Τρίτση στην ΚΕ του ΠΑΣΟΚ*, εφημ. *Το Ποντίκι*, 14-3-1986

συνεχώς. Ουσιαστικά εισηγείται το διαχωρισμό του στρατηγικού σκοπού από το μεσοπρόθεσμο πρόγραμμα, προκρίνοντας τη ρεαλιστική διαχείριση του παρόντος (2^η Ειδική Σύνοδος ΚΕ, 1986 : 23). Ο Α.Π. εμμέσως πλην σαφώς κινείται σε μια γραμμή παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας, προδιαγράφοντας την αναγκαιότητα αναθεώρησης και των στρατηγικών κατευθύνσεων του ΠΑΣΟΚ. Τέλος η ΚΕ στο παράρτημα της απόφασης της 2^{ης} Ειδικής Συνόδου εγκρίνει πρόταση διαλόγου και συνεργασίας απευθυνόμενη σε όλα τα κόμματα για τα εθνικά θέματα και στα δύο Κ.Κ. για τα κοινωνικά ζητήματα (2^η Ειδική Σύνοδος ΚΕ, 1986 : 67 επ).

Με τον τρόπο αυτό η ΚΕ του ΠΑΣΟΚ αποστασιοποιείται από βασικό συνεπαγόμενο της θεωρίας της εξάρτησης που ήταν η ενότητα του εθνικού με το κοινωνικό ζήτημα σε εθνικούς κοινωνικούς σχηματισμούς όπως ο ελληνικός αποτελώντας ένα κεντρικό φυσιογνωμικό πολιτικοϊδεολογικό του στοιχείο. Με τις προτάσεις αυτές το ΠΑΣΟΚ κινείται ως κόμμα διαχειριστής της αστικής εξουσίας, κόμμα κατεξοχήν κρατικό (Πουланτζάς Ν., 2001α : 334), αποδεχόμενο τη διάσπαση του εθνικού με το κοινωνικό, αποτυπώνοντας τη λειτουργία του ως εστία ενιαίου κόμματος ενσωματωμένου στο κράτος. Με άλλα λόγια αποδέχεται την εθνική ενότητα με την αστική έννοια και όχι με την έννοια της ΕΛΕ³²⁷, ενώ το κοινωνικό ζήτημα το περιορίζει σε μια οριακή σοσιαλδημοκρατική διευθέτηση της διανομής του πλούτου και όχι ελέγχου της διαδικασίας παραγωγής.

Η αναγκαιότητα αναθεώρησης της στρατηγικής του Τρίτου Δρόμου, του εθνικού και δημοκρατικού δρόμου για τον σοσιαλισμό, ουσιαστικά η αναθεώρηση της 3^{ης} του Σεπτεμβρίου, τίθεται από τη συλλογική ηγετική γραφειοκρατία του κόμματος και επιχειρείται να απαντηθεί θετικά με την εισήγηση του Α.Π. στην 22^η Σύνοδο της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ (Μάιος 1987)³²⁸ και στο λεγόμενο Μανιφέστο (Ιούλιος 1988)³²⁹. Τα δύο αυτά κείμενα είναι σημαντικά γιατί θέτουν το ζήτημα του αναθεωρητισμού με συγκεκριμένα περιεχόμενα και κατευθύνσεις. Παρατηρούνται και στα δύο κείμενα πολλές αλληλοεπικαλύψεις, καθώς και μ' ένα λίγο προγενέστερο κείμενο του Κ.Λαλιώτη (1986)³³⁰. Επειδή το κείμενο της 22^{ης} συνόδου της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Μάιος 1987) για την Αναγέννηση και Ανασυγκρότηση του ΠΑΣΟΚ, συμπίπτει με την επιστροφή του Κ.Λαλιώτη στα κομματικά δρώμενα, μας επιτρέπει

³²⁷ Για τη διάκριση της αστικής εθνικής ενότητας και της εθνικής λαϊκής ενότητας, βλ. Καπαρός Γ. Εθνική Λαϊκή Ενότητα, *Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα*, τχ. 6^ο/83, σελ. 35επ.

³²⁸ Εισήγηση ΑΠ στην 22^η Σύνοδο της ΚΕ ΠΑΣΟΚ, *Σοσιαλιστική Θεωρία και Πράξη*, τχ. 3^ο/87

³²⁹ Παπανδρέου Α., *Το ΠΑΣΟΚ μπροστά στο παρόν και το μέλλον της Ελλάδας*, εκδ. ΠΑΣΟΚ, 1988

³³⁰ Λαλιώτης Κ. Το ΠΑΣΟΚ μπροστά στο παλιό, την κρίση και το καινούριο, *Σοσιαλιστική Θεωρία και Πράξη*, τχ. 6-7/88

να του αποδώσουμε αν όχι την πατρότητα, σίγουρα μια καταλυτική συμβολή. Οι βασικοί άξονες των ανωτέρω κειμένων που επιχειρούν να προδιαγράψουν την αναθεωρημένη στρατηγική ΠΑΣΟΚ στις δοσμένες συνθήκες έχουν ως ακολούθως.

Κατ' αρχάς το πλαίσιο από τις αρχές της δεκαετίας του '80 έχει ριζικά αλλάξει. Το πρώτο είναι η ραγδαία ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων λόγω της εξελισσόμενης και εφαρμοζόμενης τεχνολογικής επανάστασης. Οι ριζικές αλλαγές στο τεχνολογικό επίπεδο οδηγούν σ' έναν τελείως διαφορετικά οργωμένο κόσμο στο επίπεδο της παραγωγής, της κυκλοφορίας, της διανομής, των διαπροσωπικών σχέσεων, της εξέλιξης των κοινωνιών. Η αλματώδης πρόοδος της τεχνολογικής βάσης οδηγεί στη μετάβαση σ' ένα νέο πολιτισμικό υπόδειγμα. Και τα τρία κείμενα είναι εμφανώς επηρεασμένα από την ανάλυση του Τόφλερ για το τρίτο κύμα πολιτισμού (Τόφλερ Α., 1982), άλλωστε αυτό σχεδόν ρητά αναφέρεται (Λαλιώτης Κ., 1988 : 94). Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή το πρώτο κύμα πολιτισμού συμβάδισε με την αγροτική επανάσταση, το δεύτερο κύμα πολιτισμού με τη βιομηχανική επανάσταση και το τρίτο κύμα πολιτισμού με την τεχνολογική επανάσταση.

Συνεπώς η εξέλιξη καθορίζεται από την αλματώδη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, λόγω της τεχνολογικής επανάστασης, που διαμορφώνει ένα νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Η κατάσταση αυτή της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων παρουσιάζεται ως μια αντικειμενική διαδικασία, ξεκομμένη από την ταξική πάλη, τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, που νομοτελειακά εκβάλλει στην αναγκαία στρατηγική του (καπιταλιστικού) εκσυγχρονισμού (22^η Σύνοδος ΚΕ, 1987 : 28). Το πλαίσιο στο οποίο καλείται να κινηθεί η Ελλάδα είναι η ενοποίηση της Ευρώπης, το ορόσημο του 1992 (22^η Σύνοδος ΚΕ, 1987 : 34), δηλαδή η ολοκλήρωση της διαδικασίας της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης και της απελευθερωμένης αγοράς, κεφαλαίου, εργασίας, αγαθών, υπηρεσιών. Υπάρχει άμεση ανάγκη για αλλαγή του συγκεκριμένου τύπου πολιτικής και κοινωνικής διαπάλης, του συγκεκριμένου τύπου οικονομικού προγραμματισμού, του συνηθισμένου τρόπου σκέψης, διαλόγου και δράσης (22^η Σύνοδος ΚΕ, 1987 : 39). Διαπιστώνεται η ανάγκη να εξέλθει η πολιτική και η κοινωνία από το παρελθόν, από τα παλιά ιδεολογικά σχήματα και τις γραφές και να κινηθούν προς τις δυναμικές εξελίξεις που καθορίζει η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, ενώ στην ουσία τις καθορίζει η διεθνοποίηση του καπιταλισμού. Ο σοσιαλισμός αναφέρεται ως ουμανισμός, ως νέο πρότυπο παραγωγής μέσω του κοινωνικού διαλόγου. Το ρηξιακό στοιχείο του εθνικού και δημοκρατικού δρόμου για το σοσιαλισμό αναιρείται (22^η Σύνοδος ΚΕ, 1987 : 51). Ο

τρίτος δρόμος για το σοσιαλισμό δεν νοείται ως δρόμος ανεξάρτητος από την παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατία και σε αντιπαράθεση μαζί της όπως θεωρούνταν μέχρι το 1^ο συνέδριο ΠΑΣΟΚ (Παπανδρέου Α., 1984). Πρόκειται για μια πρόταση νέας στρατηγικής κατεύθυνσης ενός παραδοσιακού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος εθνικά προσδιορισμένου, αλλά όχι με τη ρηξιακή αντιιμπεριαλιστική έννοια του εθνικού των αναλυτικών σχημάτων του ΠΑΣΟΚ της προηγούμενης περιόδου, μετακινούμενο προς τη σοσιαλδημοκρατία του νέου αναθεωρητισμού της δεκαετίας του '90. Ενδεικτικό της κατεύθυνσης αυτής είναι ότι στο κείμενο δεν προσδιορίζονται, ούτε περιγράφονται κοινωνικές γειώσεις και ταξικές αναφορές (22^η Σύνοδος ΚΕ, 1987 : 53-54) Αντίθετα ο τρίτος δρόμος ορίζεται πλέον ως πορεία-ανοιχτή και εξελισσόμενη χωρίς δογματισμούς και ίσως χωρίς τελικό σκοπό (22^η Σύνοδος ΚΕ, 1987 : 56). Ουσιαστικά πρόκειται για το κλασικό σχήμα του μπερνσταϊνισμού το κίνημα είναι το παν, ο τελικός σκοπός είναι τίποτα. Άλλωστε όπως ρητώς αναφέρει ο Α.Π. στη δευτερολογία του στην 22^η σύνοδο, το κίνημα απλώς επηρεάζεται από τη μαρξιστική σκέψη (22^η Σύνοδος ΚΕ, 1987 : 70), αναθεωρώντας ουσιαστικά την περίφημη αποστροφή στην εισήγηση ενώπιον της Π.Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ (Ιανουάριος 1975), ότι «είμαστε μαρξιστές, με την έννοια ότι αποδεχόμαστε τον μαρξισμό ως μέθοδο ανάλυσης».

Παράλληλα ο Α.Π. αναγνωρίζει ότι η κυβερνητική και κρατική εξουσία αποδυνάμωσε το Κίνημα και ότι η κοινωνική δυναμική που εκείνο εξέφρασε άρχισε να εγκλωβίζεται στην κρατική διαχείριση του πολιτικά εφικτού (*Εξόρμηση*, 31-5-1987). Στην 22^η Σύνοδο της ΚΕ αποφασίζεται η συγκρότηση Συμβουλίων Ανασυγκρότησης σε νομαρχιακό και τομεακό επίπεδο (*Εξόρμηση*, 31-5-1987). Πρόκειται ουσιαστικά για μια διαδικασία κομματικής ανασυγκρότησης και κινητοποίησης, η οποία στα τέλη της δεκαετίας του '80 που χαρακτηρίζεται από έντονη πίεση προς το ΠΑΣΟΚ στο πολιτικό και το ηθικό επίπεδο, θα λειτουργήσει ως ανάχωμα για τις κομματικές δυνάμεις στη σταδιακή απονομιμοποίηση του κυβερνητικού εγχειρήματος, συμβάλλοντας στην πολιτικο-οργανωτική σταθεροποίηση του ΠΑΣΟΚ παρά την ήττα του 1989 (Ελευθερίου Κ.- Τάσσης Χ., 2013 : 81-82).

Σύμφωνα με το Μανιφέστο του 1988 ολοκληρώθηκε η δημοκρατική φάση της μεταπολίτευσης και διαπιστώνεται η ανάγκη μιας εθνικής στρατηγικής στο νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας (Παπανδρέου Α., 1988 : 13). Η Ευρώπη συμπυκνώνει την εθνική προοπτική (Παπανδρέου Α., 1988 : 30). Στο πλαίσιο αυτό είναι αναγκαστικός ο αναπροσανατολισμός της οικονομίας με όρους διεθνούς

ανταγωνιστικότητας, που επιβάλει η διεθνοποίηση της οικονομίας και ειδικότερα η ενιαία ευρωπαϊκή αγορά (Παπανδρέου Α., 1988 : 34).

Συνοψίζοντας, τα κείμενα αυτά αντανakλούν τον αναθεωρητισμό της συλλογικής γραφειοκρατίας, ως ηγετικής μερίδας της αστικής τάξης του κόμματος, μέσα από μια διαδρομή ολικής κρατικοποίησης. Βέβαια λόγω της συμβολικής σημασίας που διατηρεί στο συλλογικό φαντασιακό του κόμματος η Διακήρυξη της 3^{ης} του Σεπτέμβρη αποφεύγεται ρητώς να αντικατασταθεί, με μια διαδικασία ανάλογη του συνεδρίου Μπαντ Γκόντεσπεργκ (Λαλιώτης Κ., 1988 : 93). Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι στα κείμενα απουσιάζουν αντιμπεριαλιστικές, αντιμονοπωλιακές και αντικαπιταλιστικές αναφορές ή έστω αιχμές. Η προβληματική της σοσιαλιστικής αυτοδιαχείρισης έχει από καιρό εγκαταλειφθεί, ενώ κάνει την εμφανισή της δειλά και αποσπασματικά η φιλελεύθερη εννοιολόγηση της αυτοδιαχείρισης (Παπανδρέου Γ., 1990). Ο σοσιαλισμός δεν νοείται ως ένα κοινωνικό σύστημα που υπερβαίνει τον καπιταλιστικό ορίζοντα και πάντως δεν αφορά η συγκεκριμένη εκδοχή του σοσιαλισμού μια διαδικασία μετάβασης σε άλλο σύστημα. Ο σοσιαλισμός για τον οποίο εξακολουθεί να ενδιαφέρεται η συλλογική ηγετική γραφειοκρατία του ΠΑΣΟΚ ταυτίζεται με την παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατία που βρίσκεται σε πορεία μετάβασης στη νέα σοσιαλδημοκρατία που θα κυριαρχήσει τη δεκαετία του '90. Μια εξέλιξη με την οποία το ΠΑΣΟΚ θα συντονιστεί απολύτως, έχοντας ήδη προβεί στις αναγκαίες ιδεολογικές αναθεωρήσεις και προετοιμασίες από την περίοδο 1987 και μετά. Συνοψίζοντας και στο επίπεδο της σημειολογίας η σταδιακή απόσυρση ακόμα και της επαγγελίας της σοσιαλιστικής αλλαγής, αντανakλάται στη βαθμιαία «εξαφάνιση» της λέξης «μετάβαση» από τις συλλογικές αποφάσεις της ΚΕ ΠΑΣΟΚ ήδη από την περίοδο 1983-1984, στοιχείο που αποτυπώνει και το βαθμό συνειδητοποίησης της συγκεκριμένης κυβερνητικής πραγματικότητας εκ μέρους της συλλογικής κομματικής γραφειοκρατίας. Κυριαρχεί ήδη η διαχείριση και όχι η ανατροπή του υπάρχοντος καπιταλιστικού συστήματος, οι κοινωνικές (νέα μικροαστική τάξη) και πολιτικές (ιδιότυπη κοινωνική κατηγορία της κομματικής γραφειοκρατίας) δυνάμεις που αναπαράγονται μέσα από τη διαδικασία συστημικής σταθεροποίησης στο πλαίσιο της κυβερνητικής-κρατικής γραμμής του πολιτικού εφικτού, όπως έχει ήδη κωδικοποιηθεί από την 9^η Σύνοδο της ΚΕ (1982). Το κόμμα από μέσο μεταβάλλεται σε αυτοσκοπό.

Την περίοδο 1986-1988 που χαρακτηρίσαμε ως περίοδο ιδεολογικοπολιτικού αναθεωρητισμού του ΠΑΣΟΚ (2^η Ειδική Σύνοδος ΚΕ 1986, 22^η Σύνοδος ΚΕ 1987,

Μανιφέστο 1988), η ήδη κυρίαρχη γραμμή του πολιτικά εφικτού, θα δώσει τη θέση της σε δύο αλληλένδετους, επιθετικούς «μύθους» στο έδαφος του κυβερνητικού πραγματισμού. Εκσυγχρονισμός και Ευρώπη³³¹. Ο αναθεωρητισμός του ΠΑΣΟΚ συμπυκνώνεται στην αναγκαιότητα του εκσυγχρονισμού της καπιταλιστικής οικονομίας και αντιστοίχως του θεσμικού εποικοδομήματος στην κατεύθυνση της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Οι ιδεολογικές αναθεωρήσεις θα γνωρίσουν μια περίοδο ανάσχεσης λόγω των καταλυτικών διεθνών και εθνικών γεγονότων της περιόδου 1989-1990, όπως συγκεκριμένα θα καταγραφούν και εσωκομματικά. Ακολουθεί μια αντιφατική μεταβατική περίοδος η οποία θα διαρκέσει τελικά μέχρι το 1995, συγχωνεύοντας σ' ένα ενιαίο ιδεολογικοπολιτικό αφήγημα αντινεοφιλελευθερισμό (στο κοινωνικό-συνδικαλιστικό επίπεδο), δημοκρατικό πατριωτισμό (στο ιδεολογικό πεδίο) και εκσυγχρονισμό (οικονομικό-πολιτικό επίπεδο). Η σοσιαλιστική επαγγελία, ως εθνικός, δημοκρατικός δρόμος, αντιπαραθετικός στον καπιταλισμό ακόμα και ρητώς εγκαταλείπεται όπως θα επισημάνουμε στη συνέχεια. Το ισχυρό πρόσημο του ενιαίου αφηγήματος είναι ο εκσυγχρονισμός, καθώς θεμελιώνεται επί των κυρίαρχων υλικών και δευτερευόντως ιδεολογικών όρων κίνησης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, αλλά και του κόμματος μέσα από την κρατικοποίηση της γραφειοκρατίας και τη διαδικασία αναπαραγωγής της ως αυτοσκοπού του κόμματος. Αυτός είναι και ο βασικός λόγος της νίκης της εκσυγχρονιστικής τάσης της συλλογικής ηγετικής γραφειοκρατίας επί της παραδοσιακής τάσης στο 4^ο Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ (Ιούνιος 1996)³³².

Τη δύσκολη για το ΠΑΣΟΚ περίοδο 1988-1989 αποχωρούν για διαφορετικούς λόγους ορισμένα ιστορικά στελέχη του ΠΑΣΟΚ όπως ο Δ. Ρόκος (Ιούλιος 1988, Μαρδάς Κ., 1995 : 432-433)³³³, ο Στ. Γιώτας (Δεκέμβριος 1988,

³³¹ Για τη σχετική αναθεωρητική προβληματική που έλαβε χώρα στο γαλλικό σοσιαλιστικό κόμμα καθ' όλη τη δεκαετία του '80, βλ. Μποτόπουλος Κ., *Σοσιαλιστές και εξουσία*, εκδ. Πόλις, 1994, σελ. 101-120

³³² Μ' αυτό δεν υποστηρίζουμε ότι η στρατηγική του εκσυγχρονισμού στερούνταν κοινωνικής δυναμικής τη δεκαετία του '90. Απεναντίας ήταν κοινωνικά γειωμένη στα υλικά συμφέροντα μερίδων της αστικής και στρωμάτων της νέας μικροαστικής τάξης, που κινούνταν δυναμικά στην κατεύθυνση ευρωπαϊσμού-εκσυγχρονισμού. Γι' αυτό και είχε την υποστήριξη των ιδιωτικών Μ.Μ.Ε. Η κοινωνική γείωση του εκσυγχρονισμού αποτυπώνεται και εκλογικά, με τη δυναμική παρουσία του ΠΑΣΟΚ στις αστικές και (ανώτερες εισοδηματικά) μικροαστικές περιοχές κυρίως του λεκανοπεδίου της Αττικής από τις εκλογές της 22ας-9-1996 και μετά, σε αντίθεση με τις χαμηλές εκλογικές επιδόσεις του ΠΑΣΟΚ στις αντίστοιχες περιοχές κατά τις εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου 1974-1993, βλ. Ζαφειρόπουλος Κ. –Μαραντζίδης Ν., Εκλογικές μεταβολές στην κοινωνική βάση του νέου ΠΑΣΟΚ. Διεύρυνση του εκλογικού ακροατηρίου και ρωγμές στον σκληρό πυρήνα, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 14/1999, σελ. 24-49

³³³ «Έτσι έφθασα 14 περίπου χρόνια μετά τις τόσες ελπιδοφόρες διαδικασίες συνίδρυσης του ΠΑΣΟΚ με πρωτοβουλία κυρίως των πολιτών που στάθηκαν όρθιοι την περίοδο της δικτατορίας και αφού έδωσα με

Μαρδάς Κ., 1995 : 458), ενώ παραιτείται από υφυπουργός εθνικής οικονομίας ο Θ. Καρατζάς (Δεκέμβριος 1988, Μαρδάς Κ., 1995 : 452) και από βουλευτής ο Α. Λάζαρης (Νοέμβριος 1988, Μαρδάς Κ., 1995 : 458). Ο Α.Π. στις 13-11-1988 κάνει δηλώσεις περί ενδεχόμενης αποστασίας ηγετικών στελεχών από το ΠΑΣΟΚ, επιχειρώντας να θέσει σε ετοιμότητα τις Τ.Ο. για αποτροπή τυχόν αποσταθεροποιητικών κινήσεων. Την ίδια ημέρα ο αρχισυντάκτης του Έθνους Α. Φιλιππόπουλος σε συνέντευξή του στο ραδιοφωνικό σταθμό ANTENNA είχε προτείνει την αντικατάσταση του Α.Π. τόσο στην προεδρία του ΠΑΣΟΚ, όσο και στην πρωθυπουργία από τον Γιάννη Αλευρά. Ο Πρόεδρος της Βουλής διέψευσε αμέσως τα σενάρια περί αποστασίας αναφορικά με το πρόσωπό του (Μαρδάς Κ., 1995 : 452). Στην 26^η Σύνοδο της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Νοέμβριος 1988) ο Κ. Σημίτης αρνείται την πρόταση του Α.Π. για να ενταχθεί στο Ε.Γ., τονίζοντας ότι διαφωνεί με τους χειρισμούς της κυβέρνησης το τελευταίο χρονικό διάστημα, εννοώντας το ζήτημα της διαχείρισης του σκανδάλου Κοσκωτά (Μαρδάς Κ., 1995 : 455, Σημίτης Κ., 2015 : 459). Στην 27^η σύνοδο της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Δεκέμβριος 1988), διατυπώνονται πολλές κριτικές για το χειρισμό του σκανδάλου Κοσκωτά από μέλη του κεντρικού καθοδηγητικού οργάνου όπως οι Κ. Σημίτης, Γ. Παπαδάτος, Μ. Δασκαλάκης, Γ. Κατσιμπάρδης, Χ. Γεωργακάκης. Τελικά την εισήγηση Προέδρου και Ε.Γ. την καταψηφίζουν τα έξι μέλη της ΚΕ που εντάσσονταν ή βρίσκονταν κοντά στην ομάδα των Ιταλών, οι Μ. Χαραλαμπίδης, Δ. Βουνάτσος, Κ. Ασλάνης, Χ. Κηπουρός, Σ. Καλούδης και Γ. Νάος (Μαρδάς Κ., 1995 : 461-462). Στην πρόταση μομφής της Ν.Δ., τρεις βουλευτές του ΠΑΣΟΚ, η Ρ. Κακλαμανάκη, ο Γ.-Α. Μαγκάκης και ο Α. Τρίτσης³³⁴ απέχουν από την ψηφοφορία και διαγράφονται από το ΠΑΣΟΚ με δήλωση του Α.Π. κατά την αποχώρησή του από το κοινοβούλιο (13/3/1989). Από την ίδια ψηφοφορία απέχουν και οι ανεξάρτητοι βουλευτές που είχαν υποστηριχθεί από το ΠΑΣΟΚ, Γεώργιος Μαύρος από την Παράταξη Κέντρου και Νίκος Ψαρουδάκης από τη Χριστιανική Δημοκρατία (Μαρδάς Κ., 1995 : 509). Μετά την

επιμονή και υπομονή τη μάχη 'από τα μέσα' μέχρι τις έσχατες συνέπειές της για ένα κόμμα αρχών με δημοκρατική συγκρότηση και λειτουργία να θεωρώ ότι δεν μένει πια μέσα από το ΠΑΣΟΚ για εμένα η παραμικρή ελπίδα γι' αυτό που (τουλάχιστον όσοι από εμάς δεν ήταν επαγγελματίες της πολιτικής) ονειρευόμαστε και παλεύουμε», Δ. Ρόκος, κείμενο παραίτησης από την Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ, εφημ. Εξόρμηση, Ιούλιος 1988.

³³⁴ Ο Α. Τρίτσης θα συγκροτήσει έναν κομματικό σχηματισμό με την επωνυμία Ελληνικό Ριζοσπαστικό Κίνημα (ΕΡΚ), με το οποίο θα συμμετάσχει στις εκλογές της 18^{ης} Ιουνίου 1989, λαμβάνοντας 4.269 ψήφους και ποσοστό 0,07%. Για την ιδεολογικοπολιτική πλατφόρμα του Α. Τρίτση την περίοδο 1985-1989, όπως αποτυπώθηκε στις δημόσιες παρεμβάσεις του εκείνη την περίοδο, βλ. Τρίτσης Α., *Νέο Ξεκίνημα*, εκδ. Καστανιώτη, 1989.

ψηφοφορία επί της πρότασης δυσπιστίας ο Α. Κουτσόγιωργας που είχε βρεθεί στο επίκεντρο του σκανδάλου Κοσκωτά, υποβάλει την παραίτησή του από Υπουργός Προεδρίας, δεχόμενος την κάλυψη από τον Α.Π. με έγγραφη απαντητική επιστολή του (Μαρδάς Κ., 1995 : 510-511). Στην 28^η Σύνοδο της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Μάιος 1989) αποφασίστηκε η μη περίληψη του Α. Κουτσόγιωργα στα ψηφοδέλτια του ΠΑΣΟΚ με ψήφους 98 κατά, 18 υπέρ, 9 λευκά και 7 αποχές. Ο Α.Π. αρνήθηκε να προχωρήσει στη διαγραφή του (Μαρδάς Κ., 1995 : 523). Το σκάνδαλο Κοσκωτά με τη μεγάλη κοινωνική επιρροή που κατέγραψε, πυροδότησε έντονες εσωτερικές τριβές, συγκρούσεις και ανακατατάξεις εντός της αστικής τάσης του Κόμματος, οδηγώντας παράλληλα σε αποχώρηση αυτόνομες από τη συλλογική ηγετική γραφειοκρατία παρουσίες (Τρίτσης, Ρόκος), αντανακλώντας την απογοήτευση του διάχυτου ΠΑΣΟΚ.

Στις εκλογές του 1989 το ΠΑΣΟΚ κινείται σε μια γραμμή παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας εθνικά προσδιορισμένης και σε αντιπαράθεση με τη νεοφιλελεύθερη πρόταση σε Ελλάδα και Ευρώπη. Ως στόχος της νέας –τρίτης- τετραετίας ορίζεται ο εκσυγχρονισμός της οικονομίας και της δημόσιας διοίκησης, με στόχο τη σύγκλιση της ελληνικής οικονομίας με τις αντίστοιχες των υπολοίπων κρατών μελών της ΕΟΚ, προωθώντας παράλληλα τη δημιουργία του ενιαίου κοινωνικού χώρου- που είναι η κεντρική θέση της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας και των γραφειοκρατικοποιημένων συνδικάτων στα τέλη της δεκαετίας του '80- στην πορεία ολοκλήρωσης της ενιαίας πανευρωπαϊκής εσωτερικής αγοράς (*Το πρόγραμμα της τρίτης τετραετίας*, 1989 : 5, 24)³³⁵. Ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός του ΠΑΣΟΚ στο πλαίσιο των κομμάτων της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας θεωρείται πλέον δεδομένος, καθώς εν όψει των Ευρωεκλογών στις 18 Ιουνίου 1989, το ΠΑΣΟΚ συμμετέχει στις διεργασίες εκπόνησης κοινού ιδεολογικοπολιτικού μανιφέστου των ευρωπαϊκών σοσιαλιστικών κομμάτων (*Εξόρμηση*, 12-2-1989). Το αποτέλεσμα των εκλογών οδηγεί μεν σε ήττα του ΠΑΣΟΚ και πτώση της κυβέρνησης, πλην όμως επιβεβαιώνει τις ισχυρές σχέσεις εκπροσώπησης με τμήματα των κυριαρχούμενων τάξεων, κυρίως την εργατική τάξη και τα αγροτικά στρώματα. Αντίστοιχα παγιώνεται η τάση – που είχε διαπιστωθεί ήδη από τις εκλογές του 1985- εκλογικής απομόνωσης

³³⁵ Για μια κριτική της χαρτας των εργαζομένων του ενιαίου ευρωπαϊκού κοινωνικού χώρου, από την οπτική των εργατικών δικαιωμάτων, βλ. Εισήγηση Α. Μητρόπουλου στο Εργατικό Κέντρο Πειραιά (Μάρτιος 1990) με θέμα Κοινωνική Χάρτα-Εργαζόμενοι Ναυτιλίας-ΕΟΚ στο Μητρόπουλος Α., *Νεο-φιλελευθερισμός & υποβάθμιση της εργασίας*, εκδ. Τολίδη 1991, σελ. 97 επ.

του ΠΑΣΟΚ από τα αστικά στρώματα (Βλ. Παράρτημα- Πίνακες 25, 25, 32, Νικολακόπουλος Η., 1990 : 219, 221-222, Κατσούδας Δ., 1990).

Στο κλίμα της συγκυβέρνησης Ν.Δ.-Συνασπισμού, της εξόδου από τη διαχείριση του κράτους και των επικείμενων παραπομπών στο Ειδικό Δικαστήριο συνέρχεται η 29^η Σύνοδος της ΚΕ ΠΑΣΟΚ στην Ανάβυσσο, στις 6-8/8/1989. Είναι η πρώτη συνεδρίαση της ΚΕ μετά τις εκλογές της 18^{ης} Ιουνίου 1989. Είναι μια περίοδος όπου ο Α.Π. αυτονομείται με αντιφατικές και ταλαντευόμενες κινήσεις από τη συλλογική ηγετική γραφειοκρατία. Η αντίφαση εκδηλώνεται σε πρωτοβουλίες που αναλαμβάνει ο ΑΠ προκειμένου το κλίμα συσπείρωσης που παρατηρείται στην εκλογική και κομματική βάση να εκφραστεί και με επανένταξη μελών και στελεχών που έχουν αποχωρήσει την προηγούμενη περίοδο και μάλιστα σε ισότιμη βάση με την υπάρχουσα συλλογική ηγεσία. Φαίνεται να επιδιώκει τον επανακαθορισμό της σχέσης του με τη συλλογική γραφειοκρατία και μια νέα σύνθεση σε επίπεδο ηγετικής ομάδας (Χαραλαμπίδης Μ., 8-10-2014 : συνέντευξη). Οι σχέσεις εμπιστοσύνης με την «ιστορική» ηγετική ομάδα έχουν κλονιστεί. Ο Α.Π. έχει βάσιμους λόγους να εκτιμά ότι τμήμα της συνομιλεί τόσο με την ηγεσία του (ενιαίου) Συνασπισμού, όσο και με μερίδες της αστικής τάξης. Από την άλλη τη διαφοροποίησή του δεν έχει το συσχετισμό να την φτάσει στα άκρα, καθώς είναι αποδυναμωμένος πολιτικά, αντιμετωπίζει δικαστικές διώξεις και έχει ανάγκη τον κομματικό μηχανισμό. Δεν θέλει να «ρискάρει» ενδεχόμενη κατάρρευση του μηχανισμού ή διάσπαση του κόμματος. Δεν θα διστάσει όμως να αποδεχθεί το ενδεχόμενο της διάσπασης, όταν κρίνει ότι επιχειρείται να τεθεί υπό έλεγχο.

Η συλλογική «ιστορική» ηγετική ομάδα, έχει υποστεί ρωγμές στο εσωτερικό της. Τα ηγετικά στελέχη έχουν αρχίσει να αυτονομούνται, συγκροτώντας σταδιακά προσωποπαγείς κομματικούς μηχανισμούς, μια πραγματικότητα άλλωστε που έχει συνομολογηθεί στις αποφάσεις της ΚΕ της προηγούμενης περιόδου. Η έξοδος από το κράτος αντικειμενικά τους αδυνατίζει, καθώς οι μηχανισμοί δεν έχουν δυνατότητα άμεσης ενσωμάτωσης δραστήριων μελών που αναδεικνύονται μέσα στη συγκυρία. Η δυναμική παρουσία μερίδων της αστικής τάξης μέσα από την ανάπτυξη του χώρου των ΜΜΕ, αντικειμενικά ενισχύει αφενός την τάση χειραφέτησης των ηγετικών στελεχών από τον Πρόεδρο, αφετέρου την τάση δόμησης υφιστάμενης σχέσης των στελεχών με τα ΜΜΕ. Την απώλεια της αυτονομίας λόγω κρατικοποίησης, διαδέχεται η ετερόνομη σχέση με τα ΜΜΕ.

Η εναπομείνασα οργανωμένη εσωκομματική αντιπολίτευση, η ομάδα των «Ιταλών» βρίσκεται σε κινητικότητα και σχετική άνοδο, όπως θα καταδειχθεί και στα αποτελέσματα του 2^{ου} συνεδρίου ΠΑΣΟΚ (Σεπτέμβριος 1990) για την ανάδειξη της νέας ΚΕ, πραγματοποιώντας σημαντικές παρεμβάσεις στην εσωκομματική συγκυρία της περιόδου 1989-1990.

Παράλληλα ομάδες στελεχών που είχαν βρεθεί εκτός ΠΑΣΟΚ στη συγκυρία 1985-1989 και μετά την αποτυχημένη εκλογικά προσπάθεια αυτόνομης παρουσίας στις εκλογές του '89 όπως το ΕΣΚ του Αρσένη³³⁶, η Άμεση Δημοκρατία του Γλέζου στην οποία συμμετείχαν και αρκετά στελέχη της ΣΣΕΚ³³⁷, πρόσωπα προερχόμενα από το ΠΑΣΟΚ όπως ο Γ.Α. Μαγκάκης, ο Μ. Νικολινάκος ή ακόμα και στελέχη προερχόμενα από το ΠΑΣΟΚ που είχαν ενταχθεί στον ενιαίο Συνασπισμό όπως ο Α. Λάζαρης και διαφώνησαν με την επιλογή της συγκυβέρνησης Τζαννετάκη αποχωρώντας από τον Συνασπισμό (Νικολινάκος Μ., 1990 : 10, Μητρόπουλος Δ., 2-12-2014 : συνέντευξη), βρίσκονται σε συζητήσεις με τμήματα του ΠΑΣΟΚ (Βερβεσός Δ., 4-7-2014 : συνέντευξη, Χαραλαμπίδης Μ., 1993 : 117-118) ή και με τον ίδιο τον Α.Π. επιδιώκοντας την επανένταξή τους, αντανakλώντας ένα γενικότερο κλίμα συσπείρωσης του διάχυτου χώρου ΠΑΣΟΚ, όπως αποτυπώθηκε στις εκλογές της 18^{ης} Ιουνίου 1989, ιδιαίτερα στην εργατική τάξη και τα αγροτικά στρώματα. Η τάση επανασυσπείρωσης στο ΠΑΣΟΚ αποτελεί επιπλέον έκφραση της αδυναμίας του Συνασπισμού της Αριστεράς να συγκροτήσει σταθερές σχέσεις εκπροσώπησης με τις κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις. Ενώ την περίοδο 1986-1987 το ΚΚΕ εμφάνιζε τάσεις ανόδου και γείωσης με λαϊκά και εργατικά στρώματα τα οποία στήριζαν μέχρι το 1985 ΠΑΣΟΚ, όπως αποτυπώθηκε τόσο στις Δημοτικές εκλογές του 1986 με την κατακόρυφη άνοδο των δυνάμεων της Συμπαράταξης σε πολλούς δήμους κυρίως της Αττικής, αλλά και της περιφέρειας, όσο και σε Ομοσπονδίες εργαζομένων και Εργατικά Κέντρα, η συγκρότηση «από τα πάνω» του ενιαίου Συνασπισμού και η κατεύθυνση του σχήματος που συμπυκνώθηκε στη γραμμή του Κοινού Πορίσματος (ΚΚΕ + ΕΑΡ)³³⁸ κινούμενο στον ορίζοντα του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού και η

³³⁶ Το Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΕΣΚ) είναι το κόμμα που ίδρυσε ο Γ. Αρσένης τον Απρίλιο 1987 και συμμετείχε στις εκλογές της 18^{ης} Ιουνίου 1989, λαμβάνοντας 13.833 ψήφους και ποσοστό 0,21%.

³³⁷ Το σχήμα Άμεση Δημοκρατία έλαβε στις εκλογές της 18^{ης} Ιουνίου 1989 ποσοστό 0,09% και 5.844 ψήφους.

³³⁸ Για μια χαρακτηριστική κριτική του Κοινού Πορίσματος ΚΚΕ - ΕΑΡ από την οπτική «πασοκογενών» δυνάμεων που είχαν συγκρουστεί με τη στροφή του ΠΑΣΟΚ το 1985 και την οικονομική πολιτική της λιτότητας, βλ. Μητρόπουλος Α., *Ο Συνασπισμός της αριστεράς και το 1992*, στο Μητρόπουλος Α., *Η κρίση της πολιτικής στην Ελλάδα 1985-1989*, εκδ. Τολίδη 1989, σελ. 144.

επιλογή της συγκυβέρνησης με τη νεοφιλελεύθερη Ν.Δ., ακύρωσε στην πράξη την τάση οικοδόμησης των σχέσεων εκπροσώπησης με τα κυριαρχούμενα κοινωνικά στρώματα.

Ο Α.Π. στην εισήγησή του ενώπιον της ΚΕ στην 29^η Σύνοδο, ασκεί αυτοκριτική, αλλά και κριτική στα μέλη της κεντρικής καθοδήγησης. Δεν μένει μόνον στα λόγια. Εισηγείται την ουσιαστική κατάργηση της ΚΕ και του ΕΓ και την αντικατάστασή τους με τη συγκρότηση μιας Κεντρικής Οργανωτικής Επιτροπής Συνεδρίου (ΚΟΕΣ) και της Γραμματείας της ΚΟΕΣ, που θα οδηγήσουν το κόμμα στο 2^ο συνέδριο (Λυγερός Σ., 1996 : 66). Επιπλέον καλεί μέλη και στελέχη που διαγράφηκαν ή αποχώρησαν από το κόμμα να επιστρέψουν, προτείνοντας μάλιστα η επιστροφή τους να μην είναι μια απλή επανεγγραφή στις κατά τόπους Τ.Ο., αλλά να έχουν ισότιμη εκπροσώπηση στην ΚΟΕΣ και τη Γραμματεία της. Ουσιαστικά ο Α.Π. σχεδόν υιοθετεί μια αντίστοιχου περιεχομένου πρόταση που είχε διατυπώσει η ομάδα των «Ιταλών» στην ΚΕ λίγο καιρό πριν (Χαραλαμπίδης Μ., 1993 : 108). Η πλειοψηφία της ΚΕ του ΠΑΣΟΚ αντιδρά σύσσωμη σχεδόν στην πρόταση Α.Π., καθώς ουσιαστικά την καταργεί. Τον κατηγορεί για αντικαταστατική και αρχηγική συμπεριφορά (Μανίκας Σ., 29-5-2014 : συνέντευξη), ενώ ο Α.Π. στη δευτερολογία του κατηγορεί τα ηγετικά στελέχη για ελιτισμό (Λυγερός Σ., 1996 : 66). Οι κριτικές ηγετικών στελεχών (κυρίως Σημίτης, Λαλιώτης, Γεννηματάς), μελών του ΕΓ δημοσιεύονται στον Τύπο, κατηγορώντας τον Πρόεδρο του κόμματος για αντιδημοκρατικές μεθοδεύσεις, ασκώντας αντικειμενικά πίεση στον Α.Π. να υποχωρήσει. Αυτή πράγματι είναι μία πλευρά. Είναι όμως δευτερεύουσα. Κυρίαρχη διάσταση είναι η αντιπαράθεση ανάμεσα στον Α.Π. και την συλλογική ηγετική γραφειοκρατία, όπως έχουμε δει σε διάφορες επιμέρους αλλά κομβικής σημασίας περιπτώσεις την προηγούμενη περίοδο (λ.χ. Καραμανλής '85, αποστασιοποίηση και αυτοκριτική Α.Π. από την «πολιτική Νταβός»). Η εισήγηση είναι βέβαιον ότι θα καταψηφιστεί, γι' αυτό και ο Α.Π. την αποσύρει, γνωρίζοντας μια ήττα στο εσωκομματικό πεδίο. Η συλλογική κομματική γραφειοκρατία διατηρεί την ισχύ της, καθώς αποκλείει τον επανακαθορισμό της από τα πάνω. Στο εσωτερικό της κατά τη διάρκεια της Σύνοδου της Αναβύσσου εκδηλώνονται διαφορετικές κατευθύνσεις, αφού αποκρούσθηκε η «επίθεση Α.Π.» σε σχέση με το ζήτημα της εκλογής ή όχι νέου

Επιπλέον για το Κοινό Πόρισμα, βλ. Φάκελλος : 20 χρόνια μετά το βρώμικο '89, περ. *Εκτός Γραμμής*, τχ. 24^ο/2009.

Ε.Γ. Η ομάδα Γεννηματά δεν θέλει εκλογή νέου ΕΓ, γιατί κάτι τέτοιο θα θεωρούνταν έμμεση συνομολόγηση και έμπρακτη ανάληψη των ευθυνών μόνον εκ μέρους του Ε.Γ. και όχι του Προέδρου. Πλέον αυτού ο Γ. Γεννηματάς εκτιμά βάσιμα ότι ο υφιστάμενος εσωκομματικός συσχετισμός στην ΚΕ που προήλθε από το 1^ο συνέδριο (1984), δεν τον ευνοεί, καθώς θεωρεί ότι έχει ισχυροποιηθεί στο διάστημα που έχει μεσολαβήσει από το 1^ο συνέδριο σε επίπεδο οργανωμένης βάσης (*Το Ποντίκι*, 10-8-1989). Ο Κ. Σημίτης πραγματοποιεί σημαντική παρέμβαση στην ΚΕ καθώς οργανώνει σε πολιτικό λόγο την έντονα κριτική διάθεση των μελών της ΚΕ, κυρίως απέναντι στον Α.Π (Λυγερός Σ., 1996 : 67, *Το Ποντίκι*, 10-8-1989). Ο Κ. Λαλιώτης εξέρχεται ισχυροποιημένος από τις εργασίες της 29^{ης} συνόδου της ΚΕ, καθώς εισηγείται και επιτυγχάνει την εκλογή νέου ΕΓ, όπου εκλέγεται πρώτος ο ίδιος, τρίτος ο Σημίτης και έβδομος ο Γεννηματάς. Συνάπτει συμμαχία με Σημίτη σ' ένα εκσυγχρονιστικό πλαίσιο και με διάθεση ανοιγμάτων στο χώρο του Συνασπισμού, ενώ λαμβάνεται απόφαση για τη σύγκληση του 2^{ου} συνεδρίου εντός του 1990. Η τελική εισήγηση καταψηφίζεται μόνον από την ομάδα των «Ιταλών» (*Το Ποντίκι*, 10-8-1989).

Η άρνηση της ηγετικής ομάδας να συγκροτηθεί ουσιαστικά νέα ηγετική ομάδα σε ισότιμη βάση μεταξύ της παλιάς και των πρώην διαγραμμένων, οδηγεί στη συγκρότηση του παράπλευρου σχήματος της Δημοκρατικής Συμπαράταξης. Το ΠΑΣΟΚ-Δημοκρατική Συμπαράταξη στις εκλογές της 5^{ης} Νοεμβρίου του '89 σημειώνει άνοδο (40,67%) σε σχέση με το αποτέλεσμα των εκλογών της 18^{ης} Ιουνίου 1989 (39,1%). Καταγράφεται μια σημαντική τάση επανασυσπείρωσης στο ΠΑΣΟΚ και μια μικρότερη αλλά υπαρκτή τάση επανένταξης στις οργανώσεις του κόμματος, ως αντίδραση κυρίως στη συγκυβέρνηση Τζαννετάκη, στη διαφαινόμενη ταξικά νεοφιλελεύθερη πολιτική και στο κλίμα διώξεων που διαμορφώνεται. Στο πλαίσιο αυτό επανεντάσσονται τελικά στο ΠΑΣΟΚ, αλλά με τους όρους της γραφειοκρατίας στελέχη που είχαν συγκροτήσει τη Δημοκρατική Συμπαράταξη όπως ο Αρσένης, ο Μαγκάκης, στελέχη της ΣΣΕΚ κλπ. Ενώ επανοργανώνονται στις Τ.Ο. του ΠΑΣΟΚ και τροτσικιστικές συσπειρώσεις που είχαν διαγραφεί τη δεκαετία του '70 και δρούσαν από τότε στις παρυφές του ΠΑΣΟΚ (*Ξεκίνημα*, Δελβιζόπουλος Γ., 26-6-2014 : συνέντευξη). Το ΠΑΣΟΚ επανέρχεται για ένα σύντομο χρονικό διάστημα στην κυβέρνηση μέσω οικουμενικής που ως γραμμή ενισχύει την ηγετική ομάδα που έχει μια διαχειριστική γραφειοκρατική γραμμή και όχι τόσο τον Α.Π.(Ραυτόπουλος

Γ., 1-8-2012 : συνέντευξη)³³⁹, καθώς του περιορίζει τα όρια της αυτονομίας του. Στην 31^η σύνοδο της ΚΕ (28-29/11) αποφασίζεται η μετεξέλιξη του ΠΑΣΟΚ σ' ένα σύγχρονο δημοκρατικό σοσιαλιστικό κίνημα με ευρωπαϊκό ορίζοντα και η ένταξή του στη Σοσιαλιστική Διεθνή. Είναι μία απόφαση που αφενός δεν προκαλεί αντιδράσεις στην ΚΕ, καθώς έχει ήδη προηγηθεί ο αναθεωρητισμός βασικών όψεων της στρατηγικής ΠΑΣΟΚ, αφετέρου η εξέλιξη αυτή αντικειμενικά ενισχύει την εκσυγχρονιστική τάση, η οποία βρίσκεται ήδη από την 29^η σύνοδο της ΚΕ (Ανάβυσσος) υπό διαμόρφωση ως διακριτό ρεύμα εντός του ενιαίου γραφειοκρατικού συνασπισμού εξουσίας του κόμματος.

Μετά τις εκλογές της 8^{ης} Απριλίου 1990, όπου το ΠΑΣΟΚ σημειώνει μια μικρή πτώση (38,61%), ίσως οφειλόμενη στην αποενοχοποίηση της συνεργασίας με τη Ν.Δ., καθώς είχε μεσολαβήσει η οικουμενική κυβέρνηση, (χωρίς πάντως να αλλάζουν τα γενικά δεδομένα εκλογικής καταγραφής, συσπείρωση στις εργατικές και αγροτικές περιοχές, απομόνωση στις αστικές) το ΠΑΣΟΚ εισέρχεται σταδιακά στην προσυνεδριακή του περίοδο εν όψει του 2^{ου} συνεδρίου που έχει οριστεί για τον Σεπτέμβριο 1990. Τα βασικότερα σημεία του κειμένου εισηγητικών θέσεων της Κεντρικής Οργανωτικής Επιτροπής Συνεδρίου (ΚΟΕΣ) προς τις οργανώσεις για το «άνοιγμα» του προσυνεδριακού διαλόγου, ουσιαστικά επαναλαμβάνουν τις βασικές θέσεις της ΚΕ, όπως έχουν διαμορφωθεί, από τις αποφάσεις της 2^{ης} Ειδικής Συνόδου της ΚΕ (Μάρτιος 1986, Χαλκίδα), της 22^{ης} Συνόδου της ΚΕ (Μάιος 1987) και του λεγόμενου Μανιφέστου (Ιούλιος 1988), στις οποίες και έχουμε ήδη αναφερθεί. Παρατηρείται μόνον μια ελαφρά διαφοροποίηση σε σχέση με τα προαναφερόμενα κομματικά ντοκουμέντα, που εκφράζεται ως μετατόπιση από το θετικά αισιόδοξο κλίμα που αντανakλούσαν τα ανωτέρω αναθεωρητικά κείμενα για το διαμορφούμενο περιβάλλον που καθόριζε η δυναμική των οικονομικών, τεχνολογικών, διεθνοπολιτικών και ειδικότερα ευρωπαϊκών αλλαγών, σε έκφραση μιας τάσης σκεπτικισμού και μετριασμού του μονοσήμαντα θετικού προσήμου στις ανωτέρω εξελίξεις. Ίσως και έναν προβληματισμό που φέρνει η πτώση του ανατολικού μπλοκ, αλλά και το αρνητικό κλίμα που δημιουργεί η απώλεια της κυβερνητικής εξουσίας. Η τάση επιφυλακτικότητας, η οποία αντανakλά πιθανώς ιδεολογικοπολιτικές αποκλίσεις εντός της κομματικής γραφειοκρατίας και η οποία είναι ακόμα πιο έκδηλη

³³⁹ Επίσης η εφημ *Αυριανή* (22-11-1989) χαρακτηρίζει το σχηματισμό της οικουμενικής κυβέρνησης και τη συμμετοχή του ΠΑΣΟΚ σ' αυτήν ως «τραγικό λάθος», βλ. Λυριντζής Χ., *Λαϊκισμός: Η έννοια και οι πρακτικές*, στο Λυριντζής Χ.- Νικολακόπουλος Η. (επιμ.) *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, εκδ. Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης & Θεμέλιο, 1990, σελ. 63

στην εισήγηση Α.Π. στο συνέδριο, σε καμία περίπτωση δεν συνιστά αναίρεση του ιδεολογικοπολιτικού αναθεωρητισμού που έχει συντελεσθεί την προηγούμενη περίοδο.

Σύμφωνα με τις θέσεις της ΚΟΕΣ για τον προσυνεδριακό διάλογο, το κείμενο επικεντρώνεται στις ραγδαίες διεθνοπολιτικές αλλαγές και τις αναγκαίες εθνικές και κοινωνικές προσαρμογές λόγω της διεθνοποίησης της οικονομίας και της διαδικασίας ολοκλήρωσης της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς. Κεντρικός στόχος που αναδεικνύει η ιστορική εξέλιξη είναι ο εκσυγχρονισμός (ΠΑΣΟΚ, 1990 : 3) και σε μεσοπρόθεσμο επίπεδο ο αγώνας για δημοκρατικό σοσιαλισμό, ένας όρος που για πρώτη ίσως φορά κάνει την εμφάνισή του σε κομματικό ντοκουμέντο του ΠΑΣΟΚ.

Το εισηγητικό κείμενο ρητώς αναφέρει ως το κομβικό σημείο μιας σύγχρονης εθνικής στρατηγικής την αύξηση της ανταγωνιστικότητας της εθνικής οικονομίας, τη βελτίωση παραγωγικότητας όλων των συντελεστών της παραγωγής, τον κοινωνικό διάλογο με τις θεσμικές εκπροσωπήσεις των παραγωγικών δυνάμεων, σ' ένα μεσομακροπρόθεσμο σχέδιο ανάπτυξης, που θα κατοχυρώνει την κοινωνική συναίνεση και τη σύνδεση αμοιβής με παραγωγικότητα (ΠΑΣΟΚ, 1990 : 8). Γίνεται αναφορά στην επιδιωκόμενη Οικονομική και Νομισματική Ένωση³⁴⁰ που θα σηματοδοτήσει την ολοκλήρωση της Ενιαίας Εσωτερικής Αγοράς και οι προοδευτικές και σοσιαλιστικές δυνάμεις στην Ευρώπη πρέπει να κατοχυρώσουν την κοινωνική διάσταση της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης (ΠΑΣΟΚ, 1990 : 4-5). Διαπιστώνεται η ακύρωση του εθνικού δρόμου σοσιαλιστικής ολοκλήρωσης λόγω παγκοσμιοποίησης του συστήματος. Δεν υπάρχουν τρεις δρόμοι για τον σοσιαλισμό. Ούτε η παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατία, ούτε η στρατηγική της 3^{ης} διεθνούς, αλλά ένας σύγχρονος και επίκαιρος σοσιαλισμός που συνδυάζει τον ρεαλισμό με το όραμα (ΠΑΣΟΚ, 1990 : 10)³⁴¹. Ουσιαστικά προδιατυπώνεται ο νέος αναθεωρητισμός της

³⁴⁰ Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, υπέβαλε αίτηση συμμετοχής στην ΟΝΕ και σχετικό πρόγραμμα οικονομικής και νομισματικής σύγκλισης τον Ιούνιο 1994. Στο πλαίσιο αυτό και ειδικότερα της υποχρέωσης πλήρους προσαρμογής της εγχώριας οικονομικής λειτουργίας με τα ισχύοντα στα κράτη-μέλη της Ε.Ε. που εντάσσονταν σε πορεία συμμετοχής στην ΟΝΕ, δόθηκε και η «μάχη της δραχμής» αναφορικά με την άρση των περιορισμών στη βραχυχρόνια κίνηση κεφαλαίων, ακολουθώντας την πολιτική της σκληρής δραχμής (διαμόρφωση υψηλών εγχώριων επιτοκίων και συνθηκών περιορισμένης δραχμικής ρευστότητας), έναντι της πολιτικής εφάπαξ υποτίμησης της δραχμής, βλ. Μίρκος Γ., *Η μάχη της δραχμής*, στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ) *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του*, τ. 2^{ος}, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2006 : 222

³⁴¹ Με ακόμα πιο σαφή τρόπο η αναίρεση της στρατηγικής του εθνικού δρόμου για τον σοσιαλισμό, που είχε κωδικοποιηθεί στο ΠΑΣΟΚ ως Τρίτος Δρόμος για τον σοσιαλισμό, διατυπώνεται ευθέως από τον ίδιο τον Α.Π. σε Εισήγησή του προς την Κεντρική Οργανωτική Επιτροπή Συνεδρίου (ΚΟΕΣ) στην πορεία προς το 3^ο Συνέδριο ΠΑΣΟΚ (Απρίλιος 1994), εκφράζοντας τη γραμμή της συλλογικής ηγετικής γραφειοκρατίας του κόμματος. Αναφέρει ο Α.Π. χαρακτηριστικά μεταξύ άλλων τα ακόλουθα

παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας που θα είναι η ηγεμονική εκδοχή της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας από τα μέσα της δεκαετίας του '90 και μετά. Τονίζεται ότι οι στρατηγικής σημασίας μεγάλες επιλογές είναι απόλυτα δικαιωμένες (ΠΑΣΟΚ, 1990 : 9). Αυτό που δεν αναφέρεται είναι ότι άλλη ήταν η στρατηγική ΠΑΣΟΚ όπως διαμορφώθηκε τη δεκαετία του '70 (Εθνική Ανεξαρτησία-Λαϊκή Κυριαρχία-Κοινωνική Απελευθέρωση, ΕΑ-ΛΚ-ΚΑ, εθνικός και δημοκρατικός δρόμος για το σοσιαλισμό-τρίτος δρόμος, αντιμπεριαλιστική-αντιμονοπωλιακή γραμμή, αυτοδιαχειριστική προοπτική) και άλλες οι στρατηγικές επιλογές της κυβέρνησης του κρατικοποιημένου ΠΑΣΟΚ, που είναι η υλοποίηση των στρατηγικών επιλογών της εγχώριας αστικής τάξης και των πολιτικών εκπροσωπήσεών της (καπιταλιστική ανάπτυξη, αστικός εκσυγχρονισμός, ΕΟΚ).

Σκιαγραφείται ο δυσμενής κοινωνικός συσχετισμός που διαμορφώνει η κυρίαρχη δυναμική της διεθνοποίησης των αγορών ως κυριαρχία του υπερεθνικού χρηματιστικού κεφαλαίου επί του βιομηχανικού. Περαιτέρω, το μονοπωλιακό κεφάλαιο κυριαρχεί στην έρευνα, στα ΜΜΕ, τους μηχανισμούς κυκλοφορίας χρήματος και στην πληροφορική (ΠΑΣΟΚ, 1990 : 11). Η υπερεθνική συγκρότηση και η μονοπωλιακή συγκέντρωση κεφαλαίου έχουν σαν αποτέλεσμα την υποχώρηση της πολιτικής εξουσίας σε σχέση με την οικονομική ισχύ.

Στα διεθνοπολιτικά το κείμενο προσυνεδριακού διαλόγου αναφέρεται στην κυριαρχία των ΗΠΑ ως παγκόσμιας μητρόπολης και στη θεαματική υποχώρηση και απόσυρση της ΕΣΣΔ σε διεθνές επίπεδο. Επιπλέον τονίζεται το ιστορικής σημασίας γεγονός της επανένωσης της Γερμανίας, που την καθιστά τον ισχυρότερο παράγοντα στην εξέλιξη της Ευρώπης (ΠΑΣΟΚ, 1990 : 14). Περαιτέρω αναφέρεται η προϊούσα απομείωση της εθνικής κυριαρχίας των κρατών-μελών που συμμετέχουν στην ΕΟΚ, λόγω της δυναμικής της ευρωπαϊκής ενοποίησης (ΠΑΣΟΚ, 1990 : 15).

Το κείμενο της ΚΟΕΣ προς τις οργανώσεις αναφέρεται στο Κυπριακό, ως πρόβλημα εισβολής-κατοχής, όχι δικοινοτικό. Κάνει λόγο για ελληνοκυπριακή πλειοψηφία και τουρκοκυπριακή μειονότητα, ενώ γίνεται και αναφορά στην ελληνική μειονότητα της Αλβανίας, καθώς επίσης και στην επικείμενη γιουγκοσλαβική έκρηξη

: « Από ένα μεγάλο ριζοσπαστικό ανανεωτικό Κίνημα-το ΠΑΣΟΚ- εξελίσσεται σταδιακά σε Ευρωπαϊκό Σοσιαλιστικό Κόμμα..... Δεν φοβόμαστε να αναθεωρήσουμε ορισμένες αρχικές απόψεις μας. Ο εθνικός δρόμος, για παράδειγμα, προς το σοσιαλισμό έχασε την επικαιρότητά του. Η αυτοδύναμη ανάπτυξη στο πλαίσιο ενός οικονομικού προστατευτισμού δεν είναι δυνατή. Αντίθετα, η διεκδίκηση μιας καλύτερης θέσης μέσα στο διεθνή καταμερισμό με βάση τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της χώρας μας φαίνεται να είναι ένας πιο συγκροτημένος στόχος», εφημ. Εξόρμηση, 2-4-1994, όπως παρατίθεται σε Τάσσης Χ., 2009 : 133

λόγω οικονομικού αδιεξόδου και εθνικών διαφοροποιήσεων, που θα αποτελέσει παράγοντα αποσταθεροποίησης στην περιοχή των Βαλκανίων. Στο πλαίσιο της γιουγκοσλαβικής κρίσης το κείμενο επισημαίνει ως σφόδρα πιθανή την ανάφλεξη του «μακεδονικού» (ΠΑΣΟΚ, 1990 : 27). Συνολικά οι εισηγήσεις απηχούν τη γραμμή μιας παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας εθνικά προσδιορισμένης. Σχηματικά μιλώντας η κατεύθυνση είναι από το εθνικό στο διεθνικό με πρόσημο παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας.

Το εκσυγχρονιστικό ρεύμα το οποίο αρχίζει σταδιακά να μορφοποιείται ως διακριτή τάση εντός της συλλογικής κομματικής γραφειοκρατίας ήδη από την 29^η Σύνοδο της ΚΕ (8^{ος}/89, Ανάβυσσος), όπως εξετάσαμε, εντός του ευνοϊκού γι' αυτό πλαισίου του αναθεωρητισμού του ΠΑΣΟΚ ήδη από την περίοδο 1986-1988, κατά τον προσυνεδριακό διάλογο εμφανίζεται με διαφορετικό κείμενο-πλατφόρμα του Κώστα Σημίτη, *Πρόταση για μια νέα Διακήρυξη του ΠΑΣΟΚ* (Σημίτης Κ., 1990).

Σύμφωνα με τον Κ. Σημίτη οι ραγδαίες οικονομικές και διεθνείς εξελίξεις, οι κατακλυσμιαίες αλλαγές που συντελούνται προτάσσουν την ανάγκη για νέο διακηρυκτικό κείμενο, που θ' αντικαταστήσει την ιστορική 3^η Σεπτέμβρη και θα συμπυκνώσει το νέο στρατηγικό προσανατολισμό του κόμματος στις σύγχρονες δυναμικές συνθήκες (Σημίτης Κ., 1990 : 12).

Η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής δεν χάρισε στον εργαζόμενο την αυτονομία του και την απελευθέρωσή του από την εκμετάλλευση, όπως ισχυριζόταν η παραδοσιακή σοσιαλιστική επαγγελία και έδειξαν τα εγχειρήματα των ανατολικών χωρών (Σημίτης Κ., 1990 : 22).

Η ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών ωθεί προς τη μεταβιομηχανική κοινωνία που έχει ανάγκη από νέες εργασιακές σχέσεις. Είναι στείρα και αδιέξοδη η στρατηγική της αποκλειστικής αντιπαράθεσης κεφαλαίου-εργασίας (Σημίτης Κ., 1990 : 23). Στο επίκεντρο τίθεται η σχέση κράτους-πολίτη και η ανάγκη να μην υποτάσσεται η συντεταγμένη πολιτεία στις συντεχνίες (Σημίτης Κ., 1990 : 25). Ο συνδυασμός ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, μέσα από την κυρίαρχη αστική φιλελεύθερη οπτική καταλαμβάνουν εκτεταμένο τμήμα της πρότασης για νέα διακήρυξη. Ο στρατηγικός στόχος είναι ένα κοινωνικό κράτος δικαίου (Σημίτης Κ., 1990 : 31). Διατυπώνεται έντονη πολεμική απέναντι στις συντεχνιακές διεκδικήσεις και τα οικονομίστικα αιτήματα.

Η πρόταση για μια νέα διακήρυξη τονίζει τη σχέση της Ελλάδας και της ΕΟΚ, την υποχώρηση του έθνους-κράτους και την ενίσχυση των διεθνικών διεργασιών, ως

αντικειμενική διαδικασία χωρίς πρόσημο. Στόχος για το 2000 ο εκσυγχρονισμός μέσα από διαρκείς μεταρρυθμίσεις που θα επιτρέψουν την ένταξη και συμμετοχή σ' ένα ανταγωνιστικό διεθνές περιβάλλον (Σημίτης Κ., 1990 : 60).

Η πρόταση για μια νέα Διακήρυξη συγκροτεί μια μονοσήμαντη προσαρμογή στις νέες συνθήκες που επιβάλλει η δυναμική της διεθνοποίησης της οικονομίας και η ευρωπαϊκή ενοποίηση. Ο ορίζοντας είναι αστικός φιλελευθερισμός ενταγμένος σ' ένα κοινωνικό κράτος δικαίου. Στο κείμενο δεν υπάρχει ούτε μία αναφορά για εθνικά ζητήματα, για τη θέση της χώρας στην περιοχή, για τα Βαλκάνια, τη Μεσόγειο. Πρόκειται για μια γραμμή νέας σοσιαλδημοκρατίας- με μειωμένο ρόλο των συνδικάτων - χωρίς εθνικό προσδιορισμό. Σχηματικά μιλώντας η κατεύθυνση είναι από το διεθνικό στο εθνικό με πρόσημο νέας σοσιαλδημοκρατίας. Απουσιάζει ολοκληρωτικά η εθνική γείωση και σχεδόν τελείως η κοινωνική. Η νέα πολιτική και κομματική νομιμότητα είναι η Ενωμένη Ευρώπη. Η εκσυγχρονιστική πρόταση αφορά ένα σύγχρονο ευρωπαϊκό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα χωρίς ιδιαίτερα εθνικά ή κοινωνικά χρώματα.

Αναγνωρίζοντας εμμέσως την ανωτέρω έλλειψη της εκσυγχρονιστικής ιδεολογικοπολιτικής πλατφόρμας ο Κ. Σημίτης εν όψει του 2^{ου} Συνεδρίου παρεμβαίνει εκ νέου με το κείμενο *Εθνοκεντρισμός ή Εθνική Στρατηγική* (*Ελευθεροτυπία*, 22-7-1990). Στη συγκεκριμένη παρέμβαση ο Κ.Σ. ασκεί κριτική στη μέχρι εκείνη την περίοδο κυρίαρχη στο ΠΑΣΟΚ εννοιολόγηση των εθνικών ζητημάτων (ελληνοτουρκικά, Κυπριακό και εξελίξεις στα Βαλκάνια). Κατά τον Κ.Σ. η εθνικοαπελευθερωτική διάσταση και η αντιιμπεριαλιστική ιδεολογία είναι παρωχημένη, δεν ανταποκρίνεται στις νέες συνθήκες και υποκρύπτει αμυντική νοοτροπία, εσωστρεφή και αντιδραστικό εθνικισμό, που οδηγεί στην περιθωριοποίηση της χώρας στο διεθνοπολιτικό επίπεδο³⁴². Εθνική στρατηγική σύμφωνα με τον Κ.Σ. είναι η δυναμική συμμετοχή της Ελλάδας στο εγχείρημα της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

³⁴² Η συγκεκριμένη γραμμή περί αντιδραστικού εθνικισμού, θα κωδικοποιηθεί στο εκσυγχρονιστικό αφήγημα του εθνικιστικού λαϊκισμού, ως κυρίαρχου λόγου και πολιτικής πρακτικής στην Ελλάδα την περίοδο 1987-1995. Λαϊκιστική διαχείριση της οικονομίας την περίοδο 1987-1989, εθνικιστικές προσεγγίσεις στις διεθνείς σχέσεις της χώρας την περίοδο 1991-1995. Για μια χαρακτηριστική κωδικοποίηση της συγκεκριμένης προσέγγισης βλ. Σημίτης Κ., *Εθνικιστικός λαϊκισμός ή εθνική στρατηγική*;, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1992. Για μια αντίστοιχη κριτική της κυρίαρχης γραμμής ΠΑΣΟΚ όπως αντακλάται στη «νέα Διακήρυξη» που εγκρίνει το 3^ο Εθνικό Συμβούλιο του ΠΑΣΟΚ στις 3-4/9/1993 *Για την Αναγέννηση της Ελλάδας. Για την αναγέννηση του Ελληνισμού*, βλ. Σημίτης Κ., 2015 : 504-505.

Σε επίπεδο οργάνωσης τείνουν να διαμορφωθούν τρεις κατευθύνσεις. Η συλλογική κομματική γραφειοκρατία που είναι μεν κυρίαρχη αλλά σχετικά αποδυναμωμένη και με προβλήματα εσωτερικής συνοχής. Η ιστορική τρόικα (Τσοχατζόπουλος- Γεννηματάς- Λαλιώτης) επανασυσπειρώνεται ευκαιριακά προκειμένου να ελέγξει οργανωτικά το συνέδριο. Στην ηγετική συμμαχία της γραφειοκρατίας εντάσσεται και ο Σημίτης. Ο στόχος είναι να κυριαρχήσει η γραφειοκρατία πλήρως στο συνέδριο και να περιοριστεί το εύρος των «λαϊκιστών» (Τσοβόλας-Αυριανή) και ειδικότερα της δυναμικής επανεμφάνισης του Αρσένη (Λυγερός Σ., 1996 : 145). Η ομάδα των «Ιταλών» που τείνει να εξελιχθεί σε ιστορική εσωκομματική αντιπολίτευση, είναι σαφώς μειοψηφική, αλλά σε φάση ανόδου. Ο χώρος των ανένταχτων είναι εκτεταμένος αλλά ανομοιογενής και ανοργάνωτος. Τέλος ο Α.Π. τείνει να αυτονομείται από τη συλλογική ηγετική γραφειοκρατία.

Στην ΚΟΕΣ δύο είναι τα κομβικά οργανωτικά ζητήματα. Το πρώτο είναι ο τρόπος εκλογής των συνέδρων. Το άλλο είναι το μέτρο σταυροδοσίας στο συνέδριο για την ανάδειξη της νέας Κ.Ε. Η «ομάδα των Ιταλών» διεκδικεί την ανατροπή του προηγούμενου συστήματος εκλογής συνέδρων, που ήταν έμμεση εκλογή μέσα από αντιπροσώπους εκλεγμένους από τις οργανώσεις και διαδικασία Νομαρχιακής Συνέλευσης, μ' ένα σύστημα άμεσης εκλογής συνέδρων από τις Τ.Ο. Ο λόγος είναι απλός. Η άμεση εκλογή αδυνατίζει τον έλεγχο του κεντρικού μηχανισμού της γραφειοκρατίας. Η έμμεση εκλογή συνέδρων καθιστά πιο εύκολο τον έλεγχο του κεντρικού μηχανισμού επί της διαδικασίας. Άλλωστε υπήρχε το πρόσφατο παράδειγμα της ανάδειξης των Νομαρχιακών Επιτροπών (Σεπτέμβριος 1989), όπου η εκλογή τους δεν έγινε μέσα από Νομαρχιακή Συνέλευση και εκλεγμένους από τις Τ.Ο. αντιπροσώπους, αλλά για πρώτη φορά απ' ευθείας από τις Τ.Ο. Η διαδικασία αυτή, που προτιμήθηκε στο πλαίσιο του «ανοίγματος» του κόμματος, οδήγησε στην ισχυροποίηση σε επίπεδο μελών Νομαρχιακών Επιτροπών της ομάδας των Ιταλών πανελλαδικά (όχι στην Αθήνα, αλλά κυρίως στην περιφέρεια), που πλησίασε το 25% σύμφωνα με μία εκτίμηση (Χρυσανθάκοπουλος Α., 5-12-2014 : συνέντευξη), αλλά και αρκετών ανένταχτων και πάντως μη ελεγχόμενων από τον κεντρικό μηχανισμό. Ενδεικτικό της τάσης ενίσχυσης της εσωκομματικής αντιπολίτευσης στο επίπεδο των Ν.Ε. κυρίως της περιφέρειας, είναι η οργάνωση προσυνεδριακών συζητήσεων σε επίπεδο Ν.Ε. με θέμα «Το τέλος ενός ιστορικού κύκλου και οι προοπτικές του κινήματος», με εισηγητές στελέχη που πρόσκεινται στην εσωκομματική αντιπολίτευση (Χαραλαμπίδης Μ., 1993 : 211). Η γραφειοκρατία αντιδρά, αλλά δεν

είναι σε θέση ν' αποτρέψει εντελώς την άμεση εκλογή συνέδρων από τις Τ.Ο. Τελικά επιλέγεται ένας συμβιβασμός, μέσω του διπλού τρόπου εκλογής συνέδρων. Το 60% των συνέδρων εκλέγεται απ' ευθείας από τις ΤΟ και το 40% των συνέδρων από τη διαδικασία της Νομαρχιακής Συνέλευσης με έμμεση εκλογή από αντιπροσώπους των επιμέρους Τ.Ο. (Χατζηαντωνίου Γ., 9-12-2014 : συνέντευξη). Χαρακτηριστικό της σταδιακής αλλαγής ισορροπιών εντός της αστικής τάσης του κόμματος και βαθμιαίας ισχυροποίησης των βουλευτών στην εσωκομματική ζωή, είναι η εκλογή μελών Ν.Ε. και Γραμματέων Ν.Ε. (κυρίως), που έχουν σχέση πιο πολύ με τον τοπικό βουλευτή, παρά με το Ε.Γ. Η κίνηση αυτή θα ολοκληρωθεί κατά την επόμενη διαδικασία ανάδειξης Ν.Ε. τον Ιούνιο 1992 (Ελευθερίου Κ.-Τάσσης Χ., 2013 : 85).

Επόμενο κομβικό ζήτημα που θέτει η εσωκομματική αντιπολίτευση στην ΚΟΕΣ είναι το μέτρο σταυροδότησης για την εκλογή της νέας ΚΕ. Ζητά την αλλαγή του εκλογικού συστήματος 100% σταυροδότησης που ίσχυσε στο 1^ο συνέδριο (δηλαδή όσες οι θέσεις της ΚΕ, τόση και η δυνατότητα της σταυροδότησης) και την αντικατάστασή του με το μέχρι 40% δυνατότητα σταυροδότησης (Χρυσανθακόπουλος Α., 5-12-2014 : συνέντευξη). Πρόκειται για ένα εκλογικό σύστημα που εμφανίζεται πιο δημοκρατικό και στην πράξη ευνοεί τις οργανωμένες μειοψηφίες, να «παίζουν» και αυτές σε βάρος του χώρου των ανένταχτων, ο οποίος αναμένεται μαζικός στο συνέδριο λόγω του μεικτού συστήματος εκλογής συνέδρων, σε συνδυασμό με την τάση σχετικής αποδυνάμωσης της κομματικής γραφειοκρατίας καθώς δεν κατέχει την κυβερνητική εξουσία σ' αυτή τη φάση για να μπορεί να ενσωματώνει τους εσωκομματικούς κραδασμούς. Στα συνέδρια γενικά διαμορφώνονται τρεις κατηγορίες συνέδρων. Οι σύνεδροι της οργανωμένης πλειοψηφίας, η οργανωμένη μειοψηφία και οι ανένταχτοι. Στο επίπεδο εκλογής μελών Κ.Ε. όλοι ευνοούνται σε βάρος των ανένταχτων. Αν το σύστημα είναι πλειοψηφικό με ποσοστό σταυροδότησης 100% η πλειοψηφία οφελείται σε βάρος όλων. Ένα ποσοστό σταυροδότησης χαμηλό, όπως το 40%, βοηθά τις οργανωμένες μειοψηφίες να κερδίσουν και αυτές σε βάρος των ανένταχτων. Ταυτόχρονα το σύστημα του 40% ευνοεί τη διάσπαση του μεγάλου ενιαίου κεντρικού μηχανισμού, που έχει εσωτερικό ανταγωνισμό και πρέπει να κάνει πολλές διευθετήσεις. Όπως ήταν επόμενο η πρόταση για το 40% συναντά την αποφασιστική άρνηση από την πλευρά της γραφειοκρατίας και δεν περνά σ' αυτή την φάση.

Το 2^ο συνέδριο του ΠΑΣΟΚ πραγματοποιείται 20-23 Σεπτεμβρίου 1990. Στην εισήγησή του ο Α.Π. αναφέρεται στο πρόβλημα της κρατικοποίησης του ΠΑΣΟΚ,

την υποχώρηση του ιδεολογικού αγώνα, την εγκατάλειψη των κοινωνικών αγώνων, την ανάγκη μιας νέας εθνικής στρατηγικής στις δοσμένες συνθήκες (Παπανδρέου Α., 1991 : 6). Κάνει λόγο για το νέο αμερικάνικο imperium, την υποβάθμιση της ΕΣΣΔ και εστιάζει στην αναβάθμιση της Γερμανίας λόγω της επανένωσής της, εξέλιξη που κατά τον Α.Π. ανατρέπει τους συσχετισμούς ισχύος εντός ΕΟΚ. Εκτιμά ως ιδιαίτερα πιθανή την πολεμική εμπλοκή των ΗΠΑ στον Κόλπο και την αναμέτρησή τους με το αραβικό έθνος και προοπτικά με το Ισλάμ (Παπανδρέου Α., 1991 : 8). Κυρίαρχο χαρακτηριστικό της εποχής κατά την εισήγηση, είναι το άνοιγμα των συνόρων στο διεθνή ανταγωνισμό και η ανεξέλεγκτη συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης. Η επιδίωξη των υπερεθνικών μονοπωλίων είναι ο πλήρης έλεγχος των κοινοβουλίων.

Στη συνέχεια ο ΑΠ αναφέρεται στη δυναμική του τουρκικού επεκτατισμού, στο ζήτημα των εθνικών μειονοτήτων στα Βαλκάνια, ενώ ορίζει το Κυπριακό όχι μόνον ως ζήτημα εισβολής και κατοχής, αλλά ως ακρωτηριασμό του ελληνισμού (Παπανδρέου Α., 1991 : 11). Τονίζει τη σημασία της γεωγραφικής θέσης της χώρας, της γλώσσας και της ορθοδοξίας ως βασικούς συνεκτικούς ιστούς της συλλογικής υπόστασης και ιδιοπροσωπίας, που έχουν διαμορφώσει μια κουλτούρα ανθρωποκεντρική, εξωστρεφή και φιλειρηνική. Επισημαίνει την αντίθεση εγχώριου πολιτισμού με τα υπερεθνικά μονοπώλια κουλτούρας (Παπανδρέου Α., 1991 : 12). Αναφέρεται στον αγώνα για κατοχύρωση της θέσης της χώρας εντός Ευρώπης. Μιλά για το τέλος εθνικής ανεξάρτητης οικονομικής πολιτικής (Παπανδρέου Α., 1991 : 14). Για τον Α.Π. η συμμετοχή στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση είναι συνειδητή επιλογή, αλλά η επερχόμενη κατάργηση των συνόρων των χωρών της ΕΟΚ δεν συνεπάγεται για το ΠΑΣΟΚ κατάργηση της εθνικής ταυτότητας (Παπανδρέου Α., 1991 : 14). Ο Α.Π. κάνει εκτεταμένη σχετικά αναφορά στο πρόβλημα της Αττικής. Ασκει κριτική στο μικροαστικό πρότυπο του δήθεν αστικού παραδείσου και τις αδιέξοδες ανατραφοδοτούμενες επενδύσεις στην Αττική (Παπανδρέου Α., 1991 : 12-13).

Στη συνέχεια ο Α.Π. σκιαγραφεί το πλαίσιο σύγκρουσης προοδευτικής σκέψης με τον συντηρητισμό και αναφέρεται στον αυταρχισμό των επαϊόντων, στην ιδιότυπη αριστοκρατία της γνώσης (Παπανδρέου Α., 1991 : 16). Αναφέρεται στο δικαίωμα της εργασίας, που πρέπει να συμπληρώνεται με το δημιουργικό της περιεχόμενο και είναι συνδεδεμένο με το δικαίωμα στον περισσότερο ελεύθερο χρόνο ως προϋπόθεση για την κοινωνικά δίκαιη διανομή των παραγόμενων προϊόντων (Παπανδρέου Α., 1991 : 17). Τονίζει τον κίνδυνο που συνιστά ο έλεγχος των ΜΜΕ

από την οικονομική ολιγαρχία, μια κατάσταση που βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη εκείνη την περίοδο με την ανάπτυξη των ιδιωτικών τηλεοπτικών καναλιών.

Πρόκειται για μια εισήγηση στο πλαίσιο μιας γραμμής παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας εθνικά προσδιορισμένης. Η διεθνής κατάσταση, από την άποψη του διεθνοπολιτικού και κοινωνικού συσχετισμού περιγράφεται αρνητικά, αλλά θεωρείται ως δεδομένη και δεν νοείται οποιοσδήποτε ρηξιακός εθνικός δρόμος. Πρόκειται για τη διαπίστωση της ακύρωσης του ιστορικού σχεδίου του Τρίτου Δρόμου για το σοσιαλισμό, όπως είχε προσδιοριστεί την περίοδο 1975-1984, χωρίς παράλληλα τη μονοσήμαντα θετική αποδοχή της υπό διαμόρφωση νέας κατάστασης που υπερπροσδιορίζεται από τη διεθνοπολιτική εξέλιξη και την επικράτηση του διεθνοποιημένου καπιταλισμού. Αυτή ουσιαστικά είναι και η βασική διαφορά έμφασης ανάμεσα στις αποφάσεις της 2^{ης} ειδικής συνόδου της ΚΕ του ΠΑΣΟΚ (Χαλκίδα, Μάρτιος 1986), της 22^{ης} συνόδου της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Μάιος 1987) και του Μανιφέστου (Ιούλιος 1988) με την εισήγηση Α.Π. στο 2^ο συνέδριο. Πρόκειται για διαφορά έμφασης ανάμεσα σε μια γραμμή παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας και μια γραμμή νέας σοσιαλδημοκρατίας που αρχίζει να διαμορφώνεται στην Ευρώπη και στην Ελλάδα και θα επικρατήσει πλήρως τη δεκαετία του '90, ως νέος αναθεωρητισμός. Αποτελεί άλλη μια εκδήλωση του βαθμού αυτονομίας που διατηρεί ο Α.Π. απέναντι στη συλλογική ηγετική γραφειοκρατία, προϊόν της διαφοροποιημένης ιστορικοπολιτικής διαδρομής και διαμόρφωσης³⁴³.

Η κομματική γραφειοκρατία επιχειρεί να ελέγξει τη διαδικασία του Συνεδρίου. Προσπαθεί να περιορίσει τους ομιλητές που είναι αντίπαλοι της ηγετικής ομάδας. Επιχειρεί να αποκλείσει τον Αρσένη από τη σταυροδότηση. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην αναφορά του Κ. Σημίτη «ότι το τρένο της αλλαγής είχε και λαθρεπιβάτες και ληστές», ο Γ. Αρσένης απαντά ότι «το τρένο της αλλαγής είχε πράγματι τέτοιους, αλλά είχε και χαμαιλέοντες» (*Το Ποντίκι*, 27-9-1990). Οι

³⁴³ Είναι ενδεικτικό ότι το πιο δυναμικά κινούμενο τμήμα της συλλογικής ηγετικής γραφειοκρατίας στη μονοσήμαντα θετική κατεύθυνση του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ενοποίησης, αποτιμά αρνητικά τις προσεγγίσεις του Α.Π. της περιόδου 1990-1995, ακριβώς στη διάθεση επισήμανσης των κοινωνικών, δημοκρατικών και διεθνοπολιτικών αδυναμιών της διαδικασίας ευρωπαϊκής ενοποίησης, Σημίτης Κ., 2015 : 552. Για τις επισημάνσεις του Α.Π. την περίοδο 1990-1995 σχετικά με τη νεοφιλελεύθερη κατεύθυνση και το δημοκρατικό έλλειμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και την υποβάθμιση των εθνικών κυβερνήσεων ως εκφράσεων της λαϊκής κυριαρχίας, έναντι της ευρωπαϊκής γραφειοκρατίας, παραμένοντας όμως στο πλαίσιο της Ε.Ε., βλ. ενδεικτικά Παπανδρέου Α., *Η Ελλάδα στον Κόσμο*, εκδ. Υπουργείο Εξωτερικών & Νέα Σύνορα-Α.Α.Λιβάνη, Αθήνα, 1994, Ομιλία Α.Π. στη Βουλή (28-7-1992) για την κύρωση της συνθήκης του Μάαστριχτ, εφημερίδα *Τα Νέα*, 5-6/9/2015, Συνέντευξη Τύπου Α.Π. στη Σύνοδο Κορυφής της Ε.Ε. στις Κάννες (27-6-1995), στο <https://www.youtube.com/watch?v=VEpIjdXNDuA>, προσπέλαση στις 28-12-2015.

προσκείμενοι στην ηγετική ομάδα που μετέχουν στο προεδρείο προσπαθούν να εμποδίσουν την παρέμβαση του Μ. Χαραλαμπίδη στο Συνέδριο, όπου τίθεται σε ψηφοφορία αν το σώμα των συνέδρων δέχεται να εξακολουθήσει την ομιλία του ο Χαραλαμπίδης, περισσότερο από το προκαθορισμένο 5λεπτό, όπως και τελικά διαβोधής γίνεται δεκτό από το συνέδριο (Χαραλαμπίδης Μ., 8-10-2014 : συνέντευξη, Χερουβής Γ., 8-4-2015 : συνέντευξη).

Ο Χαραλαμπίδης στην εισήγησή του ασκεί κριτική στον Α.Π., αλλά είναι και ιδιαίτερος αποδομητικός προς την «ιστορική» τρόικα και το Ε.Γ., αποδίδοντάς τους την ευθύνη για την κρατικοποίηση του ΠΑΣΟΚ που οδήγησε στην ήττα του εγχειρήματος της Αλλαγής. Θεωρεί ότι το διαμορφούμενο εκσυγχρονιστικό-σοσιαλδημοκρατικό ρεύμα όπως συγκεκριμένα εμφανίζεται εντός ΠΑΣΟΚ, μέσω και της πρότασης Σημίτη για μια νέα Διακήρυξη είναι ξεκομμένο από την ελληνική πραγματικότητα. Αναφέρεται στα νεοδεξιά δόγματα, στον κίνδυνο αποεθνικοποίησης της οικονομίας, στην κοινωνική βαρβαρότητα, αλλά και στην ΝΑΤΟϊκή επαναδορυφοροποίηση της χώρας, που αντιπροσωπεύει το νεοφιλελεύθερο σχέδιο. Τονίζει την αναγκαιότητα γεωπολιτικής και γεωοικονομικής επανασύνδεσης της Ελλάδας με τα Βαλκάνια και τον Εύξεινο, ως τις νέες δυναμικές τάσεις που αναδεικνύονται μετά τις κοσμογονικές αλλαγές του 1989. Εισηγείται μια πολιτική αντιμετώπισης του τουρκικού καθεστώτος ως ρατσιστικού αναπτύσσοντας μια στρατηγική περιφερειακού διεθνισμού και απελευθέρωσης για τους λαούς της Ανατολικής Μεσογείου. Ολοκληρώνοντας την παρέμβασή του ο Χαραλαμπίδης εισηγείται μια μαζική καμπάνια για την υπεράσπιση των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων που πλήττονται από τη νεοφιλελεύθερη αντιμεταρρύθμιση και αναπτύσσει την προβληματική του ενάντια στον θεσμικό και οικονομικό αθηνοκεντρισμό, προτείνοντας την περιφερειακή επαναθεμελίωση του κράτους (Χαραλαμπίδης Μ., 1993 : 155 επ.).

Το γενικό κλίμα είναι συσπειρωτικό γύρω από τον Α.Π. Μεγάλο τμήμα των συνέδρων δεν είναι οργανικά ενταγμένο σε κάποια ομάδα ή μηχανισμό, καθώς η τάση αυτονόμησης των μελών υποβοηθείται αφενός από την πρακτική αδυναμία ενσωμάτωσης μέσω της γραφειοκρατίας στο κράτος, αφετέρου οργανωτικά είναι πιο εύκολη λόγω του συγκεκριμένου τρόπου εκλογής στο συνέδριο, όπως ήδη αναφέραμε. Το βασικό- απλοϊκό - σχήμα που αναπαράγεται, ειδικά από τους συνέδρους που είναι ανένταχτοι, από συνέδρους που εντάσσονται στην εσωκομματική αντιπολίτευση, αλλά και συνέδρους που βρίσκονται κοντά στο υπό

διαμόρφωση αντιδεξιό μπλοκ των λαϊκιστών-αυριανιστών (όπως τους αποκαλούν οι εσωκομματικοί τους αντίπαλοι) είναι «ο καλός Πρόεδρος» και το «κακό Ε.Γ.». Ο Α.Π. επανεκλέγεται δια βοής από το συνέδριο. Ο απολογισμός της απερχόμενης Κ.Ε. υπερψηφίζεται με 3.500 ψήφους υπέρ και 400 κατά. Το κείμενο των θέσεων και της νέας Διακήρυξης παραπέμπεται για τη πανελλήνια συνδιάσκεψη που προσδιορίζεται για τον Ιούνιο 1991. Τίθεται σε ψηφοφορία η κατάργηση των κλαδικών οργανώσεων, για τις οποίες είχαν ασκηθεί κριτικές από τ' αριστερά (επειδή έμειναν σε μια σοσιαλδημοκρατική αντίληψη της μερικότητας και δεν μετεξελίσσονταν σε κινήματα μετάβασης) και από τα δεξιά (ως συντεχνίες που αντιστρατεύονται την ταξική συνεργασία, υπονομεύοντας την κυβέρνηση), αλλά επειδή το σώμα του συνεδρίου είναι μοιρασμένο κατά την ενδεικτική φανερή ψηφοφορία, το προεδρείο αδυνατεί να διαμορφώσει σαφή άποψη και δεν λαμβάνεται απόφαση (*Το Ποντίκι*, 27/9/1990).

Η «ιστορική» τρόικα και ο Σημίτης έχουν συγκροτήσει εσωκομματική συμμαχία προκειμένου να κυριαρχήσουν στην ανάδειξη νέας ΚΕ, επιχειρώντας κυρίως να περιορίσουν τη συσπείρωση λαϊκιστών/αντιδεξιών (Αρσένης, Τσοβόλας, Αυριανή). Ο Α.Π. δεν υποβάλλει λίστα υποψηφίων για εκλογή στην ΚΕ, αντίθετα με το 1^ο συνέδριο, παρ' όλες τις πιέσεις που δέχεται από τη συλλογική ηγετική ομάδα να προτείνει λίστα (Λυγερός Σ., 1996 : 148), αφήνοντας να διαμορφωθούν επιλογές κατά συνείδηση. Η συμμαχία Τρόικας –Σημίτη έχει διαμορφώσει πρόταση με λίστα 128 στους 140, προκειμένου να ελέγξει το συνέδριο, με δεδομένο ότι το εκλογικό μέτρο έχει προσδιορισθεί από την ΚΟΕΣ στο 100% της σταυροδότησης. Ο Δ. Τσοβόλας που συμμετέχει στο προεδρείο, καθώς είχε ήδη αρχίσει να διαμορφώνει μια δυναμική στο χώρο του ΠΑΣΟΚ λόγω των δικαστικών διώξεων που αντιμετωπίζει και αναδεικνύεται σταδιακά σε πόλο συσπείρωσης τμήματος της λαϊκής βάσης του ΠΑΣΟΚ³⁴⁴, θέτει με πρωτοβουλία του σε ψηφοφορία στο σώμα

³⁴⁴ Η λαϊκή αποδοχή που συσπείρωνε ο Δ.Τσοβόλας λόγω κυρίως του Ειδικού Δικαστηρίου, ουδέποτε εκφράστηκε σε επίπεδο ΚΕ ή ΕΓ. Απεναντίας η λαϊκή δυναμική που συγκέντρωνε ο Δ.Τ. υπήρξε ακριβώς η αιτία του ουσιαστικά αποκλεισμού του από τα ανώτερα καθοδηγητικά όργανα του κόμματος, αποτυπώνοντας την κυριαρχία της αστικής τάξης σε βάρος της σοσιαλιστικής που έτεινε ν' αναζωπυρωθεί με την εμπειρία του Ειδικού Δικαστηρίου, αλλά και την αντισοφιστική πατριωτική πάλη της περιόδου 1991-1993. Είναι χαρακτηριστικό ότι τον Δ.Τ. η συλλογική ηγετική γραφειοκρατία δεν τον υποστήριξε ουσιαστικά στη δίκη του Ειδικού Δικαστηρίου, ενώ και σε επίπεδο ΕΓ ήταν αντίθετη με την πρωτοβουλία του Α.Π. να προκαλέσει επαναληπτικές εκλογές στη Β' Αθηνών (Απρίλιος 1992) για την αναπλήρωση της έδρας του Τσοβόλα. Ο Δ.Τ. γνωρίζοντας ότι δεν έχει δυνατότητες να μετατρέψει τη λαϊκή αποδοχή που είχε σε οργανωτικό συσχετισμό εντός κόμματος, επιχείρησε να εγγράψει «αρχηγικές» υποθήκες με την υποψηφιότητά του για Γραμματέα της ΚΕ απέναντι στον Άκη Τσοχατζόπουλο (1^η Σύνοδος ΚΕ, Μάιος 1994) μετά το 3^ο συνέδριο (Απρίλιος 1994). Η απόστασή του από τη συλλογική ηγετική γραφειοκρατία του κόμματος, ο ιδιότυπος αποκλεισμός του από την κομματική ηγεσία, αλλά και η διάχυτη κοινωνική διαμαρτυρία που

των συνέδρων την πρόταση της εσωκομματικής αντιπολίτευσης για εκλογικό μέτρο ανάδειξης της νέας ΚΕ έως το 40% της σταυροδότησης. Δηλαδή ο κάθε σύνεδρος αντί να μπορεί να βάλει μέχρι 140 σταυρούς, να βάλει μέχρι 56. Ουσιαστικά ο Τσοβόλας με την πρόταση αυτή βάλει ευθέως κατά της συλλογικής ηγετικής κομματικής γραφειοκρατίας, κάτι άλλωστε που το λέει ρητά υποστηρίζοντας ότι με το εκλογικό μέτρο στο 100% δεν θα μπορέσουν να εκφραστούν οι μειοψηφίες του κόμματος (*Το Ποντίκι*, 27-9-1990). Στην ψηφοφορία για το εκλογικό μέτρο πλειοψηφεί συντριπτικά η πρόταση υπέρ του 40% σταυροδότησης (Χαραλαμπίδης Μ., 1993 : 223, Χρυσανθακόπουλος Α., 5-12-2014 : συνέντευξη, Χατζηαντωνίου Γ., 9-12-2014 : συνέντευξη).

Η αιφνιδιαστική τροποποίηση του εκλογικού μέτρου πυροδοτεί διάσπαση της ενιαίας συμφωνημένης λίστας της κεντρικής γραφειοκρατίας. Τα επιμέρους ηγετικά στελέχη της κομματικής γραφειοκρατίας αυτονομούνται και πριμοδοτούν δικές τους λίστες και οι προσωποπαγείς μηχανισμοί που έχουν συγκροτηθεί σταδιακά στο κόμμα, θα καταγραφούν στο 2^ο συνέδριο (Γκίβαλος Μ., 2005 : 91), κάτι που ουσιαστικά δεν είχε γίνει στο 1^ο συνέδριο, με την εξαίρεση τότε των δύο μορφοποιήσεων της εσωκομματικής αντιπολίτευσης. Το εκλογικό μέτρο του 40% ευνοεί τις οργανωμένες μειοψηφίες. Αυτό θα αποτυπωθεί σε επίπεδο συσχετισμών στη νέα Κ.Ε. Σε επίπεδο τακτικών μελών της ΚΕ η ομάδα Γεννηματά εκλέγει 19, η ομάδα Λαλιώτη εκλέγει 13, η ομάδα Αρσένη εκλέγει 6, που στο σύνολό τους προέρχονται από το τμήμα της ΣΣΕΚ που είχε προσχωρήσει στο ΕΣΚ και επανενταχθήκαν στο ΠΑΣΟΚ μέσω της Δημοκρατικής Συμπαράταξης, η ομάδα Σημίτη εκλέγει 5, η ομάδα Γ. Παπανδρέου εκλέγει 4, η ομάδα Τσοχατζόπουλου (που εκείνη την περίοδο στη συγκυρία 2^{ου} συνεδρίου και της 1^{ης} συνόδου της νέας ΚΕ στο Πεντελικό αρχίζει να διαμορφώνεται ως διακριτή ομάδα) εκλέγει 4, η ομάδα Αλευρά-Λιβάνη (με τον δεύτερο να μην εκλέγεται στην ΚΕ) εκλέγει 8, η ομάδα λαϊκιστών-αυριανιστών (με πιο δυναμική εκδοχή τον Τσοβόλα) εκλέγει 4, η ομάδα των «Ιταλών» του Μ. Χαραλαμπίδη εκλέγει 12 (από 3 που είχε εκλέξει στο προηγούμενο συνέδριο και άλλους 3 συμμάχους) και η οποία συμμαχεί εκείνη την περίοδο με την ομάδα των συνεταιριστών (στελέχη που δραστηριοποιούνται στον αγροτικό χώρο και

εκδηλώνονταν απέναντι στη διαφαινόμενη μετάλλαξη της ιδεολογικοπολιτικής φυσιογνωμίας του ΠΑΣΟΚ και τις πρακτικές συνέπειες αυτής, τον οδήγησαν σε αποχώρηση από το κόμμα (4^η Σύνοδος ΚΕ, Οκτώβριος 1995) και στην ίδρυση του ΔΗΚΚΙ (Δεκέμβριος 1995). Για τις ιδεολογικοπολιτικές θέσεις που αναπτύσσει ο Δ.Τ. την περίοδο 1993-1994, βλ. Τσοβόλας Δ., *Οι δρόμοι της ευθύνης*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1994

το συνεταιριστικό κίνημα) που εκλέγει 5, με αποτέλεσμα ο χώρος της εσωκομματικής αντιπολίτευσης να έχει 17 μέλη στη νέα ΚΕ. Ενώ εκλέγονται και άλλοι 60, οι οποίοι δεν έχουν εκείνη την περίοδο στενή οργανωτική σχέση με κάποια από τις ανωτέρω ομάδες (*Το Ποντίκι*, 27-9-1990). Άλλωστε η εσωκομματική κινητικότητα είναι πολύ έκδηλη και ο ανωτέρω συσχετισμός ως τάση πρέπει περισσότερο να εκληφθεί και όχι ως σταθεροποιημένη κατάσταση.

Στο ΠΑΣΟΚ ως οργανωτική αντίληψη που καθιερώνεται και καταστατικά - κάτι που δεν τροποποιείται ούτε στο 2^ο συνέδριο- λόγω της εμπειρίας της εσωκομματικής σύγκρουσης ιδίως με στελέχη που προέρχονταν από τη Δ.Α. δεν διαμορφώθηκαν διακριτά ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις, όπως ήταν η εμπειρία των κομμάτων της Β' Διεθνούς. Στο ΠΑΣΟΚ μορφοποιήθηκε το ενιαίο καθοδηγητικό εξουσιαστικό μπλοκ στην κορυφή της κομματικής γραφειοκρατίας, στην όσμωσή της με το κράτος μετά το 1981. Οι εσωτερικές ομαδοποιήσεις αποκτούσαν κατά βάση χαρακτηριστικά προσωποπαγούς δικτύου - μηχανισμού (κυρίως ομάδα Γεννηματά, αλλά όχι μόνον) και δεν λάμβαναν τα χαρακτηριστικά ιδεολογικών ρευμάτων. Γι' αυτό εμφάνιζαν και μεγάλη κινητικότητα σε επίπεδο ανθρωπογεωγραφίας, αλλά και δεν διατυπώνονταν διακριτές ιδεολογικοπολιτικές πλατφόρμες. Μόνον μετά την ήττα στις εκλογές του Ιουνίου 1989 και την έξοδο από το «τρένο του κράτους», εντός του ενιαίου συνασπισμού εξουσίας αρχίζει σταδιακά να διαμορφώνεται ένα διακριτό πολιτικοϊδεολογικό ρεύμα με φιλοδοξίες να κυριαρχήσει στο κόμμα, το εκσυγχρονιστικό ρεύμα. Στο χώρο της εσωκομματικής αντιπολίτευσης η μοναδική ομάδα που επιβίωσε των εσωκομματικών εκκαθαρίσεων και διαγραφών ήταν οι «Ιταλοί». Η ομάδα αυτή είναι ίσως η μόνη κατά τη δεκαετία του 80, που μπορεί να θεωρηθεί ως ένα διακριτό ιδεολογικοπολιτικό ρεύμα με ιστορικό εσωκομματικό βάθος, που διαμόρφωσε έναν διακριτό χώρο, σε θέσεις, απόψεις, πρόσωπα, αποφεύγοντας τη διαγραφή της. Θα μιλήσουμε αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο για τη διαμόρφωση του συγκεκριμένου ιδεολογικοπολιτικού ρεύματος εντός ΠΑΣΟΚ.

Στο 2^ο συνέδριο θεσπίζεται για πρώτη φορά στο καταστατικό του κόμματος θέση γραμματέα της ΚΕ. Η 1^η σύνοδος της νέας ΚΕ, θα εξέλεγε Γραμματέα της ΚΕ και νέο ΕΓ. Στην κομματική ιστορία έμεινε γνωστή ως σύνοδος του Πεντελικού, γιατί σε αίθουσα του ξενοδοχείου 'Πεντελικόν' πραγματοποιήθηκε η 1^η σύνοδος της νέας ΚΕ την 1^η-11-1990. Με αφορμή την εκλογή Γραμματέα της ΚΕ, διασπάται ο ενιαίος συνασπισμός εξουσίας της κομματικής γραφειοκρατίας για το πρόσωπο του

γραμματέα. Ο Α.Π. προτίθεται να προτείνει για τη θέση του Γραμματέα της ΚΕ τον Άκη Τσοχατζόπουλο.

Μία ομάδα στελεχών προτίθεται να προτείνει τον Κ. Λαλιώτη για Γραμματέα της ΚΕ, εκτιμώντας ότι με τον τρόπο αυτό θα λειτουργήσει η ηγετική ομάδα του ΠΑΣΟΚ με πιο συλλογικό τρόπο, περιορίζοντας την αρχηγική λειτουργία του Α.Π. (Μανίκας Σ., 29-5-2014 : συνέντευξη). Πρόκειται για στελέχη που προέρχονται από τη Νεολαία της δεκαετίας του '70, έχοντας κυριαρχήσει στο μηχανισμό της Επιτροπής Νεολαίας μετά τις μαζικές διαγραφές του 1976 και τις εκκαθαρίσεις της περιόδου 1979-1980, με ιστορικές σχέσεις με τον Κ.Λαλιώτη που ουσιαστικά έχει υπό την άτυπη ευθύνη του το χώρο της οργανωμένης Νεολαίας την περίοδο 1977-1984 στο πλαίσιο του καταμερισμού κομματικής δουλειάς εντός της τρόικας του ΕΓ και καταχωρούνται στην κομματική γεωγραφία ως ομάδα των Λοχαγών στην ΚΕ από το 1985 και μετά (Μανίκας, Ρέππας, Καστανίδης, Μαλέσιος, Σταυρακάκης, Νεονάκης, Νικολάου). Η συγκεκριμένη ομάδα έχει μια «χαλαρή» πανελλαδική δικτύωση, βρίσκεται στο κόμμα και το κράτος, υπερασπιζόμενη την αναγκαιότητα ενός πιο σοσιαλδημοκρατικού και ευρωπαϊκού προσανατολισμού του κόμματος, προδιαγράφοντας ουσιαστικά το εκσυγχρονιστικό ρεύμα εντός του ΠΑΣΟΚ. Στο πλαίσιο αυτό συναντιέται εκείνη την περίοδο με τον Κ. Σημίτη. Με την επιλογή της ομάδας των Λοχαγών για την υποστήριξη της πρότασης Λαλιώτη για τη θέση του Γραμματέα της ΚΕ συντάσσεται και η υπό διαμόρφωση ομάδα Σημίτη. Ουσιαστικά διαμορφώνεται σε επίπεδο ΚΕ και οργανωτικά ο πυρήνας του εκσυγχρονιστικού ρεύματος.

Ο Α.Π. θεωρεί την κίνηση αυτή ως ευθεία αμφισβήτησή του και προσπάθεια ενός τμήματος του κεντρικού κομματικού μηχανισμού να αυτονομηθεί, σε μια περίοδο μάλιστα που επίκειται η έναρξη της δίκης στο Ειδικό Δικαστήριο και ουσιαστικά απαιτεί τον έλεγχο του κόμματος. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει οι σχέσεις εμπιστοσύνης μεταξύ Α.Π. και συλλογικής ηγετικής γραφειοκρατίας έχουν διαρραγεί ήδη από το 1989. Ο Α.Π. θεωρεί ότι σταδιακά τείνει να σχηματιστεί από την υπό διαμόρφωση ομάδα των εκσυγχρονιστών μια διαφοροποιημένη πολιτική γραμμή στη συγκυρία (σοσιαλφιλελευθερισμός, υποβάθμιση του εθνικού, σχέσεις με Συνασπισμό), όπου μερίδες της αστικής τάξης μέσω του ελέγχου των ΜΜΕ επιχειρούν να παρέμβουν στην εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ, προβάλλοντας στελέχη που κινούνται προς τον υπό διαμόρφωση χώρο των εκσυγχρονιστών. Στο πλαίσιο αυτό ο Α.Π. επιχειρεί να αντισυσπειρώσει ένα ευρύ μέτωπο ετερόκλητων δυνάμεων από

τους Ιταλούς του Μιχάλη Χαραλαμπίδη, την ομάδα Αρσένη, μέχρι τους κεντρογενείς κοινοβουλευτικούς όπως οι Χαραλαμπίδης, Πεπονής, Κακλαμάνης και τους λαϊκιστές-αυριανιστές με πιο χαρακτηριστικό εκπρόσωπο τον Τσοβόλα (Βερναρδάκης Χ., 2006 : 329-333).

Η «ιστορική» τρόικα διασπάται οριστικά. Η ομάδα Γεννηματά βρίσκεται σε μια ενδιάμεση κατάσταση, αλλά αρχικά πιο κοντά στους υπό διαμόρφωση εκσυγχρονιστές. Είναι από τη φύση της ταλαντευόμενη, εκφράζοντας την δεξιά τάση της κομματικής γραφειοκρατίας (1977-1990) σε μια έντονα μεταβατική περίοδο που το ΠΑΣΟΚ μετεξελίσσεται – σύμφωνα με όρους ιστορίας του ευρωπαϊκού σοσιαλιστικού/σοσιαλδημοκρατικού κινήματος που υιοθετεί η παρούσα εργασία - από κόμμα της εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας του μεσοπολέμου, σε κόμμα της παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας του μεταπολέμου που ορίζοντας της είναι η διαχείριση του καπιταλισμού με ανθρώπινο πρόσωπο. Η ομάδα Γεννηματά δεν ορίζεται με τα χαρακτηριστικά ενός διακριτού ιδεολογικοπολιτικού ρεύματος, αλλά ενός «χαλαρού» οργανωτικού προσωποπαγούς δικτύου, σταδιακά ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 70 και στη συνέχεια εντός του κρατικοποιημένου ΠΑΣΟΚ. Πυρήνας της είναι κοινωνικά στρώματα της νέας μικροαστικής τάξης που βρίσκονται σε έντονη κοινωνική κινητικότητα, όπως οι πολιτικοί μηχανικοί και ιδιαίτερα η συνδικαλιστική τους έκφραση μέσω του ΤΕΕ. Επίσης ο Γεννηματάς ως υπεύθυνος από την τρόικα του ΕΓ για τους Δήμους μέσω της Επιτροπής Αυτοδιοίκησης και Τοπικών Προβλημάτων (ΕΑΤΟΠ) αποκτά δικτύωση με δημάρχους ήδη από το 1978 (Καπετανάκης Θ., 28-5-2014 : συνέντευξη). Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι αναλαμβάνει στην πρώτη κυβέρνηση της αλλαγής το Υπουργείο Εσωτερικών. Από τα μέσα της δεκαετίας του 80 και μετά την κρίση και τις διαγραφές στην ΠΑΣΚΕ, η ομάδα Γεννηματά αποκτά δικτύωση σε μεγάλο τμήμα της ΠΑΣΚΕ με πυρήνα την ΟΤΟΕ (Τσουκαλάς Δ., 31-3-2014 : συνέντευξη). Άλλωστε είναι Υπουργός Εργασίας την περίοδο 1987-1989, γεγονός σημαντικό για την αύξηση της επιρροής του στο συνδικαλιστικό τμήμα ενός κρατικοποιημένου κόμματος. Φτάνει δε στο σημείο ουσιαστικά να επιβάλει την αντικατάσταση του Γ. Ραυτόπουλου από τη θέση του προέδρου της ΓΣΕΕ (που κινήθηκε με έντονη κομματικότητα την περίοδο της κρίσης '85-'87) με τον Λ. Κανελλόπουλο (τότε πρόεδρο του ΕΚΑ και της εμπιστοσύνης του Γεννηματά), τον Μάρτιο 1989 και στο πλαίσιο της επανένωσης της ΓΣΕΕ (25^ο συνέδριο) επιθυμώντας προοπτικά ν' ανοίξει ένα διάλογο επικοινωνίας με το χώρο του ενιαίου Συνασπισμού (Ραυτόπουλος Γ., 1-8-2012 : συνέντευξη). Ο δημόσιος λόγος

του την περίοδο 1989-1990, διανθίζεται συνεχώς με αναφορές στην ανάγκη εθνικής συνεννόησης και κοινωνικού διαλόγου. Είναι υπέρ της εθνικής ενότητας υπό αστική ουσιαστικά ηγεμονία και της ταξικής συνεργασίας την οποία προωθεί ως αντίληψη της συνδικαλιστικής παρέμβασης από τη θέση του Υπουργού Εργασίας. Αντιμετωπίζεται θετικά από μερίδες της αστικής τάξης όπως προκύπτει από την προβολή που έχει στα ΜΜΕ. Έχει συνδέσει το όνομά του με δημοφιλείς στιγμές της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ όπως η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, οι πρώτες ρυθμίσεις για την αποκέντρωση, η υλοποίηση του Ε.Σ.Υ., ενώ είναι Υπουργός Εργασίας σε μια περίοδο που ανατρέπεται το σταθεροποιητικό πρόγραμμα λιτότητας και δίνονται σχετικές αυξήσεις στην εισοδηματική πολιτική, γεγονότα που – σε συνδυασμό με τη σχετική προβολή- επαυξάνουν τη δημοφιλία του. Η ομαδοποίηση περί τον Γεννηματά βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση με την πορεία μετάβασης του ΠΑΣΟΚ από μαζικό σε πολυσελλεκτικό κόμμα αντανakλώντας το μετασχηματισμό της κυρίαρχης μορφής του κομματικού συστήματος από «τον πολωμένο δικομματισμό» στον «συγκλίνοντα δικομματισμό». Η ομάδα Γεννηματά διατηρεί χαμηλού βαθμού πολιτικοϊδεολογική συγκρότηση, η σχέση της με την αστική τάξη είναι ρευστή και κυρίως δεν βρίσκεται σε διασύνδεση με τον ευρωπαϊκό παράγοντα. Η ομάδα Γεννηματά αντανakλά την κινητικότητα των νέων μικροαστικών στρωμάτων που μετά το '85 αναζητούν κοινωνική συμμαχία-ετεροβαρή- με την αστική τάξη. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι το σύνολο –σχεδόν- της ομάδας Γεννηματά την περίοδο 1994-1996 ενσωματώθηκε στους εκσυγχρονιστές. Τα χαρακτηριστικά της «ομάδας Γεννηματά», την κάνουν ταλαντευόμενη στις εσωκομματικές οξύνσεις.

Το ίδιο συμβαίνει, αναφορικά με την ταλάντευση, με τον Λαλιώτη και τα στελέχη του συγκεκριμένου κλίματος. Στην ομάδα Λαλιώτη απουσιάζουν οι κοινωνικές αναφορές και γειώσεις. Πρόκειται περισσότερο για τύπους στελεχών, απαρατσίκους, κομμάτια του κομματικού μηχανισμού που έχουν ξεκινήσει από τη Νεολαία και έχουν διέλθει από τα στάδια της κομματικής πορείας. Είναι «οργανικοί πασόκοι». Το κέντρο της πολιτικής νομιμότητάς τους είναι το κόμμα. Εντάσσονται στο κράτος (ο Κ.Λ. έχει διατελέσει διαδοχικά υφυπουργός Νέας Γενιάς, υφυπουργός Τύπου, Υπουργός ΠΕΧΩΔΕ μετά το '93) αλλά το κόμμα παραμένει το σημείο αναφοράς. Γι' αυτό ενώ διαμορφώνουν ορισμένες κοινές προσεγγίσεις με το υπό διαμόρφωση εκσυγχρονιστικό ρεύμα, εντούτοις παραμένουν φορείς μιας παραδοσιακής κουλτούρας ΠΑΣΟΚ. Για τον Λαλιώτη και τα στελέχη αυτού το

κλίματος το ΠΑΣΟΚ είναι ένα πατριωτικό κίνημα με ευρωπαϊκή προοπτική. Για τους εκσυγχρονιστές το ΠΑΣΟΚ είναι ένα ευρωπαϊκό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα με εθνική προέλευση. Αυτό θα οδηγήσει και τον ίδιο τον Λαλιώτη σε παλινδρομικές κινήσεις, όπως να συμμαχεί με τον Σημίτη κυρίως στην 29^η Σύνοδο της ΚΕ και στο 2^ο συνέδριο. Να επιδιώκει αρχικά τη θέση του Γραμματέα της ΚΕ το 1990, με την υποστήριξη της ομάδας Σημίτη, αλλά όταν ο Α.Π. πιέζει αποφασιστικά να υποχωρεί. Να προσκαλείται αρχικά στο γεύμα των «4» (Νοέμβριος 1994) και τελικά να μην πηγαίνει. Να είναι ένθερμος υποστηρικτής του εγχειρήματος της ανάληψης των Ολυμπιακών Αγώνων Αθήνα 2004 ως νέου σύγχρονου οράματος του ελληνισμού (Βερναρδάκης Χ., 2011 : 29-30) και να εκλέγεται συναινετικά γραμματέας της ΚΕ μετά το 6^ο συνέδριο του ΠΑΣΟΚ (Οκτώβριος 2001). Να αντιτίθεται στο αμερικανο-νατοϊκό βομβαρδισμό του Ιράκ τον Φεβρουάριο 2003 (Λαλιώτης Κ., 2007 : 229), να παραιτείται από Γραμματέας ΚΕ τον Ιούνιο 2003 καταγγέλλοντας παρέμβαση «ξένου παράγοντα» και στη συνέχεια να παίρνει θέση ενάντια στο σχέδιο Ανάν στην Κύπρο τον Απρίλιο 2004 (Λαλιώτης Κ., 2007 : 223) ή ακόμα και να τοποθετείται εναντίον του βιβλίου ιστορίας της Στ' δημοτικού το 2007.

Ο Α.Π. ασκεί πίεση στον Λαλιώτη 3-4 ημέρες πριν τη σύνοδο της ΚΕ και ο Λαλιώτης αποσύρει το ενδιαφέρον του (Μανίκας Σ., 29-5-2014 : συνέντευξη)³⁴⁵. Η υπό διαμόρφωση ομάδα των εκσυγχρονιστών μαζί με τους Λοχαγούς προτείνουν στον Παρασκευά Αυγερινό, ένα συναινετικό και με κύρος στέλεχος, ευρωβουλευτή εκείνην την περίοδο που είχε εκλεγεί πρώτος στην ΚΕ τόσο στο 1^ο, όσο και στο 2^ο συνέδριο, να είναι υποψήφιος για τη θέση του Γραμματέα. Ο Π. Αυγερινός αποδέχεται την πρόταση να θέσει υποψηφιότητα. Ο Α.Π. πιέζει τον Αυγερινό να υποχωρήσει και να μην βάλει υποψηφιότητα χωρίς όμως αποτέλεσμα. Ανταλλάσσουν μεταξύ τους επιστολές που φανερώνουν πολωμένο κλίμα. Ο Αυγερινός αναφέρει στον Α.Π. μεταξύ άλλων *«Σε περίπτωση που εκτεθεί ως υποψήφιος στέλεχος της νεότερης γενιάς και η θέση του γραμματέα έχει σαφώς οργανωτικά καθήκοντα, τότε στηρίζω με χέρια και με πόδια και δεν θα είμαι υποψήφιος. Υπάρχει και κάτι άλλο που δήλωσα και θέλω να το κάνω σαφές: σε περίπτωση που είναι υποψήφιος στέλεχος της παλιάς φρουράς, για παράδειγμα Σημίτης, Γεννηματάς, Τσοχατζόπουλος, τότε εφόσον προταθώ στη σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής, δεν μπορώ να αρνηθώ την υποψηφιότητά μου»*. Στην απαντητική του επιστολή ο Α.Π. αναφέρει: *«Θεωρώ ότι*

³⁴⁵ Ο Π. Αυγερινός θεωρεί ότι δεν υπήρξε ποτέ πρόταση υποψηφιότητας Λαλιώτη για τη θέση του Γραμματέα της ΚΕ, βλ. Αυγερινός Π., 2015 : 114

βρίσκομαι στο επίκεντρο μιας αθέμιτης πίεσης. Αυτά που μου γράφεις ξαναβάζουν ένα θέμα που το θεωρούσα λήξαν. Θεωρώ απαράδεκτη την τακτική πιέσεων προς το πρόσωπό μου. Πρόκειται για εκβιασμό, στον οποίο δεν προτίθεται να υποκύψω». Η ανταπάντηση του Αυγερινού είναι δηλωτική της οριακής κατάστασης «Θεωρώ απαράδεκτους τους υπαινιγμούς του γράμματός σας. Οι χαρακτηρισμοί περί εκβιασμών δε με αγγίζουν και τους επιστρέφω. Στην αυριανή σύνοδο θα είμαι υποψήφιος» (Αυγερός Σ., 1996 : 150).

Ο Α.Π. στην εισήγησή του προς την Κ.Ε. κατά την έναρξη των εργασιών της 1^{ης} συνόδου μεταξύ άλλων είπε τα εξής *«Αυτή την εβδομάδα πέρασα πολύ δύσκολες μέρες... Βρέθηκα μπροστά σε ωμό εκβιασμό και αν χρειαστεί, είμαι σε θέση να δώσω όλα τα στοιχεία. Ουδέποτε υπέκυψα σε εκβιασμούς, ακόμη και όταν αυτοί αφορούσαν την ίδια μου τη ζωή. Δεν πρόκειται να υποκύψω ούτε και τώρα, ούτε σε εκβιασμούς, ούτε σε απειλές....Βρέθηκα ενώπιον ενός διλήμματος : ή θα προτείνεις τον τάδε ή θα κατέβει υποψήφιος ο Αυγερινός. Δεν υποκύπτω. Δέχομαι την πρόκληση. Και αυτό είναι ρήξη. Προτείνω για τη θέση του Γραμματέα τον Άκη Τσοχατζόπουλο... Όλες αυτές τις μέρες δημιουργήθηκε ένα κλίμα από το οποίο προκύπτει το εξής ερώτημα : απώλεια ελέγχου στη Χαριλάου Τρικούπη ή ρήξη. Η ρήξη είναι προτιμότερη...» (Το Ποντίκι, 2-11-1990).*

Μπροστά στη σκληρή γραμμή και την αποφασιστικότητα του Α.Π. μετά και την υποχώρηση Λαλιώτη, υπαναχωρεί και ο Γεννηματάς (Αυγερινός Π., 2015 : 122 & 125). Το ταλαντευόμενο κομμάτι της κοιμματικής γραφειοκρατίας συντάσσεται τελικά με τον Α.Π. στο ζήτημα της εκλογής Γραμματέα της ΚΕ. Το τελικό αποτέλεσμα διαμορφώνεται σε 71 ψήφους Τσοχατζόπουλος, 40 ψήφους Αυγερινός, 21 λευκά, 4 άκυρα, 5 απουσίες. Για το νέο 9μελές ΕΓ ο Α.Π. προτείνει εννιά υποψήφιους (Αρσένης, Γεννηματάς, Κακλαμάνης, Λαλιώτης, Μερκούρη, Πεπονής, Σημίτης, Χαραλαμπίδης, Χαραλαμπόπουλος). Εκλέγονται οι 7 από τους 9 (Σημίτης 91, Λαλιώτης 84, Γεννηματάς 68, Πάγκαλος 68, Αρσένης 66, Κακλαμάνης 62, Πεπονής 62, Π. Οικονόμου 61/Τζουμάκας 61 και κατόπιν κλήρωσης Τζουμάκας, Μερκούρη 60). Εκτός πρότασης Α.Π. εξελέγησαν οι Πάγκαλος και Τζουμάκας. Από την πρόταση Α.Π. για τακτικά μέλη δεν εκλέχθηκαν ο Χαραλαμπόπουλος με 58 ψήφους και ο Χαραλαμπίδης με 55 ψήφους (Το Ποντίκι, 2-11-1990). Ο μεν Γ. Χαραλαμπόπουλος εισέπραξε τη διαχρονική αντιπάθεια των κοιμματικών απέναντι στους κεντρογενείς-κοινοβουλευτικούς. Κατά της συμμετοχής του Μ.Χαραλαμπίδη στο Ε.Γ. συσπειρώθηκε σημαντικό τμήμα του συλλογικής ηγετικής κοιμματικής

γραφειοκρατίας προκειμένου να μην εκφραστεί στο Ε.Γ. η ιστορική κριτική τάση του κόμματος που επιβίωσε των διαγραφών (Χαραλαμπίδης Μ., 1993 : 140), καταγράφοντας την υπερδεκαετή αντιπαράθεση ανάμεσα στην ομάδα των Ιταλών και την κεντρική κομματική γραφειοκρατία (Χατζηαντωνίου Γ., 9-12-2014 : συνέντευξη).

Ενώ μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '80 ο Τσοχατζόπουλος δεν κινείται προς συγκρότηση προσωποπαγούς μηχανισμού, στη συγκυρία 2^{ου} συνεδρίου και 1^{ης} συνόδου της ΚΕ (Πεντελικόν) συγκροτείται διακριτή ομάδα Τσοχατζόπουλου, αυτόνομη από τον Α.Π. Πρόκειται για μηχανισμό που αρθρώνεται κατά βάση στο κράτος και δευτερευόντως στο κόμμα, όπως θα φανεί έντονα μετά το 1993, με περιορισμένη κοινωνική γείωση. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο 3^ο συνέδριο ΠΑΣΟΚ (Απρίλιος 1994) η ομάδα Τσοχατζόπουλου αποδέχθηκε να δώσει μάχη κατά της πρότασης για ασυμβίβαστο ανάμεσα στη θέση του Γραμματέα της ΚΕ και Υπουργού, όταν η δυναμική του συνεδρίου προδίκασε το αποτέλεσμα υπέρ του ασυμβίβαστου. Και μετά το αρνητικό για την ομάδα Τσοχατζόπουλου αποτέλεσμα υπέρ του ασυμβίβαστου, ο Τσοχατζόπουλος προτίμησε τελικά ένα χρόνο περίπου αργότερα (Οκτώβριος 1995) να αφήσει τη θέση του Γραμματέα της ΚΕ και να υπουργοποιηθεί εκ νέου (Υπουργός Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης). Πρόκειται για μηχανισμό που αναπαράγεται μέσω του κράτους, χωρίς κοινωνικές αναφορές, ούτε πολιτικοϊδεολογικές αναζητήσεις³⁴⁶, επικαλούμενος την παράδοση του κόμματος στην εξουσιαστική της συνέχεια και όχι στην ιδεολογική της αναφορά. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και στις δύο σημαντικότερες κρίσεις της κυβέρνησης Σημίτη - από την οπτική των μαζικών αντικυβερνητικών αντιδράσεων

³⁴⁶ Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι ενώ η ομάδα Τσοχατζόπουλου στο 4^ο συνέδριο ΠΑΣΟΚ (Ιούνιος 1996) και στο 5^ο συνέδριο ΠΑΣΟΚ (Μάρτιος 1999) καταγράφει 47% και 40% αντιστοίχως, εντούτοις αδυνατεί να παράγει ένα σώμα διακριτών θέσεων μειοψηφίας απέναντι στους εκσυγχρονιστές, να εκδώσει κάποιο έντυπο, να δώσει συγκεκριμένα ιδεολογικοπολιτικά περιεχόμενα στην οργανωτική διαφοροποίηση. Ακόμα και η Νεολαία ΠΑΣΟΚ που αυτονομείται οργανωτικά το 1993 και στην οποία κυριαρχεί η ομάδα Τσοχατζόπουλου αδυνατεί να δώσει πολιτικοϊδεολογικό περιεχόμενο στην εσωκομματική αντιπολίτευση στους εκσυγχρονιστές, δίνοντας μάχη για να παραμείνει προσδεσμένη στο κράτος, όπως και οι υπόλοιπες γραφειοκρατικές ομαδοποιήσεις στο χώρο της Νεολαίας (πάλι ενάντια στο ασυμβίβαστο θέσης μέλους του ΚΣ Νεολαίας και επιτελικής θέσης στο κράτος στο 2^ο συνέδριο Νεολαίας ΠΑΣΟΚ, Φεβρουάριος 1996). Ακόμα και στο 3^ο συνέδριο Νεολαίας ΠΑΣΟΚ (Μάρτιος 1998) που η οργανωτική ρήξη με τους εκσυγχρονιστές στο επίπεδο Νεολαίας κορυφώνεται με τη μη συμμετοχή των τελευταίων στις διαδικασίες του Συνεδρίου, η ομάδα Νεολαίας που συσπειρώνεται περί τον Τσοχατζόπουλο, αδυνατεί να δώσει συγκεκριμένα πολιτικοϊδεολογικά περιεχόμενα στη ρήξη με τους εκσυγχρονιστές. Τουλάχιστον στο κεντρικό επίπεδο. Γι' αυτό άλλωστε η ομάδα Τσοχατζόπουλου θα πολυδιασπαστεί τόσο στο κόμμα, όσο και στη Νεολαία με την αυτονόμηση των πιο αγωνιστικών στοιχείων της μετά το 6^ο συνέδριο ΠΑΣΟΚ (Οκτώβριος 2001, Ελευθερίου Κ.- Τάσσης Χ., 2013).

που προκλήθηκαν, αλλά και σε σχέση με την αναίρεση παραδοσιακών στοιχείων της πολιτικοϊδεολογικής φυσιογνωμίας του ΠΑΣΟΚ - την παράδοση Οτζαλάν (Φεβρουάριος 1999) και την κοινωνικοασφαλιστική μεταρρύθμιση Γιαννίτση (Απρίλιος-Μάιος 2001), ο Τσοχατζόπουλος δεν παραιτήθηκε από την κυβέρνηση ή από μέλος του Ε.Γ., ούτε καν για λόγους συμβολικούς³⁴⁷.

Τελικά με την 1^η σύνοδο της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Πεντελικό) μετά το 2^ο συνέδριο, κλείνει ο γύρος της διετούς αντιπαράθεσης του Α.Π. με τη συλλογική κομματική γραφειοκρατία, που εκδηλώθηκε μετά την ήττα του Ιουνίου το 1989³⁴⁸. Η πραγματικότητα της υποστήριξης του μεγαλύτερου τμήματος εργατικής και αγροτικής βάσης του ΠΑΣΟΚ που επιβεβαιώθηκε στις εκλογές, αλλά και της ολομέτωπης επίθεσης τμημάτων της αστικής τάξης και των πολιτικών ανταγωνιστών εναντίον του ΠΑΣΟΚ και του ιδίου του Α.Π. προσωπικά, προσδιορίζει το πλαίσιο της αντιπαράθεσης. Η αναγκαιότητα για ένα νέο ξεκίνημα της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ σε μια συγκυρία εξόδου από το κράτος και αντικειμενικής αποδυνάμωσης της συλλογικής κομματικής γραφειοκρατίας, σε συνδυασμό με την ανάγκη διατήρησης του κομματικού μηχανισμού λόγω της επίθεσης που δέχεται το κόμμα και ο Α.Π., προσδιορίζουν τα όρια της αυτονομίας του Α.Π. απέναντι στη συλλογική κομματική γραφειοκρατία καθώς και τα όρια εντός των οποίων διεξάγεται η εσωκομματική αντιπαράθεση. Οι πρωτοβουλίες του Α.Π. κατατείνουν σε συγκρότηση μιας νέας ηγετικής ομάδας που θ' αποτελείται από τμήμα της συλλογικής ηγετικής γραφειοκρατίας, διαγραμμένους ή αποχωρήσαντες κατά την προηγούμενη περίοδο και εκπροσώπηση της εσωκομματικής αντιπολίτευσης που παρέμεινε στο κόμμα ή επιβίωσε των διαγραφών. Παράλληλα επιχειρεί άνοιγμα των οργανώσεων διαμορφώνοντας ή επιτρέποντας να δημιουργηθούν ευνοϊκές προϋποθέσεις συμμετοχής στα κομματικά όργανα και το συνέδριο προκειμένου να τροποποιηθούν οι εσωκομματικοί συσχετισμοί. Οι κινήσεις του Α.Π. εκδηλώνονται αρχικά στην 29^η σύνοδο της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Αύγουστος 1989, Ανάβυσσος) όπου επιδιώκει την υποβάθμιση του ΕΓ και της ΚΕ και την αντικατάστασή τους με ΚΟΕΣ και Γραμματεία της ΚΟΕΣ με ισότιμη συμμετοχή των αποχωρησάντων ή διαγραμμένων. Η πρόταση συναντά την καθολική αντίδραση της συλλογικής ηγετικής

³⁴⁷ Σε αντίθεση με τον Κ. Σημίτη που είχε παραιτηθεί δύο φορές από υπουργός. Η πρώτη τον Νοέμβριο 1987 από Υπουργός Εθνικής Οικονομίας και η δεύτερη τον Σεπτέμβριο 1995 από Υπουργός Βιομηχανίας και Εμπορίου. Την δεύτερη φορά παραιτήθηκε και από μέλος του Ε.Γ. (Σημίτης Κ., 2015 : 355-356 & 574-576).

³⁴⁸ Για το κλίμα αντιπαράθεσης μεταξύ Α.Π. και Ε.Γ. την περίοδο 1989-1990, βλ. και Σημίτης Κ., 2015 : 483-484

γραφειοκρατίας και απορρίπτεται. Αντί της πρότασης για κίνηση επανένωσης του διάχυτου χώρου ΠΑΣΟΚ που ουσιαστικά σηματοδοτούσε η πρόταση ΑΠ, επιλέγεται ένας συμβιβασμός με τη γραφειοκρατία που οδηγεί στη δημιουργία του παράπλευρου στο ΠΑΣΟΚ σχήματος της Δημοκρατικής Συμπαράταξης. Εν όψει του 2^{ου} συνεδρίου ο Α.Π. ουσιαστικά ωθεί προς τον συμβιβασμό μεταξύ γραφειοκρατίας και εσωκομματικής αντιπολίτευσης για τον μεικτό τρόπο εκλογής συνέδρων, που ευνοεί την αυτόνομη έκφραση σημαντικού μέρους της οργανωμένης βάσης του κόμματος εκτός των πλαισίων του κεντρικού μηχανισμού. Στο 2^ο συνέδριο ο Α.Π. αρνείται να προτείνει λίστα για την ΚΕ, όπως είχε κάνει στο 1^ο συνέδριο, επιδιώκοντας να εκφραστούν οι σύνεδροι ελεύθερα και δεν παρεμβαίνει υπέρ της γραφειοκρατίας, όταν τροποποιείται το εκλογικό μέτρο από 100% στο 40% σταυροδότησης. Τέλος στην 1^η σύνοδο της ΚΕ (Πεντελικό) στην πρότασή του για ΕΓ περιλαμβάνεται για πρώτη φορά εκπρόσωπος από την εσωκομματική αντιπολίτευση (Χαραλαμπίδης) που όμως δεν περνάει στη σύνθεση του νέου ΕΓ. Το αποτέλεσμα της διετούς αντιπαράθεσης ΑΠ και συλλογικής γραφειοκρατίας λήγει με επικράτηση και σταθεροποίηση του ελέγχου του κόμματος από τη συλλογική ηγετική γραφειοκρατία. Η ενισχυμένη σχετικά παρουσία της εσωκομματικής αντιπολίτευσης που καταγράφηκε στο επίπεδο της ΚΕ στο 2^ο συνέδριο, αποτέλεσε φαινόμενο παροδικό και σε σημαντικό βαθμό ενσωματώσιμο όπως έδειξε η συνέχεια. Στο επίπεδο της συλλογικής ηγετικής γραφειοκρατίας, του ενιαίου συνασπισμού εξουσίας του κόμματος, θα προκληθεί εσωτερική διάσπαση ανάμεσα στην παραδοσιακή και την εκσυγχρονιστική μερίδα της γραφειοκρατίας, που θα οδηγήσει στην επικράτηση των εκσυγχρονιστών στο 4^ο συνέδριο (Ιούνιος 1996).

Την περίοδο 1989-1990 αρχίζει να διαμορφώνεται με όρους ιδεολογικούς, πολιτικούς και οργανωτικούς το εκσυγχρονιστικό ρεύμα εντός ΠΑΣΟΚ - στο ευνοϊκό γι' αυτό πλαίσιο του αναθεωρητισμού του ΠΑΣΟΚ που έχει προηγηθεί την περίοδο 1986-1988 - ως διάσπαση του ενιαίου συνασπισμού εξουσίας του κόμματος, εντός του πλαισίου της συλλογικής γραφειοκρατίας. Αποτελεί ουσιαστικά έκφραση της εσωτερίκευσης της διαδικασίας ενσωμάτωσης της χώρας στην ΕΟΚ-ΕΕ με τη συγκεκριμένη νεοφιλελεύθερη υπερ-ιμπεριαλιστική μορφή που λαμβάνει το εγχείρημα της Ε.Ε. (ΕΕΠ-Συνθήκη του Μάαστριχτ-ΟΝΕ). Το εκσυγχρονιστικό ρεύμα αποτελεί ρητά έκφραση στο επίπεδο του εγχώριου πολιτικού ανταγωνισμού της νέας σοσιαλδημοκρατίας, της σοσιαλδημοκρατίας του νέου αναθεωρητισμού της δεκαετίας του '90. Είναι η ολοκλήρωση της διαδικασίας αστικοποίησης του ΠΑΣΟΚ

λόγω της οργανικής κρατικοποίησής του. Γι' αυτό και δεν ταλαντεύεται εσωκομματικά, έχοντας σταθερή και ανοδική πορεία στη συγκυρία μετά το 1990. Το εκσυγχρονιστικό ρεύμα, όντας στο σύνολό του κρατικοποιημένο, έχει κοινωνικές αναφορές στη συμμαχία μερίδων της αστικής τάξης και τμημάτων της νέας μικροαστικής τάξης που κινούνται δυναμικά στο πλαίσιο που ορίζουν οι απελευθερωμένες αγορές κεφαλαίου, εργασίας, αγαθών, υπηρεσιών. Η άνοδος και η κυριαρχία του εκσυγχρονιστικού ρεύματος εγγράφει στο πολιτικό επίπεδο την κίνηση της αστικής τάξης που από άρχουσα γίνεται και κυβερνώσα τάξη (Μαρξ Κ., 1989 : 159). Καθόλου τυχαία άλλωστε ακριβώς εκείνη την περίοδο³⁴⁹ συγκροτείται το ιδεολογικό εκσυγχρονιστικό ρεύμα και εκτός κόμματος υπό τη μορφή του Ομίλου Προβληματισμού για τον Εκσυγχρονισμό της Κοινωνίας (Ο.Π.Ε.Κ., Παπούλιας Δ, 2007 : 105-111)³⁵⁰. Για τον πολιτικό καθοδηγητή του εκσυγχρονιστικού ρεύματος το θεσμικό και αναπτυξιακό μπλοκάρισμα της χώρας οφείλεται στις λαϊκιστικές μορφές πολιτικής κινητοποίησης που είναι το αποτέλεσμα της ύπαρξης κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών ασυγχρονιών έτσι όπως αυτές σπονδυλώνονται μέσα σ' έναν εθνικό κοινωνικό σχηματισμό.³⁵¹ Συνεπώς το κεντρικό ζήτημα του πολιτικού αγώνα για τον Κ. Σημίτη είναι η υπέρβαση των δομικών ασυγχρονιών που εκφράζεται ως αντιπαράθεση λαϊκιστών και εκσυγχρονιστών η οποία δεν διεξάγεται μόνον μεταξύ των κομμάτων, αλλά και εντός των κομμάτων (Σημίτης Κ., 1989α: 17). Η γραμμή του εκσυγχρονισμού και της υπέρβασης της ασυγχρονίας των δομών, είναι η αστική στρατηγική του εξευρωπαϊσμού της ελληνικής κοινωνίας στη δεκαετία του 90, μια διαρκής κίνηση υπέρβασης της κοινωνικής και οικονομικής υστέρησής της και της ανάγκης προσαρμογής της στις συνθήκες που δυναμικά αλλάζουν ((Σημίτης Κ., 2015 : 453-454). Πρόκειται ουσιαστικά για μια στρατηγική που εκφράζει την ανάγκη του καπιταλιστικού εξορθολογισμού της ελληνικής κοινωνίας³⁵².

³⁴⁹ Για την ακρίβεια το εκσυγχρονιστικό ρεύμα σε ιδεολογικό αρχικά επίπεδο άρχισε να μορφοποιείται την περίοδο 1988-1989 σε δημόσιες συζητήσεις και διαλέξεις που οργάνωσε στο Πάντειο την περίοδο 1988-1989 ο Κ. Σημίτης μ' έναν κύκλο συνομιλητών του με θέματα κυρίως διαστάσεις της μακροοικονομικής πολιτικής στην Ελλάδα, καθώς και το λαϊκιστικό φαινόμενο και τη μεταξύ τους διασύνδεση διαβάζοντας μ' έναν συγκεκριμένο τρόπο τη συγκυρία της περιόδου 1985-1989, Σημίτης Κ., 2015 : 450-451

³⁵⁰ Βλ. Ιδρυτική Διακήρυξη Ο.Π.Ε.Κ. (Φεβρουάριος 1991) στο Βούλγαρης Γ.- Διαμαντούρος Ν.- Λιάκος Α.- Παπούλιας Δ.- Στουρνάρας Γ., *Η προοπτική του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα*, εκδ. Καστανιώτη, 2002, σελ. 79 επ.

³⁵¹ Ο Κ. Σημίτης υιοθετεί το σχήμα του λαϊκισμού της θεωρίας του λειτουργισμού και κυρίως του G.Germani. Βλ. Φούσκας Β. *Λαϊκισμός & εκσυγχρονισμός*, εκδ. Ιδεοκίνηση, 1995, σελ. 111

³⁵² Για μια περιεκτική πραγμάτευση της γενεαλογίας του εκσυγχρονισμού, βλ. Σακελλαρόπουλος Σ.- Σωτήρης Π. *Αναδιάρθρωση & εκσυγχρονισμός*, εκδ. Παπαζήση, 2004, σελ. 61 επ

ΜΕΡΟΣ Γ΄

Εσωκομματικές και πασοκογενείς αντιπολιτεύσεις τη δεκαετία του '80

Όπως έχει ήδη αναφερθεί τμήματα του διάχυτου και οργανωμένου ΠΑΣΟΚ στην πάλη τους ενάντια στην αστική τάση του κόμματος (Α.Π., συλλογική ηγετική γραφειοκρατία, παλαιοκομματικοί, τεχνοκρατικές μερίδες), συγκρότησαν ρεύματα, ομαδοποιήσεις, συσπειρώσεις ανταγωνιστικές προς την κυρίαρχη κομματική νομιμότητα. Ήταν επιμέρους εκδηλώσεις των σχέσεων εκπροσώπησης με έμφαση είτε στο ιδεολογικό, είτε στο πολιτικό, είτε στο οργανωτικό επίπεδο εκφράζοντας διαφορετικές εκδοχές και στιγμές μιας «πασοκικής» νομιμότητας ή ιδιότυπης ορθοδοξίας, καθώς προήλθαν από το πολιτικοϊδεολογικό ρεύμα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου και ως τέτοιες θα μας απασχολήσουν. Ουσιαστικά πρόκειται για στιγμές της πάλης τμημάτων του ΠΑΣΟΚ που διεκδικούν την αυτονομία τους απέναντι στην τάση αστικοποίησης του κόμματος (σχέσεις νομιμοποίησης), που λάμβανε τη συγκεκριμένη υλική μορφή της κρατικοποίησης του πολιτικού σχηματισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Από την Επιτροπή Οργανωτικού (Ε.Ο.) στο Αγωνιστικό Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΑΣΚΕ)

Το ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1977-1981 αναπτύσσεται ως (γραφειοκρατικό) μαζικό κόμμα. Από 27.000 μέλη που έχει κατά την Πανελλαδική Συνδιάσκεψη (Ιούλιος 1977) φτάνει στα 110.000 μέλη την περίοδο των εκλογών του 1981 (Μέρος Β΄, κεφ. 8^ο). Το 1978 διαμορφώνεται μια τριμελής γραμματεία της Επιτροπής Οργανωτικού αποτελούμενη από τους Καπετανάκη-Κουλούρη-Καργόπουλο (Καπετανάκης Θ., 28-5-2014 : συνέντευξη, Καργόπουλος Ν., 29-5-2014 : συνέντευξη) και από το 1980 ο Ν. Καργόπουλος διορίζεται Γραμματέας της Επιτροπής Οργανωτικού (Ε.Ο.)³⁵³. Κατά την περίοδο αυτή το ΠΑΣΟΚ αναπτύσσει

³⁵³ Ο Νίκος Καργόπουλος υπήρξε ενεργό μέλος της Δημοκρατικής Νεολαίας Λαμπράκη, εκλεγμένος στο Δ.Σ. του Συλλόγου Φοιτητών του Χημικού Τμήματος. Συνελήφθη στην κηδεία του Γεωργίου Παπανδρέου στις 3-11-1968, παραμένοντας φυλακή 16 μήνες, συγκρατούμενος μεταξύ άλλων με τον Περικλή Ροδάκη, ο οποίος και τον επηρεάζει σημαντικά. Όταν αποφυλακίζεται, τον καλούν στο

οργανώσεις σε όλη την επικράτεια, σε μαζικούς και κλαδικούς χώρους. Ιδιαίτερα στην περιφέρεια οι κομματικές οργανώσεις έρχονται σε σύγκρουση με τις παλαιοκομματικές νοοτροπίες και πρακτικές, ευρισκόμενες σε αντιπαράθεση με τοπικούς βουλευτές και κομματαρχικά δίκτυα (Τόγιας Β., 16-7-2014 : συνέντευξη). Οι Νομαρχιακές Επιτροπές αναδεικνύονται, ειδικά την περίοδο 1980-1984 ως τα κατά τόπους κέντρα κομματικής νομιμότητας, με σημαντικό ρόλο, διάθεση παρέμβασης και ελέγχου της κρατικής εξουσίας μετά το 1981 (Μητρόπουλος Δ., 26-11-2014 : συνέντευξη), υπερβαίνοντας πολλές φορές τους τοπικούς βουλευτές, ενώ συχνά έρχονται και σε σύγκρουση με την κεντρική γραφειοκρατία του κόμματος. Με όρους τυπολογίας ιστορικών κομματικών προτύπων, θα μπορούσαμε να πούμε ότι την περίοδο 1977-1980 πραγματοποιείται η μετάβαση από ένα ιδιότυπο κόμμα (αριστερών) στελεχών (Σπουρδαλάκης Μ., 1998 : 19 επ.) σε μαζικό κόμμα, στο πλαίσιο των στόχων της ιδρυτικής διακήρυξης του ΠΑΣΟΚ για υπέρβαση του παλαιοκομματισμού.

Η μαζικοποίηση του κόμματος ενισχύει την Ε.Ο., η οποία με τη σειρά της την οργανώνει και την καθοδηγεί στο πλαίσιο της γραμμής που χαράζει ο Πρόεδρος και το Ε.Γ (Καργόπουλος Ν., 29-5-2014 : συνέντευξη). Αποτελεί τον οργανωτικό βραχίονα της κομματικής γραφειοκρατίας. Εκπροσωπεί την αριστερά του μηχανισμού, που ενώ αντικειμενικά βρίσκεται κοντά με τις δυνάμεις του ριζοσπαστικού ρεύματος στην πάλη ενάντια στον παλαιοκομματισμό είναι ουσιαστικά οι δυνάμεις εκείνες που σε σημαντικό βαθμό εκτελούν τις εκκαθαρίσεις και διαγραφές μελών και στελεχών που κινούνται στο χώρο του διάχυτου ριζοσπαστικού ρεύματος την περίοδο 1979-1981 (*Φυλλάδιο*, 1983 : τχ. 6^ο, 63).

Την περίοδο που ακολουθεί τις εκλογές του 1981 η Ε.Ο. γίνεται δέκτης των διαμαρτυριών των Ν.Ε. για τη σταδιακή αναίρεση της πορείας του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, την ανατροπή της προεκλογικής δέσμευσης για πολιτικοστρατιωτική και οικονομική αποδέσμευση από το ΝΑΤΟ και την ΕΟΚ, την υποβάθμιση του ρόλου και της λειτουργίας των κομματικών οργανώσεων, τον αστικό

πειθαρχικό συμβούλιο του Πανεπιστημίου με το ερώτημα της διαγραφής του, λόγω αντιδικτατορικής δράσης. Το πρωτοβάθμιο πειθαρχικό τον απέβαλε οριστικά από το Πανεπιστήμιο, αλλά το δευτεροβάθμιο μετρίασε την ποινή της αποβολής για ένα έτος. Μόλις επανήλθε στο Πανεπιστήμιο τον Νοέμβριο του 72, ήταν από τους πρώτους φοιτητές στους οποίους εφαρμόστηκε το μέτρο της διακοπής αναβολής στράτευσης λόγω αντιδικτατορικής δράσης και τον στρατεύσανε. Συγκρότησε μαζί με άλλους στο τάγμα που υπηρετούσε ομάδα πρωτοβουλίας υποστηρικτών του Α.Π. τον Αύγουστο '74. Απολύθηκε από το στρατό τον Οκτώβριο του '74. Εντάχθηκε στο ΠΑΣΟΚ τον Απρίλιο του 75, στην Τ.Ο. Αμπελοκήπων και στην Κ.Ο. Χημικών. Εκλέχθηκε μέλος της ΚΕ στην Πανελλαδική Συνδιάσκεψη (Ιούλιος 1977). Συνέντευξη με Ν. Καργόπουλο στις 29-5-2014.

τρόπο διαχείρισης της κυβερνητικής εξουσίας (Καργόπουλος Ν., 2005 : 13, Καργόπουλος Ν., 29-5-2014 : συνέντευξη). Η Ε.Ο. βρίσκεται σε επίπεδο οργάνωσης στο επίκεντρο των πιέσεων που ασκούνται μεταξύ ενσωμάτωσης-κρατικοποίησης και αυτονομίας σε μια γραμμή υπεράσπισης των προεκλογικών κατευθύνσεων και προσανατολισμών. Η θέση του κυβερνητικά εφικτού, σε συνδυασμό με τον άκριτα υποστηρικτικό ρόλο των κυβερνητικών επιλογών που διαμορφώνεται για το κόμμα με την απόφαση της 9^{ης} Συνόδου της ΚΕ (Μάρτιος 1982, Μέρος Β' κεφ. 10γ), αλλά και την αλλοίωση της ανθρωπογεωγραφίας των οργανώσεων με τη χωρίς κανένα κριτήριο μαζικοποίησή τους με στόχο το διπλασιασμό τους και τη συνειδητή από πλευράς της ηγετικής ομάδας αλλοίωση της φυσιογνωμίας τους σύμφωνα με τα μέλη της Ε.Ο. (Καργόπουλος Ν., 2005 : 13), οδηγεί σε κρίση την Ε.Ο. και παραίτηση απ' αυτήν 16 μελών της (Μάιος 1982), που συνιστούσαν και την πλειοψηφία της (Καργόπουλος Ν., 2005 : 2, 15). Ακολούθως τα παραιτηθέντα μέλη της Ε.Ο. δια του μέλους της Κ.Ε. Ν. Καργόπουλου καλούν συνεχώς – και με σχετικές επιστολές- τον Πρόεδρο και το ΕΓ να συγκαλέσουν την Κ.Ε., ως μια τελευταία ευκαιρία να αναπροσανατολίσει το ΠΑΣΟΚ όλη την πολιτική του και κυρίως στα βασικά ζητήματα, όπως ΕΟΚ-NATO (βάσεις), πορεία της αλλαγής, σχέσεις κόμματος-κράτους και κόμματος-μαζικών κινημάτων. Μόνον όταν εκφράζεται σαφής προειδοποίηση (στις 13/7/83) ότι θα σταλεί σχέδιο εισήγησης από τα πρώην μέλη της Ε.Ο. στα μέλη της Κ.Ε., στις Νομαρχιακές και Τομεακές Επιτροπές, στα Επαρχιακά και Τομεακά Γραφεία, στις Τ.Ο., Κ.Ο. και Ο.Π., αποφασίζεται η σύγκληση της 10^{ης} συνόδου της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (15 μήνες μετά την 9^η) για τις 30-31/7/1983 (Καργόπουλος Ν., 2005 : 3-4).

Τα κυριότερα σημεία της αντιεισήγησης Καργόπουλου³⁵⁴ - αφού θεωρήσει ότι τα όποια λάθη της περιόδου προ του 1981, ήταν ενταγμένα σε μια γενικά θετική πολιτικά και οργανωτικά προοπτική- αφορούν την καταγγελία της κυβέρνησης ότι εγκατέλειψε τη γραμμή πολιτικοστρατιωτικής και οικονομικής αποδέσμευσης από το NATO και την ΕΟΚ και ότι οι οποίες θετικές διαφοροποιήσεις κινούνται στη γραμμή «ανήκομεν εις την Δύσιν». Η συμφωνία για τις αμερικανικές βάσεις φαίνεται ότι θα είναι συμφωνία παραμονής και όχι απομάκρυνσης (Καργόπουλος Ν., 2005 : 7-8). Οι επιμέρους κυβερνητικές πολιτικές δεν έρχονται σε ρήξη με το καπιταλιστικό

³⁵⁴ Για την αντιεισήγηση Καργόπουλου, βλ. και άρθρο Αρ. Μανωλάκου στην *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 31-7-1983, βλ. Εφημερίδα *Το Ποντίκι* (5-8-1983), ΠΑΣΟΚ : Κάποιος έκανε τον κάργα. Και λοιπόν;

σύστημα, δεν αμφισβητούν τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, ούτε κινούνται προς μια σοσιαλιστική κατεύθυνση, αλλά αποτελούν προοδευτικές μεταρρυθμίσεις στο πλαίσιο του αστικού συστήματος (Καργόπουλος Ν., 2005 : 9-10). Η επιτροπή συνδικαλιστικού μετατρέπει τη συνδικαλιστική παράταξη σε απεργοσπαστικό μηχανισμό. Η επιτροπή τοπικής αυτοδιοίκησης (ΕΑΤΟΠ) γίνεται φορέας προώθησης παραγόντων και οικοδόμησης εσωτερικού συσχετισμού. Η επιτροπή νεολαίας έχει τη βασική ευθύνη για την ιδεολογική, πολιτική, οργανωτική και εκλογική στασιμότητα των οργανώσεων σπουδάζουσας. Στον αγροτικό χώρο δεν προωθείται η οργάνωση της παραγωγής σε αγροτοσυνεταιριστική βάση (Καργόπουλος Ν., 2005 : 11-12). Σύμφωνα με τον Ν.Κ. η πολιτική γραμμή της κυβέρνησης την οδηγεί σε ανάλογη πορεία με τις αντίστοιχες σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις της Δυτ. Ευρώπης. Ειδικότερα σύμφωνα με την αντιεισήγηση το ΠΑΣΟΚ ως προς τη γραμμή του πολιτικά εφικτού-κοινωνικά αναγκαίου-ιδεολογικά επιθυμητού (9^η Σύνοδος ΚΕ, Μάρτιος 1982), απλώς μιμείται και αντιγράφει τα αντίστοιχα αναλυτικά σχήματα του γαλλικού σοσιαλιστικού κόμματος (Καργόπουλος Ν., 2005 : 15)³⁵⁵. Οι κομματικές οργανώσεις σύμφωνα με την αντιεισήγηση έχουν εγκαταλειφθεί ως πολιτική λειτουργία και γίνεται συνειδητή προσπάθεια μέσω της άκριτης μαζικοποίησής τους να ελεγχθούν και να μετατραπούν σε άβουλα μορφώματα υποστήριξης της κυβέρνησης (Καργόπουλος Ν., 2005 : 13). Επιπλέον κατά την αντιεισήγηση τα φαινόμενα αλαζονείας της εξουσίας, μαζί με τη ρουσφετολογία κυριαρχούν, καθώς ο κυβερνητικός μηχανισμός πλαισιώνεται από παράγοντες και καριερίστες που καμία σχέση δεν έχουν με τις αρχές και τους στόχους ενός σοσιαλιστικού κινήματος και για τους οποίους ο Μακρυγιάννης θα έλεγε *«ανάθεμα τη λευτεριά που θα κάναμε με δαύτους»* (Καργόπουλος Ν., 2005 : 6). Η επιχείρηση αποποίησης των όποιων ευθυνών του Προέδρου και μεταφοράς τους σε κατώτερο επίπεδο δεν πείθει.

Ο Καργόπουλος καθ' όλο το διήμερο της συνεδρίασης της ΚΕ δέχθηκε κριτικές και επιθέσεις από τις παρεμβάσεις της συντριπτικής πλειοψηφίας των μελών της ΚΕ³⁵⁶ και δεν του δόθηκε δυνατότητα δευτερολογίας με το αιτιολογικό ότι η παρέμβασή του ήταν τοποθέτηση και όχι αντιεισήγηση (Καργόπουλος Ν., 2005 : 20). Ακολούθως του έγινε υπόδειξη από το ΕΓ να μην κυκλοφορήσει την αντιεισήγησή

³⁵⁵ Πράγματι την ίδια περίοδο γίνεται μια πολύ εκτεταμένη συζήτηση στο πλαίσιο του γαλλικού σοσιαλιστικού κόμματος με αντίστοιχη θεματολογία, βλ. Μποτόπουλος Κ., 1994.

³⁵⁶ Το μοναδικό μέλος της ΚΕ που δεν υπερψήφισε την εισήγηση Α.Π. και ΕΓ προς την ΚΕ – πλην Καργόπουλου που κατέβασε αντιεισήγηση- ήταν ο Μ. Χαραλαμπίδης, βλ. Μέρος Β' κεφ. 10γ και Μαρδάς Κ., *Πίσω από....* οπ.π. σελ. 190

του σε Ν.Ε. και οργανώσεις βάσης του κόμματος- συνοδεύοντας την υπόδειξη με προτάσεις ενσωμάτωσής του στον κρατικό μηχανισμό- εντολή την οποία ο Καργόπουλος και μέλη της Επιτροπής Οργανωτικού συνειδητά³⁵⁷ αρνήθηκαν να υπακούσουν, ανταποκρινόμενοι σε προσκλήσεις των Ν.Ε. ΠΑΣΟΚ Ικαρίας, Εύβοιας, Καρδίτσας και Κορινθίας.

Το Πειθαρχικό Συμβούλιο στις 26-8-1983, κινούμενο στην κατεύθυνση του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού, προχώρησε στη διαγραφή των Ν. Καργόπουλου, Δ. Γιαννακού, Χ. Ινιωτάκη, Σ. Στενού, Ν. Λεοντόπουλου και Π. Μυριτζή, για αντικαταστατική δημόσια διαφωνία με απόφαση της ΚΕ, συγκρότηση ομάδας με πανελλήνια δικτύωση απέναντι στο ενιαίο κέντρο καθοδήγησης και αντικομματική δράση λόγω προπαγάνδισης της καταψηφισμένης στην ΚΕ αντieiσήγησης σε κομματικές συγκεντρώσεις των Ν.Ε. κόμματος, απαγορεύοντας τις επαφές με άλλες Ν.Ε. (Καργόπουλος Ν., 2005 : 21-22). Το αιτιολογικό της διαγραφής σύμφωνα με την από 26-8-1983 απόφαση του Πειθαρχικού Συμβουλίου θεμελιώνεται στα αρ. 61, 8, 18, 19, 5 και 22 του Καταστατικού του Κόμματος που δομούν ένα κόμμα στο τριτοδιεθνιστικό οργανωτικό πλαίσιο του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού, όπου η άποψη που μειοψήφισε στην Κ.Ε. απαγορεύεται να μεταφερθεί και να παρουσιαστεί στα κατώτερα όργανα και οργανώσεις του κόμματος. Κάτι που ρητώς έπραξαν ο Ν. Καργόπουλος και μέλη της Ε.Ο., με πλήρη συνείδηση της βεβαιότητας των διαγραφών τους. Τα μέλη της Ε.Ο. αμφισβήτησαν σφόδρα ότι είχαν συγκροτήσει «ομάδα» που εργαζόταν συστηματικά για τη δημιουργία άλλου κέντρου καθοδήγησης. Στο κείμενο της Αντieiσήγησης διατυπώνεται ρητά η αντίθεση τους στη γραμμή συγκρότησης αριστερών φραξιών, καθώς εκτιμούν ότι η συγκεκριμένη τακτική οδηγεί στη νομιμοποίηση της γραμμής ενσωμάτωσης, κατά τα πρότυπα των σοσιαλιστικών κομμάτων της Δ. Ευρώπης (Καργόπουλος Ν., 2005 : 20).

Η σπουδή της συλλογικής ηγετικής ομάδας να διαγράψει τα πρώην μέλη της Ε.Ο. που είχαν συσπειρωθεί γύρω από το κείμενο της Αντieiσήγησης, δεν εξηγείται μόνον με όρους μιας ήδη εμπεδωμένης κομματικής κουλτούρας δημοκρατικού συγκεντρωτισμού, πολύ περισσότερο για λόγους καταστατικού φορμαλισμού γραφειοκρατικής έμπνευσης. Αυτά βεβαίως υπάρχουν, αλλά είναι κατά τη γνώμη μας δευτερεύοντα. Το βασικό είναι ότι στελέχη σε νευραλγικά σημεία του κεντρικού

³⁵⁷ «Υστερα από τη λήξη των εργασιών της 10^{ης} Συνόδου της ΚΕ και σύμφωνα με την προφορική μου τοποθέτηση θέλω και έγγραφα να σας ενημερώσω ότι θα προχωρήσω στην κοινοποίηση της αντieiσήγησης μου στις Ν.Ε., με πλήρη επίγνωση των προειδοποιήσεών σας» (Έγγραφο δήλωση Ν.Κ. προς τον Πρόεδρο και το Ε.Γ.), στο Καργόπουλος Ν., 2005 : 21

μηχανισμού, όπως της Ε.Ο., που διατηρούν τις ιδεολογικές τους αφετηρίες, σ' ένα κόμμα που μαζικοποιείται και έχει λαϊκότητα, γίνονται φορείς των οργανικών σχέσεων με κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις, αποκτούν σχέσεις, δικτυώνονται εξ αντικειμένου με μια κρίσιμη μάζα εγγήγορων πολιτών που βρίσκονται κατά τεκμήριο σε αγωνιστική διάθεση. Από «παιδιά» του κομματικού μηχανισμού γίνονται κοινωνικά στελέχη γειωμένα σε κομματικούς και μαζικούς χώρους. Τα στελέχη αυτά εφόσον αρνούνται και μάλιστα συνειδητά την ένταξή τους (δηλαδή τη διαδικασία ενσωμάτωσής τους) στην κρατική διαχείριση, αρνούνται δηλαδή με όρους της παρούσας εργασίας να μεταβληθούν από φορείς σχέσεων εκπροσώπησης των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων που κινούνται σε κατεύθυνση σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, σε φορείς σχέσεων νομιμοποίησης του καπιταλιστικού συστήματος, αποτελούν κίνδυνο για την συλλογική ηγετική ομάδα που αντιλαμβάνεται ότι αν ωριμάσει ιδεολογικοπολιτικά η διαφωνία στην οργάνωση, τότε η διάσπαση μπορεί να μετεξελιχθεί σε πολύ μαζική. Γι' αυτό και η εστία αυτή του κομματικού μηχανισμού, της οργάνωσης, έπρεπε να εκκαθαριστεί και να ελεγχθεί.

Η σύγκρουση του πυρήνα ουσιαστικά της Επιτροπής Οργανωτικού με τη συλλογική ηγετική κομματική γραφειοκρατία, μπορεί να μην είχε εκλογικές επιπτώσεις στο ΠΑΣΟΚ, συγκλόνισε όμως έναν από τους βραχίονες του κόμματος, την Επιτροπή Οργανωτικού (Κοτσακάς Α., 25-10-2014 : συνέντευξη, Οικονόμου Π., 14-3-2014 : συνέντευξη) και αποτέλεσε ένδειξη της αλλαγής ρόλου της οργάνωσης από συλλογικό πολιτικό οργανωτή του κοινωνικού μπλοκ σε πεδίο κάθετων ομαδοποιήσεων κομματικών παραγόντων και αστικοποίησης του κόμματος, αλλά και αντίστασης μελών της Ε.Ο., καθώς και άλλων μελών βάσης απέναντι στην προοπτική αυτή.

Τα μέλη της Επιτροπής Οργανωτικού που διαγράφηκαν συγκρότησαν πρώτα τη Σοσιαλιστική Κίνηση και μετά από λίγους μήνες τον κομματικό σχηματισμό Αγωνιστικό Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΑΣΚΕ) συμμετέχοντας στις ευρωεκλογές 1984 συγκεντρώνοντας 10.369 ψήφους (0,18%), που ήταν και το καλύτερο εκλογικό του αποτέλεσμα, αλλά και σε όλες τις εκλογικές διαδικασίες έως και το 2007 με αυτόνομα ψηφοδέλτια. Απέφευγαν συνεργασίες με άλλους χώρους, δείχνοντας τάσεις έντονου πολιτικού απομονωτισμού. Διατήρησαν τις θέσεις τους για εθνική ανεξαρτησία (ΑΣΚΕ, 1986) και σοσιαλισμό (ΑΣΚΕ, 2005), με πιο έντονο το εθνικοανεξαρτησιακό στοιχείο σε μια αντιμπεριαλιστική προοπτική, πάντοτε σε μια γραμμή άμεσης ρήξης και αποδέσμευσης από την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΑΣΚΕ, 2006).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Το περιοδικό Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα και η πολιτική κίνηση «Ενότητα Μαρξιστών Σοσιαλιστών, Ε.ΜΑ.Σ.»

Παρουσιάζοντας την εξέλιξη της εσωκομματικής πάλης της περιόδου 1979-1981 (Μέρος Β' κεφ. 9^ο), αναφερθήκαμε στη διαμόρφωση του Ριζοσπαστικού Ρεύματος (Ρ.Ρ.) εντός του ΠΑΣΟΚ. Το Ρ.Ρ. διαμορφώνεται από την περίοδο της πρώτης μεταπολίτευσης - έχοντας τις ρίζες του στον αντιδικτατορικό αγώνα - και μαζικοποιείται την περίοδο 1977-1980. Δεν αποτελεί ολοκληρωμένη τάση, δεν αποκρυσταλλώνει ένα σώμα ιδεολογικοπολιτικών θέσεων, αλλά καταγράφει σημαντικό μέρος του διάχυτου ριζοσπαστισμού που αντανάκλαται στις οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ, κυρίως σ' εκείνες της Σπουδάζουσας. Την περίοδο 1979-1981 τείνει να διαμορφωθεί ως ρεύμα που υπερασπίζεται τη στρατηγική του ΠΑΣΟΚ (ΕΑ-ΛΚ-ΚΑ), καθώς και τις αποφάσεις της 2^{ης} και 5^{ης} συνόδου της Κ.Ε.³⁵⁸ απέναντι στην κίνηση συστημικής ενσωμάτωσης του ΠΑΣΟΚ που χρεώνει στην ηγετική ομάδα και τη γραφειοκρατία του κόμματος, ως έκφραση της τάσης αστικοποίησης του ΠΑΣΟΚ (Τζιόλας Λ., 1983 & 1984). Την ίδια περίοδο το Ε.Γ. προβαίνει σταδιακά σε μαζικές διαγραφές κυρίως στις οργανώσεις Σπουδάζουσας Αθήνας και Θεσσαλονίκης, αλλά και σε ορισμένες Τ.Ο. των δύο πόλεων (Μέρος Β', κεφ. 9^ο). Σημαντικό μέρος των διαγραμμένων στελεχών του Ρ.Ρ. μετά από έναν κύκλο ιδεολογικοπολιτικών ζυμώσεων καταλήγει στην έκδοση του περιοδικού *Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα* ('Φ' στο εξής) τον Μάιο 1982. Εκδότης και κεντρικό πρόσωπο στο 'Φ' είναι ο Δημήτρης Τζουβάνος³⁵⁹.

³⁵⁸ Η υποστήριξη στελεχών του Ρ.Ρ. στην απόφαση της 5^{ης} συνόδου της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Για μια πρωτοπόρα μαζική οργάνωση, Φεβρουάριος 1979), οδηγεί τον Μ. Χαραλαμπίδη να τους χαρακτηρίσει ως τμήμα της ενιαίας τριτοδιεθνιστικής-σταλινικής γραμμής της Επιτροπής Νεολαίας, θεωρώντας τις διαγραφές των στελεχών του Ρ.Ρ. από το Ε.Γ., ως σύγκρουση μηχανισμών χωρίς ιδεολογικό περιεχόμενο, βλ. Χαραλαμπίδης Μ. Η ερμηνεία ενός ιστορικού κύκλου- Εισήγηση στη 18^η σύνοδο της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Σεπτέμβριος 1985), στο Μ. Χαραλαμπίδης: *ΠΑΣΟΚ : Η σύγκρουση του νέου με το παλιό*, εκδ. Γόρδιος, 1993, σελ. 25-6. Για την απάντηση του Φυλλαδίου στον ΜΧ για το συγκεκριμένο ζήτημα βλ. περ. *Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα*, τχ. 22^ο/87, σελ. 58

³⁵⁹ Στέλεχος του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος στο χώρο των ανένταχτων και μέλος της Σ.Ε. Κατάληψης του Πολυτεχνείου. Πολιτικά προσκείμενος στη σοσιαλδημοκρατική ομάδα περί το περιοδικό «Προσανατολισμοί» (Περ. Πάγκαλος, Γ. Τζανετάκος, Β. Πάικος κλπ). Εντάσσεται στο ΠΑΣΟΚ τον Σεπτέμβριο 1974. Εκλέγεται μέλος της ΠΚΕ ΠΑΣΟΚ από το Προσυνέδριο (Μάρτιος 1975) και υπεύθυνος Σπουδάζουσας την περίοδο 1975-1976. Διαγράφεται το 1979. Συνέντευξη με Δ. Τζουβάνο στις 4-4-2014.

Στόχος του 'Φ', όπως μαρτυρά ο τίτλος του, αλλά και το εισαγωγικό σημείωμα στο πρώτο τεύχος, είναι η συμβολή στην ανάπτυξη του σοσιαλιστικού κινήματος. Το ενδιαφέρον του 'Φ' στρέφεται στη διαδικασία ανάπτυξης της «πασοκικής πάλης», ως τον κατ' εξοχήν χώρο ανάπτυξης του σοσιαλιστικού κινήματος. Απευθύνεται το 'Φ' πρωτίστως σε εκείνες τις δυνάμεις που επιλέγουν ως τρόπο συμμετοχής στις διεργασίες του σοσιαλιστικού κινήματος την οργανική σχέση (οργανωτική ή όχι) με το ΠΑΣΟΚ, σε συνθήκες που καθορίζει η πολιτική κυριαρχία και πρακτική της γραφειοκρατικής ομάδας στο ΠΑΣΟΚ. Επόμενος χώρος που απευθύνεται το 'Φ' είναι η υπόλοιπη αριστερά ('Φ', 1982 : τχ 1^ο, 3). Πρόκειται δηλαδή για μια προσπάθεια ιδεολογικοπολιτικής ζύμωσης που αφετηριακά και ρητά κινείται εντός-εκτός και περί το ΠΑΣΟΚ, με στόχο την ανάπτυξη μιας διαρκούς πάλης με βάση τη στρατηγική ΠΑΣΟΚ (Ε.Α.-Λ.Κ.-Κ.Α.)³⁶⁰ για τη δημιουργία ενός μαζικού-οργανωμένου-πολιτικοποιημένου ΠΑΣΟΚ ('Φ', 1982 : τχ. 1^ο, 15) απέναντι στην αστική ηγετική του ομάδα, που αποτελείται από γραφειοκρατικές και τεχνοκρατικές μερίδες. Στο πλαίσιο αυτό το 'Φ' θεωρεί ότι πρέπει τα αγωνιστικά μέλη του ΠΑΣΟΚ να απεγκλωβιστούν από το δίλημμα ενσωμάτωση ή αποχώρηση που ουσιαστικά θέτει η πρακτική της κομματικής γραφειοκρατίας, καθώς κάτι τέτοιο προϋποθέτει την αποδοχή του πλαισίου της κομματικής νομιμότητας, όπως το οριοθετεί η γραφειοκρατία. Κατά το 'Φ' όμως υπάρχουν τρία επίπεδα νομιμότητας στο ΠΑΣΟΚ. Η νομιμότητα της κυρίαρχης γραφειοκρατίας. Η υποκειμενική νομιμότητα όπως κατά καιρούς διαμορφώνεται από τις κινήσεις διαφόρων κεντρικών στελεχών και τις συσπειρώσεις τους. Η αρχειακή ΠΑΣΟΚική νομιμότητα ('Φ', 1982 : τχ. 2^ο, 12). Αυτό που το 'Φ' προσδιορίζει ως πάλη στη βάση των αρχών και της στρατηγικής ΠΑΣΟΚ (Κατσάκος Δ., 1983 : 30).

Το 'Φ' θεωρεί το τροτσκιστικό ρεύμα εκτός πεδίου αρχειακής πασοκικής νομιμότητας, εκτός δηλαδή του χώρου ΠΑΣΟΚ ('Φ', 1983 : τχ. 4^ο, 34, Καπαρόζ Γ., 1984 : 50-55). Παράλληλα ασκεί κριτική στην αντιεισήγηση Καργόπουλου θεωρώντας την άκαιρη, επισημαίνοντας το ρόλο των στελεχών της Ε.Ο. στην οικοδόμηση του αντιδημοκρατικού και γραφειοκρατικού εσωκομματικού καθεστώτος, αντανακλώντας το αρνητικό κλίμα μεταξύ των στελεχών του Ρ.Ρ. και των μελών της Ε.Ο., που διαμορφώθηκε κατά την περίοδο των διαγραφών του Ρ.Ρ. και τον εκτελεστικό ρόλο σ' εκείνες τις εκκαθαρίσεις της (τότε) Ε.Ο ('Φ', 1984 : τχ.

³⁶⁰ Εθνική Ανεξαρτησία-Λαϊκή Κυριαρχία-Κοινωνική Απελευθέρωση

7^ο, 63). Τον χώρο του ΠΑΣΟΚ Ιταλίας το ‘Φ’ τον χαρακτηρίζει ως «νόμιμη αριστερά» του κομματικού μηχανισμού που επιτελεί μια αποπροσανατολιστική λειτουργία απέναντι στις πραγματικούς όρους κίνησης της πάλης στο ΠΑΣΟΚ, αποδίδοντας στο χώρο αυτό μονοδιάστατη εμμονή στην ιδεολογική πάλη έστω από νεομαρξιστική οπτική, που το οδηγεί είτε στην αγνόηση των πολιτικο-οργανωτικών συνεπειών που θέτει η ιδεολογική πάλη, είτε στην ανοιχτά εχθρική αντιμετώπιση εκ μέρους του (και μάλιστα με την κατηγορία του σταλινισμού) μιας διακριτής πολιτικο-οργανωτικής πρακτικής που να κατοχυρώνει τις όποιες θεωρητικές κατακτήσεις (‘Φ’, 1982 : τχ. 1^ο , 28, ‘Φ’, 1984 : τχ. 9^ο, 30).

Το ‘Φ’ εμμένει στη στρατηγική της Εθνικής Λαϊκής Ενότητας, υπό προλεταριακή ηγεμονία, θεωρώντας ότι η ισότιμη κοινωνική συμμαχία που λανθάνει στη σύλληψη της ΕΛΕ οδήγησε στην πράξη στην αστική ηγεμονία του μπλοκ της ΕΛΕ και στην κυριαρχία των γραφειοκρατικών και τεχνοκρατικών ομάδων στο ΠΑΣΟΚ (Καπαρός Γ., 1983 : 35-40). Το ‘Φ’ συμπλέει με την γενική αντιμπεριαλιστική θεώρηση, την ενότητα της πάλης για την εθνική ανεξαρτησία με τον αγώνα για σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, αλλά και με τη συγκεκριμένη διαχείριση των εθνικών θεμάτων και της εξωτερικής πολιτικής την οποία ασκεί η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ (‘Φ’, 1984 : τχ. 8^ο). Το ‘Φ’ αποδέχεται ουσιαστικά την αναίρεση της γραμμής της πολιτικοστρατιωτικής και οικονομικής αποδέσμευσης από ΝΑΤΟ και ΕΟΚ, στην οποία προβαίνει το ΠΑΣΟΚ, τόσο ως κόμμα, όσο και ως κυβέρνηση. Η περίοδος του ‘Φ’ που θεωρούσε ότι η προοπτική του σοσιαλιστικού κινήματος επικεντρώνεται στα ζήτηματα πάλης εντός του χώρου ΠΑΣΟΚ, όπως το ‘Φ’ τον προσδιόριζε, ολοκληρώνεται στο 1^ο συνέδριο του ΠΑΣΟΚ (Μάιος 1984, ‘Φ’, 1984 : τχ.9^ο).

Η δεύτερη περίοδος του ‘Φ’ προσδιορίζεται από την αλλαγή κατεύθυνσης. Θεωρώντας ότι μετά την ολοκλήρωση του 1^{ου} Συνεδρίου του ΠΑΣΟΚ, ολοκληρώθηκε η αστικοποίηση του κόμματος (Σελλός Δ., 1984 : τχ. 10^ο,18), ο αγώνας για την ανάπτυξη του σοσιαλιστικού κινήματος μετατοπίζεται στο χώρο της κομμουνιστικής ή κομμουνιστογενούς αριστεράς, καθώς και στο διάχυτο, οργανωμένο ή ανοργάνωτο χώρο των προερχόμενων από το ΠΑΣΟΚ. Στο πλαίσιο αυτό συγκροτείται στις 7-6-1984 η πολιτική κίνηση Ενότητα Μαρξιστών Σοσιαλιστών (ΕΜΑΣ) ως μια συνιστώσα του υπό διαμόρφωση σοσιαλιστικού κινήματος. Είχε προηγηθεί ένα πανελλαδικό διήμερο στο Μαρούσι (22-23/10/83) που διοργανώθηκε από το ‘Φ’ και στο οποίο συμμετείχαν διαγραφμένα και μη μέλη του

ΠΑΣΟΚ, αναζητώντας πολιτικο-οργανωτικές διεξόδους και εναλλακτικούς προσανατολισμούς απέναντι στη γραφειοκρατικοποίηση του κόμματος και τη σταθεροποίηση των αστικών χαρακτηριστικών του ΠΑΣΟΚ (‘Φ’, 1984 : τχ. 7^ο, 20-29). Η ΕΜΑΣ αυτοπροσδιορίζεται ως μια μαρξιστική οργάνωση, με στόχο να συμβάλει στην ενότητα της αριστεράς για τη συγκρότηση ενός σοσιαλιστικού κινήματος μέσα από την ανάπτυξη της ταξικής πάλης (‘Φ’, 1984 : τχ. 10^ο, 20-24). Δεν θεωρεί τη συγκρότησή της ως κομματικό σχηματισμό, αναγνωρίζει τη μερικότητά της γι’ αυτό και είναι αφετηριακά αρνητική στη διατύπωση αυστηρής πολιτικοϊδεολογικής πλατφόρμας. Έχει μέτωπο απέναντι στον αυτοκεντρισμό και τον υποκειμενισμό της απόλυτης αλήθειας των κομμάτων και κομματιδίων, που οδηγούν σε απομονωτικές και σεχταριστικές πρακτικές (‘Φ’ , 1984 : τχ. 10^ο, 23). Ανώτατο όργανο της ΕΜΑΣ ορίζεται το Πανελλήνιο Συνονιστικό Συμβούλιο ως συνέλευση ανακλητών αντιπροσώπων, ενώ το προσωρινό εκτελεστικό όργανο της ΕΜΑΣ κατά την ίδρυσή της αποτελούνταν από τους Σ. Ευαγγελάτο, Γ. Καπαρό, Σ. Κώτση, Χ. Μήλιο, Γ. Πολυμενάκο, Λ. Τζιόλα, Δ. Τζουβάνο, Τ. Χαμηλό (‘Φ’, 1984 : τχ 10^ο, 20). Σύμφωνα με την ΕΜΑΣ η κίνηση αριθμεί 500 μέλη, καλύπτοντας τους μισούς νομούς της χώρας. Στην κοινωνική σύνθεση της ΕΜΑΣ υπερεκπροσωπούνται νεολαίοι και κυρίως διανοούμενα κοινωνικά στρώματα, καθώς πρόκειται για φοιτητές ή άτομα που βρίσκονται στην πρώτη μετασπουδαστική τους περίοδο (‘Φ’ , 1984 : τχ. 10^ο, 24). Όπως γλαφυρά το έθεσε ο Δ. Τζουβάνος αναφερόμενος στο ‘Φ’ *«ήταν ένα νήμα σύνδεσης ανάμεσα σε αγωνιζόμενους ανθρώπους. Ένα νήμα που η μια του άκρη ξεκινούσε στα πιο ανιδιοτελή νεανικά τους χρόνια και η άλλη αναζητούσε δρόμους για το μέλλον»* (Τζουβάνος Δ., 4-4-2014 : συνέντευξη).

Η ΕΜΑΣ, η οποία στις ευρωεκλογές του ’84 και τις εκλογές του ’85 προπαγάνδιζε το λευκό (‘Φ’, 1984 : τχ. 10^ο, 48), επιχείρησε στην πράξη να συμβάλει στην ενότητα της αριστεράς μέσα από συνεχείς πρωτοβουλίες για διάλογο ανάμεσα σε κομματικούς φορείς και διανοούμενους του χώρου της αριστεράς, διοργανώνοντας ημερίδες και πραγματοποιώντας σχετικά αφιερώματα μέσα από το ‘Φ’³⁶¹. Επιχείρησε

³⁶¹ Ενδεικτικά βλ. 2^ο Πανελλαδικό Φόρουμ στην Αθήνα (Μάιος 1987) που διοργάνωσε το ‘Φ’ με θέμα «Η παρέμβαση της αριστεράς σήμερα» με τη συμμετοχή εκπροσώπων του ΚΚΕ, ΚΚΕ εσ –Α.Α., ΕΚΚΕ, ΕΣΚ, ΣΣΕΚ, ΛΑΕ, ΕΔΑ, ΕΜΑΣ, περ. ‘Φ’, τχ 23^ο/88 σελ. 35-51, Ημερίδα ΕΜΑΣ στη Θεσσαλονίκη (Ιανουάριος 1988) με θέμα «Βασικές προϋποθέσεις και στοιχεία για την οικονομική πρόταση της αριστεράς», με τη συμμετοχή εκπροσώπων της Ε.ΑΡ., ΕΚΚΕ, ΕΣΚ, ΚΚΕ, ΚΚΕ εσ-ΑΑ, ΣΣΕΚ και ΕΜΑΣ, περ. ‘Φ’, τχ 23^ο/88, σελ. 52- 58. Το ζήτημα των όρων της ενότητας της αριστεράς ήταν κεντρικό στις αναζητήσεις του ‘Φ’ ήδη από τα πρώτα τεύχη, βλ. Αφιέρωμα στην ενότητα της αριστεράς, περ. ‘Φ’ τχ. 6^ο/83, σελ. 6-43

να συμβάλει και στην ανάπτυξη διαλόγου μεταξύ «πασοκογενών» σχηματισμών όπως ΑΣΚΕ, ΕΣΠΕ (‘Φ’, 1985 : τχ. 12^ο, 50) και ΣΣΕΚ. Η κριτική στον αυτοκεντρισμό και στον υποκειμενισμό των επιμέρους σχηματισμών - ανταγωνιστικών μεταξύ τους - που συγκροτούσαν οι κατά καιρούς διαγραμμαμένοι ή αποχωρήσαντες από το ΠΑΣΟΚ είναι δομικό στοιχείο του λόγου της ΕΜΑΣ και του ‘Φ’, καθώς θεωρούνταν ανασχετικά φαινόμενα αφενός της προοπτικής συγκρότησης ενός μαζικού σοσιαλιστικού κινήματος, αφετέρου της ενότητας της αριστεράς³⁶². Η κριτική της ΕΜΑΣ και του ‘Φ’ στο ΠΑΣΟΚ μετά το 1984-1985 για τα ζητήματα της εσωτερικής πολιτικής, του αυταρχισμού, αλλά και για φαινόμενα ιδεολογικού εκβαρβαρισμού είναι συνεχής και έντονη (Σελλός Δ., 1985 : 11).

Το ‘Φ’ εξέδωσε την περίοδο 1982-1988 συνολικά 23 τεύχη. Κυκλοφορούσε σε όλους τους νομούς της χώρας. Η κυκλοφορία του κατά μέσο όρο ήταν 5.000 φύλλα, με κάποια τεύχη να ξεπερνούν τα 12.000 και άλλα να περιορίζονται στα 2.000 φύλλα (Τζουβάνος Δ., 4-4-2014 : συνέντευξη).

Η ΕΜΑΣ δεν εντάσσεται στο σχήμα του ενιαίου Συνασπισμού, ενώ βρίσκεται σε πορεία αποσυσπείρωσης (Ανδριανόπουλος Κ., 18-4-2015 : συνέντευξη). Τυπικά διαλύεται τον Μάιο 1991. Μετά τη διάλυση τα περισσότερα μέλη και στελέχη της ΕΜΑΣ δεν επανεντάσσονται στο ΠΑΣΟΚ. Ηγετικά στελέχη της όμως επανεντάσσονται ως άτομα (Τζιόλας, Τζουβάνος κα) στη συγκυρία του 3^{ου} συνεδρίου (Απρίλιος 1994)³⁶³, ανταποκρινόμενα στο κάλεσμα του Α.Π. για επιστροφή των διαγραμμαμένων ή αποχωρησάντων κατά καιρούς από το ΠΑΣΟΚ. Κίνηση για την οποία οι παλιοί τους σύντροφοι τους άσκησαν σκληρή κριτική (Ανδριανόπουλος Κ., 18-4-2015 : συνέντευξη, Τζουβάνος Δ., 4-4-2014 : συνέντευξη).

Η ΕΜΑΣ αποτέλεσε έναν χώρο ιδεολογικοπολιτικής ζύμωσης με σοσιαλιστικό προσανατολισμό, επιχειρώντας να ανοίξει διάλογο με το σύνολο σχεδόν των δυνάμεων της αριστεράς της εποχής της. Δεν διατύπωσε θέσεις μιας διακριτής πολιτικοϊδεολογικής πλατφόρμας, όντας αντίθετη σε μια τέτοια αντίληψη, επαναλαμβάνοντας ουσιαστικά στο σημείο αυτό τους όρους ιδεολογικοπολιτικής συγκρότησης του Ρ.Ρ. (79-81), από το οποίο άλλωστε προήλθε. Η επανάληψη των συγκεκριμένων όρων ιδεολογικοπολιτικής συγκρότησης (δηλαδή άρνηση

³⁶² Βλ. Κριτική στη ΣΣΕΚ για στενή αντίληψη σε σχέση με τη συγκρότηση μετώπου εργαζομένων, μετονομάζοντας τη ΣΣΕΚ σε κόμμα, περ. Φ, τχ 20-21/86, σελ. 13 και τχ. 22^ο/87, σελ. 20. Ανάλογη αναφορά-επιφύλαξη και για τον χώρο των Ιταλών, όταν φημολογείται επικείμενη διαγραφή Χαραλαμπίδη και μελών αυτού του κλίματος, περ. Φ, τχ 20-21/86, σελ. 52.

³⁶³ Ο Α. Τζιόλας εκλέγεται μέλος της ΚΕ του ΠΑΣΟΚ στο 3^ο συνέδριο.

διαμόρφωσης ενός σώματος διακριτών θέσεων ή θέσεων πλατφόρμας σύμφωνα με την ορολογία της ΕΜΑΣ) σε μια διαφορετική πολιτική συνθήκη που ορίζεται για λογαριασμό της ΕΜΑΣ από την προσπάθεια συγκρότησης του σοσιαλιστικού χώρου εκτός ΠΑΣΟΚ και ανταγωνιστικά προς εκείνο, αδυνατίζει το όλο εγχείρημα. Η ΕΜΑΣ δεν κατόρθωσε (ή και δεν επιδίωξε) να μετεξελιχθεί σε σχηματισμό άμεσης πολιτικής παρέμβασης και δράσης. Η στρατηγική επιλογή της μη εκλογικής καταγραφής, ενώ εντόπιζε σωστά τον ελλοχεύοντα κίνδυνο του πολιτικού παραγοντισμού ή του κομματικού κατακερματισμού, παραγνώριζε ίσως την κεντρικότητα που έχει στον πολιτικό αγώνα η εκλογική κάθοδος, ειδικά σε κοινωνικούς σχηματισμούς όπως ο ελληνικός όπου η διάσπαρτη μικροϊδιοκτητική δομή και ο χαμηλός σχετικά ρυθμός συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης κεφαλαίου και παραγωγής είναι βασικός υλικός όρος κοινωνικής αναπαραγωγής. Η υποτίμηση της σημασίας του εκλογικού αγώνα ως μορφής του γενικού πολιτικού αγώνα³⁶⁴, συνέβαλε στην αδυναμία αναπαραγωγής, μαζικοποίησης και ανάπτυξης της ΕΜΑΣ, η οποία από την περίοδο 1985-6 αναπτύσσει σταδιακά φθίνουσες προοπτικές³⁶⁵. Η επιμέρους παρουσία στην αυτοδιοίκηση (λ.χ. Δήμος Αγ. Παρασκευής με τον Σ. Κώτση) ή στο φοιτητικό χώρο με τη συγκρότηση του σχήματος της Αγωνιστικής Σοσιαλιστικής Κίνησης³⁶⁶, απορρέει περισσότερο από τη δυναμική των υπαρχουσών κατά τόπους και χώρους διαθεσιμοτήτων. Δεν συνιστούν στιγμές υλοποίησης ενός πολιτικού σχεδίου παρέμβασης και δράσης. Τέλος και σε επίπεδο ιδεολογικοπολιτικής γραμμής τόσο η αρχική θέση περί προλεταριακής ηγεμονίας σταδιακά αδυνατίζει, όσο και η γενική αντιιμπεριαλιστική κατεύθυνση υποχωρεί, κινούμενη στο πλαίσιο της αποδοχής από την ΕΜΑΣ ως αναγκαίας ρεαλιστικής προσαρμογής της στροφής του ΠΑΣΟΚ στη γραμμή μη αποδέσμευσης από την ΕΟΚ και το ΝΑΤΟ. Παρ' όλο που το 'Φ' προχωρά σε αναλύσεις αναφορικά με την ανάδυση του νεοφιλελεύθερου ρεύματος σε διεθνές επίπεδο (Τζουβάνος Δ., 1985α: 25-37) δεν το συνδέει με την ειδικότερη εξέλιξη της ΕΟΚ και την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη. Η εξέλιξη αυτή, σε συνδυασμό με το γενικότερο διεθνοπολιτικό συσχετισμό και την υποχώρηση της αριστεράς, θ' αποτελέσει την πολιτικοϊδεολογική βάση για

³⁶⁴ Κοινός τόπος σε σχηματισμούς μιας συγκεκριμένης αριστερής κουλτούρας

³⁶⁵ Για μια σύντομη αποτίμηση της ΕΜΑΣ από πρώην μέλη της βλ. *Μια αναφορά στην ΕΜΑΣ*, Πολιτικό Κέντρο Θεσσαλονίκης, www.pokethe.gr/wordpress/?p=83, προσπέλαση στις 19-5-2015

³⁶⁶ Βλ. Το Πανεπιστήμιο-Το Φοιτητικό Κίνημα- Η Κυβερνητική Πολιτική (Προκήρυξη Αγωνιστικής Σοσιαλιστικής Κίνησης από το προσωπικό αρχείο του Γ. Νικολαΐδη), Ανδριανόπουλος Κ. Για μια αγωνιστική στάση στο φοιτητικό κίνημα, περ. 'Φ' τχ 19^ο/86, σελ. 56 επ., Φοιτητικές εκλογές, περ. Φ, τχ 19^ο/86 σελ. 62

την αποδοχή της στρατηγικής του ευρωπαϊσμού σε αρκετά στελέχη που προέρχονταν από την ΕΜΑΣ τα επόμενα χρόνια και ανεξαρτήτως των διαφορετικών διαδρομών που ακολούθησαν.³⁶⁷

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Σοσιαλιστική Συνδικαλιστική Εργατοϋπαλληλική Κίνηση – Σ.Σ.Ε.Κ.

Την περίοδο 1981-1985 η εργατική πολιτική της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ συγκροτούνταν σε γενικές γραμμές από επεκτατική εισοδηματική πολιτική (αυξήσεις + ΑΤΑ), θεσμικά μέτρα εκδημοκρατισμού στους χώρους εργασίας, κρατικοποιήσεις των προβληματικών επιχειρήσεων, επέκταση της κοινωνικής ασφάλισης, τροποποιήσεις υπέρ των εργαζομένων στην εργατική νομοθεσία όπως επέκταση 5νθημέρου, καθιέρωση τεσσάρων εβδομάδων άδειας μετ' αποδοχών, προστατευτική νομοθεσία στις ομαδικές απολύσεις, προστασία μητρότητας κλπ (Μητρόπουλος Α., 1985, Βαμιεδάκης Σ., 2009). Ήταν πολιτικές που αντικειμενικά ενίσχυαν τις δυνάμεις της εργασίας στον κοινωνικό ανταγωνισμό και τις συνδικαλιστικές εκπροσωπήσεις των εργαζομένων τόσο στο χώρο των ιδιωτικών επιχειρήσεων, όσο και στο κράτος. Σε επίπεδο συνδικαλιστικού κινήματος οι προαναφερόμενες κυβερνητικές πολιτικές οδήγησαν στην εδραίωση της κυριαρχίας της ΠΑΣΚΕ στους μαζικούς χώρους. Εντός του ΠΑΣΟΚ η ενίσχυση των δυνάμεων της μισθωτής εργασίας εκφράστηκε με ισχυροποίηση της ΠΑΣΚΕ στο κόμμα. Σε προηγούμενο κεφάλαιο (Μέρος Β' κεφ. 10γ) αναλύσαμε τη σταδιακή σχηματοποίηση της αριστερής αντιπολίτευσης εντός της ΠΑΣΚΕ, η οποία εκδηλώθηκε στο 22^ο συνέδριο ΓΣΕΕ (Δεκέμβριος 1983), με αμφισβήτηση της γραμμής του ΕΓ που υλοποιούσε το ηγετικό τμήμα της ΠΑΣΚΕ για συνεργασία με την ΕΣΑΚ και κοινό προεδρείο στη Διοίκηση της ΓΣΕΕ (Κουκουλές Γ.- Τζαννετάκος Β., 1986 : 172). Ο ριζοσπαστισμός εντός ΠΑΣΚΕ με πυρήνα το χώρο της Ομοσπονδίας Βιομηχανικών Εργατοϋπαλληλικών Σωματείων (ΟΒΕΣ) θέτει ζητήματα υπέρβασης της εφαρμοζόμενης γραμμής της μαχητικής σοσιαλδημοκρατίας σε μια κατεύθυνση εργατικού ελέγχου, ανατροπής των καπιταλιστικών σχέσεων

³⁶⁷ Για το ζήτημα αυτό βλ. ενδεικτικά Τζουβάνος Δ., *Μετέωρα Βήματα*, Αυτοέκδοση, 2015, σελ. 19-30, Μήλιος Χ., *Ιδεολογικό χάσμα με την Ευρώπη (όχι πολιτικό)*. Και γι' αυτό είναι δύσκολο να καλυφθεί, 18-4-2015 στο www.pokethe.gr/wordpress/?p=294, προσπέλαση στις 26-6-2015. Για μια κριτική της στρατηγικής του ευρωπαϊσμού από στέλεχος προερχόμενο από την ΕΜΑΣ, βλ. ενδεικτικά Ανδριανόπουλος Κ., *Έξωθεν σχεδιασμοί και εσωτερικές ανεπάρκειες*, εφημ. *Δρόμος της αριστεράς*, 27-8-2012

παραγωγής και αυτοδιαχείρισης (ΟΒΕΣ, 1984). Ο δυναμισμός της ΟΒΕΣ, αποτυπώθηκε στον πολλαπλασιασμό της συγκρότησης εργοστασιακών σωματείων μετά τις εκλογές του 1981 (Μανίκας Ν., 1984), στις κρατικοποιήσεις των προβληματικών επιχειρήσεων (ν. 1386/83, Σακελλαρόπουλος Θ., 1992), στην επαφή της εντός ΠΑΣΟΚ με μορφοποιήσεις εσωκομματικής αντιπολίτευσης και κυρίως την ομάδα των Ιταλών. Οι ζυμώσεις ανάμεσα στους δύο χώρους θα καταλήξουν στην έκδοση και μαζική κυκλοφορία ιδιαίτερα στους χώρους της ΟΒΕΣ του περιοδικού *Συμβούλια για τον εργατικό έλεγχο και την αυτοδιαχείριση* (1982-1984). Τέλος και στο πλαίσιο του 1^{ου} συνεδρίου (Μάιος 1984) η ΟΒΕΣ, μαζί με άλλες εργατοϋπαλληλικές ομοσπονδίες του ευρύτερου δημοσίου τομέα (ΔΕΗ, ΟΤΕ, ΕΛΤΑ) θα μορφοποιηθούν σε εργατοσυνδικαλιστική αντιπολίτευση σε επίπεδο κόμματος, που εκλέγει πέντε μέλη στην Κ.Ε. ΠΑΣΟΚ (Ρ. Σπυρόπουλος, Δ. Πιπεριάς, Χ. Κοκκινοβασίλης, Α. Μητρόπουλος, Α. Καραμάνου).

Η ανατροπή της επεκτατικής κεϋνσιανής οικονομικής πολιτικής και η αντικατάστασή της με μια οικονομική πολιτική λιτότητας που έπληττε κυρίως αν όχι αποκλειστικά την εργατική τάξη και στρώματα της νέας μικροαστικής τάξης, πυροδότησε κρίση στη ΓΣΕΕ, κυρίως εντός της ΠΑΣΚΕ. Ο διοικητικός αυταρχισμός που επέδειξε η ηγεσία του ΠΑΣΟΚ με τις διαγραφές των διαφωνούντων στο επίπεδο της ΓΣΕΕ και της ΚΕ ΠΑΣΟΚ, αλλά και κεντρικών στελεχών της ΠΑΣΚΕ, μαζί με τη μεθόδευση μέσω διορισμού με δικαστική απόφαση νέας διοίκησης της ΓΣΕΕ που ακολούθησε, όπως δείξαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, σε συνδυασμό με την οικονομική πολιτική λιτότητας, προκάλεσαν την περίοδο Οκτωβρίου-Δεκεμβρίου 1985, κύμα διαγραφών και μαζικών αποχωρήσεων μελών της ΠΑΣΚΕ. Παράλληλα αυξάνεται κατακόρυφα ο αριθμός των απεργιών και των εργατικών κινητοποιήσεων ενάντια στις κυβερνητικές πολιτικές (Παράρτημα-Πίνακας 33, Βερναρδάκης Χ. – Μαυρής Γ., 1988).

Ο συνδυασμός των ανωτέρω παραγόντων πυροδοτεί μια δυναμική και κινηματική διαδικασία στην οποία πρωτοστατούν ριζοσπαστικά και αγωνιστικά στοιχεία της διαγραφείσας εργατοσυνδικαλιστικής αντιπολίτευσης με δεσμούς και οργανικές σχέσεις με τους μαζικούς χώρους που βρίσκονται σε μαχητικές κινητοποιήσεις, πράγμα που οδηγεί στην κατεύθυνση συγκρότησης ενός αυτόνομου χώρου. Μετά από συνεχείς συνεδριάσεις μεταξύ των Ομοσπονδιών της ΟΒΕΣ, της ΟΜΕ-ΟΤΕ, της ΓΕΝΟΠ ΔΕΗ και των ΕΛΤΑ που έχουν αντιταχθεί σύσσωμες στις κυβερνητικές πολιτικές, πραγματοποιείται πανελλαδική σύσκεψη στις 15-12-1985 με

σκοπό τη συγκρότηση πολιτικοσυνδικαλιστικής κίνησης (Μπακιρτζής Κ., 26-5-2014 : συνέντευξη). Η εισήγηση της Οργανωτικής Επιτροπής³⁶⁸ θεωρεί ότι η αναγκαιότητα της νέας συγκρότησης προκύπτει από α) τη δεξιά κυβερνητική στροφή, β) την κυβερνητική επιλογή χειραγώγησης του μαζικού κινήματος, γ) τη μετατροπή του ΠΑΣΟΚ σε γραφειοκρατικό κυβερνητικό εξάρτημα, δ) την πρακτική του κυβερνητικού συνδικαλισμού, ε) την αλλοίωση της κοινωνικής σύνθεσης του ΠΑΣΟΚ σε βάρος των λαϊκών τάξεων (Τζουβάνος Δ., 1985γ : 24). Η πανελλαδική σύσκεψη αποφασίζει ότι είναι ώριμες οι αντικειμενικές και υποκειμενικές συνθήκες και ως εκ τούτου πρέπει να ενταθούν οι διεργασίες προκειμένου να συγκροτηθεί μια αυτόνομη πολιτικοσυνδικαλιστική παράταξη.

Στις 8-2-1986 ιδρύεται από 1270 συνδικαλιστικά –στη συντριπτική τους πλειοψηφία- στελέχη η Σοσιαλιστική Συνδικαλιστική Εργατοϋπαλληλική Κίνηση (ΣΣΕΚ)³⁶⁹. Μια από τις ηγετικές μορφές της ΣΣΕΚ αναδεικνύεται ο Γ.Γ. της ΟΒΕΣ, Κώστας Μπακιρτζής³⁷⁰. Η ιδρυτική διακήρυξη κινείται ρητά στην κατεύθυνση των αρχών και στόχων της διακήρυξης της 3^{ης} Σεπτεμβρίου (Εθνική Ανεξαρτησία-Λαϊκή Κυριαρχία-Κοινωνική Απελευθέρωση-Δημοκρατική Διαδικασία), ενώ αναφέρεται στις εκλογές της 18^{ης} Οκτωβρίου 1981 ως μεγάλη νίκη του Λαού. Η διακήρυξη προτείνει μια αγωνιστική γραμμή εμβάθυνσης της Αλλαγής, των κοινωνικών και θεσμικών κατακτήσεων που θα οδηγήσουν στο σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, ενώ η κυβέρνηση, σύμφωνα με την ιδρυτική διακήρυξη της ΣΣΕΚ, βρίσκεται σε πορεία αναίρεσης των λαϊκών κατακτήσεων που η ίδια θεσμοθέτησε την περίοδο 1981-1985. Παράλληλα στη Διακήρυξη της ΣΣΕΚ εκφράζεται η αντίθεση της Κίνησης στις υπαναχωρήσεις που συνιστούν οι κυβερνητικές πολιτικές στα ζητήματα της ΕΟΚ και του ΝΑΤΟ. Εν ολίγοις και με την ορολογία που υιοθετεί η παρούσα εργασία η νέα κίνηση εμμένει σε μια γραμμή εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας του μεσοπολέμου που περιλαμβάνει στον στρατηγικό της ορίζοντα τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό και αντιπαλεύει τη γραμμή της συλλογικής ηγετικής γραφειοκρατίας του ΠΑΣΟΚ η

³⁶⁸ Από το προσωπικό αρχείο του Γ. Νικολαΐδη

³⁶⁹ Ιδρυτική Διακήρυξη Σοσιαλιστικής Συνδικαλιστικής Εργατοϋπαλληλικής Κίνησης (8-2-1986), από το προσωπικό αρχείο του Γ. Χατζηαντωνίου

³⁷⁰ Μέλος της μαοϊκής επαναστατικής αριστεράς ήδη πριν τη δικτατορία, με συνεχή αντιδικτατορική δράση. Την περίοδο της μεταπολίτευσης και ειδικότερα στα χρόνια 1974-1978 δραστηριοποιείται μέσα από τις γραμμές της μαοϊκής οργάνωσης Εργατικό Επαναστατικό Αντιιμπεριαλιστικό Μέτωπο (ΕΕΑΜ), με επίκεντρο το χώρο των εργοστασιακών σωματείων. Την περίοδο 1979-1982 εργάζεται στο εργοστάσιο της κλωστοβιομηχανίας Πεταλούδα, συμβάλλοντας ενεργά στη συγκρότηση εργοστασιακού σωματείου. Μέσω του εργοστασιακού σωματείου συμμετέχει στην ΟΒΕΣ και το 1980 οργανώνεται στο ΠΑΣΟΚ. Συνέντευξη με Κ. Μπακιρτζή στις 26-5-2014.

οποία μετεξελίσσει το Κίνημα σε κομματικό σχηματισμό παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας με ορίζοντα το καπιταλιστικό σύστημα.

Περαιτέρω καταγράφεται μια σημαντική διαφοροποίηση σε σχέση με την Διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου. Ενώ η ιδρυτική διακήρυξη του ΠΑΣΟΚ, αλλά και όλα τα κομματικά ντοκουμέντα αποφάσεων της ΚΕ, αλλά και του 1^{ου} συνεδρίου αναφέρονται στο κοινωνικό μπλοκ της Αλλαγής, την Εθνική Λαϊκή Ενότητα – όπως θα ονομαστεί στη 2^η Σύνοδο της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Φεβρουάριος 1978)- ως μια ισότιμη κοινωνικά συμμαχία λόγω των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών της κοινωνικής μορφολογίας του εθνικού σχηματισμού και αντιπαρατίθεται στο ΚΚΕ για το ζήτημα της πρωτοπορίας της εργατικής τάξης στις δοσμένες συνθήκες του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού (ΠΑΣΟΚ, 1978 : 86), η ΣΣΕΚ ήδη με το ιδρυτικό της κείμενο, αντανakλώντας την εργατοϋπαλληλική της σύνθεση (Παράρτημα- Πίνακας 34, Βερναρδάκης Χ.-Μαυρή Γ., 1988), αλλά και την ιδεολογική κατεύθυνση της συγκρότησής της, δεν αναφέρεται σε ισότιμη κοινωνικά συμμαχία, αλλά στην εργατική τάξη και τους συμμάχους της, ως το μπλοκ της λαϊκής ενότητας.

Τέλος ήδη από το ιδρυτικό κείμενο καταγράφεται μια διαφοροποίηση που γεννά ασάφεια ως προς τη φύση τελικά της ΣΣΕΚ. Η ΣΣΕΚ τονίζει –και έχει δίκιο– ότι πρόκειται για ένα πρωτόγνωρο για την ελληνική εμπειρία εγχείρημα ίδρυσης μιας πολιτικοσυνδικαλιστικής παράταξης, χωρίς κόμμα. Η διαφορά είναι εξαιρετικά σημαντική. Μέχρι τότε, αλλά και στα χρόνια που ακολούθησαν, για λόγους στους οποίους ήδη έχουμε αναφερθεί, το κόμμα συγκροτούσε τη συνδικαλιστική του παράταξη ή το συνδικάτο. Δεν είναι τυχαίο –και καθόλου άσχετο με τη ΣΣΕΚ - ότι η μοναδική εξαίρεση αυτού του κανόνα ήταν τα εργοστασιακά σωματεία, που αναλύσαμε στο σχετικό κεφάλαιο. Η πραγματικότητα αυτή, που πήγαζε από τον αργό ρυθμό συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης κεφαλαίου και παραγωγής, επομένως και εργαζομένων σε επιχειρήσεις, καθώς και από τον εκτεταμένο για ευρωπαϊκό εθνικό σχηματισμό βαθμό κοινωνικής αναπαραγωγής αυτοαπασχόλησης και μικροπαραγωγής, οδηγούσε στην απόλυτη προτεραιότητα του κόμματος έναντι του συνδικάτου, στην ισχυροποίηση της ιδιότυπης κοινωνικής κατηγορίας της κομματικής γραφειοκρατίας έναντι της εργατικής τάξης και των σχέσεων εκπροσώπησής της εντός του κομματικού σχηματισμού. Απέναντι σ' αυτό η ΣΣΕΚ αποτελεί μια τομή. Είναι ο οργανωμένος εργατοϋπαλληλικός χώρος του ευρύτερου δημοσίου τομέα (καθώς και η ΟΒΕΣ είναι ουσιαστικά κρατικοποιημένη μέσω της κρατικοποίησης των προβληματικών επιχειρήσεων, πλην όμως συμπυκνώνει μια

πολύ πρόσφατη αγωνιστική εμπειρία και μνήμη), που αποφασίζει να μετεξελιχθεί όχι σε ενιαία συνδικαλιστική κίνηση, αλλά όπως ρητά αναφέρεται στο κείμενο της ιδρυτικής διακήρυξης σε πολιτικοσυνδικαλιστική παράταξη, χωρίς κάποιο άλλο κομματικό σχηματισμό στο ρόλο του πολιτικού καθοδηγητή της. Πρόκειται συνεπώς για ένα πολιτικο-συνδικαλιστικό υβρίδιο, που αναγνωρίζει την αναγκαιότητα μετασχηματισμού του σε πολιτικό φορέα, αλλά επιχειρεί να βρει το τρόπο να πραγματοποιήσει το ποιοτικό άλμα.

Στο επίκεντρο των προβληματισμών των ηγετικών στελεχών και της ΚΕ της ΣΣΕΚ που ταλανίζουν ουσιαστικά την οργάνωση είναι ο τρόπος πολιτικής της μετεξέλιξης (Μπακιρτζής Κ., 26-5-2014 : συνέντευξη). Μέσα στην κίνηση της ΣΣΕΚ και αναφορικά με το ζήτημα της αναγκαιότητας της πολιτικής μετεξέλιξης διαμορφώνονται δύο γραμμές. Η μία, η πλειοψηφική τάση της ΣΣΕΚ η οποία προκρίνει το προχώρημα της αυτόνομης συγκρότησής της μέσω της οργανωτικής της διακλάδωσης και επέκτασης με οργανώσεις βάσης σε όλη τη χώρα, διάλογος και συμπόρευση με το ΚΚΕ για συγκρότηση μετώπου εργαζομένων για την κυβέρνηση και την εξουσία (2^η Σύνοδος ΚΕ ΣΣΕΚ, Σεπτέμβριος 1986). Διαμορφώνεται και μια μειοψηφική τάση της ΣΣΕΚ η οποία κυρίως αφορούσε έναν πυρήνα κεντρικών στελεχών, τα οποία όμως διατηρούσαν περιορισμένη επιρροή εντός ΣΣΕΚ, που θεωρούσαν ότι η αναγκαιότητα πολιτικής μετεξέλιξης θα καλυφθεί από κάποιο πρόσωπο της κεντρικής πολιτικής σκηνής που θ' αποχωρήσει από το ΠΑΣΟΚ.

Η ΣΣΕΚ, ιδεολογικά κινείται στο χώρο της σοσιαλιστικής αντιμπεριαλιστικής μαρξιστικής αριστεράς. Επιχειρεί την πολιτικοοργανωτική της αυτόνομη ανάπτυξη σε χώρους εκτός συνδικάτων, συγκροτώντας τη Σοσιαλιστική Σπουδαστική Ανεξάρτητη Κίνηση, τη Σοσιαλιστική Κίνηση Τοπικής Αυτοδιοίκησης, τη Σοσιαλιστική Συνεταιριστική Ενωτική Κίνηση Αγροτών (*Το Ποντίκι*, 30-5-1986). Ενώ και στο χώρο της ΑΔΕΔΥ συγκροτεί την Σοσιαλιστική Εργατοϋπαλληλική Αυτόνομη Κίνηση (ΣΕΑΚ)

Ειδικότερα η Σοσιαλιστική Σπουδαστική Ανεξάρτητη Κίνηση (ΣΣΑΚ), συγκροτείται στο πλαίσιο της ΣΣΕΚ από δύο μορφοποιήσεις, αμφότερες προερχόμενες από το χώρο της ΠΑΣΠ ΑΕΙ Αθήνας σε διαδοχικές χρονικές περιόδους. Η πρώτη αφορούσε μια εσωκομματική συσπείρωση, η οποία αρχίζει να σχηματοποιείται ως ενδιάμεση θέση στην προηγούμενη σύγκρουση στο χώρο της σπουδάζουσας ανάμεσα στην ομάδα του ριζοσπαστικού ρεύματος (Τζιόλας, Τζουβάνος, ανένταχτοι) και στην Επιτροπή Νεολαίας την περίοδο 1979-1980. Στη

συνέχεια την περίοδο 1982-1984 έρχεται σε επαφή με την ΟΒΕΣ και ορισμένα βασικά της στελέχη διαγράφονται στον προσυνεδριακό διάλογο εν όψει του 1^{ου} συνεδρίου (Μάιος 1984), καθώς στη συνέλευση της σπουδάζουσας Αθήνας καταψηφίζονται οι προσυνεδριακές θέσεις (Χατζηαντωνίου Γ., 1-12-2014 : συνέντευξη). Η άλλη ομάδα μορφοποιείται σταδιακά με αφετηρία το 1^ο συνέδριο του ΠΑΣΟΚ όπου στελέχη της έρχονται σ' επαφή με συνδικαλιστικά στελέχη που δραστηριοποιούνται στην ΟΜΕ-ΟΤΕ, ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ και εντάσσονται στη σχηματοποίηση της εργατοσυνδικαλιστικής αντιπολίτευσης. Την περίοδο Οκτωβρίου-Δεκεμβρίου 1985 στις εκλογές για ανάδειξη γραφείου πόλης Αθήνας, η εσωκομματική αντιπολίτευση (εργατοσυνδικαλιστική και Ιταλοί) ενοποιούνται και εκλέγουν 3 στους 7, στηρίζοντας το ριζοσπαστικό κομμάτι της ΠΑΣΚΕ που διαγράφεται. Η Επιτροπή Νεολαίας προχωρά σε καθαιρέσεις και διαγραφές των στελεχών της ΠΑΣΠ Αθήνας που υποστηρίζουν τα διαγραμμένα στελέχη της εργατοσυνδικαλιστικής αντιπολίτευσης (Βερβεσός Δ., 4-7-2014 : συνέντευξη, Τόγιας Β., 16-7-2014 : συνέντευξη). Από τις δύο αυτές ομαδοποιήσεις και ως τμήμα της ΣΣΕΚ στα πανεπιστήμια θα συγκροτηθεί η ΣΣΑΚ, με δύναμη κυρίως στη Νομική, το Πολυτεχνείο³⁷¹, το Φυσικό και το Μαθηματικό. Η ΣΣΑΚ κατέρχεται στις φοιτητικές εκλογές του 1986, εκλέγει στους Φοιτητικούς Συλλόγους αυτών των Σχολών έδρα στο Δ.Σ. και εκπροσώπους στο Πανσπουδαστικό Συνέδριο καταγράφοντας πανελλαδικό ποσοστό κοντά στο 2%³⁷². Στη συνέχεια (Οκτώβριος 1986) προχωρά σε συνδιάσκεψη όπου προσδιορίζεται ως μαρξιστική σοσιαλιστική οργάνωση (ΣΣΑΚ, Οκτώβριος 1986, Χατζηαντωνίου Γ., 1-12-2014 : συνέντευξη).

Στις Δημοτικές Εκλογές του 1986 η ΣΣΕΚ συνεργάζεται με το ΚΚΕ στο πλαίσιο των δημοτικών σχημάτων της Συμπαρατάξης. Το πρόγραμμα οικονομικής σταθεροποίησης βρίσκεται στο μέσον του, οι απεργιακές κινητοποιήσεις σε έξαρση. Η κρίση εκπροσώπησης ΠΑΣΟΚ και εργατικής τάξης βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη και εκδηλώνεται στις δημοτικές εκλογές του '86, όπου το ΚΚΕ σημειώνει τα καλύτερα εκλογικά αποτελέσματά του. Από 43 δήμους πανελλαδικά που είχε στις δημοτικές εκλογές του 1982 θα φτάσει στους 53 δήμους, ενώ θα εκλεγούν και άλλοι 21 ως ανεξάρτητοι, αρκετοί εκ των οποίων στηρίζονται από το ΚΚΕ. Το κρίσιμο για την εκλογική επιτυχία των δημοτικών σχημάτων της Συμπαρατάξης είναι ότι

³⁷¹ Βλ. κείμενο αποχώρησης πρώην μελών Σπουδάζουσας Ν. ΠΑΣΟΚ ΕΜΠ (Άνοιξη 1986), από το προσωπικό αρχείο του Γ. Νικολαΐδη

³⁷² Ανακοίνωση Σ.Σ.Α.Κ., από το προσωπικό αρχείο του Γ. Νικολαΐδη

κατορθώνουν να εισέλθουν στο β' γύρο απέναντι σε δημοτικά ψηφοδέλτια που υποστηρίζονται από το ΠΑΣΟΚ και τη Ν.Δ. Στο β' γύρο τα ψηφοδέλτια της Συμπαράταξης καρπώνονται την αντιΠΑΣΟΚ ή αντιΝΔ συσπείρωση λόγω του κλίματος πολωμένου δικομματισμού. Στην περιοχή της Αττικής το ΚΚΕ από 17 δήμους που είχε θα φτάσει τους 24 (*Το Ποντίκι*, 21-11-1986, Μπακιρτζής Κ., 26-5-2014 : συνέντευξη, Χατζηαντωνίου Γ., 1-12-2014 : συνέντευξη). Η ΣΣΕΚ αποκτά σημαντικά ερείσματα στο χώρο της Τοπικής Αυτοδιοίκησης ενώ τμήματα της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ κινούνται προς το ΚΚΕ. Ας σημειωθεί ότι σε σχετική απόφαση της έκτακτης συνόδου της ΚΕ της ΣΣΕΚ στις 14-10-1986 μεταξύ των δύο γύρων των δημοτικών εκλογών δηλώνεται υποστήριξη των υποψηφίων που προέρχονται από το ΠΑΣΟΚ, όπου αντιμετωπίζουν στο β' γύρο υποψήφιο προερχόμενο από τη ΝΔ (Έκτακτη Σύνοδος ΚΕ ΣΣΕΚ, Οκτώβριος 1986) σε αντίθεση με τη θέση του ΚΚΕ για τον Δήμο της Αθήνας. Στον οργανωμένο συνδικαλιστικό χώρο και ειδικότερα σε ομοσπονδίες όπως η ΟΜΕ-ΟΤΕ, η ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ και η ΟΒΕΣ τα ποσοστά της ΣΣΕΚ κινούνται από 19% έως 35%. Σημαντικά ποσοστά καταγράφει η ΣΣΕΚ στην Ομοσπονδία Εργατών Μετάλλου 8%, στην Ομοσπονδία Κλωστοϋφαντουργών 8%, στην Ομοσπονδία Εργατών-Τεχνιτών Τσιμέντου 10%, στα Διυλιστήρια και στη Χημική Βιομηχανία 8,5%, στα ΕΛΤΑ 11%, στην ΟΤΟΕ 13% (Βερναρδάκης Χ.- Μαυρής Γ., 1988). Η ΣΣΕΚ διαμορφώνει μια γραμμή ενότητας σοσιαλιστών-κομμουνιστών, με κοινωνικές γειώσεις στα συνδικάτα και τους δήμους. Στο πλαίσιο αυτό κινείται με προσανατολισμό συγκρότησης μετώπου με το ΚΚΕ, θέλοντας να διατηρήσει την ιδεολογική και οργανωτική της αυτονομία, ενώ την αποκομμουνιστοποιημένη ΕΑΡ τη θεωρεί αστικοποιημένο και φιλοΕΟΚ χώρο και δεν επιδιώκει επαφές μαζί της. Απεναντίας η ΣΣΕΚ διατηρεί επαφές με πρώην στελέχη της Β' Πανελλαδικής (Μηλιός, Βερναρδάκης, Μαυρής), ενώ ένα συνδικαλιστικό αγωνιστικό στέλεχος της ανανεωτικής κομμουνιστικής αριστεράς ο Α. Ταρμπάκος είναι μέλος της Κ.Ε. της ΣΣΕΚ. Την περίοδο αμέσως μετά τις δημοτικές εκλογές του 1986, που είναι και το οργανωτικό απόγειο της ΣΣΕΚ, η οργάνωση πλησιάζει τα 3.500 μέλη (Νικολαΐδης Γ., 5-4-2015 : συνέντευξη, Χατζηαντωνίου Γ., 1-12-2014 : συνέντευξη).

Η κίνηση του Αρσένη, να συγκροτήσει κόμμα, το ΕΣΚ, δημιουργεί κρίση τόσο στη ΣΣΕΚ, κυρίως στην ΚΕ, όσο και στη φοιτητική ΣΣΑΚ. Η πλειοψηφική τάση της ΣΣΕΚ εκτιμά τον Αρσένη ως έναν αστό πολιτικό, που βρίσκεται δεξιότερα του ΠΑΣΟΚ και της πολιτικής του κινούμενος σε άλλη κατεύθυνση από τη

σοσιαλιστική εμβάθυνση που πρέπει να επιδιώκει η ΣΣΕΚ. Θεωρεί την επιλογή να αναζητηθεί ένα πολιτικό πρόσωπο από τον «επίσημη πολιτική τάξη» προκειμένου να γίνει αρχηγός, ως αστική πολιτική και παλαιοκομματική πρακτική, που αναπαράγει το αρχηγικό πρότυπο. Μια μειοψηφική τάση σε επίπεδο ΚΕ (Κοκκινοβασίλης, Πιπεριάς κα) χωρίς σημαντική επιρροή σε οργανώσεις βάσης της ΣΣΕΚ θεωρεί ότι ο Αρσένης καλύπτει την ανάγκη της ΣΣΕΚ να μετεξελιχθεί σε κόμμα. Στην ολομέλεια της 6^{ης} συνόδου της 75μελους Κ.Ε. της ΣΣΕΚ (Απρίλιος 1987) επί 63 παρευρισκομένων η πρόταση των ‘υποστηρικτών Αρσένη’ συγκεντρώνει 8 ψήφους (ΣΣΕΚ, Απρίλιος 1987). Η μειοψηφική ομάδα της ΣΣΕΚ αποχωρεί από την ΚΕ της ΣΣΕΚ και προσχωρεί στο ΕΣΚ (Σελλός Δ., 1987 : 17). Μετά την αποχώρηση της μειοψηφικής ομάδας των υποστηρικτών Αρσένη, η ΣΣΕΚ εξακολουθεί να κινείται στην προοπτική συγκρότησης ενός κόμματος των εργαζομένων³⁷³ με στόχο την υπέρβαση του καπιταλισμού, την οικοδόμηση μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας και την έξοδο από την ΕΟΚ. Ο λόγος της ΣΣΕΚ χαρακτηρίζεται από μια γραμμή ενότητας του εθνικού με το κοινωνικό υπό εργατική ηγεμονία σε αντιιμπεριαλιστική κατεύθυνση.

Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στη ΣΣΑΚ, η οποία όμως διασπάται. Το πλειοψηφικό κομμάτι ΣΣΑΚ παραμένει στη ΣΣΕΚ και σταδιακά ενσωματώνεται στις Αριστερές Συσπειρώσεις Φοιτητών (Χατζηαντωνίου Γ., 1-12-2014 : συνέντευξη, Νικολαΐδης Γ., 5-4-2015 : συνέντευξη). Η μειοψηφία της ΣΣΑΚ εντάσσεται στο ΕΣΚ και θα διαμορφώσει στον φοιτητικό χώρο τον πυρήνα των ανεξάρτητων σχημάτων, διαγράφοντας τον όρο «σοσιαλιστικό» και δίνοντας έμφαση στον τεχνοκρατισμό και στην αποϊδεολογικοποίηση, υποβαθμίζοντας τις κεντρικές πολιτικές αναφορές, εκφράζοντας μια επιμέρους τάση ενός γενικότερου κλίματος ραγδαίας υποχώρησης της αριστερής κουλτούρας στο φοιτητικό χώρο μετά τα μέσα της δεκαετίας του ’80. Τα σχήματα αυτά θα διατηρηθούν περίπου για μια δεκαετία, καταφέροντας στο 17^ο πανσπουδαστικό συνέδριο της ΕΦΕΕ (Μάιος 1995) να εκλέξουν έδρα στο Κ.Σ. με την επωνυμία ΑΝΕ.ΣΧ.Ε.Π. (Ανεξάρτητα Σχήματα για την Επιστήμη και τον Πολιτισμό, Βερβεσός Δ., 4-7-2014 : συνέντευξη).

Η ΣΣΕΚ στο πλαίσιο της κίνησης μετεξέλιξης της σε κόμμα εργαζομένων παρεμβαίνει σε επίκαιρα θέματα της συγκυρίας, επιχειρώντας να υπερβεί τον δομικό οικονομισμό της. Ασκήει έντονη κριτική στην πολιτική Νταβός, θεωρώντας ότι η

³⁷³ Διακήρυξη ενότητας και διαλόγου για τη συγκρότηση του κόμματος των εργαζομένων (Ιούλιος 1987), από το προσωπικό αρχείο του Γ. Νικολαΐδη.

γραμμή του 'μη πολέμου' δεν είναι μια πολιτική ειρήνης, αλλά διαιωνίζει την ελληνοτουρκική ένταση υπό την επιδιαιτησία των ΗΠΑ, του ΝΑΤΟ και της ΕΟΚ, χαρακτηρίζοντάς τα ως ιμπεριαλιστικά κέντρα που τροφοδοτούν τη σωβινιστική επεκτατική πολιτική της Άγκυρας, κερδοσκοπώντας στον ελληνοτουρκικό ανταγωνισμό. Η ΣΣΕΚ ζητά α) την πλήρη αποκατάσταση των δημοκρατικών και συνδικαλιστικών ελευθεριών στην Τουρκία και την απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων, β) τη διακοπή κάθε προκλητικής ενέργειας στο Αιγαίο που αμφισβητεί το νομικό καθεστώς του Αιγαίου, γ) την άμεση αποχώρηση όλων των ξένων στρατευμάτων από την Κύπρο, δ) την άμεση λύση στο θέμα των αγνοουμένων της Κύπρου. Χωρίς αυτές τις προϋποθέσεις δεν πρέπει να υπάρχουν συνομιλίες μεταξύ ελληνικής και τουρκικής πλευράς. Στο πλαίσιο αυτό η ΣΣΕΚ αντιτάσσεται στην επίσκεψη του Τ. Οζάλ στην Αθήνα (Ιούνιος 1988) και καλεί με την απόφαση της 8^{ης} Συνόδου της ΚΕ (4-6-88) τους εργαζόμενους σε συμμετοχή στις διαδηλώσεις κατά της επίσκεψης του Τούρκου Πρωθυπουργού³⁷⁴. Περαιτέρω η ΣΣΕΚ με ανακοίνωση της Ε.Ε. (15-11-1988) παρεμβαίνει στη συγκυρία που καθορίζεται από το σκάνδαλο Κοσκωτά, κατηγορώντας τον ίδιο τον Α.Π. ότι οι ευθύνες για την υπόθεση Κοσκωτά αφορούν το άμεσο δικό του περιβάλλον, ενώ του αποδίδει την πολιτική ευθύνη για την ανάδειξη και προστασία των νέων επιχειρηματικών ομίλων (νέα τζάκια). Παράλληλα καταγγέλει τη Ν.Δ. ως το παραδοσιακό κόμμα του μεγάλου κεφαλαίου και θεωρεί ότι η λύση για τους εργαζόμενους δεν είναι μια πολιτική εναλλαγή μεταξύ ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ., αλλά μια αυτόνομη πολιτική και ταξική παρέμβασή τους στις εξελίξεις (ΣΣΕΚ, Νοέμβριος 1988). Τέλος η σύγκρουση ορισμένων στελεχών της ΣΣΕΚ με τα «νέα τζάκια» δεν περιορίστηκε σε διακηρύξεις. Ο Π. Κελαϊδής μέλος της ΚΕ ΣΣΕΚ, προερχόμενος από την ΟΜΕ-ΟΤΕ και επρόσωπος των εργαζομένων στο Δ.Σ. του ΟΤΕ δυνάμει του Π.Δ.58/1985, καταθέτει μηνυτήρια αναφορά ενώπιον του Εισαγγελέα Πλημμελειοδικών Αθηνών (Σεπτέμβριος 1988), προκειμένου να διερευνηθούν τυχόν ποινικές ευθύνες της Διοίκησης του ΟΤΕ για συναλλαγές και προμήθειες τηλεπικοινωνιακού υλικού από τις εταιρείες ΙΤΤ και Ιντρακομ σε βάρος του δημοσίου συμφέροντος³⁷⁵.

³⁷⁴ Ανακοίνωση της Ε.Ε. της ΣΣΕΚ για την επίσκεψη Οζάλ, κάλεσμα σε διαδήλωση κατά της επίσκεψης του Τούρκου πρωθυπουργού στην Αθήνα, από ΣΣΕΚ, ΚΚΕ εσ-ΑΑ και άλλους φορείς. Από το προσωπικό αρχείο του Γ. Νικολαΐδη

³⁷⁵ Μηνυτήρια αναφορά Π. Κελαϊδή προς τον Εισαγγελέα Πλημμελειοδικών Αθηνών (Σεπτέμβριος 1988), από το προσωπικό αρχείο του Γ. Νικολαΐδη.

Οι σχέσεις ΚΚΕ-ΣΣΕΚ διαλύονται όταν ανακοινώνεται το Κοινό Πόρισμα ΚΚΕ-ΕΑΡ (12^{ος}/1988), το οποίο η ΣΣΕΚ θεωρεί ένα «δεξιά» κείμενο σε σχέση με τους προσανατολισμούς της ΣΣΕΚ, που κατατάσσει το νεοϊδρυθέν Συνασπισμό, στα δεξιά της προηγούμενης πολιτικής εμπειρίας με το ΠΑΣΟΚ (ΣΣΕΚ, Δεκέμβριος 1988 : 3). Γι' αυτό η ΣΣΕΚ είναι αντίθετη στο εγχείρημα του Συνασπισμού με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που προσδιορίζονται από το Κοινό Πόρισμα καθώς θεωρεί ότι καταγράφεται η ηγεμονία της ΕΑΡ (ΣΣΕΚ, Μάιος 1989). Επιπλέον η ΣΣΕΚ διαφωνεί με τη θέση του ενιαίου Συνασπισμού για την ΕΟΚ και τη θετική αποδοχή της πρόκλησης του '92, όπως διατυπώνεται στο κοινό πόρισμα ΚΚΕ-ΕΑΡ, καθώς για τη ΣΣΕΚ το 1992 ως ορόσημο της στρατηγικής της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, σηματοδοτεί την κατοχύρωση της «ληστρικής πολιτικής του κεφαλαίου απέναντι στους εργαζόμενους» (ΣΣΕΚ, Μάιος 1989). Η αδυναμία της ΣΣΕΚ να μετεξελιχθεί σε πολιτικό σχηματισμό παραμένοντας στην υβριδική μορφή της πολιτικοσυνδικαλιστικής παράταξης σε συνδυασμό με την επιλογή του ΚΚΕ να επιδιώξει σύμπλευση με την ΕΑΡ σε μια βάση χρηστής αστικής διαχείρισης, ακυρώνοντας ουσιαστικά τις όποιες κατακτήσεις που είχαν επιτευχθεί το αμέσως προηγούμενο διάστημα στο επίπεδο της οργανωμένης μισθωτής εργασίας στα συνδικάτα και στη τοπική αυτοδιοίκηση (Παράρτημα- Πίνακας 35), προσδιόρισαν τα όρια του εγχειρήματος της ΣΣΕΚ. Το ΠΑΣΟΚ θα καλύψει το κενό που εκδηλώθηκε προσωρινά στις σχέσεις (εκλογικής) εκπροσώπησης με την εργατική τάξη (Δημοτικές 86, μαζικοί χώροι) όπως θα δείξουν οι εκλογές του 1989, γεγονός ιδιαίτερα κρίσιμο για την αντοχή που επέδειξε στην επίθεση που δέχθηκε από το αστικό μπλοκ, λόγω και της αδυναμίας ΚΚΕ και ΣΣΕΚ για διαφορετικούς λόγους ν' ανταποκριθούν στον ιστορικό τους ρόλο, να γίνουν δηλαδή τα κόμματα αυτά ο πλειοψηφικός χώρος της εργατικής τάξης.

Έτσι η ΣΣΕΚ αρχίζει να φυλλορροεί. Ένα μικρό τμήμα θα επανενταχθεί στο ΠΑΣΟΚ λίγο πριν τις εκλογές του Ιουνίου 1989. Τον Μάιο 1989 η ΣΣΕΚ θα επιχειρήσει να ιδρύσει το Εργατικό Κόμμα, χωρίς περαιτέρω συνέχεια³⁷⁶. Ο βασικός

³⁷⁶ Μέλη της ΣΣΕΚ συσπειρωμένα γύρω από το έντυπο Σοσιαλιστικός Αγώνας, ασκούν κριτική στην επιλογή της πλειοψηφίας της ΣΣΕΚ για τη συγκρότηση κόμματος και τις διεργασίες για κοινή εκλογική κάθοδο με σχήματα όπως το ΚΚΕ εσ-ΑΑ και την ΕΔΑ. Η συγκεκριμένη συσπείρωση της ΣΣΕΚ, αφού αποδομεί τη σύμπραξη ΚΚΕ-ΕΑΡ και τη διαφαινόμενη συνεργασία τους με τη Δεξιά, στο πλαίσιο ενός αντιπαπανδρεϊκού μετώπου κάθαρσης, θεωρεί ανάγκη τη συγκρότηση μετώπου σε αντικαπιταλιστική και όχι ρεφορμιστική βάση, που θεωρεί ότι προωθεί η ηγεσία της ΣΣΕΚ, βλ. Απόψεις και προτάσεις της ΣΕ του Σοσιαλιστικού Αγώνα (2-2-89) από το προσωπικό αρχείο του Γ.Νικολαΐδη

πυρήνας της ΣΣΕΚ θα συμμετάσχει με το σχήμα της Άμεσης Δημοκρατίας με επικεφαλής τον Μ. Γλέζο στις εκλογές του Ιουνίου 1989³⁷⁷, μια επιλογή που θ' αμφισβητήσει έντονα το σπουδαστικό κομμάτι της ΣΣΕΚ που ήδη έχει απορροφηθεί στο φοιτητικό χώρο από τις Αριστερές Συσπειρώσεις Φοιτητών, διεκδικώντας κάθοδο στις εκλογές με το σχήμα της Εναλλακτικής Αντικαπιταλιστικής Συσπείρωσης (Νικολαΐδης Γ., 5-4-2015 : συνέντευξη). Η πλειοψηφία της εναπομείνουσας ΣΣΕΚ θα υποστηρίξει την κάθοδο στις εκλογές με το σχήμα της Άμεσης Δημοκρατίας. Το μεγαλύτερο κομμάτι αυτού του τμήματος της ΣΣΕΚ θα επανενταχθεί στο ΠΑΣΟΚ μέσω του σχήματος της Δημοκρατικής Συμπαράταξης (Νοέμβριος 1989), όπως άλλωστε και το τμήμα της ΣΣΕΚ που είχε προσχωρήσει στο ΕΣΚ του Αρσένη³⁷⁸. Και τέλος το τμήμα της ΣΣΕΚ που είχε συμμετάσχει στην Άμεση Δημοκρατία και δεν εντάχθηκε στη Δημοκρατική Συμπαράταξη, θα επανενταχθεί στο ΠΑΣΟΚ το 1992 (Μπακιρτζής Κ., 26-5-2014 : συνέντευξη). Τα μέλη της ΣΣΕΚ επιστρέφουν στο ΠΑΣΟΚ ουσιαστικά ως άτομα³⁷⁹. Ωστόσο το διακύβευμα για αριστερή εργατική αντιπολίτευση στο ΠΑΣΟΚ έχει πια χαθεί. Η ΠΑΣΚΕ είναι πλέον ένας συνδικαλιστικός μηχανισμός ενός σοσιαλφιλελεύθερου κόμματος, η πλειοψηφία της οποίας (προερχόμενη από την ομάδα Γεννηματά) στηρίζει μαχητικά την εκσυγχρονιστική μερίδα της συλλογικής κομματικής γραφειοκρατίας, που βλέπει το συνδικάτο όχι ως συλλογική έκφραση του κοινωνικού ανταγωνιστή του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά ως κοινωνικό εταίρο στη διαδικασία των καπιταλιστικών αναδιαρθρώσεων και του νεοφιλελεύθερου ευρωπαϊσμού. Αριστερή εργατοσυνδικαλιστική αντιπολίτευση δεν μορφοποιείται. Η πιο ριζοσπαστική-αντιεκσυγχρονιστική τάση της ΠΑΣΚΕ (Ραυτόπουλος που δραστηριοποιείται μέσα από τη συλλογικότητα Κοινωνική Αριστερά, Φραγκιαδάκη ΕΡΤ-ΕΚΑ, Κότσιας ΟΣΕ, Γκόβας Εργατικό Κέντρο Πάτρας), με απομειούμενη επιρροή, προέρχεται από τμήμα της ΠΑΣΚΕ που είχε συγκρουστεί με την εργατοσυνδικαλιστική αντιπολίτευση, στηρίζοντας την κομματική ηγεσία στα συνδικάτα στην κρίση του 1985, έχει σταδιακά περιθωριοποιηθεί από το 1989 και μετά.

³⁷⁷ Στις βουλευτικές εκλογές της 18^{ης}-6-1989 η Άμεση Δημοκρατία θα λάβει 5.844 ψήφους και ποσοστό 0,09%.

³⁷⁸ Στις βουλευτικές εκλογές της 18^{ης}-6-1989 το Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (ΕΣΚ) θα λάβει 13.833 ψήφους και ποσοστό 0,21%.

³⁷⁹ Ο Κ. Μπακιρτζής, ηγετική μορφή της ΣΣΕΚ, εκλέγεται αναπληρωματικό μέλος της ΚΕ ΠΑΣΟΚ τόσο στο 3^ο (Απρίλιος 1994), όσο και στο 4^ο (Ιούνιος 1996) Συνέδριο και στη συνέχεια θα διακόψει οποιαδήποτε πολιτική και συνδικαλιστική δράση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

ΠΑΣΟΚ Ιταλίας

Το ΠΑΣΟΚ Ιταλίας, οι «Ιταλοί» όπως κωδικοποιήθηκαν στην κομματική διάλεκτο από τη γραφειοκρατία, αποτέλεσαν ουσιαστικά μια σταθερή αριστερή εσωκομματική αντιπολίτευση με χαρακτηριστικά διακριτού ιδεολογικοπολιτικού ρεύματος. Μια υπό διαμόρφωση πολιτική ομάδα «οιονεί οργανικών διανοουμένων»³⁸⁰ του κοινωνικού μπλοκ της Ε.Α.Ε. απέναντι στη συλλογική ηγετική κομματική γραφειοκρατία, την ιδιότυπη κρατικο-κοινωνική κατηγορία που μορφοποιείται και αναπαράγεται την περίοδο 1979-1990. Η οργάνωση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που θα παρουσιάσουμε και την κατέστησαν σημείο αναφοράς στον κομματικό αγώνα κατά την υπό εξέταση περίοδο, διαμορφώνεται από την περίοδο 1977-1978 και μετά, όντας προϊόν δύο διαδικασιών. Η μία είναι η οργάνωση του ΠΑΚ Ιταλίας, που όπως αναλύσαμε εκτενώς σε προηγούμενο κεφάλαιο, αποτελεί το κατ' εξοχήν τμήμα του ΠΑΚ που αντανakλά πολιτικά και οργανωτικά τη ριζοσπαστική ιδεολογική εξέλιξη του Ανδρέα Παπανδρέου στο χώρο του νεομαρξισμού την περίοδο 1971-1974. Η άλλη διαδικασία είναι η έντονη εσωκομματική διαπάλη το 1976, σε μια περίοδο όπου το ΠΑΣΟΚ βρίσκεται υπό διαμόρφωση. Όπως ήδη έχουμε εκτενώς αναφέρει στο κεφάλαιο για την κρίση του 1976, η οργάνωση του ΠΑΣΟΚ Ιταλίας πολώνεται ανάμεσα σε δύο τάσεις. Η μία τάση κινούνταν μεταξύ παραδοσιακής αριστεράς και νεομαρξισμού με ηγεμονεύουσα μια θεώρηση πλησιέστερα στα κόμματα της 3^{ης} Διεθνούς (ΠΑΚ Εξωτερικού, Τσεκούρας, ΠΑΣΟΚ Β'). Η άλλη τάση διαμορφώνεται ως έκφραση του νεομαρξισμού σε αντιπαράθεση με τα ιδεολογικά σχήματα που αντλούσαν νομιμοποίηση από την παραδοσιακή αριστερά (Καζαντζίδης Χ., 16-5-2014 : συνέντευξη). Όπως αναφέραμε στο σχετικό κεφάλαιο η νεομαρξιστική τάση, υποστηρίχθηκε εκείνη την περίοδο από τη διαμορφούμενη ηγετική ομάδα υπό τον Α.Π. Τα στελέχη της αποτέλεσαν την πλειοψηφία της διορισμένης Προσωρινής Νομαρχιακής Επιτροπής ΠΑΣΟΚ Ιταλίας και τα οποία προχώρησαν σε διάλυση

³⁸⁰ Σύμφωνα με τον Γκράμσι, οργανικός διανοούμενος είναι το πολιτικό στέλεχος που δένεται με τον αγώνα των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων, όπως αυτός διαμεσολαβείται από το κόμμα, συλλογικό διανοούμενο και πολιτικό οργανωτή βλ. Γκράμσι Α., *Οι διανοούμενοι*, εκδ. Στοχαστής, 1972

τοπικών οργανώσεων και διαγραφές των στελεχών της τάσης που ήταν πλησιέστερα στις τριτοδιεθνιστικές αντιλήψεις, με την καταγγελία του φραξιονισμού και την αποδοχή του λενινισμού απέναντι στη διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου. Ηγετικό στέλεχος της νεομαρξιστικής τάσης της οργάνωσης ΠΑΣΟΚ Ιταλίας είναι ο Μιχάλης Χαραλαμπίδης³⁸¹. Στην Πανελλήνια Συνδιάσκεψη (Ιούλιος 1977), ο Μ. Χαραλαμπίδης εκλέγεται μέλος της ΚΕ ΠΑΣΟΚ.

Η οργάνωση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας αποδέχεται τη 2^η σύνοδο της ΚΕ ΠΑΣΟΚ και το σχήμα της Εθνικής Λαϊκής Ενότητας, της ενότητας του εθνικού με το κοινωνικό ζήτημα, της ισότιμης κοινωνικής συμμαχίας των μη προνομιούχων, την αντιμπεριαλιστική-αυτοδιαχειριστική γραμμή και κυρίως τη θεωρία της εξάρτησης, το σχήμα μητρόπολη-περιφέρεια. Τη διετία 1976 -1978 το ΠΑΣΟΚ Ιταλίας – που πρέπει να σημειωθεί ότι αποτελείται σχεδόν εξ ολοκλήρου από φοιτητές με ότι συνεπάγεται για την έμφαση στις ιδεολογικές μορφές πάλης - θα προχωρήσει σ' ένα κύκλο έντονων εσωτερικών ιδεολογικών διεργασιών που θα καταλήξουν σε τέσσερα κείμενα στο Σεμινάριο της Παβίας (ΠΑΣΟΚ Ιταλίας, Νοέμβριος 1978)³⁸² – με εισηγητή τον Μ. Χαραλαμπίδη- όπου θα εξειδικεύσουν περαιτέρω τον ιδεολογικό αγώνα απέναντι στην τριτοδιεθνιστική προσέγγιση κυρίως στη σταλινική της εκδοχή και στην παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατία εκείνης της περιόδου, τονίζοντας τα αντιμπεριαλιστικά και αυτοδιαχειριστικά στοιχεία του αγώνα εθνικής και κοινωνικής απελευθέρωσης που πρέπει κατά την άποψη της οργάνωσης να εκπροσωπεί το ΠΑΣΟΚ ως πολιτική έκφραση του νεομαρξιστικού ρεύματος στην Ελλάδα.

Συγκεκριμένα τα κείμενα αυτά είναι *«Η θεωρία του δομικού δυϊσμού της ελληνικής κοινωνίας και η παραδοσιακή αριστερά»* (Απρίλιος 1977) όπου ασκείται κριτική στη μηχανιστική μεταφορά στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό των διαδικασιών ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Δυτ. Ευρώπη και των συνεπειών που είχε η προσέγγιση αυτή στην εξέλιξη του πολιτικού αγώνα στην Ελλάδα τη δεκαετία

³⁸¹ Ο Μ. Χαραλαμπίδης ήταν μέλος του ΠΑΚ από το 1970-1, της Πολιτικής Εκπροσώπησης του ΠΑΚ Ιταλίας την περίοδο 1973-1974, του ΚΕΜΕΔΙΑ (Κέντρου Μελετών και Διαφώτισης) και του Εθνικού Συμβουλίου του ΠΑΚ. Υπό αυτήν του την ιδιότητα συμμετείχε μεταξύ άλλων τόσο στη σύσκεψη του Ε.Σ. του ΠΑΚ στο Βίντεν του 1973, όσο και στην ίδρυση του ΠΑΣΟΚ Ιταλίας (27/28-7-74), στην 10μελή επιτροπή που συνέταξε τη διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου, στις αρχές Αυγούστου 1974 στο Μόναχο, αλλά και στις ιδεολογικοπολιτικές ζυμώσεις στην Ελλάδα τον Αύγουστο του '74, που κατέληξαν στην ίδρυση του ΠΑΣΟΚ και τη διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1974 βλ. Συνέντευξη με Μ. Χαραλαμπίδη στις 8-10-2014.

³⁸² Τα κείμενα αυτά περιλαμβάνονται στο Χαραλαμπίδης Μ. *Για την αυτοδιαμόρφωση-επαναθεμελίωση της ελληνικής αριστεράς*, εκδ. Στοχαστής 1982.

του '40 και την ήττα του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ λόγω της αστικοδημοκρατικής γραμμής της 6^{ης} ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ το 1934.

Το κείμενο «για ένα νέο διεθνισμό» (Σεπτέμβριος 1978) που θεωρεί ως κυρίαρχη δυναμική του συστήματος τη συσσώρευση κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, τη διεθνοποίηση του καπιταλισμού και τη διεθνή ενσωμάτωση στον παγκόσμιο καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας με όρους άνισης ανάπτυξης των κοινωνικών σχηματισμών της περιφέρειας. Επομένως σύμφωνα με την εισήγηση το ζήτημα του διεθνιστικού χαρακτήρα του πολιτικού αγώνα είναι αντικειμενικό και δεν υποτάσσεται ούτε εξαρτάται από τις διαθέσεις, δηλαδή τα κρατικά συμφέροντα, ενός καθοδηγητικού κέντρου της παγκόσμιας επανάστασης είτε αυτή είναι η Σοβιετική Ένωση, είτε είναι η Λαϊκή Κίνα. Επιπλέον ο διεθνισμός και η πάλη απέναντι στον ιμπεριαλισμό έχει και μια περιφερειακή διάσταση για τους λαούς της Μεσογείου, όπως αντιστοίχως έχει για τους λαούς της Λατινικής Αμερικής.

Το τρίτο κείμενο είναι για το «περιεχόμενο του εθνικισμού στην πατρίδα μας» (Φεβρουάριος 1977) όπου επιχειρείται μια υλιστική προσέγγιση του εθνικού ζητήματος, στη βάση του αναλυτικού σχήματος του Σαμίρ Αμίν³⁸³, τονίζοντας ότι σε χώρες που υφίστανται τον ιμπεριαλισμό, είτε στρατιωτικού τύπου, είτε οικονομικού, είτε ακόμα και πολιτιστικού, ο αγώνας για τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό συνδέεται με τον αγώνα για την εθνική ανεξαρτησία. Η ενότητα του εθνικού με το κοινωνικό ζήτημα είναι ο βασικός άξονας της πάλης των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων στις εξαρτημένες ή και στις χώρες της περιφέρειας, σύμφωνα με τη συγκεκριμένη ανάλυση.

Το τέταρτο κείμενο είναι «για τις σχέσεις ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές χώρες» (Οκτώβριος 1977) όπου γίνεται αναφορά σε τρεις βασικές αναλυτικές θεωρήσεις στη διεθνή συζήτηση της εποχής περί ιμπεριαλισμού. Η πρώτη που είναι μια αριστερή επαναθεώρηση του υπεριμπεριαλισμού σε συνδυασμό με το σχήμα μητροπολιτικών-περιφερειακών εθνικών κοινωνικών σχηματισμών, την οποία δέχεται σύμφωνα με την εισήγηση ο Α.Π. στο βιβλίο του *Ιμπεριαλισμός και οικονομική ανάπτυξη* και προφανώς αποδέχεται και η εισήγηση. Η δεύτερη θεώρηση που χαρακτηρίζεται ως το μοντέλο του ακροϊμπεριαλισμού, δηλαδή της υποκατάστασης των εθνικών κρατών από τις πολυεθνικές εταιρείες στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Η άποψη αυτή απορρίπτεται ως μη πραγματική τουλάχιστον στην παρούσα φάση, αλλά και ως

³⁸³ Βλ. Πρόλογος Σαμίρ Αμίν στο Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, εκδ. Εξάντας 1975, σελ. 9-33

απολογητική εμμέσως του φαινομένου των πολυεθνικών εταιρειών. Η τρίτη θεώρηση είναι των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων, που κατά την εισήγηση έχει σημασία, αλλά δευτερεύουσα. Σύμφωνα με την ανάλυση του ΠΑΣΟΚ Ιταλίας κυρίαρχη αντίθεση είναι η πάλη ανάμεσα στον ιμπεριαλισμό και στα εθνικοπελευθερωτικά-αντιιμπεριαλιστικά κινήματα της περιφέρειας που αγωνίζονται και για σοσιαλιστικό μετασχηματισμό.

Τέλος με βάση τα ιδεολογικά σχήματα της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ Ιταλίας όπως προκύπτουν από το Σεμινάριο της Παβίας και απορρέουν από την ανάλυση της θεωρίας της εξάρτησης, το ζητούμενο για το ΠΑΣΟΚ είναι η συνάρθρωση της θεωρίας της εξάρτησης με αυτόχθονα πολιτικοϊδεολογικά στοιχεία γειωμένα στην ελληνική εμπειρία. Μια θα μπορούσαμε να πούμε λαϊκίστικη ιδεολογία με τη θετική έννοια που δίνει στον όρο ο Ερνέστο Λακλάου (Λακλάου Ε., 1983). Τα κείμενα του Σεμιναρίου της Παβίας, μαζί με το κείμενο-πολεμική ενάντια στην (παραδοσιακή) σοσιαλδημοκρατία³⁸⁴, συγκροτούν τον σκληρό πυρήνα της πολιτικοϊδεολογικής φυσιγνωμίας του ΠΑΣΟΚ Ιταλίας ως νεομαρξιστικής οργάνωσης, διεκδικώντας μάλιστα ως τέτοια την ιδεολογική ορθοδοξία του χώρου ΠΑΣΟΚ. Είναι χαρακτηριστικό ότι η οργάνωση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας διακινεί στα μέλη της τη σχετική νεομαρξιστική βιβλιογραφία που εστιάζει στη θεωρία της εξάρτησης αλλά όχι μόνον (Σαμίρ Αμίν, Αντρέ Γκούντερ Φρανκ, Χάρυ Μπρένμπερμαν³⁸⁵, Κώστας Βεργόπουλος, αλλά και Νίκος Ψυρούκης) και ειδικότερα το περιοδικό *Monthly Review Μηνιαία Επιθεώρηση*³⁸⁶ (Χαραλαμπίδης Μ., 1998α, Μαυρολέων Μ., 3-7-2014 : συνέντευξη) στην ελληνική έκδοση του οποίου δημοσιεύονται κείμενα του Μ.Χαραλαμπίδη (και όχι μόνο) την περίοδο 1981-1983³⁸⁷. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο χώρος των «Ιταλών» μέσω του εκδοτικού τους οίκου (Γόρδιος) θα επιχειρήσει την

³⁸⁴ Χαραλαμπίδης Μ., *Η σοσιαλδημοκρατία κάλυμμα της νεοαποικιακής συνέχειας για τον Τρίτο Κόσμο και την Ν. Ευρώπη, αλλά πάντοτε φτωχός συγγενής του ιμπεριαλισμού ή απλό προσωρινό συμπλήρωμα της στρατηγικής του*, στο Χαραλαμπίδης Μ., *Για την αυτοδιαμόρφωση...ο.π.π.*, σελ. 71 επ. Είχε δημοσιευθεί αρχικά στην εφημερίδα *Εξόρμηση*, 4-2-1979.

³⁸⁵ Μπρένμπερμαν Χ., *Εργασία και μονοπωλιακό κεφάλαιο*, τ. Α'. εκδ. Λέσχη κατασκόπων 21^{ου} αιώνα, 2005

³⁸⁶ Το ανεξάρτητο σοσιαλιστικό περιοδικό *Monthly Review* άρχισε να τυπώνεται και να κυκλοφορεί στα ιταλικά από τα τέλη της δεκαετίας του '60 και ως αποτέλεσμα των ευρύτερων ιδεολογικοπολιτικών διεργασιών των κινημάτων του '68, βλ. Κολέτι Λ., *Ιδεολογίες από το '68 μέχρι σήμερα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1982, σελ. 28

³⁸⁷ Τα κείμενα του Μ.Χ. αλλά και του χώρου της Ιταλίας που δημοσιεύονται στην ελληνική έκδοση του περ. *Μηνιαία Επιθεώρηση* είναι «Για ένα νέο διεθνισμό» (Μ.Χ., τχ 10^ο/1981), «Πολιτικοποίηση της Ιατρικής» (Γραμματεία ΠΑΣΠ Ιταλίας, τχ 11^ο/1982), «Ομοιότητες ανάμεσα στο δυτικό καπιταλισμό και τον «υπαρκτό σοσιαλισμό» (Μ.Χ. τχ. 12^ο/1982), «Προβλήματα μετάβασης» (Μ.Χ. τχ 39^ο/1983), «Αστικοί συνεταιρισμοί» (Δ. Μάρτος, τχ. 46^ο/1985).

επανακυκλοφορία της *Μηνιαίας Επιθεώρησης* στην Ελλάδα την περίοδο 1991-1993 (Ριζάς Λ.- Χωραφάς Β., 2005: 12, Χερουβής Γ., 8-4-2015 : συνέντευξη)³⁸⁸.

Επιπλέον η οργάνωση παρά την κρίση και τις μαζικές διαγραφές στελεχών το 1976, επαναμαζικοποιείται ραγδαία την περίοδο 1976-1977, λόγω του αυξημένου ρεύματος της φοιτητικής μετανάστευσης στην Ιταλία, της συνολικότερης ανόδου του ΠΑΣΟΚ εκείνη την περίοδο, της ριζοσπαστικής παρουσίας της ΠΑΣΠ στους Φοιτητικούς Συλλόγους της Ιταλίας, μια πολιτικο-οργανωτική κληρονομιά ήδη από την περίοδο του αντιδικτατορικού αγώνα και της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου. Τα ανωτέρω στοιχεία σε συνδυασμό με την ιδεολογική συνοχή που αποκτά η οργάνωση λόγω των σεμιναρίων και η οποία αναπαράγεται ως αίσθηση διαφορετικότητας από το υπόλοιπο ΠΑΣΟΚ (Γαλιατσάτος Κ., 24-5-2014 : συνέντευξη), σε συνδυασμό με την έντονη και αγωνιστική συνδικαλιστική δουλειά στους μαζικούς χώρους (Φοιτητικούς Συλλόγους, κίνημα αποχουνοποίησης-Νουχάκης Σ., 29-3-2014 : συνέντευξη)³⁸⁹, αγώνας για εννιάχρονο συνάλλαγμα - Μαυρολέων Μ., 3-7-2014 : συνέντευξη)³⁹⁰, διατηρεί την ΠΑΣΠ στην πρώτη θέση εκλογικά στο χώρο της Ιταλίας (σε αντίθεση με τα συμβαίνοντα την ίδια περίοδο στην Αθήνα και από το 1980 και μετά στη Θεσσαλονίκη) και επιτρέπει στην οργάνωση να είναι ιδιαίτερα μαζική υπερβαίνοντας τα 2.500 μέλη με 27 οργανώσεις σε 26 πόλεις (στη Ρώμη υπήρχαν 2 οργανώσεις) σε όλη την Ιταλία (Γαλιατσάτος Κ., 24-5-2014 : συνέντευξη). Μια επιπλέον πολιτικο-οργανωτική κατάκτηση της οργάνωσης Ιταλίας, κληρονομημένη από τους όρους και συνθήκες διαμόρφωσής της ήδη από την περίοδο του ΠΑΚ, είναι η εσωτερική δημοκρατική πολιτικοποιημένη λειτουργία και συγκρότηση. Έχει εκλεγμένα όργανα σε επίπεδο σπουδάζουσας, συνεχείς εσωτερικές διαδικασίες σε πρωτοβάθμιο και δευτεροβάθμιο (διασυντονιστικό-πανιταλικό) επίπεδο, διάκριση ανάμεσα στην κομματική οργάνωση (ΠΑΣΟΚ) και στη φοιτητική παράταξη (ΠΑΣΠ) ως αυτόνομη με δικά της εκλεγμένα όργανα και διαδικασίες (Μαυρολέων Μ., 3-7-2014 : συνέντευξη), κάτι που δεν

³⁸⁸ Τα τεύχη του περ. *Monthly Review -Μηνιαία Επιθεώρηση* που κυκλοφόρησαν από τις εκδόσεις Γόρδιος ήταν τχ. 52°/1991 (με πρόλογο-χαιρετισμό Α.Π.), 53° και 54°/1992, 55°/1992, 56° /1992 και 57°/1992.

³⁸⁹ Στους ελληνικούς φοιτητικούς συλλόγους της Ιταλίας, δεν γινόταν δεκτή η φοιτητική παράταξη της Ν.Δ. (ΔΑΠ) από το 1974 έως το 1984. Η φοιτητική ελληνική δεξιά στην Ιταλία θεωρούνταν υπεύθυνη για τη δράση της «Λέγκας» στα χρόνια της δικτατορίας, που ήταν η φιλοχουντική φοιτητική οργάνωση με έντονη δράση εναντίον των φοιτητών που αγωνίζονταν κατά της δικτατορίας.

³⁹⁰ Η διεκδίκηση για τη δυνατότητα σε εννιάχρονο συνάλλαγμα και αντίστοιχη αναβολή στράτευσης λόγω σπουδών, αποτελούσε την αιχμή της συνδικαλιστικής διεκδίκησης των Ελλήνων φοιτητών στην Ιταλία την περίοδο 1977-1982.

ισχύει για τις οργανώσεις σπουδάζουσας στην Ελλάδα εκείνη την περίοδο που δεν έχουν οργανωτική αυτονομία και διατηρούν διορισμένα όργανα.

Σ' ολόκληρη τη δεκαετία του '70 ο ριζοσπαστισμός της οργάνωσης τροφοδοτείται και από το ιδεολογικο-πολιτικό περιβάλλον της ιταλικής αριστεράς εκείνης της περιόδου. Κυρίως δέχεται επιρροές από δύο σχήματα, διασπάσεις από τ' αριστερά του σοσιαλιστικού κόμματος και του κομμουνιστικού κόμματος της Ιταλίας. Της ιταλικής σοσιαλιστικής αριστεράς (Λέλιο Μπάσο- PSIUP, Σοσιαλιστικό Κόμμα Προλεταριακής Ενότητας) και της ομάδας Μανιφέστο (Ροσάνα Ροσάντα, Λουτσιάνα Καστελίνα, Λούτσιο Μάγκρι), που θ' αποτελέσουν δύο βασικές συνιστώσες του PDUP (Κόμμα Προλεταριακής Ενότητας για τον Κομμουνισμό)³⁹¹ με το οποίο η οργάνωση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας ένιωθε μεγαλύτερη ιδεολογική γειτνίαση σε αντίθεση με το Σοσιαλιστικό Κόμμα που το θεωρούσε δεξιό κόμμα, ιδιαίτερα μετά την ανάληψη της ηγεσίας του κόμματος από τον Μπετίνο Κράζι το 1976 (Κεφαλάς Μ., 14-5-2014 : συνέντευξη, Μαυρολέων Μ., 3-7-2014 : συνέντευξη). Στελέχη του ΠΑΣΟΚ Ιταλίας δέχονται και επιρροές από το ρεύμα του Π. Ινγκράο - αριστερή πτέρυγα Κ.Κ.Ι.³⁹², παρά την επιμέρους κριτική τους στην ευρωκεντρική προσέγγιση του (Χαραλαμπίδης Μ., 1998α). Ενδεικτικό των ιδεολογικών ζυμώσεων και εμπειριών της οργάνωσης Ιταλίας με τμήματα του ιταλικού εργατικού κινήματος ήταν η διοργάνωση κοινού σεμιναρίου στη Ρώμη το 1980 ανάμεσα στην ΠΑΣΠ Ιταλίας, τη Γενική Συνομοσπονδία Εργαζομένων Ιταλίας (CGIL) και την Ομοσπονδία Εργατών Μετάλλου (FLM), όπου στο επίκεντρο του σεμιναρίου τέθηκε το ζήτημα της πολιτικής και οργανικής ενότητας κυριαρχούμενων κοινωνικών δυνάμεων και ο αναγκαίος μετασχηματισμός των μαζικών κινημάτων από κινήματα κλαδικής διεκδίκησης σε κινήματα συνολικού σοσιαλιστικού μετασχηματισμού ως βάση για την προώθηση πολιτικών συμμαχιών ανάμεσα σε κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις και στρώματα (Χαραλαμπίδης Μ., 1993 : 29). Πάντως ο χώρος που επηρεάζει περισσότερο την οργάνωση Ιταλίας είναι τα εθνικοαπελευθερωτικά-αντιιμπεριαλιστικά κινήματα της περιφέρειας. Γι' αυτό και η οργάνωση συμμετέχει στις δραστηριότητες της Διεθνούς Ένωσης για τα Δικαιώματα και την Απελευθέρωση των λαών, μια αντιιμπεριαλιστική-διεθνιστική οργάνωση που συγκροτήθηκε από τον

³⁹¹ Για τις θέσεις του PDUP (Κόμμα Προλεταριακής Ενότητας για τον Κομμουνισμό), βλ. *Για το κράτος, το σχολείο, το γυναικείο κίνημα, το κόμμα*, εκδ. Στοχαστής, 1979

³⁹² Για τις προσεγγίσεις του Ινγκράο, βλ. Ινγκράο Π., *Μάζες και εξουσία*, εκδ. Θεμέλιο, 1979 & *Η κρίση και ο Τρίτος Δρόμος*, εκδ. Πολύτυπο, 1983

Λέλιο Μπάσσο το 1976³⁹³ και από το 1983 και μετά θα πρωτοστατήσει στη συγκρότηση της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα και την Απελευθέρωση των λαών, ως τμήματος της Διεθνούς Ένωσης.

Παράλληλα ο Χαραλαμπίδης καταψηφίζει για πρώτη φορά την εισήγηση του ΕΓ στην ΚΕ στην 5^η σύνοδο (Φεβρουάριος 1979) τονίζοντας ότι το ΠΑΣΟΚ γραφειοκρατικοποιείται και δομείται ως κόμμα που βρίσκεται πλησιέστερα σε τριτοδιεθνιστικά οργανωτικά σχήματα που υιοθετούν το πρότυπο του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού και όχι του νεομαρξισμού και κομμάτων που κινούνται σε μια αντιιμπεριαλιστική-αυτοδιαχειριστική προοπτική (Χαραλαμπίδης Μ., 1998 : 21). Από την 5^η σύνοδο (Φεβρουάριος 1979) και μετά διαμορφώνεται σταδιακά αντιπαράθεση ανάμεσα στην κεντρική κομματική γραφειοκρατία και στην οργάνωση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας. Η σύγκρουση κορυφώνεται σε δύο Νομαρχιακές Συνελεύσεις για την εκλογή ΝΕ ΠΑΣΟΚ Ιταλίας στην Πίζα το 1979 και την περίοδο 1983-4 (Ζουρίδης Γ., 3-4-2014 : συνέντευξη, Καζαντζίδης Χ., 16-5-2014 : συνέντευξη, Νουχάκης Σ., 29-3-2014 : συνέντευξη)³⁹⁴, όπου η κεντρική γραφειοκρατία προσπαθεί να ελέγξει την εκλογή νέας Ν.Ε., κάτι που δεν επιτυγχάνει τελικά. Παράλληλα η κεντρική γραφειοκρατία επιχειρεί να διαγράψει τον Μ.Χαραλαμπίδη τουλάχιστον τρεις φορές. Το 1980 (Χαραλαμπίδης Μ., 8-10-2014 : συνέντευξη), το 1983 στο πλαίσιο της 10^{ης} συνόδου της ΚΕ (Κούλογλου Σ., 1983 : 11) και το 1986 (*Φυλλάδιο*, 1986, τχ. 20-21 : 52, Χαραλαμπίδης Μ., 2003 : 115). Η τελευταία απόπειρα διαγραφής του Μ.Χ. το 1986, συνοδεύεται και με απόπειρα διαγραφής εκτός του Μ.Χ. και των μελών της Ν.Ε. ΠΑΣΟΚ Ιταλίας (Καζαντζίδης Χ., 16-5-2014 : συνέντευξη). Γενικά το θέμα διαγραφής του Μ.Χ. ερχόταν κατά καιρούς στην ημερήσια διάταξη του ΕΓ³⁹⁵, καθώς ο ΜΧ ήταν πιθανόν το μοναδικό μέλος της ΚΕ που καταψηφίζε σταθερά και συνεχώς τις εισηγήσεις του ΕΓ προς την ΚΕ ή ψήφισε λευκό, καθ' όλη τη δεκαετία του '80, ασκώντας σκληρή κριτική τόσο στον Α.Π. (κάνοντας τη διάκριση ανάμεσα στο θεωρητικό και ιδεολογικό καθοδηγητή Α.Π. που σαφώς αποδεχόταν και τον

³⁹³ Βλ. *Διακήρυξη των δικαιωμάτων των Λαών (Διακήρυξη του Αλγερίου, 1976)*, εκδ. Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα και την Απελευθέρωση των Λαών, 1986. Για χαρακτηριστικές προσεγγίσεις του Λ. Μπάσσο, βλ. ενδεικτικά Μπάσσο Λ., «Εισαγωγή» στο συλλογικό *Ο Πολιτιστικός Ιμπεριαλισμός*, εκδ. Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα και την Απελευθέρωση των Λαών & Γόρδιος, 1997, του ιδίου «Συνεισφορά στη θεωρία του πολιτικού αγώνα. Ο μονοπωλιακός καπιταλισμός και η στρατηγική του εργατικού κινήματος», *Νέοι Στόχοι*, τχ. 8^ο/1972

³⁹⁴ Αποφάσεις Νομαρχιακής Συνέλευσης ΠΑΣΟΚ Ιταλίας 1979 και 1983-84, από το προσωπικό αρχείο του Σ. Νουχάκη.

³⁹⁵ Συνεντεύξεις με : Κοτσακά Α. στις 25-12-2012, Τόγια Β. στις 16-7-2014, Μανίκα Σ. στις 29-5-2014, Καζαντζίδης Χ. στις 16-5-2014, Γαλιατσάτο Κ. στις 24-5-2014, Νουχάκης Σ. στις 29-3-2014

πρωθυπουργό της εφαρμοσμένης πολιτικής και κρατικής διαχείρισης) όσο κυρίως στην τρόικα και συνολικά στο Ε.Γ., αλλά και στην πλειοψηφία της ΚΕ. Ο Α.Π. όμως τον κάλυπτε συνεχώς, αρνούμενος τη διαγραφή του (Λακόπουλος Γ., 1999 : 283).

Την περίοδο 1981-1985 η κριτική του Μ.Χ. και της οργάνωσης Ιταλίας εστιάζει σε τρία ζητήματα, στο πλαίσιο μιας γενικότερης προβληματικής για τις διαδικασίες μετάβασης. Το πρώτο αφορούσε το θέμα των κλαδικών κινήματων που μ' ευθύνη της κεντρικής καθοδήγησης δεν μετεξελίσσονται σε κινήματα σοσιαλιστικής μετάβασης, αλλά εμμένουν στο μερικό, κλαδικό, συντεχνιακό και τελικά σοσιαλδημοκρατικό τους χαρακτήρα. Το δεύτερο ζήτημα αναδείκνυε την πάλη απέναντι στην κρατικοποίηση του κόμματος (Χαραλαμπίδης Μ., 1986 : 25), μια διαδικασία που ενίσχυε την κομματική γραφειοκρατία ακυρώνοντας ουσιαστικά την συμβουλευτική-αυτοδιαχειριστική συγκρότηση στο κεντρικό πολιτικό επίπεδο. Η πάλη ενάντια στην κρατικοποίηση του κόμματος δεν είχε τη διάσταση ενός φιλελεύθερου αντικρατισμού, αλλά την οπτική της αυτονομίας του κόμματος, της μη επαγγελματοποιημένης πρακτικής και παρέμβασης «από τα κάτω» στο πεδίο της πολιτικής διακυβέρνησης. Το τρίτο αφορούσε την προτεραιότητα του κοινωνικού, της λαϊκής συμμετοχής δηλαδή, επί του πολιτικού-κρατικού, (του διευθυντισμού των υπουργείων), αναφορικά με τη διαδικασία του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή οι επιχειρούμενες αλλαγές δεν μπορούν να μείνουν σε ένα επίπεδο κυβερνητικής πολιτικής και διαχείρισης. Αν παραμείνουν σ' αυτό το επίπεδο εκφυλίζονται, γραφειοκρατικοποιούνται, δεν εξυπηρετούν τους εργαζόμενους. Αυτές οι αλλαγές μπορούν ν' αποδειχθούν στρατηγικής σημασίας μόνον όταν αποτελούν στιγμές συσπείρωσης και απόκτησης συνείδησης από τους εργαζόμενους, συγκρότησης ενός κοινωνικού κινήματος (Χαραλαμπίδης Μ., 1993 : 30-31).

Η κίνηση του ΠΑΣΟΚ Ιταλίας διαμορφώνεται εκείνη την περίοδο στην πάλη του απέναντι στην συλλογική ηγετική γραφειοκρατία, τις τριτοδιεθνιστικές-σταλινικές πρακτικές (για τις οποίες κατηγορεί τόσο τη γραφειοκρατία, όσο και τους διαγραμμαμένους του 1976- ΠΑΚ εξωτερικού, ΠΑΣΟΚ Β'- και του 1979/80, Τζιόλα-Τζουβάνο-Φυλλάδιο), τον παλαιοκομματισμό, την κρατικοποίηση του κόμματος (Φυλλάδιο, 1982 : τχ 1^ο, 28). Παράλληλα οι «Ιταλοί» έρχονται σε επαφή με μέλη της μαοϊκής προέλευσης οργάνωσης Προλεταριακός Αγώνας (Μανίκας Ν., Ζιάκας Θ., Ιωάννου Χ.) που έχουν ενταχθεί στο ΠΑΣΟΚ το 1980 (Μανίκας Ν., 2005 : 118, Χαραλαμπίδης Μ., 8-10-2014 : συνέντευξη). Σε συνεργασία μαζί τους εκδίδουν το

περιοδικό *Συμβούλια για τον εργατικό έλεγχο και την αυτοδιαχείριση* (1982-1984)³⁹⁶. Το περιοδικό κινείται σε μια γραμμή υπέρβασης του πλαισίου συνδιοίκησης και συνδιαχείρισης που θέτουν οι συμμετοχικοί θεσμοί που συγκροτεί η κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1982-1983, θεωρώντας τους αφομοιώσιμους από το καπιταλιστικό σύστημα, αντιπροτείνοντας διαδικασίες εργατικού ελέγχου και σοσιαλιστικής αυτοδιαχείρισης. Για την ομάδα των Συμβουλίων το συνδικάτο πρέπει να υπερβεί τη μερικότητά του και τον εκ φύσεως οικονομισμό του και να εκφράσει μια καθολικότητα σε οργανική διασύνδεση με άλλα επιμέρους κοινωνικά κινήματα, όπως κυρίως το αγροτικό και το φοιτητικό. Στο πλαίσιο αυτών των πολιτικοϊδεολογικών ζυμώσεων και διεργασιών η ομάδα των Ιταλών έρχεται σε επαφή με την Ο.Β.Ε.Σ. και μέσω αυτής με το χώρο που θα διαμορφωθεί ως εργατοσυνδικαλιστική αντιπολίτευση στο 1^ο συνέδριο. Στο 1^ο συνέδριο οι Ιταλοί συμμετέχουν ως διακριτή ομάδα απέναντι στη συλλογική ηγετική γραφειοκρατία εκλέγοντας τρία μέλη στην ΚΕ (Χαραλαμπίδης, Παϊπουτλίδης, Νάος) και δύο συνεργαζόμενους (Ασλάνης, Βουνάτσος).

Η οργάνωση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας την περίοδο 1982-1983 φτάνει στο πολιτικό και οργανωτικό της απόγειο³⁹⁷. Έχει κατακτήσει τη δυνατότητα ενδογενούς ιδεολογικής παραγωγής, αλλά και αναπαραγωγής στελεχών. Η Ν.Ε. εκδίδει εσωτερικό περιοδικό «*Σοσιαλιστική Πράξη*»³⁹⁸, έχει διατηρήσει την αυτονομία της, εντείνοντας και από την πλευρά της την αντιπαράθεση με το Ε.Γ., την Επιτροπή Νεολαίας, αλλά και την Επιτροπή Αποδήμου Ελληνισμού στην οποία οργανωτικά υπαγόταν. Έχει αποκρούσει την προσπάθεια άλωσης της οργάνωσης από τα κεντρικά που εκδηλώθηκε με δύο τρόπους. Προσπάθεια απευθείας ανατροπής του συσχετισμού εντός της Ν.Ε. στη Νομαρχιακή Συνέλευση και προσπάθεια «σπασίματος» της Ν.Ε. σε δύο επιμέρους επαρχιακά γραφεία (Καζαντζίδης Χ., 16-5-2014 : συνέντευξη). Παράλληλα η οργάνωση εντείνοντας τις διαδικασίες ενδογενούς πολιτικής παραγωγής προχωρά στην Α΄ Συνδιάσκεψη της ΠΑΣΠ Ιταλίας στη Ρώμη (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1981) συγκροτώντας τις θέσεις της για το Εναλλακτικό Πανεπιστήμιο και την κριτική της στο πρότυπο του εκσυγχρονιστή επιστήμονα ως

³⁹⁶ Μανίκας Ν.- Χαραλαμπίδης Μ., *Συμβούλια για τον εργατικό έλεγχο και την αυτοδιαχείριση*, 4 τεύχη, 1982-1984

³⁹⁷ Είναι ενδεικτικό ότι ο Μ. Χαραλαμπίδης, ιδεολογικο-πολιτικός εκφραστής της οργάνωσης ΠΑΣΟΚ Ιταλίας, εκ μέρους της Κ.Ε. ΠΑΣΟΚ απευθύνει χαιρετισμό στο 16^ο συνέδριο του ΚΚΙ (Μάρτιος 1983), βλ. Εφημερίδα *L'Unita*, 6-3-1983, σελ. 3 και 8.

³⁹⁸ *Σοσιαλιστική Πράξη*, εκδ. Ν.Ε. ΠΑΣΟΚ Ιταλίας, 3 τεύχη, 1982-1983, από το προσωπικό αρχείο του Θ. Σωσάνογλου

κυρίαρχη μορφή του αστικού πανεπιστημίου, φορέα της τεχνοκρατικής κουλτούρας, αποκομμένου από τον αγώνα των κυριαρχούμενων τάξεων³⁹⁹. Σύμφωνα με τις θέσεις της συνδιάσκεψης, τα διανοούμενα κοινωνικά στρώματα διευρύνονται αδιάκοπα μέσα από την καπιταλιστική παραγωγή που αποκόβει τη γνώση από τον άμεσο παραγωγό μέσω της εξειδίκευσής της. Το αστικό πανεπιστήμιο συντελεί στην κοινωνική αναπαραγωγή του εκσυγχρονιστή-τεχνοκράτη επιστήμονα, παγιώνοντας τον έλεγχο και την υποταγή των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων στον κοινωνικό ανταγωνισμό. Στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του εκσυγχρονιστή-τεχνοκράτη επιστήμονα βρίσκεται, κατά τη συνδιάσκεψη, ο πυρήνας του συντεχνιασμού των κλαδικών κινημάτων των μικροαστικών στρωμάτων, καθώς και η ετεροβαρής συμμαχία μικροαστικών στρωμάτων-αστικής τάξης. Η στρατηγική συμμαχία εργατικής και αγροτικής τάξης με τη διάνοηση περνά μέσα από την άρνηση της τεχνοκρατικής λειτουργίας του επιστήμονα και της οικοδόμησης του επιστήμονα της αλλαγής αφοσιωμένου στην υπόθεση του λαού. Αυτός είναι και ο ρόλος του Εναλλακτικού Πανεπιστημίου, ως περιεχόμενα σπουδών, αλλά και ως διαδικασίες λειτουργίας και μόρφωσης, σύμφωνα με τις θέσεις της συνδιάσκεψης (ΠΑΣΠ Ιταλίας, 1981). Παράλληλα η ΠΑΣΠ Ιταλίας ήδη από την περίοδο της πάλης ενάντια στον 815 και έχοντας την εμπειρία των ιταλικών πανεπιστημίων, έχει διαμορφώσει τη θέση της υπέρ της ελεύθερης εγγραφής στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση (Μαζικό Πανεπιστήμιο) και της κατάργησης του θεσμού των Πανελλαδικών-Εισαγωγικών εξετάσεων για τα Τριτοβάθμια Ιδρύματα, ερχόμενη σε αντίθεση με τις θέσεις της ΠΑΣΠ στην Ελλάδα και την Επιτροπή Νεολαίας.

Στο 11^ο Πανσπουδαστικό Συνέδριο της ΕΦΕΕ (Μάιος 1982) εκπρόσωποι από την ΟΕΦΣΙ και μέλη της ΠΑΣΠ πραγματοποιούν παρέμβαση με βάση τα ντοκουμέντα της συνδιάσκεψης της ΠΑΣΠ Ιταλίας (Κεφαλάς Μ., 14-5-2014: συνέντευξη, Σιαφάκας Ν., 30-8-2014 : συνέντευξη). Η πρωτοβουλία αυτή συναντά την αντίδραση του γραφείου Σπουδάζουσας ΑΕΙ της Επιτροπής Νεολαίας. Είναι ενδεικτικό ότι ο Γραμματέας της ΠΑΣΠ Ιταλίας (Μ. Μαυρολέων) διαγράφεται (Γαλιατσάτος Κ., 24-5-2014 : συνέντευξη, Μαυρολέων Μ., 3-7-2014: συνέντευξη). Ο προβληματισμός όμως της ΠΑΣΠ Ιταλίας βρίσκει ανταπόκριση σε μέλη της

³⁹⁹ Η προβληματική για το Εναλλακτικό Πανεπιστήμιο - ιδίως τα ζητήματα του ταξικού χαρακτήρα της επιστήμης και μιας ριζοσπαστικής κριτικής της βιομηχανικής κοινωνίας - είναι επηρεασμένη από αντίστοιχους προβληματισμούς των κινημάτων της περιόδου μετά το '68 στην Ιταλία και ιδιαίτερα από προσεγγίσεις του Χέρμπερτ Μαρκούζε (*Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*) και ακόμα ειδικότερα του πανεπιστημιακού φυσικού Μαρτσέλο Τσίνι (*Η μέλισσα και ο αρχιτέκτονας. Επιστημονικά παραδείγματα και ιστορικός υλισμός*, συλλογικό έργο), βλ. Κολέτι Λ., 1982 : 29 και 57, Χαραλαμπίδης Μ., 1998α.

σπουδάζουσας (Σακελλάρης Γ., 8-4-2014 : συνέντευξη). Η συγκεκριμένη ιδεολογική παρέμβαση, σε συνδυασμό με μεταγραφές που πραγματοποιούνται από τα πανεπιστήμια της Ιταλίας στα πανεπιστήμια της Ελλάδας την περίοδο 1982-1983, καθώς επίσης και με το κύρος που αρχίζει να αποκτά σταδιακά το ΠΑΣΟΚ Ιταλίας λόγω της αντιπαράθεσης με τα «κεντρικά», διαμορφώνει ερείσματα τόσο στις οργανώσεις Σπουδάζουσας Αθήνας, όσο και στις οργανώσεις Σπουδάζουσας Θεσσαλονίκης. Στο γραφείο πόλης σπουδάζουσας Αθήνας οι «Ιταλοί» κατορθώνουν να εκλέξουν ένα ή και δύο μέλη στα επτά, συνεργαζόμενοι με τις μορφοποιήσεις της εργατοσυνδικαλιστικής αντιπολίτευσης την περίοδο 1984-1985 (Βερβεσός Δ., 4-7-2014 : συνέντευξη, Τόγιας Β., 16-7-2014 : συνέντευξη). Στις οργανώσεις σπουδάζουσας στη Θεσσαλονίκη η παρέμβαση των «Ιταλών» αντιμετωπίζεται από την κεντρική γραφειοκρατία με την επιχείρηση «αναδιάταξής» τους, δηλαδή μεταφοράς τους σε Τ.Ο. της πόλης, την περίοδο 1984-1985 (Σακελλάρης Γ., 8-4-2014 : συνέντευξη, Τόγιας Β., 16-7-2014 : συνέντευξη). Την περίοδο δε που το ΕΓ επιχειρεί να διαγράψει τον Χαραλαμπίδη και τα μέλη της ΝΕ Ιταλίας, προβαίνει παράλληλα σε διαγραφές και αναστολές κομματικής ιδιότητας «Ιταλών» από τις οργανώσεις Θεσσαλονίκης σε νομαρχιακή συνέλευση τον Ιούνιο 1986 (Σακελλάρης Γ., 8-4-2014 : συνέντευξη, Χαραλαμπίδης Μ., 8-10-2014 : συνέντευξη).

Από το 1983 και μετά η οργάνωση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας αρχίζει να φυλλορροεί. Τα μέλη της οργάνωσης που βρίσκονταν στην Ιταλία τη δεκαετία του '70 και είχαν διαμορφώσει ανάλογες εμπειρίες και πολιτική κουλτούρα, έχουν ήδη πάρει τα πτυχία τους και έχουν επιστρέψει στην Ελλάδα, οι δε μαζικές μεταγραφές από τα πανεπιστήμια της Ιταλίας στα πανεπιστήμια της Ελλάδας την περίοδο 1982-1983, από τις οποίες αυτοεξαίρεθηκαν τα μέλη της Ν.Ε. Ιταλίας (Σιαφάκας Ν., 30-8-2014 : συνέντευξη), έχουν απομαζικοποιήσει την οργάνωση. Σταδιακά αλλάζει το πολιτικό κλίμα τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην Ιταλία, γεγονός που επηρεάζει καταλυτικά την οργάνωση. Στη μεν Ιταλία υποχωρεί ραγδαία η ηγεμονική αριστερή πολιτισμική ατμόσφαιρα και συλλογική κουλτούρα της δεκαετίας του '70 και ηγεμονεύει ο νεοφιλελευθερισμός με την κυριαρχία του «κραξισμού»⁴⁰⁰, που οδήγησε τελικά στην κατάρρευση της Α' Ιταλικής Δημοκρατίας το 1991-1992, την κυριαρχία του

⁴⁰⁰ Χαρακτηριστική του κλίματος υποχώρησης της αριστεράς και της επιρροής των δυνάμεων της οργανωμένης μισθωτής εργασίας στην Ιταλία στα μέσα της δεκαετίας του '80, είναι η αναθεώρηση του συστήματος Αυτόματης Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής των μισθών (Scala Mobile), με δημοψήφισμα τον Ιούνιο 1985 και αποτέλεσμα 54,3 % (υπέρ της αναθεώρησης) έναντι 45,7% (κατά της αναθεώρησης). Το ΙΣΚ υπό τον Κράξι έλαβε θέση υπέρ της αναθεώρησης, βλ. Μπαλαμπανίδης Γ., 2015 : 421

Μπερλουσκόνι και τη διάλυση του Ιταλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος λόγω απόλυτης διαφθοράς. Στην Ελλάδα το ΠΑΣΟΚ σταδιακά και κυρίως από το 1985 και μετά χάνει τη ριζοσπαστική δυναμική του, οι νεοφιλελεύθερες αξίες επικρατούν ιδιαίτερα στην κοινωνική κατηγορία της νεολαίας, κυρίως δε στα τμήματα της που επιδιώκουν να σπουδάσουν. Συνεπώς και οι Έλληνες φοιτητές που πηγαίνουν να σπουδάσουν στην Ιταλία εμφορούνται από αντίστοιχες αντιλήψεις οι οποίες απέχουν πολύ από την κουλτούρα της πολιτικής στράτευσης μακράς πνοής και της συλλογικής δράσης⁴⁰¹. Αποτέλεσμα της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας στον ευρύτερο χώρο, είναι η δραματική συρρίκνωση και αποπολιτικοποίηση της λειτουργίας των Ελληνικών Φοιτητικών Συλλόγων της Ιταλίας, που αποτελούσαν την πολιτική δεξαμενή που τροφοδοτούσε την οργάνωση του ΠΑΣΟΚ Ιταλίας, λόγω της οργανικής σχέσης της ΠΑΣΠ Ιταλίας με τους Φοιτητικούς Συλλόγους (Σιαφάκας Ν., 30-8-2014 : συνέντευξη). Η ΠΑΣΠ Ιταλίας μετά το 1985 απομαζικοποιείται και χάνει την πρώτη θέση στις φοιτητικές εκλογές, ενώ και η οργάνωση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας συρρικνώνεται. Ουσιαστικά απομένει περισσότερο τυπικά ένας κομματικός μηχανισμός σε επίπεδο Ν.Ε. χωρίς οργανικές σχέσεις με τις Τ.Ο. ανά πόλη, οι οποίες απομαζικοποιούνται ραγδαία. Χαρακτηριστικό της υποχώρησης των «Ιταλών», είναι η απώλεια της Ν.Ε. Ιταλίας την περίοδο 1987-1988, από τα κεντρικά (Γαλιατσάτος Κ., 24-5-2014 : συνέντευξη)⁴⁰². Επειδή όμως η καθοδική πορεία της οργάνωσης όχι μόνον δεν αντιστρέφεται, αλλά τα διαλυτικά φαινόμενα επιτείνονται, το 1989 η Ν.Ε. περνά συναινετικά εκ νέου στο χώρο των «Ιταλών». Η κατάσταση φθοράς και παρακμής της οργάνωσης είναι μη αντιστρεπτή. Η οργάνωση ΠΑΣΟΚ Ιταλίας, με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που είχε, διακόπτει τη λειτουργία της το 1991 (Αλάφης Β., 30-8-2014 : συνέντευξη). Τη δεκαετία του '90 παραμένει μια τυπική οργάνωση του εξωτερικού, χωρίς καμία ιδεολογικοπολιτική διακριτότητα (Γαλιατσάτος Κ., 24-5-2014 : συνέντευξη).

⁴⁰¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι από εκείνη την περίοδο και μετά απαλείφεται ο όρος μετανάστης-φοιτητής, καθώς δεν γίνεται αποδεκτός πλέον από τους Έλληνες φοιτητές που πηγαίνουν να σπουδάσουν στην Ιταλία ως υποτιμητικός. Συνέντευξη με Β. Αλάφη στις 30-8-2014.

⁴⁰² Στην πραγματικότητα ο Γαλιατσάτος που αναδεικνύεται Γραμματέας της Ν.Ε. το 1987, είναι μια ενδιάμεση κατάσταση, μεταξύ Ιταλών και κεντρικού μηχανισμού. Εκλέγεται απευθείας από τις Τ.Ο. και όχι μέσω Νομαρχιακής Συνέλευσης, δια εκλεγμένων αντιπροσώπων. Η απερχόμενη Ν.Ε. δεν συμμετέχει στη διαδικασία της απευθείας εκλογής, επιχειρώντας να μην τη νομιμοποιήσει. Ο Γαλιατσάτος ήταν «Ιταλός» που είχε αυτονομηθεί, αλλά δεν ήταν και οργανικός του κεντρικού μηχανισμού. Και η περίπτωση Γαλιατσάτου είναι μια ακόμα ένδειξη της υποχώρησης της οργάνωσης ΠΑΣΟΚ Ιταλίας.

Οι «Ιταλοί» από το 1983 και μετά επικεντρώνουν τη δραστηριοποίησή τους στην Ελλάδα. Πέρα από τη συμμετοχή του στο Κέντρο Μεσογειακών Μελετών⁴⁰³ στις αρχές της δεκαετίας του '80, το 1983 ο Μ. Χαραλαμπίδης συγκροτεί το Ελληνικό Τμήμα της Διεθνούς Ένωσης για τα Δικαιώματα και την Απελευθέρωση των Λαών, στο οποίο συμμετέχει ενεργά και ο Αντ. Τρίτσης. Μέσω αυτού του σχήματος οι «Ιταλοί» αναπτύσσουν διεθνιστικές-αντιιμπεριαλιστικές πρωτοβουλίες για τους λαούς της Ανατολικής Μεσογείου, στο πλαίσιο της γραμμής ενός περιφερειακού διεθνισμού (Χαραλαμπίδης Μ., 1985), της ανάδειξης του Νέου Ανατολικού Ζητήματος (Λαοί, 1987 : τχ. 1^ο, 5-8), της Άνοιξης των λαών της Ανατολικής Μεσογείου (Χαραλαμπίδης Μ., 1996 : 22) και δραστηριοποιούνται ιδιαίτερα στο πλευρό του Κουρδικού Εθνικοαπελευθερωτικού Κινήματος (PKK), των Τούρκων αντικαθεστωτικών-αντικεμαλικών εστιάζοντας στη ρατσιστική και ολοκληρωτική φύση του τουρκικού κράτους, στο κίνημα της αναγνώρισης της αρμενικής (Ραυτόπουλος Γ., 2011 : 156)⁴⁰⁴ και της ποντιακής γενοκτονίας⁴⁰⁵, στο ζήτημα των αγνοουμένων της Κύπρου, στη μελέτη των μορφών πολιτιστικού ιμπεριαλισμού (Πολιτιστικός Ιμπεριαλισμός : 1997). Η Ελληνική Ένωση διοργανώνει στην Αθήνα τον Νοέμβριο 1986 το Συνέδριο της Διεθνούς Ένωσης για τα Δικαιώματα και την Απελευθέρωση των Λαών με τη συμμετοχή του Α. Τρίτση ως Γ.Γ. της Ο.Ε. Συνεδρίου⁴⁰⁶. Την έναρξη των εργασιών του Συνεδρίου πραγματοποιεί ο Α.Π. που ήταν επίτιμο μέλος της Διεθνούς Ένωσης (Χερουβής Γ., 8-4-2015 : συνέντευξη). Παράλληλα η Ελληνική Ένωση προχωράει και σε περιορισμένη εκδοτική δραστηριότητα, εκδίδοντας μεταξύ άλλων το περιοδικό *Λαοί* την περίοδο 1987-1988, ενώ μετέχει ενεργά στις δραστηριότητες της ο αγωνιστής και

⁴⁰³ Το Κέντρο Μεσογειακών Μελετών την περίοδο 1980-1985 συγκεντρώνει διανοούμενους του σοσιαλιστικού χώρου, μέλη του ΠΑΣΟΚ ή φιλικά διακείμενους στο ΠΑΣΟΚ και τη θεωρία της εξάρτησης, όπως ο Τζ. Πέτρας, η Α. Κατσέλη, ο Π. Νεάρχου, ο Μ. Χαραλαμπίδης, ο Α. Μητρόπουλος, ο Χ. Ιωάννου κα. Είναι χαρακτηριστικό ότι το Διεθνές Συνέδριο, Μετάβαση στο Σοσιαλισμό το 1980, το διοργάνωσε το Κέντρο Μεσογειακών Μελετών.

⁴⁰⁴ Διαρκές Δικαστήριο των Λαών- Ροδάκης Π. (προλ), *Το έγκλημα της σιωπής- Η γενοκτονία των Αρμενίων*, εκδ. Ηρόδοτος, 1988, Ατταριάν Β., *Η Γενοκτονία των Αρμενίων στον ΟΗΕ*, εκδ. Διεθνής Ένωση για τα Δικαιώματα και την Απελευθέρωση των Λαών & Γόρδιος, 2001

⁴⁰⁵ Η Βουλή θα αναγνωρίσει την ποντιακή γενοκτονία στις 24-2- 1994, ορίζοντας την 19^η Μαΐου ως ημέρα μνήμης του ποντιακού ελληνισμού (ν. 2193/94), υιοθετώντας σχετική πρόταση του Μ. Χαραλαμπίδη και του Κέντρου Ποντιακών Μελετών, όπως προκύπτει από τα πρακτικά της σχετικής συζήτησης στο ελληνικό κοινοβούλιο, βλ. Χαραλαμπίδης Μ., *Το ποντιακό ζήτημα σήμερα*, εκδ. Στράβων, 2014, σελ. 99επ.

⁴⁰⁶ Τρίτσης Α., Με την ευκαιρία της 10^{ης} επετείου της Διακήρυξης του Αλγερίου, στο *Παγκόσμια Διακήρυξη των Δικαιωμάτων των Λαών*, εκδ. Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα και την Απελευθέρωση των Λαών, 1986, σελ. 4-5

διανοούμενος της αριστεράς Περικλής Ροδάκης. Την περίοδο 1991-1995 σε εκδηλώσεις της Ένωσης μετέχει συχνά ως ομιλητής και ο Μιχάλης Ράπτης (Πάμπλο).

Ο Μ. Χαραλαμπίδης με τους «Ιταλούς» την περίοδο 1986-1989 αναπτύσσει παρεμβάσεις εντός του κόμματος εντείνοντας την προβληματική για την προϊούσα δανειακή εξάρτηση της χώρας από το διεθνές χρηματιστικό κεφάλαιο μέσω του μηχανισμού του δημοσίου χρέους, την αντίθεση στην κρατικοποίηση του κόμματος, τασσόμενος υπέρ της αποκατάστασης της εσωκομματικής δημοκρατίας ζητώντας τη σύγκληση νέου συνεδρίου, τονίζοντας ότι το ΠΑΣΟΚ μετεξελίσσεται ταχύτατα λόγω της ραγδαίας κρατικοποίησής του σε εξουσιαστικό μηχανισμό αλλοτρίωσης και όχι απελευθέρωσης των στελεχών και των μελών του (Χαραλαμπίδης Μ., 1993 : 124 επ). Παράλληλα ασκεί σκληρή κριτική τόσο στο ζήτημα του Νταβός, όσο και στην υπόθεση Κοσκωτά, όπως ήδη έχουμε αναφέρει.

Την ίδια περίοδο οι «Ιταλοί» αναπτύσσουν εντός του κόμματος την προβληματική τους για την περιφέρεια, την πολυκεντρική Ελλάδα ενάντια στον αθηνοκεντρισμό, τοποθετούνται ενάντια στη διεκδίκηση των Ολυμπιακών Αγώνων του 1996, καθώς επίσης και για τα εθνικά θέματα με αιχμή του δόρατος το Κυπριακό και ειδικότερα την πάλη ενάντια στη γραμμή της διζωνικής-δικοινοτικής ομοσπονδίας, προκρίνοντας τη θέση για το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης των Κυπρίων. Έχουν στις παρεμβάσεις τους στοιχεία αγροτισμού, καθώς επαναφέρουν την προβληματική του Καραβίδα για τον κοινοτισμό (Χαραλαμπίδης Μ., 2002)⁴⁰⁷, ένα είδος ιδιότυπου νεοελληνικού ναροντικισμού ή σοσιαλιστικού ρομαντισμού⁴⁰⁸ στο πλαίσιο της ιδεολογικής αναζήτησης και συγκρότησης μιας αυτόχθονης πολιτικής σκέψης, που ο χώρος των «Ιταλών» τη θεωρεί αναγκαία (Χαραλαμπίδης Μ., 8-10-2014 : συνέντευξη).

Για τον Μ. Χαραλαμπίδη ένας από τους ιδρυτικούς στόχους του ΠΑΣΟΚ, που δεν επιτεύχθηκε, ήταν ο επανακαθορισμός του θεωρητικού και μορφωτικού τοπίου στον πολιτικό ανταγωνισμό, η παραγωγή αυτόχθονης πολιτικής σκέψης και προγραμματικού σχεδίου που ν' ανταποκρίνεται στις ανάγκες του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, συμπυκνώνοντας την εμπειρία και τις ιδιαιτερότητες του εγχώριου κοινωνικού αγώνα. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη ανάλυση οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα ήταν φορείς ψεύτικης συνείδησης, οφειλόμενη είτε σε

⁴⁰⁷ Κ.Δ. Καραβίδας, *Το πρόβλημα της αυτονομίας. Σοσιαλισμός και Κοινοτισμός*, εκδ. Παπαζήση 1981.

⁴⁰⁸ Για τα ιδεολογικά ρεύματα σοσιαλιστικού ρομαντισμού, βλ. Lowy M.- Sayre R., *Εξέγερση και μελαγχολία. Ο ρομαντισμός στους αντίποδες της νεοτερικότητας*, Εναλλακτικές Εκδόσεις 1999, σελ. 190 επ.

διανοητική αδράνεια, είτε σε ιδεολογικό μεταπρατισμό, βασισμένη και σε υλικούς όρους, καταλήγοντας να είναι μηχανισμοί υπανάπτυξης και γεωπολιτικού ελέγχου της χώρας. Στερούνταν μιας αυθεντικής διήγησης και γόνιμης θεωρίας για τη χώρα και το λαό της, τόσο στην εκδοχή της δεξιάς (εθνικοφροσύνη) και του – μεταβενιζελικού- κέντρου (παλαιοκομματισμός), όσο και στην εκδοχή της κομμουνιστικής αριστεράς είτε στην παραδοσιακή - σταλινική της μορφή, είτε στην ανανεωτική - ευρωκομμουνιστική (Χαραλαμπίδης Μ., 1990 : 21-22). Η δημιουργία του ΠΑΣΟΚ ως ενός νεομαρξιστικού ρεύματος που συνάρθρωνε δυναμικά εθνικολαϊκές εμπειρίες, σύμφωνα με τον Μ.Χ. ήταν μια ανταγωνιστική απάντηση στους χώρους της δεξιάς, του κέντρου και της κομμουνιστικής αριστεράς, αλλά δεν ολοκληρώθηκε ιδεολογικά, ηττώμενο στο εσωτερικό του την περίοδο 1977-1985 από τις αντιλήψεις και πρακτικές του παλαιοκομματισμού και της παραδοσιακής αριστεράς (Χαραλαμπίδης Μ., 1993 : 25-26).

Παράλληλα ο χώρος των Ιταλών επιχειρεί να αναπτύξει μια εκδοτική δραστηριότητα μέσω των εκδόσεων Γόρδιος, προπαγανδίζοντας τις θέσεις του πολιτικοϊδεολογικού τους ρεύματος, αλλά και συγγενείς προσεγγίσεις. Ενδεικτικά και εκτός των βιβλίων του Μ. Χαραλαμπίδη οι εκδόσεις Γόρδιος εκδίδουν μεγάλο μέρος της συγγραφικής δραστηριότητας του Π. Ροδάκη, αλλά και βιβλία του Τ. Φωτόπουλου, του Γ. Σκλαβούνου, του Δ. Μάρτου, του Ν. Σαρρή κ.α. Την περίοδο 1993-1994 ο χώρος των Ιταλών διατίθεται να αναλάβει τη λειτουργία του εκδοτικού του ΠΑΣΟΚ, τις εκδόσεις Αιχμή. Η γραφειοκρατία του κόμματος στην πράξη το αρνείται και διακόπτει τη λειτουργία των εκδόσεων Αιχμή.⁴⁰⁹

Ο κύκλος της περιόδου 1978-1990, κλείνει με το 2^ο συνέδριο 1990. Ο χώρος των «Ιταλών» καταγράφει σε επίπεδο μελών Νομαρχιακών Επιτροπών μια σοβαρή ενδυνάμωση της επιρροής της την περίοδο 1989-1990 που φτάνει μέχρι και το 25% σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις (Χρυσανθακόπουλος Α., 5-12-2014 : συνέντευξη, Χατζηαντωνίου Γ., 9-12-2014 : συνέντευξη). Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο Α.Π. υιοθετεί στην 29^η σύνοδο της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Ανάβυσσος, Αύγουστος 1989), την προδιατυπωμένη πρόταση των Ιταλών για κατάργηση Κ.Ε. και ΕΓ και αντικατάστασή τους με ΚΟΕΣ και Γραμματεία ΚΟΕΣ στην πορεία προς το 2^ο συνέδριο, με ισότιμη συμμετοχή ανάμεσα στο απερχόμενο ΕΓ και ΚΕ με τους διαγραμμένους ή αποχωρήσαντες, που τελικά συνάντησε την αντίδραση της γραφειοκρατίας και δεν

⁴⁰⁹ Η σχετική μαρτυρία είναι από τον Θ. Σωσάνογλου, υπεύθυνο των εκδόσεων Γόρδιος

πέρασε (Χαραλαμπίδης Μ., 1993 : 101 επ. & 195 επ). Στο προσυνεδριακό διάλογο η ομάδα των «Ιταλών» σε επίπεδο οργανωτικό, όπως ήδη έχουμε αναφέρει έκανε δύο προτάσεις στην ΚΟΕΣ. Η μία για την αλλαγή του τρόπου εκλογής των συνέδρων και η άλλη για την αλλαγή του εκλογικού μέτρου σταυροδότησης στην εκλογή νέας ΚΕ. Η έντονη ιδεολογικοπολιτική δραστηριοποίηση του χώρου των Ιταλών κατά την προηγούμενη περίοδο σε συνδυασμό με τις οργανωτικές προσυνεδριακές παρεμβάσεις και τη διάχυτη κριτική που εκδηλώνεται κατά της γραφειοκρατίας, οδήγησαν στην ενίσχυση της ομάδας των «Ιταλών» σε επίπεδο ΚΕ, καθώς από 3 μέλη που έχουν εκλέξει φτάνουν τα 12 (Χαραλαμπίδης, Βουνάτσος, Νάος, Κηπουρός, Ασλάνης, Χρυσανθακόπουλος, Κύρκος, Λιαροκάκης, Ζουρίδης, Παϊπουτλίδης, Δουλγεράκης, Ευαγγελίδης). Επιπλέον στο χώρο επιρροής τους κινούνται 5 ακόμη μέλη της ΚΕ από το χώρο του συνεταιριστικού κινήματος. Καταγράφεται έτσι και με οργανωτικό τρόπο στο Συνέδριο η ιδεολογικοπολιτική παρέμβαση του χώρου των «Ιταλών» γύρω από το αγροτικό ζήτημα, αλλά και την προβληματική της περιφέρειας. Ο νέος αριθμητικός συσχετισμός, σε συνδυασμό με τη διάθεση του Α.Π. να συμμετέχει η εσωκομματική αντιπολίτευση στο ΕΓ οδήγησε στην περίληψη του Μ.Χ. στην πρόταση Α.Π. για το νέο ΕΓ στην 1^η σύνοδο της ΚΕ (Πεντελικό, Νοέμβριος 1990), κάτι που δεν πραγματοποιήθηκε τελικά λόγω μη υπερψήφησης του Μ.Χ. για το Ε.Γ. από την πλειοψηφία της ΚΕ, όπου κυριαρχούσε η κομματική γραφειοκρατία (Χαραλαμπίδης Μ., 1993 : 130).

Συνολικά οι «Ιταλοί» από το 1990 και μετά αποδυναμώνονται συνεχώς. Αρνούνται να οργανωθούν εσωτερικά λόγω ιδεολογικής απόρριψης της συγκεκριμένης επιλογής (Χρυσανθακόπουλος Α., 5-12-2014 : συνέντευξη), την οποία ο Μ.Χ. θεωρεί τριτοδιεθνιστική. Το αντικειμενικό αποτέλεσμα της οργανωτικής αδυναμίας που επιδεικνύουν τους κοστίζει εσωκομματικά και κατ' επέκταση πολιτικά. Κεντρικά τους στελέχη - ηλικιακά ευρισκόμενα στο στάδιο μετά την ολοκλήρωση μιας παρατεταμένης σε αρκετές περιπτώσεις σπουδαστικής περιόδου, ερχόμενα αντιμέτωπα με βιωτικές ανάγκες - εντάσσονται στο κράτος, κυρίως από το 1993 και μετά. Η ένταξη στο κράτος τους ενσωματώνει στην κομματική γραφειοκρατία. Όντας πλέον φορείς σχέσεων της ιδιότυπης γραφειοκρατικής κρατικο-κοινωνικής κατηγορίας απομακρύνονται από το ιδεολογικοπολιτικό χώρο των «Ιταλών», ο οποίος αναπαράγεται οριακά και με εξαιρετικά φθίνουσες προοπτικές, έχοντας στερηθεί τον μαζικό χώρο που τον τροφοδοτούσε την περίοδο 1977-1985 (Ιταλία) και αδυνατώντας να επεκτείνει την επιρροή του σ' ένα

κρατικοποιημένο κόμμα. Τέλος ο χώρος των «Ιταλών» αποτυγχάνει να έρθει σ' επαφή με τα υπαρκτά κοινωνικά κινήματα της περιόδου, κυρίως λόγω διαφορετικής ιδεολογικοπολιτικής κατεύθυνσης.

Η διαλεκτική του κόμματος δεν διαμορφώνεται πλέον στο εσωτερικό του, αλλά κυρίως μέσω των ηλεκτρονικών ΜΜΕ, ως συνέπεια της απώλειας της αυτονομίας του κόμματος και του ελέγχου της αστικής τάξης, αλλά και της επιρροής του διεθνούς παράγοντα στην εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ. Ο χώρος των ΜΜΕ δεν είναι φιλικός σε κινήσεις εσωκομματικής αντιπολίτευσης, ενώ και ο ίδιος ο Μ. Χαραλαμπίδης αρνείται συστηματικά και συνειδητά (Χαραλαμπίδης Μ., 1993 : 169) να αποτελέσει μέρος της προβαλλόμενης τηλεοπτικά πολιτικής τάξης από τα ΜΜΕ, των υφιστάμενων και ετερόνομων σχέσεων που αναπαράγονται μέσω της συγκεκριμένης διαδικασίας, η οποία κατά τον Μ.Χ. έχει τα χαρακτηριστικά του πολιτικού μεταμορφισμού (Χαραλαμπίδης Μ., 1993 : 187 επ.). Αλλά και ο πολιτικός λόγος του χώρου των «Ιταλών» και του ίδιου του Μ.Χ., επηρεασμένος προφανώς από το διαμορφούμενο συσχετισμό της δεκαετίας του '90 σε βάρος των δυνάμεων της εργασίας, αποριζοσπαστικοποιείται ή αποκόπτεται από τις όποιες κοινωνικές αναφορές. Αποσυνδέεται σταδιακά από το μαρξισμό, υποβαθμίζει την κοινωνική διάσταση του πολιτικού αγώνα, εμμένοντας μονοδιάστατα στην προβληματική της περιφερειακής επαναθεμελίωσης του κράτους. Πρόκειται για μια πρόταση παραγωγικής ανασυγκρότησης και καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού γειωμένου στις εγχώριες, αλλά και στις νέες γεωοικονομικές συνθήκες που ωθούν – κατά τον Μ.Χ.- στην ανάδειξη της κεντρικότητας του ελληνικού χώρου ενταγμένης στη στρατηγική κατεύθυνση επανασύνδεσής του με τα Βαλκάνια, τον Εύξεινο Πόντο, την Ανατολική Μεσόγειο, σε αντίθεση με τον αθηνοκεντρισμό που επιτείνεται από την επιλογή της αθηναϊκής οικονομικο-πολιτικής ελίτ για τη διεκδίκηση και ανάληψη των Ολυμπιακών Αγώνων Αθήνα 2004⁴¹⁰. Ο Χαραλαμπίδης εκείνη την περίοδο δίνει

⁴¹⁰ Η κριτική του χώρου των Ιταλών απέναντι στη γραφειοκρατία του κόμματος ως πολιτική έκφραση της άρχουσας τάξης της χώρας στο ζήτημα της περιφέρειας, έχει ως σημείο αιχμής αφενός την πολιτική των πολλών μικρών διάσπαρτων έργων της δεκαετίας του '80, του πενταετούς (1983-1987) και του Α' ΚΠΣ (1989) που σύμφωνα με τους Ιταλούς στοχεύουν στη δικτύωση και αναπαραγωγή με υλικούς όρους της γραφειοκρατίας του κόμματος, αφετέρου στην αθηνοκεντρική κατανομή του Β' ΚΠΣ (1994-2000) που οδηγεί στην αναπαραγωγή της ανάπτυξης της υπανάπτυξης σύμφωνα με την κριτική που διατυπώνεται. Αντί της επιλογής Αθηναϊκό Μετρο-Αττική Οδός, Αεροδρόμιο Σπάτων, Ολυμπιακοί Αγώνες αντιτάσσουν την Εγνατία Οδό, Σύγχρονο εθνικό σιδηροδρομικό δίκτυο, Οδικός και σιδηροδρομικός άξονας Αλεξανδρούπολη-Μπουργκάς-Οδησσός, Ιόνια Οδός, Ηγουμενίτσα-Βόλος (ως τμήμα ανασύστασης του Δρόμου του Μεταξιού, Μπάρι-Ηγουμενίτσα-Βόλος-Λεμεσσός-Λατάκεια-Χάιφα). Πρόκειται για μια πολιτική δημοσίων υποδομών που αναδεικνύει την κεντρικότητα του ελληνικού χώρου στις νέες γεωοικονομικές συνθήκες (τέλος Ψυχρού Πολέμου) οι οποίες

έμφαση στην προβληματική του για το ζήτημα των πόλεων, με αφορμή την πρότασή του για τη δημιουργία μιας νέας πόλης στη Θράκη, της Ρωμανίας (Χαραλαμπίδης Μ., 2001 και 2004), των τοπικών παραγωγικών συστημάτων⁴¹¹ καθώς επίσης και στα εθνικά θέματα με έμφαση στο δικαίωμα στα 12 ναυτικά μίλια στο Αιγαίο τον Νοέμβριο 1994 (Χαραλαμπίδης Μ., 1996 : 19), αλλά και την έντονη κριτική κατά της συμφωνίας Ελλάδας-Τουρκίας στο πλαίσιο της συνόδου κορυφής του NATO στη Μαδρίτη (*Το Ποντίκι*, 10-7-1997), ειδικότερα λόγω της αναφοράς στο κοινό ανακοινωθέν για νόμιμα ζωτικά συμφέροντα της Τουρκίας στο Αιγαίο⁴¹², αποδεχόμενος στην πράξη τη διάσπαση του εθνικού με το κοινωνικό ζήτημα.

Η αποδοχή της διαφοροποίησης της θέσης του ΠΑΣΟΚ για το ζήτημα της ΕΟΚ, ενσωματώνει ουσιαστικά το λόγο των «Ιταλών» στο κυρίαρχο αφήγημα του αναθεωρητισμού της στρατηγικής ΠΑΣΟΚ όπως διατυπώνεται στην 22^η συνόδο της ΚΕ (Μάιος 1987), αλλά και στο Μανιφέστο (Ιούλιος 1988) και που αναλυτικά παρουσιάσαμε σε σχετικό κεφάλαιο, ασχέτως του γεγονότος ότι ο Μ.Χ. καταψηφίζει και τα δύο κείμενα στην Κ.Ε. Οι διαφορές είναι έμφασης και όχι ουσίας. Ο Μ.Χ. θεωρεί ότι η ΕΟΚ μπορεί να αποτελέσει ένα πεδίο συμβολής μιας ενεργητικής εθνικής πολιτικής στα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής, της δημοκρατίας, της οικονομίας κλπ, εκφράζοντας πρωτίστως τις ανάγκες της χώρας και των λαών της περιοχής (Χαραλαμπίδης Μ., 8-10-2014 : συνέντευξη). Ανάλογου τύπου είναι και η κριτική που πραγματοποιεί ο Μ.Χ. στην ένταξη του ΠΑΣΟΚ στη Σοσιαλιστική Διεθνή. Πρόκειται για κριτική σε σχέση με τα χαρακτηριστικά ιδεολογικού

αντικειμενικά ωθούν προς την επανασύνδεση της Ελλάδας με τα Βαλκάνια, τις περιοχές του Ευξείνου Πόντου και της Ανατολικής Μεσογείου Βλ. Χαραλαμπίδης Μ., *Πολυκεντρική Ελλάδα*, εκδ. Γόρδιος 1994, του ίδιου *Για το νέο ραντεβού με την ιστορία-εγκώμιο στην πολιτική*, εκδ. Γόρδιος, 1995, σελ. 58, Μάρτος Δ. *Επικηρύσσοντας την Αθήνα- αφιέρωμα η Ολυμπιάδα, το κράτος των Αθηνών και ο Ελληνισμός*, *Αρδην*, τχ. 10^ο/1997.

Ενδεικτικές ιδεολογικές προσεγγίσεις του χώρου των Ιταλών στα ζητήματα πάλης ενάντια στον αθηνοκεντρισμό ενταγμένες σε αντιιμπεριαλιστική προοπτική βλ. Μάρτος Δ. *Το ζήτημα της επιστροφής των αρχαιοτήτων*, εκδ. Γόρδιος 1993, του ίδιου *Αθήνα, πρωτεύουσα του νέου ελληνικού κράτους*, εκδ. Γόρδιος 2005, του ίδιου *Αθηναϊσμός : Ιδεολογική, πολιτική και γεωγραφική μορφοποίηση της δυτικής κυριαρχίας στους κόσμους του ελληνισμού*, εκδ. Γόρδιος, 2015

⁴¹¹ Στην ανάδειξη των τοπικών παραγωγικών συστημάτων ως βασικών αναπτυξιακών πόρων του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, αλλά και στην ανάκτηση της έννοιας του μάστορα-παραγωγού απέναντι στην αλλοτρίωση της καπιταλιστικής εργασίας, θα επιμείνει ο Μ.Χ. στις προσεγγίσεις του και την περίοδο μετά το 2004, βλ. Χαραλαμπίδης Μ., *Ελληνική Ποιότητα και Ανάπτυξη. Η νέα συμμαχία*, εκδ. Στράβων, 2007, του ίδιου *Αναστήλωση. Ο τουρισμός ως πολιτιστική οικονομία*, εκδ. Στράβων, 2015

⁴¹² Στην 6^η Σύνοδο της ΚΕ (19-20/9/1997) που συζήτησε τη συμφωνία της Μαδρίτης, ο Μ.Χ. κατέθεσε αντεισήγηση (Χαραλαμπίδης Μ., 1998 : 366 επ.), η οποία υπερψηφίστηκε μόνον από άλλα δύο μέλη της ΚΕ (Μ. Φραγκιαδάκη, Δ. Βουνάτσος). Ιδιαίτερος κριτικοί απέναντι στη συμφωνία της Μαδρίτης, χωρίς όμως να υπερψηφίζουν την αντεισήγηση του Μ.Χ., ήταν και οι Α. Πεπονής και Π. Οικονόμου (*Το Ποντίκι*, 25-9-1997).

μεταπρατισμού που φέρει η εγχώρια εκδοχή του πρωτοεμφανιζόμενου εκείνη την περίοδο σοσιαλδημοκρατικού -εκσυγχρονιστικού ρεύματος εντός ΠΑΣΟΚ (Χαραλαμπίδης Μ., 1993 : 158) και όχι μια συνολική απόρριψη της γραμμής μιας ήδη αποδυναμωμένης παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας που είναι κυρίαρχη στη Σοσιαλιστική Διεθνή.

Πέραν του ζητήματος της ΕΟΚ, ο κριτικός λόγος των Ιταλών, που κατά βάση είναι η διανοητική παραγωγή του Μ.Χ. ειδικά κατά την υπό εξέταση περίοδο, έχει κατά τη γνώμη μας αδυναμίες σε τρία ακόμα σημεία. Το ένα είναι το πρότυπο κομματικής οργάνωσης που προτείνει, εκτός του κομβικής σημασίας ζητήματος της πάλης ενάντια στην κρατικοποίηση του κόμματος που με συνέπεια και συνέχεια τίθεται. Ενώ ασκεί κριτική ήδη από την 5^η σύνοδο της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Φεβρουάριος 1979) στο κομματικό πρότυπο του γραφειοκρατικού δημοκρατικού συγκεντρωτισμού (τριτοδιεθνιστικό πρότυπο), που φαλκιδεύει την προοπτική ενός κινήματος Τρίτου Δρόμου και αυτοδιαχειριστικής προοπτικής, δεν σκιαγραφεί στο επίπεδο της οργανωτικής πρακτικής τα βασικά χαρακτηριστικά ενός άλλου κομματικού προτύπου - κυρίως την περίοδο μετά το 1990 οπότε και απουσιάζουν οι αναφορές στην αυτοδιαχείριση - ούτως ώστε η κριτική στο τριτοδιεθνιστικό πρότυπο κομματικής οργάνωσης να μην οδηγεί στην κυριαρχία ενός αστικού προτύπου κομματικής οργάνωσης. Τα προτεινόμενα σχήματα της περιφερειακής διεύθυνσης του κόμματος και των θεματικών οργανώσεων⁴¹³ δεν απαντούν επαρκώς κατά τη γνώμη μας στο ζήτημα.

Επόμενο σημείο είναι η αντίληψη του Μ.Χ. που έχει για το λαϊκιστικό φαινόμενο, η οποία φαίνεται ν' απορρέει από τις λειτουργιστικές θεωρήσεις του λαϊκισμού (Μέρος Δ' κεφ. 1^ο). Ο Μ.Χ. εντοπίζει τις ρίζες λαϊκιστικών όψεων του ΠΑΣΟΚ στην αδυναμία του να συμβάλει στη μετατροπή της μερικότητας των κλαδικών αιτημάτων σε συνολικά προγράμματα μετασχηματισμού. Στοιχείο που διαμορφώνει ένα ανάλογο μοντέλο διακυβέρνησης (Χαραλαμπίδης Μ., 1993 : 146). Πρόκειται για μια αντίληψη του λαϊκιστικού φαινομένου, που έχει βασικές αναλογίες με το αναλυτικό σχήμα που υιοθετεί και το υπό διαμόρφωση εκσυγχρονιστικό ρεύμα (Σημίτης Κ., 1989β : 14). Έτσι ενώ η κριτική των κλαδικών κινήματων ως φορέων νομιμοποίησης του αστικού καταμερισμού εργασίας και σταθεροποίησης των

⁴¹³ Για μια νέα μορφή πολιτικού κόμματος – αντεισήγηση Μ.Χ. στην 3^η σύνοδο της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Φεβρουάριος 1991). Υπερψηφίστηκε από 17 μέλη της ΚΕ και ένα του ΕΓ (Μελίνα Μερκούρη), στο Χαραλαμπίδης Μ., *Ελληνική πολιτική παιδεία. Η πολιτική ως ανώτερη τέχνη*, εκδ. Στράβων, 2012, σελ. 133 επ.

καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής είναι κατά τη γνώμη μας γόνιμη, η διάσταση της «λαϊκιστικής» σχέσης που διαμορφώνεται μεταξύ κλαδικών κινημάτων και κυβέρνησης δεν λαμβάνει υπ' όψιν της την πολλαπλότητα των μορφών της κοινωνικής πάλης, ανάλογα με το βαθμό οργάνωσης της εργατικής τάξης σ' επιμέρους χώρους. Είναι μια κριτική από τη μεριά ενός καπιταλιστικού εξορθολογισμού και όχι από την οπτική του εργατικού κινήματος. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο που διατυπώνεται μετά τη διακοπή της έκδοσης του περιοδικού Συμβούλια για τον εργατικό έλεγχο και την αυτοδιαχείριση. Η συγκεκριμένη θέση αποξενώνει το χώρο των Ιταλών από μορφές πολιτικού και κοινωνικού αγώνα τμημάτων των κυριαρχούμενων τάξεων, απομακρύνει δηλαδή μια υπό διαμόρφωση πολιτική ομάδα οιονεί οργανικών διανοουμένων της ΕΛΕ από κοινωνικές δυνάμεις των «μη προνομιούχων». Η κίνηση αυτή έχει συνέπειες τόσο στην εσωκομματική πάλη, όσο και στην εξέλιξη του συγκεκριμένου ιδεολογικοπολιτικού ρεύματος.

Τέλος άλλη μία αδυναμία, κατά τη γνώμη μας, του αναλυτικού σχήματος του Μ.Χ. και του χώρου των Ιταλών είναι η υποβάθμιση της πραγματικότητας του μονοπωλιακού καπιταλισμού στην Ελλάδα - υπό τις συγκεκριμένες ιδιομορφίες που έχει και παρουσιάστηκαν στην παρούσα εργασία - και ο τονισμός της κεντρικότητας του αγροτικού χώρου.

Η ενσωμάτωση του χώρου των Ιταλών την περίοδο 1991-1995 είναι ιδεολογική και σε σημαντικό βαθμό οργανωτική (Τόγιας Β., 16-7-2014 : συνέντευξη) Και αυτό εξηγείται από το γεγονός πως υπάρχει μάλλον ταύτιση με την εισήγηση του Α.Π. στο 2^ο συνέδριο το 1990. Ο Μ.Χ. επαναπροτείνεται από τον Α.Π. για μέλος του Ε.Γ. μετά το 3^ο συνέδριο (Απρίλιος 1994) και αυτή τη φορά εκλέγεται, ενώ η δύναμη της ομάδας των Ιταλών στην ΚΕ μειώνεται από 12 σε 6 μέλη. Ο Μ.Χ. διατηρεί την αντιπαλότητά του με την κεντρική γραφειοκρατία του κόμματος και τις δύο μερίδες του συνασπισμού εξουσίας του ΠΑΣΟΚ με κυριότερη αιχμή σ' εκείνη τη συγκυρία την ερμηνεία του ιστορικού κύκλου της μεταπολίτευσης, του σοσιαλιστικού εγχειρήματος και των ευθυνών του ενιαίου συνασπισμού εξουσίας του κόμματος και της γραφειοκρατίας του για την ιστορική αποτυχία του ΠΑΣΟΚ σε σχέση με τους διακηρυκτικούς του στόχους (Χαραλαμπίδης Μ., 1994α & 1996), την πάλη ενάντια στην κρατικοποίηση του πολιτικού κόμματος όπως συγκεκριμένα την εκφράζει με την πρόταση για θέσπιση ασυμβιβάστου ταυτόχρονης κατοχής κυβερνητικού

αξιώματος και θέσης στην κεντρική κομματική καθοδήγηση⁴¹⁴, αλλά και την κατεύθυνση της μετεξέλιξης του ΠΑΣΟΚ στη διαφαινόμενη μεταπαπανδρεϊκή εποχή⁴¹⁵. Η γραφειοκρατία τού αποδίδει κατηγορίες είτε για τριτοκοσμικό σοσιαλισμό (παλαιότερα), είτε για μικροαστικό εθνικισμό από το 1986 και μετά. Η απόσταση που τον χωρίζει από την γραφειοκρατία του ΠΑΣΟΚ, τον οδηγεί σε παραίτηση από το ΕΓ, μετά την πολιτικοοργανωτική συνδιάσκεψη του ΠΑΣΟΚ τον Ιούλιο 1995 (Χαραλαμπίδης Μ., 1995, 1996 : 16, Λυγερός Σ., 1996 : 352). Διατηρεί πολιτικό και ηθικό κύρος ανάμεσα στα μέλη του ΠΑΣΟΚ, καθώς είναι ίσως το μοναδικό από τα ιστορικά στελέχη του ΠΑΣΟΚ, που την πάλη ενάντια στην κρατικοποίηση εκτός από θεωρία, την έκανε και προσωπικό παράδειγμα αρνούμενος να λάβει οποιαδήποτε θέση στον κρατικό μηχανισμό. Γι' αυτό και το σώμα του συνεδρίου διαμαρτύρεται στο 1^ο και κυρίως στο 2^ο συνέδριο (Χατζηαντωνίου Γ., 9-12-2014 : συνέντευξη), όταν το προεδρείο που ελέγχεται από την γραφειοκρατία, αρνείται να του δώσει τον λόγο (Χερουβής Γ., 8-4-2015 : συνέντευξη), ενώ ακούγεται με μεγάλη προσοχή στο 3^ο (Χαραλαμπίδης Μ., 1994α) και το 4^ο (Χαραλαμπίδης Μ., 1996)⁴¹⁶ συνέδριο του ΠΑΣΟΚ (Γαλιατσάτος Κ., 24-5-2014 : συνέντευξη, Χατζηαντωνίου Γ., 9-12-2014 : συνέντευξη) και παρ' όλη την αντίθεση της γραφειοκρατίας εκλέγεται στην πρώτη δεκάδα της Κ.Ε. Η πολιτική του γραμμή

⁴¹⁴ Ο χώρος των Ιταλών θέτει μ' έμφαση το ζήτημα του ασυμβίβαστου καθ' όλη την περίοδο 1994-1996. Ενδεικτικά αναφέρουμε α) Στο 3^ο συνέδριο (Απρίλιος 1994), βλ. Χαραλαμπίδης Μ., *Πολυκεντρική Ελλάδα*, εκδ. Γόρδιος, 1994α, β) Στην πολιτικο-οργανωτική συνδιάσκεψη (Ιούλιος 1995) βλ. Χαραλαμπίδης Μ., *Για το νέο ραντεβού με την Ιστορία-Εγκώμιο στην πολιτική*, εκδ. Γόρδιος 1995, σελ. 48-50, γ). Στο 4^ο συνέδριο (Ιούνιος 1996), βλ. Χαραλαμπίδης Μ., *Η ιστορία θέλει η επίσημη πολιτική δεν μπορεί*, εκδ. Γόρδιος 1996, σελ. 18. Η ομάδα των Ιταλών στη Νεολαία (Πεχλιβανίδης, Δρίνης, Τσατσάκης) στο 2^ο συνέδριο της Νεολαίας ΠΑΣΟΚ (Φεβρουάριος 1996) προτείνει στη συζήτηση για το καταστατικό θέσπιση ασυμβίβαστου για μέλος του Κ.Σ. Νεολαίας ΠΑΣΟΚ και κρατικής θέσης. Εναντίον του ασυμβίβαστου συνασπίστηκαν όλες οι κυρίαρχες ομαδοποιήσεις της γραφειοκρατίας του κόμματος με έκφραση στο χώρο της Νεολαίας ΠΑΣΟΚ (Τσοχατζοπουλικοί, εκσυγχρονιστές, προεδρικοί και αρσενικοί), βλ. εφημ *Ελευθεροτυπία*, 16-2-1996.

⁴¹⁵ Στο ζήτημα της μετεξέλιξης του ΠΑΣΟΚ στο ηγετικό επίπεδο ο Μ.Χ. κινείται στη λογική του βεμπεριανού σχήματος της «καθημερινοποίησης του χαρίσματος» δηλαδή της μετάβασης από το μοντέλο της χαρισματικής ηγεσίας σε μια θεσμοποίηση του χαρίσματος που θα κατοχυρώνει τη συλλογική λήψη αποφάσεων, Χαραλαμπίδης Μ., *Η «διαδοχή». Η κρίση νομιμοποίησης και αντιπροσωπευτικότητας στο ΠΑΣΟΚ* στο Χαραλαμπίδης Μ., *Η Ιστορία θέλει...οπ.π.* σελ. 37. Για το βεμπεριανό σχήμα της καθημερινοποίησης του χαρίσματος, βλ. Weber Μ., *Οικονομία και Κοινωνία*, τ. Α': *Κοινωνιολογικές έννοιες*, εκδ. Σαββάλας, 2005, σελ. 281

⁴¹⁶ Στην εισήγηση αυτή του Μ.Χ., με τίτλο «Ποιό το μέλλον για την Ελλάδα», περιλαμβάνεται και η αναφορά «Φοβάμαι ότι στο τέλος του κύκλου, το 2004, το 2010, θα έχουμε μια Ελλάδα... ένα φτωχό και ίσως συρρικνωμένο βιλαέτι ή γερμανικό λαντ», Χαραλαμπίδης Μ., *Η ιστορία θέλει...οπ.π.* σελ. 12. Το αναλυτικό σχήμα που υιοθετεί ο Μ.Χ. είναι της κίνησης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού ανάμεσα στην Ευρώπη υπό γερμανική ηγεμονία και στην Τουρκία ως επεκτατική δύναμη. Σύμφωνα με τον Μ.Χ. η Ελλάδα λόγω της ραγδαίας αποπαραγωγικοποίησής της και της δανειακής εξάρτησης από το διεθνές χρηματιστικό κεφάλαιο μέσω του μηχανισμού δημοσίου χρέους, θα μετατραπεί σε φτωχό γερμανικό λαντ.

όμως δεν εκφράζει πια μια καθολικότητα, ένα συνολικά ανταγωνιστικό εναλλακτικό σχέδιο. Δεν κατατίθεται από τον Μ.Χ. αντεισήγηση στις θέσεις της ΚΕ για το Συνέδριο. Δεν διατυπώνονται θέσεις μειοψηφίας⁴¹⁷. Γι' αυτό και η τελική αποχώρησή του από το ΠΑΣΟΚ το 1999 μαζί με την εναπομείνασα ομάδα των «Ιταλών», στη συγκυρία της παράδοσης Οτζαλάν⁴¹⁸ - ένδειξη του ισχυρού βάρους που διατηρούσε η αντιιμπεριαλιστική ιδεολογία ως συλλογική συνείδηση του συγκεκριμένου χώρου στη γενικότερη διαπλοκή εθνικού/διεθνικού, λόγω και συγκεκριμένων πολιτικών/κινηματικών δραστηριοτήτων - και η συγκρότηση του κομματικού σχηματισμού της Δημοκρατικής Περιφερειακής Ένωσης το 2000⁴¹⁹, δεν θα επιδράσει ουσιαστικά στον πολιτικό αγώνα. Σ' ένα περιβάλλον απολύτως εχθρικό, όπου κυριαρχεί το καρτελοποιημένο κομματικό σύστημα, ηγεμονεύει η διεθνής και εγχώρια αστική τάξη και το πολιτικό χρήμα⁴²⁰ (ΟΝΕ, χρηματιστήριο, ιδιωτικά ΜΜΕ, Ολυμπιακοί Αγώνες 2004, Siemens).

⁴¹⁷ Στη μάχη της διαδοχής στο 4^ο συνέδριο (Ιούνιος 1996), ο ΜΧ και ο χώρος των Ιταλών δεν παίρνουν θέση μεταξύ Σημίτη και Τσοχατζόπουλου. Προτείνουν αντί για την εκλογή Προέδρου, την εκλογή μιας 3μελούς Πολιτικής Γραμματείας, στο πλαίσιο του βεμπεριανού σχήματος της «καθημερινοποίησης του χαρίσματος», στο οποίο ήδη αναφερθήκαμε. Η 3μελής Π.Γ. ως προς τη σύνθεσή της θα αποτύπωνε τις τρεις εκδοχές-τάσεις του κόμματος, το εκσυγχρονιστικό τμήμα της γραφειοκρατίας, το παραδοσιακό τμήμα της γραφειοκρατίας, την εσωκομματική αντιπολίτευση στη γραφειοκρατία. Τελικά από το χώρο των Ιταλών εκλέγονται δύο μέλη στην ΚΕ (Χαραλαμπίδης, Βουνάτσος). Βλ. Χαραλαμπίδης Μ., *Η Ιστορία...οπ.π.* σελ. 20, του ιδίου *Το σχέδιο μας για την Ελλάδα- Ελάτε στην πολιτική*, εκδ. Γόρδιος, 2000, σελ. 132.

Τον Ιανουάριο 1996 στη συνεδρίαση της Κ.Ο. για την ανάδειξη νέου πρωθυπουργού, μετά την παραίτηση Α.Π., ο χώρος των «Ιταλών», που επηρέαζε δύο βουλευτές εκείνη την περίοδο (Κηπουρός, Βουνάτσος) υποστήριξε την υποψηφιότητα του Γ. Χαραλαμπίδου ως μεταβατικού Πρωθυπουργού, προτείνοντας τη συμμετοχή του Μ. Γλέζου και του Β. Λυσσαρίδη στο Υπουργικό Συμβούλιο, βλ. Χαραλαμπίδης Μ., *Ιδέες, αρχές και γραφειοκρατία. ΠΑΣΟΚ 1974-1998*, εκδ. Γόρδιος, 1998, σελ. 335

⁴¹⁸ Ο Μ.Χ. και οι εναπομείναντες «Ιταλοί» απέχουν από το 5^ο συνέδριο (Μάρτιος 1999), διακινώντας στο σώμα του συνεδρίου μια γραπτή παρέμβαση του ΜΧ, στην οποία επισημαίνεται πέραν της οριστικής ακύρωσης της πολιτικοϊδεολογικής φυσιογνωμίας του ΠΑΣΟΚ, η αδυναμία ισότιμης συμμετοχής της Ελλάδας στην ΟΝΕ λόγω της συνεχιζόμενης παραγωγικής συρρίκνωσης της. Όπως αναφέρεται σ' ένα σημείο χαρακτηριστικά «*Προπαγανδίζουν- δεν πρόκειται για λόγο- ότι εντάσσεται (σημ: η Ελλάδα) στην ΟΝΕ. Δια μέσου όμως ενός άλλου δρόμου, που δείξαμε χρόνια πριν, αναπτυξιακού και επόμενα δίκαιου κοινωνικά, θα μπορούσε να έχει ενταχθεί ήδη, χωρίς τον κίνδυνο να εξέλθει ή να είναι εύκολα εκβιάσιμος υπότροφός της.... Οι κοινοτικοί πόροι δεν γίνονται ανάπτυξη. Ένα μέρος τους χρησιμοποιείται ως υλική βάση στήριξης του ψευτοεκσυγχρονιστικού προσωπικού. Η άλλη στήριξή του είναι η τηλεκρατία. Προωθείται μια οικονομία-καζίνο, αντί μιας παραγωγικής οικονομίας. Από χρόνια πριν μίλησα για τη χώρα- Σίσυφο και μία οικονομία πληρωμής χρεών και δεν θα επεκταθώ. Τολμούν και μιλούν για ισχυρή Ελλάδα, όχι μόνο μετά τα Ίμια και τη Μαδρίτη, αλλά και μετά την υπόθεση Οτζαλάν, όπου κρύφτηκαν ως κράτος, δηλαδή ως υποκείμενο διεθνούς δικαίου και λειτουργήσαν, ενάντια στους διεθνείς και εθνικούς νόμους αλλά και στην ελληνική παράδοση, ως παρακράτος. Οι εξωτερικοί δανειστές διαφόρων μορφών, η απειλή πολέμου και όχι η ελεύθερη λαϊκή θέληση θα αποφασίζουν για το πώς και από ποιόν θα κυβερνάται η χώρα*», βλ. Χαραλαμπίδης Μ. *Το συνέδριο δεν έχει καμία νομιμοποίηση*, εφημ. *Αθηναϊκή*, 17-3-1999, όπως αναδημοσιεύεται στο Χαραλαμπίδης Μ., *Το σχέδιο μας για την Ελλάδα-Ελάτε στην πολιτική*, εκδ. Γόρδιος, 2000, σελ. 131

⁴¹⁹ Στις βουλευτικές εκλογές της 9^{ης} Απριλίου 2000 η Δ.Π.Ε. θα λάβει 32.068 ψήφους, ποσοστό 0,47%.

⁴²⁰ Αντί πολλών, βλ. το από 28-6-2008 απολογητικό Υπόμνημα του Θόδωρου Τσουκάτου ενώπιον του Εισαγγελέα Πλημ/κών Αθήνας για την υπόθεση της SIEMENS, όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται για

Προχωρήσαμε σε μια αρκετά εκτεταμένη παρουσίαση της εξέλιξης του ΠΑΣΟΚ Ιταλίας⁴²¹, καθώς αποτέλεσε κατά τη γνώμη μας τον μοναδικό ίσως εσωκομματικά χώρο κατά την υπό εξέταση περίοδο, με διακριτά χαρακτηριστικά διαμόρφωσης πολιτικοϊδεολογικού ρεύματος με ιστορικό και κομματικό βάθος, που επιβίωσε των διαγραφών λόγω ανοχής του Α.Π. Μια υπό διαμόρφωση πολιτική ομάδα «οιονεί οργανικών διανοουμένων»⁴²² του κοινωνικού μπλοκ των μη προνομιούχων, ερχόμενη με όρους αυτόνομης εσωκομματικής διαλεκτικής σε σύγκρουση με τη συλλογική ηγετική γραφειοκρατία, την ιδιότυπη κρατικο-κοινωνική κατηγορία και την υλική-εισοδηματική αναπαραγωγή της μέσω της διαχείρισης του κράτους, που ήταν η συγκεκριμένη μορφή που έλαβε εσωκομματικά η διαδικασία αστικοποίησης/κρατικοποίησης του ΠΑΣΟΚ. Ουσιαστικά αποτέλεσε επιμέρους εκδήλωση της πάλης τμημάτων του οργανωμένου και διάχυτου ΠΑΣΟΚ ενάντια στην απώλεια της αυτονομίας τους λόγω της διαδικασίας κρατικοποίησης του κόμματος, με τις ειδικότερες ιδεολογικές μορφές του εγχειρήματος συνάρθρωσης του νεομαρξισμού με αυτόχθονες εθνικολαϊκές εμπειρίες. Η κρατικοποίηση του ΠΑΣΟΚ και ο κυρίαρχος εξευρωπαϊσμός προσδιόρισαν τα όρια και το τέλος του συγκεκριμένου πολιτικοϊδεολογικού ρεύματος με τα ειδικότερα χαρακτηριστικά που είχε.

Στο Γ' Μέρος της παρούσας εργασίας ασχοληθήκαμε με την παρουσίαση τεσσάρων βασικών εκδοχών της εσωκομματικής και πασοκογενούς αντιπολίτευσης στη συλλογική ηγετική γραφειοκρατία του ΠΑΣΟΚ. Τις αναλύσαμε ως επιμέρους πολιτικές εκδηλώσεις της πάλης τμημάτων του οργανωμένου και διάχυτου ΠΑΣΟΚ, διεκδίκησης της αυτονομίας τους, ως εκδοχές σχέσεων εκπροσώπησης των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων απέναντι στην κρατικοποίησή τους, δηλαδή στην κυριαρχία των σχέσεων νομιμοποίησης του καπιταλιστικού κράτους και την

την περίοδο 1999-2000 «*Τα χρήματα (1.000.000 μάρκα) ήταν αποκλειστικά προεκλογική χορηγία*», σελ. 5.

⁴²¹ Χρησιμοποιώντας έναν όρο του Μαρκούζε αρκετά δημοφιλή στην περιγραφή φοιτητικών κινημάτων μετά το '68, το ΠΑΣΟΚ Ιταλίας ή ορθότερα ορισμένες όψεις του μπορούν να χαρακτηριστούν ως παρατεινόμενη εφηβεία, κατά την σπουδαστική ή ακόμα και μετασπουδαστική περίοδο, που λαμβάνει τις μορφές της άρνησης της αρχής της απόδοσης, της αποτελεσματικότητας, της ηθικής της επιτυχίας, όπως κυριαρχικά ορίζονται στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, βλ. Κολέτι Λ., 1982 : 30. Άλλωστε και ο κεντρικός κομματικός μηχανισμός, εμποτισμένος από τον τύπο ρεαλισμού που του προσέδιδε ο εκτεταμένος βαθμός κρατικοποίησής του και τα καθημερινά καθήκοντα διαχείρισης μιας καπιταλιστικής πραγματικότητας, χαρακτήριζε τους «Ιταλούς» ως ρομαντικούς ή αιθεροβάμονες, όταν δεν τους απηύθυνε «πιο πολιτικούς» χαρακτηρισμούς όπως τριτοκοσμικοί σοσιαλιστές ή μικροαστοί εθνικιστές.

⁴²² Με τη γκραμισιανή έννοια του όρου οργανικός διανοούμενος, όπως την αποδίδει ο Στ. Κουβελάκης, Ο Πουλαντζάς ως οργανικός διανοούμενος, στο Γολέμης Χ.- Οικονόμου Η., *Ο Πουλαντζάς σήμερα*, εκδ. Νήσος-Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, 2012, σελ. 377-8

αστικοποίηση του ΠΑΣΟΚ. Και οι τέσσερις εκδοχές εσωκομματικής και πασοκογενούς αντιπολίτευσης προήλθαν από το ρεύμα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου, διεκδικώντας μια ιδιότυπη κάθε φορά «ορθοδοξία» έναντι της συλλογικής ηγετικής γραφειοκρατίας του ΠΑΣΟΚ, κινούμενες ουσιαστικά σε μια γραμμή εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας απέναντι στη γραμμή της παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας (που υιοθετούσε στην πράξη η συλλογική ηγετική γραφειοκρατία), σύμφωνα με την ορολογία της ιστορίας του ευρωπαϊκού σοσιαλιστικού κινήματος που δέχεται η παρούσα εργασία.

Ο χώρος της Επιτροπής Οργανωτικού εξέφραζε την αντίσταση τμημάτων της οργάνωσης ΠΑΣΟΚ στην αλλοίωση των χαρακτηριστικών της απέναντι στην κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ, υπερασπιζόμενος τη γραμμή της πολιτικοστρατιωτικής και οικονομικής αποδέσμευσης από το ΝΑΤΟ και την ΕΟΚ. Ο χώρος γύρω από το περιοδικό *Φυλλάδιο* και την ΕΜΑΣ υπερασπίστηκε την αναγκαιότητα ανασυγκρότησης του σοσιαλιστικού χώρου μέσα από τη στρατηγική ΠΑΣΟΚ (ΕΑ-ΛΚ-ΚΑ), την πάλι απέναντι στη γραφειοκρατικοποίηση/αστικοποίηση του ΠΑΣΟΚ, με στόχο την ενότητα της αριστεράς. Η ΣΣΕΚ εξέφραζε μια στιγμή/τάση εξέλιξης-χειραφέτησης τμημάτων της μαχόμενης εργατικής τάξης, υπέρβασης του – δομικού σύμφωνα με τον Λένιν- τρεϊντιγουνισμού της κινούμενη προς τη συγκρότηση ενός πολιτικού υποκειμένου σε σοσιαλιστική-αντιιμπεριαλιστική κατεύθυνση, με αξιολογή κοινωνική γείωση σε μια πολιτική συγκυρία που χαρακτηρίστηκε από τη στροφή της οικονομικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ σε νεοφιλελεύθερη κατεύθυνση. Το ΠΑΣΟΚ Ιταλίας συγκροτήθηκε στην ιδεολογικοπολιτική-εσωκομματική πάλι απέναντι στην συλλογική ηγετική γραφειοκρατία και τους μηχανισμούς κρατικοποίησης του κόμματος, υπερασπιζόμενο μια νεομαρξιστική ιδεολογική «ορθοδοξία» ΠΑΣΟΚ.

Η συνολική ήττα του εγχειρήματος της Αλλαγής στα τέλη της δεκαετίας του '80 και η διάψευση των προσδοκιών των κυριαρχούμενων τάξεων, δεν ακύρωσε μόνον τις «επίσημες» κυβερνητικές εκδοχές ως εγχειρήματα σοσιαλιστικής μετάβασης, αλλά συμπαρέσυρε και τις αντιπολιτευτικές (εσωκομματικές ή μη) εκδοχές που αντλούσαν από το ιδεολογικοπολιτικό ρεύμα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου. Κάτι ανάλογο παρατηρήθηκε την ίδια περίοδο και σε διεθνές επίπεδο. Η κατάρρευση των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού» συμπαρέσυραν ιδεολογικοπολιτικά μαρξιστικά ή μαρξιστικογενή ρεύματα του εργατικού κινήματος που είχαν αντισταχθεί στο τριτοδιεθνιστικό ρεύμα είτε από την αρχή (σοσιαλδημοκρατία), είτε στην εφαρμοσμένη εξέλιξή του (ευρωκομμουνισμός). Για να επιβιώσουν χρειάστηκε να

μεταμορφωθούν πολιτικά. Δεν είναι τυχαίο που αυτό συνέβη τόσο με τα κόμματα της σοσιαλδημοκρατίας, όσο και με τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα. Η αποτυχία ενός ιστορικού σχεδίου οδηγεί σε κρίση και ακύρωση της προοπτικής και των εναλλακτικών προτάσεων που αντλούν από αυτό. Τουλάχιστον σε ενεστώτα χρόνο. Εκτός αν μεταμορφωθούν πολιτικά (Γκράμσι Α., 1987 : 254 επ.). Η ιδιότυπη κοινωνική κατηγορία της κομματικής γραφειοκρατίας πιέζει αντικειμενικά προς αυτή την κατεύθυνση, λόγω της διαδικασίας αναπαραγωγής της που γίνεται αυτοσκοπός. *Dura lex, sed lex*⁴²³ . . .

⁴²³ (Μτφρ: Είναι ένας σκληρός νόμος, αλλά είναι νόμος)

ΜΕΡΟΣ Δ΄

Ερμηνευτικά σχήματα ανάλυσης του ΠΑΣΟΚ

Το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα, έχει απασχολήσει όσο κανένα άλλο κόμμα την εγχώρια πολιτική επιστήμη. Ίσως να μην απέχει πολύ από την πραγματικότητα, ότι ο κλάδος της πολιτικής επιστήμης στην Ελλάδα και ειδικότερα η μελέτη του πολιτικού κόμματος συγκροτήθηκε σε μεγάλο βαθμό γύρω από τη μελέτη του ΠΑΣΟΚ. Και αυτό είναι απολύτως λογικό καθώς η πολιτική επιστήμη ως διακριτός ερευνητικός κλάδος σε ακαδημαϊκό επίπεδο συνέπεσε ουσιαστικά με την άνοδο και κυριαρχία του ΠΑΣΟΚ στο πολιτικό πεδίο.

Ορισμένα από τα κυριότερα αναλυτικά σχήματα που έχουν προταθεί ως ερμηνευτικά πλαίσια του ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1974-1990, είναι ο λαϊκισμός, οι πελατειακές σχέσεις, ο αρχηγισμός και ο εθνικισμός. Θα μπορούσαν όλα αυτά να θεωρηθούν και ως λαϊκισμός εν ευρεία εννοία. Προτείνουμε όμως τις επιμέρους διακρίσεις, καθώς είναι τα σημεία εκείνα στα οποία επικεντρώνονται οι συγκεκριμένες αναλύσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

ΠΑΣΟΚ και λαϊκισμός

Η συζήτηση για το ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1974-1995 ως συγκεκριμένη έκφραση στην Ελλάδα του λαϊκιστικού φαινομένου, ήταν αρκετά διαδεδομένη τόσο στο ακαδημαϊκό επίπεδο, όσο και στο πολιτικό, ενταγμένη εμμέσως ή αμέσως στο πλαίσιο της πολεμικής απέναντι στο ΠΑΣΟΚ. Η σχετική συζήτηση περί λαϊκισμού εντείνεται σε δύο ιστορικές περιόδους. Η πρώτη στη συγκυρία των εκλογών του 1977⁴²⁴ και η επόμενη την περίοδο 1989-1996 στο πλαίσιο κυρίως της διαμόρφωσης του εκσυγχρονιστικού ρεύματος εντός και περί το ΠΑΣΟΚ το οποίο ορίζεται ως ένα αντιλαϊκιστικό ρεύμα (Σημίτης Κ., 1989, 1989α, 1992, Χαραλάμπης Δ., 1990, 1996,

⁴²⁴ Ελεφάντης Α.- Καβουριάρης Μ. : *ΠΑΣΟΚ : Λαϊκισμός ή σοσιαλισμός*, περ. Πολίτης 10^{ος}/1977, Μουζέλης Ν., *Σκέψεις πάνω στη θεαματική πολιτική άνοδο του ΠΑΣΟΚ*, εφημ. Βήμα 12,15 και 16/3/1978, Καπετανγιάννης Β., *Η πολιτική και θεωρητική σημασία της συζήτησης για το ΠΑΣΟΚ*, περ. Πολίτης, 4^{ος}/1978. Και τα τρία κείμενα αναδημοσιεύονται στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ) *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, εκδ. Παρατηρητής, 1980, απ' όπου θα γίνονται στο εξής οι σχετικές παραπομπές που αναφέρονται στ' ανωτέρω κείμενα. Στην ίδια ενότητα μπορεί να ενταχθεί και η λίγο μεταγενέστερη εργασία του Μουζέλη Ν. , *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημπεριφέρεια. Ελλάδα-Βαλκάνια-Λατινική Αμερική*, εκδ. Θεμέλιο, 1986, όπως και του Ελεφάντη Α., *Στον αστερισμό του λαϊκισμού* εκδ. Ο Πολίτης, 1991.

Φούσκας Β., 1995, Λυριντζής Χ. –Νικολακόπουλος Η., 1990, Κατσούλης Ηλ., 1990, 1996, Λυριντζής Χ., 1990, Καζάκος Π., 1990, Λυριντζής Χ.- Νικολακόπουλος Η.- Σωτηρόπουλος Δ., 1996, Παπασπηλιόπουλος Σ., 1996, Δεμερτζής Ν., 1996).

Μια συνολική θεώρηση των επιστημονικών βάσεων της έννοιας του λαϊκισμού, εκφεύγει από τους στόχους της παρούσας εργασίας (Λυριντζής Χ.- Σπουρδαλάκης Μ., 1993). Ωστόσο σε θεωρητικό επίπεδο πιστεύουμε πως υπάρχει μια δυσλειτουργικότητα ή και ανεπάρκεια της έννοιας του λαϊκισμού ως αναλυτικής κατηγορίας, λόγω της πολυσημίας του, ως αποτέλεσμα του εντοπισμού του σε κινήματα με τελείως διαφορετικές κοινωνικές βάσεις ή ιδεολογικές αναφορές (Wiles P., 1969 : 167-171, Worsley P., 1969 : 219). Υπό αυτήν την οπτική μπορεί να λεχθεί ότι η έννοια του λαϊκισμού, ακριβώς λόγω της διεύρυνσής της αποτελεί ένα «σημαίνον», χωρίς συγκεκριμένα «σημαινόμενα». Ένα είδος «πανλαϊκισμού». Εκείνο που θα επιχειρηθεί να καταδειχθεί στη συνέχεια είναι μια σύντομη παρουσίαση των βασικότερων συμπερασμάτων της ανάλυσης του ΠΑΣΟΚ ως έκφρασης του λαϊκισμού στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό και μια κριτική θεώρηση αυτών, αφού προηγουμένως ξεκαθαρίσουμε ότι στη συζήτηση περί λαϊκισμού και ΠΑΣΟΚ, δεν αναφερόμαστε στις κατηγορίες που διατυπώνονταν από τα πολιτικά κόμματα στην αντιπαράθεσή τους με το ΠΑΣΟΚ. Επιπλέον και προκαταβολικά προχωράμε στη διάκριση ανάμεσα στον όρο λαϊκισμός και στον όρο δημαγωγία, καθώς στον τρέχοντα πολιτικό λόγο ο λαϊκισμός συνήθως αναφέρεται ως συνώνυμος της δημαγωγίας (Πανταζόπουλος Α., 2001 : 49), με την έννοια της διάστασης μεταξύ προεκλογικών λόγων και κυβερνητικών πράξεων ή της κολακείας του λαού, στοιχεία που αντλούν την καταγωγή τους από την αρχαιότητα (Weber M., 1959 : 116, Σακελλαρόπουλος Σ., 2001 : 222-223).

Η αρχική συζήτηση περί λαϊκισμού αντανakλά ουσιαστικά τη διεθνή συζήτηση για το λαϊκιστικό φαινόμενο, επιχειρώντας να την προσαρμόσει στην ανάλυση για το ΠΑΣΟΚ. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι η συζήτηση περί του λαϊκιστικού φαινομένου, ειδικά τις δεκαετίες '60 και '70 άνθισε κυρίως στη Λατ. Αμερική. Οι θεωρίες περί λαϊκισμού μπορούν να διακριθούν σ' εκείνες που αναφέρονται στον λαϊκισμό τόσο ως τρόπο οργάνωσης των μαζών (κίνημα), όσο και ως ιδεολογικό λόγο και σ' εκείνες που αναφέρονται στο λαϊκισμό ως αμιγώς ιδεολογικό φαινόμενο (Λακλάου Ε., 1983 : 163). Η Μ. Canovan στη μελέτη της για το λαϊκισμό, διακρίνει επτά διαφορετικούς τύπους λαϊκισμού, καταλήγοντας στον εντοπισμό δύο κοινών στοιχείων, αφενός τη συνεχή επίκληση του λαού και

εξιδανίκευση του λαϊκού στοιχείου και αφετέρου την αντίθεση στο κατεστημένο και τον αντι-ελιτισμό (Canovan M., 1981 : 294). Η Canovan μελετώντας τα εμπειρικά παραδείγματα του λαϊκιστικών κινήματων, προχώρησε σε μια πρωταρχική τυπολογική διάκριση μεταξύ αγροτικού λαϊκισμού (ρωσικός αγροτικός λαϊκισμός των διανοουμένων-ναροντικισμός, λαϊκισμός των γαιοκτημόνων στις ΗΠΑ, αγροτολαϊκιστικά κινήματα στην Ανατολική Ευρώπη) και πολιτικού λαϊκισμού (περονισμός και λαϊκιστικά κινήματα Λατ. Αμερικής, δημοψηφισματικός λαϊκισμός, Canovan M., 1981 : 8-16).

Οι λεγόμενες λειτουργιστικές θεωρήσεις του λαϊκιστικού φαινομένου (κυρίως των Germani G., 1970 & 1978 και T.Di Tella : 1970) επιχειρούν να το εντάξουν στο πεδίο της κοινωνικής εξέλιξης και συγκεκριμένα ως αποτέλεσμα του ασυγχρονισμού των δομών που παράγεται στις διαδικασίες μετάβασης από μια παραδοσιακή σε μια βιομηχανική κοινωνία. Σύμφωνα με τη λειτουργιστική θεώρηση στην περίοδο της μετάβασης συνυπάρχουν στοιχεία τόσο της παραδοσιακής, όσο και της σύγχρονης κοινωνίας που παράγουν ένα πλαίσιο δυϊσμού, είτε στο γεωγραφικό, είτε στο θεσμικό, είτε στο κοινωνιολογικό επίπεδο. Ουσιαστικά πρόκειται για την αδυναμία των υπαρχόντων θεσμών να ενσωματώσουν τη μαζική λαϊκή κινητοποίηση που προκαλείται από τη μεταβατική διαδικασία, η οποία καθοδηγείται και οργανώνεται από μία ανερχόμενη ελίτ ανταγωνιστική στην καθεστηκυία. Στο πλαίσιο της λειτουργιστικής θεώρησης του λαϊκισμού και λόγω ακριβώς της θεσμικής υπολειτουργίας, της υπό μετάβαση παραδοσιακής κοινωνίας, εκδηλώνεται το δίπολο ισχυρός ρόλος του ηγέτη, ανίσχυρη και απολύτως ελεγχόμενη από τον ηγέτη κομματική οργάνωση. Επιπλέον η αδιαφοροποίητη αναφορά στο λαό, που θεωρείται κεντρικό σημείο στο λαϊκισμό, οφείλεται σύμφωνα με τη λειτουργιστική θεώρηση στην αδυναμία αυτόνομης παρουσίας στον πολιτικό αγώνα της εργατικής τάξης των πόλεων και των αγροτικών στρωμάτων, παρ' όλο που αποτελούν τη βάση της λαϊκής κινητοποίησης και «ανάθεσης» σε άλλες κοινωνικές τάξεις και στρώματα της πολιτικής τους εκπροσώπησης. Τέλος κρίσιμης σημασίας στα λαϊκιστικά κινήματα, είναι η άρθρωση του λαϊκισμού με τον εθνικισμό. Η σύζευξη λαού-έθνους παρατηρείται σε όλα τα κινήματα που χαρακτηρίζονται λαϊκιστικά, είτε στη Λατ. Αμερική, είτε στην Ευρώπη, είτε στην Αφρική, είτε στην Ασία, είτε πρόκειται για αριστερούς, είτε για δεξιούς σχηματισμούς (Πανταζόπουλος Α., 2001 : 54 επ.).

Απέναντι στη λειτουργιστική θεώρηση, ο E. Laclau προτείνει τη θεώρηση του λαϊκισμού ως ειδική μορφή συνάρθρωσης λαϊκοδημοκρατικών εγκλήσεων. Η

συγκεκριμένη θεώρηση έχει ως αφετηρία δύο παραδοχές. Αφενός ότι η εμφάνιση των τάξεων στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο δεν συντελείται κατά τρόπο αναγωγιστικό, ως απόλυτη αντανάκλαση των σχέσεων παραγωγής (οικονομισμός-κοινωνιολογισμός) αλλά μέσω των συγκεκριμένων κάθε φορά πολιτικών και ιδεολογικών υπερδομών και ειδικότερα (οι τάξεις) ως μορφές σχετικά αυτόνομης ύπαρξης στο επίπεδο των υπερδομών, μέσα από τη διαδικασία συνάρθρωσης ταξικού λόγου και μη ταξικών στοιχείων (Λακλάου Ε., 1983 : 179, 181). Αφετέρου ο λαός δεν είναι μια ουδέτερη έννοια, αλλά ένας αντικειμενικός προσδιορισμός, ο ένας από τους δύο πόλους της κυρίαρχης αντίφασης στο επίπεδο ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού. Ο λαός εννοιολογείται ως αντιστεκόμενος πόλος στον συνασπισμό εξουσίας. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη θεώρηση η κυρίαρχη αντίφαση στο επίπεδο ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού συγκροτεί το πεδίο της λαϊκο-δημοκρατικής πάλης, η οποία καθορίζεται από την ταξική πάλη στο επίπεδο της παραγωγής και υπάρχει μόνο σε συνάρθρωση με ταξικά προγράμματα (Λακλάου Ε., 1983 : 187). Γι' αυτό ο Λακλάου συνοψίζοντας τη θεώρησή του για τον λαϊκισμό υποστηρίζει ότι η εργατική τάξη στην πάλη για την εγκαθίδρυση της ηγεμονίας της πρέπει να πετύχει τη μεγαλύτερη δυνατή συγχώνευση μεταξύ λαϊκοδημοκρατικής και σοσιαλιστικής ιδεολογίας. *Με την έννοια αυτή ένας «σοσιαλιστικός λαϊκισμός» δεν αποτελεί την πιο καθυστερημένη μορφή της ιδεολογίας της εργατικής τάξης αλλά την πιο προχωρημένη: αντιπροσωπεύει τη στιγμή κατά την οποία η εργατική τάξη έχει πετύχει να συμπυκνώσει το σύνολο της δημοκρατικής ιδεολογίας ενός κοινωνικού σχηματισμού μέσα στα πλαίσια της δικής της ιδεολογίας* (Λακλάου Ε., 1983 : 196)⁴²⁵. Σύμφωνα με τον Λακλάου υπάρχει λαϊκισμός των κυριαρχούμενων τάξεων και λαϊκισμός των κυρίαρχων τάξεων. Ο πρώτος συνίσταται στη σύμμειξη της λαϊκοδημοκρατικής ιδεολογίας μ' ένα πολιτικό σχέδιο κοινωνικής απελευθέρωσης, μέσα από το οποίο η εργατική τάξη ανυψώνεται σε ηγεμονική εθνική δύναμη. Αντίθετα ο λαϊκισμός των κυρίαρχων τάξεων συνίσταται στην ικανότητα της ηγεμονικής τάξης ή μερίδας να αντλήσει στοιχεία της λαϊκοδημοκρατικής ιδεολογίας, ουδετεροποιώντας το ανατρεπτικό της προσανατολισμό, αποδιοργανώνοντας και ενσωματώνοντας τμήματα των κυριαρχούμενων τάξεων (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 162-163). Στην πάλη για την ηγεμονική συνάρθρωση στοιχείων της λαϊκοδημοκρατικής ιδεολογίας στον ταξικό λόγο, κρίσιμα στοιχεία είναι η πάλη για

⁴²⁵ Ο Ελεφάντης ασκεί κριτική ιδιαίτερα στα περιεχόμενα της κατά Λακλάου λαϊκής δημοκρατικής ιδεολογίας, βλ. Ελεφάντης Α., *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, εκδ. Ο Πολίτης, 1991, σελ. 253

την ηγεμονία στο εθνικό ζήτημα και ειδικότερα ο ταξικός προσδιορισμός και μετασχηματισμός του εθνισμού από στοιχείο αστικής ιδεολογίας, σε σοσιαλιστικό εθνισμό (Λακλάου Ε., 1983 : 110)⁴²⁶, όπως και η πάλη για την ηγεμονία στο ζήτημα της δημοκρατίας. Η υιοθέτηση της έννοιας της ηγεμονίας με όρους γκραμσιανούς από τον Λακλάου είναι προφανής⁴²⁷.

Οι αναφορές στο ΠΑΣΟΚ ως έκφραση του λαϊκιστικού φαινομένου αναπαράγουν κατά βάση τα σχήματα της λειτουργιστικής θεώρησης του λαϊκισμού (Σημίτης, Μουζέλης, Κατσούλης, Χαραλάμπης, Λυριντζής, Δεμερτζής, Σωτηρόπουλος, Φούσκας, Πανταζόπουλος), ακόμα και όταν- αποφθεγματικά όμως- επισημαίνονται οι ανεπάρκειες του λειτουργισμού στην ανάλυση του λαϊκιστικού φαινομένου (Ελεφάντης Α., 1991 : 252). Λίγες υιοθετούν το σχήμα του Λακλάου για το λαϊκισμό ως ειδικού τύπου συνάρθρωση ταξικού λόγου – λαϊκοδημοκρατικών εγκλήσεων (Καπετανγιάννης), ενώ και οι εργασίες που θεωρούν το σχήμα του Λακλάου αναλυτικά γόνιμο, το κρίνουν ανεπαρκές για την ανάλυση του ΠΑΣΟΚ (Βερναρδάκης). Τέλος ο Ν. Πουλαντζάς παρεμβαίνοντας στο αρχικό στάδιο της συζήτησης για το ΠΑΣΟΚ ως λαϊκιστικό φαινόμενο, τόνισε ότι το ΠΑΣΟΚ πρέπει να γίνεται αντιληπτό ως ένα αριστερό σοσιαλιστικό κίνημα λόγω της αντιμπεριαλιστικής-αντιμονοπωλιακής γραμμής του και της οργανωτικής του διάρθρωσης σε μαζικούς χώρους και όχι ως «ποποulistικό» κίνημα (Πουλαντζάς Ν., 1980 : 417)⁴²⁸.

⁴²⁶ Για μια κριτική στην θέση του Λακλάου για προοδευτικό δυνητικά χαρακτήρα σ' έναν αριστερό εθνικολαϊκισμό, βλ. Δοξιάδης Κ., *Υποκειμενικότητα και εξουσία. Για τη θεωρία της ιδεολογίας*, εκδ. Πλέθρον, 1992, σελ. 26, Πανταζόπουλος Α., *Για το λαό...ο.π.π.* σελ. 67επ. Για το ζήτημα του μετασχηματισμού ιδεολογικών στοιχείων με ταξικό χαρακτήρα, και ειδικά στο θέμα του εθνισμού ή εθνικισμού, ο Ν. Πουλαντζάς ενώ στο έργο του *Φασισμός και Δικτατορία* θεωρεί ότι είναι στοιχείο της αστικής ιδεολογίας μη επιδεχόμενο μετασχηματισμό, στο μεταγενέστερο έργο του *Η κρίση των δικτατοριών* θέτει ως κρίσιμο ζήτημα της δυνατότητας ή μη σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της εθνικής ιδεολογίας στο ιμπεριαλιστικό στάδιο του καπιταλισμού, αν ο συγκεκριμένος ο πολιτικός αγώνας πραγματοποιείται σε χώρες κυρίαρχες ή κυριαρχούμενες.

⁴²⁷ Για μια κριτική παρουσίαση της έννοιας του λαϊκισμού κατά Λακλάου, βλ. Σακελλαρόπουλος Σ., *Η Ελλάδα... ο.π.π.* σελ. 209-211, Πανταζόπουλος Α. *Η στιγμή...ο.π.π.* σελ. 64-67, Φούσκας Β., *Λαϊκισμός...ο.π.π.* σελ. 112-121

⁴²⁸ Για την ακρίβεια αυτή είναι η άποψη του Ν.Π. όπως διαμορφώνεται στο τέλος της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, όταν το ΠΑΣΟΚ έχει αποκτήσει πιο σταθερά ιδεολογικά, πολιτικά, οργανωτικά χρώματα και έχουν μεσολαβήσει οι εκλογές της 20^{ης}-11-1977, βλ. Πουλαντζάς Ν., *Μπορεί να γίνει η ενότητα των δυνάμεων της αλλαγής;*, εφημ. *Τα Νέα*, 12-13/4/1978. Στην πρώτη φάση της μεταπολίτευσης ο Ν.Π. θεωρεί το ΠΑΣΟΚ κίνημα ποποulistικό, που είναι δυνατή η συμμετοχή του σε μια συμμαχία ενιαίου μετώπου της αριστεράς και των προοδευτικών δυνάμεων, βλ. Πουλαντζάς Ν., *Η γεφυροποίηση της Δεξιάς με τους χουντικούς- Κρίση στις πολιτικές δομές στην Ελλάδα*, συνέντευξη στον Πηλιχό Γ., εφημ. *Τα Νέα*, 8-9/9/1975. Ειδικότερα για μια σύνοψη της στάσης του Ν.Π. στη μεταπολιτευτική συγκυρία, βλ. Μπαλαμπανίδης Γ., *Πολιτική εκπροσώπηση και πολιτικές συμμαχίες : ο Πουλαντζάς στην ελληνική μεταπολιτευτική συγκυρία*, στο Γολέμης Χ.- Οικονόμου Η. (επιμ.) *Ο Πουλαντζάς σήμερα*, εκδ. Νήσος-Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα, 2012, σελ. 341 επ.

Συγκεκριμένα οι Ελεφάντης-Καβουριάρης αναλύοντας το ΠΑΣΟΚ, το αξιολογούν ως οργάνωση των στρωμάτων της νέας μικροαστικής τάξης (Ελεφάντης Α.,-Καβουριάρης Μ., 1980 : 188), η αναφορά στο λαό μέσα από το σχήμα προνομιούχοι-μη προνομιούχοι είναι αδιαφοροποίητη με μειωμένη αναφορά στις κοινωνικές τάξεις (Ελεφάντης Α.,-Καβουριάρης Μ., 1980 : 173 και 184), η αντικαπιταλιστική πολιτική γραμμή είναι υποβαθμισμένη (Ελεφάντης Α.,-Καβουριάρης Μ., 1980 : 184), τα λαϊκά ιδεολογήματα και εμπειρίες δεν είναι μετατρέψιμα σε σοσιαλιστική ιδεολογία (Ελεφάντης Α.,-Καβουριάρης Μ., 1980 : 189). Περαιτέρω ο Ελεφάντης εστιάζει και στην ειδικότερη πτυχή της λαϊκιστικής ιδεολογίας του ΠΑΣΟΚ, ως μια ουσιαστικά ιδεολογική κατασκευή από τους «από πάνω» για τους «από κάτω» (Ελεφάντης Α., 1991 : 317 επ., Λιάκος Α., 1990)⁴²⁹.

Ο Μουζέλης αναφέρεται στο λαϊκισμό τόσο ως κίνημα, όσο και ως ιδεολογία, εστιάζοντας περισσότερο στις οργανωτικές μορφοποιήσεις που παράγει ο λαϊκιστικός τρόπος κινητοποίησης (Μουζέλης Ν., 1980 : 279). Βάση της αντίληψης του Μουζέλη είναι ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεν είναι κυρίαρχος στην Ελλάδα, αλλά έχει τη μορφή θύλακα και για αυτό δεν υπάρχουν αυθεντικές μορφές ταξικής πολιτικής (Μουζέλης Ν., 1980 : 278). Το ΠΑΣΟΚ σύμφωνα με τον Μουζέλη κέρδισε την υποστήριξη των κοινωνικών στρωμάτων που κινούνται εκτός του πυρήνα του ΚΤΠ και ανήκουν στο διευρυμένο χώρο της απλής εμπορευματικής παραγωγής (αγρότες, βιοτέχνες, μικρο-καταστηματάρχες, Μουζέλης Ν., 1980 : 276). Η ιδεολογία του ΠΑΣΟΚ έχει τα –κατά Μουζέλη- λαϊκίστικα χαρακτηριστικά ασχέτως της σοσιαλιστικής ρητορικής. Ως τέτοια θεωρούνται η μανιχαϊστική διχοτόμηση ανάμεσα στον «καλό» λαό και το «κακό» κατεστημένο που αντικαθιστά την ταξική ανάλυση, η «υπερεθνικιστική» στάση απέναντι στην Τουρκία και η αναφορά στο δυτικό παράγοντα (ΗΠΑ, ΝΑΤΟ, CIA) ως πηγής όλων των δεινών, που καταλήγει σε μια ανθρωπομορφική αντίληψη για τον ιμπεριαλισμό και την εξάρτηση (Μουζέλης Ν., 1980 : 276). Άλλωστε κατά Μουζέλη η λαϊκιστική κινητοποίηση διαφέρει από την επαναστατική στο ότι επιφέρει αλλαγές μόνο στις σχέσεις κυριαρχίας και όχι και στις σχέσεις παραγωγής (Μουζέλης Ν., 1989 : 45).

Ο Λυριντζής θεωρεί τόσο τον ιδεολογικό λόγο του ΠΑΣΟΚ, όσο και την οργανωτική του συγκρότηση ως λαϊκιστική, εστιάζοντας στην προσπάθεια απλοποίησης και ουδετεροποίησης του κοινωνικού χώρου μέσα από την λαϊκή

⁴²⁹ Για μια βιβλιοκριτική της μελέτης του Ελεφάντη, Στον αστερισμό του λαϊκισμού, βλ. Δ. Δημούλης, *Θέσεις* τχ. 38°/1992.

έγκληση των μη-προνομιούχων (Λυριντζής Χ., 1990 : 57). Στην πραγματικότητα πρόκειται για ακύρωση της έννοιας του σοσιαλισμού, δεδομένου ότι στο λόγο και την πρακτική του ΠΑΣΟΚ αποτελούσε «σημαίνον» χωρίς «σημαινόμενα» (Λυριντζής Χ., 1990 : 58). Η λαϊκιστική πολιτική του ΠΑΣΟΚ στηρίζεται και αναπαράγει κοινωνικά τον ελληνικό μικροαστισμό (Λυριντζής Χ., 1990 : 59).

Ο Δεμερτζής θεωρεί το ΠΑΣΟΚ ως λαϊκιστικό φαινόμενο στηριζόμενο στην κυρίαρχη πολιτική κουλτούρα του νεοελληνικού μικροαστισμού (Δεμερτζής Ν., 1996 : 64). Αναλύει τον λαϊκισμό και ως πολιτική ιδεολογία και ως ειδικό τρόπο οργάνωσης των κοινωνικών συμφερόντων (Δεμερτζής Ν., 1996 : 64). Πρόκειται για εκ των άνω ενσωμάτωση των λαϊκών τάξεων, για ψευδοσυμμετοχή που δεν αναιρεί τις σχέσεις κυριαρχίας (Δεμερτζής Ν., 1996 : 65). Συμπυκνώνεται μια διχοτομική λογική στο δίπολο λαός-προνομιούχοι, οδηγώντας έτσι στην καλλιέργεια της έλλειψης συναινετικής νοοτροπίας και υπολειτουργίας των θεσμών (Δεμερτζής Ν., 1996 : 65).

Ο Χαραλάμπης θεωρεί τον λαϊκισμό ως μορφή εξωθεσμικής συναίνεσης, που παράγεται από την ασυγχρονία δομών, ανάμεσα στη συντελεσθείσα καπιταλιστική ανάπτυξη και την υπολειτουργία των αστικών θεσμών. Το αποτέλεσμα παράγει έλλειμμα καπιταλιστικής ορθολογικότητας και ανάγκη για εκσυγχρονισμό ως στρατηγική υπέρβασης της ασυγχρονίας των δομών και οικοδόμησης ενός σύγχρονου κοινωνικού συμβολαίου απέναντι στις λαϊκιστικές μορφές εξωθεσμικής συναίνεσης (Χαραλάμπης Δ., 1990 : 158-159).

Ο Παππάς ορίζει τον λαϊκισμό ως δημοκρατικό αντιφιλελευθερισμό, θεωρώντας τον ως κυρίαρχη πολιτική εκδοχή που έχει την αφετηρία της το 1981. Κατά τον συγγραφέα ο λαϊκισμός αντιπροσωπεύει τον ένα από τους δύο πόλους της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και πολώνεται απέναντι στον έτερο πόλο που είναι ο πολιτικός φιλελευθερισμός (Παππάς Τ., 2015 : 26, 28).

Ο Σημίτης, το 1989, θεωρεί ότι ο λαϊκισμός στην Ελλάδα βρίσκεται σε έξαρση και οφείλεται στην κοινωνική ρευστότητα λόγω της εκτεταμένων μορφών αυτοαπασχόλησης, του μεγάλου αριθμού των απασχολούμενων με τη γεωργία ως μικροκτηματίες, του μικρού αριθμού μισθωτών (Σημιτής Κ., 1989 : 9-10). Η συγκεκριμένη δομή απασχόλησης γεννά και αναπαράγει φαινόμενα πολιτικής και

κοινωνικής «πολυσθένειας»⁴³⁰. Η συγκεκριμένη κοινωνική δομή δεν παράγει μια κανονικότητα στην ταξική πάλη, αλλά εκδηλώνεται κυρίως με τη μορφή των διεκδικήσεων απέναντι στο κράτος, με αιτήματα προστασίας και κατοχύρωσης ιδιαίτερης μεταχείρισης έναντι άλλων κοινωνικών ομάδων (Σημίτης Κ., 1989 : 14). Η ασάφεια στην ταξική αντιπαράθεση εγγράφεται ως αδυναμία συγκεκριμενοποίησης τόσο του μπλοκ των μη προνομιούχων, όσο και του μπλοκ των προνομιούχων (Σημίτης Κ., 1989 : 15).

Ο Καπετανγιάννης στην προβληματική του για το ΠΑΣΟΚ ως έκφραση του λαϊκιστικού φαινομένου στην Ελλάδα, υιοθετεί και μάλιστα ρητά το αναλυτικό σχήμα του Λακλάου (Καπετανγιάννης Β., 1980 : 321-322). Ειδικότερα αναδεικνύει ως σημείο πάλης για την πολιτική ηγεμονία ανάμεσα στις κυρίαρχες και κυριαρχούμενες τάξεις τη συνάρθρωση στον ταξικό τους λόγο μη ταξικών στοιχείων όπως ο εθνικισμός και οι δημοκρατικές ελευθερίες, οι οποίες κατά τον Καπετανγιάννη, σε αντίθεση με τους Ελεφάντη-Καβουριάρη (Καπετανγιάννης Β., 1980 : 313-314), είναι μετατρέψιμες συγχωνευόμενες σε μια σοσιαλιστική γραμμή (Καπετανγιάννης Β., 1980 : 309).

Συνοψίζοντας τα βασικά σημεία που χαρακτηρίζουν το ΠΑΣΟΚ ως λαϊκιστικό όπως προέκυψαν από την ανωτέρω καταγραφή είναι ο διχοτομικός λόγος ανάμεσα σε λαό και κατεστημένο ως υποκατάστατο της ταξικής ανάλυσης (Sotiropoulos D.A., 2004 : 34), η ουδετεροποίηση και το αδιαφοροποίητο της αναλυτικής κατηγορίας των μη προνομιούχων, η ψευδεπίγραφη σοσιαλιστική επαγγελία, είτε με τη μορφή του σημαίνοντος, χωρίς σημαινόμενα (Λυριντζής), είτε με τη μορφή της παραφθοράς και μετωνυμίας (Ελεφάντης), είτε με τη μορφή της στρατηγικής στόχευσης της αλλαγής ως τροποποίησης των σχέσεων πολιτικής κυριαρχίας και όχι ανατροπής των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής (Μουζέλης), η ανθρωπομορφική διάσταση του ιμπεριαλισμού και της εξάρτησης, σ' ένα πλαίσιο που καθορίζεται από την μη κυριαρχία του ΚΤΠ (κυρίως Μουζέλης) και τη βαρύτητα των μικροαστικών στρωμάτων και ειδικότερα της νέας μικροαστικής τάξης εντός του ΠΑΣΟΚ, στην οποία αποδίδεται η κατασκευή «από τα πάνω» του λαϊκιστικού λόγου προκειμένου να ενσωματωθούν οι λαϊκές τάξεις.

⁴³⁰ Για την έννοια των πολυσθενών κοινωνικών υποκειμένων και την αναπαραγωγή τους στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, βλ. Τσουκαλάς Κ., *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, 2005, σελ. 145 επ.

Σύμφωνα με όσα έχουν αναφερθεί αναλυτικά ειδικά στο Α΄ Μέρος κεφ. 3^ο της παρούσας εργασίας, στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό κυριαρχεί ο ΚΤΠ τουλάχιστον από το 1922. Η διαφορά είναι ότι δεν έχει γίνει αποκλειστικός. Αυτό άλλωστε όπως παρατηρήσαμε στο Μέρος Β΄ κεφ. 8ο δέχεται και το ΠΑΣΟΚ στη 2^η σύνοδο της ΚΕ (Εθνική Λαϊκή Ενότητα-Ανοιχτή Δημοκρατική Πολιτική Δράση, Φεβρουάριος 1978). Ως τάση της μη αποκλειστικότητας του ΚΤΠ, αναπαράγονται διευρυμένα μορφές απλής εμπορευματικής παραγωγής σε συνάρθρωση με τον ΚΤΠ, καθώς επίσης χαμηλός ρυθμός συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης κεφαλαίου και παραγωγής, ειδικά στην υπό εξέταση περίοδο, όπως είδαμε στα σχετικά κεφάλαια. Η συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα παράγει χαμηλό βαθμό συγκέντρωσης εργαζομένων στις καπιταλιστικές επιχειρήσεις, σχετικά διευρυμένη αναπαραγωγή επιχειρήσεων με μικρό αριθμό απασχολούμενων και σταθεροποιημένη αναπαραγωγή μορφών αυτοαπασχόλησης. Αυτή η πραγματικότητα δεν αναιρεί το γεγονός της κυριαρχίας του ΚΤΠ και μάλιστα ως μονοπωλιακού καπιταλισμού στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Απλώς προσδιορίζει τα συγκεκριμένα δομικά χαρακτηριστικά του που παράγουν συνέπειες στην οργάνωση του πολιτικού και κοινωνικού αγώνα κατά την υπό εξέταση περίοδο.

Οι υποστηρικτές του λαϊκιστικού ΠΑΣΟΚ τονίζουν τον ρόλο των μικροαστικών στρωμάτων στο ΠΑΣΟΚ, στην κυριαρχία των οποίων αποδίδεται ο λαϊκιστικός λόγος και αντίστοιχες πολιτικο-οργανωτικές πρακτικές. Η συγκεκριμένη αναφορά, προκειμένου να θεμελιώσει τη διαφοροποίηση του ΠΑΣΟΚ από τα υπόλοιπα κόμματα, υπονοεί ότι τα μικροαστικά στρώματα υπεραντιπροσωπεύονται στο ΠΑΣΟΚ σε σχέση με τ' άλλα κόμματα, είτε εκλογικά, είτε οργανωτικά. Ωστόσο κανένα τέτοιο συγκεκριμένο στοιχείο δεν παρατίθεται από τους υποστηρικτές της άποψης αυτής. Απεναντίας ειδικά τα στρώματα της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης (βιοτέχνες, μικρομεσαίοι έμποροι, αυτοαπασχολούμενοι δικηγόροι, ιατροί κλπ), δεν οργανώνονται κατά προτίμηση στο ΠΑΣΟΚ, ούτε στρέφονται εκλογικά μαζικά προς το ΠΑΣΟΚ, μ' εξαίρεση τις εκλογές του 1981, όπως έχουμε αναφέρει σε προηγούμενα κεφάλαια (Μαυρής Γ., 1993). Η αναφορά ότι τα κοινωνικά στρώματα που αναπαράγονται εκτός του πυρήνα του ΚΤΠ, στηρίζουν κατά βάση ΠΑΣΟΚ (Μουζέλης) δεν ισχύει, καθώς όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει τόσο εκλογικά, όσο και συνδικαλιστικά η εργατική τάξη και ειδικότερα οι βιομηχανικοί εργάτες ψηφίζουν μαζικά το ΠΑΣΟΚ και τις συνδικαλιστικές εκπροσωπήσεις του, ενώ οργανώνονται σε σημαντικό βαθμό στο κόμμα, διαδραματίζοντας ρόλο στην εσωκομματική πάλη.

Από εκεί και πέρα στρώματα της νέας μικροαστικής τάξης πράγματι βρίσκονται σε έντονη κοινωνική κινητικότητα καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο. Η δυναμική τους παρουσία είναι ένδειξη κυριαρχίας του ΚΤΠ και κυρίως του ενισχυμένου ρόλου του τριτογενούς τομέα της οικονομίας. Άλλωστε ο Ελεφάντης που επιχειρεί να θεμελιώσει το λαϊκισμό του ΠΑΣΟΚ στην ισχυρή παρουσία της νέας μικροαστικής τάξης, δεν αμφισβητεί την κυριαρχία του ΚΤΠ. Δύο είναι κατά τη γνώμη μας τα προβλήματα με την άποψη αυτή. Το πρώτο είναι ότι υπάρχουν δομικοί λόγοι που επιτρέπουν στη νέα μικροαστική τάξη να κυριαρχεί ή και να ηγεμονεύει επί της εργατικής τάξης ακόμα και όταν ποσοτικά υστερεί, όπως είναι η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ. Οι λόγοι έχουν να κάνουν με τη διαφορετική θέση της νέας μικροαστικής τάξης και της εργατικής τάξης στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας στον ΚΤΠ, το χαμηλότερο ποσοστό εκμετάλλευσης της εργασίας τους που υφίστανται τα στρώματα της νέας μικροαστικής τάξης από τα στρώματα της εργατικής τάξης, τη διαφορά στον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο αναπαραγωγής ανάμεσα στα στρώματα της νέας μικροαστικής τάξης και της εργατικής τάξης και συνεπώς τον αυξημένο ελεύθερο χρόνο με όρους υλικούς που διατηρεί η νέα μικροαστική τάξη σε σχέση με την εργατική τάξη για ενεργητική συμμετοχή στις κομματικές διαδικασίες, η διαφορά μορφωτικού επιπέδου μεταξύ νέας μικροαστικής και εργατικής τάξης. Η πραγματικότητα αυτή εξηγεί την εικόνα η εργατική τάξη να αποτελεί την πλειοψηφία στην εκλογική και οργανωμένη βάση του ΠΑΣΟΚ, αλλά τη συντριπτική μειοψηφία σε επίπεδο δευτεροβάθμιων οργάνων (Ν.Ε.) και κεντρικής καθοδήγησης (ΚΕ.-Ε.Γ.) όπως έχουμε αναφέρει σε προηγούμενο κεφάλαιο. Ως εκ τούτου είναι ζήτημα διευρυμένης κοινωνικής αναπαραγωγής της καπιταλιστικής κανονικότητας, η ισχυρή παρουσία της νέας μικροαστικής τάξης εντός του ΠΑΣΟΚ και όχι κάποια ιδιαιτερότητα του συγκεκριμένου κόμματος στην οποία μάλιστα οφείλονται συνολικά λαϊκιστικές πρακτικές. Υπάρχει κατά τη γνώμη μας μία επιμέρους εξαίρεση, στην οποία θ' αναφερθούμε στη συνέχεια, που δεν ανατρέπει το ανωτέρω συμπέρασμα.

Το δεύτερο πρόβλημα με τη θέση της κυριαρχίας της νέας μικροαστικής τάξης είναι το πεδίο που αυτή πραγματοποιείται. Εάν και εφόσον τα στρώματα της νέας μικροαστικής τάξης κυριαρχούν σε βάρους των λαϊκών στρωμάτων και κυρίως της εργατικής τάξης, η διαδικασία αυτή δεν πραγματοποιείται στο κενό. Αναφέραμε στο επίπεδο της παραγωγής τους δομικούς όρους, που εκδηλώνεται αυτή η κυριαρχία. Για να ολοκληρωθεί και να αναπαραχθεί όμως, πρέπει να πραγματοποιηθεί στο πεδίο της υπερδομής, που δεν είναι άλλο στην προκειμένη περίπτωση από το πεδίο του

πολιτικού κόμματος. Η ανάλυση όμως της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ ως πεδίου επίλυσης αντιφάσεων και συγκρούσεων για την ηγεμονία ανάμεσα στις κυριαρχούμενες τάξεις και στρώματα, ανατρέπει τη βασική θέση της πρόσληψης του ΠΑΣΟΚ ως λαϊκιστικού κινήματος, η οποία προϋποθέτει μια κομματική οργάνωση αποδυναμωμένη και ανίσχυρη απολύτως παρακολουθηματική του χαρισματικού ηγέτη της. Κάτι τέτοιο και μάλιστα στο βαθμό που αναφέρουν οι υποστηρικτές της άποψης του ΠΑΣΟΚ ως λαϊκιστικού κινήματος, δεν αποδείχθηκε από την ανάλυση της εσωκομματικής εξέλιξης του ΠΑΣΟΚ, αλλά και των σχέσεων μεταξύ Ανδρέα Παπανδρέου και συλλογικής ηγετικής γραφειοκρατίας. Αλλά στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε.

Επόμενες λαϊκιστικές αναφορές που αποδίδονται στο ΠΑΣΟΚ είναι το διχοτομικό σχήμα λαός-κατεστημένο που ακυρώνει την ταξική ανάλυση, σε συνδυασμό με την ουδέτερη και αδιαφοροποίητη έννοια των μη προνομιούχων. Όπως είδαμε στο Μέρος Β΄ κεφ. 8ο στην 2η σύνοδο της ΚΕ του ΠΑΣΟΚ (Εθνική Λαϊκή Ενότητα-Ανοιχτή Δημοκρατική Πολιτική Δράση), αναλύεται η κοινωνική συμμαχία της αλλαγής, ως το μπλοκ των μη προνομιούχων που αποτελείται από εργάτες, αγρότες, νεολαία, υπαλλήλους, μικρομεσαίους, σε ισότιμη παρατακτική βάση. Ως «λαός» συνεπώς αναφέρεται το μπλοκ των μη προνομιούχων, με σαφέστατη ταξική ανάφορά και μάλιστα νοούμενο ως μπλοκ μέσα από την πάλη του ενάντια στο μπλοκ των προνομιούχων. Εκείνο που αμφισβητεί το ΠΑΣΟΚ είναι η ηγεμονία της εργατικής τάξης εντός του μπλοκ της αλλαγής, καθώς τοποθετεί τις κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις και στρώματα σε ισότιμη, παρατακτική βάση, λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, κατά την ανάλυση του ΠΑΣΟΚ. Η στρατηγική της Εθνικής Λαϊκής Ενότητας, όπως συγκεκριμένα αναλύεται στα κομματικά κείμενα του ΠΑΣΟΚ (2η/78, 5η/79, 9η/82, 10η/83 Σύνοδοι ΚΕ ΠΑΣΟΚ και εισήγηση Α.Π. στο 1ο συνέδριο 5ος/84) και έχουμε παρουσιάσει στα σχετικά κεφάλαια και ως προς τη σύνθεσή της και ως προς τους στόχους της είναι μια ταξική στρατηγική. Δεν πρόκειται για ενότητα όλου του έθνους. Αλλά για ενότητα των κυριαρχούμενων τάξεων που έχουν αντικειμενικό-υλικό συμφέρον στην πάλη για εθνική ανεξαρτησία και κοινωνική αλλαγή. Η πάλη του λαού, της ΕΛΕ ενάντια στην οικονομική ολιγαρχία ή τους προνομιούχους ή το κράτος της δεξιάς (ο όρος κατεστημένο, κατά πρώτον ορίζεται κατά τρόπο συγκεκριμένο από τον Α.Π. και

όχι ασαφώς⁴³¹, χρησιμοποιείται δε από τον Α.Π. κυρίως πριν τη δικτατορία, Σακελλαρόπουλος Σ., 2001 : 222 και 519), όπως συγκεκριμένα αναφέρεται στα κείμενα του ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1974-1985 αποτελεί μια λεκτική συμπύκνωση και μεταφορά στο πολιτικοϊδεολογικό επίπεδο της βασικής αναλυτικής αντίθεσης στο μαρξισμό κεφαλαίου-εργασίας, που μορφοποιείται στο χώρο της παραγωγής. Συνεπώς το διχοτομικό σχήμα που πράγματι υπάρχει στο λόγο του ΠΑΣΟΚ και η πολεμική απέναντι στους προνομιούχους ή στη δεξιά ή στις μορφές του ιμπεριαλισμού, δεν αποτελεί παρά τη σχηματοποίηση στο πολιτικοϊδεολογικό επίπεδο της βασικής αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας, της πάλης των τάξεων⁴³². Δεν γίνεται κατανοητό, κατά την άποψή μας, γιατί το σχήμα αυτό περιγράφεται ως λαϊκιστικό.

Η δεύτερη λαϊκιστικού τύπου αναφορά περί αδιαφοροποίησης θεώρησης των μη προνομιούχων, δεν αποδεικνύεται στα συγκεκριμένα αναλυτικά σχήματα του ΠΑΣΟΚ. Ενδεικτικά, στην καθοριστικής σημασίας για την οργανωτική εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ απόφαση της 5ης Συνόδου της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Φεβρουάριος 1979) στην ανάλυση του ταξικού προσδιορισμού και ρόλου του ΠΑΣΟΚ, διαβάζουμε μεταξύ άλλων τα εξής : *«Είναι γεγονός ότι κάθε τάξη και στρώμα από τη θέση του στην παραγωγική διαδικασία, αντιμετωπίζει διαφορετικά προβλήματα βιώνει με διαφορετικό τρόπο και ένταση τις αντιθέσεις του με το σύστημα και καταχτάει τη συνείδησή του με διάφορο ρυθμό. Οι δυνάμεις αυτού του κοινωνικού φάσματος στις διαμορφούμενες συνθήκες για τη χώρα, έχουν συγκλίνοντα και κοινά ταξικά συμφέροντα. Αποτελούν αντικειμενικά τις κινητήριες δυνάμεις για την αποτίναξη της κυριαρχίας του ιμπεριαλισμού και των μονοπωλίων και για την πραγμάτωση του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Η ιδεολογική-πολιτική ομοιογένεια και η συλλογική λειτουργία της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ προσδιορίζουν μια ουσιώδη διαφορά ανάμεσα στα μέλη και στα πλατιά στρώματα του εργαζόμενου λαού, που κοινωνικά εκπροσωπεί. Τούτη η*

⁴³¹ «Το θεωρούσαμε σαν ένα συνασπισμό προστασίας κοινών συμφερόντων: Το Παλάτι, οι Αμερικανοί, η στρατιωτική ηγεσία, οι ανώτερες δημοσιοϋπαλληλικές βαθμίδες, αξιωματούχοι εργατικών ενώσεων και γεωργικών συναιτερισμών διορισμένοι από την κυβέρνηση, το μεγαλύτερο μέρος της πανεπιστημιακής εκπαιδευτικής κοινότητας και η οικονομική επιχειρηματική κοινότητα, δηλαδή μερικοί βιομήχανοι, λίγοι τραπεζίτες, μεγάλος αριθμός καιροσκοπών ακίνητων περιουσιών και εμπορών και λίγες μα ισχυρές ξένες εταιρείες που είχαν πιάσει γερές βάσεις στην ελληνική οικονομία. Και φυσικά το κατεστημένο περιλάμβανε την ηγεσία της ΕΡΕ και αρκετούς πολιτικάντηδες των κομμάτων του κέντρου. Παράλληλα το αστυνομικό κράτος, τα συνεχώς αυξανόμενα σημάδια οικονομικής ανισότητας, η μεσαιωνική κατάσταση της γεωργίας και η έλλειψη εκπαιδευτικών και διοικητικών μεταρρυθμίσεων είχαν δημιουργήσει μεγάλη ανησυχία στο λαό». Παπανδρέου Α., *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, εκδ. Καρανάση, 1974, σελ. 23

⁴³² Για το ταξικό υπόβαθρο και την υλικότητα της διαιρετικής τομής δεξιάς/αντιδεξιάς τη δεκαετία του '80, βλ. Μοσχονάς Γ., *Η διαιρετική τομή δεξιάς-αντιδεξιάς στη μεταπολίτευση (1974-1990). Περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του «αντιδεξιού υποσυστήματος»*, στο Δεμερτζής Ν. (εισ-επιμ) *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, εκδ. Οδυσσέας 2000, σελ. 191-5

διαφορά σχετίζεται όχι με τον καταμερισμό στην παραγωγή, αλλά πρωταρχικά και κύρια με τη θεωρητική κατάρτιση, την πολιτική ωρίμανση και το βαθμό της ταξικής τους συνείδησης. Το ΠΑΣΟΚ και οι κοινωνικές τάξεις και στρώματα που εκφράζει, αποτελούν διαφορετικές ποιότητες. Το ΠΑΣΟΚ, σαν φορέας αλλαγής, είναι πολιτικός θεσμός με πολιτική οντότητα και ενιαία οργανωτική διάρθρωση και λειτουργία, που επεμβαίνει αυτόνομα στις κοινωνικές νομοτέλειες και που κατευθύνει την ταξική πάλη. Η τάξη και τα κοινωνικά στρώματα είναι οντότητες κοινωνικές, που καθορίζονται από τη θέση τους στην παραγωγική διαδικασία. Η μεταξύ τους σχέση είναι σχέση αλληλεξάρτησης, σύνδεσης και αλληλεπίδρασης..... Το ΠΑΣΟΚ, βαθιά ριζωμένο και δεμένο με την ελληνική πραγματικότητα, έχει επιτακτικό καθήκον, με τη πολύμορφη παρέμβασή του, να μετασχηματίσει την αντικειμενικά υπάρχουσα κοινωνική δυνατότητα σε δύναμη πολιτικής εξουσίας, με στρατηγικό στόχο την αλλαγή της καπιταλιστικής κοινωνίας» (5^η Σύνοδος ΚΕ, 1982 : 41-42). Ως εκ τούτου το ΠΑΣΟΚ έχει συνείδηση της εσωτερικής διαφοροποίησης των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων, ακριβώς λόγω του αναλυτικού του σχήματος (2^η Σύνοδος ΚΕ) περί κυρίαρχου αλλά όχι αποκλειστικού ΚΤΠ (Αμίν Σ., τ. 2^{ος} : 488), που αναπαράγει διευρυμένα έντονο κοινωνικό κατακερματισμό στο επίπεδο της παραγωγής. Και ορίζει ως πολιτικό καθήκον των οργανωμένων δυνάμεων του κόμματος την ενοποίηση του κοινωνικού μπλοκ των μη προνομιούχων στο πολιτικό επίπεδο στην πάλη τους για το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Η αρκετά διαδεδομένη άποψη περί πρόσληψης του πολιτικού και κοινωνικού χώρου ως αδιαφοροποίητου από το ΠΑΣΟΚ μέσα από το σχήμα των μη-προνομιούχων, όπου θεμελιώνεται και ο λαϊκισμός του ΠΑΣΟΚ έχει τα ακόλουθα προβλήματα. Κατά πρώτον δεν παραπέμπει σε συγκεκριμένες αναφορές στα κομματικά ντοκουμέντα του ΠΑΣΟΚ. Κατά δεύτερον δείχνει να μην λαμβάνει υπ' όψιν της την κρίσιμη διαφορά μεταξύ κοινωνικού και πολιτικού χώρου, δηλαδή μεταξύ δομής και υπερδομής, που το ΠΑΣΟΚ φαίνεται να την κατανοεί. Τρίτον, η συγκεκριμένη άποψη αναπαράγεται και σε μελέτες της περιόδου 1989-1991 (Σημίτης : 1989, Λυριντζής : 1990, Ελεφάντης :1991), όπου θα μπορούσε εν μέρει να υποστηριχθεί η πρόσληψη από το ΠΑΣΟΚ του κοινωνικού και πολιτικού χώρου ως αδιαφοροποίητου, όταν όμως το ΠΑΣΟΚ τείνει να εγκαταλείψει το σχήμα των μη-προνομιούχων και το ταξικό υπόδειγμα της εξάρτησης και υιοθετεί σταδιακά τα αναλυτικά σχήματα των θεωριών

εκσυγχρονισμού⁴³³ που καθοδηγούν τον αναθεωρητικό λόγο του ΠΑΣΟΚ στην 22^η σύνοδο της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Μάιος 1987) και του λεγόμενου Μανιφέστου του ΠΑΣΟΚ (Ιούλιος 1988), όπως παρουσιάσαμε αναλυτικά στο Μέρος Β΄ κεφ. 11^ο γ΄ της παρούσας εργασίας. Εκεί πράγματι μέσα από τις αναφορές του κοινωνικού σχηματισμού ως αδιαφοροποίητου όλου στην κατεύθυνση της (καπιταλιστικής) ανάπτυξης και της αύξησης της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας στο πλαίσιο της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης και του οροσήμου του «1992», θα μπορούσαν να ισχύσουν παρατηρήσεις περί υποχώρησης της ταξικής ανάλυσης. Όμως στην περίπτωση αυτή ανατρέπεται το σχήμα της λειτουργιστικής θεώρησης του λαϊκισμού, που υιοθετούν οι συγκεκριμένες προσεγγίσεις έστω και άρρητα.

Στο ΠΑΣΟΚ επίσης αποδίδεται ανθρωπομορφική πρόσληψη του ιμπεριαλισμού (Μουζέλης Ν., 1980 : 276), ως τυπική λαϊκιστική εκδήλωση. Για το ζήτημα της ανθρωπομορφικής διάστασης του ιμπεριαλισμού, δεν γίνεται απολύτως σαφές σε τι ακριβώς αναφέρεται ο συγκεκριμένος μελετητής, ούτε γίνεται συγκεκριμένη αναφορά σε προσεγγίσεις του ΠΑΣΟΚ για τον ιμπεριαλισμό. Απεναντίας όπως εκτενώς παρουσιάσαμε στο Μέρος Β΄ κεφ. 5^ο , αναλύοντας τα κείμενα του Α.Π. την περίοδο 1975-1977 όταν οριοθετείται το σοσιαλιστικό εγχείρημα του ΠΑΣΟΚ (Παπανδρέου Α., 1977) - το οποίο αργότερα μετά τις εκλογές του '81 θα κωδικοποιηθεί ως στρατηγική του τρίτου δρόμου για το σοσιαλισμό - απέναντι σε άλλες αναλυτικές προσεγγίσεις και στρατηγικά σχέδια της εποχής (παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατία, υπαρκτός σοσιαλισμός, ευρωκομμουνισμός), το ιμπεριαλιστικό στάδιο του καπιταλισμού αναλύεται ως αποτέλεσμα της συσσώρευσης κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, της κυρίαρχης τάσης διεθνοποίησης του καπιταλισμού και της οικοδόμησης άνισων σχέσεων τόσο ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές χώρες, όσο και μεταξύ μητροπολιτικών και περιφερειακών εθνικών κοινωνικών σχηματισμών, μέσα από τα αναλυτικά σχήματα της εξάρτησης. Αναλύεται δηλαδή η δυναμική του ιμπεριαλισμού, ως αντικειμενική τάση του καπιταλιστικού συστήματος. Ακόμα και όταν σ' ένα κείμενό του εκείνης της περιόδου ο Α.Π. αναφέρεται στη διαδικασία προσεταιρισμού εγχώριων προσώπων από τον ιμπεριαλισμό, την περιγράφει ως αντικειμενική διαδικασία που τη χαρακτηρίζει ως διάβρωση εκ μέρους της ιμπεριαλιστικής δύναμης μέσα από την

⁴³³ Για τη διάκριση ανάμεσα στο αναλυτικό παράδειγμα της θεωρίας του εκσυγχρονισμού και του ταξικού παραδείγματος σ' ένα γενικότερο επίπεδο, βλ. Βούλγαρης Γ., *Καπιταλισμός και Δημοκρατία. Η επάνοδος ενός παλιού προβλήματος*, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 10^ο/1997, σελ. 40 επ.

οποία αναπαράγεται το εξαρτημένο κράτος της κυριαρχούμενης χώρας. Συγκεκριμένα ο Α.Π. αναφέρει μεταξύ άλλων «*Βέβαια θα ήταν λάθος να νομισθεί ότι οι 'προσεταιρισμένοι' Έλληνες είναι πράκτορες. Αυτή είναι άλλη υπόθεση που δεν απαιτεί βαθύτερη ανάλυση παρά την αναμφίβολη πρακτική της σημασία. Οι 'προσεταιρισμένοι' Έλληνες έχουν 'πεισθεί'* (σημ: στη συνέχεια του κειμένου επικεντρώνει στο κρίσιμο ρόλο της εκπαιδευτικής διαδικασίας) *ότι το εθνικό μας συμφέρον ταυτίζεται με την πολιτική του μητροπολιτικού κέντρου- δηλαδή των ΗΠΑ ή του υποκατάστατού της, της Δυτικής Γερμανίας και γενικότερα της Δυτικής Ευρώπης. Οποιαδήποτε άλλη τοποθέτηση της Ελλάδας ή δεν είναι νοητή γι' αυτούς σαν ρεαλιστική εναλλακτική λύση ή αποτελεί εθνικά ύποπτη τοποθέτηση. Η δημιουργία ενός τέτοιου κλίματος, μιας τέτοιας κυρίαρχης ιδεολογίας, είναι απαραίτητος όρος για τη διάβρωση τόσο των πολιτικών φορέων της περιθωριακής χώρας όσο και των κρατικών λειτουργιών της. Στην Ελλάδα ο εμφύλιος πόλεμος και ο απόηχός του πρόσφερε το απαραίτητο υπόβαθρο για τη διαμόρφωση της 'ραγιάδικης' νοοτροπίας που χαρακτηρίζει την ηγέτιδα τάξη της χώρας μας και προλείανε το έδαφος για την αποτελεσματική διάβρωση πολιτικών φορέων και κρατικών λειτουργιών»* (Παπανδρέου Α., 1980 : 29-30). Δεν έχουμε υπ' όψιν μας κάποια συγκεκριμένη ανθρωπομορφική αναφορά στον ιμπεριαλισμό σε κείμενα του ΠΑΣΟΚ. Ενδεχομένως σε ομιλίες του Α.Π. μπορεί να διαπιστωθούν ανθρωπομορφικού τύπου αναφορές στον ιμπεριαλισμό, πρέπει όμως να ειπωθούν κατά τη γνώμη μας ως εκλαϊκευτικό στοιχείο που ενυπάρχει στην προφορική ομιλία, όταν εκφέρεται στο πλαίσιο του μάχιμου πολιτικού αγώνα.

Ο ορισμός του λαϊκισμού ως δημοκρατικός αντιφιλευθερισμός, που πολώνεται με τον πολιτικό φιλελευθερισμό εντός του πλαισίου της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας (Παππάς Τ. 2015 : 26), ενώ αναδεικνύει τη διάσταση της αντίθεσης μεταξύ φιλελευθερισμού και δημοκρατίας, έχει κατά τη γνώμη μας δύο αδυναμίες. Κατά πρώτον δεν εξηγεί γιατί ορίζει την αντίθεση μεταξύ φιλελευθερισμού και δημοκρατίας ως λαϊκισμό. Κατά δεύτερον τη δεκαετία του '80, όπου σύμφωνα με τον συγγραφέα βρίσκεται η αφετηρία της λαϊκιστικής ηγεμονίας με τον συγκεκριμένο ανωτέρω εννοιολογικό προσδιορισμό, δεν προκύπτει ως εμπειρικό δεδομένο σύγκρουση του ΠΑΣΟΚ με τον πολιτικό φιλελευθερισμό. Οι κυβερνητικές πολιτικές μάλλον προϋποθέτουν τον πολιτικό φιλελευθερισμό και θεσμικά τον ενισχύουν, παρά τον υπονομεύουν.

Τέλος για το ζήτημα της μη γνησιότητας της σοσιαλιστικής επαγγελίας δεν γίνεται σαφές σε τι συνίσταται αυτή και πώς διακρίνεται εξ αντιδιαστολής από τη

γνησιότητα. Όπως αναλύσαμε στα σχετικά κεφάλαια, το ΠΑΣΟΚ επαγγέλθηκε το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό την περίοδο 1974-1981 και συγκροτήθηκε ως μαζική οργάνωση για να υπηρετήσει αυτό το σκοπό. Η δε σοσιαλιστική στόχευση ως στρατηγικός στόχος εξακολούθησε να υπάρχει – έστω σε υποχώρηση- μέχρι το 1985. Η ανατροπή του τελικού στόχου και η σταδιακή αντικατάστασή του από μια διαδικασία εκσυγχρονισμού και οικοδόμησης μιας ανταγωνιστικής οικονομίας εντός της υπό νεοφιλελεύθερη μετεξέλιξη ΕΟΚ σταδιακά ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '80, ήταν αποτέλεσμα πολιτικών συσχετισμών και κατευθύνσεων της εσωκομματικής του πάλης που ενέγραφαν με τη σχετική αυτονομία τους την εξέλιξη της κοινωνικής πάλης στην Ελλάδα, ενσωματώνοντας και εσωτερικεύοντας το διαμορφούμενο διεθνές συσχετισμό, όπως προσπαθήσαμε αναλυτικά να δείξουμε στην παρούσα εργασία. Η ανατροπή του στρατηγικού στόχου ήταν αποτέλεσμα κοινωνικο-πολιτικού συσχετισμού ως δυναμικά εξελισσόμενη διαδικασία και όχι υπόθεση υποκειμενισμού κάποιου στρατηγικού νου ή εξαπάτησης του λαού από ένα κομματικό επιτελείο που έχει εξ υπαρχής σκοπό την πολιτική εναλλαγή και όχι την κοινωνική αλλαγή, ασχέτως του τι διακηρύσσει και οικοδομεί.

Καταλήγοντας θεωρούμε τον λαϊκισμό εν στενή εννοία και ιδιαιτέρως στη λειτουργιστική του θεώρηση, ακατάλληλο ως αναλυτικό εργαλείο. Πλησιέστερα είναι κατά τη γνώμη μας οι προσεγγίσεις του ΚΚΕ για το ΠΑΣΟΚ, όπως αποτυπώνονται στις θέσεις της ΚΕ του ΚΚΕ για το 10^ο συνέδριο (1978), όπου το ΠΑΣΟΚ χαρακτηρίζεται ως κόμμα του μικροαστικού σοσιαλισμού ή στις θέσεις της ΚΕ του ΚΚΕ για το 11^ο συνέδριο (1982), όπου το ΠΑΣΟΚ χαρακτηρίζεται ως ιδιότυπο σοσιαλρεφορμιστικό κόμμα. Οι συγκεκριμένοι χαρακτηρισμοί του ΠΑΣΟΚ είναι περισσότερο γειωμένοι κοινωνικά καθώς απορρέουν από συγκεκριμένη ανάλυση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και ειδικότερα από το σημαντικό βάρος της μικρής ιδιοκτησίας στην Ελλάδα, που και εμείς διαπιστώσαμε στο Μέρος Α' κεφ. 3^ο, αποτελώντας την αντικειμενική βάση για την ταλάντευση στην πολιτική πάλη των φορέων που τείνουν να καταλαμβάνουν διττή θέση στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Ο μικροαστικός σοσιαλισμός σε επίπεδο πολιτικής γραμμής αποτυπώνεται στον αγώνα για κατάργηση της μονοπωλιακής κατά βάση ιδιοκτησίας, αλλά όχι και κάθε μορφής ιδιοκτησίας. Στοιχείο που διαπιστώσαμε στις προγραμματικές θέσεις του ΠΑΣΟΚ ως υποβάθμιση της αντικαπιταλιστικής γραμμής σε σχέση με την αντιμπεριαλιστική-αντιμονοπωλιακή κατεύθυνση την περίοδο 1977-1984. Οι ιδιαιτερότητες του ΠΑΣΟΚ ως φορέα του μικροαστικού σοσιαλισμού, σύμφωνα με

τις θέσεις της ΚΕ του ΚΚΕ, απορρέουν από τις ιδιομορφίες του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και αφορούν αφενός τις αγωνιστικές εμπειρίες των μικροαστικών στρωμάτων από την πάλη τους ενάντια στον ιμπεριαλισμό – από το σημείο αυτό απορρέει και η συγκεκριμένη θεώρηση του εθνικού φαινομένου – και αφετέρου το εκτεταμένο βάρος της μικρής ιδιοκτησίας (Κότζιας Ν., 1985 : 55).

Ο λαϊκισμός σύμφωνα με τη θεωρία του Λακλάου, ως ειδική μορφή συνάρθρωσης σοσιαλιστικού λόγου και λαϊκοδημοκρατικών εγκλήσεων, είναι κατά τη γνώμη μας πιο γόνιμος για την ανάλυση του ιδεολογικού λόγου του ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1974-1985. Ως επιμέρους αλλά σημαντική διάσταση που αποτελεί η ιδεολογική φυσιολογία ενός κόμματος, το σχήμα του Λακλάου είναι αναλυτικά χρήσιμο για το ΠΑΣΟΚ, καθώς αποτυπώνει κομβικά σημεία του ιδεολογικού του λόγου, όπως συνάρθρωση του αγώνα για σοσιαλιστικό μετασχηματισμό με την πάλη για εθνική ανεξαρτησία και λαϊκή κυριαρχία, σε μια αντιιμπεριαλιστική προοπτική.

Ο λαϊκισμός, με την έννοια της ιδεολογικής απεύθυνσης της νέας μικροαστικής τάξης στις λαϊκές τάξεις, που υποστηρίζει ο Ελεφάντης, έχει κατά τη γνώμη μας βάση στην επιμέρους μεν, αλλά σημαντική, απεύθυνση του ΠΑΣΟΚ στα αγροτικά στρώματα. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό μέσα σε μια 15ετία (1960-1975) πραγματοποιείται μια γιγαντιαία διαστάσεων διαδικασία εσωτερικής μετανάστευσης στην Αθήνα κυρίως και δευτερευόντως στη Θεσσαλονίκη, η οποία τροφοδοτεί την παρατηρούμενη έντονη κοινωνική κινητικότητα, αναπαραγόμενη από τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, ασκώντας πίεση που οδηγεί στη σταδιακή μαζικοποίηση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η κοινωνική τάξη που διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο στη διαδικασία αυτή είναι η νέα μικροαστική τάξη, που έχει ενεργούς δεσμούς με τον αγροτικό χώρο, καθώς είναι εξαιρετικά πρόσφατη ή και ενεστώσα η αγροτική της προέλευση. Το στοιχείο αυτό αποτυπώνεται ιδεολογικά, πολιτικά και οργανωτικά, ακόμα και αισθητικά⁴³⁴ στο ΠΑΣΟΚ. Αυτή είναι η βάση για ορισμένες όψεις του ΠΑΣΟΚ, ειδικά στη σχέση του με τον αγροτικό χώρο που θα την χαρακτηρίζαμε ως ένδειξη νεοελληνικού ναροντικισμού ή σοσιαλιστικού νεορομαντισμού (διακηρυσσόμενη πρωτοπορεία αγροτιάς στον αγώνα για την αλλαγή, εξειδανίκευση της υπαίθρου, ανατροπή της ετεροβαρούς σχέσης πόλης-υπαίθρου, που στην κυβερνητική γλώσσα της δεκαετίας του '80 χαρακτηρίστηκε ως 'ξαναζωντάνεμα της υπαίθρου', η

⁴³⁴ Η απήχηση του μουσικοσυνθέτη και μέλους του ΠΑΣΟΚ Θωμά Μπακαλάκου την περίοδο 74-85 ιδιαίτερα στο χώρο του οργανωμένου ΠΑΣΟΚ είναι ενδεικτική.

συστηματική παρουσία του Α.Π. στο Κιλελέρ με τον έντονο συμβολισμό που της αποδιδόταν κλπ)⁴³⁵. Συμπερασματικά πρόκειται για σημαντικό, αλλά επιμέρους φυσιογνωμικό στοιχείο του ΠΑΣΟΚ της υπό εξέταση περιόδου.

Συνολικότερα άλλωστε η περίοδος 1974-1985, χαρακτηρίζεται από λαϊκιστικές εκδηλώσεις και εκφράσεις με την έννοια του Λακλάου, κυρίως με την ειδικότερη μορφή της συνάρθρωσης λαϊκών παραδόσεων και εμπειριών σ' έναν απελευθερωτικό λόγο σοσιαλιστικής έμπνευσης, σε διάφορα επίπεδα της ελληνικής κοινωνίας (Σοφός Π., 2000 : 144- 154). Από τον κινηματογράφο με πιο χαρακτηριστικές τις ταινίες του Θ. Αγγελόπουλου κυρίως το Θίασο (1975) και τον Μεγαλέξανδρο (1980), τη μουσική με την αναβίωση του ενδιαφέροντος για το ρεμπέτικο (Δαμιανάκος Σ., 1987) που αποτυπώθηκε τόσο στο επίπεδο της δισκογραφίας, της βιβλιογραφικής παραγωγής, όσο και στον κινηματογράφο

⁴³⁵ Στην πολιτική πρακτική του κόμματος λαϊκιστικές όψεις, υπό την έννοια του Λακλάου, συναντάμε και στη χρησιμοποίηση ακόμα και θρησκευτικών συμβολισμών σε μια κατεύθυνση συλλογικής μνήμης και απελευθέρωσης, με πιο χαρακτηριστική τη συχνή παρουσία του Α.Π. στις 15 Αυγούστου στην Παναγία Σουμελά (ενδεικτικά βλ. ομιλία-χαιρετισμό Α.Π. στο μοναστήρι της Παναγίας Σουμελά στο Βέρμιο Ημαθίας στις 15-8-1982, εφημ. *Τα Νέα*, 16-17/8/1982). Άλλη χαρακτηριστική ένδειξη προσαρμογής του ιδεολογικού λόγου στις δοσμένες συνθήκες ήταν η θεσμοθέτηση του πολιτικού γάμου ως ισότιμου του θρησκευτικού (ν. 1250/82, τροποποίηση αρ. 1367 ΑΚ εδαφ. 1), σύστημα διαζευκτικό ή «ισόκυρο» κατά την προσφυή διατύπωση του Α.Π., αντί της καθιέρωσής του ως μοναδικού τύπου γάμου αναγνωριζόμενου από την πολιτεία όπως υποστήριζε η επιστημονική επιτροπή (Μάνεσης, Δελγιάννης, Κουμάντος κα) που επεξεργάστηκε τις διατάξεις για τη μεταρρύθμιση του Οικογενειακού Δικαίου. Σε μια ιστορική συγκυρία μάλιστα που η Διοικούσα Εκκλησία ήταν σχετικά αποδυναμωμένη στο δημόσιο λόγο, κυρίως λόγω της στάσης της κατά την –πρόσφατη τότε- περίοδο της Δικτατορίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν κλήθηκε εκπρόσωπος της Εκκλησίας στην αρμόδια επιτροπή που επεξεργάστηκε τη συγκεκριμένη μεταρρύθμιση, παρά τη σχετική διάθεση συμμετοχής που είχε διατυπώσει η Εκκλησία της Ελλάδος (Ακριβοπούλου Χ., 2010 : 474-477).

Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ υπαναχώρησε το 1987 στο ζήτημα της μοναστηριακής περιουσίας (η κοινωνικοποίηση της οποίας μαζί με τον διαχωρισμό μεταξύ Εκκλησίας και Κράτους αποτελούσε μία από τις προϋποθέσεις για τη θεμελίωση μιας γνήσιας σοσιαλιστικής ελληνικής δημοκρατίας, σύμφωνα με τη Διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου), ενώ ο ίδιος Υπουργός Παιδείας (Α. Τρίτσης) που είχε εξαγγείλει τη συγκεκριμένη πολιτική, μίλούσε παράλληλα για την ανάδειξη του σύγχρονου ρόλου της ορθοδοξίας, της σημασίας της ως συνεκτικού στοιχείου του ελληνισμού (μαζί με την ελληνική γλώσσα) και την ανάγκη αποκατάστασης της αληθινής ορθόδοξης κοινωνικής ιδεολογίας ανάλογης του κινήματος της Θεολογίας της Απελευθέρωσης στη Λατινική Αμερική, όπου ο Α. Τρίτσης είχε ζήσει μια περίοδο τη δεκαετία του '60 (Κουτουφάς Π., *Ποιός ήταν ο Αντώνης Τρίτσης*;, εφημ. *Το Ποντίκι*, 6-4-2011).

Το ΠΑΣΟΚ κατά τη δεκαετία του '80 δεν αναγνωρίζει εκκλησιαστικό ζήτημα, πολύ περισσότερο με τα χαρακτηριστικά μιας διαιρετικής τομής με κοινωνικό βάθος και μαζικά χαρακτηριστικά αντικληρικαλικού κινήματος αντίστοιχου των δυτικοευρωπαϊκών κοινωνικών σχηματισμών. Δείχνει να αντιλαμβάνεται τον αντικληρικαλισμό ως υπόθεση φιλελεύθερων προοδευτικών διανοουμένων υποστηρικτών της Αλλαγής ενδεχομένως ή ακόμα και ενταγμένων στο ΠΑΣΟΚ, υπέρ των οποίων δεν επιλέγει να διχάσει το κοινωνικό μπλοκ των δυνάμεων της Αλλαγής. Απεναντίας η γραμμή του ΠΑΣΟΚ από το 1996 και μετά στο ζήτημα των σχέσεων Εκκλησίας-Κράτους είναι διαφορετική, όπως εκδηλώνεται στην έντονη πολιτική αντιπαράθεση μεταξύ κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ και Εκκλησίας της Ελλάδος με αφορμή το ζήτημα της αναγραφής του θρησκευματος στο δελτίο αστυνομικής ταυτότητας (Απρίλιος-Μάιος 2000), σε μια περίοδο όμως που το ΠΑΣΟΚ κινείται σε μια σοσιαλφιλελεύθερη γραμμή εξευρωπαϊσμού και η Διοικούσα Εκκλησία διατυπώνει δημόσιο παρεμβατικό λόγο στα πολιτικά πράγματα.

(Ρεμπέτικο του Φέρρη, 1983), αλλά και την τηλεόραση (Το μινόρε της αυγής, 1983), η μαζική απήχηση των έργων του Γ. Μαρκόπουλου (όπως Ιθαγένεια 1971, Μετανάστες 1974, Θεσσαλικός κύκλος 1974, Ελεύθεροι Πολιορκημένοι 1976), του Η. Ανδριόπουλου (όπως Γράμματα στον Μακρυγιάννη 1979, Λαϊκά Προάστια 1980, Περιπλάνηση 1982) αλλά και του Π. Τζαβέλλα, η φωνή του Ν. Ξυλούρη. Δεν αναφερόμαστε στο έργο του Μίκη Θεοδωράκη καθώς παρ' όλο που το χαρακτηρίζουν πάμπολλα λαϊκιστικά κατά Λακλάου στοιχεία, έχει κυρίως παραχθεί την περίοδο 1959-1974, εξακολουθώντας βεβαίως να συγκινεί και κατά την υπό εξέταση περίοδο.⁴³⁶ Χαρακτηριστικό του κατά Λακλάου λαϊκιστικού ηγεμονικού λόγου της μεταπολίτευσης, είναι το ενδιαφέρον μέσα από μια συγκεκριμένη οπτική της Αντίστασης και του Εμφυλίου, αλλά και της Επανάστασης του '21 προσαρμοσμένα στις συνθήκες της μεταπολίτευσης, η γενικότερη κίνηση του βιβλίου και ιδιαιτέρως του πολιτικού με συγκεκριμένες κατευθύνσεις (Αξελός Λ., 2008), ακόμα και στο επίπεδο της β'βάθμιας εκπαίδευσης με πιο χαρακτηριστική περίπτωση το σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας (κορμού) της Γ' Λυκείου (1984)⁴³⁷. Τέλος η ίδια η παρουσία, ο δημόσιος λόγος και η δραστηριότητα της Μελίνας Μερκούρη ως Υπουργού Πολιτισμού καθ' όλη την περίοδο της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ τη δεκαετία του '80⁴³⁸, συμπυκνώνει στο ιδεολογικό επίπεδο πτυχές του κυβερνητικού λόγου και της ατμόσφαιρας της δεκαετίας του '80 (η διεκδίκηση της επιστροφής των αρχαιοτήτων με τη συγκεκριμένη ιδεολογική επένδυση που απόκτησε το ζήτημα, η δωρεάν πρόσβαση στους αρχαιολογικούς χώρους, η κρατική υποστήριξη μορφών

⁴³⁶ Για μια πολεμική απέναντι σε κυρίαρχες όψεις της λαϊκιστικής ατμόσφαιρας βλ. Γαβριηλίδης Α., *Η αθεράπευτη νεκροφιλία του ριζοσπαστικού πατριωτισμού- Ρίτσος, Ελύτης, Θεοδωράκης, Σβορώνος*, εκδ. Futura 2007

⁴³⁷ Σκουλάτου Β.- Δημακοπούλου Ν.- Κονδή Σ., *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη (Γ' Λυκείου)*, εκδ. Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, 1984. Διόλου τυχαία οι βασικοί εκπρόσωποι του θεωρητικού ρεύματος του ιστορικού αναθεωρητισμού στην Ελλάδα που επικεντρώνεται στην «αντι-αριστερή» ανάγνωση της δεκαετίας του '40, επιλέγουν να αναφερθούν στο συγκεκριμένο σχολικό σύγγραμμα, ως υπόδειγμα της ηγεμονικής αριστερής εθνικολαϊκής αφήγησης του εμφυλίου πολέμου, που κατά τη δεκαετία του '80 μετεξελίσσεται σε κρατικό λόγο μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας, βλ. Καλύβας Σ.- Μαραντζίδης Ν., *Εμφύλια Πάθη : 23 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον εμφύλιο*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2015, σελ. 19

⁴³⁸ Πρόκειται για τον μόνο υπουργό του ΠΑΣΟΚ, που δεν άλλαξε ποτέ υπουργείο, ούτε έμεινε ποτέ εκτός κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ. Επίσης ο Δ. Τσοβόλας, την περίοδο των κυβερνήσεων ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του '80, έμεινε εκτός κυβερνητικού σχήματος μόνον για χρονικό διάστημα λιγότερο των δύο μηνών (3/6/85-25/7/85) δεύτερος μακροβιότερος υπουργός μετά την Μελίνα Μερκούρη, παραμένοντας σταθερά στο ίδιο υπουργείο (Οικονομικών). Πέραν από το αυταπόδεικτο γεγονός της εμπιστοσύνης που σταδιακά κατέκτησε ο Τσοβόλας στη σχέση του με τον Α.Π., σημαντικό στοιχείο της συγκεκριμένης σταθερότητας – ακόμα και ως δευτερεύουσα διάσταση- είναι ότι ο Τσοβόλας ως πολιτικός λόγος και ιδεολογική συγκρότηση αποτελεί μια κατά Λακλάου λαϊκιστική εκδοχή, κυρίαρχη στην ατμόσφαιρα ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του '80. Για Δ.Τ. βλ. ενδεικτικά Νικολάου Ν., *Αφηγήσεις : Η προκατάληψη και η αλήθεια για τον Δημήτρη Τσοβόλα*, εφημ. *Καθημερινή*, 10-5-2008

λαϊκής τέχνης και κουλτούρας, ο θεσμός των Δημοτικών Περιφερειακών Θεάτρων κλπ) στη λαϊκιστική κατά Λακλάου εκδοχή, όχι υποχρεωτικά κυρίαρχες, αλλά ως ένα μάλλον ατελές και ανολοκλήρωτο εγχείρημα σύνθεσης παραδοσιακών και νεοτερικών στοιχείων πολιτισμικής κουλτούρας, εκσυγχρονισμού της παράδοσης (Δεμερτζής Ν., 1990 : 70 επ.), το οποίο δεν συνεχίστηκε τη δεκαετία του '90.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

ΠΑΣΟΚ και πελατειακές σχέσεις

Επόμενο αναλυτικό σχήμα, χρησιμοποιούμενο συνήθως μαζί με τις θεωρίες του λειτουργιστικού λαϊκισμού, είναι εκείνο των πελατειακών σχέσεων. Οι πελατειακές σχέσεις, σχέση πάτρωνα-πελάτη, κατανοούνται ως ειδικός τρόπος ένταξης των μαζών στον πολιτικό αγώνα, αποτέλεσμα μιας μαζικής λαϊκής κινητοποίησης που αδυνατεί να ενσωματωθεί στη μέχρι εκείνη τη στιγμή θεσμική αντιπροσώπευση (Μουζέλης Ν., 1989 : 30), παράγει μια εξωθεσμική-εξωσυμβολαιακή πραγματικότητα σε διαπροσωπικό επίπεδο (Χαραλάμπης Δ., 1989 : 31), με στόχο τη διανομή πόρων και προνομίων από το κράτος σε οργανωμένες κοινωνικές ομάδες (Χαραλάμπης Δ., 1996 : 304-305). Στη μεταπολιτευτική Ελλάδα παρατηρείται αντικατάσταση των παραδοσιακών πελατειακών σχέσεων του πάτρωνα-κομματάρχη από το γραφειοκρατικό μαζικό κόμμα, τα στελέχη και τα μέλη του οποίου εντάσσονται μαζικά στο κράτος με αποτέλεσμα την κομματικοποίησή του (Γεωργαράκης Ν., 2000 : 274), την χρησιμοποίησή του ως εργαλείο παρασιτικής ενσωμάτωσης εργατικού δυναμικού, ως πολιτική μηχανή προσέλκυσης ψήφων (Σωτηρόπουλος Δ., 2001 : 98). Βασικός ρόλος των κομματικών οργάνωσεων κατά την υπό εξέταση περίοδο και ιδιαιτέρως του ΠΑΣΟΚ, είναι η αναπαραγωγή και ο εκσυγχρονισμός των δικτύων πελατείας, μέσω της μετάβασης από μια προσωποπαγή σε μια πιο απρόσωπη σχέση (Λυριντζής Χ.- Νικολακόπουλος Η.-Σωτηρόπουλος Δ., 1996 : 24), παράγοντας ως αποτέλεσμα αυτό που έχει χαρακτηριστεί ως γραφειοκρατική πατρωνεία (Lyrintzis C., 1984). Κατά την άποψή μας το σχήμα των πελατειακών σχέσεων είναι ανεπαρκές για τους ακόλουθους λόγους.

Κατά πρώτον ενώ προβαίνει σε σωστές επιμέρους επισημάνσεις, όπως η δόμηση πελατειακής σχέσης ανάμεσα στην κομματική οργάνωση και τους πολίτες, η κομματικοποίηση του κράτους κλπ, τονίζοντας τη διαδικασία της πελατειακής σχέσης

ως βασικής ή και μοναδικής λειτουργίας της κομματικής οργάνωσης, παραγνωρίζει εντελώς τις σχέσεις εκπροσώπησης κοινωνικών τάξεων που εγγράφονται στο κόμμα ως αποτέλεσμα της ταξικής πάλης. Δεν είναι δηλαδή οι πελατειακές σχέσεις που οδηγούν στις σχέσεις εκπροσώπησης, αλλά οι σχέσεις εκπροσώπησης κοινωνικών τάξεων που ενδεχομένως να κατατείνουν σε πελατειακές πρακτικές, ως δευτερεύουσες όψεις της κομματικής λειτουργίας. Η επικέντρωση και η απολυτοποίηση των πελατειακών πρακτικών συσκοτίζει το βασικό στοιχείο του πολιτικού κόμματος. Με άλλα λόγια, οι πολίτες πρώτα εντάσσονται, βάσει πολιτικών, οικονομικών ή και ιδεολογικών κριτηρίων σ' ένα κόμμα, και στη συνέχεια μπορεί να αναζητήσουν κάποιες κομματικές «εξυπηρετήσεις» (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 14, Σακελλαρόπουλος Σ., 2001 : 235).

Δεύτερο κατά τη γνώμη μας αναλυτικό σφάλμα είναι η λανθάνουσα αντίληψη που συνοδεύει το σχήμα των πελατειακών σχέσεων, περί ουδετερότητας του κράτους. Το κράτος ουδέτερος διαιτητής μιας «καθαρής» κοινωνικής σύγκρουσης, μιας συμβολαιακής καπιταλιστικής ορθολογικότητας, η οποία ακυρώνεται από το κράτος που μετατρέπεται σε χώρο διανομής πόρων λόγω της πίεσης που ασκούν κοινωνικές ομάδες και συναφώς της ανορθολογικής λειτουργίας του κόμματος που «πατρωνάρει» τις διεκδικήσεις και ως κυβερνητικό κόμμα καθοδηγεί τη διανομή των πόρων συντηρώντας την πελατεία και κομματικοποιώντας το κράτος. Με τον τρόπο αυτό το κράτος καθίσταται διαχειριστικά και λειτουργικά αναποτελεσματικό και ακυρώνει τον ουδέτερο χαρακτήρα που όφειλε να έχει. Η παρούσα εργασία αμφισβητεί τη θέση περί ουδετερότητας του κράτους, όπως αναλύσαμε στο σχετικό κεφάλαιο. Το εξαρτημένο καπιταλιστικό κράτος είναι το υλικό αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων, στην οικονομική, πολιτική και ιδεολογική της διάσταση, εσωτερικεύοντας την κίνηση διεθνούς ενσωμάτωσης του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Το σύγχρονο κόμμα- και το ΠΑΣΟΚ ήταν τέτοιο- είναι προϊόν μιας διπλής συγχώνευσης σχέσεων εκπροσώπησης κοινωνικών τάξεων-σχέσεων νομιμοποίησης του καπιταλιστικού κράτους, όπως αναλύσαμε στο σχετικό κεφάλαιο (Βερναρδάκης Χ., 1995 : 5).

Ως εκ τούτου ο ειδικός καπιταλιστικός χαρακτήρας του ελληνικού κράτους δεν ανατράπηκε με τη διαδικασία αθρόας ένταξης στελεχών και μελών του ΠΑΣΟΚ σ' αυτό τη δεκαετία του '80. Ούτε άλλαξε ως προς τη δομή του σε σχέση με το προ του 1981 καπιταλιστικό κράτος, με την εξαίρεση ορισμένων – σημαντικών – όψεων εκδημοκρατισμού του. Ως εκ τούτου ο εστιασμός στο φαινόμενο της

κομματικοποίησης του κράτους ως κυρίαρχο τη δεκαετία του '80, που απορρέει και αποδεικνύει τη βαρύτητα των πελατειακών σχέσεων (κυρίως μέσα από βεμπεριανά αναλυτικά σχήματα) έστω καθοδηγούμενες υπό τη μορφή του γραφειοκρατικού μαζικού κόμματος (Σωτηρόπουλος Δ.Α., 1996α : 217 επ.)⁴³⁹, αφενός εκ του αποτελέσματος δεν οδήγησε στο σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, αφετέρου κατά τη γνώμη μας συσκοτίζει το κρίσιμο στην πραγματικότητα ζήτημα - από την οπτική της πάλης των τάξεων στο πολιτικό εποικοδόμημα - που είναι η κρατικοποίηση του κόμματος, διαδικασία καθοριστικής σημασίας για την παρούσα εργασία⁴⁴⁰. Το ΠΑΣΟΚ μέσα από τη ραγδαία, ολική και υλική διαδικασία ενσωμάτωσής του στο (εξαρτημένο καπιταλιστικό) κράτος, αστικοποιείται δηλαδή μετατρέπεται από κομματικό σχηματισμό δυνητικά κοινωνικής αλλαγής αντιμπεριαλιστικού προσανατολισμού σε μηχανισμό σταθεροποίησης και αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος με ευρωπαϊκό προσανατολισμό, προϊόν αλλά και διαμορφωτής της πορείας της εσωκομματικής πάλης. Μεταμορφώνεται σταδιακά στο αντίθετό του⁴⁴¹. Αυτή είναι κατά τη γνώμη μας η κυρίαρχη και κρίσιμη διαδικασία για την κοινωνική εξέλιξη, την οποία η επικέντρωση στο σχήμα των πελατειακών σχέσεων και συναφούς κομματικοποίησης του κράτους, αντικειμενικά συσκοτίζει. Σχηματικά μιλώντας, η ενσωμάτωση του κόμματος στο κράτος για ένα σοσιαλιστικό κόμμα ακυρώνει το κόμμα ως πολιτικό σχηματισμό κοινωνικής αλλαγής και όχι το κράτος ως ένα υποτιθέμενο ουδέτερο θεσμό που δεν πρέπει να κομματικοποιείται. Αυτό αποδεικνύει η διεθνής και εγχώρια εμπειρία. Διαφορετικά ειπωμένο η παρούσα εργασία «βλέπει» το κράτος από την οπτική του μάχιμου κόμματος (σχέσεων εκπροσώπησης) που αντιμετωπίζει την πρόκληση και την πραγματικότητα της διαδικασίας κρατικοποίησής του (σχέσεις νομιμοποίησης) ως κομβικό ζήτημα στην εξέλιξη του, ενώ άλλες εργασίες και προσεγγίσεις που εστιάζουν στην

⁴³⁹ Ο Σωτηρόπουλος διαφοροποιείται ωστόσο και θεωρεί εσφαλμένη τη διάχυτη αντίληψη περί πρασινοφρουρών (άξεστων κομματικών στελεχών του ΠΑΣΟΚ στη Δημόσια Διοίκηση), αναφορικά με το δήθεν ειδικό βάρος που διαδραμάτιζαν στη δομή και λειτουργία της δημόσιας διοίκησης (Σωτηρόπουλος Δ.Α., 1996 α : 68)

⁴⁴⁰ Ο Μποτόπουλος θεωρεί ότι στην πράξη αυτό που συνέβη στις χώρες του Μεσογειακού Νότου που εξετάζει (Γαλλία, Ισπανία, Ελλάδα), ως προς τα παραγόμενα αποτελέσματα ήταν περισσότερο το φαινόμενο της κρατικοποίησης του κόμματος, παρά της κομματικοποίησης του κράτους (Μποτόπουλος Κ., 1994 : 141-142)

⁴⁴¹ Η διαδικασία του συλλογικού πολιτικού μεταμορφισμού θα ολοκληρωθεί το 2010, οπότε το ΠΑΣΟΚ γίνεται το κόμμα του μνημονίου.

κομματικοποίηση του κράτους, «βλέπουν» το κόμμα από την οπτική ενός (ιδεατού) ουδέτερου κράτους⁴⁴².

Μία επόμενη έλλειψη της ανάλυσης περί πελατειακών σχέσεων σε σχέση με το ΠΑΣΟΚ, είναι η παράλειψη της εσωκομματικής διάστασης του ζητήματος των πελατειακών σχέσεων ως συγκεκριμένης πρακτικής του παλαιοκομματικού προτύπου κομματαρχών και βουλευτών και πεδίο εσωκομματικής σύγκρουσης. Όπως διαπιστώσαμε στο σχετικό κεφάλαιο ο παλαιοκομματισμός αποτέλεσε μια αρνητική κληρονομιά την οποία η συγκρότηση του ΠΑΣΟΚ ως κόμματος οργανώσεων βάσης επεδίωκε και μάλιστα ρητώς να την υπερβεί⁴⁴³. Η μαζική ανάπτυξη των κομματικών οργανώσεων ΠΑΣΟΚ ιδιαίτερα στην ελληνική περιφέρεια όπου το φαινόμενο του παλαιοκομματισμού-κομματαρχισμού-πελατειακών σχέσεων ήταν πιο έντονο, λόγω των αντικειμενικά πιο προσωποπαγών σχέσεων μεταξύ των πολιτών, την περίοδο 1977-1981 αμφισβήτησε ευθέως τον παλαιοκομματισμό. Η κομματική νομιμότητα ήταν οι Τ.Ο. και οι Ν.Ε. και (πολύ) λιγότερο ο τοπικός βουλευτής, φορέας τις περισσότερες φορές παλαιοκομματικών και πελατειακών πρακτικών. Τις περισσότερες φορές οι σχέσεις ήταν ανταγωνιστικές. Δεν είναι άλλωστε τυχαία η προεκλογική δέσμευση και η κυβερνητική υλοποίηση της κατάργησης του σταυρού προτίμησης. Η πάλη της Επιτροπής Οργανωτικού (Μέρος Γ' κεφ. 1) την περίοδο 1982-1983, που έληξε με τις διαγραφές στελεχών της Ε.Ο. μετά τη 10^η σύνοδο της ΚΕ (Ιούλιος 1983), έθετε, όπως αναλύσαμε, εκτός του ζητήματος της υπαναχώρησης από τη γραμμή της πολιτικοστρατιωτικής και οικονομικής αποδέσμευσης της χώρας από τους ιμπεριαλιστικούς μηχανισμούς, το ζήτημα της αδρανοποίησης και ακύρωσης του ρόλου και των χαρακτηριστικών των Τ.Ο. μέσα από την χωρίς όρους μετεκλογική διεύρυνσή τους και παράλληλα αθρόας κρατικοποίησης των μελών τους, μετατρέποντάς τες από χώρους ουσιαστικά σχέσεων εκπροσώπησης κυριαρχούμενων

⁴⁴² Έχει ίσως μια σημασία ότι ο κατ' εξοχήν πολιτικός εκπρόσωπος του εκσυγχρονιστικού ρεύματος το οποίο συγκροτήθηκε ως αντιλαϊκιστικός χώρος ευρωπαϊκού προσανατολισμού, αναφέρεται στην αναγκαιότητα κατάργησης του θεσμού του γενικού διευθυντή υπουργείου (αρ. 2 ν. 1232/82), που θεωρήθηκε από πολλούς αναλυτές και μελετητές ως ένα βασικό δείγμα κομματικοποίησης του κράτους, βλ. Σημίτης Κ., 2015 : 243. Αντίθετη άποψη που θεωρεί την κατάργηση της θέσης του γενικού διευθυντή υπουργείου ως παράδειγμα κομματικοποίησης του κράτους, Αυγερινός Π., 2015 : 96-97.

⁴⁴³ «Έχει ο λαός μας πικρή πείρα από τους κομματικούς σχηματισμούς του παρελθόντος, που στηρίζονταν στη φεουδαρχική σχέση ανάμεσα σε ηγέτες και βουλευτές, ανάμεσα σε βουλευτές και κομματάρχες, ανάμεσα σε κομματάρχες και ψηφοφόρους. Από κομματικούς μηχανισμούς που είχαν αντικαταστήσει τις αρχές, το πρόγραμμα και τις δημοκρατικές διαδικασίες με το ρουσφέτι και το παρασκήνιο. Καθολικό είναι το αίτημα για πολιτικούς οργανισμούς αρχών, που να τους διακρίνει η ελεύθερη δημοκρατική έκφραση της βάσης, για να δεσμεύεται η ηγεσία στις πολιτικές αποφάσεις και για να υπάρχει συνέπεια και συνέχεια» από τη Διακήρυξη 3^{ης} Σεπτέμβρη

κοινωνικών τάξεων, σε χώρους σχέσεων νομιμοποίησης του καπιταλιστικού κράτους. Τα στελέχη της Ε.Ο. μέσα από την πάλη τους ενάντια στην επικράτηση των πελατειακών σχέσεων και κυρίως της κρατικοποίησης του κόμματος, εξέφραζαν, μαζί με τον χώρο των «Ιταλών» εκείνη την περίοδο, την αντίσταση αρκετών Ν.Ε. απέναντι σε παλαιοκομματικές πρακτικές (που υιοθετούσε η συλλογική ηγετική γραφειοκρατία σε συμμαχία με τους παλαιοκομματικούς), οι οποίες στη νέα συγκυρία μετατρέπονταν σ' αυτό που χαρακτηρίστηκε ως γραφειοκρατική πατρωνεία⁴⁴⁴. Πρόκειται ουσιαστικά για την πάλη οργανωμένων μελών του ΠΑΣΟΚ ενάντια στην κρατικοποίηση και την απώλεια της αυτονομίας του κόμματος από το κράτος, διαδικασία που εμπεριέχει τις πελατειακές σχέσεις είναι όμως πολύ πιο σύνθετη.

Τέλος η ανάλυση περί πελατειακών σχέσεων όπως ειδικότερα διαμορφώθηκε από τους υποστηρικτές του συγκεκριμένου αναλυτικού σχήματος, ενώ υπάρχει ως όψη- κατά τη γνώμη μας δευτερεύουσας σημασίας- στο ΠΑΣΟΚ, δεν διαφοροποιεί το ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του '80, από προηγούμενα ή επόμενα κυβερνητικά σχήματα στην Ελλάδα, ούτε αποτελεί κάποια εθνική ιδιαιτερότητα ή χαρακτηριστικό τρόπο κομματικής ένταξης πολιτών μόνον σε περιφερειακούς ή ημιπεριφερειακούς σχηματισμούς, όπως διατείνεται η συγκεκριμένη άποψη. Φαινόμενα πελατειακών σχέσεων και κομματικού αποικισμού του κράτους, παρατηρήθηκαν και σε εθνικούς κοινωνικούς σχηματισμούς του λεγόμενου μητροπολιτικού καπιταλισμού όπως είναι η Ιταλία, η Γαλλία, η Γερμανία (Offe C., 1991, Πουλαντζάς Ν., 2001α : 334 επ.). Επιπλέον έχει ενδιαφέρον ότι ενώ επικεντρώθηκε σημαντικό τμήμα της εγχώριας βιβλιογραφίας στο ζήτημα των πελατειακών σχέσεων κατά τη δεκαετία του '80, υπό την έννοια της πίεσης κοινωνικών ομάδων προς το κράτος για διορισμούς, προνόμια και παροχές, ατομικές ή συλλογικές, με τη διαμεσολαβητική λειτουργία προς τούτο των κομματικών οργανώσεων, δεν υπήρξε αντίστοιχο ενδιαφέρον ούτε σχετικοί χαρακτηρισμοί για πελατειακές σχέσεις και πρακτικές ανάμεσα στο κράτος, το ΠΑΣΟΚ και τμήματα ή μερίδες της αστικής τάξης την περίοδο 1996-2004 (Βερναρδάκης Χ., 2011 : 38-52). Ανάλογη υποβάθμιση αντιμετώπιζε το ζήτημα ΠΑΣΟΚ και πελατειακές σχέσεις αναφορικά με τους «από κάτω», όταν οι μετά το 1996 κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ, τροποποιούσαν συστηματικά το νόμο για τις προσλήψεις στο Δημόσιο μέσω ΑΣΕΠ (ν. 2190/1994)⁴⁴⁵, προκειμένου να

⁴⁴⁴ Ο όρος είναι του Χ. Λυριντζή.

⁴⁴⁵ Ο βασικός νόμος που καθιέρωσε το αδιάβλητο των διαδικασιών για τις προσλήψεις στο Δημόσιο μέσω της συγκρότησης του ΑΣΕΠ (ν. 2190/1994), θεσμοθετήθηκε από την κυβέρνηση Α.Π. (καθ'

διευκολυνθούν οι προσλήψεις στο Δημόσιο κατά τρόπο που καταστρηγούσε το αδιάβλητο των διαδικασιών και παραβίαζε την αρχή της αξιοκρατίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

ΠΑΣΟΚ : Αρχηγικό κόμμα-αδύναμη κομματική οργάνωση

Ένα άλλο παρεμφερές με τα προηγούμενα αναλυτικό σχήμα ερμηνείας του ΠΑΣΟΚ, αρκετά διαδεδομένο είναι ο συνδυασμός αρχηγικό κόμμα με αποδυναμωμένη κομματική οργάνωση, ως ειδικότερη μορφή λαϊκιστικού τρόπου ένταξης των μαζών στον πολιτικό αγώνα.

Ο Μουζέλης διαπιστώνει τη μαζικότητα της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ, αλλά τη θεωρεί παθητικό δημιούργημα του Α.Π., υποκείμενο στην αυταρχική και πατερναλιστική συμπεριφορά του, η οποία δομεί αναλόγως τον κομματικό σχηματισμό (Μουζέλης Ν., 1980 : 275). Ο λαϊκιστικός μη ταξικός τρόπος ένταξης, συνίσταται στην κινητοποίηση των μαζών από χαρισματικούς ηγέτες που συγκροτούν μαζικές οργανώσεις «από τα πάνω» (Μουζέλης Ν., 1980 : 283), σ' ένα πλαίσιο μεταβατικής κοινωνίας από παραδοσιακή σε βιομηχανική. Σ' ένα μεταγενέστερο κείμενό του ο Μουζέλης θεωρεί ότι το ΠΑΣΟΚ παραμένει αρχηγικό κόμμα έχοντας ως συνεκτικό παράγοντα τον ηγέτη και όχι την οργάνωση (Μουζέλης Ν., 1986 : 153), προσθέτοντας ότι οι οργανωτικές δομές (ΚΕ και ΝΕ) δεν είναι σε θέση να περιορίζουν τις αποφασιστικές εξουσίες του αρχηγού (Μουζέλης Ν., 1986 : 154) και ότι η εξέλιξη αυτή δεν οδήγησε στην οργανωτική αυτονομία των γραφειοκρατικών δομών του κόμματος από τον αρχηγό (Μουζέλης Ν., 1986 : 155).

Ο Λυριντζής θεωρεί ότι ο χαρισματικός ηγέτης του ΠΑΣΟΚ, διατήρησε τον απόλυτο έλεγχο του κόμματος. Η ισοπεδωτική λογική του λαϊκισμού, σύμφωνα με την άποψη αυτή, δεν επέτρεψε την αυτονόμηση της οργάνωσης, η οποία παρέμεινε παθητικός δέκτης των αποφάσεων του αρχηγού και ιδρυτή της (Λυριντζής Χ., 1990 : 57). Περαιτέρω η οργανωτική ανάπτυξη λαμβάνει τα εξωτερικά και ποσοτικά

ύλην αρμόδιος Υπουργός Προεδρίας ο Αναστάσης Πεπονής). Ο συγκεκριμένος νόμος, τόσο από τις κυβερνήσεις Σημίτη, όσο και από τις κυβερνήσεις Καραμανλή που ακολούθησαν, υπέστη πολυάριθμες τροποποιήσεις που όλες κατέτειναν στη δημιουργία εξαιρέσεων τόσο ως προς το πεδίο εφαρμογής του νόμου, όσο και ως προς την καθ' εαυτή διαδικασία των προσλήψεων, βλ. ενδεικτικά από μια νομική οπτική Παπαδοπούλου Μ., *Οι προσλήψεις στο δημόσιο μέσω του ΑΣΕΠ* (ν. 2190/1994), εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005

χαρακτηριστικά μιας δυναμικής μαζικοποίησης, με περιορισμένη όμως ποιοτικά γραφειοκρατικοποίηση, δηλαδή μιας ανεπαρκούς εκ μέρους της κομματικής οργάνωσης «θεσμοποίησης του χαρίσματος» του Α. Παπανδρέου (Lyrintzis C., 1983 : 196-198).

Οι Ελεφάντης-Καβουριάρης υποστηρίζουν τον εντελώς προσωποπαγή χαρακτήρα της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ. Αναφέρουν χαρακτηριστικά «Το ΠΑΣΟΚ είναι ο Ανδρέας Παπανδρέου» (Ελεφάντης Α. – Καβουριάρης Μ., 1980 : 160). Θεωρούν ότι η οργανωμένη βάση δεν μετέχει στη διαμόρφωση θέσεων του ΠΑΣΟΚ, ότι η εσωκομματική διαδικασία είναι μονόδρομη από πάνω προς τα κάτω, αναγνωρίζοντας όμως εντονότατο, όπως τον χαρακτηρίζουν, οργανωτικό ακτιβισμό στις γραμμές του ΠΑΣΟΚ. Παρ' όλο τον οργανωτικό ακτιβισμό του ΠΑΣΟΚ, η οργάνωση δεν διαπλάθει τη φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ, καθώς ο ρόλος αυτός ανήκει στον αρχηγό (Ελεφάντης Α.- Καβουριάρης Μ., 1980 : 164). Σ' ένα μεταγενέστερο κείμενό του ο Ελεφάντης επιμένει στον αυστηρά προσωποπαγή και συγκεντρωτικό χαρακτήρα του κόμματος. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι *«Ας το θέσουμε προκαταβολικά ως αξίωμα: Το ΠΑΣΟΚ επί μια δεκαπενταετία ήταν ο Ανδρέας Παπανδρέου. Αλλά παρά τη μεγάλη ανάπτυξη της οργανωμένης βάσης του, η βάση αυτή δεν μετείχε στη διαμόρφωση των πολιτικών θέσεων και των προγραμματικών αρχών. Παρά την έντονη παρουσία τους, οι διάφορες ομάδες στελεχών και τάσεων δεν θα διαδραματίσουν κάποιον αποφασιστικό ρόλο. Εδώ τον κύριο και αποφασιστικό λόγο έχει η πολιτική πράξη και βούληση του Ανδρέα Παπανδρέου που θα προηγηθεί οποιασδήποτε εσωκομματικής διεργασίας ή, ακόμη, θα υπερφαλαγγίσει πολιτικές αντιλήψεις και προτάσεις που διατυπώνονται από κομματικά στελέχη. Η προσωπικότητα και η αίγλη του αρχηγού θα περάσει πάνω από το κεφάλι της οργάνωσης. Η τελευταία προεκτείνεται σε δίκτυα κάθετα, μονής κατεύθυνσης, από τα πάνω προς τα κάτω, ενώ η αντίστροφη διαδικασία, ουσιαστικά δεν υπήρξε»* (Ελεφάντης Α., 1991 : 104). Ο Ελεφάντης επισημαίνει ότι το μοντέλο του χαρισματικού ηγέτη δεν είναι άγνωστο στις ελληνικές πολιτικές παραδόσεις και αναφέρει τις περιπτώσεις του Κωνσταντίνου, του Βενιζέλου, του Πλαστήρα και του Καραμανλή (Ελεφάντης Α., 1991 : 116).

Ο Κατσούλης θεωρώντας την ελληνική κοινωνία σε φάση μεταβατική από παραδοσιακή σε βιομηχανική, αποδίδει στον Α.Π. χαρακτηριστικά της χαρισματικής ηγεσίας με βεμπεριανούς όρους. Ειδικότερα θεωρεί ότι συγκροτεί ένα κόμμα ως απαραίτητο συμπλήρωμα της χαρισματικής ηγεσίας, χωρίς το οποίο η χαρισματική

ηγεσία είναι καταδικασμένη αργά ή γρήγορα να εκλείψει. Στη συνέχεια προχωρά σε μια οξυδερκή (το 1980) όπως αποδείχθηκε επισήμανση. Η κυριαρχία του χαρισματικού ηγέτη λειτουργεί σταθερά εντός κόμματος, όσο καιρό ο χαρισματικός ηγέτης γίνεται αποδεκτός ως τέτοιος από τις μάζες. Από τη στιγμή που η ακτινοβολία του στις μάζες αρχίζει να μειώνεται, μειώνεται κατά τον ίδιο λόγο και η κυριαρχία του μέσα στο κόμμα, περιορίζοντας την ισχύ του βεμπεριανού σχήματος για τη χαρισματική ηγεσία (Κατσούλης Η., 1996 : 33).

Ο Παππάς στη μελέτη του, χρησιμοποιώντας τα αναλυτικά σχήματα του Panebianco για τα χαρισματικά κόμματα (Panebianco Α., 1988 : 143-162), θεωρεί ότι στο ΠΑΣΟΚ καταγράφονται τα στοιχεία που το καθιστούν χαρισματικό κόμμα. Τέτοια κόμματα σύμφωνα με τη συγκεκριμένη ανάλυση διαθέτουν τα ακόλουθα χαρακτηριστικά : α). Αποτελούνται από ομάδες ανθρώπων (είτε μέλη, είτε απλούς ψηφοφόρους) που συνδέονται με τον κομματικό ηγέτη με αισθήματα τυφλής πίστης, αφοσίωσης και πειθαρχίας, β). Παρουσιάζουν σχεδόν απόλυτη συγκέντρωση εξουσιών στα χέρια του ηγέτη και ενός στενού κύκλου εμπιστών στον ηγέτη προσώπων, γ). Στερούνται σαφώς καθορισμένων ιδεολογικών καταστατικών αρχών, καθώς επίσης και κεντρικά συγκροτημένης οργάνωσης (Παππάς Τ., 2009 : 120).

Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία για τον κεντρικό, καθοριστικής σημασίας ρόλο, που διαδραμάτισε ο Α.Π. στην ίδρυση, συγκρότηση και εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ. Μ' αυτήν την έννοια το ΠΑΣΟΚ υπήρξε ένα αρχηγικό κόμμα, σύμφωνο με την ελληνική πολιτική παράδοση (Βενιζέλος, Καραμανλής, Γ. Παπανδρέου, ακόμα και το ΚΚΕ επί ηγεσίας Ζαχαριάδη). Ενδεικτικά στοιχεία της αρχηγικής δομής του ΠΑΣΟΚ ήταν η μετά 10 έτη από την ίδρυση του κόμματος, διοργάνωση του πρώτου συνεδρίου του⁴⁴⁶, η δια βοής εκλογή του Α.Π. στη θέση του Προέδρου του Κινήματος και στα τρία συνέδρια στα οποία συμμετείχε (1984, 1990, 1994) ή το απόλυτο δικαίωμα του όπως κατοχυρώθηκε στο αρ. 69 του καταστατικού (ως μεταβατική διάταξη) στις πρώτες βουλευτικές εκλογές που θ' ακολουθούσαν το Συνέδριο του Μάη 1984, τη σειρά αναγραφής στο ψηφοδέλτιο των υποψηφίων βουλευτών κατά εκλογική περιφέρεια (είχε ήδη ψηφιστεί ο νόμος για την κατάργηση του σταυρού προτίμησης και καθιέρωση λίστας), θα καθορίσει ο Πρόεδρος του Κινήματος.

Η θέσπιση της θέσης του Προέδρου ως αυτοτελούς οργάνου είχε θεωρηθεί και αυτή ένδειξη αρχηγικής δομής, κυρίως επειδή αποτέλεσε πεδίο εσωκομματικής

⁴⁴⁶ Η Πανελλαδική Συνδιάσκεψη (Ιούλιος 1977), θα μπορούσε να θεωρηθεί οιοное συνέδριο, καθώς αποτελούνταν από αιρετούς αντιπροσώπους της κομματικής βάσης και εξέλεξε Κεντρική Επιτροπή.

διαπάλης με στελέχη που προέρχονταν από τη Δ.Α., τα οποία απηχώντας την παράδοση της ευρωπαϊκής αριστεράς (δευτεροδιεθνιστικής ή τριτοδιεθνιστικής) που εμμένει στη λειτουργία των συλλογικών οργάνων, θεωρούσαν ότι το κόμμα πρέπει να έχει γενικό γραμματέα ο οποίος να εκλέγεται από την Κ.Ε. ή το Ε.Γ. Ούτε όμως και η θέση του Προέδρου του ΠΑΣΟΚ ως αυτοτελούς οργάνου, περιορίστηκε στο ΠΑΣΟΚ μόνον την περίοδο που ήταν Πρόεδρος ο Α.Π. ή παρατηρήθηκε μόνον στο ΠΑΣΟΚ⁴⁴⁷.

Εκείνο που δεν αναφέρεται στις αναλύσεις περί αρχηγισμού του Α.Π., είναι οι συγκεκριμένοι όροι και αιτίες που αναδεικνύουν τον ιδιαίτερο ρόλο του Α.Π. στην οργάνωση του ΠΑΣΟΚ⁴⁴⁸, εκτός από το προφανές της προσέλκυσης των μαζών, που είναι μάλλον το αποτέλεσμα που σταθεροποιεί, αλλά και αναπαράγει τον αρχηγικό τρόπο καθοδήγησης του ΠΑΣΟΚ από τον Α.Π. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα η σχέση Α.Π.-κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων να μην εξηγείται αναλυτικά ή να επιχειρηθεί έτσι να αιτιολογηθεί μέσα από το σχήμα του λαϊκισμού ή της δημαγωγίας, που τελικά οδηγεί στη συσκότιση και τη μυστικοποίηση της σχέσης Α.Π.- μαζών.

Η αρχηγική δομή του ΠΑΣΟΚ δεν είναι αποτέλεσμα μόνον της παράδοσης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, η οποία ενδεχομένως να εδράζεται στη σχετικά ενισχυμένη παρουσία των μικροαστικών στρωμάτων με κουλτούρα αυξημένης ατομικότητας λόγω συγκεκριμένων υλικών όρων κοινωνικής αναπαραγωγής τους και συνεπώς η αρχηγική φιγούρα είναι ταυτόχρονα προβολή του ατομισμού και ενοποιητικό στοιχείο (Φίλιας Β., 1976 : 39). Ο Α.Π. είναι ιδεολογικός και πολιτικός καθοδηγητής. Συγκροτεί ένα μάχιμο ιδεολογικό και πολιτικό ρεύμα με οργανωτικές μορφοποιήσεις, εντός της αριστεράς, αλλά με καταφανή διακριτότητα. Από τον ειδικό αυτό ρόλο, απορρέει η κεντρικότητα του Α.Π. εντός του ΠΑΚ αρχικά και του ΠΑΣΟΚ στη συνέχεια. Ο Α.Π. συγκροτεί τον χώρο της σοσιαλιστικής αριστεράς, με συγκεκριμένες ιδεολογικοπολιτικές οριοθετήσεις που αναλύσαμε στο σχετικό κεφάλαιο (Μέρος Β' κεφ. 5^ο, Παπανδρέου Α., 1977 στ), ως αυτόνομο μαζικό χώρο διακριτό από την κομμουνιστική (παραδοσιακή σύμφωνα με την ορολογία της 2^{ης} Συνόδου της ΚΕ ΠΑΣΟΚ) αριστερά.

⁴⁴⁷ Στο 1^ο συνέδριο του ΣΥΡΙΖΑ (Ιούλιος 2013) ο Πρόεδρος εκλέχθηκε από το συνέδριο και είναι πρόεδρος του ΣΥΡΙΖΑ – αυτοτελές όργανο επομένως- και όχι από την Κ.Ε., όπως ζήτησε η μειοψηφική τάση του κόμματος (αριστερή πλατφόρμα).

⁴⁴⁸ Ο Μ. Σπουρδαλάκης αναφέρεται στον ενοποιητικό ρόλο του Α.Π. εντός της οργάνωσης και μεταξύ των τριών διαμορφούμενων τάσεων κατά το αναλυτικό σχήμα που υιοθετεί (παλαιοκομματικοί-τεχνοκράτες-αριστεροί), βλ. Σπουρδαλάκης Μ., *ΠΑΣΟΚ : Δομή....οπ.π.* σελ. 338-9

Μία από τις ιδιομορφίες της εξέλιξης της αριστεράς στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, σε αντίθεση με τους περισσότερους εθνικούς κοινωνικούς σχηματισμούς στην Δυτική Ευρώπη, είναι η περίπου μονοπώληση της αριστεράς από τον κομμουνιστικό χώρο. Το Κ.Κ. δεν προήλθε από διάσπαση προγενέστερου μαζικού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος⁴⁴⁹. Ο σοσιαλιστικός χώρος κινούνταν την περίοδο του μεσοπολέμου μεταξύ αριστερής πτέρυγας του βενιζελισμού (Παπαναστασίου, Γιαννιός, Γ. Παπανδρέου, Καφαντάρης) και ασθενούς αυτόνομης συγκρότησης σε συνεργασία ανάλογα με την συγκυρία με το ΚΚΕ (Χωμενίδης, Σωμερίτης, Σοφιανόπουλος). Την περίοδο της κατοχής τρεις μικροί σχηματισμοί του σοσιαλιστικού χώρου⁴⁵⁰ μαζί με το ΚΚΕ αποτέλεσαν τις ιδρυτικές οργανώσεις του ΕΑΜ. Μετά την απελευθέρωση ο σοσιαλιστικός χώρος επιχειρείται να συσπειρωθεί στο ΣΚ-ΕΛΔ (Σβώλος-Τσιριμώκος) και στη συνέχεια είτε συμμετείχε στην ΕΔΑ, είτε μορφοποιείται ως αριστερή πτέρυγα της ΕΠΕΚ (Καρτάλης, Πεπονής)⁴⁵¹. Σε κάθε περίπτωση επρόκειτο για ολιγομελείς και προσωποπαγείς σχηματισμούς διανοουμένων και αγωνιστών με περιορισμένες έως ελάχιστες προσβάσεις στο εργατικό κίνημα και με μικρή κοινωνική γείωση στην εργατική τάξη.

Η ανατροπή της κομμουνιστικής ηγεμονίας στην αριστερά κυοφορείται την περίοδο 1961-1967 μέσα από τους μαζικούς πολιτικούς και κοινωνικούς αγώνες της περιόδου, την προϊούσα ριζοσπαστικοποίηση των δημοκρατικών «κεντρώων» μαζών σε σοσιαλιστική κατεύθυνση και τη σταδιακή μορφοποίηση της κεντροαριστεράς, ως διακριτού και μάχιμου πολιτικού ρεύματος⁴⁵², που συνεχίζει την περίοδο του αντιδικτατορικού αγώνα (ΠΑΚ, ΔΑ, Ελληνική Αντίσταση) και ολοκληρώνεται με την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ. Ο Α.Π. συνεπώς είναι ο ιδεολογικοπολιτικός καθοδηγητής και

⁴⁴⁹ Από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα μέχρι και το 1918 που ιδρύεται η ΓΣΕΕ και αμέσως μετά το ΣΕΚΕ, οι σοσιαλιστικές ομάδες ήταν ολιγομελείς συσπειρώσεις αγωνιστών και ριζοσπαστών διανοουμένων. Δεν συγκρότησαν ενιαία κομματική δομή και οι προσβάσεις τους στην εργατική τάξη ήταν περιορισμένες. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις ήταν οι Παναγιώτης Πανάς (Πολιτικός Σύνδεσμος Ρήγας), Ρόκκος Χοϊδός (πρώτος σοσιαλιστής-κοινωνιστής βουλευτής), Πλάτων Δρακούλης (Αρδην), Σταύρος Καλλέργης (Κεντρικός Σοσιαλιστικός Σύλλογος), Γεώργιος Σκληρός (Το κοινωνικό ζήτημα), Νίκος Γιαννιός (ΣΚΕ), βλ., Νούτσος Π., *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 έως το 1974. Τόμος Α΄: Οι σοσιαλιστές διανοούμενοι και η πολιτική λειτουργία της πρώιμης κοινωνικής κριτικής (1875-1907)*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1995, Μπενάκης Θ., *Ο Σταύρος Καλλέργης και οι πρώτοι Έλληνες σοσιαλιστές, Τετράδια*, τχ. 46/2001-2002

⁴⁵⁰ Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΣΚΕ, Χωμενίδης), Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας (ΕΛΔ, Τσιριμώκος), Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας (ΑΚΕ, Βογιατζής)

⁴⁵¹ Για την εξέλιξη του σοσιαλιστικού χώρου αντί πολλών βλ. Νούτσος Π., *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 έως 1974*, τ. Γ΄ και Δ΄, εκδ. Γνώση, 1993 και 1994.

⁴⁵² Για τη στιγμή της πολιτικής ανάδυσης του Ανδρέα Παπανδρέου, βλ. Βερναρδάκης Χ.-Μαυρίδης Γ., *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, εκδ. Εξάντας, 1991, σελ. 298 επ.

οργανωτής ενός χώρου, της σοσιαλιστικής αριστεράς και παράλληλα εκφραστής ενός συγκεκριμένου ιστορικού σχεδίου για την εξέλιξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού (Μέρος Β΄ κεφ. 5^ο), που συνάντησε και τροφοδοτήθηκε από τη λαϊκή, ριζοσπαστική και μαζική πολιτική διαθεσιμότητα της μεταπολίτευσης.

Αφού διαπιστώσαμε τους ιστορικούς όρους ανάδειξης της κεντρικότητας του Α.Π. στο χώρο της σοσιαλιστικής αριστεράς, οι οποίοι εξηγούν σ' ένα σημαντικό πιστεύουμε βαθμό τον ρόλο του Α.Π. ως αρχηγού του ΠΑΣΟΚ, θα προχωρήσουμε στη σχέση ηγέτη-κομματικής οργάνωσης, αποδεχόμενοι το βεμπεριανό σχήμα ότι στα σύγχρονα κόμματα υπεισέρχεται ανταγωνισμός ανάμεσα στο χαρισματικό ηγέτη και τη γραφειοκρατία του κόμματος, η οποία όσο αναπτύσσεται και ισχυροποιείται έχει την τάση να περιορίζει το χάρισμα (Φούσκας Β., 1995 : 162).

Έχουμε διαπιστώσει από την αναλυτική παρουσίαση στο Μέρος Β΄ κεφ. 8^ο τη μορφοποίηση της συλλογικής γραφειοκρατίας του ΠΑΣΟΚ, η οποία έχει τα βασικά χαρακτηριστικά της γραφειοκρατικής δόμησης, που ορίζει ο Μίχελς. Σχηματισμός ηγετικής ομάδας, περαιτέρω διαμόρφωση, επαγγελματοποίηση και σταθεροποίηση της ηγετικής ομάδας, εσωτερική κατανομή με διατεταγμένες μορφές καθηκόντων, συγκεντροποίηση εξουσίας, αναπαραγωγή γραφειοκρατικοποιημένων στελεχών, μετατόπιση ή και αντικατάσταση του τελικού στόχου από νέους μετριοπαθείς στόχους, που ως υλική βάση έχουν τη μετατροπή του μέσου (κόμματος) σε στόχο η οπότε η οργάνωση γίνεται αυτοσκοπός (Φούσκας Β., 1995 : 166-167).

Η συλλογική ηγετική γραφειοκρατία μορφοποιείται στο ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1977-1979 και ως αποτέλεσμα της έντονης διετούς εσωκομματικής πάλης των ετών 1975 και 1976. Η εσωτερική της δόμηση κινείται στο πλαίσιο του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού, εκδηλώνοντας έντονα στοιχεία αυταρχισμού και διοικητισμού. Η συλλογική ηγετική γραφειοκρατία με την ενσωμάτωσή της στο κράτος αποκτά σταδιακά τα χαρακτηριστικά μιας ιδιότυπης κρατικοποιημένης κοινωνικής κατηγορίας, φορέας αστικοποίησης του ΠΑΣΟΚ. Ο Α.Π. αποτελεί σύμμαχο της συλλογικής ηγετικής γραφειοκρατίας με σημαντικό βαθμό αυτονομίας (περίπτωση προεδρικής εκλογής 1985), ο οποίος σταδιακά περιορίζεται όσο πλησιάζουμε προς το τέλος της δεκαετίας του '80. Είναι χαρακτηριστική η 29^η Σύνοδος της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Ανάβυσσος, Αύγουστος 1989), όπου ο Α.Π. απέσυρε την εισήγησή του προς την Κ.Ε., διότι θα καταψηφιζόταν από την γραφειοκρατία του κόμματος, όπως είδαμε στο σχετικό κεφάλαιο. Το δίπολο ισχυρή ηγεσία, αδύναμη οργάνωση ή απολύτως εξαρτημένη από τον Α.Π., δεν ισχύει. Η συλλογική ηγετική γραφειοκρατία του

κόμματος μετά και την ένταξή της στο κράτος ισχυροποιήθηκε σταδιακά και τέθηκε σε τροχιά αυτονόμησης προοπτικά και από τον Α.Π. Όπως έχουμε παρουσιάσει στα σχετικά κεφάλαια σταδιακά από τα μέσα της δεκαετίας του '80, τμήματα της γραφειοκρατίας άρχισαν να διαμορφώνουν καθετοποιημένους ανταγωνιστικούς εσωκομματικούς μηχανισμούς οργανικά ενταγμένους στο κράτος, να αποκτούν διασυνδέσεις με τμήματα της κεφαλαιοκρατίας ενσωματώνοντας τις ενδοκαπιταλιστικές αντιθέσεις, να αποκτούν προσβάσεις στο διεθνή παράγοντα εσωτερικεύοντας τους ενδοϊμπεριαλιστικούς ανταγωνισμούς, αλλά και τις σχέσεις εξάρτησης της χώρας. Η εσωκομματική διάσπαση της γραφειοκρατίας από το 1990 και μετά δεν την οδήγησε στην αποδυνάμωσή της. Απεναντίας κυριάρχησε απολύτως στο κόμμα, μετατρέποντάς το σταδιακά σ' ένα κόμμα όπου επικρατούν σχεδόν καθολικά οι σχέσεις νομιμοποίησης του καπιταλιστικού κράτους έναντι των σχέσεων εκπροσώπησης των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων, δηλαδή σ' ένα αστικό κόμμα⁴⁵³, με απώλεια της εσωτερικής αυτονομίας του και υποτελείς σχέσεις απέναντι σε τμήματα της αστικής τάξης, στο κράτος και στο διεθνή παράγοντα.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η γραφειοκρατία του ΠΑΣΟΚ είχε τέτοια ιδεολογικοπολιτική και οργανωτική συνοχή που ακόμα και την περίοδο του μνημονίου από το 2010 και μετά, που οδήγησε το ΠΑΣΟΚ σε τροχιά ιστορικής έκλειψης και εκλογικής ΕΔΗΚοποίησης, η γραφειοκρατία του δεν διασπάστηκε, παρά τη μαζική αποχώρηση και φυγή και από το ΠΑΣΟΚ εκατοντάδων χιλιάδων υποστηρικτών του. Στο επίπεδο της κεντρικής ηγετικής του γραφειοκρατίας δεν καταγράφηκε καμία αποχώρηση την περίοδο 2010-2014. Μόνον όταν αποχώρησε τυπικά ο Γιώργος Παπανδρέου τον 1^ο/2015 συγκροτώντας τον κομματικό σχηματισμό ΚΙΔΗΣΟ, αποχώρησε ένα τμήμα της γραφειοκρατίας του κόμματος, φανερώνοντας την πλήρη αποκοπή αυτής της ιδιότυπης κοινωνικής κατηγορίας από τις κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις. Ενώ δηλαδή την περίοδο 2010-2012 που διαλύονται οι σχέσεις εκπροσώπησης του ΠΑΣΟΚ με τις κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις δεν καταγράφεται καμία αποχώρηση στο επίπεδο της κεντρικής ηγετικής κομματικής του γραφειοκρατίας⁴⁵⁴, όταν πλέον έχει συντελεστεί η πορεία εκλογικής ΕΔΗΚοποίησης και ιστορικής έκλειψης του ΠΑΣΟΚ, ένα τμήμα της κομματικής

⁴⁵³ Για το κρίσιμο ζήτημα της κρατικοποίησης του ΠΑΣΟΚ, βλ. και Ελευθερίου Χ.- Τάσσης Χ., *ΠΑΣΟΚ: Η άνοδος και η πτώση (:) ενός ηγεμονικού κόμματος*, εκδ. Σάββαλας, 2013, σελ. 45 επ

⁴⁵⁴ Οι καταγεγραμμένες αποχωρήσεις από το οργανωμένο ΠΑΣΟΚ την περίοδο Μαΐου 2010-Ιουνίου 2012, είναι δέκα βουλευτές, τρία μέλη του Εθνικού Συμβουλίου του Κόμματος (επί 220 αιρετών), πέντε μέλη του Κεντρικού Συμβουλίου Νεολαίας ΠΑΣΟΚ (επί συνόλου 120), δύο κεντρικά συνδικαλιστικά στελέχη και δύο ολιγάριθμες συλλογικότητες (Νέος Αγωνιστής, Κοινωνική Αριστερά)

γραφειοκρατίας (φορέας των σχέσεων νομιμοποίησης του κράτους) αποχωρεί, χωρίς η κίνηση αυτή να είναι προϊόν λαϊκής πίεσης ή ν' αντανακλά κάποια έντονη κοινωνική διεργασία.

Το στοιχείο συνεπώς που διακρίνει το ΠΑΣΟΚ από τους άλλους κομματικούς σχηματισμούς, δεν είναι κατά τη γνώμη μας η αρχηγική του δομή, παρ' όλο που είναι απολύτως υπαρκτή. Τούτο δεν σημαίνει ότι οι εσωκομματικές διαδικασίες λειτούργησαν στο ΠΑΣΟΚ σε μικρότερο βαθμό από άλλα κόμματα. Περισσότερο λειτούργησαν, σε σχέση λ.χ. με τη Ν.Δ. Το στοιχείο που διαφοροποιεί το ΠΑΣΟΚ από τους υπόλοιπους κομματικούς σχηματισμούς και αποτελεί τομή στην κομματική παράδοση και κουλτούρα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού είναι η δόμηση της κομματικής γραφειοκρατίας του. Και αυτό είναι επόμενο, καθώς είναι τα κόμματα μέσω των οποίων οργανώνεται τόσο το δημοκρατικό πολίτευμα, όσο και το καπιταλιστικό κράτος μετά το 1974, όπως αναλύσαμε στο σχετικό κεφάλαιο. Το ΠΑΣΟΚ ως το πρώτο μη κομμουνιστικό μαζικό κόμμα, που μάλιστα κυριάρχησε στον πολιτικό ανταγωνισμό κατά την υπό εξέταση περίοδο ήταν επόμενο να αναπτύξει ισχυρό και συμπαγή γραφειοκρατικό κομματικό μηχανισμό. Η Κοινοβουλευτική Ομάδα κατά την υπό εξέταση περίοδο διαδραμάτισε μάλλον δευτερεύοντα ρόλο⁴⁵⁵, συμμαχικό της συλλογικής ηγετικής κομματικής γραφειοκρατίας εντός των πλαισίων της αστικής τάξης του κόμματος. Η οικοδόμηση και ο έλεγχος του κεντρικού κομματικού μηχανισμού ήταν το διακύβευμα των εσωκομματικών συγκρούσεων κατά τα έτη 1975 και 1976. Ο απόλυτος έλεγχος του κόμματος από τη συλλογική ηγετική γραφειοκρατία έναντι μορφοποιήσεων εσωκομματικής αντιπολίτευσης που εξέφραζαν διαθέσεις επιμέρους τμημάτων του οργανωμένου και διάχυτου ΠΑΣΟΚ ήταν το πλαίσιο των εσωκομματικών συγκρούσεων της περιόδου 1979-1988. Η σχέση Α.Π. με την αυτονομούμενη συλλογική ηγετική γραφειοκρατία και η σύγκρουσή του μ' ένα τμήμα της βρισκόταν

⁴⁵⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά την υπό εξέταση περίοδο, ενώ στον κομματικό μηχανισμό, εκτός Κ.Ο., διαδραματίζονται συνεχείς συγκρούσεις, σ' επίπεδο Κ.Ο. καταγράφονται μόλις δύο δευτερεύουσας σημασίας επεισόδια. Το 1^ο είναι το 1982 με τη διαγραφή των τεσσάρων βουλευτών (Μπουλούκος, Πέτσος, Χονδροκούκης, Παναγούλης) που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο αρνούνταν τον έλεγχο τμημάτων του κόμματος είτε στο κυβερνητικό, είτε στο κοινοβουλευτικό έργο, ειδικά σε μια συγκυρία που το ΠΑΣΟΚ τηρώντας την προεκλογική του δέσμευση, θεσμοθέτησε σύστημα εκλογής βουλευτών με λίστα, αντί του σταυρού προτίμησης. Το 2^ο επεισόδιο λαμβάνει χώρα το 1989, με την αποχή τριών βουλευτών (Κακλαμανάκη, Μαγκάκης, Τρίσης) από την ψηφοφορία επί της πρότασης μορφής της Ν.Δ. κατά της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ και τη διαγραφή τους από τον Α.Π. Την περίοδο 1996-2010 η Κ.Ο. διαδραματίζει σημαντικότερο ρόλο από την εξωκοινοβουλευτική δομή του κόμματος και είναι το πεδίο που κατά βάση εκδηλώνεται σημαντικό μέρος της εσωκομματικής διαπάλης.

στο επίκεντρο της εσωκομματικής πάλης την περίοδο 1989-1990. Κρίσιμο λοιπόν στοιχείο στην ερμηνεία της εξέλιξης του ΠΑΣΟΚ είναι η ανάλυση του γραφειοκρατικού φαινομένου και όπως συγκεκριμένα μορφοποιήθηκε εντός ΠΑΣΟΚ. Όπως αναφέρει ο Μπετελέμ και έχουμε επισημάνει ήδη στο κεφάλαιο όπου αναλύθηκε το φαινόμενο της κομματικής γραφειοκρατίας, ο ταξικός χαρακτήρας της πολιτικής και ιδεολογικής πρακτικής ενός κόμματος φαίνεται στη δομή των σχέσεών του με τις μάζες, στις εσωτερικές του σχέσεις και στις σχέσεις του με τον κρατικό μηχανισμό (Σουήζυ Π.- Μπετελέμ Σ., 1977 : 85).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

ΠΑΣΟΚ και «εθνικισμός»

Σε σημαντικές μελέτες που έχουν εκπονηθεί για το ΠΑΣΟΚ, χρησιμοποιείται ως επιμέρους χαρακτηριστικό του, το εθνικιστικό στοιχείο στον πολιτικό του λόγο. Συγκεκριμένα ο Σπυρδαλάκης αναφέρει ότι σημαντικός ιδεολογικός και οργανωτικός συνδετικός κρίκος της Διακήρυξης της 3^{ης} Σεπτεμβρίου είναι ο εθνικισμός (Σπυρδαλάκης Μ., 1988 : 91) και ότι στη συγκυρία των εκλογών του 1977 η εθνική ανεξαρτησία ως πολιτικός στόχος οριζόταν στενά μέσα σε εθνικιστικές γραμμές απέναντι στον προσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής της κυβέρνησης Καραμανλή που θεμελιωνόταν στο «ανήκομεν εις την Δύσιν» (Σπυρδαλάκης Μ., 1988 : 211-212). Ο Βούλγαρης υποστηρίζει ότι την περίοδο 1974-1981 ο αρχικός αντιιμπεριαλιστικός-ανεξαρτησιακός λόγος μεταβάλλεται σε εθνοκεντρικό-ανεξαρτησιακό λόγο που κάνει το ΠΑΣΟΚ κόμμα της άρνησης του διαλόγου με την Τουρκία και υποστηρικτή μιας αδιάλλακτης γραμμής στο Κυπριακό. Είναι η συγκεκριμένη εθνοκεντρική κατεύθυνση που θα προετοιμάσει αφενός την ανάδυση του εθνικιστικού ρεύματος των αρχών της δεκαετίας του '90 (Βούλγαρης Γ., 2002 : 88, 220) αφετέρου θα διαμορφώσει εθνικιστικά αισθήματα στον οργανωμένο χώρο του ΠΑΣΟΚ και τμήματά του θ' αντιδράσουν στην πολιτική προσέγγισης με την Τουρκία (Νταβός, Ιανουάριος 1988, Βούλγαρης Γ., 2002 : 316). Ο Μουζέλης θα κάνει λόγο για υπερεθνικιστική στάση του ΠΑΣΟΚ απέναντι στην Τουρκία (Μουζέλης Ν., 1980 : 276). Ο Πανταζόπουλος αναλύοντας την κατά τον ίδιο εθνικο-λαϊκιστική ιδεολογική ταυτότητα του ΠΑΣΟΚ, αμφισβητεί τη θέση του Λακλάου για την δυνατότητα ύπαρξης σοσιαλιστικού εθνισμού και θεωρεί ότι κρίσιμο στοιχείο

στον εθνικολαϊκισμό είναι η εθνικιστική ιδεολογία και η συγκεκριμένη κατασκευή του έθνους (Πανταζόπουλος Α., 2001 : 67-76)⁴⁵⁶.

Για το ζήτημα της ύπαρξης εθνικιστικών στοιχείων στη Διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου ή τις θέσεις του ΠΑΣΟΚ για τις σχέσεις Ελλάδας- Τουρκίας, έχουμε αναλυτικά αναφερθεί σε άλλα σημεία της παρούσας εργασίας (Μέρος Β' κεφ. 2^ο & 8^ο) και δεν θα επιμείνουμε στο σημείο αυτό. Για το ζήτημα της ύπαρξης ή μη εθνικιστικών στοιχείων στο λόγο του ΠΑΣΟΚ κατά την υπό εξέταση περίοδο, χρήσιμο είναι κατά τη γνώμη μας να επιχειρηθεί ένας κάποιος προσδιορισμός της έννοιας του εθνικισμού⁴⁵⁷.

Για την παρούσα εργασία ο εθνικισμός είναι μια συγκεκριμένη ιδεολογία για το έθνος. Δεν είναι η μοναδική. Και δεν είναι αυτή που δημιουργεί το έθνος. Υπάρχει η άποψη ότι το έθνος είναι επινόηση, κατασκευή μιας ιδεολογίας, του εθνικισμού, μια «φαντασιακή κοινότητα». Πρόκειται για μια ιδεαλιστική και υποκειμενική θεώρηση του εθνικού φαινομένου (Gellner E., 1992, Αντερσόν Μ., 1997, Λέκκας Π., 1996). Η παρούσα εργασία δέχεται μια υλιστική, διαλεκτική και ταξική θεώρηση του εθνικού φαινομένου (Λεβί Μ., 1993, Ψυρούκης Ν., 2003, Πουλαντζάς Ν., 2001α : 133 επ., Αμίν Σ., 1996, Νούτσος Π., 2006). Το έθνος είναι μια ιστορική κατηγορία, μια υπαρκτή κοινωνική οντότητα που εξελίσσεται και μεταλλάσσεται στην ιστορική διαδρομή μέσα από την αλληλεπίδραση υλικών όρων και ιδεών, από τη διαλεκτική σχέση αντικειμενικών συνθηκών και υποκειμενικού παράγοντα. Δεν παραμένει αμετάβλητο, αλλά η εξέλιξή του καθορίζεται από τους υλικούς όρους ζωής των ανθρώπων, από τις κοινωνικές συνθήκες που κάθε φορά επικρατούν στο χώρο και το χρόνο. Η ταξική διάρθρωση της (καπιταλιστικής) κοινωνίας επηρεάζει τη γενική διαμόρφωση ιδεολογιών, επομένως και πεποιθήσεων για το έθνος. Ως εκ τούτου αναπτύσσονται δύο εθνικές ιδεολογίες, η αστική-εθνικιστική-σοβινιστική και η εργατική-εθνιστική-διεθνιστική. Τόσο ο εθνισμός, όσο και ο εθνικισμός είναι ιδεολογίες για το έθνος, αντιπαραθετικές μεταξύ τους. Ο εθνισμός ως ιδεολογία επιβεβαιώνει όλα εκείνα τα συσσωρευτικά στοιχεία που εξελίσσονται μέσα στην

⁴⁵⁶ Για μια περιγραφική πραγμάτευση της εξέλιξης της εθνικής ιδεολογίας στο μεταπολιτευτικό πολιτικό λόγο, με διάθεση υποβάθμισης των συγκεκριμένων ιστορικών-υλικών όρων ανάδειξης της και έμφασης στους όρους του πολιτικού αφηγήματος, βλ. Γαζή Ε., *Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη Μεταπολίτευση*, στο Αυγερίδης Μ.-Γαζή Ε.- Κορνέτης Κ. (επιμ), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2015, σελ. 245-260

⁴⁵⁷ Οι Σπουρδαλάκης, Βούλγαρης και Μουζέλης δεν προβαίνουν σε ορισμό της έννοιας του εθνικισμού, δεδομένου ότι δεν αποτελεί η συγκεκριμένη έννοια βασικό αναλυτικό εργαλείο των συγκεκριμένων μελετών. Ο Πανταζόπουλος, που αποτελεί και βασικό τμήμα της μελέτης του, είναι αναλυτικός στο συγκεκριμένο ζήτημα.

ιστορική κίνηση, αποτελώντας υποστρώματα του έθνους, συμβαδίζει με τον διεθνισμό, την ισότητα και την ανάπτυξη όλων των εθνών. Ο εθνικισμός είναι έκφραση αστικής ιδεολογίας, αρνείται τον ιστορικό χαρακτήρα του έθνους, προσδίδοντας στο έθνος βιολογικές ρίζες, αναγνωρίζοντάς το σαν αρχέγονη φυσική οντότητα και καθοδηγεί τον αμείλικτο ανταγωνισμό ανάμεσα στα έθνη (Σεραφετινίδου Μ., 2005 : 17 και 20).

Την περίοδο του ιμπεριαλισμού, που επικρατεί η τάση συσσώρευσης κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, η διαδικασία ενσωμάτωσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στο διεθνή καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας, έχει σαν αποτέλεσμα να μορφοποιεί το συγκεκριμένο εθνικό σχηματισμό με τα χαρακτηριστικά του κυρίαρχου-κυριαρχούμενου, όπως αναλύσαμε σε προηγούμενα κεφάλαια. Είναι δηλαδή ένας τυπικά κυρίαρχος εθνικός κοινωνικός σχηματισμός που όμως λόγω ενσωμάτωσης στις ιμπεριαλιστικές περιφερειακές ολοκληρώσεις (NATO-ΕΟΚ) είναι ταυτόχρονα και κυριαρχούμενος, μέσα από τη διαδικασία εσωτερίκευσης πολιτικής και οικονομικής των σχέσεων εξάρτησης. Είναι οι συγκεκριμένοι υλικοί όροι κίνησης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, που δίνουν πολλά κοινά στοιχεία με τους εθνικούς κοινωνικούς σχηματισμούς της Λατ. Αμερικής, ως κυρίαρχων-κυριαρχούμενων (Γκαλεάνο Ε., 1982, Harnegger Μ., 2007) - σε διάκριση με τους εθνικούς κοινωνικούς σχηματισμούς της Δυτ. Ευρώπης (Μάγκντοφ Μ., 2007) - στο διεθνή καταμερισμό εργασίας και όχι μια παράλληλη πορεία μετάβασης από παραδοσιακές σε βιομηχανικές κοινωνίες, που για τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό τουλάχιστον, δεν ισχύει για την υπό εξέταση περίοδο όπως έχουμε αναλύσει στο σχετικό κεφάλαιο.

Το ΠΑΣΟΚ ως μαζικό κόμμα που δρά σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, κόμμα των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων, συγκροτείται ως σχηματισμός ενότητας του εθνικού με τον κοινωνικό αγώνα σε μια αντιιμπεριαλιστική και αυτοδιαχειριστική προοπτική. Αυτά είναι βασικά και θεμελιώδη στοιχεία της πολιτικοϊδεολογικής του φυσιογνωμίας την περίοδο 1974-1985 και προκύπτουν από το σύνολο των κομματικών ντοκουμέντων στα οποία έχουμε αναφερθεί στην παρούσα εργασία⁴⁵⁸. Δεν πρόκειται κατά τη γνώμη μας για μια φανταστική,

⁴⁵⁸ Στα στοιχεία της ενότητας του εθνικού με το κοινωνικό ζήτημα σε μια αντιιμπεριαλιστική προοπτική, προσδιορίζει ο Σασούν τη διαφοροποίηση του ΠΑΣΟΚ από τα υπόλοιπα σοσιαλιστικά-σοσιαλδημοκρατικά κόμματα της Ευρώπης, καθώς και στην εξοικείωση του Α.Π. με τις κεντρικές έννοιες της Νέας Αριστεράς σε σύγκριση με τους άλλους σοσιαλιστές ηγέτες εκείνης της περιόδου, βλ. Σασούν Ν., *Εκατό χρόνια ...ο.π.π.*, τ. Β', σελ. 263-4

κατασκευασμένη, πολιτική ταυτότητα, όπως έχει υποστηριχθεί (Kalyvas S., 1997 : 89, 99). Το ΠΑΣΟΚ ουσιαστικά αποτελεί τη μορφοποιημένη σε πολιτικό κίνημα ιστορική πρόσοδο των εθνικών, δημοκρατικών και κοινωνικών αγώνων των κυριαρχούμενων τάξεων που διαμορφώνονται ως διαιρετικές τομές βενιζελισμού/αντιβενιζελισμού, ΕΑΜ, δεξιά/αντιδεξιά τη δεκαετία του '60 (Χαραλαμπίδης Μ., 1994α, 1996). Έχει δηλαδή βαθιά ιστορικο-υλιστική διάσταση, ως προϊόν του συγκεκριμένου εθνικού και κοινωνικού γίγνεσθαι που εγγράφεται με όρους ιδεολογικούς, πολιτικούς και οργανωτικούς. Δεν αποτελεί μια κατασκευή, ένα απλό αφήγημα, μια επινόηση εκ του μηδενός.

Στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ, κατά την υπό εξέταση περίοδο δεν διακρίνεται στοιχείο εθνικιστικής ιδεολογίας, όπως την προσδιορίσαμε ανωτέρω. Ο εθνικοανεξαρτησιακός λόγος είναι οργανικά ενσωματωμένος στην αντιιμπεριαλιστική γραμμή και τη σοσιαλιστική προοπτική, γιατί αντανακλά την εργατική-εθνιστική-διεθνιστική ιδεολογία για το έθνος των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων. Γι' αυτό ο εθνικοανεξαρτησιακός λόγος συνοδεύεται από αντιιμπεριαλιστικές αναφορές και διεθνιστικές προσεγγίσεις με τα κινήματα της Μεσογείου και του αραβικού έθνους (Παπανδρέου Α., 1977)⁴⁵⁹. Ο διεθνισμός στην πάλη του ενάντια στον ιμπεριαλισμό για το ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1974-1985 έχει μια σαφή περιφερειακή διάσταση με αναφορά στους λαούς και τα κινήματα εθνικής και κοινωνικής απελευθέρωσης της Ανατολικής Μεσογείου.⁴⁶⁰

Και μόνον σύμπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί ο σχεδόν ταυτόσημος προσανατολισμός του ΕΑΜ⁴⁶¹ και της ΕΔΑ (1958)⁴⁶² με το ΠΑΣΟΚ⁴⁶³ στην

⁴⁵⁹ Αντίστοιχες αναφορές για την σχέση πατριωτισμού-διεθνισμού στο Μάο Τσε Τουνγκ, *Το Κόκκινο Βιβλίο*, εκδ. Μανώλη Γέροντα, Αθήνα, χ.χ.έ.. σελ. 131.

⁴⁶⁰ Αυτή είναι μια βασική διαφοροποίηση του ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1974-1985 και ειδικότερα ορισμένων εσωκομματικών τμημάτων που συνέχισαν στη συγκεκριμένη διεθνιστική-αντιιμπεριαλιστική γραμμή, με την «ευρωκεντρική» γραμμή του ΚΚΕ ες, αλλά και τη σχετικοποίηση του διεθνιστικού προσανατολισμού ανάλογα με τις προτεραιότητες της εξωτερικής πολιτικής της Σοβιετικής Ένωσης που καθόριζαν τη θέση του ΚΚΕ μέχρι το 1991. βλ. Χαραλαμπίδης Μ., Για έναν περιφερειακό διεθνισμό, στο Χαραλαμπίδης Μ., *Προλεχθέντα. Κοινωνία-κυβέρνηση-αριστερά*, εκδ. Γόρδιος, 1994, σελ. 99 επ. Για μια κριτική στο αναλυτικό σχήμα μητρόπολης-περιφέρειας από το οποίο απορρέει η συγκεκριμένη αντιιμπεριαλιστική γραμμή του ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1974-1985, α) από την οπτική των θέσεων του ΚΚΕ ες, βλ. Λευκαδίτης Π., *Αντίλογος στα θεωρητικά σχήματα του κ. Α. Παπανδρέου*, στο Παπασαραντόπουλος Π. (επιμ), *ΠΑΣΟΚ και...οπ.π.* σελ. 57-82, β) από την οπτική των θέσεων του ΚΚΕ, με ειδική αναφορά στο αναλυτικό σχήμα του Μ. Χαραλαμπίδη, βλ. Κοτζιάς Ν., *Ο «τρίτος δρόμος»...οπ.π.* σελ. 192, 209-216

⁴⁶¹ «*Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες. Η Ελλάδα και η δημοκρατία σε κίνδυνο!*» Π.Γ. της Κ.Ε. του ΚΚΕ, 17-12-1944, Επίσημα Κείμενα 1940-1945, τ. 5^{ος}, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1981, σελ. 248.

⁴⁶² Ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΕΔΑ, Ηλίας Ηλιού στην αγόρευση του στη Βουλή κατά τη συζήτηση για την επικύρωση της συμφωνίας σύνδεσης μεταξύ Ελληνικής Δημοκρατίας και ΕΟΚ, μεταξύ άλλων αναφέρει τα εξής : «*Πρόκειται περί εγκαταλείψεως της ανεξαρτησίας μας, περί*

εννοιολόγηση του εθνικού, σε συγκεκριμένα πεδία κοινωνικής πάλης και πολιτικού ανταγωνισμού. Είναι η γραμμή της αριστεράς ως μαζικής ή και ηγεμονικής πολιτικής δύναμης σε έναν κοινωνικό σχηματισμό όπως ο ελληνικός.

*εξαφανίσεως της Ελλάδος ως Κράτους. Πρέπει να ξέρετε ακριβώς τι θα ψηφίσετε. Και αφού το αποδέχεσθε, μην κάνετε τους 'πατριωτάδες' και μην αρχίσετε μεθαύριο να φωνάζετε 'έξω οι Βούλγαροι'. Εάν αποδέχεσθε την υποδούλωσιν, λογαριασμός σας. Αλλά να το ξέρετε και να το ομολογείτε: Εδώ λόγω εθνοφροσύνης ψηφίζομεν την κατάλυσιν και της κρατικής και της εθνικής μας ανεξαρτήτου υποστάσεως», Ηλιού Η., *Η αλήθεια για την Κοινή Αγορά*, Αθήνα, 1962, σελ. 210*

⁴⁶³ ΠΑΣΟΚ : *Ελλάδα και κοινή αγορά. Ο αντίλογος*, εκδ. ΠΑΣΟΚ, 1976

ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο ιστορικός χώρος και χρόνος που επιχείρησε να ερευνήσει η παρούσα εργασία, ουσιαστικά δεν υφίσταται πια, λόγω των καταλυτικών αλλαγών και ανατροπών που έχουν επέλθει από την περίοδο 1989-1990 και μετά, τόσο διεθνώς⁴⁶⁴, όσο και στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Η περίοδος 1974-1990 αφορά το τελευταίο τμήμα μιας ιστορικής φάσης της πάλης των τάξεων όπως εκδηλώνεται στο πολιτικό επίπεδο, η οποία έχει την αφετηρία της στο τέλος του εμφυλίου πολέμου και ως αποτέλεσμα αυτού και ολοκληρώνεται με τις τεκτονικές γεωπολιτικές ανατροπές που πυροδότησε η κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού και η πλανητική ηγεμονία των ΗΠΑ, σε συνδυασμό με την ανατροπή του συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, την κυρίαρχη δυναμική της διεθνοποίησης του καπιταλισμού, των διαδικασιών συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα. Το τι, πώς και για ποιόν παράγεται ρυθμίζεται διεθνώς σε μεγάλο βαθμό από τις διεθνοποιημένες/απελευθερωμένες αγορές κεφαλαίου, εργασίας, αγαθών, υπηρεσιών και όχι κυρίως από την εσωτερική ζήτηση, όπως συνέβαινε σε σημαντικό βαθμό στους δυτικούς καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς την περίοδο 1945-1975. Τότε οικοδομήθηκε το σοσιαλδημοκρατικό (παραδοσιακού τύπου) παράδειγμα καπιταλιστικής ανάπτυξης το οποίο στηριζόταν στις επεκτατικές δημοσιονομικές πολιτικές, τη φορολογία, τις δημόσιες επενδύσεις, τις κοινωνικές δαπάνες διαμορφώνοντας με τον τρόπο αυτό καθοριστικά το ΑΕΠ και το επίπεδο απασχόλησης. Το σοσιαλδημοκρατικό παράδειγμα διατηρήθηκε με φθίνουσα πορεία έως το 1989, καθώς σταδιακά από τα μέσα της δεκαετίας του '70 επιβαλλόταν η «από τα κάτω» απελευθέρωση της κίνησης κεφαλαίου, διαδικασία που τροφοδοτούνταν και αναπαρήγαγε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό και διεθνοπολιτικό συσχετισμό δυνάμεων, με ότι αυτό συνεπαγόταν για την εξέλιξη των ιδεολογικών και πολιτικών μορφών πάλης.

⁴⁶⁴ Ο Wallerstein υποστηρίζει ότι το έτος 1989, δεν σηματοδοτεί μόνον την ήττα της ΕΣΣΔ και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, αλλά το τέλος της περιόδου 1789-1989, της φιλελεύθερης νεωτερικότητας, βλ. Wallerstein I., *Μετά τον φιλελευθερισμό*, εκδ. Η Σύγχρονη Σκέψη, Αθήνα, 2004, σελ. 45-46. Στην ίδια κατεύθυνση και ο Φωτόπουλος, που υποστηρίζει ότι η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση που αναδύθηκε την περίοδο 1989-1991, είναι μια ποιοτικά νέα φάση του καπιταλισμού, βλ. ενδεικτικά Φωτόπουλος Τ., *Παγκοσμιοποίηση, αριστερά και περιεκτική δημοκρατία*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002. Για την αντίκρουση της πρόσληψης της παγκοσμιοποίησης, ως μιας νέας ιστορικά και ποιοτικά φάσης του καπιταλιστικού συστήματος, βλ. Σακελλαρόπουλος Σ., *Ο μύθος της παγκοσμιοποίησης και η πραγματικότητα του ιμπεριαλισμού*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2004

Στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό η περίοδος 1989-1990 σηματοδοτείται από την ήττα του ΠΑΣΟΚ και την έξοδό του από την κυβέρνηση, τη διαδικασία αναθεωρητισμού του, που βρίσκεται σε εξέλιξη και τυπικά ήδη από το 1986, την ανατροπή του μεταπολιτευτικού κοινωνικού συσχετισμού δυνάμεων υπέρ των δυνάμεων του κεφαλαίου όπως εκδηλώθηκε με την ιδιωτικοποίηση του τραπεζικού συστήματος (τροποποιώντας τον τρόπο δανειοδότησης του ελληνικού δημοσίου και επομένως τους όρους διαχείρισης του δημοσίου χρέους, οδηγώντας παράλληλα και σταδιακά στην ιδιωτική υπερχρέωση των πολιτών και στη διαδικασία υποθήκευσης και δυνητικά απαλλοτρίωσης της διάσπαρτης μικροϊδιοκτητικής δομής από το μονοπωλιακό χρηματιστικό κεφάλαιο όπως εκδηλώνεται κατά την τρέχουσα μνημονιακή περίοδο), την εξαγωγή κεφαλαίων κυρίως στις βαλκανικές και παρευξείνιες οικονομίες, την εμφάνιση και κυριαρχία των ιδιωτικών τηλεοπτικών καναλιών και τη σταδιακή μείωση του βαθμού αυτονομίας των συλλογικών πολιτικών υποκειμένων. Η ίδια η κίνηση διεθνούς ενσωμάτωσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και η εσωτερίκευση της συγκεκριμένης διαδικασίας προσδιορίζεται από τα ιδιαίτερα (υπερ)ιμπεριαλιστικού τύπου νεοφιλελεύθερα χαρακτηριστικά από τα μέσα της δεκαετίας του 80 με την υιοθέτηση της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης, που καθορίζει το εγχείρημα της ευρωπαϊκής περιφερειακής καπιταλιστικής ολοκλήρωσης. Πιο χαρακτηριστική εκδήλωση του συγκεκριμένου τύπου καπιταλιστικής ολοκλήρωσης, είναι η διαδικασία υιοθέτησης του ευρώ ως ενιαίου νομίσματος που θα ολοκληρωθεί στις αρχές της δεκαετίας του 2000, με ό,τι συνεπάγεται για το κοινωνικό συσχετισμό δυνάμεων, για τις σχέσεις μεταξύ των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών που συμμετέχουν στην Ευρωζώνη. Τέλος αλλά όχι έσχατο οι διαρκείς μεταναστευτικές ροές από τις βαλκανικές χώρες τη δεκαετία του '90, από χώρες της Ασίας (κυρίως) από το 2001 και μετά, έχουν ανατρέψει τα δημογραφικά δεδομένα της εθνολογικής σύνθεσης των κατοίκων του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί μέχρι το 1989-1990. Η Ελλάδα από χώρα εξαγωγής μεταναστευτικού πληθυσμού που ήταν από το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70, μετατρέπεται σε χώρα υποδοχής οικονομικών μεταναστών μετά το 1989-1990. Κλείνοντας το πεδίο των καταλυτικών αλλαγών, αναφέρουμε την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων μέσω των τεχνολογικών εξελίξεων όπως η χρήση του διαδικτύου που ανέτρεψαν ριζικά τη χωροχρονική διάσταση των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων, εντός του πλαισίου των

καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Η εργασία αναφέρεται συνεπώς σε μια μεταβατική περίοδο του τέλους μιας εποχής, της κυοφορίας και γέννησης μιας άλλης.

Ο Ντανιέλ Μπενσαϊντ αναφέρει ότι η αναγκαιότητα σχεδιάζει τον ορίζοντα της πάλης. Η ενδεχομενικότητά της εξορκίζει τα διατάγματα του πεπρωμένου (Μπενσαϊντ Ν., 2013). Η παρούσα εργασία, όπως φανερώνει και ο τίτλος της, επιχείρησε να αναλύσει την εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ, μέσα από τις αντιθέσεις, αντιφάσεις και εσωτερικές συγκρούσεις του, προσπαθώντας παράλληλα να συγκροτήσει ένα ερμηνευτικό πλαίσιο του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού μέσα από την οπτική των ειδικότερων χαρακτηριστικών της πορείας ενός πολιτικού κόμματος που ηγεμόνευσε στη συγκεκριμένη περίοδο. Προσπαθήσαμε να αποφύγουμε τόσο το μονοδιάστατα θεωρητικό λόγο περί κομμάτων, όσο και τον εμπειρισμό. Γι' αυτό επιχειρήσαμε να κινηθούμε σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης και βαθμούς αφαίρεσης, προσπαθώντας να συνδυάσουμε θεωρητικά σχήματα και συγκεκριμένα πραγματολογικά δεδομένα, σε μια συνθετική ερμηνευτική προοπτική. Επιδιώξαμε μια δυναμική ισορροπία μέσα από την παράλληλη παρουσίαση της εξέλιξης των αντικειμενικών συνθηκών και της δράσης υποκειμενικών παραγόντων ερμηνεύοντάς τες, θέλοντας ν' αποφύγουμε νομοτελειακούς ντετερμινισμούς, αλλά και ανιστόρητους υποκειμενισμούς.

Για τη συγκεκριμένη μελέτη ο κομματικός σχηματισμός, είναι μια δυναμική σχέση, η οποία διαμεσολαβεί πολιτικά την πάλη των τάξεων, όπως συγκεκριμένα εξελίσσεται σε τόπο και χρόνο. Ειδικότερα υιοθετήσαμε το αναλυτικό σχήμα του κόμματος ως διπλής συνάρθρωσης μεταξύ των σχέσεων εκπροσώπησης των κοινωνικών τάξεων και των σχέσεων νομιμοποίησης του καπιταλιστικού κράτους. Εντάξαμε συνεπώς την εξέλιξη της εσωκομματικής πάλης, ως συγκεκριμένης μορφής της ταξικής πάλης στο πολιτικό επίπεδο, που τείνει να εκφραστεί εντός του κομματικού σχηματισμού μέσα από την ενότητα και πάλη των σχέσεων εκπροσώπησης-νομιμοποίησης. Γι' αυτό και η εσωκομματική πάλη ως σχετικά αυτόνομη μορφή ιδεολογικής, πολιτικής, οργανωτικής μορφοποίησης της κίνησης του κοινωνικού ανταγωνισμού είναι μια κατάσταση διαρκής. Δεν αφορά μόνον τις δραματοποιημένες στιγμές των εσωκομματικών συγκρούσεων που συνοδεύονται από αποχωρήσεις ή διαγραφές. Η εσωκομματική πάλη είναι η φυσιολογική καθημερινότητα του κομματικού σχηματισμού. Ο τρόπος ύπαρξης και κίνησής του. Ως τέτοια έγινε αντιληπτή και αναλύθηκε στην παρούσα εργασία.

Αφού παρουσιάσαμε ορισμένα βασικά σημεία της μαρξιστικής θεωρίας για το ζήτημα των κοινωνικών τάξεων, της κίνησης των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών, των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών της κίνησης των τάξεων εντός του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, ορισμένων βασικών συμπερασμάτων της μαρξιστικής θεωρίας για το κράτος, αναλύσεων του κομματικού φαινομένου και παρουσίασης βασικών χαρακτηριστικών της εξέλιξης των ευρωπαϊκών σοσιαλιστικών και σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, καταλήξαμε στα ακόλουθα συμπεράσματα.

Κατά την υπό εξέταση περίοδο στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό κυριαρχεί ο μονοπωλιακός καπιταλισμός με την ιδιοτυπία της διευρυμένης αναπαραγωγής της απλής εμπορευματικής παραγωγής, που μορφοποιείται στο εκτεταμένο καθεστώς της μικροϊδιοκτησίας και της μικροπαραγωγής. Η μισθωτή εργασία είναι κυρίαρχη μορφή απασχόλησης, που όμως δεν υπερβαίνει το 50% του ΟΕΠ σε αντίθεση με τα συμβαίνοντα στους κοινωνικούς σχηματισμούς της Δυτ. Ευρώπης. Επιπρόσθετα λόγω του αργού ρυθμού συγκέντρωσης-συγκεντροποίησης του κεφαλαίου και της παραγωγής, το εργατικό δυναμικό κατά κανόνα δεν είναι συγκεντρωμένο, αλλά διάσπαρτο. Το καθεστώς της αυτοαπασχόλησης διατηρείται σε υψηλά ποσοστά που πλησιάζουν το 30% του ΟΕΠ, αν δεν το υπερβαίνουν. Το στοιχείο αυτό συνδέεται με το εκτεταμένο καθεστώς της μικροϊδιοκτησίας-μικροπαραγωγής και αποτελεί μια ιδιομορφία σε σχέση με κοινωνικούς σχηματισμούς της Δυτ. Ευρώπης κατά την υπό εξέταση περίοδο. Η συγκεκριμένη κοινωνική δομή, συγκροτεί βασικό υλικό όρο για τον επικαθορισμό των μορφών πάλης του κοινωνικού από το πολιτικό, λειτουργώντας παράλληλα ανασχετικά τόσο στο ρυθμό της μονοπωλιακής συσσώρευσης κεφαλαίου ή στη διαδικασία καπιταλιστικού εξορθολογισμού σύμφωνα με την ορολογία των θεωρητικών του εκσυγχρονισμού, όσο και στην τάση μισθωτοποίησης-προλεταριοποίησης των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων. Παράλληλα διαπιστώσαμε ότι στο ιμπεριαλιστικό στάδιο του καπιταλισμού, ιδιαίτερα κατά την υπό εξέταση περίοδο, κυρίαρχη είναι η δυναμική της συσσώρευσης κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα που διαμορφώνει ουσιαστικά τους όρους διεθνούς ενσωμάτωσης των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών. Η διαδικασία εσωτερίκευσης της διεθνούς ενσωμάτωσης - στην οποία η παρούσα εργασία έδωσε ιδιαίτερη έμφαση αναφορικά με τους όρους εξέλιξης του ΠΑΣΟΚ - συγκροτεί την υλικότητα του κράτους στη συνάρθρωσή της με την εγχώρια αστική τάξη, παράγοντας για τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό που

ενσωματώνεται στο διεθνές πλαίσιο ως κυρίαρχος-κυριαρχούμενος μια ειδική μορφή καπιταλιστικού κράτους, το εξαρτημένο καπιταλιστικό κράτος, που με τη σειρά του υλοποιεί τις ηγεμονικές αστικές στρατηγικές ανάλογα με τη συγκυρία της πάλης των τάξεων.

Παρουσιάσαμε βασικά στοιχεία της ιστορικής εξέλιξης του σοσιαλιστικού/σοσιαλδημοκρατικού ρεύματος στην Ευρώπη, θεωρώντας ότι το ΠΑΣΟΚ, αντανakλώντας τις εθνικές ιδιομορφίες που προαναφέρθηκαν, εντάσσεται σ' αυτή την πολιτική οικογένεια, καθώς η κίνηση του συγκεκριμένου κομματικού σχηματισμού και η σχηματοποίηση των αντιθέσεων του σ' επίπεδο κατευθύνσεων, έχει αναλογίες με αντίστοιχες στιγμές και εκφράσεις της ευρωπαϊκής σοσιαλιστικής/σοσιαλδημοκρατικής εξέλιξης.

Παρατηρήσαμε τη συγκεκριμένη ιδεολογικοπολιτική οριοθέτηση του ΠΑΣΟΚ, ως μάχιμου ρεύματος της σοσιαλιστικής αριστεράς, με τα ειδικότερα χαρακτηριστικά της ενότητας του εθνικού με τον κοινωνικό αγώνα σε μια αντιμπεριαλιστική-αυτοδιαχειριστική προοπτική. Πρόκειται για τη στρατηγική του εθνικού και δημοκρατικού δρόμου για το σοσιαλισμό, που θα κωδικοποιηθεί ως στρατηγική του Τρίτου Δρόμου. Παράλληλα αναλύσαμε τη μορφοποίηση της κομματικής γραφειοκρατίας με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά δημοκρατικού συγκεντρωτισμού που διαμόρφωσε ως αποτέλεσμα της έντονης διετούς εσωκομματικής πάλης των ετών 1975 και 1976. Η σταθεροποίηση και εδραίωσή της καταδεικνύεται από τις εκκαθαρίσεις ή την καταστολή, καθ' όλη την περίοδο 1977-1990, βασικών μορφοποιήσεων της αριστερής εσωκομματικής αντιπολίτευσης, ως επιμέρους εκφράσεων της πάλης τμημάτων του οργανωμένου και διάχυτου ΠΑΣΟΚ απέναντι στη διαδικασία κρατικοποίησης-αστικοποίησης του κόμματος.

Κυρίαρχη έκφραση της ταξικής πάλης αποτέλεσε ο αγώνας για άνοδο του βιωτικού επιπέδου του χώρου της μισθωτής εργασίας και όχι για ανατροπή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Μια γραμμή μαχητικού ρεφορμισμού με υλικές και θεσμικές κατακτήσεις και όχι κατ' ανάγκην μια γραμμή αντιμπεριαλιστικής ρήξης, ως προϋπόθεση για το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό⁴⁶⁵. Με όρους ιστορικής

⁴⁶⁵ Ο Κώστας Σημίτης – με τα δικά του αναλυτικά δεδομένα με πολλά από τα οποία η παρούσα εργασία είναι αντίθετη όπως υποβάθμιση της σημασίας της αντιμπεριαλιστικής-εθνικοαπελευθερωτικής ιδεολογίας των κυριαρχούμενων τάξεων και κυρίως των υλικών όρων επί των οποίων εδράζεται, υπερβολικός αριθμός δημοσίων υπαλλήλων κλπ- σε μια πρόσφατη αποτίμηση της πορείας του ΠΑΣΟΚ έως το 1989, που αποσιωπά όμως την εσωτερική συγκρουσιακή διαδικασία, την πάλη των γραμμών, το είναι ως γίνεσθαι κατά τη διαλεκτική σκέψη (Νίσμπετ Ρ., 1995 : 28), τους ιδεολογικο-πολιτικούς όρους κίνησης του κόμματος, μολονότι τους υπαινίσσεται κατά τη διατύπωση,

εξέλιξης του ευρωπαϊκού σοσιαλιστικού/σοσιαλδημοκρατικού ρεύματος, μορφοποιήθηκε και συγκρούστηκε μια γραμμή μεταπολεμικής παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας απέναντι στη γραμμή της μεσοπολεμικής εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας, προσαρμοσμένη στον ελληνικό χωροχρόνο. Η αντίφαση αυτή μεταξύ σοσιαλιστικής επαγγελίας και καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού της περιόδου 1981-1985, που αποτέλεσε και βασικό πλαίσιο της προσυνεδριακής εσωκομματικής διαπάλης το 1984, επιλύεται το 1985 με την «στροφή» της οικονομικής πολιτικής. Η παραμονή στην ΕΟΚ και η εσωτερίκευση της διαδικασίας εξευρωπαϊσμού σε νεοφιλελεύθερη κατεύθυνση μετά την Ε.Ε.Π., σε συνδυασμό με την κρατικοποίηση του κόμματος διαμόρφωσαν τους υλικούς όρους αστικοποίησης του ΠΑΣΟΚ. Στα τέλη της δεκαετίας του '80 το ΠΑΣΟΚ είναι ένα σοσιαλδημοκρατικό κόμμα παραδοσιακού τύπου, με ηγετικά τμήματά του να διαμορφώνουν σχέσεις με την αστική τάξη, εντασσόμενο στη Σοσιαλιστική Διεθνή και έτοιμο να μετεξελιχθεί σε σοσιαφιλελεύθερο κόμμα, όπως και τελικά συνέβη τη δεκαετία του '90, συγχρονιζόμενο με τη γραμμή του νέου αναθεωρητισμού της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας

Η παρούσα εργασία διαφοροποιείται από τις αναλύσεις του ΠΑΣΟΚ μέσα από τα σχήματα του λαϊκισμού, των πελατειακών σχέσεων, του διπόλου αρχηγισμός-αδύναμη κομματική οργάνωση, του εθνικισμού. Κυρίως γιατί τα σχήματα αυτά δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα του ΠΑΣΟΚ ή δεν αποτέλεσαν κατά τη γνώμη μας τα καθοριστικά στοιχεία της εξέλιξης του ΠΑΣΟΚ. Για την παρούσα εργασία κρίσιμο στοιχείο είναι η πορεία της εσωκομματικής πάλης σε σχέση όμως με τη συνολική εξέλιξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Διαφορετικά μιλάμε για μικροπολιτική των προσώπων στο εσωτερικό ενός κόμματος ή ξεπέφτουμε σ' έναν άκρατο υποκειμενισμό. Με τη συγκεκριμένη επιφύλαξη και με δεδομένη τη σε διαρκή λειτουργία ευρισκόμενη αριστοτελικής έμπνευσης (που αποδέχονται και οι

το αποδίδει ως εξής «Το ΠΑΣΟΚ δεν ήταν επαναστατικό κίνημα, κόμμα που υπερασπιζόταν μαχητικά την παγκόσμια περιφέρεια απέναντι στο αμερικανο-ευρωπαϊκό κέντρο, φορέας των κοινωνικοποιήσεων και της αυτοδιαχείρισης. Ήταν η ελληνική έκφραση του ρεύματος για κοινωνικό κράτος και κοινωνική δικαιοσύνη, που αντιπαρά τέθηκε στα συντηρητικά και φιλελεύθερα κόμματα σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Ήταν η ενσάρκωση των σοσιαλδημοκρατικών αντιλήψεων και πρακτικών προσαρμοσμένων στην ελληνική πραγματικότητα, την πραγματικότητα μιας υπό ανάπτυξη ευρωπαϊκής χώρας με περιορισμένη εργατική τάξη, μεγάλο ποσοστό αυτοαπασχολούμενων, υπερβολικό αριθμό δημοσίων υπαλλήλων, σοβαρές υστερήσεις στις πολιτικές αναδιανομής εισοδήματος και κοινωνικής αλληλεγγύης... », Σημίτης Κ., 2015 : 601

κλασικοί του μαρξισμού⁴⁶⁶) ετερογονία των σκοπών μέσα στην ιστορική δραστηριότητα, δηλαδή την απόκλιση της φοράς της απρόσωπης συνισταμένης από τη φορά των προσωπικών συνιστωσών παρμένων χωριστά⁴⁶⁷, η παρούσα εργασία υποστηρίζει ότι η εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ οφείλεται στην πορεία της εσωκομματικής του πάλης, που σημαίνει ότι όλα θα μπορούσαν να είναι διαφορετικά, εντός των γενικότερων πλαισίων που χαράζουν οι ιστορικές, διεθνείς και εσωτερικές, οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες. Με τα λόγια ενός μάχιμου διανοούμενου της αριστεράς που στάθηκε απέναντι στο ΠΑΣΟΚ, ολοκληρώνοντας τη μελέτη του για το ΠΑΣΟΚ - και χωρίς να συμφωνούμε με το γενικό αναλυτικό του σχήμα - «Δεν ήταν νομοτέλεια αυτή η εξέλιξη. Έτσι παίχτηκαν τα πράγματα⁴⁶⁸».

⁴⁶⁶ Μαρξ Κ.- Ενγκελς Φ., *Η γερμανική ιδεολογία*, Ένγκελς Φ., *Επιστολή στον Μπλοχ*, όπως αναφέρονται στο Καλόμαλος Θ., (εισ-επιμ) *Καρλ Μαρξ- Φρίντριχ Ένγκελς. Η επιστήμη της κοινωνίας*, εκδ. Στοχαστής, 1985, σελ. 53-54

⁴⁶⁷ Κονδύλης Π., *Θεωρία του πολέμου*, εκδ. Θεμέλιο, 1998, όπως παρατίθεται στο Βασιλειάδης Δ., *Η κοσμοθεωρητική βάση της 3^{ης} του Σεπτεμβρίου*, εκδ. Γόρδιος, 2015, σελ. 40

⁴⁶⁸ Ελεφάντης Α., *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, εκδ. Ο Πολίτης, 1991, σελ. 352

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ – ΠΙΝΑΚΕΣ

Πίνακας 1: Κατανομή των παραγωγικών τομέων ως προς το ποσοστό συμμετοχής στο ΑΕΠ (%)

	Πρωτογενής	Δευτ/γενής*	Τριτογενής
1951	29,16	18,36	52,48
1961	26,32	24,94	48,74
1971	17,47	32,60	49,93
1981	14,29	31,73	53,99
1983	13,39	29,94	56,67

Πηγή: ΕΣΥΕ Στατιστική επετηρίδα ΥΠΕΘΟ: Εθνικοί Λογαριασμοί Ελλάδας, Παυλίδης 1987 (Λύτρας : 1993, σελ. 162). Περιλαμβάνει μεταφορές-επικοινωνίες.

Πίνακας 2: Η δομή της δευτερογενούς παραγωγής (%).

	Ορυχεία	Ενέργεια - Ύδρευση	Μεταποίηση	Κατασκευές
1951	4,0	3,18	61,79	30,03
1961	4,65	4,54	55,46	35,35
1971	4,44	6,51	60,12	28,94
1981	4,33	10,71	66,64	18,31
1983	4,59	12,55	66,03	16,82

Πηγή: ΕΣΥΕ: Στατιστική Επετηρίδα: ΥΠΕΘΟ: Εθνικοί Λογαριασμοί Ελλάδα, Λύτρας 1993, σελ. 163.

Πίνακας 3: Κατανομή καταστημάτων της μεταποίησης στην περίοδο 1969-1984 κατά την τάξη μεγέθους απασχόλησης.

Έτος	Τάξη μεγέθους (απασχολούμενοι)	0 - 4	5 - 9	10 - 49	> 50	Σύνολο
1969	Αριθμός	108.879	9.588	5.279	936	124.652
	%	87,35	7,67	4,23	0,75	100
1973	Αριθμός	102.359	11.120	6.629	1.249	121.357
	%	84,35	9,16	5,46	1,03	100
1978	Αριθμός	190.291	11.030	7.139	1.528	128.988
	%	84,73	8,55	5,53	1,19	100
1984	Αριθμός	123.962	11.704	7.378	1.446	144.530
	%	85,77	8,12	5,11	1,01	100

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφές Βιομηχανίας, Βιοτεχνίας, Εμπορίου 1969-1981, Λύτρας 1993, σελ. 164.

Πίνακας 4: Κατανομή της απασχόλησης στη Μεταποίηση κατά τάξη μεγέθους απασχόλησης 1969-1988 (αριθμός, ποσοστό %).

Έτος	Τάξη μεγέθους (απασχολούμενοι)	0 - 4	5 - 9	10 - 49	> 50	Σύνολο
1969	Αριθμός	185.877	61.620	101.051	152.974	501.522
	%	37,06	12,29	20,51	30,50	100
1973	Αριθμός	183.474	71.542	127.674	221.351	604.041
	%	30,37	11,84	21,14	36,65	100
1978	Αριθμός	192.896	71.244	139.174	267.783	671.097
	%	28,73	10,61	20,73	39,88	100
1984	Αριθμός	220.282	77.326	144.124	259.398	701.130
	%	31,42	11,03	20,53	37,00	100

Πηγή: ΕΣΥΕ: Απογραφές Βιομηχανίας, Βιοτεχνίας, Εμπορίου 1969-1984, Λύτρας 1993, σελ. 165

Πίνακας 5: Συμμετοχή των παραγωγικών τομέων στην απασχόληση (ΟΕΠ) σύμφωνα με την ΕΣΥΕ (%).

	Πρωτογενής	Δευτερογενής	Τριτογενής*
1951	48.15	19.40	26.19
1961	53.87	19.20	23.59
1971	40.60	26.50	30.90
1981	27.40	29.30	38.30
1984	29.40	27.80	42.80
1989	25.30	27.50	47.10

* Περιλαμβάνονται Μεταφορές Επικοινωνίες.

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφές πληθυσμού 1951, 1961, 1971, 1981. Έρευνα απασχόλησης εργατικού δυναμικού 1984-1989. Λύτρας 1993, σελ. 188.

Πίνακας 6: Κατανομή απασχολουμένων ανάλογα με τη θέση στο επάγγελμα (%).

	Εργοδότες / Αυτ/λούμενοι	Συμβοηθούντα Οικ. Μέλη	Μισθωτοί	Δ.Δ.Θ.Ε*
1951	2,7 / 38,0	16,2	36,8	6,3
1961	3,2 / 31,8	28,6	33,5	2,9
1971	4,1 / 34,5	18,4	42,3	0,7
1981	3,0 / 34,2	11,6	49,6	1,6
1989	5,55 / 28,73	14,26	51,43	0,03

*ΔΔΘΕ: Δε δήλωσαν θέση στο επάγγελμα.

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφές πληθυσμού 1951. 1961. 1971, 1981. Έρευνα απασχόλησης εργατικού δυναμικού 1989. Λύτρας 1993, σελ. 189.

Πίνακας 7: Αυτοαπασχολούμενοι, Εργοδότες, Συμβοηθούμενα Οικογενειακά Μέλη στις Ευρωπαϊκές Χώρες (%) στις μη αγροτικές δραστηριότητες.

	1971	1981	1982*
Γερμανία	5.6	5.4	5.5
Γαλλία	7.5	8.0	8.1
Ιταλία	14.5	15.4	16.0
Ολλανδία	5.6	5.3	5.7
Βέλγιο	7.3	8.6	8.9
Λουξεμβούργο	4.9	4.0	4.0
Η.Β.(Βρετανία)	4.5	6.9	7.3
Ιρλανδία	6.8	9.4	10.5
Δανία	11.3	9.7	8.6
Ελλάδα	31.79	30.78	32.17

* Οι έρευνες εργατικού δυναμικού 1982 δεν είναι συγκρίσιμες με τα στοιχεία από τις χώρες της ΕΟΚ και είναι έτσι ενδεικτικές αναφορές.

Πηγή: EUROSTAT (1984) TABLE Π/6, ΕΣΥΕ : Απογραφές 1971, 1981. Έρευνα εργατικού δυναμικού 1982. Λύτρας 1993, σελ. 192.

Πίνακας 8: Κατανομή των μισθωτών κατά παραγωγική δραστηριότητα 1971-1989 (% ποσοστό).

	Πρωτογενής	Δευτερογενής	Τριτογενής
1971	4,62	45,26	50,11
1981	2,26	42,43	55,30
1989	2,06	37,55	60,36

Πηγή: ΕΣΥΕ: Απογραφές 1971. 1981. Έρευνα εργατικού δυναμικού 1989. Λύτρας 1993, σελ. 193.

Πίνακας 9: Αριθμός υπαλλήλων κατά εργασιακή σχέση στο Δημόσιο Τομέα στα Ν.Π.Δ.Δ. στους Ο.Τ.Α. και στα Κρατικά Ν.Π.Ι.Δ. (31-12-1988).

Δημόσιος Τομέας / Φορέας	Μόνιμοι	Ιδ. Δικαίου αορίστου χρόνου	Σύνολο Τακτικού Προσωπικού	Ιδ. Δικαίου ορισμένου χρόνου	Σύνολο
Δ Υ	106.953	16.199	123.152	2.001	125.153
Ν.Π.Δ.Δ.	84.176	15.161	99.337	2.299	101.636
Ο.Τ.Α	20.704	11.459	32.163	5.827	37.990
Κ.Ν.Π.Ι.Δ.		192.841	192.841	9.644	202.485
Γενικό					
Σύνολο	211.833	235.660	447.493	19.771	467.264

Πηγή: Υπουργείο Προεδρίας Κυβέρνησης, Δελτίο στατιστικών στοιχείων προσωπικού του δημόσιου τομέα Απογραφή 31-12-1988. Λύτρας 1993, σελ. 194.

Πίνακας 10: Απασχολούμενοι κατά ομάδα επαγγέλματος (%)

Κατηγορία	Έτος		
	1971	1981	1989
Επιστήμονες, Ελεύθεροι επαγγελματίες	5,7	9,4	12,21
Διευθυντές και ανώτερα διοικητικά στελέχη	0,6	1,7	1,92
Υπάλληλοι γραφείου	7,5	9,5	10,43
Έμποροι πωλητές	7,3	8,5	10,98
Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών	7,4	7,8	9,34
Γεωργοί-κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι, αλιείς	40,6	27,5	25,36
Τεχνίτες και εργάτες (εκτός γεωργίας)	29,9	31,6	29,12
Δε δήλωσαν επάγγελμα	1,08	1,5	0,61

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφές πληθυσμού 1971, 1981. Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 1989, Λύτρας 1993 σελ. 198.

Πίνακας 11: Κατανομή των Ακαθαρίστων Επενδύσεων παγίου κεφαλαίου (Ιδιωτικές, Δημόσιες) τη μεταπολεμική περίοδο (ποσά σε εκατ. δρχ., σταθερές τιμές 1970)

Έτος	Δημόσιες				Ιδιωτικές	
	Σύνολο	Υ.Δ.Π.*	Κατοικίες	Σύνολο	Υ.Δ.Π.	Κατοικίες
1951	4.470	2.289	524	10.625	5.196	3.791
1961	11.773	7.485	203	19.703	4.768	8.929
1971	25.446	17.716	698	55.112	20.137	22.943
1979	22.736	16.384	324	76.385	28.350	31.248
1981	22.255	16.260	636	63.495	28.350	20.816
1984	29.620	20 990	626	49.030	28.897	15.662

*Υπόλοιπο Δευτερογενούς Τομέα. Περιλαμβάνει τις μεταφορές.

Πηγή: Παυλίδης (1987) σελ. 411. 412, Λύτρας : 1993, σελ. 209.

Πίνακας 12: Άτομα και κατοικίες το 1981 (Αριθμός ανάλογα με το καθεστώς ενοικήσεως).

Περιοχές	Άτομα	Κατοικίες	Ιδιόκτητες	Άλλες
Σύνολο Ελλάδας	9.207.840	2.895.840	2.028.510	867.330
1. Αστικές	5.364.380	1.744.040	1.006.570	737.470
α. Αθήνα	2.879.910	973.470	523.670	450.210
β. Θεσσαλονίκη	673.460	221.670	129.300	92.370
Περιοχές	Άτομα	Κατοικίες	Ιδιοκτήτες	Άλλες
Ημιαστικές	1.066.070	311.400	248.560	62.840
Αγροτικές	2.777.390	840.400	773.380	67.020

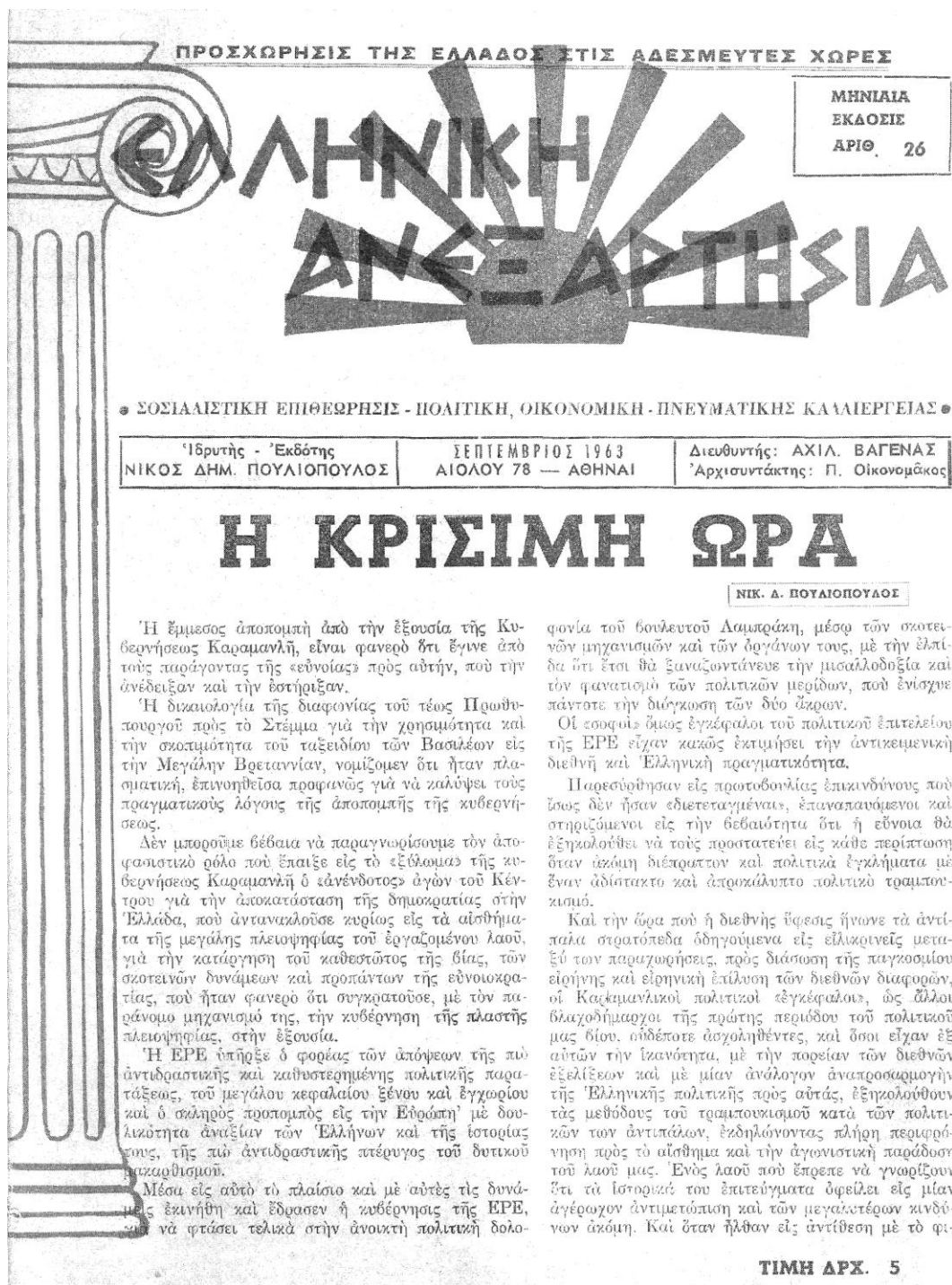
Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή πληθυσμού και κατοικιών 1981, Λύτρας 1993, σελ. 210.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13: Οι μεγαλύτερες ομοσπονδίες στη δύναμη της ΓΣΕΕ και αριθμός μελών.

α/α	Ομοσπονδία	Ψηφίσαντα μέλη		
		1975	1983	1988
1	Οικοδόμων (ΟΟΣΕΕ)	43.223	39.542	50.260
2	Τραπεζοϋπαλλήλων (ΟΤΟΕ)	20.334	33.077	41.624
3	ΟΤΕ (ΟΜΕ-ΟΤΕ)	24.386	24.172	19.665
4	ΔΕΗ (ΓΕΝΟΠ - ΔΕΗ)	4.356	19.541	18.807
5	Εργατοϋπαλλήλων Μετάλλου (ΠΟΕΜ)	9.499	21.825	13.046
6	Σιδηροδρομικών (ΠΟΣ)	9.376	10.973	12.257
7	Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΠΟΠ-ΟΤΑ)	12.945	11.216	11.542
8	Ιδιωτικών Υπαλλήλων (ΟΙΥΕ)	16.895	8.975	10.764
9	Κλωστοϋφαντουργών (ΟΚΕ)	9.689	7.983	9.948
10	Πολιτικής Αεροπορίας (ΟΣΠΑ)	3.899	7.572	9.366
11	Επισιτισμού (ΠΟΕΕΥΤΕ)	11.311	6.757	8.864
12	Ναυτική (ΠΝΟ)	11.059	9.006	
13	Βιομηχανικών Σωματείων (ΟΒΕΣ)	11.588	8.589	
14	ΕΛΤΑ (ΟΥΕΛΤΑ)	3.833	6.878	8.056
15	Συνεταιριστικών Υπαλλήλων (ΟΣΥΓΟ)	2.524	4.508	8313
Σύνολο		158.938	223.827	255.273

Πηγή: Μαυρογορδάτος (1988): σελ. 95, Λύτρας 1993, σελ. 218.

Πίνακας 14: Σχετικά με το σύμβολο του ΠΑΣΟΚ- Υποσημείωση αριθ. 116

Πηγή: Προσωπικό αρχείο, Δ. Κατσορίδα. Ο ήλιος του εντύπου Ελληνική Ανεξαρτησία είναι πράσινου χρώματος.

Πίνακας 15: Ώρες απεργιών (σε χιλιάδες)

	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987
Ορυχεία - βιομηχανία	2.984	5.091	1.828	2.190	2.115	2.280	4.828	4.706	2.813	1.682	594	
Οικοδομές	81	634	1.017	1.891	3.771	1.539	555	707	507	548	626	
ΔΕΗ - Νερό	546	341	344	1.391	876	59	16	46	19	354	398	
Εμπόριο, εστιατόρια, ξενοδοχεία	195	109	153	144	129	191	199	54	49	176	41	
Συγκοινωνίες, Επικοινωνίες	1.630	2.296	2.296	1.377	2.471	844	317	175	98	561	1.681	
Τράπεζες - Ασφάλειες	516	342	474	2.016	4.778	436	3.635	586	1	929	834	
Κοινωνικές - κοινοτικές υπηρεσίες	146	844	466	351	2.309	283	126	213	153	1.409	1.188	
Γενικές απεργίες	43	4	830	2.892	4.450	53	1	143	290	2.002	3.465	
ΣΥΝΟΛΟ	6.145	9.643	7.406	12.255	20.933	5.690	9.680	6.633	3.932	7.665	8,831	16,353

Πηγή: Στοιχεία Υπουργείου Εργασίας, Καραμπελιάς Γ., 1989, σελ. 140.

Πίνακας 16: Οι κομματικές δυνάμεις σε 33 επιστημονικούς συλλόγους*, 1976 (σε έδρες Δ.Σ.)

Κόμμα	Έδρες	Ποσοστό (%)
ΠΑΣΟΚ	69	28,0
ΣοσιαλιστικήΠορεία	12	5,0
Ν.Δ.	43	17,0
ΚΚΕ	36	14,0
ΚΚΕ εσ.	38	16,0
ΕΔΑ	4	1,0
ΕΔΗΚ	32	13,0
Διάφοροι	16	6,0

* Συνολικός αριθμός μελών 115.000.

Πηγή: Ενημερωτικό Δελτίο ΠΑΣΟΚ, Τ. 1, 1/1977, σελ. 40. Βερναρδάκης Χ., 1995, Πίνακας 38

Πίνακας 17: Κοινωνική - επαγγελματική σύνθεση της κεντρικής επιτροπής του ΠΑΣΟΚ, 1977.

Κοινωνική - επαγγελματική κατηγορία		Αριθμός	Ποσοστό (%)
Α.	Δικηγόροι	16	20,2
	Γιατροί -	6	7,6
	Μηχανικοί	14	17,7
	Οικονομολόγοι	6	7,6
	Κοινωνιολόγοι - Πολ. Επιστήμονες	2	2,5
Σύνολο		44	55,2
Β.	Φοιτητές - Σπουδαστές	6	7,6
Γ.	Πανεπιστημιακοί	4	5,1
	Δημοσιογράφοι	2	2,5
	Ηθοποιοί	2	2,5
Σύνολο		8	10,1
Δ.	Εργάτες	3	3,8
	Υπάλληλοι	5	6,3
	Δάσκαλοι - Καθηγητές	3	3,8
Σύνολο		11	13,9
Ε.	Αγρότες	4	5,1
ΣΤ.	Επαγγελματίες - Βιοτέχνες	1	1,3
Ζ.	Στρατιωτικοί	1	1,3
Η.	Συνταξιούχοι - Νοικοκυρές	3	3,8
Θ.	Άγνωστη ιδιότητα	1	
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ		79	100,0

Πηγή: Εμπειρική επεξεργασία αρχείων Νίκου Καργόπουλου και Π. Κελαϊδή. Ελαφρές διαφοροποιήσεις εμφανίζει ο ίδιος πίνακας στο Lyrantzis Chr., ο.π., 1983, ρ. 273. Βερναρδάκης Χ., 1995, Πίνακας 47

Πίνακας 18: Χαμένες ώρες εργασίας ανά 1.000 μισθωτούς στην Ελλάδα και στην ΕΟΚ 1970 - 1986.

Χώρες	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986
Βέλγιο	482	409	116	279	187	482	409	116	330	200	70	-	-	-	-	-	-
Δανία	56	11	11	2.007	96	56	11	11	63	83	93	315	45	38	61	1.021	40
Δ. Γερμανία	4	119	3	26	48	4	119	3	115	18	3	3	1	2	136	2	1
Ελλάδα	-	-	-	-	-	-	-	-	627	1.044	1.723	470	835	324	327	618	712
Ισπανία	135	105	70	125	199	135	105	70	1.037	2.195	745	638	345	556	845	421	298
Γαλλία	110	272	229	233	198	110	272	229	125	2.071	82	79	122	72	73	40	31
Ιρλανδία	1.405	376	285	280	732	1.405	376	285	765	1.752	480	503	504	382	468	513	374
Ιταλία	1.427	999	1.315	1.549	1.251	1.427	999	1.315	631	1.620	932	598	1.122	811	511	211	314
Λουξεμβούργο	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	580	-	-	-	-
Ολλανδία	69	25	35	152	2	69	25	35	1	73	13	5	49	27	;	19	8
Πορτογαλία	-	-	-	-	-	-	-	-	;	198	204	280	166	237	98	;	136
Βρετανία	4.579	613	1.081	318	647	4.579	613	1.081	413	1.273	521	195	248	178	1.277	298	88
ΕΟΚ των 9/12	412	425	548	446	442	412	425	548	286	677	319	244	323	261	524	192	129

Παρατηρήσεις:

1. Για τις χαμένες ημέρες εργασίας της περιόδου 1975 - 1985, βλ. Πίνακα 2 και για τον αριθμό μισθωτών στην Ελλάδα, βλ. Πίνακα 4.
2. Οι στατιστικές της Eurostat αναφέρουν ελληνικά στοιχεία για τα έτη 1978 - 1989, ως εξής 1978:588, 1979:950, 1980:1569 (Eurostat Review 1977 - 1986, p. 120). Οι δείκτες αυτοί είναι σχετικά μικρότεροι των δικών μας γιατί η Eurostat χρησιμοποιεί ως βάση της διαίρεσης χαμένων ημερών εργασίας ανά 1.000 μισθωτούς παλαιότερα της απογραφής του 1981 στοιχεία για τον αριθμό των μισθωτών. Σύμφωνα με αυτά, εμφανίζεται ένας αριθμός μισθωτών μεγαλύτερος από αυτόν που δηλώνεται με την απογραφή του 1981 κατά 150.000 περίπου (τα στοιχεία της Eurostat είναι τα ακόλουθα - σε χιλιάδες μισθωτών - 1978:1774, 1979:1793, 1980:1853, 1981:1884).
3. Για την περίοδο 1970 - 1980 υπολογίζεται ο μέσος όρος των 9 χωρών της ΕΟΚ. Για το 1981 - 1986 υπολογίζεται ο μέσος όρος των 12. Ο μέσος όρος των 12 βασίζεται σε δικό μας υπολογισμό. Για το σύνολο των χαμένων ωρών εργασίας στις 12 χώρες χρησιμοποιήθηκαν τα στοιχεία του I.L.O. που χρησιμοποιεί και η Eurostat (I.L.O., Yearbook of labour Statistics 1987).

Πηγές:

1. Eurostat: Review 1970 - 1979, Review 1974 - 1983, Review 1977 - 1986. Επίσης, Eurostat 1984 και 1987, 2. I.L.O., Yearbook of labour Statistics 1980 και 1987, 3. O.E.C.D., Labour Force Statistics 1970 - 1981, 1983, 4. Ε.Σ.Υ.Ε., Απογραφή 1981, Ετήσιες Έρευνες εργατικού δυναμικού 1982 - 1986. Βερναρδάκης Χ., 1995, Πίνακας 3

Πίνακας 19: Κοινωνική - επαγγελματική σύνθεση οργανώσεων του ΠΑΣΟΚ κατά νομό 1980*.

Κοινωνική κατηγορία	Ν. Έβρου	Ν. Αρτας	Ν. Θεσπρωτίας	Δυτική Αττική
Εργατοϋπάλληλοι	29,2	29,3	30,9	65,5
Αγρότες	44,1	40,4	29,0	-
Επιστήμονες	12,5	11,1	11,8	6,5
Επαγγελματίες - Βιοτέχνες	9,7	11,1	25,0	21,3
Φοιτητές - Σπουδαστές	2,7	2,3	2,7	6,6
Συνταξιούχοι - Διάφοροι	1,8	5,8	0,6	-
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Ενημερωτικό Δελτίο 2-3, Φλεβάρης - Μάρτης 1980, σελ. 22. Βερναρδάκης Χ., 1995, Πίνακας 41

Πίνακας 20: Κοινωνική - επαγγελματική σύνθεση των νομών Έβρου, Αρτας, Θεσπρωτίας, Αττικής το 1981 (% ποσοστό).

Κατηγορία	Ν. Έβρου	Ν. Αρτας	Ν. Θεσπρωτίας	Πολεοδομικό Συγκρότημα Πρωτεύουσας	Σύνολο Χώρας
Επιστήμονες - Ελεύθεροι επαγγελματίες	5,7	5,9	6,9	15,0	9,4
Διευθυντές - Ανώτερα διοικητικά στελέχη	0,7	0,8	1,2	3,3	1,7
Υπάλληλοι γραφείου	4,8	4,4	6,3	16,8	9,5
Έμποροι και πωλητές	6,1	5,3	6,3	12,0	8,5
Απασχολούμενοι στη παροχή υπηρεσιών	7,4	4,5	5,5	10,2	7,8
Γεωργοί - Κτηνοτρόφοι - Αλιείς	49,9	51,8	42,3	0,6	27,5
Εργάτες - Τεχνίτες - Χειριστές	21,5	21,7	25,6	38,1	31,6
Νέοι	2,8	4,4	4,7	2,6	1,5
Δεν δήλωσαν	1,1	1,1	1,1	1,4	2,5
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων απογραφής πληθυσμού - κατοίκων. Βλ. ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού - κατοίκων*, Τόμος ΙΙΙ, Τεύχος Α', Αθήνα, 1985.

Βερναρδάκης Χ., 1995, Πίνακας 42

Πίνακας 21: Κοινωνική - επαγγελματική σύνθεση των νομαρχιακών επιτροπών (Ν.Ε.) του ΠΑΣΟΚ (Ιούλιος 1979 - Αύγουστος 1980).

Κοινωνική - επαγγελματική κατηγορία		Αριθμός	Ποσοστό (%)
1.	Επιχειρηματίες -	4	0,71
	Έμποροι	28	5,01
	Στελέχη επιχειρήσεων	4	0,71
Σύνολο		36	6,45
2.	Δικηγόροι	44	7,88
	Μηχανικοί	42	7,52
	Γιατροί - Οδοντίατροι	29	5,19
	Οικονομολόγοι	5	0,89
	Άλλοι επιστήμονες	18	3,22
Σύνολο		138	24,73
3.	Δημοσιογράφοι	4	0,71
	Καλλιτέχνες	1	,017
Σύνολο		5	0,88
4.	Δάσκαλοι - Καθηγητές	23	4,12
	Εργάτες	44	7,88
	Υπάλληλοι	85	15,23
	Δημόσιοι υπάλληλοι	1	0,17
Σύνολο		153	27,41
5.	Αγρότες	51	9,13
6.	Φοιτητές - Σπουδαστές	36	6,45
7.	Συνταξιούχοι	3	0,53
8.	Διάφοροι	13	2,32
9.	Δεν δήλωσαν*	53	9,49
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ		558	100,2

* Δεν αναφέρεται επάγγελμα για Ν.Ε. Αρκαδίας και Ηρακλείου. Στην κατηγορία αυτή συμπεριελήφθηκαν, επίσης, ιδιότητες όπως «συνδικαλιστής», «κοινοτάρχης» κλπ.

Πηγή: Εμπειρική επεξεργασία από ενημερωτικά Δελτία 7-8 (1979), 9 (1979), 11-12 (1979), 4-5 (1980), 8 (1980). Βερναρδάκης Χ., 1995, Πίνακας 44

Πίνακας 22: Κοινωνική - επαγγελματική σύνθεση των γραμματέων και των υπευθύνων διαφώτισης των νομαρχιακών επιτροπών του ΠΑΣΟΚ.

Κατηγορία	Γραμματείς*		Υπεύθυνοι διαφώτισης*	
Επιστήμονες	26	61,9%	20	58,8%
Επαγγελματίες - Βιοτέχνες	8	19,0%	4	11,8%
Εργστοϋπάλληλοι	5	11,9%	4	11,8%
Αγρότες	1	2,4%	0	-
Άλλοι	2	4,8%	6	17,6%**
ΣΥΝΟΛΟ	42	100,0%	34	100,0%

* Για πολλές Ν.Ε. δεν αναφέρεται η ιδιότητα του γραμματέα ή του υπευθύνου διαφώτισης. Από τις 50 Ν.Ε. που επεξεργαστήκαμε η ιδιότητα του γραμματέα αναφέρεται στις 42, ενώ για τους υπευθύνους διαφώτισης σε 34.

** Οι 4 είναι φοιτητές.

Πηγή: Εμπειρική επεξεργασία από ενημερωτικά Δελτία 7-8 (1979), 9 (1979), 11-12 (1979), 4-5 (1980), 8 (1980). Βερναρδάκης Χ., 1995, Πίνακας 45

Πίνακας 23: Βαθμός οργάνωσης των ευρωπαϊκών σοσιαλιστικών και σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων (ποσοστό των οργανωμένων μελών στο σύνολο των ψηφοφόρων)

Χώρα	Ποσοστό
Αυστρία	29,6
Βέλγιο	16,9
Γαλλία	1,74
Δ. Γερμανία	6,0
Δανία	14,0
Ελβετία	11,0
ΕΛΛΑΔΑ	7,5
Ιρλανδία	4,3
Ισπανία	3,0
Μ. Βρετανία	57,6
Πορτογαλία	5,0
Σουηδία	47,0

Πηγή: Για την Ελλάδα και τη Γαλλία ο υπολογισμός είναι του Χ. Βερναρδάκη. Για τις υπόλοιπες χώρες βλ. Ράσκη Γ. - Κατσούλης η. κ.α. *Τα Πολιτικά Κόμματα της Δυτικής Ευρώπης*, Αθήνα 1992. Για τη Μ. Βρετανία ο υπολογισμός περιλαμβάνει και τα έμμεσα (συλλογικά) μέλη. Βερναρδάκης Χ., 1995, Πίνακας 40

Πίνακας 24: Κοινωνική - επαγγελματική σύνθεση της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ, Α΄ Συνέδριο, 1984

Κοινωνική - επαγγελματική κατηγορία		Αριθμός	Ποσοστό (%)
1.	Επιχειρηματίες - Έμποροι	4	2,85
	Στελέχη επιχειρήσεων	2	1,42
Σύνολο		6	4,28
2.	Δικηγόροι	34	24,28
	Γιατροί - Οδοντίατροι	16	11,42
	Μηχανικοί	18	12,85
	Οικονομολόγοι - Κοινωνιολόγοι	18	12,85
	Άλλοι επιστήμονες	1	0,71
Σύνολο		87	62,14
3.	Πανεπιστημιακοί	6	4,28
	Δημοσιογράφοι	2	1,42
	Καλλιτέχνες	1	0,71
Σύνολο		9	6,42
4.	Εργάτες	3	2,14
	Υπάλληλοι	8	5,71
	Δάσκαλοι - Καθηγητές	9	6,42
	Δημόσιοι υπάλληλοι	1	0,71
Σύνολο		21	15,00
5.	Αγρότες	2	1,42
6.	Συνταξιούχοι	6	4,28
7.	Διάφοροι	9	6,42
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ		140	100,00
ΕΚ των οποίων γυναίκες		11	7,85

Πηγή : Εμπειρική επεξεργασία βιογραφικών στοιχείων των μελών της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ που δημοσίευσε το Περιοδικό ANTI, τ. 325, 1986. Βερναρδάκης Χ., 1995, Πίνακας 48

Πίνακας 25: Εκλογική επιρροή των τριών μεγάλων κομμάτων κατά βαθμό αστικότητας (1981 - 1989).

	1989(N)	1989(I)	1985	1981
I. Ν.Δ.				
Περιφέρεια Πρωτεύουσας	43,0	41,6	37,5	28,9
Α΄ Θεσσαλονικής	46,3	45,4	41,2	32,8
Σύνολο αστικών κέντρων	44,3	42,7	38,7	30,9
Αγροτικές & ημιαστικές περιοχές	47,7	45,5	42,5	39,5
ΣΥΝΟΛΟ	46,2	44,3	40,8	35,9
II. ΠΑΣΟΚ				
Περιφέρεια Πρωτεύουσας	37,9	34,8	43,9	47,6
Α΄ Θεσσαλονικής	39,0	36,3	44,7	47,6
Σύνολο αστικών κέντρων	39,2	36,4	44,9	48,2
Αγροτικές & ημιαστικές περιοχές	41,8	41,2	46,5	48,0
ΣΥΝΟΛΟ	40,7	39,1	45,8	48,1
III. ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΣ*				
Περιφέρεια Πρωτεύουσας	16,6	19,5	17,5	19,2
Α΄ Θεσσαλονικής	12,9	15,3	13,0	15,2
Σύνολο αστικών κέντρων	14,3	17,0	15,1	16,8
Αγροτικές & ημιαστικές περιοχές	8,5	10,2	9,2	9,0
ΣΥΝΟΛΟ	11,0	13,1	11,7	12,3

* Για το 1981 και το 1985 αναφέρεται η αθροιστική δύναμη του ΚΚΕ και του ΚΚΕ εσ.

Πηγή : Νικολακόπουλος Η., 1990, σελ. 221.

Πίνακας 26: Εξέλιξη της εκλογικής επιρροής του ΠΑΣΟΚ σε ορισμένες επιλεγμένες περιοχές της περιφέρειας πρωτευούσης.

		Βουλευτικές εκλογές 1989 (Νοεμ.)	Βουλευτικές εκλογές 1989	Ευρωεκλογές 1984	Ευρωεκλογές 1981	Δείκτης 1989(Ν)/1981 (Βουλ.)	Δείκτης 1989(Ν)/1981 (Βουλ.)
Α. ΑΣΤΙΚΕΣ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ							
1.	Κολωνάκι (Αγ. Διονύσιος)	22,5	31,2	23,6	20,7	0,72	0,95
2.	Ψυχικό	16,9	30,3	20,9	21,0	0,56	0,81
3.	Κηφισιά	28,5	41,9	33,7	31,3	0,68	0,85
4.	Π. Φάληρο	31,7	46,7	35,8	35,3	0,68	0,89
Β. ΜΙΚΡΟΑΣΤΙΚΕΣ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ							
1.	Αργυρούπολη	42,4	56,6	44,0	44,6	0,78	0,96
2.	Ηλιούπολη	39,7	51,4	40,9	39,9	0,77	0,98
3.	Ζωγράφου	35,8	47,6	38,4	36,0	0,75	0,93
4.	Καλλιθέα	38,6	48,3	39,5	37,2	0,80	0,98
Γ. ΛΑΪΚΕΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΤΙΚΕΣ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ							
1.	Αγία Βαρβάρα	48,7	51,1	43,8	41,2	0,95	1,11
2.	Αιγάλεω	44,3	52,7	42,8	43,1	0,84	1,04
3.	Περιστέρι	43,4	50,9	41,2	39,6	0,85	1,05
4.	Νίκαια	43,4	48,3	40,1	37,3	0,92	1,11
Σύνολο Περιφέρειας Πρωτευούσης		37,9	47,6	38,4	36,2	0,80	0,99

Πηγή : Νικολακόπουλος Η., 1990, σελ. 219.

Πίνακας 27: Εξέλιξη του αριθμού των κομματικών μελών του ΠΑΣΟΚ, 1975 - 1987.

Έτος	Αριθμός	Πηγή
1975 (Μάρτιος - Προσυνέδριο)	8.000	Εφ. ΤΟ ΒΗΜΑ, 13/2/75
1976	10.000	Lyrintzis 1983
1977	27.000	Ενημ. Δελτίο 7-8/1977
1978	30-35.000	Ν. Καργόπουλος
1979	55.000	5 ^η Σύνοδος Κ.Ε. (υλικά)
1980	65.000	Ενημ. Δελτίο 2-3/1980
1981	110.000	Εφ. ΤΟ ΒΗΜΑ, 2/9/84
1983	200.000	10 ^η Σύνοδος Κ.Ε., Κούλογλου 1986
1984	220.000	Ανακοίνωση, 1 ^ο Συνέδριο
1986-87	> 100.000	Εφ. ΤΟ ΒΗΜΑ, ΤΑ ΝΕΑ (διάφορες ημερομηνίες)
1990	106.000	Ανακοίνωση, 2 ^ο Συνέδριο
1992	156..377	Ανακοίνωση ΠΑΣΟΚ - Εφ. ΤΑ ΝΕΑ, 5/8/92

Πηγή : Βερναρδάκης Χ., 1995, Πίνακας 39

Πίνακας 28: Κομματικές συγγένειες μεταξύ ψηφοφόρων των διαφόρων κομμάτων.
Μάιος 1985 (% ποσοστό).

		Ψηφοφόροι Ν.Δ.	Ψηφοφόροι ΠΑΣΟΚ	Ψηφοφόροι ΚΚΕ	Ψηφοφόροι ΚΚΕ εσ.
1.	Συμπάθεια για ΝΔ (βαθμοί 6-10)	89,4	9,9	3,2	8,8
2.	Συμπάθεια για ΠΑΣΟΚ (βαθμοί 6-10)	24,6	92,3	51,1	35,3
3.	Συμπάθεια για ΚΚΕ (βαθμοί 6-10)	8,7	39,6	96,4	32,4
4.	Συμπάθεια για ΚΚΕ εσ. (βαθμοί 6-10)	15,5	32,4	23,1	85,3

Πηγή : Νικολακόπουλος Η., 1990, 213.

Πίνακας 29: Ιδεολογικές παράμετροι του κομματικού ανταγωνισμού Μάιος 1985 (% ποσοστό).

		Ψηφοφόροι Ν.Δ.	Ψηφοφόροι ΠΑΣΟΚ	Ψηφοφόροι ΚΚΕ	Ψηφοφόροι ΚΚΕ εσ.
Ι. ΓΝΩΜΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΤΑΧΡΟΝΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ					
1.	«Έκανε μόνο κακό στην Ελλάδα»	25,8	73,5	85,5	91,2
2.	Συμπάθεια για τον Γ. Παπαδόπουλο (βαθμοί 6-10)	39,3	5,5	0,5	0,0
ΙΙ. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΥΠΕΡΔΥΝΑΜΕΩΝ					
1.	Συμπάθεια για ΕΣΣΔ (βαθμοί 6-10)	15,3	49,8	89,2	29,4
2.	Συμπάθεια για ΗΠΑ (βαθμοί 6-10)	68,8	21,5	7,7	8,8
ΙΙΙ. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΕΡΓΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΡΓΟΔΟΤΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ					
1.	Συμπάθεια για ΓΣΕΕ (βαθμοί 6-10)	50,4	78,2	79,2	58,8
2.	Συμπάθεια για ΣΕΒ (βαθμοί 6-10)	38,7	12,8	1,9	5,9

Πηγή : Νικολακόπουλος Η., 1990, σελ. 209.

Πίνακας 30: Συνολική απασχόληση στο Δημόσιο ως (%) του ΟΕΠ (1984)

Η.Π.Α.	15,3
Ιαπωνία	8,7
Γερμανία	15,5
Γαλλία	22,1
Ιταλία	16,6
Ηνωμ. Βασίλειο	21,8
Καναδάς	20,8
Αυστραλία	17,4
Αυστρία	19,1
Βέλγιο	19,9
Δανία	30,2
Ισπανία	18,9
Φινλανδία	9,4
Ελλάδα	16,2
Ιρλανδία	18,3
Λουξεμβούργο	11,3
Νορβηγία	28,1
Ολλανδία	16,1
Πορτογαλία	13,3
Σουηδία	32,9
Ελβετία	10,2
Μέσος Όρος	18,2

Πηγή: Σακελλαρόπουλος Σ., 2001, σελ. 435.

Πίνακας 31: Έξοδα του δημοσίου τομέα (1985) ως % του Α.Ε.Π.

Βέλγιο	56,9
Δανία	59,3,
Δ. Γερμανία	47,5
Ελλάδα	48,0
Ισπανία	42,6
Γαλλία	52,1
Ιρλανδία	53,7
Ιταλία	50,8
Λουξεμβούργο	51,7
Ολλανδία	59,6
Πορτογαλία	43,5
Μ.Βρετανία	44,3
ΕΟΚ-9	47,8
ΕΟΚ-12	49,1

Πηγή : European Economy, N° 46, December 1990, sel. 272. Σακελλαρόπουλος Σ., 2001, σελ. 533.

Πίνακας 32: Εκλογική επιρροή των τριών μεγάλων κομμάτων σε ορισμένες επιλεγμένες περιοχές της περιφέρειας πρωτευούσης (Ιούνιος - Νοέμβριος 1989).

		Ν.Δ.		ΠΑΣΟΚ		ΣΥΝ.	
		Νοεμ.	Ιουν.	Νοεμ.	Ιουν.	Νοεμ.	Ιουν.
Α. ΑΣΤΙΚΕΣ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ							
1.	Κολωνάκι (Αγ. Διονύσιος)	63,7	63,1	22,5	20,0	11,0	11,3
2.	Ψυχικό	69,4	68,6	16,9	15,4	10,3	9,8
3.	Κηφισιά	56,9	55,9	28,5	26,8	12,2	13,5
4.	Π. Φάληρο	54,6	52,8	31,7	29,6	11,4	13,1
Β. ΜΙΚΡΟΑΣΤΙΚΕΣ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ							
1.	Αργυρούπολη	37,9	36,4	42,4	39,1	17,2	20,9
2.	Ηλιούπολη	38,3	36,6	39,7	36,2	19,4	23,0
3.	Ζωγράφου	44,5	42,7	35,8	33,4	16,9	19,4
4.	Καλλιθέα	42,6	41,3	38,6	35,2	16,3	19,0
Γ. ΛΑΪΚΕΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΤΙΚΕΣ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ							
1.	Αγία Βαρβάρα	30,9	30,0	48,7	43,1	18,5	23,1
2.	Αιγάλεω	33,9	32,5	44,3	40,5	19,8	24,1
3.	Περιστέρι	33,4	32,2	43,4	39,4	20,9	25,3
4.	Νίκαια	31,4	30,2	44,4	39,4	22,2	27,1

Πηγή : Νικολακόπουλος Η., 1990, σελ. 219.

Πίνακας 33: Απεργοί και χαμένες ώρες εργασίας 1980 - 1986 (σε εκατομμύρια)

	απεργοί	χ.ω.ε.		απεργοί	χ.ω.ε.
Α (α)			Β (β)		
1980	1.407.821	20.933.500	1980	3.243.291	54.318.000
1981	401.757	5.690.988	1981	1.252.500	14.395.000
1982	348.861	9.218.614	1982	800.000.	20.000.000
1983	224.315	3.881.829	1983	1.737.505	21.165.000
1984	155.321	3.350.331	1984	3.078.620	35.738.000
1985 (γ)	785.725	7.660.879	1985	3.922.000	40.174.300
1986 (δ)	1.106.330	7.368.762	1986	5.000.000	60.000.000

Πηγή Α: Υπουργείο Εργασίας, Β: ΕΣΑΚ - Σ, Βερναρδάκης Χ.- Μαυρή Γ. 1988, Πίνακας 1

(α): Για (Α), περιοδικό *Ενημέρωση*, τ.7, Φεβρουάριος 1987, *Ελευθεροτυπία* και περιοδικό *Αγορά*.

(β): Για (Β), Θεωνάς (1987), *ΚΟΜΕΠ*, τ.1.

(γ): *Ελευθεροτυπία* 22-1-1986.

(δ): Δεκάμηνο Ιανουαρίου - Οκτωβρίου. Ο αριθμός των απεργών αναφέρεται στο περιοδικό *Αγορά*, τ.2, Ιούνιος 1987.

Πίνακας 34: Σύνθεση κατά κοινωνικούς χώρους των μελών της Κεντρικής Επιτροπής και της Εκτελεστικής Επιτροπής της ΣΣΕΚ (1987).

Κοινωνικός χώρος	Μέλη ΚΕ	%	Μέλη ΕΕ	%
Εργοστάσια και σωματεία	21	28,0	3	20,0
ΔΕΗ	15	20,0	1	6,7
ΟΤΕ	15	20,0	4	26,7
Τράπεζες	6	8,0	3	20,0
ΕΛΤΑ	3	4,0	-	-
ΟΣΕ	3	4,0	1	6,7
Ολυμπιακή	3	4,0	1	6,7
Δημόσιοι Υπάλληλοι	5	6,7	1	6,7
Υγεία / πρόνοια	3	4,0	-	-
Ασφαλιστικές εταιρείες	1	1,3	1	6,7
Σύνολο	75	100,0	15	100,2

Πηγή : Βερναρδάκης Χ. - Μαυρή Γ, : 1988, Πίνακας 5.1

Πίνακας 35: Αυξομειώσεις της εκλογικής επιρροής των κομμάτων σε κοινωνικούς χώρους 1983-1987

χώρος	περίοδος	ΠΑΣΟΚ		ΝΔ		ΚΚΕ	
		% απόλυτη μεταβολή	% προηγούμε. δύναμης	% απόλυτη μεταβολή	% προηγούμε. δύναμης	% απόλυτη μεταβολή	% προηγούμε. δύναμης
Αγρότες	1982-87	-8,6	-15,5	+9,1	+22,6	-0,5	-4,65
ΟΒΕΣ	1985-87	-38,8	-47,5	+4,2	-	+3,9	+28,3
ΠΟΕΜ	1983-86	-6,3	-13,1	+2,6	+14,9	+3,4	+9,8
ΟΠΑΧΒ	1983	-22,6	-32,65	+11,3	+73,4	+1,5	+9,7
Οικοδόμοι	1983	-5,3	-19,7	-1,3	-23,6	+6,6	+9,8
ΟΜΕ - ΟΤΕ	1983-86	-38,9	-65,3	+10,8	+38,2	-1,0	-9,2
ΓΕΝΟΠ - ΔΕΗ	1985-86	-24,7	-41,2	+8,4	+67,2	-2,2	-9,4
ΠΟΣ	1985-86	-6,6	-13,2	-1,0	-3,1	+4,6	+30,3
ΟΤΟΕ	1985-87	-5,3	-13,8	+3,8	+14,4	-1,3	-7,5
Δημ. Υπαλ.	1983-87	-24,7	-46,7	+4,7	+15,6	+1,2	+7,8
Γιατροί	1984-87	-3,65	-18,0	+6,4	+11,5	;	;
Νοσ/κοι	1985-87	-4,3	-16,9	-5,2	-12,7	+6,0	+47,1
Οδ/γιατροί	1984-87	-6,85	-27,4	+5,3	+11,1	+1,0	+6,8
Φαρμ/ποιοί	1986-87	-15,65	-54,0	+14,2	+31,55	+0,2	+1,4
Οικον/λόγοι	1983-86	-12,9	-26,3	+2,4	+8,75	+2,4	+16,3
Μηχανικοί	1984-87	-2,8	-12,3	+4,1	+11,5	+1,0	+6,8
Νεολαία	1985-87	-8,6	-32,0	+5,35	+19,2	+3,2	+11,8
(ΑΕΙ - ΤΕΙ)	1985-87	-6,3	-20,1	+4,3	+17,2	+2,65	+8,6

Πηγή : Βερναρδάκης Χ. - Μαυρή Γ, : 1988, Πίνακας 2

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Ελληνόγλωσση

Αθανασόπουλος - Καλόμαλος Θ. (εισ-επιμ), *Καρλ Μαρξ- Φρίντριχ Ένγκελς. Η επιστήμη της κοινωνίας*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1985

Αθανασόπουλος- Καλόμαλος Θ., *Ελληνική κληρονομιά ανεξαρτησίας. Μικροϊδιοκτητικός τρόπος παραγωγής στην αρχαία Ελλάδα και μέχρι σήμερα*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 2003

Ακριβοπούλου Χ., *Πολιτικός Γάμος*, στο Βαμβακάς Β.- Παναγιωτόπουλος Π. (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό, πολιτισμικό λεξικό*, εκδ. Το Πέρασμα, Αθήνα, 2010

Αλεξιάτος Γ., *Ιστορικό λεξικό του ελληνικού εργατικού κινήματος*, εκδ. Γειτονιές του Κόσμου, Αθήνα, 2008

Αλεξίου Θ., *Εργασία, εκπαίδευση και κοινωνικές τάξεις*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2002

Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1995

Αλτουσέρ Λ., *Τι πρέπει ν' αλλάξει στο κομμουνιστικό κόμμα*, εκδ. Αγώνας, Αθήνα, 1979

Αλτουσέρ Λ., *Το πρόβλημα του κράτους στη μαρξιστική θεωρία*, στο συλλογικό Althusser L, Balibar E., Πουλαντζάς Ν. κ.α, *Συζήτηση για το κράτος*, εκδ. Αγώνας, Αθήνα, 1980

Αλτουσέρ Λ., *Θέσεις*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1994

Αλτουσέρ Λ., *Για την πολιτιστική επανάσταση*, εκδ. Εκτός Γραμμής, 2009

Αμίν Σ., *Η συσσώρευση κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα (2 τόμοι)*, εκδ. Νέα Σύνορα, χ.χ.έ

Αμίν Σ., *Η άνιση ανάπτυξη: Μελέτη πάνω στους κοινωνικούς σχηματισμούς του περιφερειακού καπιταλισμού*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1976

Αμίν Σ., *Τάξη και έθνος*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα, 1996

Ανδρεάδης Γ. (εισαγωγή) *Ο Πολιτιστικός Ιμπεριαλισμός*, εκδ. Ελληνική Ένωση για τα δικαιώματα και την απελευθέρωση των λαών- Γόρδιος, 1997

Agnoli J., *Ο μετασχηματισμός της Δημοκρατίας*, εκδ. Επίκουρος, 1972,

Agnoli J., *Ο μετασχηματισμός της Δημοκρατίας, Είκοσι Χρόνια Μετά, Λεβιάθαν* 12/1992

- Αντερσον Μπ., *Φαντασιακές κοινότητες*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 1997
- Αντερσον Π., *Οι αντινομίες του Αντόνιο Γκράμσι*, εκδ. Μαρξιστική Συσπείρωση, 1985
- Αντερσον Π., *Το απολυταρχικό κράτος*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1986
- Αντλερ Μ., *Εργατικά Συμβούλια και η θεωρία του μαρξισμού για το κράτος (1918-1920)* και σε Γκρούμπερ Χ., *Εμφύλιος πόλεμος στην Ευρώπη, 1917-1923*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1986
- Αξελός Λ., *Διαβάζοντας το Risorgimento*, *Τετράδια*, τχ. 17^ο-18^ο/1987
- Αξελός Λ., *Κύπρος, η ανοιχτή πληγή του ελληνισμού*, εκδ. Στοχαστής, 1994
- Αξελός Λ., *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, εκδ. Στοχαστής, 2003
- Αξελός Λ., *Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση των ιδεών στην Ελλάδα*, εκδ. Στοχαστής, 2008
- Αξελός Λ., *Εισαγωγή-Επιμέλεια στο Σεραφείμ Μάξιμος, Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού. Τουρκοκρατία 1685-1789*, εκδ. Στοχαστής, 2008
- Αρσένης Γ., *Πολιτική Κατάθεση*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας 1987
- ΑΣΚΕ : *Η πολιτική και στρατιωτική εξάρτηση της Ελλάδας- Ο αγώνας για την εθνική ανεξαρτησία*, εκδ. ΑΣΚΕ (2), 1986
- ΑΣΚΕ : *Η Ελλάδα στην Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε. Η αποχώρηση από την Ε.Ε. όρος επιβίωσης και προόδου*, εκδ. ΑΣΚΕ (4), 2006
- Αυγερινός Π., *Η αλλαγή τελείωσε νωρίς. Τρεις ιστορίες από την πολιτική μου ζωή*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2013
- Αυγερινός Π., *Η πολιτική σε πρώτο πρόσωπο*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2015
- Auernheimer G., *Τρίτος δρόμος, νέο κέντρο ή μήπως κάτι άλλο. Ο προγραμματικός διάλογος στη γερμανική σοσιαλδημοκρατία*, στο Κατσούλης Η. (επιμ) *Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, εκδ. εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2002
- Βαλλιάνος Χρ., *Ποιος θυμάται τη 10^η Μαΐου 1981; Σημειώσεις για τη γαλλική 'αλλαγή', Θέσεις*, τχ. 105/2008 και 106/2009
- Βαμβακάς Β., *Εκλογές και επικοινωνία στη μεταπολίτευση*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2006
- Βαμιεδάκης Σ., *Εργασιακές σχέσεις και συνδικαλιστικό κίνημα μετά τη Μεταπολίτευση: Η εργατική πολιτική του ΠΑΣΟΚ, 1981-1985*, αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2009

- Βασιλειάδης Δ., *Δημοκρατικός σοσιαλισμός ή ο τρίτος δρόμος*, εκδ. Καρανάση, 1974
- Βασιλειάδης Δ., *ΠΑΚ-ΠΑΣΟΚ*, εκδ. Διάλογος, 1977
- Βασιλειάδης Δ., *Η έκτακτη συνεδρίαση της ηγεσίας του ΠΑΚ στις 27-28 Ιουλίου 1974 στο Βίντερτουρ της Ελβετίας*, Τετράδια, τχ. 48^ο/2003
- Βασιλειάδης Δ., *Ο μύθος του Ανδρέα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 2007
- Βασιλειάδης Δ., *Δημοκρατικός Σοσιαλισμός. Το όραμα του ΠΑΚ και του ΠΑΣΟΚ και η εφαρμογή του στην πράξη*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 2008
- Βασιλειάδης Δ., *Η κοσμοθεωρητική βάση της 3^{ης} του Σεπτεμβρίου*, εκδ. Γόρδιος, 2015
- Βάσσης Λ., *Ανοιχτή συζήτηση. Μεταπολίτευση-ΠΑΣΟΚ-Αριστερά*, εκδ. Ταξιδευτής, 2005
- Βατικιώτης Λ., *Κρίση και ανασυγκρότηση στην παγκόσμια οικονομία από το 1970 μέχρι σήμερα. Η διαμάχη γύρω από τις θέσεις του Brenner και ο χαρακτήρας της κρίσης του 1973*, αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2007
- Βέμπερ Μ., *Κοινωνιολογία του κράτους*, εκδ. Κένταυρος, 1996
- Weber Μ., *Οικονομία και Κοινωνία, τ. Α΄: Κοινωνιολογικές έννοιες*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2005
- Βέμπερ Μ., *Οικονομία και κοινωνία. Κοινωνιολογία του δικαίου*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2011
- Βεργόπουλος Κ. - Αμίν Σ., *Ο δύσμορφος καπιταλισμός*, εκδ. Παπαζήση 1975
- Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, εκδ. Εξάντας, 1975
- Βεργόπουλος Κ., *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη. Η Ελλάδα στο μεσοπόλεμο*, εκδ. Εξάντας, 1979
- Βερναρδάκης Χ.- Μαυρής Γ., *Οι ταξικοί αγώνες στη μεταπολίτευση. Από το πείραμα Μαρκεζίνη στις εκλογές 74*, Θέσεις, τχ. 14^ο/1986
- Βερναρδάκης Χ.- Μαυρής Γ., *Η έννοια της σχέσης εκπροσώπησης*, Θέσεις τχ. 18^ο/1987
- Βερναρδάκης Χ.- Μαυρής Γ., *Πάλη των τάξεων και κόμματα 1985-1987. Η κρίση εκπροσώπησης σε εξέλιξη*, Θέσεις, τχ. 22^ο/1988
- Βερναρδάκης Χ.- Μαυρής Γ., *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1991
- Βερναρδάκης Χρ., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1974-1985. Σχέσεις εκπροσώπησης και σχέσεις νομιμοποίησης στο φως του πολιτικού και κοινωνικού*

ανταγωνισμού, αδημ. Διδακτορική, διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1995

Βερναρδάκης Χ., *Η ίδρυση, η εξέλιξη και η μετεξέλιξη του ΠΑ.ΣΟ.Κ. : Από το «κόμμα μαζών» στο «κόμμα του κράτους»*, στον τόμο Τριάντα χρόνια δημοκρατία. Πολιτικό σύστημα της τρίτης ελληνικής δημοκρατίας 1974-2004, εκδ. Κριτική & Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2004

Βερναρδάκης Χ. 1990-1993. *Εσωτερική πολιτική*, στο Ιστορία των Ελλήνων, τομ. 14 : Σύγχρονος Ελληνισμός. Από το 1949 έως σήμερα, εκδ. Δομή, Αθήνα, 2006

Βερναρδάκης Χ., *Ευρωπαϊσμός και ευρωσκεπτικισμός στην Ελλάδα : Ιδεολογικές διαστάσεις και πολιτικές εκπροσωπήσεις*, στο συλλογικό *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2005-2006*, εκδ. Σαββάλας, 2007

Βερναρδάκης Χ., *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα. Οι μετασχηματισμοί της πολιτικής αντιπροσώπευσης, 1990-2010*, εκδ. Σάκκουλα Α.Ε., Αθήνα, 2011

Βέρνυ Σ., *Η ευρωπαϊκή εξέλιξη του Ανδρέα Παπανδρέου* στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, τ. 2^{ος}, Αθήνα, 2006

Βέρος Α., *Και πάλι για τις επιτροπές πρωτοβουλίας στο συλλογικό Συζήτηση για τις επιτροπές πρωτοβουλίας*, χ.χ.ε.

Berstein S.- Milza P., *Η ιστορία της Ευρώπης*, τ. 2^{ος}, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1997

Blyth M., 2003, *Η παγκοσμιοποίηση και τα όρια της δημοκρατικής επιλογής. Η σοσιαλδημοκρατία και η άνοδος της πολιτικής καρτελοποίησης*, *Monthly Review*, τχ. 27^ο (92^ο), 2007

Βούλγαρης Γ., *Καπιταλισμός και Δημοκρατία. Η επάνοδος ενός παλιού προβλήματος*, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 10^ο/1997

Βούλγαρης Γ., *Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2002

Βούλγαρης Γ., *Φιλελευθερισμός, συντηρητισμός και κοινωνικό κράτος 1973-1990*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2003.

Βούλγαρης Γ., *Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα*, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 28/2006

Burgel G., *Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, εκδ. Εξάντας, 1976

Γεωργαράκης Ν. , *Κόμματα και κομματική δημοκρατία. Προϋποθέσεις ενσωμάτωσης και νομιμοποίησης στη μεταδικτατορική Ελλάδα*, στο Δεμερτζής Ν. (επιμ-εις) *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 2000

- Γεωργιάδου Β., *Labour Party, S.P.D., ΠΑ.ΣΟ.Κ., Συστήματα κομματικής διεύθυνσης και ανασυγκρότησης*, συλλογικό Νέα Σοσιαλδημοκρατία, Κατσούλης Η. (επιμ), εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2002
- Γεωργιάδου Β., *Το γερμανικό κομματικό σύστημα. Μετά τις εκλογές της 18^{ης} Σεπτεμβρίου 2005. Συνέχεια και ρήξεις, Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 26/2005
- Γκαλεάνο Ε., *Οι ανοιχτές φλέβες της Λατινικής Αμερικής*, τ. 2, εκδ. Θεωρία, 1982
- Γκαργκάνας Ν., Θωμόπουλος Τ., Σημίτης Κ., Σπράος Γ., *Η πολιτική της οικονομικής σταθεροποίησης*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1989
- Γκελλνέρ Ε., *Έθνη και εθνικισμός*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1992
- Γκίβαλος Μ. *Μετασχηματισμοί και διαφοροποιήσεις του ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία 1990-2000. Συγκρίσεις των πολιτικών διακυβέρνησης και των ηγετικών προσώπων*, στο Βερναρδάκης Χ. (επιμ) *VPRC-Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2005
- Γαβριηλίδης Α., *Η αθεράπευτη νεκροφιλία του ριζοσπαστικού πατριωτισμού- Ρίτσος, Ελύτης, Θεοδωράκης, Σβορώνος*, εκδ. Futura, Αθήνα, 2007
- Gellner E., *Έθνη και εθνικισμός*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1992
- Γκίβαλος Μ., *Οι ιστορικοί, πολιτικοί και κοινωνικοί όροι που οδήγησαν στην ίδρυση και εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ. Το ΠΑΣΟΚ κατά τη δεκαετία του 1980*, εκδ. ΙΣΤΑΜΕ-Ανδρέας Παπανδρέου, χ.χ.έ.
- Γκίντενς Α., *Ο τρίτος δρόμος. Η ανανέωση της σοσιαλδημοκρατίας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 1998
- Gipflin R. *Η πρόκληση του παγκόσμιου καπιταλισμού*, εκδ. Ποιότητα, 2003
- Γκλικσμάν Κ.Μπ. – Θερμπορν Γκ., *Η σοσιαλδημοκρατική πρόσκληση*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1984
- Γκορμπατσώφ Μ., *Περεστρόικα: Νέα σκέψη για τη χώρα μας και τον κόσμο*, εκδ. Νέα Σύνορα-Α.Α.Λιβάνη, 1987
- Γκράμσι Α., *Οι διανοούμενοι*, εκδ. Στοχαστής, 1972
- Γκράμσι Α., *Για τον Μακιαβέλι*, εκδ. Ηριδανός, χ.χ.ε.
- Γκράμσι Α., *il Risorgimento*, εκδ. Στοχαστής 1987
- Γκρούμπερ Χ. (επιμ), *Επανάσταση στην Ευρώπη (1917-1923)*, εκδ. Κομμούνα, 1985
- Γκρούππι Λ., *Η έννοια της ηγεμονίας στον Γκράμσι*, εκδ. Θεμέλιο, 1977

- Γράβαρης Δ., *Το «χτίσιμο» του κοινωνικού κράτους : Από τον κομματικό λόγο στις κρατικές πολιτικές*, στο Σπουρδαλάκης Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ : Κόμμα-κράτος-κοινωνία*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 1998
- Γράβαρης Δ., *Το αίτημα του πολιτικού εκσυγχρονισμού*, στο Συλλογικό τόμο, *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στη σημερινή Ελλάδα*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2002
- Grebing H., *Η ιστορία του γερμανικού εργατικού κινήματος. Το νέο «ταξικό» όραμα της σοσιαλδημοκρατίας*, εκδ. Παπαζήση, 1982
- Γκυγιόμ Τ., *Ιδέες πάνω στην κοινωνική οργάνωση*, εκδ. Ελευθεριακό Ιστορικό Αρχείο, 2015
- Δαββέτας Δ., *1974-1979. Τα πέντε πρώτα χρόνια του ΠΑΣΟΚ. Η ίδρυση και η ανάπτυξή του στην Αρκαδία*, εκδ. Λυχνία, 2006
- Δαγτόγλου Π.Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο- Ατομικά Δικαιώματα*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1991
- Δαμιανάκος Σ., *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα, 1987
- Δελούκας Μ., *Η ιστορία των γραφείων της Χαριλάου Τρικούπη*, στο συλλογικό *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του*, τ. 2, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006
- Δεμερτζής Ν., *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του '80*, στο Λυριντζής Χ. –Νικολακόπουλος Η., *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, εκδ. Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης & Θεμέλιο, Αθήνα, 1990
- Δεμερτζής Ν., *Η πολιτική κουλτούρα του μικροαστισμού*, στο Παπασπηλιόπουλος Σ. (επιμ.) *ΠΑΣΟΚ : Κατάκτηση και άσκηση της εξουσίας*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1996
- Δημητράκος Δ., *Πολιτική Εξουσία και Επανάσταση*, εκδ. Εξάντας 1976
- Δημητράκος Δ., *Ευρωκομμουνισμός και σοσιαλδημοκρατία, Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 4^ο/1982
- Δημητρίου Μ. *Ποιός είναι ποιός τώρα στο ΠΑΣΟΚ*, εφημ. *Το Βήμα*, 20-5-1984
- Δημοκρατική Άμυνα: *Ιδεολογικοί και πολιτικοί στόχοι*, 1974
- Δημούλης Δ., *Βιβλιοκριτική της μελέτης του Αγ. Ελεφάντη στον Αστερισμό του λαϊκισμού*, *Θέσεις* τχ. 38^ο/1992
- Διαμαντόπουλος Θ., *Το κομματικό φαινόμενο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1993
- Διεθνής Ένωση για τα δικαιώματα και την απελευθέρωση των λαών, *Ο πολιτιστικός ιμπεριαλισμός*, εκδ. Γόρδιος, 1997
- Δοξιάδης Κ. , *Υποκειμενικότητα και εξουσία. Για τη θεωρία της ιδεολογίας*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1992

- Downs A., *Οικονομική θεωρία της δημοκρατίας*, Αθήνα 1990
- Δραΐνας Σ., *Ανδρέας Παπανδρέου. Η γέννηση ενός πολιτικού αντάρτη*, εκδ. Ψυχογιός, 2013
- Δρίνης Ι., *Μετασχηματισμοί και αναπαραστάσεις του ορεινού χώρου (από τον 19^ο αιώνα μέχρι σήμερα): Η περίπτωση της Δημητσάνας*, αδημ. Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Φιλοσοφική, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2013
- Δρόσος Γ., *Δοκίμιο ελληνικής συνταγματικής θεωρίας*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 1996
- Duverger M., *Εισαγωγή στην Πολιτική*, εκδ. Παπαζήση, 1985
- Εκτός Γραμμής, *Φάκελλος : 20 χρόνια μετά το βρώμικο '89*, τχ. 24^ο/2009
- Ελευθερίου Κ.- Παπαβλασόπουλος Ε., *Λανθάνουσες προσεγγίσεις και σύγχρονες τάσεις στη θεωρία των πολιτικών κομμάτων*, *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ. 25/2010
- Ελευθερίου Κ., *Κυρίαρχο μαζικό κόμμα και κόμμα καρτέλ. Συναντήσεις ύστερου Πουλαντζά με τη σύγχρονη θεωρία κομμάτων*, στο συλλογικό Γολέμης Χ.- Οικονόμου Η. (επιμ.) *Ο Πουλαντζάς σήμερα*, εκδ. Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς / Νήσος 2012
- Ελευθερίου Χ.- Τάσσης Χ., *ΠΑΣΟΚ : Η άνοδος και η πτώση (;) ενός ηγεμονικού κόμματος*, εκδ. Σάββαλας, Αθήνα, 2013
- Ελευθερίου Ρ., *Εννέα χρόνια ΠΑΣΟΚ*, περ. *ANTI*, τχ. 240/1983, 241/1983α, 242/1983β
- Ελεφάντης Αγ., *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, εκδ. Πολίτης, Αθήνα, 1991
- Ελεφάντης Α. - Καβουριάρης Μ. : *ΠΑΣΟΚ : Λαϊκισμός ή σοσιαλισμός*, στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ) *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980
- Eley G., *Σφυρηλατώντας τη δημοκρατία. Ιστορία της Ευρωπαϊκής Αριστεράς 1850-2000*, τ. 1^{ος} & 2^{ος}, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2010
- Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, τόμος 3, τχ.2^ο/1982
- Ευρωπαϊκό Σοσιαλιστικό Κόμμα (συλλογικό)- έκδοση ΙΣΤ.Α.ΜΕ.- Ανδρέας Παπανδρέου, 2001
- Ζαμπάρλουκου Σ., *Συνδικαλιστικό κίνημα και κρατικός παρεμβατισμός στη μεταπολιτευτική Ελλάδα : Μια συγκριτική προσέγγιση*, στο συλλογικό *Κοινωνία και Πολιτική : Όψεις της Γ' ελληνικής δημοκρατίας 1974-1994*, Λυριντζής Χ.- Νικολακόπουλος Ηλ.- Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), εκδ. Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης-Θεμέλιο, Αθήνα, 1996

- Jessor B., *Κρατική Εξουσία : Μια στρατηγική-σχεσιακή προσέγγιση*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2011
- Ηλιού Η., *Η αλήθεια για την Κοινή Αγορά*, Αθήνα, 1962
- Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα, 1980-2001*, Αθήνα, 2003
- Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Εργασία και πολιτική : Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα, 1974-2004*, Αθήνα, 2007
- Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, *Κοινωνικές τάξεις, κοινωνική αλλαγή και οικονομική ανάπτυξη στη Μεσόγειο*, εκδ. I.M.M., Αθήνα, 1986
- Ιορδάνογλου Χ., *Οικονομία 1974-2000. Επιβράδυνση, στασιμότητα και ανάκαμψη, στο συλλογικό Ιστορία του νέου ελληνισμού τ. 10^{ος}*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2004
- Ιωακείμογλου Η., *Η συγκυρία και η ριζοσπαστική αριστερά*, στο Κατσορίδας Δ.-Ταρπάγκος Α., *Οικονομική Νομισματική Ένωση. Μια εναλλακτική προσέγγιση*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1999
- Ιωακείμογλου Ηλ. *Τι είναι και τι ζητάει η μαρξιστική κριτική από την πολιτική οικονομία*, εκδ. Λέσχη κατασκόπων του 21^{ου} αιώνα, Αθήνα, 2007
- Ιωάννου Χ., *Η βιομηχανική εργατική τάξη στο συνδικαλιστικό κίνημα 1974-1984*, στο συλλογικό Α. Μοσχονάς-Ν. Παλαιολόγος (επιμ) *Κοινωνικές τάξεις, κοινωνική αλλαγή και οικονομική ανάπτυξη στη Μεσόγειο*, τ. Α', εκδ. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986
- Ιωάννου Χ., *Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, εκδ. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1989
- Καζάκος Π., *Οικονομική πολιτική και εκλογές. Πολιτικός έλεγχος της οικονομίας στην Ελλάδα : 1979-1989*, στο Λυριντζής Χ. -Νικολακόπουλος Η., *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, εκδ. Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης & Θεμέλιο, Αθήνα, 1990
- Καζάκος Π., *Εκλογικές μετατοπίσεις και ευρωπαϊκή ενοποίηση*, στο συλλογικό *Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, επιμ. Κατσούλης Ηλ., εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2002
- Καλαφάτης Θ., *Το αγροτικό ζήτημα. Εθνικές γαιές, φυτείες και αρόσιμες καλλιέργειες κατά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα*, στο Μωυσίδης Α.- Σακελλαρόπουλος Σ. (επιμ) *Η Ελλάδα στον 19^ο και 20^ο αιώνα. Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία*, εκδ. Τόπος, 2010
- Κάουτσκι Κ. *Η κοινωνική επανάσταση*, εκδ. Παπαζήση, 1985

- Καπαρός Γ., *Εθνική Λαϊκή Ενότητα, Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα*, τχ. 6^ο/1983
- Καπαρός Γ., *Για τον τροτσκισμό, Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα*, τχ. 7^ο/1984
- Καπετανγιάννης Β., *Η πολιτική και θεωρητική σημασία της συζήτησης για το ΠΑΣΟΚ*, στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ) *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1980
- Καραβίδας Κ.Δ., *Το πρόβλημα της αυτονομίας. Σοσιαλισμός και Κοινοτισμός*, εκδ. Παπαζήση, 1981
- Καράγιωργας Δ., *Οι διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα*, τ. Α', χ.χ.ε.
- Καράγιωργας Δ., *Οι οικονομικές λειτουργίες του Κράτους*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1979
- Καραμπελιάς Γ., *Κρίση του κεφαλαίου και αυτονομία*, εκδ. Κομμούνα, χ.χ.ε.
- Καραμπελιάς Γ., *Η μικρομεσαία δημοκρατία*, εκδ. Κομμούνα, Αθήνα, 1982
- Καραμπελιάς Γ., *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση, 1974-1988*, Εξάντας, Αθήνα, 1989
- Καραμπελιάς Γ., *Το 1204 και η διαμόρφωση του νεώτερου ελληνισμού*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 2007
- Καράς Ηλ., *Μια πρώτη γνωριμία με το σημερινό «άγνωστο» ΠΑΣΟΚ*, *Αντί*, τχ. 89/1977
- Καρδάσης Β., *Σύρος. Σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2003
- Καργόπουλος Ν., *Αντιεισήγηση στο Από την Αντεισήγηση στη 10^η σύνοδο της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (30-31/7/1983) μέχρι την ίδρυση του ΑΣΚΕ (28/2/1984)*, εκδ. ΑΣΚΕ (1), 2005
- Carnoy M., *Κράτος και πολιτική θεωρία*, εκδ. Οδυσσέας, 1990
- Κασιούρας Δ.Γ., *Σύντομο κοινωνικοπολιτικό λεξικό*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1995
- Κατερινόπουλος Κ., *Νεολαία και πολιτισμός, περ. Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα*, τχ. 11^ο/1984
- Κατρούγκαλος Γ. – Μαυρομούστακου Η., *Το ελληνικό κομματικό σύστημα και οι πρόσφατες αλλαγές στην οργάνωση και λειτουργία της Βουλής*, στο Συλλογικό, Τσάτσος Δ.- Κοντιάδης Ξ. (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2003
- Κατσάκος Δ., *Σοσιαλιστικό κίνημα και πάλη αρχών, Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα*, τχ. 4^ο/1983

- Κατσορίδας Δ., *Από την αλλαγή στη μετάλλαξη. Γέννηση, πορεία, καμπή, συντηρητική στροφή*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα 2006
- Κατσούδας Δ., *Ψήφος και ιδεολογία*, στο Λυριντζής Χ.- Νικολακόπουλος Η. (επιμ.) *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1990
- Κατσούλης Η., *Καουτσκιανισμός η «συνεκτική ιδεολογία» του εργατικού κινήματος πριν τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο στο Κάουτσκυ Κ., Η κοινωνική επανάσταση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1985
- Κατσούλης Ηλ., *Το «παγιωμένο» κομματικό σύστημα στη μεταβατική κοινωνία : Εξελίξεις και προοπτικές*, στο Λυριντζής Χ. –Νικολακόπουλος Η., *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, εκδ. Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης & Θεμέλιο, Αθήνα, 1990
- Κατσούλης Ηλ. *Ο ρόλος και η σημασία της χαρισματικής ηγεσίας στην ελληνική μεταβατική κοινωνία*, στο Παπασπηλιόπουλος Σ. (επιμ) *ΠΑΣΟΚ : Κατάκτηση και άσκηση της εξουσίας*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1996
- Καψής Γ., *Οι τρεις μέρες του Μάρτη*, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1990
- Κέντρο Μεσογειακών Μελετών : *Μετάβαση στο σοσιαλισμό. Οι διαστάσεις της δομικής αλλαγής*, εκδ. Αλέτρι, Αθήνα, 1981
- Kirchheimer Ot., *Ο μετασχηματισμός των κομματικών συστημάτων στη δυτική Ευρώπη, Λεβιάθαν*, τχ. 11^ο/1991
- Κ.Κ.Ε. : *Επίσημα Κείμενα 1940-1945*, τ. 5^{ος}, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1981
- Κλειτσίκας Ν., *Το ελληνικό φοιτητικό κίνημα και ο αντιδικτατορικός αγώνας στην Ιταλία*, εκδ. Προσκήνιο, Αθήνα, 2000
- Κλειτσίκας Ν, ΠΑΚ- *Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα. Άγνωστα ντοκουμέντα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα (1968-1974)*, εκδ. Προσκήνιο, Αθήνα, 2001
- Κόκκινες Σελίδες (περ)., τχ. 6^ο/2014, εκδ. Λέσχη Κατασκόπων 21^{ου} αιώνα
- Κολέτι Λ., *Ιδεολογία και κοινωνία*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1975
- Κολέτι Λ., *Οι ιδεολογίες από το 68 μέχρι σήμερα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1982
- Κονδύλης Π., *Θεωρία του πολέμου*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1998
- Κορδάτος Π., *Δημοκρατική Άμυνα : Η συγκρότηση στην αντίσταση. Η πορεία για τη «συνίδρυση» του ΠΑΣΟΚ. Η ασύμβατη συνύπαρξη και το χρονικό των διαγραφών τον Ιούνιο του 1975*, αδημ. Διπλωματική Εργασία, Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2007
- Κοριά Μπ., *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*, εκδ. Κομμούνα, Αθήνα, 1985

- Κόρτες Φ., *Η κατάκτηση του Μεξικού*, εκδ. Στοχαστής, 1986
- Κοταρίδης Ν., Από τις φατρίες στα κόμματα, στο Σακελλαρόπουλος Θ. (επιμ και εισ), *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 1993
- Κοτζιάς Ν., *Ο τρίτος δρόμος του ΠΑ.ΣΟ.Κ.*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1984
- Κοτζιάς Ν., *Κράτος και πολιτική. Η διαλεκτική του κράτους*, εκδ. Α.Α. Λιβάνης, Αθήνα, 1993
- Κοτσακά- Καλαϊτζιδάκη Θ., *Διαιρετικές τομές και πολιτικές οργανώσεις : Η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ στους νομούς Φλώρινας και Ηρακλείου 1974-1981*, αδημ. Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών-Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Αθήνα, 2012
- Κουβελάκης Στ., *Ο Πουλαντζάς ως οργανικός διανοούμενος*, στο Γολέμης Χ.-Οικονόμου Η., *Ο Πουλαντζάς σήμερα*, εκδ. Νήσος-Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα, 2012
- Κουκουλές Γ. – Τζαννετάκος Β., *Συνδικαλιστικό Κίνημα 1981-1986. Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1986
- Κουκουλές Γ., *Ελληνικά συνδικάτα, οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση, 1938-1984*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1994
- Κούλογλου Στ., *10^η Σύνοδος ΚΕ ΠΑΣΟΚ- Αψιμαχίες εν όψει συνεδρίου, Αντί, τχ 238/1983*
- Κούλουγλου Σ., *Στα ίχνη του τρίτου δρόμου. ΠΑΣΟΚ 1974-1986*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1986
- Κουνενής Ν., *Τύπος : μια προσέγγιση, Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα, τχ. 7^ο/1984*
- Κουστένης Π., *Το σκάνδαλο Κοσκωτά. Πολιτική διαφθορά και ο ανταγωνισμός για τον έλεγχο των Μ.Μ.Ε. στο Βαμβακάς Β.- Παναγιωτόπουλος Π. (επιμ.) Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό, πολιτισμικό λεξικό*, εκδ. Το Πέρασμα, Αθήνα, 2010
- Κουφοντίνας Δ., *Γεννήθηκα 17 Νοέμβρη*, εκδ. Α.Α.Λιβάνη, Αθήνα 2014
- Κράουτς Κ., *Μεταδημοκρατία*, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα, 2006
- Κρεμμυδάς Β., *Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο 1793-1821*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1980
- Κρητικός Π., *Αντίσταση κατά της δικτατορίας 1967-1974*, εκδ. Καλέντης, Αθήνα, 1996

- Κρητικός Π., *Η ρήξη. Ο Ανδρέας Παπανδρέου στη δεκαετία του '60*, εκδ. Προσκήνιο, Αθήνα, 1998
- Κυριαζής Χ., *Η συνάντηση της Κέρκυρας : Ισορροπίες για το ευρωπαϊκό άνοιγμα*, *Αντί*, τχ 159/1980
- Κωστόπουλος Σ., *Για ένα γνήσιο λαϊκό σοσιαλιστικό ελληνικό κίνημα. Μελέτες και σκέψεις από σεμινάρια του ΠΑΚ Ευρώπης*, εκδ. Αγώνας, 1975
- Κωστόπουλος Σ., ΠΑΣΟΚ, 2 χρόνια, εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1983
- Κωστόπουλος Σ., *Η προδομένη αλλαγή*, 3 τόμοι, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998
- Λάβδας Κ., *Κεντροαριστερά, εκλογικά καρτέλ και ευρωπαϊκή σύγκλιση. Η Ιταλία σε συγκριτική προοπτική*, στο Κατσούλης Η. (επιμ) *Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2002
- Λακλάου Ε., *Πολιτική και ιδεολογία στη Μαρξιστική θεωρία*, εκδ. Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα, 1983
- Λακόπουλος Γ., *Το μυθιστόρημα του ΠΑΣΟΚ*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1999
- Λαλιώτης Κ. *Το ΠΑΣΟΚ μπροστά στο παλιό, την κρίση και το καινούριο, Σοσιαλιστική Θεωρία και Πράξη*, τχ. 6-7/88
- Λαλιώτης Κ., *Η πυξίδα. Το διαχρονικό ΠΑ.ΣΟ.Κ.*, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 2007
- Λάμπος Κ., *Απ' την κρίση στην υπέρβαση του ελληνικού περιφερειακού καπιταλισμού*, εκδ. Αιχμή, Αθήνα, 1988
- Λαοί-Haklar-Gelen-Pueblos*, εκδ. Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα και την Απελευθέρωση των Λαών, τχ. 1^ο/1987, τχ. 2^ο/1988
- Laski H., *Εισαγωγή στην πολιτική*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα, 1975
- Λεβί Μ., *Το εθνικό ζήτημα από τον Μαρξ μέχρι σήμερα*, εκδ. Στάχυ, Αθήνα, 1993
- Λέκκας Π., *Η Εθνικιστική Ιδεολογία : Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία* εκδ. Κατάρτι, Αθήνα, 1996
- Λένιν Β.Ι., *Τι είναι οι 'φίλοι του λαού' και πώς πολεμούν τους σοσιαλδημοκράτες;* εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1984
- Λένιν Β.Ι., *Τι να κάνουμε;* εκδ. Κλασσικά Κείμενα, χ.χ.ε.
- Λένιν Β.Ι., *Ένα βήμα μπρος, δύο βήματα πίσω (Η κρίση μέσα στο κόμμα μας)*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1979
- Λένιν Β.Ι., *Ο ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1986
- Λένιν Β.Ι., *Κράτος και επανάσταση*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1975

- Λένιν Β.Ι., *Άπαντα*, τ. 39^{ος}, εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Λένιν Β.Ι., *Άπαντα*, τ. 44 και 45, εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Lenk K., *Πολιτική Κοινωνιολογία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, χ.χ.έ.
- Λευκαδίτης Π., *Αντίλογος στα θεωρητικά σχήματα του κ. Α.Παπανδρέου*, στο Παπασαραντόπουλος Π.(επιμ), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1980
- Λιάκος Α., *Περί λαϊκισμού*, περ. *Ιστορικά*, τχ. 10/1990
- Λιβιεράτος Δ., *Περί Σοσιαλισμού*, χ.χ.έ
- Λιβιεράτος Δ., *Στις τοπικές του ΠΑΣΟΚ είχαν στον τοίχο μαζί Βελουχιώτη, Βενιζέλο και Λένιν*, *Εφημερίδα των Συντακτών*, 3-9-2014
- Λιντχάιμ Τζ., *Σύντομη παγκόσμια ιστορία του σοσιαλισμού*, εκδ. Γλάρος 1976
- Λιόσης Β., *Ιμπεριαλισμός και εξάρτηση. Η προσέγγιση του Λένιν, η περίπτωση της Ελλάδας και κριτική του σχήματος της αλληλεξάρτησης*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2012
- Λιναρδάτος Σ., *Από τον εμφύλιο στη χούντα : 1958-1962*, τ. 3^{ος}, εκδ. Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα, 2009
- Λιναρδάτος Σ., *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τ. Ε΄, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1986β
- Λινάρδος – Ρυλμόν Π., *Εργατικές αμοιβές και συσσώρευση κεφαλαίου στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1992
- Λυριντζής Χ., *Λαϊκισμός : Η έννοια και οι πρακτικές*, στο Λυριντζής Χ. – Νικολακόπουλος Η., *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, εκδ. Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης & Θεμέλιο, Αθήνα, 1990
- Λυριντζής Χ.- Σπουρδαλάκης Μ., *Περί λαϊκισμού, Επιθεώρηση Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1^ο/1993
- Λυσσαρίδης Β., *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και ο κυπριακός λαός*, στο συλλογικό *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του*, τ. 2, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006
- Λουκάκος Π., *Η αθέατη όψη. Τύπος και πολιτική στη Μεταπολίτευση*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 2013
- Λούξεμπουργκ Ρ., *Μεταρρύθμιση ή επανάσταση*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1988
- Lowy M.- Sayre R., *Εξέγερση και μελαγχολία. Ο ρομαντισμός στους αντίποδες της νεοτερικότητας*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1999
- Λυγερός Σ., *Φοιτητικό κίνημα και ταξική πάλη στην Ελλάδα. Από τις προσφυγές στα πρωτοδικεία στην εξέγερση του Πολυτεχνείου*, τ. Β΄, εκδ. Ομάδα Εργασία, Αθήνα, 1978
- Λυγερός Σ., *Το παιχνίδι της εξουσίας*, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1996

- Λυμπεράτος Μ., *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ. Η ραγδαία ανασυγκρότηση της ελληνικής αριστεράς και οι μετεμφυλιακές αναγκαιότητες* εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 2011
- Λυριντζής Χ., Λαϊκισμός: *Η έννοια και οι πρακτικές*, στο Λυριντζής Χ.-Νικολακόπουλος Η. (επιμ.) *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1990
- Λύτρας Α., *Προλεγόμενα στη θεωρία της ελληνικής κοινωνικής δομής*, εκδ. Νέα Σύνορα-Α.Α.Λιβάνη, Αθήνα, 1993
- Μαγκντοφ Χ., Το χρέος του Τρίτου Κόσμου, περ. *Μηνιαία Επιθεώρηση (Monthly Review)*, τχ. 51^ο/1987.
- Μαγκντοφ Χ., *Αποικιοκρατία. Η ευρωπαϊκή επέκταση μετά το 1763*, εκδ. Μελάни, Αθήνα, 2007
- Magri L., *Για ένα μαρξιστικό επαναστατικό κόμμα*, εκδ. Σύγχρονα Κείμενα, 1974
- Μακρυδημήτρης Α., *Η οργάνωση της κυβέρνησης : Ζητήματα συνοχής και διαφοροποίησης*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1992
- Μακρυγιώργος Χ. (επιμ.), *Το χαμένο τμήμα. Ιχνηλάτηση της ελληνικής σοσιαλδημοκρατίας, 1972-1990*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 2005
- Μακφέρσον Κ. Μπ., *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, Γνώση, Αθήνα, 1986
- Μάλλιος Μ., *Η σύγχρονη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1979
- Μάνεσης Α., *Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα : Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση, στο συλλογικό Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1986
- Μανίκας Ν. , *Το εργοστασιακό κίνημα '74-'81: συνοπτικός απολογισμός*, στο *Συμβούλια για τον εργατικό έλεγχο και την αυτοδιαχείριση*, εκδ. Αλέτρι , Ιούλιος 1982
- Μανίκας Ν., *Συλλογική έκδοση αφιερωμένη στον Νίκο Μανίκα (1945-2004)*, εκδ. Γαβριηλίδη, Αθήνα, 2005
- Μανίκας Ν. - Χαραλαμπίδης Μ., *Τετράδια των Συμβουλίων*, εκδ. Αλέτρι, 1984
- Μάξιμος Σ., *Κοινοβούλιο ή δικτατορία ;* εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1975
- Μάξιμος Σ., *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού. Τουρκοκρατία 1685-1789*, εκδ. Στοχαστής, 2008
- Μαραντζίδης Ν. – Νικολακόπουλος Η., *Το γαλλικό δημοψήφισμα της 29^{ης} Μαΐου 2005 για την επικύρωση της ευρωπαϊκής συνταγματικής συνθήκης. Πολιτικές και*

κοινωνιολογικές όψεις της ψήφου, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* τχ. 26/2005

Μαρδάς Κ., *Η Ελλάδα στα δίκτυα των βάσεων*, εκδ. Καστανιώτη, 1992

Μαρδάς Κ., *Πίσω από τον ήλιο. Ανδρέας Παπανδρέου : Οράματα και εφιάλτες*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1995

Μαργαρίτης Γ., *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα άνοιξη 1941-φθινόπωρο 1942*, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα, 1993

Μαρέινσεν Γ., *Αρκετά ! Ο σοσιαλισμός αντεπιτίθεται*, εκδ. Αντίλογος, Αθήνα, 2007

Μαρκόπουλος Χ., *Με τον Ανδρέα Παπανδρέου και το παγκόσμιο κίνημα ειρήνης*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2005

Μαρξ Κ., *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβικού Βοναπάρτη*, εκδ. Θεμέλιο, χ.χ.έ

Μαρξ Κ., *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, εκδ. Στοχαστής χ.χ.έ.

Μαρξ Κ., *Grundrisse. Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος Β, Αθήνα, εκδ. Στοχαστής

Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο- Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος πρώτος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978

Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο - Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος τρίτος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978.

Μαρξ Κ., *Για το κράτος*, εκδ. Εξάντας, 1989

Μαρξ Κ.- Ένγκελς Φ., *Κριτική των προγραμμάτων Γκότα και Ερφούρτης*, εκδ. Κοροντζή, 2004

Μάρτος Δ., *Επικηρύσσοντας την Αθήνα- αφιέρωμα η Ολυμπιάδα, το κράτος των Αθηνών και ο Ελληνισμός*, περ. Άρδην, τχ. 10^ο/1997

Μάρτος Δ., *Αθήνα. Πρωτεύουσα του νέου ελληνικού κράτους. Πολιτική, ιδεολογία και χώρος*, εκδ. Γόρδιος, 2005

Μαστραντώνης Τ. – Μηλιός Γ., *Η θεωρία της αριστεράς για την εξάρτηση του ελληνικού καπιταλισμού: Όρια και συνέπειες, Θέσεις*, τχ. 2^ο/1983

Μάτικ Π., *Μαρξ και Κένυς*, εκδ. Οδυσσέας, 1978

Ματσαγγάνης Μ., *Οι νέοι εργατικοί μεταξύ τρίτου δρόμου και νέας σοσιαλδημοκρατίας στο Κατσούλης Η. (επιμ) Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, εκδ. εκδ. Ι. Σιδέρης, 2002

Μαυρής Γ., *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής. Διερεύνηση της ψήφου στο επίπεδο των βουλευτικών και συνδικαλιστικών εκλογών*, αδημ., Διαδακτορική Διατριβή, 1993

- Μαυρή Γ. *Οι εκλογές του 1985. Το απόγειο της εκλογικής-κοινωνικής και η πρόοδος ήττα του νεοφιλελευθερισμού*, *Εφημερίδα των Συντακτών*, 25-7-2014
- Μαυρογορδάτος Γ., *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1988
- Μαυρογορδάτος Γ.- Χατζηιωσήφ Χ (επιμ) *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1992
- Μαυρομάτης Ν., *Ένα βήμα μπροστά ή πολλά βήματα πίσω;* *Αντί*, τχ. 141/1979
- Μελάς Κ., *Ευρωπαϊκή Σοσιαλδημοκρατία*, περ. *Μηνιαία Επιθεώρηση*, τχ. 27^ο(92)/2007
- Μεταξάς Α-Ι.Δ., *Πολιτική Επιστήμη Ι. Πολιτική Μεθοδολογία*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1979
- Μεταξάς Α-Ι.Δ., *Πολιτική Επιστήμη. Σύγχρονοι κλάδοι και περιεχόμενο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1979
- Μεϊνών Ζ. (με τη συνεργασία Π. Μερλόπουλου και Γ. Νοταρά), *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδ. Μπάυρον, χ.χ.έ.
- Μεϊνών Ζ., *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα- Μέρος Β΄- Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου του 1965*, εκδ. Μπάυρον, χ.χ.ε.
- Μηλιός Γ., *Εκσυγχρονισμός ή (και) οικονομική ανάπτυξη. Η σταθεροποίηση του αστικού κράτους δικαίου*, περ. *Θέσεις*, τχ. 1^ο/1982
- Μηλιός Γ., *Το ρεύμα της μητρόπολης-περιφέρειας. Συγκλίνουσες θεωρίες και αντιφάσεις*, *Θέσεις*, τχ. 4^ο/1983
- Μηλιός Γ., *Ο ιμπεριαλισμός και οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας*, *Θέσεις*, τχ. 5^ο/1983
- Μηλιός Γ., *Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην οικονομική ανάπτυξη*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1988
- Μηλιός Γ.- Ιωακείμογλου Η., *Διακηρυσσόμενοι και άδηλοι στόχοι του «σταθεροποιητικού προγράμματος» του 1985. Μια κριτική αποτίμηση*, στο Σταμάτης Γ. (επιμ) *Οικονομική κρίση και κρατική πολιτική. Η νεοφιλελεύθερη-συντηρητική στροφή στην Ελλάδα σήμερα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 1990
- Μηλιός Γ., *Ο μαρξισμός ως σύγκρουση τάσεων*, *Εναλλακτικές Εκδόσεις*, Αθήνα, 1996
- Μηλιός Γ., *Από τους μύθους της σοσιαλδημοκρατίας στην 'εναλλακτική οικονομική πολιτική'*, στο Συλλογικό, *Κατσορίδας Δ.- Ταρπάγκος (επιμ), Οικονομική Νομισματική Ένωση. Μια εναλλακτική προσέγγιση*, *Εναλλακτικές Εκδόσεις*, Αθήνα, 1999

- Μηλιός Γ.- Οικονομάκης Γ., *Εργατική τάξη και μεσαίες τάξεις : Ταξική θέση και ταξική τοποθέτηση (Μια κριτική προσέγγιση στη θεωρία των κοινωνικών τάξεων του Νίκου Πουλαντζά)*, Θέσεις, τχ. 99^ο/2007
- Μηλιός Γ.- Δημούλης Δ. – Οικονομάκης Γ., *Η θεωρία του Μαρξ για τον καπιταλισμό : πλευρές μιας θεωρητικής και πολιτικής ρήξης*, Νήσος, Αθήνα, 2005
- Μητρόπουλος Α., *Τι θέλουμε; Καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό ή σοσιαλισμό*, εφημερίδα *Το Ποντίκι* 18-5-1984 (Εισήγηση στο 1^ο Συνέδριο ΠΑΣΟΚ, Μάιος 1984)
- Μητρόπουλος Α., *Οι εργασιακοί θεσμοί στην Ελλάδα*, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κοματηνή, 1985
- Μητρόπουλος Α., *Το Επαναστατικό Υποκείμενο σήμερα, Μηνιαία Επιθεώρηση*, τχ. 52^ο/1987
- Μητρόπουλος Α., *Η κρίση της πολιτικής στην Ελλάδα 1985-1989*, εκδ. Αφοι Τολίδη, 1989
- Μητρόπουλος Α., *Το 1992 και το εργατικό κίνημα*, εκδ. Αφοι Τολίδη, 1991,
- Μητρόπουλος Α., *Νοεφιλελευθερισμός και υποβάθμιση της εργασίας*, εκδ. Αφοι Τολίδη, 1991.
- Μίλιμπαντ Ρ., *Το κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία*, Πολύτυπο, 1984
- Μίχελς Ρ., *Κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων στη σύγχρονη Δημοκρατία*, εκδ. Γνώση, 1997
- Μόσκα Γ., *Η άρχουσα τάξη, Λεβιάθαν*, τχ 16^ο/1996
- Μοσκόφ Κ., *Θεσσαλονίκη. Τομή της μεταπρατικής πόλης*, εκδ. Στοχαστής, 1978
- Μοσκόφ Κ., *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, εκδ. Καστανιώτη, 1988
- Μοσχονάς Α., *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα. Η περίπτωση της Ελλάδας*, εκδ. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986
- Μοσχονάς Α., *Παραδοσιακή και σύγχρονη Αριστερά*, εκδ. Οδυσσέα, Αθήνα, 2005
- Μοσχονάς Γ., *Η διαιρετική τομή Δεξιάς- Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση. Το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του «αντιδεξιού υποσυστήματος»*, στο συλλογικό *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Δεμερτζής Ν. (επιμ.), εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 2000
- Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, εκδ. Εξάντας, 1978

- Μουζέλης Ν., *Σκέψεις πάνω στη θεαματική πολιτική άνοδο του ΠΑΣΟΚ*, στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ) *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1980
- Μουζέλης Ν., *Από τον Ελευθέριο Βενιζέλο στον Ανδρέα Παπανδρέου*, στο συλλογικό τόμο, *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, εκδ. Εξάντας, 1986α
- Μουζέλης Ν. , *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια. Ελλάδα-Βαλκάνια-Λατινική Αμερική*, εκδ. Θεμέλιο, 1986
- Μουζέλης Ν., *Ο λαϊκισμός-νέος τρόπος ένταξης των μαζών στις πολιτικές διαδικασίες*, στο Σημίτης Κ. (εισ) *Λαϊκισμός και πολιτική*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1989
- Μουζέλης Ν., *Για έναν εναλλακτικό τρίτο δρόμο : Αναστοχαστικός εκσυγχρονισμός και τα αδιέξοδα της πολιτικής σκέψης του Antony Giddens*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2001
- Μουζέλης Ν., *Από την αλλαγή στον εκσυγχρονισμό*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2002
- Μπαμπανάσης Σ., *Ιδιομορφίες της ανάπτυξης στη Νότια Ευρώπη*, εκδ. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986
- Μπάσσο Λ., *Συνεισφορά στη θεωρία του πολιτικού αγώνα. Ο μονοπωλιακός καπιταλισμός και η στρατηγική του εργατικού κινήματος*, Νέοι Στόχοι, τχ. 8^ο/1972
- Μπάσσο Λ., *Εισαγωγή στο συλλογικό Ο Πολιτιστικός Ιμπεριαλισμός*, εκδ. Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα και την Απελευθέρωση των Λαών & Γόρδιος, 1997
- Μπελαντής Δ., *Το εγχείρημα του 'ειρηνικού δρόμου'. Όψεις του αριστερού κυβερνητισμού στον 20^ο αιώνα*, Θέσεις, τχ. 105/ 2008 και 108/2009
- Μπελαντής Δ., *Αριστερά και εξουσία. Ο «δημοκρατικός δρόμος» προς τον σοσιαλισμό*, εκδ. Τόπος, Αθήνα, 2014
- Μπενάς Δ. *Η εισβολή του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα*, εκδ. Παπαζήση, 1976
- Μπενσαϊντ Ν., *Ο Μαρξ της εποχής μας. Μεγαλείο και κακοδαιμονίες ενός κριτικού εγχειρήματος*, εκδ. Τόπος, Αθήνα, 2013
- Μπερλιγκουέρ Ε., *Ο ιστορικός συμβιβασμός*, εκδ. Θεμέλιο, 1977
- Μπέρμαν Σ., *Το πρωτείο της πολιτικής. Η σοσιαλδημοκρατία και η Ευρώπη του 20^{ου} αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2014
- Μπερνστάιν Εντ., *Οι προϋποθέσεις για το σοσιαλισμό και τα καθήκοντα της σοσιαλδημοκρατίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1996
- Μπετελέμ Σ., *Το μεγάλο άλμα προς τα πίσω, Μηνιαία Επιθεώρηση*, 1978
- Μποτόπουλος Κ., *Σοσιαλιστές και εξουσία*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 1994
- Μπουχάριν Ν., *Ιμπεριαλισμός και παγκόσμια οικονομία*, εκδ. Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, 2004

- Μπρένμπερμαν Χ., *Εργασία και μονοπωλιακό κεφάλαιο*, τ. Α΄. εκδ. Λέσχη κατασκόπων 21^{ου} αιώνα, Αθήνα, 2005
- Μπυσί Γκλυκσμάν Κ., *Ευρωπαϊκές σοσιαλδημοκρατίες : Κριτική και αυτοκριτική ενός μοντέλου, Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Σοσιαλισμός και Σοσιαλδημοκρατία τχ. 4^ο/1982
- Μπυσί Γκλυκσμαν Κ.- Θερμπορν Γ, *Η σοσιαλδημοκρατική πρόκληση*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1984
- Μωυσίδης Α., Το αγροτικό ζήτημα κατά τον 20^ο αιώνα, στο συλλογικό Μωυσίδης Α.- Σακελλαρόπουλος Σ., *Η Ελλάδα στον 19^ο και 20^ο αιώνα. Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία*, εκδ. Τόπος, Αθήνα, 2010
- Νέγκρι Α., *Από τον εργάτη μάζα στον κοινωνικό εργάτη*, εκδ. Κομμούνα 1983
- Νικολακόπουλος Η., *Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων*, στο συλλογικό Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης : *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος* εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1990
- Νικολακόπουλος Η., *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2001
- Νικολινάκος Μ., *Μπροστά στο συνέδριο. Για μια νέα πορεία προς το 2000*, Εκδοτική Ε.Π.Ε., Αθήνα, 1990
- Νικολόπουλος Η., *Δομές και θεσμοί στην τουρκοκρατία. Τα Αμπελάκια και ο κοινωνικοοικονομικός μετασχηματισμός του ελλαδικού χώρου*, εκδ. Κάλβος, 1988
- Νίσμπετ Ρ., *Κοινωνική αλλαγή και ιστορία*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1995
- Νόμοι της Αλλαγής 1981-1985, εκδ. Γ.Γ.Τ.Π., Αθήνα, χ.χ.ε.
- Νούτσος Π., *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 έως 1974*, τ. Γ΄ και Δ΄, εκδ. Γνώση, 1993 και 1994
- Νούτσος Π., *Κόμβοι στη συζήτηση για το έθνος*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006
- Offe C. , *Κομματική δημοκρατία και κράτος-αρωγός*, *Λεβιάθαν* τ. 11/1991
- Πάγκαλος Θ., *Με τον Ανδρέα στην Ευρώπη*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2010
- Παγουλάτος Γ., *Σύγκλιση, απόκλιση και παραδείγματα πολιτικής. Προβαλλόμενες εξηγήσεις και διδάγματα του ευρωπαϊκού νότου*, στο *Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, επιμ. Κατσούλης Ηλ., εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2002
- ΠΑΚ : *Ανακοινώσεις Πανελλήνιου Απελευθερωτικού Κινήματος 1973-1974*, εκδ. ΠΑΚ, 1974

- Πανταζόπουλος Α., *Για το λαό και το έθνος- Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2001
- Πανταζόπουλος Α., *Με τους πολίτες κατά του λαού*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 2006
- Πανταζόπουλος Ν., *Ο ελληνικός κοινοτισμός και η νεοελληνική κοινοτική παράδοση*, εκδ. Παρουσία, Αθήνα, 1993
- Παντσιέρι Ρ., *Για το Νεοκαπιταλισμό*, στο Παντσιέρι Ρ. – Νέγκρι Α. – Τρόντι Μ., *Νεοκαπιταλισμός και Επαναστατικό Κίνημα*, εκδ. Κομμούνα, χ.χ.έ
- Παπαβλασόπουλος Ε., *Η ανασυγκρότηση του ελληνικού συντηρητισμού : Η οργάνωση της Νέας Δημοκρατίας*, αδημ. Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2004
- Παπαγιαννόπουλος Γ., *Η σκοτεινή πλευρά του ήλιου*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1989
- Παπαγιαννόπουλος Γ., *Στοιχεία για τη μαρξιστική ανάλυση στα κείμενα του Ανδρέα Παπανδρέου την περίοδο 1969-1976*, *Μηνιαία Επιθεώρηση*, τχ. 5^ο/2005
- Παπακωνσταντίνου Π., *Από τη Νέα Αριστερά στο νεοσυντηρητισμό. Οι μεταμορφώσεις διανοουμένων και ιδεολογικών ρευμάτων που συνδέθηκαν με το 1968*, *Ουτοπία*, τχ. 79^ο/2008
- Παπακωνσταντίνου Π., *Αριστερά, κυβέρνηση και κράτος. Κλασικές αναλύσεις, σύγχρονες εμπειρίες*, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, 2015
- Παπαϊωάννου Κ., *Μαρξ και μαρξισμός. Τάξεις και ιστορία*, τ. 2^ο, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 2012
- Παπανδρέου Α., *Η κατάληψη της Ελλάδας*, *Monthly Review*, περιλαμβάνεται στο *Ανδρέας Γ. Παπανδρέου-Κείμενα στο Monthly Review*, εκδ. The Monthly Review Imprint, 2005
- Παπανδρέου Α., *Η σημασία της λαϊκής εξέγερσης του Νοέμβρη*, *Monthly Review*, περιλαμβάνεται στο *Ανδρέας Γ. Παπανδρέου-Κείμενα στο Monthly Review*, εκδ. The Monthly Review Imprint, 2005α
- Παπανδρέου Α., *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, εκδ. Καρανάση, 1974
- Παπανδρέου Α., *Η ελευθερία του ανθρώπου*, εκδ. Καρανάσης 1974α
- Παπανδρέου Α., *Ο πατερναλιστικός καπιταλισμός*, εκδ. Καρανάσης, 1974β
- Παπανδρέου Α., *Δημοκρατία και Εθνική Ανεξαρτησία*, εκδ. Φέξης, 1975
- Παπανδρέου Α., *Ιμπεριαλισμός και οικονομική ανάπτυξη*, εκδ. Νέα Σύνορα, 1975α
- Παπανδρέου Α., *Ο Μαρξ, ο Λένιν και η δικτατορία του προλεταριάτου*, εφημ. *Εξόρμηση*, 26-9-1975
- Παπανδρέου Α., *Από το Π.Α.Κ. στο Π.Α.ΣΟ.Κ.*, άρθρα, συνεντεύξεις, δηλώσεις Α.Π., εκδ. Λαδιά, 1976

Παπανδρέου Α. *Για μια μεσογειακή οικονομική κοινότητα*, συνέντευξη στην εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 2-2-1976

Παπανδρέου Α., *Η Ελλάδα στους Έλληνες*, ομιλίες Α.Π., εκδ. Καρανάση, 1976α

Παπανδρέου Α., *Για μια Μεσόγειο απελευθερωμένη και σοσιαλιστική*, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ-ΠΑΣΟΚ, 1977

Παπανδρέου Α., *Για μια σοσιαλιστική κοινωνία*, εκδ. Αιχμή, 1977α

Παπανδρέου Α., *Ομιλία στη Λάρισα* (3^{ος}/1977), εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ, 1977β

Παπανδρέου Α., *Ο ευρωκομμουνισμός δεν είναι ο δρόμος για το σοσιαλισμό στην Ελλάδα*, εφημ. *Εξόρμηση* 11-3-1977, στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ) *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980

Παπανδρέου Α., *Η εθνική ανεξαρτησία βασικός στόχος*, εφημ. *Εξόρμηση* 18-3-1977, στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ) *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980

Παπανδρέου Α., *Ο ελληνικός δρόμος για το σοσιαλισμό*, εφημ. *Εξόρμηση*, 24-3-1977, στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ) *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980

Παπανδρέου Α., *Μετάβαση στο σοσιαλισμό. Προβλήματα και στρατηγική για το ελληνικό κίνημα*, εκδ. Αιχμή, 1977γ

Παπανδρέου Α., *Εισήγηση στην Πανελλήνια Συνδιάσκεψη*, εφημ. *Εξόρμηση* 16-7-1977

Παπανδρέου Α., *Λόγοι πρωθυπουργού, 1981-1982*, εκδ. Γ.Γ.Τ.Π., Αθήνα, χ.χ.ε.

Παπανδρέου Α., *Λόγοι πρωθυπουργού, 1982-1983*, εκδ. Γ.Γ.Τ.Π., Αθήνα, χ.χ.ε

Παπανδρέου Α., συνέντευξη στην εφημ. *Τα Νέα*, 2-12-1983

Παπανδρέου Α., *Εισήγηση στο 1^ο συνέδριο ΠΑΣΟΚ*, Μάιος 1984, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ-ΠΑΣΟΚ, Αθήνα, 1984

Παπανδρέου Α., *Εισήγηση στη 2^η ειδική σύνοδο της ΚΕ ΠΑΣΟΚ* (Σύνοδος της Χαλκίδας), *Σοσιαλιστική Θεωρία και Πράξη*, τχ.2^ο/1986

Παπανδρέου Α., *Το ΠΑΣΟΚ μπροστά στο παρόν και το μέλλον της Ελλάδας*, εκδ. ΠΑΣΟΚ, Ιούλιος 1988

Παπανδρέου Α., *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα- Ομιλίες του Πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου*, εκδ. Υπουργείου Εξωτερικών, 1988α

Παπανδρέου Α., *Ομιλία στο 2^ο Συνέδριο ΠΑΣΟΚ (1990)*, εκδ. ΠΑΣΟΚ, 1991

Παπανδρέου Γ., *1974-1990. Στην τροχιά της ιστορίας*, εκδ. Παπαζήση, 1990

Παπανδρέου Ν., *Ανδρέας Παπανδρέου. Η ζωή σε πρώτο ενικό και η τέχνη της πολιτικής αφήγησης*, εκδ. Καστανιώτη, 2003

Παπανδρέου Ν. (προλ), Ανδρέας Παπανδρέου – ο οικονομολόγος, στο *Ανδρέας Γ. Παπανδρέου-Κείμενα στο Monthly Review*, εκδ. The Monthly Review Imprint, 2005

Παπασαραντόπουλος Π. (επιμέλεια), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσ/νίκη, 1980

Παπασπηλιόπουλος Π. (επιμέλεια), *ΠΑΣΟΚ, κατάκτηση και άσκηση εξουσίας*, Αθήνα, εκδ. Ι. Σιδέρης, 1996

Παπούλιας Δ., *Χρυσάφι είναι το δημόσιο*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2007

Παπούτσης Κ., *Το μεγάλο Ναι. Υπόθεση Κώστα Γεωργάκη*, αυτοέκδοση, 1996

Παππάς Τ., *Το χαρισματικό κόμμα. ΠΑΣΟΚ-Παπανδρέου-Εξουσία*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2009

Παππάς Τ., *Λαϊκισμός και κρίση στην Ελλάδα*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 2015

Παρέτο Β., *Το σύστημα διακυβέρνησης*, *Λεβιάθαν*, τχ. 16^ο/1996

ΠΑΣΟΚ : *Ντοκουμέντα Α' συνεδρίου ΠΑΣΠ* (Πάντειος, Απρίλιος 1976)

ΠΑΣΟΚ : *Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο*, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ, τχ. 3^ο/1976

ΠΑΣΟΚ : *Για την Οριζόντια Διασύνδεση*, *Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο*, τχ. 7^ο/1976

ΠΑΣΟΚ : Εισήγηση Προέδρου και Ε.Γ. προς την πλατειά Ολομέλεια της Νεολαίας του ΠΑΣΟΚ : *Δύο χρόνια πολιτικής και οργανωτικής πορείας του ΠΑΣΟΚ*, *Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο* τχ.8^ο/1976

ΠΑΣΟΚ : *Πολιτική Απόφαση Προέδρου και Ε.Γ. για το Κίνημα στη Θεσσαλονίκη*, *Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο* τχ 9^ο/1976

ΠΑΣΟΚ : *Ελλάδα και κοινή αγορά. Ο αντίλογος*, εκδ. ΠΑΣΟΚ, 1976

ΠΑΣΟΚ : *Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο - Εγκύκλιος υπ' αριθ. 65*, (Ιανουάριος 1977)

ΠΑΣΟΚ : *Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο - Συγκρότηση και λειτουργία της οργάνωσης*, (Φεβρουάριος 1977)

ΠΑΣΟΚ : *Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο - Η διαδικασία της εκλογής αντιπροσώπων και της συνέλευσης* (Μάιος 1977)

ΠΑΣΟΚ :*Κατευθυντήριες γραμμές κυβερνητικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ*, εκδ. ΠΑΣΟΚ, 1977

ΠΑΣΟΚ : *Οι θέσεις του ΠΑΣΟΚ για τους αγρότες*, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ 1977α

ΠΑΣΟΚ : *Αγροτική Οικονομία και ΕΟΚ*, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ, 1977β

ΠΑΣΟΚ : 2^η Σύνοδος Κ.Ε. : *Εθνική Λαϊκή Ενότητα- Ανοιχτή Δημοκρατική Πολιτική Δράση*, εκδ, ΚΕΜΕΔΙΑ, 1978

ΠΑΣΟΚ : *Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο*, 7^{ος}-8^{ος}/1979

ΠΑΣΟΚ : *Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο*, τχ. 9^ο/1979

ΠΑΣΟΚ : *Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο*, Φεβρουάριος – Μάρτιος 1980

ΠΑΣΟΚ : *Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο*, Αλυγουστος 1980

ΠΑΣΟΚ : 8^η σύνοδος Κ.Ε. *Μπροστά στις εκλογές και τη Νίκη*, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ-ΠΑΣΟΚ, 1981

ΠΑΣΟΚ : *Διακήρυξη κυβερνητικής πολιτικής- Συμβόλαιο με τον Λαό*, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ-ΠΑΣΟΚ, 1981α

ΠΑΣΟΚ : 5^η Σύνοδος Κ.Ε., *Για μια μαζική και πρωτοπόρα οργάνωση*, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ, 1982

ΠΑΣΟΚ : *Το ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση-ο Λαός στην εξουσία. Αποφάσεις 6^{ης} και 7^{ης} συνόδου της Κ.Ε. ΠΑΣΟΚ*, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ-ΠΑΣΟΚ, 1982

ΠΑΣΟΚ : 9^η Σύνοδος Κ.Ε., *ΛΑΟΣ-ΠΑΣΟΚ στο δρόμο της Αλλαγής*, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ- ΠΑΣΟΚ, 1982.

ΠΑΣΟΚ : 10^η Σύνοδος Κ.Ε., *Θεσμικές αλλαγές και σοσιαλιστικός μετασχηματισμός*, εκδ. ΠΑΣΟΚ, χ.χ.ε

ΠΑΣΟΚ : *Θέσεις της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ για το (1^ο) συνέδριο*, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ-ΠΑΣΟΚ, 1984

ΠΑΣΟΚ : *Απόφαση (1^ο) Συνεδρίου ΠΑΣΟΚ για την ιδεολογική –πολιτική εισήγηση*, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ-ΠΑΣΟΚ χ.χ.ε

ΠΑΣΟΚ : *Το έργο της αλλαγής. Εθνική Ανεξαρτησία- Ειρήνη- Δημοκρατία-Ανάπτυξη*, εκδ. Επιτροπή Διαφώτισης ΠΑΣΟΚ, χ.χ.ε

ΠΑΣΟΚ : *Το πρόγραμμα της Β' τετραετίας της Αλλαγής- Διακήρυξη κυβερνητικής πολιτικής*, εκδ. ΠΑΣΟΚ, χ.χ.ε

ΠΑΣΟΚ : 2^η Ειδική Σύνοδος Κ.Ε. (Σύνοδος Χαλκίδας), *Σοσιαλιστική Θεωρία και Πράξη*, τχ. 2^ο/1986

ΠΑΣΟΚ : 22^η Σύνοδος Κ.Ε., *Σοσιαλιστική Θεωρία και Πράξη*, τχ. 3^ο/1987

ΠΑΣΟΚ : *Το πρόγραμμα της τρίτης τετραετίας*, εκδ. ΠΑΣΟΚ, 1989

ΠΑΣΟΚ : *Σχέδιο για τις πολιτικές θέσεις και τις βασικές προγραμματικές κατευθύνσεις-Κείμενο Προσυνεδριακού Διαλόγου*, ΠΑΣΟΚ, 1990

ΠΑΣΟΚ Ιταλίας : *Πολιτική απόφαση της οργάνωσης ΠΑΣΟΚ Ιταλίας για το Προσυνέδριο, συνδιάσκεψη Μπολόνιας* (3-3-1975)

ΠΑΣΟΚ Ιταλίας : *Απόφαση συνδιάσκεψης ΠΑΣΟΚ Ιταλίας, συνδιάσκεψη Φλωρεντίας* (29/30-11-1975)

ΠΑΣΟΚ Ιταλίας : Εισήγηση ΠΝΕ-ΚΕΜΕΔΙΑ ΠΑΣΟΚ Ιταλίας προς τις ΤΟ ΠΑΣΟΚ Ιταλίας, *Συζήτηση για το κίνημα στην πορεία για την οικοδόμησή του*, Φεβρουάριος 1977

ΠΑΣΟΚ Ιταλίας : *Σεμινάριο στην Παβία*, εκδ. ΠΑΣΟΚ Ιταλίας 1978

ΠΑΣΠ Ιταλίας, *Α΄ Συνδιάσκεψη*, Ρώμη, 1981

Πατρινός (Λυριντζής) Χ., *Η οργάνωση στο νομό Αχαΐας. Από την αυτοοργάνωση της βάσης στον εκλογικό μηχανισμό του κόμματος*, *Αντί*, τχ. 197^ο/82

Πεπελάσης Α., Επίμετρο στο Λακόπουλος Γ., «*Του μιλάνε τα κύματα...*». *Ο Ανδρέας Παπανδρέου πριν μπει στην πολιτική*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2008

Πεπονής Σ., *Για το ζήτημα του Αιγαίου-Τα πετρέλαια, ο Μάρτης του '87*, εκδ. Α.Α.Λιβάνης, Αθήνα, 2008

Πετμεζάς Σ., *Οι κοινωνικές δομές κατά τον 19^ο αιώνα*, στο συλλογικό Μωϋσίδης Α.-Σακελλαρόπουλος Σ., *Η Ελλάδα στον 19^ο και 20^ο αιώνα. Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία*, εκδ. Τόπος, Αθήνα, 2010

Πέτρας Τ., *Η νέα βιομηχανική στρατηγική και ο κεντρικός ρόλος της εργατικής τάξης στο αφιέρωμα για τα 5 χρόνια δράσης της ΟΒΕΣ 1979-1984, Το Εργοστασιακό Κίνημα*, εκδ. της Ομοσπονδίας Βιομηχανικών Εργατοϋπαλληλικών Σωματείων, Αθήνα, 1984

Πέτρας Τ., *Ακμή και παρακμή της σοσιαλδημοκρατίας στη Νότια Ευρώπη*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1985

Πέτρας Τ.- Μόρλεϋ Μ., *Ο νέος ψυχρός πόλεμος*, εκδ. Μηνιαία Επιθέωρηση, 1982

Petropoulos J., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, εκδ. ΜΙΕΤ, 1985

Πήαρς Σ.Ε., *Η άλωση της Κωνσταντινούπολης 1204. Ιστορία της Τέταρτης Σταυροφορίας*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 2004

Πιζάνιας Π., *Ο μαρξισμός της ιστορικής σοσιαλδημοκρατίας*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα, 1987

Porto Marghera (Βενετία) : *η άρνηση της εργασίας*, περ. *Κόκκινες Σελίδες*, τχ. 3^ο/2012

Πουланτζάς Ν., *Πολιτική Εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, 2 τόμοι, εκδ. Θεμέλιο 1975

Πουланτζάς Ν., *Γύρω από το θέμα των συμμαχιών*, στο περ. *Αγώνας για την κομμουνιστική ανανέωση*, τχ 7^ο /1979

Πουланτζάς Ν. *Μπορεί να γίνει η ενότητα των δυνάμεων της αλλαγής;* εφημ. *Τα Νέα*, Φεβρουάριος 1978, στο Παπασαραντόπουλος Π. (επιμ) *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1980

- Πουλαντζάς Ν., *Για τον Γκράμσι*, εκδ. Πολύτυπο, 1984
- Πουλαντζάς Ν., *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, εκδ. Θεμέλιο, 2001
- Πουλαντζάς Ν., *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, εκδ. Θεμέλιο, 2001α
- Πουλαντζάς Ν., *Η κρίση των δικτατοριών*, εκδ. Ινστιτούτο Ν. Πουλαντζάς & Θεμέλιο, 2006
- Πουλαντζάς Ν., *Φασισμός και δικτατορία. Η Τρίτη Διεθνής αντιμέτωπη στον φασισμό*, εκδ. Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς-Θεμέλιο, 2006α
- Ράλλης Γ., *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις 1950-1989*, εκδ. Προσκήνιο, Αθήνα, 1990
- Ράσκη Γ. – Κατσούλης Η. (επιμ.), *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης*, 2 τόμοι. Θεσσαλονίκη, 1992
- Ραντόπουλος Γ., *Κάποτε τα συνδικάτα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2011
- Ρεθυμνιωτάκη Ε., *Οι δικηγόροι των Αθηνών. Μια κοινωνιολογική προσέγγιση*, στο Βερναρδάκης Χ. (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004*, εκδ. Σάκουλας, Αθήνα, 2005
- Ριζάς Α.- Χωραφάς Β., 1975 : 30 χρόνια *Μηνιαία Επιθεώρηση*, *Monthly Review*, τχ. 12^ο/2005
- Ροδάκης Π., *Η δικτατορία των συνταγματαρχών, άνοδος και πτώση*, εκδ. Μυκήναι, 1975
- Ροδάκης Π., *Η διαμόρφωση του ελληνικού έθνους*, εκδ. Γόρδιος, 1994
- Ροδάκης Π., *Ο γόρδιος δεσμός των εθνοτήτων. Η Μικρά Ασία μέσα στο χώρο και το χρόνο*, εκδ. Γόρδιος, 1998
- Ροδάκης Π., *Το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα. Πλαίσια και συνέπειες της υποτέλειας*, εκδ. Φύλλα 2005
- Ροδάκης Π., *Κλέφτες και αρματολοί*, τ. 2, εκδ. Γόρδιος, 2015
- Ρόκος Δ., *Αλλαγή στην Παιδεία- Παιδεία για την Αλλαγή*, εκδ. Παρατηρητής, 1982
- Ρόκος Δ., *Νόμος Πλαίσιο 1268/82, για την ανώτατη παιδεία. Πριν, κατά και μετά είκοσι έτη*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 2003
- Ροσέλι Κ., *Φιλελεύθερος σοσιαλισμός*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2013
- Σακελλαρόπουλος Θ., *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1991
- Σακελλαρόπουλος Θ., *Προβληματικές επιχειρήσεις, Κράτος και Κοινωνικά συμφέροντα στη δεκαετία του '80*, Αθήνα, εκδ. Κριτική Επιστημονική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1992

- Σακελλαρόπουλος Θ. (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους*, Αθήνα, εκδ. Κριτική τ. Α', Αθήνα, 1999
- Σακελλαρόπουλος Θ., Ένα περίγραμμα για την κατανόηση της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Ελλάδας του 19^{ου} αιώνα, στο συλλογικό Μωϋσίδης Α. – Σακελλαρόπουλου Σ., *Η Ελλάδα στον 19^ο και 20^ο αιώνα. Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία*, εκδ. Τόπος, Αθήνα, 2010
- Σακελλαρόπουλος Σ., *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση*, Αθήνα, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 2001
- Σακελλαρόπουλος Σ., *Ο μύθος της παγκοσμιοποίησης και η πραγματικότητα του ιμπεριαλισμού*, εκδ. Gutenberg- Γιώργος & Κώστας Δαρδανός, Αθήνα, 2004
- Σακελλαρόπουλος Σ., *Σχεδιαγράμματα για την περιοδολόγηση των σταδίων και των φάσεων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής*, εκδ. Αριάδνη-Πανεπιστήμιο Κρήτη, Αθήνα, 2004 α
- Σακελλαρόπουλος Σ., *Το Κυπριακό ζήτημα και η ελληνική κοινωνία*, στο Μωϋσίδης Α.- Σακελλαρόπουλος Σ., *Η Ελλάδα στον 19^ο και 20^ο αιώνα. Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία*, εκδ. Τόπος, Αθήνα, 2010
- Σακελλαρόπουλος Σ., *Στρατός και καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου 1967*, Θέσεις, τχ. 115/2011
- Σακελλαρόπουλος Σ., *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα*, εκδ. Τόπος, Αθήνα, 2014
- Σακελλαρόπουλος Σ.-Σωτήρης Π., *Μεταλλαγές του κομματικού φαινομένου και θωράκιση του πολιτικού επιπέδου απέναντι στα λαϊκά συμφέροντα*, στο συλλογικό τόμο *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2004
- Σακελλαρόπουλος Σπ.- Σωτήρης Π., *Αναδιάρθρωση & Εκσυγχρονισμός*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2004α
- Σακελλαρόπουλος Σ. – Σωτήρης Π., *Ο μετασχηματισμός των σύγχρονων πολιτικών κομμάτων και η ανάδυση του κόμματος- δικτύου*, περ. Πολιτική Επιστήμη, τχ. 1^ο, 2005
- Σαμαράς Γ., *Κράτος και κεφάλαιο στην Ελλάδα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986
- Σαρρής Ν., *Οσμανική Πραγματικότητα. Συστημική παρά-θεση δομών και λειτουργιών. Ι. Το δεσποτικό κράτος ΙΙ. Η δοσιματική διοίκηση*, εκδ. Ι.Δ. Αρσενίδης, Αθήνα, χ.χ.ε.
- Σασσούν Ντ., *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, τόμοι 2, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 2001
- Σβορώνος Ν., *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18^ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο, 1996

- Σεραφετινίδου Μ., *Το φαινόμενο της γραφειοκρατίας*, τ. 1- *θεωρητική συζήτηση*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2003
- Σεραφετινίδου Μ., *Εισαγωγή στην Πολιτική Κοινωνιολογία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2004
- Σεραφετινίδου Μ. (εισ) *Νίκος Ψυρούκης. Κύπρος. Από την αυτοδιάθεση στην κατοχή*, εκδ. Αιγαίον-Κουκίδα, 2005
- Σεραφετινίδου Μ., *Το φαινόμενο της γραφειοκρατίας*, τ. 2- *Η ιστορική αφήγηση : Από την απολυταρχία στον κρατικό καπιταλισμό*, εκδ. Gutenberg- Γιώργος & Κώστας Δαρδανός, Αθήνα, 2012.
- Σεφεριάδης Σ., *Σοσιαλδημοκρατικές στρατηγικές στον 20^ο αιώνα*, στο συλλογικό *‘Νέα Σοσιαλδημοκρατία’*, Κατσούλης Ηλ, επιμ., εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2002
- Σημίτης Κ., *Η δομική αντιπολίτευση*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1979
- Σημίτης Κ. (Εισαγωγή), *Η πολιτική της οικονομικής σταθεροποίησης*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1989
- Σημίτης Κ., *Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1989α
- Σημίτης Κ. (επιμ), *Λαϊκισμός και πολιτική*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1989β
- Σημίτης Κ., *Πρόταση στο προσυνεδριακό διάλογο του 2^{ου} Συνεδρίου για μια νέα διακήρυξη ΠΑ.ΣΟ.Κ.* (Ιούνιος 1990)
- Σημίτης Κ., *Εθνικιστικός λαϊκισμός ή εθνική στρατηγική*, Αθήνα, εκδ. Γνώση, 1992
- Σημίτης Κ., *Δρόμοι ζωής*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2015
- Smith A., *Εθνική Ταυτότητα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 2000
- Σκλαβούνης Γ., *Από την πόλη και το τοπικό στο περιφερειακό και το παγκόσμιο. Δοκίμια για τις συγκοινωνίες, την ανάπτυξη και το περιβάλλον*, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα, 2006
- Σκουλάτου Β.- Δημακοπούλου Ν.- Κονδή Σ., *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη (Γ' Λυκείου)*, εκδ. Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα, 1983
- Σοσιαλιστική Πορεία, (εφημ), 12-7-1975
- Σοσιαλιστική Πορεία, (εφημ.), 1-5/11/1976
- Σοσιαλιστική Πορεία, (εφημ), 6-12/11/1976
- Σοσιαλιστική Πορεία, (εφημ), 9/1/1977
- Σουήζυ Π., *Η θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης*, εκδ. Gutenberg, 1974
- Σουήζυ Π.- Μαγκντοφ Χ., *Επανάσταση και αντεπανάσταση στη Χιλή*, εκδ. Καρανάση, 1983

- Σουήζυ Π.- Μπετελέμ Σ., *Η μετάβαση στο σοσιαλισμό*, εκδ. Μπουκουμάνης, 1977
- Σοφός Σ., *Λαϊκή ταυτότητα και πολιτική κουλτούρα στη μεταδικτατορική Ελλάδα :*
Προς μια πολιτισμική προσέγγιση του λαϊκιστικού φαινομένου, στο Δεμερτζής Ν. (εισ-
επιμ) *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, εκδ. Οδυσσέας, 2000
- Σπουρδαλάκης Μ., *ΠΑΣΟΚ, Δομή, Εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*,
εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1988
- Σπουρδαλάκης Μ., *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, εκδ.
Εξάντας, Αθήνα, 1990
- Σπουρδαλάκης Μ., *Από το «κίνημα διαμαρτυρίας» στο «νέο ΠΑΣΟΚ»*, στο
Σπουρδαλάκης Μ. (επιμ), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα,
1998
- Σπουρδαλάκης Μ., *Το κομματικό φαινόμενο : Εξέλιξη και συγκυρία.*, στο συλλογικό
τόμο, *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, Τσάτσος Δ. – Κοντιάδης Ξ. (επιμ), εκδ.
Παπαζήση, Αθήνα, 2003
- Σπυροπούλου Β., *Η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία σε κρίση; Η εξέλιξη των εκλογικών*
μεγεθών (1950-2007), περιοδικό Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, τχ. 32,
Δεκέμβριος 2008
- Σ.Σ.Α.Κ. : *Ιδεολογικοπολιτική εισήγηση για την Α΄ Συνδιάσκεψη (Οκτώβριος 1986)*
- Σ.Σ.Α.Κ. : *Άξονες οργανωτικής εισήγησης για την Α΄ Συνδιάσκεψη (Οκτώβριος 1986)*
- Σ.Σ.Ε.Κ. : *Ιδρυτική Διακήρυξη Σοσιαλιστικής Συνδικαλιστικής Εργατοϋπαλληλικής*
Κίνησης (8-2-1986)
- Σ.Σ.Ε.Κ. : *2^η Σύνοδος της ΚΕ (Σεπτέμβριος 1986)*
- Σ.Σ.Ε.Κ. : *Έκτακτη σύνοδος της ΚΕ (Οκτώβριος 1986)*
- Σ.Σ.Ε.Κ. : *Δελτίο Τύπου (Απρίλιος 1987)*
- Σ.Σ.Ε.Κ. : *Ανακοίνωση της Ε.Ε. για την επίσκεψη Οζάλ (Ιούνιος 1988)*
- Σ.Σ.Ε.Κ. : *Ανακοίνωση δελτίου τύπου (Νοέμβριος 1988)*
- Σ.Σ.Ε.Κ. : *Πολιτική και οργανωτική απόφαση της ιδρυτικής σύσκεψης Μετώπου*
Εργαζομένων (10-12-1988)
- Σ.Σ.Ε.Κ. : *Απόφαση ίδρυσης του Εργατικού Κόμματος (6-5-1989)*
- Σταμάτης Γ., *Οικονομικά Μαργκινάλια*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1997
- Σταματόπουλος Τ., *Ο εσωτερικός αγώνας πριν και κατά την επανάσταση του 1821*, τ.
4, εκδ. Κάλβος, 1979
- Στάνλεϋ Χ.Μ., *Αναζητώντας τον Δρ. Λίβινγκστον στην Αφρική*, τ.2, εκδ. Στοχαστής,
1991

Σωτήρης Π., *La rossa primavera (σημειώσεις για τον Ιταλικό Μάη)*, περ. *Θέσεις*, τχ. 104/2008

Σωτηρόπουλος Δ.- Νικολακόπουλος Ηλ.- Λυριντζής Χ., *Η ποιότητα και η λειτουργία της τρίτης ελληνικής δημοκρατίας*, στο Λυριντζής Χ.- Νικολακόπουλος Η.- Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ) *Κοινωνία και Πολιτική- Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1996

Σωτηρόπουλος Δ.Α., *Γραφειοκρατία και πολιτική εξουσία*, εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1996α

Σωτηρόπουλος Δ.Α., *Η κορυφή του πελατειακού κράτους. Οργάνωση, στελέχωση και πολιτικοποίηση των ανώτερων βαθμίδων της κεντρικής διοίκησης στην Ελλάδα, 1974-2000*, εκδ. Ποταμός, Αθήνα, 2001

Τάσσης Χ., *Το εργατικό κίνημα στο χώρο των τηλεπικοινωνιών στην Ελλάδα 1974-2004. Από τον δημόσιο τομέα στις ιδιωτικοποιήσεις, στο συλλογικό Εργασία και Πολιτική. Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2007

Τάσσης Χ., *ΠΑ.ΣΟ.Κ. : 1974-1996 : Η οικοδόμηση ενός ηγεμονικού κόμματος*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2008

Τάσσης Χ., *ΠΑΣΟΚ και θεωρία της εξάρτησης : Η ριζοσπαστική νομιμοποίηση της πολιτικής μετριοπάθειας*, *Monthly Review*, τχ 60(125)/2009

Τάσσης Χ., *Κλαδικές Οργανώσεις, στο Η Ελλάδα τη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Επιστημ-Επιμ : Βαμβακάς Β.-Παναγιωτόπουλος Π., εκδ. Το Πέρασμα, Αθήνα, 2010.

Τάσσης Χ., *Τρόικα του ΠΑΣΟΚ, στο Η Ελλάδα τη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Επιστημ-Επιμ : Βαμβακάς Β.-Παναγιωτόπουλος Π., εκδ. Το Πέρασμα, 2010α.

Τάσσης Χ., *Ημιτελείς μετασχηματισμοί και δυσεπίλυτες αντιφάσεις του προδικτατορικού πολιτικού συστήματος. Σκέψεις για τη συγκρότηση και την ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ*, περ. *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 36^ο/2010β

Τζιόλας Λ., *ΠΑΣΟΚ, ειδικότερα στοιχεία της πορείας του*, περ. *Φυλλάδιο* τχ. 6^ο/1983 και 7^ο/1984

Τζουβάνος Δ., *ΠΑΣΟΚ : Ενσωμάτωση ή αποχώρηση. Ο απεγκλωβισμός από ένα αδιέξοδο δίλημα*, *Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα*, τχ. 2^ο/1982

- Τζουβάνος Δ., *Η κρίση στην κοινοβουλευτική ομάδα, Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα*, τχ. 3^ο/1982α
- Τζουβάνος Δ., *Εφικτά και Αναγκαία*, περ. *Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα*, τχ. 3^ο/1982β
- Τζουβάνος Δ., (Τ. Δημήτρης), *Η διάσπαση του '76 στο ΠΑ.ΣΟ.Κ., Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα*, τχ. 6^ο/1983
- Τζουβάνος Δ., (Σελλός Δ.), *Το ΠΑΣΟΚ μετά το συνέδριο, Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα*, τχ. 10^ο/1984
- Τζουβάνος Δ. (Σελλός Δ.), *Το φαινόμενο του αυριανισμού, Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα*, τχ. 15^ο/1985
- Τζουβάνος Δ., *Η νεο-φιλελεύθερη επίθεση, Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα*, τχ. 16^ο/1985α
- Τζουβάνος Δ. (Σελλός Δ.), *Η ειδική σύνοδος και άλλα παραμύθια, Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα*, τχ. 17^ο/1985β
- Τζουβάνος Δ. *Οι διαγραμμένοι συνδικαλιστές και η νέα παράταξη, Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα*, τχ 18^ο/1985γ
- Τζουβάνος Δ. (Σελλός Δ.), *Ο Αρσένης και το ΕΣΚ για δημοκρατία κι ανάπτυξη, Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα*, τχ 22^ο/1987
- Τζουβάνος Δ., *Μετέωρα Βήματα*, Αυτοέκδοση, 2015
- Τόλιος Γ., *Συγκέντρωση κεφαλαίου, οικονομικοί όμιλοι και οικονομική ελίτ*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999
- Τόφλερ Α., *Το τρίτο κύμα*, εκδ. Κάκτος, 1982
- Τράντας Ν. *Το κράτος στη θεωρία και πράξη του ΠΑΣΟΚ*, αδημ. Διδακτορική Διατριβή, , Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2002.
- Τρίτσης Α., *Εισήγηση στη 2^η ειδική σύνοδο της ΚΕ του ΠΑΣΟΚ*, εφημ. *Το Ποντίκι*, 14-3-1986
- Τρίτσης Α., *Νέο Ξεκίνημα*, εκδ. Καστανιώτης, 1989
- Τσακίρης Αθ., *Κράτος- Κόμμα- Συνδικάτο 1980-2001: Μεταξύ ενσωμάτωσης και αμφισβήτησης, στο συλλογικό Κοινωνική Αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2004
- Τσάτσος Δ., *Ευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα. Σκέψεις για την ερμηνεία του άρθρου 191 ΣυνθΕΚ*, στο Συλλογικό Τσάτσος Δ.- Κοντιάδης Ξ. (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, εκδ. Παπαζήση, 2003

- Τσάτσος Δ., *Εσωκομματική δημοκρατία*, εκδ. Γαβριηλίδης, 2008
- Τσεκούρας Γ., *Για την αταξική κοινωνία. Δεδομένα και αναγκαία*, 1973
- Τσεκούρας Γ., *Μερικά περιστασιακά από την συνεργασία μου με τον Ανδρέα Παπανδρέου* περιλαμβάνεται στο συλλογικό «*Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του*», εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2006, τ. 1^{ος}
- Τσεπράκοφ Β., *Κρατικομονοπωλιακός καπιταλισμός*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1975
- Τσερόνι Ο., *Θεωρία του πολιτικού κόμματος*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1986
- Τσίρος Ν. , *Για την κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων στην ύστερη νεωτερικότητα*, περ. Θέσεις, τχ. 100^ο/2007
- Τσοκόπουλος Β., *Πειραιάς 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, εκδ. Καστανιώτη, 1999
- Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ. Θεμέλιο, 1992
- Τσουκαλάς Κ., *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, 2005
- ΥΠΕΘΟ : *Το Πενταετές Πρόγραμμα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης 1983-1987*, Αθήνα, 1985
- ΥΠ.ΕΘ.Ο., *Η ελληνική οικονομία 1960-1997*, Αθήνα, 1998
- Φεραγιόλι Λ., *Υπάρχει αντιπροσωπευτική δημοκρατία; Στο συλλογικό τόμο του Κόμματος Προλεταριακής Ενότητας για τον Κομμουνισμό (PDUP) και της Εργατικής Πρωτοπορίας (Avanguardia Operaia) , Για το κράτος, το σχολείο, το γυναικείο κίνημα, το κόμμα*, εκδ. Στοχαστής, 1979
- Φεραγιόλι Λ., *Αυταρχική δημοκρατία και κριτική της πολιτικής*, εκδ. Στοχαστής 1985
- Φίλιας Β., *Δοκίμια κοινωνιολογίας*, εκδ. Μπουκουμάνης, 1976
- Φίλιας Β., *Τα αζέχαστα και τα λησμονημένα*, εκδ. Παπαζήση, 2000
- Φούσκας Β., *Λαϊκισμός & εκσυγχρονισμός. Η εκπνοή της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, εκδ. Ιδεοκίνηση, 1995
- Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα, *Πανελλαδικό διήμερο στελεχών του ΠΑΣΟΚ*, τχ 7^ο/84
- Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα, *Ειδική έκδοση για το συνέδριο ΠΑΣΟΚ*, τχ. 9^ο/84
- Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα, *Ενοτητα Μαρξιστών Σοσιαλιστών- Μια νέα πολιτική προσπάθεια στην αριστερά*, τχ 10^ο/84
- Φωτόπουλος Τ., *Εξαρτημένη ανάπτυξη. Η ελληνική περίπτωση*, εκδ. Εξάντας, 1987

- Φωτόπουλος Τ., *Η νεοφιλελεύθερη συναίνεση και η κρίση της οικονομίας ανάπτυξης*, εκδ. Γόρδιος, 1993
- Χαλικιάς Δ., *Οικονομική σταθεροποίηση και ανάπτυξη. Η περίπτωση της Ελλάδος*, Αθήνα, 1993
- Χαμηλός Τ., *Μισθοί και ημερομίσθια, Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα*, τχ 3^ο/1982
- Χαραλάμπης Δ., *Η σταθερότητα του καθεστώτος. Η σοσιαλδημοκρατία στη μεταφασιστική Γερμανία, Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ 4^ο/ 1982
- Χαραλάμπης Δ., *Οι θεωρίες για το κράτος του περιφερειακού κοινωνικού σχηματισμού. Ένας κάποιος αντίλογος*, στο Βεργόπουλος-Μουζέλης-Τσουκαλάς-Χαραλάμπης-Irwin-Masini-Salama- Sidicarou Rouquite (συλλογικό) *Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό*, εκδ. Εξάντας 1985
- Χαραλάμπης Δ., *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, 1985
- Χαραλάμπης Δ., *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1989
- Χαραλάμπης Δ., *Ανορθολογικά περιεχόμενα ενός τυπικά ορθολογικού συστήματος*, στο Λυριντζής Χ.- Νικολακόπουλος Η.- Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ) *Κοινωνία και Πολιτική- Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, εκδ. Θεμέλιο, 1996
- Χαραλαμπίδης Μ., *Για την αυτοδιαμόρφωση-επαναθεμελίωση της ελληνικής αριστεράς*, εκδ. Στοχαστής, 1982
- Χαραλαμπίδης Μ., *Προβλήματα μετάβασης, Μηνιαία Επιθεώρηση*, τχ. 39^ο/1983
- Χαραλαμπίδης Μ., *Πώς μπορεί να κυβερνά η αριστερά*, εκδ. Στοχαστής 1986
- Χαραλαμπίδης Μ., *ΠΑΣΟΚ : Μνήμη & Αναγέννηση*, εκδ. Ηρόδοτος, 1988
- Χαραλαμπίδης Μ., *Ανατομία μιας παρακμής*, εκδ. Γόρδιος, 1990
- Χαραλαμπίδης Μ., *ΠΑΣΟΚ: Η σύγκρουση του νέου με το παλιό*, εκδ. Γόρδιος, 1993
- Χαραλαμπίδης Μ., *Προλεχθέντα. Κοινωνία-κυβέρνηση-αριστερά*, εκδ. Γόρδιος, 1994
- Χαραλαμπίδης Μ., *Πολυκεντρική Ελλάδα*, εκδ. Γόρδιος 1994α
- Χαραλαμπίδης Μ., *Για το νέο ραντεβού με την ιστορία-εγκώμιο στην πολιτική*, εκδ. Γόρδιος, 1995
- Χαραλαμπίδης Μ., *Η ιστορία θέλει η επίσημη πολιτική δεν μπορεί*, εκδ. Γόρδιος, 1996
- Χαραλαμπίδης Μ., *Ιδέες, αρχές και γραφειοκρατία, ΠΑΣΟΚ 1974-1998*, Αθήνα, εκδ. Γόρδιος 1998

- Χαραλαμπίδης Μ., *Ανάμεσα στην Ιταλία και το Κουρδιστάν*, περ. *Άρδην*, τχ. 14-15, 1998α
- Χαραλαμπίδης Μ., *Το σχέδιο μας για την Ελλάδα- Ελάτε στην πολιτική*, εκδ. Γόρδιος, 2000
- Χαραλαμπίδης Μ., *Από το ΠΑΣΟΚ στο ΚΚΚΑΣΟΡ. Ο εκφυλισμός ενός ιστορικού εγχειρήματος*, εκδ. Στράβων, 2009
- Χαραλαμπίδης Μ., *Ελληνική πολιτική παιδεία. Η πολιτική ως ανώτερη τέχνη*, εκδ. Στράβων, 2012
- Χαραλαμπίδης Μ., *Το Ποντιακό Ζήτημα σήμερα*, εκδ. Στράβων, 2014
- Χαραλαμπίδης Μ.-Φωτιάδης Κ., *Πόντιοι: Δικαίωμα στη μνήμη*, εκδ. Γόρδιος, 2003
- Χάρβεϋ Ντ., *Νεοφιλελευθερισμός. Ιστορία και παρόν*, εκδ. Καστανιώτη, 2007
- Harnecker M., *Πραγματοποιώντας το αδύνατο. Η αριστερά στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα*, εκδ. Οδυσσέας, 2007
- Χατζηαργύρης Κ.- Οικονόμου Χ., *Τι είναι, τι σημαίνει, πού οδηγεί η εξάρτηση;* εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1984
- Χατζηπαρασκευαΐδης Απ., *Σημειώσεις για την ιστορία της 2^{1/2} Διεθνούς*, περ. *Θέσεις*, τχ. 46^ο/1994
- Χεκίμογλου Ε., *Ένας σοσιαλιστής πρωθυπουργός, στο συλλογικό Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του*, τ. 2 εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006
- Χέρινγκ Γκ., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Α' και Β', εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2006
- Χωραφάς Β., *Η οικονομική πολιτική του ΠΑΣΟΚ και οι αριστερές κριτικές της*, περ. *Φυλλάδιο για το σοσιαλιστικό κίνημα*, τχ. 7^ο/1983-1984
- Ψαλιδόπουλος Μ., *Κεϋνσιανή θεωρία και ελληνική οικονομική πολιτική: Μύθος και πραγματικότητα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 1990
- Ψαλλίδας Γ., *Τομές και συνέχεις στην επεξεργασία στρατηγικής από τους Έλληνες σοσιαλιστές στις δεκαετίες του '30 και του '40*, στο Φλάισερ Χ. (επιμ) *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη δικτατορία στον εμφύλιο. Τομές και συνέχεις*, εκδ. Καστανιώτης, 2003
- Ψυρούκης Ν., *Η ιστορία της Αποικιοκρατίας*, τομ. Α', εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα, 1974
- Ψυρούκης Ν., *Ιστορικός χώρος και Ελλάδα*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα, 1983
- Ψυρούκης Ν., *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα, 1983

Ψυρούκης Ν., *Ιστορία της αποικιοκρατίας*, τ. Ε' και Στ', εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα, 1985

Ψυρούκης Ν., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, τ. 2^{ος}, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα, 1991

Ψυρούκης Ν., *Ο νεοαποικισμός*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα, 1991

Ψυρούκης Ν., *Το Εθνικό Ζήτημα*, εκδ. Κοροντζής, Αθήνα, 1992

Ψυρούκης Ν., *Η μικρασιατική καταστροφή*, εκδ. Αιγαίον-Κουκίδα, Αθήνα, 2000

Ψυρούκης Ν., *Καπιταλισμός. Από τη γενική κρίση στη σήψη*, εκδ. Αιγαίον-Κουκίδα, Αθήνα, 2001

Ψυχοπαίδης Κ., *Δημοκρατία και σοσιαλισμός στον κλασικό μαρξισμό, Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 4^ο, Ιούλιος- Οκτώβριος 1982

Β. Ξενόγλωσση

Agglietta M., *A theory of Capitalist Regulation. The US Experience*, London & N.Y., Verso, 1987

Altwater E., *Notes on some problems of state interventionism*, Kapitalistate no 1, 1973

Arrighi G., *Semiperipheral Development. The Politics of Southern Europe in the Twentieth Century*, Sage, London, 1985

Bell D., *The Cultural Contradictions of Capitalism*, Basic Books, N.Y., 1976

Benn T., *Arguments for socialism*, Penguin, 1979,

Benn T.: *Arguments for democracy*, Penguin, 1981

Boccard P., *Traite d' economie marxiste : Le capitalisme monopoliste de l' etat*, Editions Sociales, Paris, 1971

Boccard P., *Etude sur le capitalisme monopoliste d' etat*, Editions Sociales, Paris, 1974

Brittan S., *The Economic Contradictions of Democracy*, British Journal of Political Science, τχ 5, 1975

Canovan M., *Populism*, New York, HBJ, 1981

Cardoso F.H.- Faletto E., *Dependency and development in Latin America*. Berkeley: University of California Press, 1979

Castles F., *Welfare State Development in Southern Europe, West European Politics*, том 18/τχ. 2, 1995

- Chariot J., 1971, *Les parties politiques*
- Clogg R. (επιμ.), *Greece 1981-1989. The populist decade*, London, Macmillan, 1993
- Comimission of the European Communities “Communication to the Council on the Greek Government Memorandum of March 1982”, COM (82) 348 final, “Greece in the Assessment and Proposals”, COM (83), 134 final, 1983
- Ste. Croix G.E.M. de, *Class in Marx’s conception of history, ancient and modern*, New Left Review 146 (1984)
- Duverger M., 1951, *Les parties politiques*
- Epstein L., *Political Parties in Western Democracies*, New Brunswick, N. Jersey: Transaction Books, 1967
- Esping-Andersen G., *Politics against markets. The Social Democratic Road to Power*, Princeton Univercity Press, 1985
- Esping-Andersen G., *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Polity Prees, Cambridge, 1990
- European Commission, *The challenges ahead- a plan for Europe*, 1979
- Featherstone K. & Katsoudas D. (επιμ.), *Political Change in Greece. Before and after the Colonels*, London and Sydney, Croom Helm
- Frank A.G., *Capitalism and underdevelopment in Latin America*, Monthley Review Press, New York, 1967
- Gallagher T. – Williams A. (επιμ.), *Southern European Socialism*, Manchester University Press, Manchester, 1989
- Germani G., *Mass society, social class and the emergence of fascism*, στο Horowitz L.I. (e.d.) *Masses in Latin America*, Oxford University Press, New York, 1970
- Germani G., *Authoritarianism, fascism and national populism*, New Brunswick, New Jersey, Transaction 1978
- Gill S. – Law D., *Global hegemony and the strucrural power of capital*, International Studies Association, Quarterly 33, 1989
- Guillen A. – Matsaganis M., *Testing the ‘social dumping’ hypothesis in Southern Europe : welfare policies in Greece and Spain during the last 20 years*, Journal of European Social Policy, τχ. 2, 2000
- Gunter Frank A., *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York, Monthly Review Press, 1969
- Hayek F.A., *Law, Legislation and Liberty*, Routledge & Kegan Paul, 1982

- Heidar K.- Saglie (2003), *Predestined Parties? Organizational change in Norwegian Political Parties*, *Party Politics*, 10, 6 : 219-239
- Holloway J. – Picciotto S. ‘*State and Capital*’, London, 1978
- Huntington S. – Grozier M.- Watanuki J., *The Crisis of Democracy: Report on the Governability of Democracies to the Trilatatel Commission*, New York University Press, N.Y., 1975
- Inglehart R., *Values, ideology and cognitive mobilization in new social movements*, στο Dalton R.J. & Kuechler M., (επιμ.) *Challenging the political order. New social and political movements in western democracies*, 1990
- Jessop B., ‘*Recent theories of capitalist state*’ *Cambridge Journal of Economics*, 1977
- Jessop B., *The Capitalist State*, Oxford, 1982
- Kalyvas S., *Polarization in Greek Politics : PASOK’ s First Four Years, 1981-1985*, *Journal of the Hellenic Diaspora*, 1997, 83-104
- Kargiotis Th. (επιμ.), *The Greek Socialist Experiment: Papandreou’s Greece 1981-1989*, New York, 1992
- Kapetanyannis Y., *The Left in the 1980s : Too Little, Too Late*, στο Clogg R. (επιμ.), *Greece 1981-1989. The populist decade*, London, Macmillan, 1993, 78-93
- Katz R.- Mair P.,(επιμ), *Party organizations : A data handbook on Party Organisations in Western Democracies, 1960-1990*, London, Thousand Oaks, New Delhi:Sage, 1992,
- Katz R.- Mair P., (επιμ) *How parties organize: Change and adaptation in party organizations in Western Democracies*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage, 1994
- Katz R.- Mair P., 1995, *Changing models of party organization and party democracy. The emergence of the cartel Party*, *Party Politics* τ. 1
- Katz R.- Mair P., (2009) *The Cartel Party Thesis : A restatement, Perspectives on Politics*, 7, 4 : 753-766,
- Kariotis T. (επιμ), *The Greek socialist experiment. Papandreou’s Greece 1981-1989*, New York, 1992
- Kautsky K., 1909, *The road to power*, σε ηλεκτρονική μορφή www.marxists.org
- Kautsky K., *Ultra-imperialism*, περ. *Die Neue Zeit*, 9^{ος}/1914, σε ηλεκτρονική μορφή www.marxists.org
- Kazakos P., *Socialist attitudes toward european integration in the Eighties*, στο Kirchheimer Ot., *The transformation of the Western European Party System* στο La

- Palombara J. – Weiner M., *Political Parties and Political Development*, Princeton University Press, 1966
- Kitschelt H., *The transformation of European Social Democracy*, Cambridge University Press, 1994
- Kurth J. – Petras J. (επιμ.), *Mediterranean Paradoxes. Politics and Social Structure in Southern Europe*, Berg, Oxford, 1993
- Lipset S. M. – Rokkan S., 1967, *Cleavage structures, party systems and voter alignments*. An Introduction in Lipset S.M. – Rokkan S., *Party systems and voter alignments*, New York, The free Press
- Lyrantzis C., *Between Socialism and Populism : The Rise of the Panhellenic Socialist Party*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of London School of Economics, 1983
- Lyrantzis C., *Political Parties in Post- Junta Greece : A case of Bureaucratic Clientelism*, *West European Politics*, Vol. 7, No. 6, 1984
- Lyrantzis C., *The Power of Populism : The Greek Case*, *European Journal of Political Research*, 1987
- Mair P., *The West European Party System*, Oxford University Press, N.Y., 1990
- Mavrogordatos G., *The Rise of the Green Sun. The Greek Election of 1981*, Occasional Paper 1, Center of Contemporary Greek Studies, King's College, London, 1983
- Mavrogordatos G., *From the Traditional Clientelism to Machine Politics : The Impact of PASOK Populism in Greece*, *South European Society and Politics*, 1997, 1-26
- Merkell W., *Socialist Parties in Europe II : of Class, Populists, Catch-all ?*, ICPS, Barcelona, 1992
- Miliband R., *Parliamentary Socialism : Study in the Politics of Labour*, London : Merlin Press, 1961
- Miliband R., *Marxism and Politics*, Oxford : Oxford University Press, 1977
- Mills W., *The Power Elites*, Oxford University Press, 1963
- Moschonas G., *In the name of Social Democracy. The Great Transformation: 1945 to the present*, London, Verso, 2002
- Muller W.C., *The relevance of the state for party system*, *Journal of theoretical politics*, 5,4: 419-454, 1993
- Nairn T., *The break up of Britain*, London, Verso, 1981
- Ostrogorski M., 1902, *La democratie et les partis politiques*

- OECD, Economic Surveys Greece, 1987
- Panbianco A., 1988, *Political parties: Organization and power*, Cambridge University Press
- Panitch L., *Renewing Socialism: Democracy, strategy and imagination*, Westview Press, Boulder, Colorado, 2001
- Panitch L. – Leys C., *The end of Parliamentary Socialism: From New Left to New Labour*, Verso, London, 2001
- Papadopoulos Y., *L'efficacite symbolique du discours politique. Le cas de l'ideologie du PASOK*, These d'Etat, Universtite de Geneve, 1985
- Papadopoulos Y., *Parties, the State and Society in Greece: Continuity within Change*, West European Politics, 1989, τχ. 2
- Papagiannopoulos E., *Les consequences de l'adhesion a l'Union Europeene pour la Greece*, Memoire de DEA de droit europeen, Faculte de droit et des sciences politiques et sociales, Universite Picardie Jules Verne, 2003
- Piven F. *Is it global economics or neo-laissez faire*; New left review, no 213, 1995
- Przeworski A., *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge University Press, 1985
- Riddell J., *United Front : Proceedings of the IV Congress of the Communist International*, Haymarket Books, 2011
- Riddell J., *To the Masses : Proceedings of the III Congress of the Communist International*, Brill, 2015
- Rostow W., *The stages of economic growth*, 1960
- Sartori G., *Parties and party systems. A Framework for Analysis*, Cambridge University Press, 1976
- Sapelli G., *Southern Europe since 1945*, Longman, London, 1995
- Sotiropoulos D., *Populism and Byreaucracy. The case of Greece under PASOK, 1981-1989*, Notre Dame and London : University of Notre Dame Press, 1996
- Sotiropoulos D., *The Panhellenic Socialist Movement (PASOK), 1974-2004*, αδημοσίευτη εργασία, Αθήνα, Friedrich Ebert Stiftung, 2004
- Steinmetz G- Wright E.O., *The fall and the rise of the petite bourgeoisie : Changing patterns of selfemployment in the Postwar United States*. American Journal of Sociology Vol 94, No 5 (March 1989)
- Stournaras Y., *Public Sector Debt and Definitis in Greece : The Experience of the 1980s and Future Prospects*, Revista di Politica Economica, 1990, 405-440

- T. Di. Tella, *Populism and reform in Latin America*, στο Veliz C., *Obstacles to change in Latin America*, London 1970
- Thompson E.P., *The Poverty of Theory*, London, Merlin, 1978
- Tsakalotos E., *Alternative economic strategies : The case of Greece*, Press, Λονδίνο, 1991
- Tsakalotos E., *Structural change and macroeconomic policy: the case of Greece (1981-1985)*, International Review of Applied Economics, 1991, τομ.3 τχ. 3
- Tsakalotos E., *The Political Economy of Social Democratic Economic Policies : The PASOK Experiment in Greece*, Oxford Review of Economic Policy, 1998, τομ. 14, τχ. 1 114-138
- Tzannatos Z. (ed), *Socialism in Greece. The first four years*. Gower, London, 1986
- Veremis T., *Andreas Papandreou, Radical without a Cause*, στο Mazower M. (επιμ.), *Networks of Power in Modern Greece. Essays in Honour of John Cambell*, London, Hurst & Comapany, 2008,
- Verney S., From the 'Special Relationship' to Europeanism: PASOK and the European Community, 1981-1989, στο Clogg R. (επιμ.), *Greece 1981-1989. The populist decade*, London, Macmillan, 1993, 131-153
- Vincent J.-M., *L' Etat contemporaine et le marxisme* Maspero, Παρίσι, 1975
- Vryonis S. (επιμ.), *Greece on the road to Democracy: From the Junta to PASOK 1974-1986*, New Rochelle N.Y. : Aristide D. Karatzas, 1991
- Wallerstein I., *The Modern World System*, N.York, Academic Press 1974
- Weber M., *Le savant et le politique*, Librairie Plon, Paris, 1959
- Weisskopf T., *The current economical crisis in historical perspective*, Socialist Review, Oakland USA, vol. 11, 1981
- Wiles P. *A syndrome not a doctrine*, στο Ionescu G.- Gellner E., *Populism*, London, 1969
- Worsley P., *The concept of populism*, στο Ionescu G.- Gellner E., *Populism*, London, 1969
- Wright E.O., *Class, Crisis and the State*, New Left Books, London, 1978,
- Wright E.O. *Classes*, Verso, New York, 1985

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

Αλάφης Βασίλης, 30-8-2014
Ανδριανόπουλος Κώστας, 18-4-2015
Βασιλειάδης Δαμιανός, 8-4-2014
Βάσσης Λαοκράτης, 2-4-2014
Βερβεσός Δημήτρης, 4-7-2014
Γαλιατσάτος Κώστας, 24-5-2014
Δελβιζόπουλος Γιώργος, 26-6-2014
Δελβιζόπουλος Θέμης, 17-7-2014
Ζουρίδης Γιώργος, 3-4-2014
Καζαντζίδης Χρήστος, 16-5-2014
Καπετανάκης Θόδωρος, 28-5-2014
Καργόπουλος Νίκος, 29-5-2014
Κεφαλάς Μανώλης, 14-5-2014
Κοτσακάς Αντώνης, 25-10-2012
Λιβιεράτος Δημήτρης, 6-6-2014
Λογοθέτης Μανώλης, 27-5-2014
Μανίκας Στέφανος, 29-5-2014
Μαυρολέων Μανώλης, 3-7-2014
Μητρόπουλος Δημήτρης, 26-11-2014, 28-11-2014, 2-12-2014
Μπακιρτζής Κώστας, 26-5-2014
Νικολαΐδης Γιώργος, 5-4-2015
Νοταράς Γεράσιμος, 14-4-2014
Νουχάκης Σταύρος, 29-3-2014
Οικονόμου Παντελής, 14-3-2014
Παπαγιαννόπουλος Γιώργος, 12-3-2014
Ραυτόπουλος Γιώργος, 1-8-2012
Ρήγος Άλκης, 6-5-2015
Ρόκος Δημήτρης, 21-7-2012
Σακελλάρης Γιάννης, 8-4-2014
Σιαφάκας Ντίνος, 30-8-2014
Σπίγγος Ανδρέας, 18-3-2014

Σταυρακάκης Μηνάς, 16-4-2014
Τζουβάνος Δημήτρης, 4-4-2014
Τζουμάκας Στέφανος, 1-8-2012
Τόγιας Βασίλης, 16-7-2014
Τουμανίδης Παύλος, 21-5-2014
Τσουκαλάς Δημήτρης, 31-3-2014
Χαραλαμπίδης Μιχάλης, 8-10-2014
Χατζηαντωνίου Γιάννης, 28-11-2014, 1-12-2014, 9-12-2014
Χερουβής Γιώργος, 8-4-2015
Χρυσανθακόπουλος Αλέξανδρος, 5-12-2014

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα διατριβή αποτελεί μια απόπειρα ερμηνείας της κίνησης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού την περίοδο 1974-1990, μέσα από την εξέλιξη του ηγεμονικού πολιτικού κόμματος εκείνης της περιόδου, του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος. Για την διατριβή ο κομματικός σχηματισμός, είναι μια δυναμική σχέση, η οποία διαμεσολαβεί πολιτικά την πάλη των τάξεων, όπως συγκεκριμένα εξελίσσεται σε τόπο και χρόνο. Ειδικότερα υιοθετούμε το αναλυτικό σχήμα του κόμματος ως διπλής συνάρθρωσης μεταξύ των σχέσεων εκπροσώπησης των κοινωνικών τάξεων και των σχέσεων νομιμοποίησης του καπιταλιστικού κράτους.

Αρχικά παρουσιάζουμε ορισμένα βασικά σημεία της μαρξιστικής θεωρίας για το ζήτημα των κοινωνικών τάξεων, της κίνησης των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών, των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών της κίνησης των τάξεων εντός του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, βασικά συμπεράσματα της μαρξιστικής θεωρίας για το κράτος, αναλύσεις του κομματικού φαινομένου και βασικά χαρακτηριστικά της εξέλιξης των ευρωπαϊκών σοσιαλιστικών και σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, θεωρώντας ότι το ΠΑΣΟΚ, αντανακλώντας συγκεκριμένες εθνικές ιδιομορφίες, εντάσσεται σ' αυτή την πολιτική οικογένεια. Αφού ολοκληρώσουμε το εισαγωγικό μέρος καταλήγουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα.

Κατά την υπό εξέταση περίοδο στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό κυριαρχεί ο μονοπωλιακός καπιταλισμός με την ιδιαιτερότητα της διευρυμένης αναπαραγωγής της απλής εμπορευματικής παραγωγής, όπως μορφοποιείται στο εκτεταμένο καθεστώς της μικροϊδιοκτησίας και της μικροπαραγωγής. Η μισθωτή εργασία είναι κυρίαρχη μορφή απασχόλησης, που όμως δεν υπερβαίνει το 50% του ΟΕΠ σε αντίθεση με τα συμβαίνοντα στους κοινωνικούς σχηματισμούς της Δυτ. Ευρώπης.

Παράλληλα διαπιστώνουμε ότι στο ιμπεριαλιστικό στάδιο του καπιταλισμού, ιδιαίτερα κατά την υπό εξέταση περίοδο, κυρίαρχη είναι η δυναμική της συσσώρευσης κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα που διαμορφώνει ουσιαστικά τους όρους διεθνούς ενσωμάτωσης των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών. Η διαδικασία εσωτερίκευσης της διεθνούς ενσωμάτωσης - στην οποία η παρούσα εργασία δίνει

ιδιαίτερη έμφαση αναφορικά με τους όρους εξέλιξης του ΠΑΣΟΚ - συγκροτεί την υλικότητα του κράτους στη συνάρθρωσή της με την εγχώρια αστική τάξη. Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός ενσωματώνεται στο διεθνές πλαίσιο ως κυρίαρχος-κυριαρχούμενος παράγοντας μια ειδική μορφή καπιταλιστικού κράτους, το εξαρτημένο καπιταλιστικό κράτος, που με τη σειρά του υλοποιεί τις ηγεμονικές αστικές στρατηγικές ανάλογα με τη συγκυρία της πάλης των τάξεων.

Αναλύουμε τη συγκεκριμένη ιδεολογικοπολιτική οριοθέτηση του ΠΑΣΟΚ, ως μάχιμου ρεύματος της σοσιαλιστικής αριστεράς, με τα ειδικότερα χαρακτηριστικά της ενότητας του εθνικού με τον κοινωνικό αγώνα σε μια αντιιμπεριαλιστική-αυτοδιαχειριστική προοπτική. Πρόκειται για τη στρατηγική του εθνικού και δημοκρατικού δρόμου για το σοσιαλισμό, που θα κωδικοποιηθεί ως στρατηγική του Τρίτου Δρόμου. Έχοντας προβεί σε μια σύντομη παρουσίαση βασικών εκδηλώσεων του γραφειοκρατικού φαινομένου, αναδεικνύουμε τη μορφοποίηση της κομματικής γραφειοκρατίας, με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά δημοκρατικού συγκεντρωτισμού που διαμόρφωσε ως αποτέλεσμα της έντονης διετούς εσωκομματικής πάλης των ετών 1975 και 1976. Η σταθεροποίηση και εδραίωση της κομματικής γραφειοκρατίας καταδεικνύεται από τις εκκαθαρίσεις ή την καταστολή, καθ' όλη την περίοδο 1977-1990, βασικών μορφοποιήσεων της αριστερής εσωκομματικής αντιπολίτευσης, οι οποίες αναλύονται ως επιμέρους εκφράσεις της πάλης τμημάτων του οργανωμένου και διάχυτου ΠΑΣΟΚ απέναντι στη διαδικασία κρατικοποίησης-αστικοποίησης του κόμματος.

Διαπιστώσαμε ότι κυρίαρχη έκφραση της ταξικής πάλης αποτέλεσε ο αγώνας για άνοδο του βιωτικού επιπέδου του χώρου της μισθωτής εργασίας και όχι για ανατροπή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Μια γραμμή μαχητικού ρεφορμισμού με υλικές και θεσμικές κατακτήσεις και όχι κατ' ανάγκην μια γραμμή αντιιμπεριαλιστικής ρήξης, ως προϋπόθεσης για το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. Με όρους ιστορικής εξέλιξης του ευρωπαϊκού σοσιαλιστικού/σοσιαλδημοκρατικού ρεύματος, στο ΠΑΣΟΚ εκδηλώνεται με τη μορφή της εσωτερικής σχηματοποίησης η πάλη μεταξύ της γραμμής της μεταπολεμικής παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας απέναντι στη γραμμή της μεσοπολεμικής εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας, προσαρμοσμένη στον ελληνικό χωροχρόνο. Η αντίφαση αυτή μεταξύ σοσιαλιστικής επαγγελίας και καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού της περιόδου 1981-1985, που αποτέλεσε και βασικό πλαίσιο της προσυνεδριακής εσωκομματικής διαπάλης το 1984, επιλύεται το 1985 με την «στροφή» της οικονομικής πολιτικής. Η παραμονή

στην ΕΟΚ και η εσωτερίκευση της διαδικασίας εξευρωπαϊσμού σε νεοφιλελεύθερη κατεύθυνση μετά την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, σε συνδυασμό με την κρατικοποίηση του κόμματος διαμόρφωσαν τους υλικούς όρους αστικοποίησης του ΠΑΣΟΚ. Στα τέλη της δεκαετίας του '80 το ΠΑΣΟΚ είναι ένα σοσιαλδημοκρατικό κόμμα παραδοσιακού τύπου, με ηγετικά τμήματά του να διαμορφώνουν σχέσεις με την αστική τάξη, εντασσόμενο στη Σοσιαλιστική Διεθνή και έτοιμο να μετεξελιχθεί σε σοσιαλφιλελεύθερο κόμμα, όπως και τελικά συνέβη τη δεκαετία του '90, συγχρονιζόμενο με τη γραμμή του νέου αναθεωρητισμού της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας.

Τέλος η παρούσα εργασία διαφοροποιείται από τις αναλύσεις του ΠΑΣΟΚ μέσα από τα σχήματα του λαϊκισμού, των πελατειακών σχέσεων, του διπλού αρχηγισμός-αδύναμη κομματική οργάνωση, του εθνικισμού. Κυρίως γιατί τα σχήματα αυτά δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα του ΠΑΣΟΚ ή δεν αποτέλεσαν κατά τη γνώμη μας τα καθοριστικά στοιχεία της εξέλιξης του ΠΑΣΟΚ. Για την παρούσα εργασία κρίσιμο στοιχείο είναι η πορεία της εσωκομματικής πάλης σε σχέση όμως με τη συνολική εξέλιξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

ABSTRACT

The present thesis is an attempt at an interpretation of the evolution of the Greek social formation between 1974-1990, through the lens of the development of the hegemonic political party of that period, the Panhellenic Socialist Movement (PASOK). For this thesis, the party formation is a dynamic relationship that politically mediates class struggle as it develops concretely in space and time. More specifically, we adopt the analytical scheme of the party as a double articulation between relations of representation of social classes and relation of legitimation in the capitalist state.

We begin from a presentation of a certain fundamental tenets of Marxist theory with regard to the question of social classes; the movement of national social formation, and; the concrete characteristics of the movement of classes within the Greek social formation. In addition, we consider certain fundamental conclusions of Marxist state theory, analyses of the phenomenon of political parties as well as certain fundamental characteristics of the evolution of European socialist and social-democratic parties. We regard PASOK as a member of this political family, reflecting concrete national particularities. The discussion of the introductory part of the thesis leads to the following conclusions.

In the period under consideration, monopoly capitalism dominates the Greek social formation, with the particularity of the expanded reproduction of simple commodity production, as seen in the extensive regime of small property and small scale production. Waged labour is the dominant form of employment, without however exceeding 50% of the economically active population, in contrast with the social formations of western Europe.

At the same time, in the imperialist stage of capitalism, particularly in the period under consideration, the dynamic of the accumulation of capital on a world scale is dominant and it effectively shapes the conditions of the international integration of national social formations. The process of the internalisation of international integration, which is particularly taken into account with regard to the evolution of PASOK, constitutes the materiality of the state in its articulation with the domestic bourgeoisie. The Greek national formation is integrated in the international system as dominant-dominated, exhibiting as special form of the capitalist state: the dependent capitalist state. The latter in turn enacts the bourgeois hegemonic strategies in accordance with the conjuncture of the class struggle.

We analyse the concrete ideological and political position of PASOK as a militant current of the socialist left exhibiting the particular characteristics of a unity of national and social struggles in pursuit of an antiimperialist-autogestionist perspective. This is the strategy of a national and democratic way to socialism, formally known as the Third Way.

Having briefly presented a number of fundamental manifestations of bureaucratism, we highlight the development of party bureaucracy and the concrete characteristics of democratic centralism it assumed, as a result of the two-year-long intra-party struggles of 1975-1976. The stabilisation and ascendancy of the party bureaucracy is the proscription or repression of key sections of the left intra-party opposition throughout the period between 1977-1990. These sections are understood as particular expressions of the struggles of parts of the organised and wider PASOK against the process of statisation and bourgeoisification of the party.

We document how the dominant expression of class struggle was the struggle for higher standards of living among wages labour rather than the overthrow of capitalist relations of production. This has been a line of militant reformism resulting in material and institutional gains and not necessarily a line of anti-imperialist rupture as a condition of socialist social transformation. Considered from the viewpoint of the historical evolution of the European socialist/social-democratic current, PASOK embodies the struggle between post-war traditional social democracy and interwar evolutionary social democracy, adapted to the concretely Greek characteristics.

The contradiction between socialist promise and capitalist modernisation of the 1981-1985 period provided the framework for intra-party struggles in the course towards the 1984 congress. It was resolved in 1985 by means of the economic policy turn. The material conditions for the bourgeoisification of PASOK resulted from the continuation of Greece's membership in the EEC and the internalisation of the Europeanisation process along neoliberal lines after the Single European Act in combination with the statisation of the party.

Towards the end of the 1980s PASOK had become a socialdemocratic party of the traditional type, its leading sections had formed ties with the bourgeoisie and the party acceded to the Socialist International. It was ready to transform into a social-liberal party, as it finally happened in the 1990s as the party aligned with the new revisionism of European socialdemocracy.

Finally the present thesis distances itself from analyses of PASOK through the interpretive lens of populism and clientelism, of the “leaderism-weak party organisation” couplet, and of nationalism. These approaches do not capture either the reality of PASOK or the decisive elements of PASOK’s evolution. The decisive element is rather the evolution of intra-party struggles in correspondence with the development of the Greek social formation in its totality.